

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

მ ე რ ა ზ ტ ი კ ა ქ ე

**არაბული ქვეყნების
ახალი ისტორია
(XIX ს. – XX საუკუნის დამდეგი)**

მეორე გამოცემა

გამომცემლობა „უნივერსალი“
თბილისი 2016

Ivane Javakhisvili Tbilisi State University
Institute of Oriental Studies Faculty of Humanities

M E R A B T I K A D Z E

**A MODERN HISTORY OF
THE ARAB COUNTRIES**
(19-th – early 20-th centuries)

Second edition

Publishing House **"UNIVERSAL"**

Tbilisi 2016

**Тбилисский государственный университет имени
Ив. Джавахишвили
Институт востоковедения Факультета гуманитарных наук**

МЕРАБ ИЛЫЧ ТИКАДЗЕ

**НОВАЯ ИСТОРИЯ АРАБСКИХ
СТРАН
(XIX – начало XX века)**

Второе издание

**Издательство „Универсал“
Тбилиси 2016**

ნაშრომი ეძღვნება არაბული ქვეყნების ახალ ისტორიას (XIX ს. – XX ს. დამდეგი) და მოიცავს ისეთ საკვანძო საკითხებს, როგორიცაა ოსმალეთის იმპერიის არაბულ პროვინციებში ჩატარებული რეფორმები და მისი შედეგები, ევროპის სახელმწიფოების ეკონომიკური და პოლიტიკური ექსპანსია, კულტურული აღორძინების პროცესი („ან-ნაჰდა“) და არაბული ნაციონალიზმის გამოსლა ასპარეზზე. სათანადო ყურადღება ეთმობა არაბთა მონაწილეობას პირველ მსოფლიო ომში და სამანდატო სისტემის წარმოქმნას, აღნიშნული კოლონიური რეჟიმის, როგორც უარყოფითი შედეგები, ისე საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა სფეროში მომხდარი პოზიტიური ცვლილებები.

თავისი დანიშნულებით და სტრუქტურით „არაბული ქვეყნების ახალი ისტორია“ წარმოადგენს საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოს, მაგრამ შეუძლია გარკვეული სამსახური გაუწიოს ყველას, ვინც დაინტერესებულია არაბთა ისტორიის საკითხებით.

Книга посвящена новой истории арабских стран (XIX – нач. XX в.) и охватывает такие ключевые вопросы, как реформаторские преобразования в арабских провинциях Османской империи и ее результаты, экономическая и политическая экспансия европейских государств, процесс культурного возрождения („Ан-Нахда“) и зарождение арабского национализма. Должное внимание уделено участию арабов в первой мировой войне и образованию мандатной системы, отмечены как негативные стороны колониального режима, так и некоторые позитивные сдвиги в различных сферах общественной жизни.

По своей структуре и названию „Новая история арабских стран“ является университетским учебником, но может оказать помощь всем, кто заинтересован вопросами истории арабов.

The work is dedicated to modern history of Arabic Countries (19-th – early 20-th centuries) and covers the key issues such as reforms in Arabic Provinces carried out by Ottoman Empire and its results. Economical and political expansion of European countries, the process of cultural revival „An-Nahda“ and Arab nationalism emerge at the arena. The proper attention was paid to the Arabs participation in the First World War and to creation of the Mandate system, is marked as a negative results of colonial regime, also positive changes in the various fields of Social life.

By its meaning and structure „A Modern History of the Arab Countries“ is Universities textbook, but it can serve everyone, who is interested in Arabian History.

რედაქტორი ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის წამდელი ნეერი აპოლონ სილაგაძე

რეცენზენტი ისტორიის დოქტორი ელისაბედ მაჩიტაძე

Редактор Доктор филологических наук, профессор, действительный член Национальной АН Грузии А.А.Силагадзе

Рецензент Доктор Элисабед Махитидзе

Editor Academician, Professor Apollon Silagadze

Critiques Doctor Elisabed Machitidze

© მ. გიგაძე, 2016

გამომცემლობა „უნივერსალ“, 2016

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის ბაზა. 19. ☎: 222 36 09, 5(99) 17 22 30
E-mail: universal@uninet.ge

ISBN 978-9941-22-664-9

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შესავალი	8
----------------	---

თ ა ვ ი I ე გ ვ ი პ ტ ე

1. მუშაბმად 'ალის გამგებლობა ეგვიპტეში, მისი სამხედრო-ადმინისტრაციული და ეკონომიკური რეფორმები	10
2. მუშაბმად 'ალის საგარეო პოლიტიკა	16
3. ისლამური ინსტიტუტები და ეგვიპტის ევროპეიზაციის საკითხი XIX საუკუნის პირველ ნახევარში	20
4. ეგვიპტე მუშაბმად 'ალის მემკვიდრეების დროს ('აბბას ფაშა, სა'იდ ფაშა, ისმა'ილ ფაშა)	24
5. აბმად 'ურაბის აჯანყება და ბრიტანეთის საოკუპაციო რეჟიმის დამყარება ეგვიპტეში	30
6. განმანათლებლობა და არაბული კულტურის აღორძინების ნიშნები	34
7. ეგვიპტის პრესა და ქალის ემანსიპაციის საკითხი	46
8. რეფორმები და რელიგიურ უმცირესობათა ადგილი ეგვიპტის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში	50
9. ეგვიპტე XIX საუკუნის დამლევს და XX საუკუნის პირველ მეოთხედში მუშაბმად 'ალის დინასტია ეგვიპტეში	56
	63

თ ა ვ ი II ს უ დ ა ნ ი

1. ეგვიპტის გამგებლობა სუდანში ბრიტანეთის კოლონიური ექსპანსიის წინ	64
2. მაპდისტების აჯანყება	65
3. მაპდისტების სახელმწიფო (იდეოლოგია და პოლიტიკური სტრუქტურა)	67
4. ბრიტანეთის ექსპანსია სუდანში და კონდომინიუმის რეჟიმის წარმოქმნა	69
5. მონათვაჭრობა და აბოლიციონიზმი	71

თ ა ვ ი III ს ი რ ი ა - ლ ი ბ ა ნ ი და პ ა ლ ე ს ტ ი ნ ა

1. ეგვიპტის საოკუპაციო რეჟიმი სირიაში და იბრაჰიმ ფაშას რეფორმები	75
2. სირია თანზიმათის პერიოდში	79
3. ეთნო-კონფესიონალური კონფლიქტი და ლიბანის ავტონომიის საკითხი	86
4. ევროპულ მისიონერთა საქმიანობა და განმანათლებლობა სირია-ლიბანსა და პალესტინაში	92
5. სირია სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის რეჟიმის დროს	102
6. „ახალგაზრდა თურქების“ რევოლუცია და არაბული ნაციონალიზმი	112
7. სიონისტური მოძრაობა და არაბული პალესტინა	117
8. წინა აზიის არაბული ქვეყნები პირველი მსოფლიო ომის დროს და ჰიჯაზის აჯანყება	124
9. სამანდატო რეჟიმის ხასიათი სირია-ლიბანსა და პალესტინაში, ტრანსიორდანიის სამიროს წარმოქმნა	133
იორდანიის პაშიმიანთა დინასტია	136

თ ა ვ ი IV ე რ ა ყ ი

1. დაუდ ფაშა და ქულემენების ბატონობის დასასრული ერაყში	137
2. თანზიმათი და მიდჰათ ფაშას გამგებლობა ერაყში	139
3. ერაყი XIX საუკუნის დამლევს (ბაღდადის რკინიგზა და ნავთობის საბადოების საკითხი)	143
4. პირველი მსოფლიო ომის დასასრული და ერაყის პაშიმიანთა მონარქიის წარმოქმნა	146
5. ერაყის ქურთისტანი და ასირიელების პრობლემა პირველი მსოფლიო ომის დროს და ომის შემდეგ	148
ერაყის პაშიმიანთა დინასტია	150

თ ა ვ ი V ა რ ა ბ ე თ ი ს ნ ა ხ ე ვ ა რ კ უ ნ ძ უ ლ ი

1. ცენტრალური არაბეთი (ნაჯდი) და ჰიჯაზი XIX საუკუნეში	151
2. მექის საშარიფოს დაცემა და სა'უდიანთა სამეფოს წარმოქმნა	156
ნაჯდის და ჰიჯაზის არაბული დინასტიები	158

თ ა ვ ი VI ს პ ა რ ს ე თ ი ს ყ უ რ ი ს ა რ ა ბ უ ლ ი ქ ე ვ ე ნ ე ბ ი

1. ბრიტანეთის პოლიტიკა სპარსეთის ყურეში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ..	160
ქუვეითი	161
ბაჰრეინი	163
კატარი	164
გაერთიანებული არაბული საამიროები და ომანი (მასკატი)	165
სპარსეთის ყურის არაბული ქვეყნების მმართველი დინასტიები	168

თ ა ვ ი VII ი ე მ ე ნ ი

1. ჩრდილოეთ იემენი და ზაიდიტების საიმამო	171
2. 'ადენი და სამხრეთ არაბეთი	173
იემენის ზაიდის იმამები და მუთავაქქილიანთა მეფეები	176

თ ა ვ ი VIII ა რ ა ბ უ ლ ი მ ა ლ რ ი ბ ი ს ქ ე ვ ე ნ ე ბ ი

ა ლ ჟ ი რ ი

1. საფრანგეთის ექსპანსია და ალჟირელი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის	177
2. 'აბდ ალ-კადირის სახელმწიფო	179
3. განმათავისუფლებელი მოძრაობა კაბილიასა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ალჟირში	181
4. ალჟირის მმართველობის სისტემა და სამეურნეო ცხოვრება საფრანგეთის საოკუპაციო რეჟიმის დროს	183
5. ევროპეიზაციის პროცესი და ალჟირელი ხალხის თვითმყოფადობის საკითხი	186
ალჟირის გამგებლები წინაყოლონიალურ პერიოდში (XVIII ს. - XIX ს. პირველი მეოთხედი)	190

თ უ ნ ი ს ი

1. ჰუსაინიანთა სახელმწიფო და საფრანგეთის კოლონიური პოლიტიკა თუნისში	191
2. საფრანგეთის პროტექტორატის ხასიათი და თუნისელი ხალხის განმათავისუფლებელი მოძრაობა	195
თუნისის ჰუსაინიანთა დინასტია	198

ლ ი ბ ი ა

1. ოსმალეთის ბრძოლა ლიბიისათვის და სანუსიტების მოძრაობა	199
2. იტალიის ექსპანსია ლიბიაში და ოსმალეთ-იტალიის ომი	202
სანუსიტები ლიბიაში	205

მ ა რ ო კ ო

1. მაროკო კოლონიური რეჟიმის დამყარებამდე	206
2. ევროპის სახელმწიფოების ბრძოლა მაროკოსათვის	207
3. პროტექტორატის კრიზისი და რიფის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს წარმოქმნა	210
4. დასავლეთ საჰარა	212
გაერთიანებული მაროკოს სულთნები (XIX-XX სს.)	213

შ ე ნ ი შ ე ნ ე ბ ი	214
---------------------------	-----

ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა

ეგვიპტე	227
სუდანი	232
სირია-ლიბანი და პალესტინა	233
ერაყი	238
არაბეთის ნახევარკუნძული, სპარსეთის ყურის ქვეყნები, იემენი	240
ჩრდილოეთ აფრიკის (არაბული მაღრიბის) ქვეყნები	241
არაბული სამყარო და ახლო აღმოსავლეთი	244
ენციკლოპედიები და ლექსიკონები	248
რუკები	249

შენახვა

XIX საუკუნეში ევროპის ქვეყნებში კაპიტალიზმის განვითარების და ახალ სოციალურ ურთიერთობათა დამკვიდრების დროს, ოსმალეთის იმპერიაში შემავალი არაბული ქვეყნები ჯერ კიდევ ვერ გასცდნენ ფეოდალური ფორმაციის ჩარჩოებს. მართალია, ზოგიერთ ქვეყანაში ოსმალური რეჟიმი მოიშალა ან ფორმალურად განაგრძობდა არსებობას, მაგრამ საზოგადოებრივი განვითარების დონე აქაც არ იყო მაღალი. იმ ქვეყნებშიც კი, სადაც გაჩნდა ფეოდალურ ურთიერთობათა რღვევის ნიშნები, კონსერვატიული რეჟიმი და ისლამური ინსტიტუტები განაგრძობდნენ ფუნქციონირებას.

ძირითადი ნიშანი, რითაც ხასიათდება XIX საუკუნის არაბული სამყარო (არაბ. „ალ-‘აღამ ალ-‘არაბი“ ან „ალ-ვატან ალ-‘არაბი“) იყო დასავლეთ ევროპის ეკონომიკური, კულტურული, და ბოლოს, პოლიტიკური გავლენის ზრდა, რომელიც არაბულ ქვეყნებში კოლონიური რეჟიმის წარმოქმნით დამთავრდა. ეს პროცესი მკველვართა ერთ ნაწილს იმდენად მნიშვნელოვნად მიაჩნია, რომ არაბთა ახალი ისტორიის პერიოდის დაწყებას მართებულად თვლის სწორედ XIX საუკუნის დამდეგით ან შუა წლებით. ამ თვალსაზრისს აქვს გარკვეული საფუძველი, თუმცა ისიც გასათვალისწინებელია, რომ დასავლეთის გავლენის გაძლიერების შემდეგაც არაბულ ქვეყნებში დიდხანს შემორჩა ფეოდალური წარმოების წესი. ამასთან ერთად, შეიმჩნევა კოლონიური ეპოქის უარყოფითი, მეორე შემთხვევაში კი დადებითი შედეგების გაზვიადება. არაბ მკვლევართა ერთი ნაწილი ცდილობს არაბთა სტაგნაციის მიზეზები ეძებოს პირველ რიგში დასავლეთის კოლონიურ პოლიტიკაში, მაგრამ ფაქტია, რომ სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული დაქვეითების ნიშნები არაბულ ქვეყნებში გაჩნდა ევროპის სახელმწიფოების ექსპანსიამდე და მას შინაგანი მიზეზები ჰქონდა. ევროპის განახლების ეპოქაში, არაბული სამყარო, კონსერვატიული ისლამური ინსტიტუტების ტყვეობაში დარჩა.

არაბთა ახალი ისტორიის პერიოდი შეიძლება დაუკავშიროთ იმ რეფორმებს, რომელიც XIX საუკუნის დამდეგს დაიწყო ეგვიპტეში და გაგრძელდა ოსმალეთის იმპერიაში (თანზიმათი). რეფორმები ყველა არაბულ ქვეყანაში ერთნაირი თანმიმდევრობით არ ტარდებოდა, რაც მის ეფექტიანობაზეც ახდენდა გავლენას, მაგრამ საზოგადოებრივი ცხოვრების განახლების პროცესი დაიწყო, და იგი არაბთა ალორძინების („ან-ნაჰდა“) სახელითაა ცნობილი. XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს არაბთა საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარების შედეგად გაჩნდა არაბული ნაციონალიზმი, რომელმაც შეცვალა პანისლამიზმი და პანთურქიზმი. მან რთული და წინააღმდეგობებით სავსე გზა გაიარა, განიცადა გარკვეული ტრანსფორმაცია და ბოლოს განმათავისუფლებელი მოძრაობის წარმმართავ ძალად იქცა.

ოსმალეთის იმპერიის დაშლისა და კოლონიალიზმის ეპოქაში არაბულ ქვეყნებს კვლავ აკავშირებდა ერთმანეთთან რელიგია (ისლამი), ენა და არაბულ-ისლამური კულტურა, მაგრამ არაბული სამყარო არ წარმოადგენდა ერთიან პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ორგანიზმს. აზიისა და აფრიკის არაბული ქვეყნები ერთმანეთისგან განსხვავდებოდნენ საზოგადოებრივი განვითარების დონით, „ვესტერნიზაციის“ („ევროპეიზაციის“) მასშტაბით და სახელმწიფო ინსტიტუტების სტრუქტურით. XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს გაჩნდა არაბთა გაერთიანების იდეა, რომელიც დღესაც ცოცხლობს, მაგრამ მისი ცხოვრებაში გატარება კვლავ პრობლემატურია. ახალი ისტორიის აღნიშნული პერიოდის შესწავლა და მოვლენების სწორი შეფასება ხელს შეუწყობს თანამედროვე არაბულ ქვეყნებში მიმდინარე პროცესების გაგებას.

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე ათეულობით წლების მანძილზე იკითხებოდა არაბული ქვეყნების ახალი და უახლესი ისტორია. ამ დისციპლინაში ძირითად სახელმძღვანელოდ ითვლებოდა ე.ბ.ლუცკის „არაბული ქვეყნების ახალი ისტორია“ (В.Б. Луцкий, Новая история арабских стран, М., 1965), რომელიც 1971 წელს არაბულ ენაზეც გამოიცა. მიუხედავად ზოგიერთი ხარვეზისა, ეს ნაშრომი დღემდე ინარჩუნებს მნიშვნელობას, ვინაიდან, წარმოადგენს არაბთა ახალი ისტორიის სპეციალურ სალექციო კურსს და არა აზია-აფრიკის ან ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის ნაწილს. ამ ბოლო წლებში რუსულ, ქართულ და ევროპულ ენებზე გამოქვეყნებული მონოგრაფიები და სახელმძღვანელოები (იხ. ბიბლიოგრაფია) ადასტურებენ, რომ ორი კონტინენტის ან თუნდაც ახლო აღმოსავლეთის ისტორიისადმი მიძღვნილ შრომებში მასალის სიდიდისა და სპეციფიკის გამო შეუძლებელია მთელი არაბული სამყაროს გაერთიანება. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ობიექტური თუ სუბიექტური მიზეზების გამო, ქართველი მკითხველის მნიშვნელოვანი ნაწილისთვის გაძნელდა არა ქართულ, კერძოდ რუსულ ენაზე არსებული ლიტერატურის დამუშავება. აქედან გამომდინარე, აუცილებელი გახდა თანამედროვეობის შესაფერისი ქართული სახელმძღვანელოების შექმნა სხვადასხვა დისციპლინებში, მათ შორის ახლო აღმოსავლეთის და ჩრდილოეთ აფრიკის ისლამური ქვეყნების ისტორიაში.

„არაბული ქვეყნების ახალი ისტორია“ გაგრძელებაა 2012 წელს გამოცემული ნიგნისა „არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI ს. – XIX ს. დამდეგი)“ და წარმოადგენს ოთხი ათეული წლის მანძილზე უნივერსიტეტში წაკითხული ლექციების კურსს. ავტორი თავის მოვალეობად მიიჩნევს მადლიერებით აღნიშნოს, რომ ისევე, როგორც წინა ნაშრომზე მუშაობისას, აღმოსავლური ტერმინებისა და მართლწერის საკითხებთან დაკავშირებით სარგებლობდა პროფ. შერაზ რობაქიძის რჩევით და იმ მასალებით, რომელიც გადმოგზავნილ იქნა ინტერნეტით ახალგაზრდა არაბისტის ანა დავითაშვილის (პაიდელბერგის უნივერსიტეტი) მიერ. სახელმძღვანელოდ დართული აქვს რუკები, რომელთა შერჩევა და გაქართულება შესაძლებელი გახდა ირაკლი ტიკაძის დახმარებით.

ნაშრომი ალბათ არ იქნება უნაკლო, მაგრამ იმედია, მაინც გაუწევს სამსახურს არაბისტ სტუდენტებს და ყველას, ვინც დაინტერესებულია არაბთა ახალი ისტორიით.

თ ა ვ ი

კ ა ნ ი ზ ა ტ ა

1. მუჰამმად 'ალის გამგებლობა ეგვიპტეში, მისი სამხედრო-ადმინისტრაციული და ეკონომიკური რეფორმები

XIX საუკუნის პირველი ნახევარი აღინიშნა მნიშვნელოვანი ცვლილებებით დიდი არაბული ქვეყნის – ეგვიპტის პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში. ამ ცვლილებების ორგანიზატორი იყო ნიჭიერი სახელმწიფო მოღვაწე და რეფორმატორი მუჰამმად 'ალი (1805-1848, გარდ. 1849 წ.). სწორედ მის სახელთანაა დაკავშირებული ეგვიპტის განახლების (ისლამ) ეპოქა, რომელიც მთელი XX საუკუნის მანძილზე გაგრძელდა.

მუჰამმად 'ალი (თურქ. მეჰმედ 'ალი ფაშა) დაიბადა (სავარაუდოდ 1769 წელს) ეგვიპტის ზღვის სანაპიროზე, მაკედონიის პატარა ქალაქ კავალაში¹. მისი მამა იბრაჰიმ ალა, წარმოშობით ალბანელი, მეთაურობდა ოსმალეთის ერთ-ერთ დაქირავებულ რაზმს და სამხედრო სამსახურს სავაჭრო საქმიანობასაც უთავსებდა. 17 წლის ასაკში მუჰამმად 'ალი ალბანელთა რაზმში ჩაირიცხა, რითაც დაიწყო მისი ხანგრძლივი და წარმატებული კარიერა. თავის რაზმთან ერთად იგი ეგვიპტეში ჩავიდა 30 წლის ასაკში და მთელი სიცოცხლე ამ არაბულ ქვეყანაში გაატარა, მაგრამ, თურქულისგან განსხვავებით, არაბულ ენას ცუდად ფლობდა.

1803 წელს ალბანელთა რაზმის მეთაურის ტაჰირ ფაშას დაღუპვის შემდეგ მუჰამმად 'ალიმ დაიკავა მისი ადგილი და აქტიურად ჩაება ეგვიპტეში ძალაუფლებისათვის ატეხილ ბრძოლაში. შეტაკებები სხვადასხვა სამხედრო დაჯგუფებებს შორის ამ არაბული ქვეყნისთვის უცხო არ იყო, თუმცა მოსახლეობა მასში პირდაპირ არ მონაწილეობდა. ეგვიპტელები აცნობიერებდნენ განსხვავებას ქვეყნის მკვიდრ მოსახლეობასა და ეგვიპტეში მოსულ თურქულ ან გათურქებულ სამხედროებს შორის, მაგრამ ეს არ იწვევდა ეთნიკურ დაპირისპირებას, რასაც თავისი ახსნა აქვს: XIX საუკუნეშიც მოქმედებდა ეგვიპტელებისა და არაეგვიპტელების ძლიერი გამაერთიანებელი ფაქტორი – ისლამი და სულთან-ხალიფას უმაღლესი ავტორიტეტი. ეგვიპტე, კვლავ ოსმალეთის იმპერიის პროვინცია იყო და გათურქებული ალბანელი ამ ქვეყანაში სრულიადაც არ თვლიდა თავს უცხოელად. უფრო მეტიც, მუჰამმად 'ალის მიაჩნდა, რომ დამკვიდრებული ტრადიციით, ქვეყნის სათავეში სწორედ თურქი უნდა ყოფილიყო და არა ეგვიპტელი არაბი (A.L.al-Marsot, Egypt in the reign of Muhammad Ali, 131). თავად მუჰამმად 'ალი ფორმალურად ოსმალეთის სულთნის მოხელედ ითვლებოდა, მაგრამ ამას ხელი არ შეუშლია მისთვის სტამბოლისგან დამოუკიდებლად გაეტარებინა ქვეყნისთვის სასიცოცხლო მნიშვნელობის რეფორმები.

ისევე, როგორც იმპერიის სხვა პროვინციებში, ეგვიპტეშიც ხშირად ხდებოდა სოციალური ხასიათის გამოსვლები, რომელიც ოსმალთა მოხელეების ან მამულეი ბეგების გამომძალველობითა და მძიმე საგადასახადო პოლიტიკით იყო გამოწვეული. როგორც წესი, ასეთი მოძრაობა მიმდინარეობდა „ისლამური სამართლიანობის“ აღდგენის მოთხოვნით და მიმართული იყო რომელიმე კონკრეტული მაღალი თანამდებობის პირის წინააღმდეგ, მაგრამ იგი ეჭვის ქვეშ არ აყენებდა ოსმალთა სულთნის ხელისუფლების კანონიერებას. სწორედ ასეთი ხასიათისა იყო კაიროს დიდი აჯანყება 1805 წელს. კაიროელების აღშფოთების მიზეზი გახდა ეგვიპტის მამინდელი ვალის აჰმად ხურშიდ ფაშას რაზმების განუკითხაობა და ძალადობა, რომელიც ადგილობრივი ხელისუფლების მიერ ორგანიზებულ ძარცვად გადაიქცა. უკმაყოფილო მოსახლეობას სათავეში ჩაუდგნენ გავლენიანი რელიგიური მოღვაწეები 'უმარ მაქრამი და „ალ-აზ-ჰარის“ მთავარი შეიხი 'აბდ ალლაჰ აშ-მარკაფი. მას შემდეგ, რაც აჯანყებას შეურ-

თდა ათასობით კაიროელი, 'უმარ მაქრამმა ხელისუფლების წარმომადგენელს განუცხადა, რომ ამიერიდან, ძალაუფლება ეკუთვნოდა 'ალიმებს, შარიათის ერთგულ მნიშვნელობებს და მართლმორწმუნეთა სულთანს, ხოლო ვალი, ე.ი. ხურშიდ ფაშა იყო ტირანი. ძველი დროიდან მოკიდებული, აუცილებლობის შემთხვევაში ხალხი ცვლიდა უსამართლო ხელისუფლებას, ამტკიცებდა სეიდი მაქრამი (იგივე სეიდ მუჰარამი) (А.М. Голдобин, Народные выступления в Каире, 35-38).

როგორც ოსმალეთის სამხედრო რაზმის მეთაური, მუჰამმად 'ალი ვალდებული იყო დამდგარიყო ხურშიდ ფაშას გვერდით, მაგრამ მან არჩია აჯანყებულ კაიროელებთან თანამშრომლობა და 'ალ-აზჰარის" შეიხებს ალუთქვა, რომ იქნებოდა შარიათისა და ისლამური სამართლიანობის ერთგული დამცველი. ხურშიდ ფაშა ერთი თვე ცდილობდა დახმარების მიღებას მამლუქებისგან და წინააღმდეგობის განცემა, მაგრამ 1805 წლის 14 მარტს 'ალიმების საერთო გადაწყვეტილებით მისი პერეოვატივები ახალი ვალის დანიშვნამდე გადაეცა მუჰამმად 'ალის. სულთანმა სელიმ III (1789-1807) იძულებული გახდა ეცნო ფაქტობრივი სახელისუფლო გადატრიალება, რომელიც კაიროში მოხდა. 1805 წლის 5 აგვისტოს მისი ბრძანებით, ხურშიდ ფაშა გადადგა, ხოლო 1806 წლის მარტში მოვიდა სულთნის ფირმანი ეგვიპტის ვალიდ მუჰამმად 'ალის დანიშვნის შესახებ ('Абд ар-Рахмāн ал-Джабартй, Египет под властью Мухаммада 'Али (1806-1821), 37).

'აბდ არ-რაჰმან ალ-ჯაბართის ზემოდასახელებული ქრონიკიდან ჩანს, რომ მუჰამმად 'ალის აღზევებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს 'ალ-აზჰარის" შეიხებმა, რომლებიც საეცებით მისაღებად თვლიდნენ ხურშიდ ფაშას ნაცვლად ისევ 'თურქის" მოყვანას ქვეყნის სათავეში, მაგრამ იმ პირობით, რომ იგი დამცავდა შარიათს და ანგარიშს გაუწევდა 'ალიმებს. ის გარეთობა, რომ მუჰამმად 'ალი არ იყო ეგვიპტელი და არაბულ ენასაც არ ფლობდა, არავითარ როლს არ ასრულებდა. ალბანელთა რაზმის მეთაური იყო მუსლიმი და სარგებლობდა მოქნილი სამხედრო მეთაურის რეპუტაციით, რაც რელიგიური ავტორიტეტების მხარდაჭერასთან ერთად, საკმარისი აღმოჩნდა მისი პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოსვლისათვის, მაგრამ ეს, ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა საბოლოო გამარჯვებას. როგორც ოსმალეთის მაღალი მოხელე, მუჰამმად 'ალი აღჭურვილი იყო უფლებებით, რომელიც უნდა გამოეყენებინა იმპერიის ინტერესების დასაცავად, მაგრამ თავიდანვე, ამბიციური ალბანელის საქმიანობა ეგვიპტეში მისი საკუთარი გეგმის განხორციელებასკენ იყო მიმართული.

ალბანელთა სამხედრო რაზმის ჩასვლას ეგვიპტეში წინ უძღოდა საფრანგეთის საოკუპაციო რეჟიმი და შედეგ ანარქიის სამსლიანი პერიოდი, როცა მთლიანად მოიშალა მანამდე არსებული სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემა. ისარგებლა რა შექმნილი ვითარებით, მუჰამმად 'ალიმ გზა გაიკაფა ხელისუფლებისაკენ და თავისი ოჯახის ბედი ამ არაბულ ქვეყანას დაუკავშირა. პრაგმატულად მოაზროვნე და ნიჭიერი ალბანელი, რომლისთვისაც უცხო არ იყო დესპოტიზმი და ძალადობა, კარგად ხედავდა ეგვიპტის განახლებისა და შუა საუკუნეების მარნუხებიდან თავის დაღწევის აცილებლობას. ამ მიზნის მისაღწევად მას სჭირდებოდა ახალი, თანამედროვე ადმინისტრაცია, რომლის შექმნა და ფუნქციონირება უზრუნველყოფილი უნდა ყოფილიყო სათანადო პრაქტიკული ღონისძიებებით. 1806-1807 წლებში მამლუქი ბეგების - 'უსმან ალ-ბარდისის და მუჰამმად ალ-ალფის გზიდან ჩამოცილებით, მუჰამმად 'ალიმ კიდევ ერთი ნაბიჯი გადადგა თავისი ერთპიროვნული მმართველობის განმტკიცებისკენ, თუმცა მამლუქებთან ბრძოლა ამით არ დამთავრებულა. ინგლისელების ჩარევის აღკვეთამ 1807 წელს გაამყარა მუჰამმად 'ალის პოზიცია და ახალი ძალა შემატა მას (მ.ტიკაძე, არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI ს. - XIX ს. დამდეგი), 37-30).

მთავარი დაბრკოლება, რომელიც კვლავ წინ ელახებოდა ეგვიპტის ახალი გამგებლის გეგმებს, იყო დრომოჭმული, მაგრამ ჯერ კიდევ სიცოცხლისუნარიანი მამლუქთა სამხედრო-პოლიტიკური სისტემა. საფრანგეთის ხანმოკლე საოკუპაციო რეჟიმის კრახის შემდეგ, ეგვიპტეში ფორმალურად აღდგა ოსმალური ხელისუფლება, ფაქტობრივად კი ქვეყნის სათავეში დარჩა ოსმალურ-ჩერქეზული სამხედრო კასტა, რომელიც დაახლოებით 40 ათასამდე კაცს ითვლიდა. ისევე, როგორც ადრე, 2-3 მილიონი ეგვიპტელი ფელაჰის ექსპლუატაციის შედეგად იქმნებოდა ბაზისი, რომელიც უზრუნველყოფდა მამლუქთა სამხედრო ელიტის არსებობას და კეთილდღეობას.

მუჰამმად 'ალი, რომელიც ოფიციალურად ისევ ოსმალეთის მოხელე იყო, მამლუქებთან ურთიერთობაში დიდხანს იჩენდა სიფრთხილს, ზოგჯერ კი მათ გამოყენებასაც ახერხებდა, მაგრამ საბოლოოდ, ორ მხარეს შორის დაპირისპირება მაინც გარდუვალი გახდა. ისარგებლა რა თავისი შვილის ტუსუნის ვაჰაბიტების წინააღმდეგ სალაშქროდ გამგზავრების საზეიმო ცერემონიალით, 1811 წლის 1 მარტს კაიროს ციხედელში (კალ'ა ალ-კაჰირა) მუჰამმად 'ალიმ ფიზიკურად გაანადგურა 500-დე რჩეული მამლუქი, რასაც მოჰყვა დანარჩენების დევნა მთელ ეგვიპტეში. ერთი თვის შემდეგ მუჰამმად 'ალის უფროსმა შვილმა იბრაჰიმმა სასტიკად დაამარცხა მამლუქები ზემო ეგვიპტეში და ამით დაამთავრა მამის დანყებულის საქმე. დონგოლაში (სუდანის) გადახვეწილი მცირერიცხოვანი მამლუქები, რომელთა შორის იყო ცნობილი იბრაჰიმ ბეგიც (გარდ. 1816 წ.), ეგვიპტელების მხარდაჭერით არ სარგებლობდნენ და ახალი რეჟიმისთვის საფრთხეს აღარ წარმოადგენდნენ. ამგვარად, მუჰამმად 'ალიმ ბოლო მოუღო ყოფილი მონების სამხედრო-პოლიტიკურ სისტემას, რომელიც თავის ისტორიას ითვლიდა XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან. უფრო გვიან, ასეთივე ნაბიჯი გადადგა ოსმალეთის რეფორმატორმა სულთან მაჰმუდ II-მ და 1826 წელს გააუქმა ოდესღაც ძლევამოსილი იენიჩართა კორპუსი ('Abd al-Karīm Rāfiq, Al-'Arab wa-l-'Uṣṭmāniyyūn, 403-404).

მამლუქების გზიდან ჩამოცილების შემდეგ დაიწყო მუჰამმად 'ალის მოღვაწეობის მეორე პერიოდი (1812-1831), რომელიც აღინიშნა სამხედრო-ადმინისტრაციული რეფორმებით, ცვლილებებით სამეურნეო ცხოვრებაში და აქტიური საგარეო პოლიტიკით. ეგვიპტე დაიყო რამდენიმე გუბერნიად, რომელთა აღსანიშნავად გაჩნდა ტერმინი – მუდირია (მუდირიიდა, მრ. მუდირიიდათ). მათგან, 7 მუდირია მოიცავდა ქვემო, ხოლო 3 შუა და ზემო ეგვიპტეს. თითოეულ მათგანს მართავდა ცენტრალური ხელისუფლების მიერ დანიშნული გუბერნატორი – მუდირი (მუდირ, მრ. მუდარა'). ეს მაღალი პროვინციული მოხელე ვალდებული იყო თავისი მუდირიაში გაეტარებინა სახელმწიფო პოლიტიკა, რაც პირველ რიგში გულისხმობდა სოფლის მეურნეობისა და ახლად წარმოქმნილი სანარმოების ხელშეწყობას და ფისკალური ფუნქციის შესრულებას. მუდირია იყოფოდა მარქაზებად მა'მურის მეთაურობით, მარქაზი კი შედგებოდა ნაჰიებისგან, რომელთაც ნაზირები ედგნენ სათავეში. ბოლო ადმინისტრაციული ერთეული იყო სოფელი, რომლის მართვა-გამგებლობაზე პასუხისმგებლობა ეკისრებოდა ადგილობრივ შეიხს. ადმინისტრაციის ფუნქცია ეგვიპტეში გახდა უფრო კომპლექსური და მრავალფეროვანი, ვიდრე ადრინდელი რეჟიმის დროს იყო (Зеленко Е.И., Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии, 138).

ადმინისტრაციულ სფეროში მომხდარი ცვლილებები გამოიხატა ტერმინოლოგიაშიც: ძველი, მამლუქი ბეგების დროინდელი ტიტულები (მაგ. „დაქთარდარ“ და „ქაშიქ“), რომელიც ოსმალთა პერიოდშიც გამოიყენებოდა, ახლა შეიცვალა ტერმინებით მუდირი („მუდირ,“) და მა'მური („მა'მურ“), რომელიც აღნიშნავდა პროვინციის და რაიონის მეთაურს. მეორე ნეოლოგიზმი იყო თურქული „müdürlik“ ან არაბული მუდირია („მუდირიისა“), რომელმაც შეცვალა ძველი რეჟიმის დროინდელი „იკლემ“ და „ქაშიქლიკ“. ეგვიპტის მიერ შემოერთებულ ტერიტორიაზე, კერძოდ სირიასა და სუდანში, 1835 წლიდან გაჩნდა ახალი ტერმინი „ჰუქუმდარ“-ი (თურქ. „hükümdār“), რომელიც თავისი შინაარსით მუჰამმად 'ალის ნაცვალს ან გენერალ-გუბერნატორს უდრიდა. რაც შეეხება ეგვიპტეში და სხვა არბულ ქვეყნებში დამკვიდრებულ სამხედრო-ადმინისტრაციულ ტიტულატურას, როგორიცაა მაგალითად, ბეგი (არაბ. „ბიქ“, მრ. „ბაქაქათ“, თურქ. „ბიქ“) და ფაშა (არაბ. „ბაშა“, მრ. „ბაშავათ“), იგი აღმოჩნდა სიცოცხლისუნარიანი და დიდხანს, თითქმის 1952 წლამდე შემორჩა.

მთავარი მაკონტროლებელი ორგანო, რომელიც თანამშრომლობდა ხელისუფლებასთან და თვალყურს ადევნებდა მიღებულ გადაწყვეტილებათა შესრულებას, იყო ადმინისტრაციული საბჭო, სადაც საბუთების წარმოება ხდებოდა როგორც არაბულ, ისე თურქულ ენაზე. შეიქმნა საკონსულტაციო დივანები (ან მეჯლისები), ხოლო 1829 წელს გაჩნდა ვრცელი წარმომადგენლობითი დივანი „მაჯლის ალ-მაშვარა“, უფრო გვიან კი „მაჯლის აშ-შურა“, სადაც გაერთიანდნენ მაღალი მოხელეები, მცირე დივანების წარმომადგენლები, მთავარი მუფთი, გავლენიანი 'ალიმები (მრ. 'ულამა') და

100-მდე დიდი სოფლის მთავარი შეიხი (სულ 156 კაცი). თავდაპირველად, მას მეთაურობდა იბრაჰიმ ფაშა.

მუჰამმად 'ალის დროს დაიწყო და მისი მემკვიდრეების გამგებლობისას გაგრძელდა ახალი ადმინისტრაციული აპარატის შექმნა. ამ სფეროში ერთი მნიშვნელოვანი ეტაპი დამთავრდა 1837 წელს ადმინისტრაციული კოდექსის – კანუნის მიღებით, რომლითაც დროთა განმავლობაში ჩამოყალიბდა: შემოსავლის, სამხედრო, საზღვაო, განათლების, საგარეო საქმეთა და ვაჭრობის, და ბოლოს, მრეწველობის დეპარტამენტები ან დევიანები. ამგვარად, გადაიჭრა ნაბიჯი სამინისტროების შექმნისაკენ, რაც წარმატებით განხორციელდა ზედიხ ისმა'ილის დროს. ადმინისტრაციული სისტემა არ ემყარებოდა ახალ სამართლებრივ ნორმებს, თუმცა მუჰამმად 'ალის მითითებით შარიათის სასამართლოს უფლებები შეიზღუდა. რეფორმატორი გამგებელი თავისი პრაქტიკული საქმიანობით ცდილობდა სიახლის დანერგვას საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში, მაგრამ შეძლებისდაგვარად, ამას აკეთებდა ისლამურ ღირებულებათა გათვალისწინებით (Ф.М.Ацамба, С.А.Кириллина, Религия и власть: ислам в Османском Египте, 110).

მამლუქთა მრავალსაუკუნოვანი სამხედრო-პოლიტიკური სისტემის მოსპობამ მუჰამმად 'ალის საშუალება მისცა ეფიქრა უფრო ეფექტური, თანამედროვე არმიის შექმნაზე, მაგრამ ამ სფეროში ძველი სტერეოტიპების დანგრევა ძნელი აღმოჩნდა. ერთხანს, ეგვიპტის ჯარი კვლავ ალბანელებისა და თურქებისაგან შედგებოდა, ხოლო ეგვიპტელების მიღება სამხედრო სამსახურში მიუღებლად ითვლებოდა. თავისი რეფორმების დასაწყისში მუჰამმად 'ალიმ სცადა სამხედრო სამსახურში გამოეყენებინა შავკანიანი ყოფილი მონები, რომლებსაც აგზავნიდნენ მანფალუტთან (ასიუტის ჩრდილო-დასავლეთით) შექმნილ სანვრთნელ ბანაკში, სადაც დაკომპლექტდა ექვსი პოლი რეაბილიტირებული მამლუქების მეთაურობით, მაგრამ ექსპერიმენტმა ვერ გაამართლა. ამის შემდეგ, ფრანგი ინსტრუქტორების რჩევით, გადაწყდა ეგვიპტელი ფელაჰების განეცემა რეგულარულ ჯარში (P.M. Holt, Egypt and the Fertile Crescent, 182). უკვე 1816 წელს, როცა სამხედრო-ადმინისტრაციულ რეფორმებში აქტიურად ჩაება მუჰამმად 'ალის ვაჟი იბრაჰიმ ფაშა, გაჩნდა ეგვიპტელი ჯარისკაცების ბატალიონები, ხოლო 1822-23 წლებში დაიწყო ფელლაჰების იძულებითი გასამხედროების კამპანია. არმიის მომზადებასა და წვრთნას ხელმძღვანელობდნენ ფრანგი ოფიცრები არაბულ ენაზე თარგმნილი ფრანგული სამხედრო წესდების საფუძველზე. განსაკუთრებულ როლს ამ საქმეში ასრულებდა პოლკოვნიკი სევი (Sèves, იგივე სულაიმან ფაშა ალ-ფარანსავი),² რომლის ზედამხედველობით ასუანთან ორგანიზებულ ბანაკში მიმდინარეობდა ეგვიპტელი და სუდანელი ჯარისკაცების გაძლიერებული წვრთნა. ამავე დროს, დაიწყო ქვეითი, ცხენოსანი და არტილერიისტების რაზმების მომზადება დამეიქის, გიზის (ალ-ჯიზა)³ და კაიროს მახლობლად შექმნილ სპეციალურ სკოლებში. სამხედრო აღჭურვილობა ძირითადად ევროპიდან შემოდიოდა, ნაწილი კი მზადდებოდა ეგვიპტეში. თუ თავდაპირველად, მეთაურთა შორის ჭარბობდნენ ალბანელები, თურქები ან ყოფილი მამლუქები, ახლა არმიაში გამოჩნდნენ ეგვიპტელი ოფიცრები, რასაც ხელი შეუწყო 1826 წელს გენერალური შტაბის აკადემიის დაარსებამ. ენერგიული ღონისძიებების გატარების შედეგად ახალი, რეგულარული არმიის (არაბ. 'ან-ნიზამ ალ-ჯადიდ') პირადი შემადგენლობა მალე 180 ათასამდე ავიდა. აუცილებლობის შემთხვევაში, შეიძლებოდა ბედუინების ირეგულარული რაზმების გამოყენება, მაგრამ მათ დამხმარე ძალის მოვალეობა ეკისრებოდათ.

თავისი გეოპოლიტიკური მდებარეობის გამო ეგვიპტისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც საზღვაო, ისე სამდინარო ფლოტს. მას შემდეგ, რაც 1827 წელს ნავარინთან მუჰამმად 'ალიმ თითქმის მთელი სამხედრო ფლოტი დაკარგა (იხ. მუჰამმად 'ალის საგარეო პოლიტიკა), მის აღსადგენად ალექსანდრიაში დაიწყო ახალი, თანამედროვე გემების მშენებლობა. ევროპელი სპეციალისტების დახმარებით, ეგვიპტელები დახლოვდნენ გემთმშენებლობაში და კარგი მეზღვაურებიც გაზდნენ. მალე, სამხედრო-საზღვაოსნო სკოლის მიერ მომზადებული 15 ათასამდე მეზღვაური მზად იყო სამსახურისთვის (В.Б.Луцкий, Новая история арабских стран, 49-50).

ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი შედეგი, რომელიც მუჰამმად 'ალის სამხედრო რეფორმას მოჰყვა იყო ეგვიპტელების, უფრო სწორად, ქვეყნის მკვიდრი მოსახლეო-

ბის გამოსვლა სამხედრო ასპარეზზე, ვინაიდან, საუკუნეების მანძილზე ეგვიპტელებს ევალებოდათ პრივილეგიებით აღჭურვილი არაეგვიპტელების (მამლუქები, თურქები, ალბანელები) რჩენა, მათი მატერიალური უზრუნველყოფა და არა სამხედრო-პოლიტიკურ სარბიელზე საქმიანობა. ჩატარებული რეფორმების შედეგად, ეგვიპტის არმიის პირადი შემადგენლობა ორად გაიყო: ერთს შეადგენდნენ თურქულენოვანი, ოსმალ-მამლუქთა ტრადიციებზე აღზრდილი მეთაურები, ხოლო მეორეს, არაბულენოვანი ეგვიპტელი ჯარისკაცები. მას შემდეგ, რაც ასპარეზზე გამოვიდნენ ეგვიპტელი ოფიცრები, ორ მხარეს შორის თავი იჩინა დაპირისპირებამ, მათ უმეტეს, რომ დამკვიდრებული ტრადიციით, პირველი ჯგუფის სამხედროებს დანაწაურების მეთი პერსპექტივა ჰქონდათ. ეგვიპტელ ოფიცერთა უკმაყოფილებამ ასეთი დისკრიმინაციის გამო ბიძგი მისცა ოპოზიციურ მოძრაობას, რომელიც არაბული ნაციონალიზმის განვითარების საფუძველი გახდა (P.M.Holt. 183).

ძველი მმართველი ელიტის ახლით შეცვლამ გარკვეული პრობლემები შექმნა არა მარტო არმიამში, არამედ სამოქალაქო სამსახურშიც. ადმინისტრაციაში უმაღლესი თანამდებობები ისევ პეტროგენურ¹ და ოსმალური წარმოშობის პირებს ეკავათ. განსაკუთრებული ნდობით და გავლენით სარგებლობდნენ მუჰამმად 'ალის ოჯახის წევრები – იბრაჰიმ ფაშა და უფროსი შვილიშვილი 'აბბას ჰილმი. ეგვიპტელ არაბებს ეკავათ უფრო დაბალი თანამდებობები, თუმცა 1840 წლიდან თითქმის ყველა მა'მური ეგვიპტელი იყო (P.M.Holt, 190). გარკვეული ევოლუციის ნიშნები გაჩნდა მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაშიც: თუ 1820 წელს თურქები საკმაოდ მრავალრიცხოვან ანკლავს ქმნიდნენ და არაბებთან შედარებით ცხოვრების უფრო მაღალი დონით გამოირჩეოდნენ, XIX საუკუნის დამლეკს მათი ასიმილირება ადგილობრივ მოსახლეობასთან თითქმის დამთავრდა. მიუხედავად რიგი ხარვეზებისა, მუჰამმად 'ალის მიერ ჩატარებული სამხედრო-ადმინისტრაციული რეფორმა იყო ნიშნად გადადგმული ნაბიჯი, რომელიც სულთიმ სელიმ III-ის მარცხიანი ექსპერიმენტის შემდეგ, წარმატებულ შეიძლება ჩაითვალოს.

სახელმწიფოს არსებობა ეგვიპტეში ოდითგანვე მიწათმოქმედებასთან იყო დაკავშირებული და გასაგებია, რომ აგრარულ საკითხს მუჰამმად 'ალიმ უკვე 1808-1809 წლებში მიაქცია ყურადღება. ჯერ ქვემო ეგვიპტეში, და შემდეგ ყველგან, გაუქმდა ადრე არსებული ილთიზმის სისტემა. ყოფილმა მულთაზიმებმა მიიღეს სათანადო კომპენსაცია (ფა'იზი) და მათი სავარგულები სახელმწიფოს ხელში გადავიდა. ასეთივე პოლიტიკა გატარდა ფიქციური ვაკეების მიმართ. გამოთავისუფლებული მიწების ნაწილი ჩიფთლიქის სახით გადაეცა მუჰამმად 'ალის ოჯახის წევრებს და მასთან დაახლოებულ პირებს. მაღალი მოხელეების და სამხედრო პირების ხელში გადავიდა მიტყვევებული სოფლები ან დაუბუშტვევლები მიწები, რომელიც გათავისუფლდა გადასახადისგან. ახალ მიწათმფლობელს შეეძლო თავისი სავარგულის იჯარით გაცემა, მაგრამ არ ჰქონდა მისი გაყიდვის უფლება. თავდაპირველად ამ მხრივ გამონაკლისს უმეგბდნენ მხოლოდ მუჰამმად 'ალის ოჯახის წევრებისათვის, თუმცა შემდეგში მიწის გაყიდვის აკრძალვა საერთოდ გაუქმდა, რამაც საშუალება მისცა მდიდარ ეგვიპტელებს, მათ შორის კოტტებსაც, გახმადრიყვნენ მიწათმფლობელები (Зелснев Е.И., Египет: Средние века. Новое время. 126).

1807 წელს სტამბოლიდან დაბრუნებული იბრაჰიმ ფაშა პირადად ჩაუდგა სათავეში საფინანსო და ფისკალური სისტემის მოწესრიგებას, მაგრამ, ფაქტობრივად, ამ სფეროს ხელმძღვანელობდა სპეციალური მოხელე – რუზნაჰჯი. ამ თანამდებობაზე დაინიშნა წარმოშობით კოპტი მუ'ალიმ ლალი. დანესდა სრული სახელმწიფო მონოპოლია როგორც სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებს, ასევე ხელოსანთა ნაწარმზე. ამიერიდან, სახელმწიფო კარნახობდა მწარმოებელს ფასებს, თვითონ ახდენდა საქონლის შესყიდვას და, ამგვარად, მთლიანად აკონტროლებდა ბაზარს. იგივე კანონი გავრცელდა სახელმწიფო მანუფაქტურაზე, ახლად წარმოქმნილ ფაბრიკებზე და საგარეო ვაჭრობაზე. მართალია, შეიქმნა ცენტრალიზებული საგადასახადო სისტემა, მაგრამ იგი მთლიანად ვერ გათავისუფლდა წარსულის გადმონაშთებისაგან. 1840 წელს მდიდარმა მოხელეებმა და სამხედროებმა მიიღეს სოფლები ე.წ. „უჰდას“ წესით, რაც უფლებას აძლევდა მათ კონკრეტულ შემთხვევაში წინასწარ შეესრულებინათ საგადასახადო ვალდებულება, რის შემდეგაც მიღებული შემოსავალი მათ გან-

კარგულებაში რჩებოდა. ფისკალური მოხელეების მოვალეობას სოფლებში ხშირად ასრულებდნენ ადგილობრივი გავლენიანი შეიხები, რაც ახალი არ იყო.

აგარაულ სფეროში მუშაობდა 'ალის მიერ ჩატარებულ რეფორმას არ ჰქონდა განსაკუთრებული, და მით უმეტეს პროგრესული მნიშვნელობა, ვინაიდან, ინარჩუნებდა ადრე კარგად ცნობილ პრაქტიკას, როცა მიწების გადანაწილება და ფისკალური სისტემის მოწყობა ხდებოდა ხელისუფლების სათავეში მოსული დინასტიის ინტერესების შესაბამისად. აღნიშნული ცვლილებების შედეგად, ეგვიპტის მოსახლეობის მთავარი მწარმოებელი ნაწილის — ფელაჰების მდგომარეობა არამცთუ არ გაუმჯობესდა, არამედ გაუარესდა კიდევ, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც საგადასახადო ტვირთს დაემატა იძულებითი სამხედრო სამსახური. სავარგულების გადანაწილების შედეგად, წარმოიშვა ახალი მინათმფლობელების სოციალური ფენა, რომელიც ზოგჯერ არაბულ-ჩერქეზული კლანის სახელითაა ცნობილი (Holt P.M., Egypt and the Fertile Crescent, 188-189). გამოცდილი კოპტების მონაწილეობით შექმნილი ცენტრალიზებული საგადასახადო სისტემა დროთა განმავლობაში დაიხვეწა, და ბოლოს, დაექვემდებარა საფინანსო დეპარტამენტს (დჰეჰან ალ-მალ), რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ნაზირი (ნაზირ).

მუშაობდა 'ალი იყო ერთადერთი პოლიტიკური მოღვაწე იმდროინდელ ახლო აღმოსავლეთში, რომელმაც წარმატებას მიაღწია მომთაბარე ტომების უმძიმესი პრობლემის გადაჭრაში. მართალია, XVIII საუკუნის მიწურულს და XIX საუკუნის დამდეგს ბედუინები შეადგენდნენ ქვეყნის მოსახლეობის მხოლოდ 5-6 %-ს, მაგრამ მათი როლი ქვეყნის სამეურნეო და პოლიტიკურ ცხოვრებაში იყო დიდი და არცთუ დადებითი. მუშაობდა 'ალის აღზევებისას ბედუინები არაგის არ ემორჩილებოდნენ, არბევდნენ სოფლებს და ზოგიერთი ავტორის აზრით, იმყოფებოდნენ წარმართული პერიოდის არაბული ტომების დონეზე. ქვეყნის პოლიტიკურ და სამეურნეო სტრუქტურაში მათი ინტეგრაციისათვის ახალი ხელისუფლება იყენებდა რამდენიმე საშუალებას, კერძოდ, მძევლად აჰყავდა გავლენიანი შეიხების ოჯახის წევრები, რაც თავისთავად არ იყო ახალი; ტომებს აკისრებდა ირეგულარული არმიის მოვალეობას; ბედუინებს ავალდებულებდა უზრუნველყოთ სახელმწიფო სატრანსპორტო საშუალებებით (ცხენები, აქლემები), და ბოლოს, რაც მთავარია, ბედუინთა შეიხებს ნიშნავდა რაიონების მუდგებრად. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყო მომთაბარეთა მიწაზე დამაგრების გეგმა, რომლის განხორციელება უკვე მუშაობდა 'ალის დროს დაიწყო. მაგალითად, დასავლეთ ეგვიპტის ბედუინები დაასახლეს შარკიას პროვინციაში, ხოლო ფავა'იდის ტომს, რომელიც ლიბიიდან გადავიდა ეგვიპტეში XVIII საუკუნეში და მომთაბარეობდა გიზასთან, მიწები გამოუყვეს ფაიუმის პროვინციაში და სხვა რაიონებში. მას შემდეგ, რაც 1813 წელს იბრაჰიმ ფაშამ სასტიკად დაამარცხა ჰავეარას ბედუინთა ტომი, ისიც იძულებული გახდა უარი ეთქვა მომთაბარეობაზე. ბედუინებს დარჩათ ორი გზა: მათ შეეძლოთ დარჩენილიყვნენ თავიანთ კარებში იმის შიშით, რომ დაკარგავდნენ ყველაფერს, რაც ჰქონდათ, და მეორე, გამხდარიყვნენ ფელაჰები იმ იმედით, რომ მათი ქონება დაეცლია იქნებოდა სახელმწიფოს მიერ. მომთაბარეთა უმრავლესობამ მეორე გზა აირჩია, შეიხები სოფლებში დასახლდნენ და აიღეს ის ვალდებულებები, რომელიც ფელაჰებს ჰქონდათ. ბედუინების ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლა ხდებოდა ძალდატანებით, ვინაიდან მოსახლეობის ეს ნაწილი მინათმოქმედებას თავისთვის დამამცირებლად თვლიდა. მათთვის განკუთვნილი მიწის ნაკვეთს ბედუინები ხშირად ფელაჰებს აძლევდნენ იჯარით, თავად კი ისევ კარებში ცხოვრობდნენ. 1837, 1846 და 1851 წლებში გამოიცა საპეციალური ფირმანები, რომლითაც ასეთი პრაქტიკა აიკრძალა. თანდათანობით რეფორმამ ძალა მოიკრიბა და შედეგიც გამოიღო: სოფელზე მიმავრებული ბედუინები უფრო მეტად, ვიდრე ადრე, ჩართული აღმოჩნდნენ რელიგიურ ინსტიტუტებში (მეჩეთი, მედრესე), ნაწილმა საშუალო იშვიათ ქალაქში ან საგზაო და საკინიგზო მშენებლობაზე. საბოლოოდ, რეფორმებმა დაშლეს მომთაბარე ტომების სტრუქტურა, რის შედეგად ბედუინებმა დაკარგეს ტრადიციული ფუნქცია და მათი რიცხვი ეგვიპტეში შემცირდა: 1897 და 1907 წლების აღწერით, ისინი მოსახლეობის მხოლოდ 1 %-ს შეადგენდნენ (Gabriel Baer, Social Change in Egypt, 138-139).

ჩატარებული აგრარული რეფორმის შემდეგ სამეურნეო საქმიანობა ეგვიპტეში ხელისუფლების პირდაპირ კონტროლს დაექვემდებარა. სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების შესყიდვა და რეალიზება 1816-1820 წლებიდან მონოპოლიზებული იქნა სახელმწიფოს მიერ და მის ხელში აღმოჩნდა საერთო ექსპორტის 95%. ამიერიდან, ფელაჰები ვალდებული იყვნენ შეესრულებინათ დაკვეთა იმ საექსპორტო საქონელზე (მაგ. ბამბა, შაქრის ლერწამი), რომელსაც დიდი შემოსავალი მოჰქონდა. სულ სხვა ვითარება იყო იმპორტთან დაკავშირებით: მუჰამმად 'ალის ანგარიში უნდა გაენია ოსმალეთში 1820 წლიდან მოქმედი კანონისთვის, რომელიც უცხოელ ვაჭრებს უფლებას აძლევდა 3%-იანი ბაჟის გადახდის შემდეგ თავისუფლად ევაჭრათ იმპერიის ტერიტორიაზე. ფორმალურად, ეგვიპტე კვლავ ოსმალეთის პროვინციად ითვლებოდა, რაც აიძულებდა ქვეყნის ფაქტობრივ ხელისუფლებას გაეთვალისწინებინა სტამბოლის ინტერესები. გარდა ამისა, იმპორტის შეზღუდვა ან მასზე მკაცრი კონტროლის დანერგვა გაართულებდა ეგვიპტის ურთიერთობას ევროპის ქვეყნებთან, რაც არ შედიოდა მუჰამმად 'ალის გეგმებში (Н.Л.Петрова, Система монополий во внешней торговле Египта при Мухаммеде Али. 82).

ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრება ახლაც, ისევე როგორც საუკუნეების წინ, დამოკიდებული იყო ნილოსის წყალგუსურების რაციონალურ გამოყენებაზე. დიდი ყურადღება დაეთმო სარწყავ-საირიგაციო სისტემას და არხების მშენებლობას. ამის ერთ-ერთი მაგალითია 1820 წელს სულთან მაჰმუდ II-ის სახელზე აგებული არხი „მაჰმუდიზა“, რომელმაც ალექსანდრია ნილოსს დაუკავშირა. მუჰამმად 'ალის დროს სარწყავი სისტემის მოწესრიგების შედეგად ეგვიპტეში დამუშავებული მიწების ფართობი 100 ათასი ფედდანით გაიზარდა, ხოლო 1833 წლისათვის მთლიანად 3,1 მილიონი ფედდანი შეადგინა (Новая история стран Азии и Африки. ч.3, 136).

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ეგვიპტის ხელისუფლებამ გარკვეული ნაბიჯები გადადგა საფაბრიკო წარმოების განვითარებისკენ, რაც პირველ რიგში სამხედრო მიზნებს ემსახურებოდა. ფაბრიკები აშენდა კაიროსა და როზეტაში, ხოლო ალექსანდრიის გემთსამშენთან გაჩნდა უამრავი დამხმარე სახელოსნო. ფრანგული ტექნოლოგიით აღიჭურვა იარაღისა და ტყვია-წაღის ქარხნები, აგრეთვე სართავ-საქსოვი საწარმოები. დაიწყო სამხედრო წესით ფელაჰების განვება ფაბრიკა-ქარხნებში სამუშაოდ. ანაზლურება ამ სფეროში არ იყო დიდი, რაც სახელმწიფოს აძლევდა ყოფილი ფელაჰების ექსპლუატაციის საშუალებას, მაგრამ ქვეყნის მომავლისთვის ამ სიახლეს მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: ეგვიპტეში ჩაისახა მუშათა კლასი, რომელიც არმიასთან ერთად საზოგადოებრივი ცხოვრების აქტიური მონაწილე გახდა. სახელმწიფოს კონტროლი დანესდა წერილ სახელოსნოებსა და ვაჭარ-ხელოსანთა გაერთიანებებზეც.

მანუფაქტურული ხასიათის საწარმოების დაარსება არ ნიშნავდა ეგვიპტის გადაქცევას სამრეწველო ქვეყნად. მუჰამმად 'ალის მემკვიდრეების დროს მძიმე გადასახადების გამო ბევრი საწარმო დაიხურა. მხოლოდ XIX საუკუნის დამლევს გაჩნდა სამრეწველო განვითარების ახალი ნიშნები, რაც სახელმწიფოს მიერ შაქრის საწარმოებისა და უცხოელების მიერ ბამბის პირველადი გადამამუშავების ქარხნების ინვესტირების შედეგი იყო, მაგრამ ეგვიპტე მაინც აგრარულ ქვეყნად დარჩა (Gabriel Baer, Social Change in Egypt, p.137-138).

2. მუჰამმად 'ალის საგარეო პოლიტიკა

ეგვიპტეში თავისი ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ მუჰამმად 'ალიმ გადაწყვიტა შეექმნა იმპერია მეზობელი არაბული ქვეყნების შემოერთებით. ისარგებლა რა ოსმალეთის სულთნის თხოვნით, მან თავისი ახალი არმია გაგზავნა არაბეთის ნახევარკუნძულზე ვააბიტების წინააღმდეგ. 1811-1819 წლებში ხანგრძლივი და მომქმედო ომის შემდეგ, ეგვიპტის კონტროლს დაექვემდებარა ჰიჯაზის წმ. ქალაქები, და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო, მის ხელში გადავიდა ნავსადგური ჯიდდა. აჰან მუჰამმად 'ალის საშუალება მისცა უფრო აქტიურად ჩართულიყო ინდოეთ – სამხრეთ არაბეთის ტრადიციულ სავაჭრო ურთიერთობაში. საომარი კამპანიის დროს,

1813 წლის დამლევის, როცა მუჰამმად 'ალი თავად ჩაეიდა ჰიჯაზში შაჟის შესასრულებლად, ეგვიპტეში გავრცელდა ხმები მისი გარდაცვალების (ან დაღუპვის) შესახებ, რაც სახელისუფლო გადატრიალების ცდად შეფასდა. ასეთი ხმები მკაცრად იქნა აღკვეთილი, მაგრამ ამის შემდეგ ეგვიპტის გამგებელი თავს არიდებდა ქვეყნის დატოვებას სანგრძლივი დროით.

არაბეთის სამხედრო კამპანია (უფრო დეტალურად იხ. თავი V) დაკავშირებული იყო დიდ ხარჯებთან, რამაც აიძულა მუჰამმად 'ალი ეძებნა საზინის შევსების გზები. ეგვიპტეში ბევრს ლაპარაკობდნენ მეზობელი სუდანის თითქმის დაპყრობის სიმ-დღერის (ოქრო, ხე-ტყე, სპილოს ძვალი, იაფი მონღი და სხვა) ხელში ჩაგდებას შესაძლებლობაზე. ამან გადაწყვეტინა მუჰამმად 'ალის ლაშქრობა აღმოსავლეთ სუდანში, რომელსაც სათავეში ჩაუდგნენ მისი ერთ-ერთი შვილი ისმა'ილი და სიძე — დაფთარადარ ბეი. ამ დროს სუდანში არ არსებობდა ცენტრალიზებული ძლიერი სახელმწიფო, მაგრამ ადგილობრივი ტომები, რომლებიც მუშებრთა და ცივი იარაღით იყვნენ შეიარაღებული, სასტიკი წინააღმდეგობას უწევდნენ კარგად აღჭურვილ ეგვიპტელებს. ამ ლაშქრობას შეენირა ისმა'ილი, რასაც მოჰყვა საშინელი არაბურ სიძულვილი და ათასობით სუდანელის განადგურება. მძიმე ბრძოლების შემდეგ 1820-1822 წლებში აღმოსავლეთ სუდანი დაპყრობილ იქნა, მაგრამ ეგვიპტელები ცდილობდნენ ექსპანსიის გაფართოებას დასავლეთით და ნითელი ზღვის სანაპიროზე. 1823 წელს მათი სამხედრო და პოლიტიკური ცენტრი გახდა ქალაქი ხარტუმი (იხ. თავი II).

შემდეგი ნაბიჯი, რომელიც მუჰამმად 'ალიმ გადადგა საგარეო ასპარეზზე, იყო ლაშქრობა საბერძნეთში (მორეაში)⁵ 1821 წელს დაწყებული ანტიოსმალური განმათავისუფლებელი მოძრაობის წინააღმდეგ. სულთანი მამმუდ II იძულებული გახდა აჯანყების ჩასაქრობად დახმარება ეთხოვა მუჰამმად 'ალისთვის, რომელიც იმედოვნებდა, რომ წარმატების შემთხვევაში ჯილდოდ მიიღებდა კ. კეიპოსს და კ. კრეტას. 1824 წლის ივლისში ეგვიპტის 16 ათასიანი არმია 63 სამხედრო გემით ალექსანდრიიდან გავიდა, შეჩერდა კრეტასთან და 1825 წელს გადავიდა მორეაში. თურქებთან ერთად იბრაჰიმ ფაშა სასტიკად გაუსწორდა აჯანყებულებს და 1827 წელს ათენი დაიკავა, მაგრამ წარმატება ხანმოკლე გამოდგა. ევროპის სახელმწიფოებმა კატეგორიულად მოსთხოვეს სულთანს საბერძნეთის დამოუკიდებლობის აღიარება, რაზეც უარი მიიღეს. ამის საპასუხოდ, ბრიტანეთის, რუსეთის და საფრანგეთის გაერთიანებული ფლოტი საბერძნეთის სანაპიროსთან გამოჩნდა. 1827 წლის 20 ოქტომბერს ნავარინის ყურეში (პელოპონესის ნახევარკუნძულის სამხრეთ-დასავლეთით) ოსმალეთთან ბრძოლაში ევროპელმა მოკავშირეებმა მთლიანად გაანადგურეს ოსმალეთ-ეგვიპტის ფლოტი. ბრძოლაში განსაკუთრებით ისახლდა თავი რუსეთის ხომალდმა „ახოვმა“⁶ პირველი რანგის კაპიტან მ. ლაზარევის მეთაურობით. მას შემდეგ, რაც ბრიტანეთის ფლოტი ალექსანდრიას მიუახლოვდა, მუჰამმად 'ალი იძულებული გახდა ხელი მოეწერა კონვენციისთვის საბერძნეთიდან თავისი ჯარის სრული ევაკუაციისა და ტყვეების გათავისუფლების შესახებ. ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ ეგვიპტის ახალმა არმიამ ოსმალეთის ჯართან შედარებით ბევრად უკეთესი საბრძოლო მომზადება აჩვენა, სამხედრო ექსპედიცია სრული კრახით დამთავრდა. იბრაჰიმ ფაშა, რომელმაც ათასობით ჯარისკაცი და თითქმის მთელი ფლოტი დაკარგა, 1828 წლის 10 ოქტომბერს ალექსანდრიაში დაბრუნდა.

ნაფარითან განცდილმა მარცხმა მუჰამმად 'ალის ხელი ვერ ააღებინა დიდი სახელმწიფოს შექმნის სურვილზე. საფრანგეთის ინტერესებმა გამოიჩინეს დასავლეთით, ე.ი. არაბული მალრიობის მიმართულებით ტერიტორიის გაფართოება. ამიტომ, დასახული გეგმის განსახორციელებლად და საკუთრივ ეგვიპტის უსაფრთხოებისათვის უფრო პერსპექტიულად იქნა მიჩნეული მეზობელი სირიის შემოერთება. ისტორია იცნობს ამ ორი ქვეყნის ერთ სახელმწიფოში გაერთიანების მაგალითებს და შეიძლება ითქვას, რომ ეგვიპტის გამგებლის გეგმა ახალი იყო. რა თქმა უნდა, მუჰამმად 'ალიმ კარგად იცოდა, რომ იმპერიის ამ უმნიშვნელოვანესი პროვინციის ხელყოფა სულთანთან აშკარა დაპირისპირებას გამოიწვევდა, მაგრამ დასუსტებული ოსმალეთი მას ძლიერ მონიშნავდა არ მიაჩნდა. მისი ოპტიმიზმი გაძლიერდა მას შემდეგ, რაც 1828-1829 წლების ომში ოსმალეთმა სასტიკი მარცხი განიცადა რუსეთისგან და იძულებული გახდა დაედო მძიმე ადრიანოპოლის (ედირნეს) ზავი (1829 წ. 14 სექტემბერი),

რომელმაც განსაზღვრა საბერძნეთის დამოუკიდებლობა და საბოლოოდ, მისი საყოველთაო აღიარება 1830 წელს.

საბერძნეთის კამპანიადლე და მის შემდეგაც, ფორმალურად, მუშაობდა 'ალი' თავს სულთნის ერთგულ ვასალად აცხადებდა, მაგრამ უარს ამბობდა რუსეთ-ოსმალეთის ომში მონაწილეობაზე და იმ რეპარაციის გადახდაზე, რომელიც ადრიანოპოლის ზავით დამარცხებულ ოსმალეთს დაეკისრა. მას მიაჩნდა, რომ უკვე გაიღო დიდი მსხვერპლი საბერძნეთის კამპანიის დროს და უფლება ჰქონდა კომპენსაციის სახით მოეთხოვა სირია, რაც მიუღებელი აღმოჩნდა სტამბოლისათვის. აქედან გამომდინარე, კაიროში გადაწყვიტეს სირიის შემოერთება ძალის გამოყენებით. სამხედრო ინტერვენციის საბაზად გამოყენებულ იქნა 'აქქას გამგებლის' 'აბდ ალლაჰ ფაშას' 'უკანონო' მოქმედება, რაც იმაში მდგომარეობდა, რომ იგი, თავშესაფარს აძლევდა ეგვიპტიანთა გაქცეულ ფელაქებს. ისევე, როგორც 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის დროს 1771 წელს, ახლაც, ეგვიპტელების ლაშქრობა სირიაში ფორმალურად არ იყო მიმართული სულთან-ხალიფას წინააღმდეგ და მიზნად ისახავდა ამ არაბულ ქვეყანაში 'ისლამური კანონიერების დაცვას,' მაგრამ, როგორც მოსალოდნელი იყო, სადამსჯელო ექსპედიცია ოსმალეთ-ეგვიპტის ომში გადაიზარდა. მუშაობდა 'ალის ოპტიმისტურად განწყობდა ის, რომ იენიჩართა კორპუსის გაუქმების შემდეგ ოსმალეთის ახალი არმია ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული, რაც აძნელებდა სტამბოლის ადეკვატურ პასუხს სირიის ფრონტზე.

1831 წლის ოქტომბერში იბრაჰიმ ფაშას მეთაურობით ეგვიპტის არმია პალესტინაში შეიჭრა და მალე დაიკავა მისი მთავარი ქალაქები ლაზა, იფა და ჰაიფა. მეტი წინააღმდეგობა ეგვიპტელებს გაუწია 'აქქამ, რომელიც 1832 წლის მაისში დაეცა (მ. ტი-კაჟე, არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში, 68). დამასკოს, ჰმისის, ჰამას და ჰალეების (ალეპოს) დაკავების შემდეგ 1832 წლის 29 ივლისს ანტიოქიასა და ალექსანდრეტას (ისქანდარუნს) შორის იბრაჰიმ ფაშამ უკუაგდო თურქები, რის შემდეგაც მის ხელში აღმოჩნდა ქალაქი ადანა. გადამწყვეტი ბრძოლა გაიმართა 1832 წლის დეკემბერში დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე ქალაქ კონიასთან, სადაც იბრაჰიმ ფაშამ კიდევ ერთხელ გამიამყლანა სახმედრო ნიჭი და სასტიკად დაამარცხა გაცილებით მრავალრიცხოვანი მოწინააღმდეგე, რომელსაც მეჭმედ რაშიდ ფაშა სარდლობდა. ამას მოჰყვა ქალაქ ბრუსას (ბურსას) აღება, რითაც ეგვიპტელებს გზა გაეხსნათ სტამბოლისაკენ.

განცდილი მარცხის შემდეგ სრული კატასტროფის წინაშე მდგარი ოსმალეთის სულთანი იძულებული გახდა შეამზოხე ვასალის შესაკავებლად დახმარება ეთხოვა ევროპის სახელმწიფოებისთვის, მაგრამ ერთადერთი, ვინც მის პრობლემას გაგებით შეხვდა, იყო რუსეთი. 1833 წლის 13 იანვარს ალექსანდრიაში ჩავიდა იმპერატორ ნიკოლოზ I-ის დესპანი, გენერალი მურავიოვი, რომელმაც კატეგორიულად მოსთხოვა მუშაობდა 'ალის სამხარო მოქმედების შეწყვეტა. ეგვიპტელებმა მაინც დაიკავეს ჩრდილო-დასავლეთ ანატოლიის ქალაქი ქუთაჰია (არაბ. ქუთაჰიია) და აღმოჩნდნენ იმპერიის დედაქალაქიდან სულ 200 კილომეტრის მანძილზე. ამის შემდეგ, რუსეთის ფლოტი ბოსფორის სრუტეში შევიდა. სულთნის დასაცავად მზად იყო ოსმალეთის ტრადიციული მეტოქის – რუსეთის 20 ათასიანი კორპუსი. ასეთ ვითარებაში, ევროპის სახელმწიფოების ზენოლით, მუშაობდა 'ალი იძულებული გახდა დათმობაზე წასულიყო. 1833 წლის 4 მაისს მეომარ მხარეებს შორის ქუთაჰიაში მიღწეულ იქნა საზავო შეთანხმება, რომლითაც ეგვიპტემ შეინარჩუნა ის ტერიტორია (კრეტას ჩათვლით), რომელსაც იმ დროისთვის აკონტროლებდა (ანატოლიის გარდა). ეგვიპტე ფორმალურად კვლავ ოსმალეთის პროვინციად დარჩა. ამას მოჰყვა ევროპის სახელმწიფოებსა და ოსმალეთს შორის დადებული ხელშეკრულება, რომელიც გულისხმობდა სულთნის ინტერესების დაცვას აუცილებლობის შემთხვევაში. ამგვარად, მეტისმეტად გაძლიერებულ ეგვიპტესა და ოსმალეთს შორის აღიმართა საერთაშორისო ვალდებულებათა ბუნდელი, რომელიც საშუალებას არ აძლევდა მუშაობდა 'ალის დაეგრია ოსმალეთი და მის ნაცვლად თავისი იმპერია შეექმნა.

1831-1833 წლების მოვლენებმა, რომელიც სირიის პირველი კონფლიქტის სახელითაა ცნობილი, მუშაობდა 'ალის მოუტანა გამარჯვება, მაგრამ იგი არ იყო საბოლოო, რასაც ორივე დაპირისპირებული მხარე აცნობიერებდა. იბრაჰიმ ფაშამ სირიაში დაიწყო რეფორმების გატარება, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ მუშაობდა

'ალის გადაწყვეტილი ჰქონდა ამ არაბული ქვეყნის ჩართვა თავის მომავალ დიდ სახელმწიფოში (რეფორმებზე იხ. ქვემოთ), მაგრამ ასე არ ფიქრობდნენ სტამბოლში. მიუხედავად დაზავებისა, სულთანმა არ აპირებდა შეგუებოდა სირიის დაკარგვას. მაშინ, როცა მუშამმად 'ალი ცდილობდა საბოლოოდ დაეკანონებინა ეგვიპტის დამოუკიდებლობა და შეენარჩუნებინა დაკავებული ტერიტორიები, მის გზაზე აღმოჩნდნენ ევროპის სახელმწიფოები, რომლებიც ოსმალეთს უჭერდნენ მხარს. კაპიტულაციების სისტემამ, განსაკუთრებით ინგლის-ოსმალეთის 1838 წლის სავაჭრო ხელშეკრულებამ, გზა გაუხსნა ბრიტანეთის კაპიტალს ოსმალეთის ბაზარზე და, ფაქტობრივად, ნიადაგი მოამზადა იმპერიის კოლონიზაციისათვის. 1838-1840 წლებში ანალოგიური კაპიტულაციური უფლებები მიიღეს საფრანგეთმა, ავსტრიამ, ესპანეთმა, პორტუგალიამ, სკანდინავიის ქვეყნებმა და გერმანიის საბაჟო კავშირმა (Внешнеэкономические связи Османской империи, 44-45). მუშამმად 'ალიმ კატეგორიულად უარყო ეს ხელშეკრულებები, რამაც ინგლისის უკმაყოფილება გამოიწვია. არც ბრიტანეთს და არც ევროპის სხვა სახელმწიფოებს არ აწყობდათ ხელთაშუა ზღვის აუზში დაუძლეველი ოსმალეთის ნაცვლად ძლიერი მუსლიმური სახელმწიფოს წარმოქმნა, ვინაიდან, ეს გაართულებდა მათი კოლონიური გეგმების განხორციელებას. ოსმალეთი მოხერხებულად სარგებლობდა აღნიშნული გარემოებით და ცდილობდა ევროპელების მხარდაჭერით გადაეჭრა საკითხი, ე.ი. იარაღით დაებრუნებინა ის, რაც იარაღით დაკარგა.

სირიის მეორე კონფლიქტი (1839-1840 წწ.) დანიყო ოსმალეთის ჯარის შეჭრით სირიაში ჰაფიზ ფაშას მეთაურობით და მისი მარცხით ნიზიზთან (ნიზიზ), ჰალეების ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1839 წლის 24 ივნისს. იმავე წლის 30 ივნისს გარდაიცვალა სულთანი მაჰმუდ II და ოსმალეთის ფლოტი აშშ-მდე ფაფიზ ფაშას მეთაურობით მუშამმად 'ალის მხარეს გადავიდა. ასეთ ვითარებაში, იბრაჰიმ ფაშას შეეძლო სტამბოლში დაეკავებინა და წერტილი დაესვა ოსმალეთის იმპერიის ისტორიისთვის, მაგრამ კონფლიქტის მოგვარების ინიციატივა ისევ ევროპის სახელმწიფოების ხელში გადავიდა. ერთადერთი, ვინც ასეთ ვითარებაში ეგვიპტეს უჭერდა მხარს, იყო საფრანგეთი, მაგრამ მისი სურვილის საწინააღმდეგოდ, ევროპის სახელმწიფოებმა 1840 წლის 15 ივლისს მიღებული ე.წ. „ლონდონის კონვენციის“ საფუძველზე მუშამმად 'ალის წაუყენეს ულტიმატუმი: 1) ეგვიპტელებს უნდა დაეტოვებინათ 1831 წლის შემდეგ დაკავებული ტერიტორიები; 2) მუშამმად 'ალის განკარგულებაში მეშვიდედრობის უფლებით დარჩნობა ეგვიპტე და 'აქქას საფაშო (დროებით); 3) თუ ათი დღის ვადაში იგი არ მიიღებდა ულტიმატუმს, მას დაუტოვებდნენ მხოლოდ ეგვიპტეს, ხოლო ოცი დღის შემდეგ, დაუმორჩილებლობის შემთხვევაში, იგი დამხოვილ იქნებოდა. მუშამმად 'ალიმ უარყო ულტიმატუმი და განაცხადა, რომ „მახვილით მოპოვებულს, მახვილით დაიცავდა“ (Б.Б.Плутин, Новая история арабских стран, 102). ამის საპასუხოდ, 1840 წლის 11 სექტემბერს ბრიტანეთ-ოსმალეთის დესანტი ადმირალ ჩარლზ ნეპირის სარდლობით, ბეირუთის ჩრდილოეთით ნაპირზე გადავიდა, შეუერთდა ადგილობრივი აჯანყებულებს და აიძულა ეგვიპტელები უკან დაეხიათ. იმავე წლის ნოემბერში ინგლისელებმა ზღვიდან ცეცხლი გაუხსნეს ეგვიპტელების მთავარ სამხედრო ბაზას 'აქქამ, ხოლო შემდეგ ნეპირის ფლოტი აღექსანდრიასთან გამოჩნდა. 1840 წლის 27 ნოემბერს მუშამმად 'ალი იძულებული გახდა მიეღო ლონდონის კონვენციის პირობები, რაც პირველ რიგში სირიიდან ეგვიპტის ჯარის ევაკუაციას ნიშნავდა (მ.შარაშენიძე, 1840 წლის ლონდონის კონვენცია ..., 413-414).

ეგვიპტე-ოსმალეთის ომი არ შეიძლება შეფასდეს როგორც კონფლიქტი მხოლოდ ორ მხარეს შორის, რადგან მასში ჩაბმული აღმოჩნდნენ ევროპის დიდი სახელმწიფოები, განსაკუთრებით ინგლისი და რუსეთი, რომლებმაც ფაქტობრივად გადაარჩინეს სულთანი. პირველი კონფლიქტის დროს 1833 წლის 8 ივლისს რუსეთს და ოსმალეთს შორის დაიდო ე.წ. „უნქიარ-ისქელესის სამოკავშირეო ხელშეკრულება“, რომლითაც რუსეთი კისრულობდა ოსმალეთის ტერიტორიული მთლიანობის დაცვას და სანაცვლოდ იღებდა სრუტეებში (ბოსფორი, დარდანელი) თავისუფალი ნავოსნობის უფლებას. ასეთი გარიგება არ აწყობდათ რუსეთის მეტოქე სახელმწიფოებს და მათი მცდელობით 1841 წლის 13 ივლისს ლონდონში დაიდო ახალი კონვენცია, რომელსაც ხელი მოაწერეს ავსტრიის, ინგლისის, რუსეთის, პრუსიის, საფრანგეთის და რუსეთის წარმომადგენლებმა. ამ კონვენციით გაუქმდა ოსმალეთ-რუსეთის შეთანხმება და

სრუტეებზე ევროპის სახელმწიფოების კონტროლი დანესდა, რამაც კიდევ უფრო გააძნევა ე.წ. „აღმოსავლეთის საკითხი“ (მ.სვანიძე, თურქეთის ისტორია, 287, 293; Новая история стран Азии и Африки, т.3, 142).

კონფლიქტის დასრულების შემდეგ ეგვიპტის სტატუსი განისაზღვრა სულთან 'აბდ ალ-მაჯიდ (თურქ. აბდულმეჯიდ) I-ის (1830-1861) სპეციალური ბრძანებით (არაბ. „ხატტი შარიფ“). რომელიც კაიროში მოვიდა 1841 წლის 10 ივნისს. სულთნის გადაწყვეტილებით, მუჰამმად 'ალის იურისდიქციაში შემკვიდრეობის უფლებით დარჩა მხოლოდ ეგვიპტე და სუდანის. ეგვიპტე ითვლებოდა ოსმალეთის იმპერიის პროვინციად, რომელსაც შეეძლო ჰყოლოდა მცირე შეიარაღებული ძალები და ეკისრებოდა საგადასახადო ვალდებულება საიმპერიო ხაზინის სასარგებლოდ. ამგვარად, ევროპის სახელმწიფოების სამხედრო ჩარევის შედეგად მუჰამმად 'ალის გეგმები განუხორციელებელი დარჩა, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა სულთნის ხელისუფლების აღდგენას ეგვიპტეში. ამიერიდან, ქვეყნის საზღვარი და საგარეო ცხოვრებას წარმართავდნენ არა სულთანი და მისი მალაიკი მოხელეები, არამედ ევროპის სახელმწიფოების, კერძოდ ბრიტანეთის დიპლომატები და რეზიდენტები.

3. ისლამური ინსტიტუტები და ეგვიპტის ევროპეიზაციის საკითხი XIX საუკუნის პირველ ნახევარში

ხელისუფლებისათვის ბრძოლისა და გამგებლობის პირველ წლებში მუჰამმად 'ალი ლიბალურად იყო განწყობილი ისლამის ციტადელის „ალ-აზჰარის“ შეიხებისა და რელიგიური ელიტის მიმართ, რაც აიხსნება არა იმდენად მისი პირობად რელიგიურობით, რამდენადაც პოლიტიკური პრაგმატიზმით. დროთა განმავლობაში ფაშას ურთიერთობა რელიგიურ წრეებთან შეიცვალა და უფრო მკაცრი გახდა. გატარებული აგრარული რეფორმის შედეგად საგრძნობლად შემცირდა რელიგიური ელიტის, კერძოდ „ალ-აზჰარის“ დიდი შეიხების შემოსავალი, რაც ბუნებრივია, მათ უკმაყოფილებას იწვევდა. ექსპროპრიაციას დაექვემდებარა ვაკფისთვის ფიქციურად შენიშნული მიწები და ე.წ. „არ-რიზაჟ ალ-აჰბასიდა“, რომელიც ასევე რელიგიური დანიშნულებისა იყო. მუჰამმად 'ალი და მისი გარემოცვა ცდილობდა დაერწმუნებინა მოსახლეობა, რომ რეფორმა არ იყო მიმართული ისლამისა და ტრადიციულ ფასეულობათა წინააღმდეგ და მიზნად ისახავდა მინათსარგებლობისა და საგადასახადო სისტემის მონესრიგებას. მაგალითად, იბრაჰიმ ფაშა ამტკიცებდა, რომ მას სურდა ვაკფებიდან მიღებული შემოსავლის დატყვეობისა და არსებული უსამართლობის აღკვეთა, რაც სახელმწიფოსა და რელიგიის ინტერესებს ემსახურებოდა ('Абд ар-Рахман ал-Джабарти, Египет под властью Мухаммада 'Али, 415-416). როცა საბუთებით ვაკფის კანონიერების დადასტურება ვერ ხერხდებოდა, ასეთი შემთხვევა კი ძალიან ხშირი იყო, ექსპროპრიაცია კანონიერად ითვლებოდა. რელიგიურმა ავტორიტეტებმა მუჰამმად 'ალის რამდენჯერმე შეახსენეს თავისი „დამსახურება“ მის აღზევებაში და სთხოვეს შეეჩერებინა ვაკფებთან დაკავშირებული რეფორმა, მაგრამ უშედეგოდ. უფრო მეტიც, ეგვიპტის ახალი მბრძანებელი თვლიდა, რომ კონსერვატიულ რელიგიურ ელიტას შეეძლო ხელი შეეშალა რეფორმებისთვის და მისი მეტისმეტი გაძლიერების თავიდან ასაცილებლად პრევენციული ზომების მიღებას ცდილობდა.

რელიგიური ელიტის დასუსტებისთვის მუჰამმად 'ალიმ მოხერხებულად გამოიყენა დიდი „ალიმების შორის არსებული მეტოქეობა, რომელიც ხშირად ამკარა დაპირისპირებაში გადადიოდა. გავლენიან თეოლოგებს შეიხ ალ-მაჰდის და შეიხ ად-დავაჟილის სძულდათ ნაკიბ ალ-აშრაფი 'უმარ მაქრამი, ხოლო ეს უკანასკნელი ებრძოდა „ალ-აზჰარის“ მთავარ შეიხს 'აბდ ალლაჰ აშ-შარკაჟის (მთ. შეიხი 1793 წლიდან). ცნობილი შეიხები ალ-ბაქრი და ას-სადათი ნაკლებად იყვნენ ჩართული ამ ბრძოლაში, მაგრამ 'უმარ მაქრამი და 'აბდ ალლაჰ აშ-შარკაჟი თავისი აქტიურობის გამო მუჰამმად 'ალის ყურადღების არეალი ღამოვნდნენ. ორივე 'ალიმს შეეძლო „კანონიერი პრეტენზიები“ ჰქონოდა, რადგანაც კარგად იყო ცნობილი 1805 წლის კაიროს აჯანყებაში მათი როლისა და მუჰამმად 'ალისთვის განუვლი დახმარების შესახებ (მ.ტიკაძე, არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI ს. - XIX ს. დამდეგი), 38-39). რე-

ფორმატორული იდეებით გატაცებული ფაშა იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მისი ყოფილი მოკავშირეები, ახლა მონინალმდევებად იქცნენ და საჭირო გახდა მათი გზიდან ჩამოცილება, რაც განხორციელა კიდევ. 1808 წელს „ალ-აზჰარის“ მთავარი შეიხი ალ-მოჩნდა შინაპატიმრობაში, რამაც გააძლიერა მისი მეტოქე „უმარ მაქრამი, მაგრამ დროებით. მომდევნო 1909 წელს ძლევამოსილი ნაჰიბ ალ-აშრაფიც თანამედრობიდან გადააყენეს და კაიროდან გაასახლეს შარიფების სიების ფალსიფიკირების და მექრთამეობის ბრალდებით. ორი გამორჩენილი რელიგიური მოღვაწის გაძევებას არ გამოუწვევია „ალ-აზჰარის“ ალიმების მოსალოდნელი პროტესტი (Afaf Loutfi el-Sayed, *The role of the 'ulamā' in Egypt, 275-277*).

რელიგიური ელიტის თავისი პოლიტიკური მიზნების შესაბამისად ფორმირების პრაქტიკამ შემდგომი განვითარება ჰპოვა 1812 წელს, როცა შეიხ 'აბდ ალლაჰ აშ-შარკავის გარდაცვალების შემდეგ მუჰამმად 'ალიმ „ალ-აზჰარის“ მთავარ შეიხად გაიყვანა მუჰამმად აშ-შანვანი (ან შანვანი, გარდ. 1817 წ.), რომელიც არ სარგებლობდა დიდი გავლენით და არც განსაკუთრებული ამბიციებით გამოირჩეოდა. იგივე შეიძლება ითქვას „ალ-აზჰარის“ მომდევნო მთავარი შეიხის მუჰამმად ალ-არუსის (გარდ. 1825 წ.) შესახებ. ამგვარად, მუჰამმად 'ალის დროიდან დამკვიდრდა ტრადიცია, როცა „ალ-აზჰარის“ მთავარ შეიხად „ირჩევდნენ“ მხოლოდ ხელისუფლებისათვის სასურველ 'ალიმს.

XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში მუჰამმად 'ალის რელიგიური პოლიტიკის შედეგად შეიცვალა გავლენიანი სუფიური ორდენების (ტარიკატების) მდგომარეობაც. დამკვიდრებული ტრადიციით, ტარიკატები ზედამხედველობას უწევდნენ და პატრონობდნენ მთელ ეგვიპტეში გაფანტულ ზავიებს და წმ. ადგილებს (მაზარებს, გამოჩენილ მუსლიმთა აკლდამებს), რომელთა რიცხვი მარტო კაიროში თითქმის 300 ათასს აღწევდა. ასეთი საქმიანობა საკმაოდ დიდ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული და მათი დაფარვა ხებდოდა ვაკუის ფონდიდან სათანადო რეგისტრაციით, აგრეთვე სახელმწიფო ხაზინიდან გამოყოფილი დოტაციით ან კერძო საქველმოქმედო შესანიშნავიდან. აქედან გამომდინარე, სუფიურ ორდენებს ჰქონდათ მუდმივი შემოსავალი, რომელიც მათი არსებობის საფუძველს წარმოადგენდა. იყვნენ ისეთი ტარიკატებიც, რომლებიც ოფიციალურად არ იყვნენ დარეგისტრირებული, მოღვაწეობდნენ დიდ ქალაქებში და, ფაქტობრივად, მორწმუნეებისგან მიღებული მონეალებით არსებობდნენ (С.А.Кириллова, Эволюция египетских суфийских братств (XIX – XX в.). 175).

უკვე 1812 წელს ხელისუფლებამ გადადგა უპრეცედენტო ნაბიჯი, რომელიც სუფიურ ორდენებზე პირდაპირი და სრული კონტროლის დაწესებას ნიშნავდა. მუჰამმად 'ალის ბრძანებით, ერთ-ერთი სუფიური ორდენის – „ბაქრისა“ შეიხს მუჰამმად ალ-ბაქრის დაევალა თვალყურის ედევნებინა ყველა ორდენის საქმიანობისათვის. ხელისუფლებასთან დახლოებული ამ რელიგიური მოღვაწის გავლენა კიდევ უფრო გაიზარდა 1816 წელს, როცა მან ნაჰიბ ალ-აშრაფის თანამედრობა მიიღო. ამგვარად, ეგვიპტის 20-დე სუფიური ორდენი ოფიციალურად დაქვემდებარა რელიგიურ სახელმწიფო მოხელეს, თუმცა ზოგიერთმა საძმომ შეძლო დამოუკიდებლობის შენარჩუნება. თუ სანდოდ მივიჩნივთ ვარაუდს, რომ XVIII საუკუნის მიწურულს ეგვიპტეში სუფიური ორდენები მოიცავდნენ 800 ათას მუსლიმს, მუჰამმად 'ალის მიერ გადადგმული ნაბიჯი სავსებით გასაგები გახდება: ისლამის ციტადელს „ალ-აზჰარს“ და ორთოდოქსულ ისლამს მან მოწყვიტა სუფიური ორდენები, რითაც დაასუსტა ალიმები და მათი მთავარი შეიხი (Ф.М.Атамба, С.А.Кириллова, Религия и власть, 130-131). 1847 წელს შეიხ მუჰამმად ალ-ბაქრისა და შეიხ იბრაჰიმ ალ-ბაიჯურის (ან ბაჯურის, გარდ. 1860 წ.) ხელმოწერით გაფორმდა შეთანხმება, რომლითაც ორთოდოქსული ისლამისა და სუფიური ორდენების მეთაურებმა ეგვიპტე გავლენის სფეროებად გაყვეს. ამის შემდეგ, ალ-ბაიჯური „ალ-აზჰარის“ მთავარი შეიხი გახდა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ რელიგიური ინსტიტუტების ცხოვრებას ფაქტობრივად წარმართავდნენ არა დიდი შეიხები ან ნაჰიბ ალ-აშრაფი, არამედ მუჰამმად 'ალის ოჯახი. სუფიური ორდენების სახელწიფო კონტროლისათვის დაქვემდებარების პოლიტიკა, რომელიც მუჰამმად 'ალიმ დაიწყო, მისი მემკვიდრეების დროსაც გაგრძელდა. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ხელისუფლებამ ამ საკითხზე მიიღო რამდენიმე მარეგულირებელი დოკუმენტი, რასაც მოჰყვა „სუფიური საბჭოს“ შექმნა ცნობილი თეოლოგის მუჰამმად თავ-

ფიკ ალ-ბაქრის თავმჯდომარეობით (С.А.Кириллина, Эволюция египетских суфийских братств, 179-181).

ამგვარად, ეგვიპტის განახლებისთვის დაწყებული რეფორმების შედეგად, რელიგიურმა ელიტამ დაკარგა უწინდელი ძლიერება და მისი როლი პოლიტიკურ ცხოვრებაში შესუსტდა, მაგრამ მოსახლეობაზე რელიგიის გავლენა მაინც დიდი იყო და მუჰამმად 'ალი ამას ანგარიშს უწევდა. იგი პირადად, დემონსტრაციულად არ ერეოდა 'ალ-აზჰარის' საქმიანობაში, მის კურსდამთავრებულებს იღებდა სახელმწიფო სამსახურში და ცდილობდა 'ალიმების ჩართვას დივანების საქმიანობაში. როგორც მართლმონღუნე მუსლიმი, ის საჭიროდ მიიჩნევდა გამოცხატვა პატივისცემა დიდი 'ალიმებისთვის, სადღესასწაულო დღეებში ასაჩუქრებდა მათ, ხოლო ზოგჯერ ვაკეების კანონიერ გაფართოებასაც უწყობდა ხელს. როგორც გამჭრიახ და პრაგმატულ მოღვაწეს, მუჰამმად 'ალის კარგად ესმოდა ისლამის როლი, და როგორც უკვე აღინიშნა, ცდილობდა რელიგიური ინსტიტუტების სახელმწიფოს სამსახურში ჩაყენებას.

მუჰამმად 'ალის დროს დაიწყო და მთელი XIX საუკუნის მანძილზე გაგრძელდა პროგრესული ცვლილებები განათლების სფეროში. მართალია, ეგვიპტის ძლევამოსილი გამგებელი პირადად წერა-კითხვას გვიან (45 თუ 47 წლისა) დაეუფლა, მაგრამ იგი აცნობიერებდა განათლების მნიშვნელობას და ცოდნით აღჭურვილი კადრების მომზადების აუცილებლობას. რეფორმატორმა ფაძამ იცოდა, რომ ძველი, რელიგიური სკოლებით არსებითი გარდატეხა ამ საქმეში შეუძლებელი იყო. აქედან გამომდინარე, მან დაიწყო ახალი, თანამედროვე დაწყებითი და საშუალო სკოლების დაარსება სახელმწიფო ხარჯებით. დაბალი რანგის მოსამზადებელ სკოლაში (მადრასა თაჯჰიშიდა) 8-12 წლის ბავშვებს ასწავლიდნენ წერა-კითხვას არაბულ ენაზე, ხოლო დაწყებით სკოლაში (მადრასა იბთიდი'ია) 12-16 წლის ახალგაზრდები გადიოდნენ სხვადასხვა საგანს და ითვისებდნენ თურქულ ენას. სკოლადამთავრებულ ეგვიპტელებს შეეძლოთ სწავლის გაგრძელება რომელიმე სპეციალურ სასწავლებელში, სადაც ოთხი წელი ეუფლებოდნენ გარკვეულ პროფესიას. მუჰამმად 'ალის გამგებლობისას დაარსდა ადმინისტრაციული, სამედიცინო, საეცტერინარო, საინჟინრო, ფარმაკოლოგიური, სასოფლო-სამეურნეო, უცხო ენების, სამეცნიერო და სხვა სასწავლებლები.

1837 წლიდან განათლების საქმეს ეგვიპტეში განაგებდა სპეციალური დეპარტამენტი („დინჯან ალ-მადარის“), რომლის მცდელობით ახალი სკოლები გაიხსნა კაიროში, ალექსანდრიაში და პროვინციებში. სიახლის დანერგვას აქაც ხვდებოდა გარკვეული წინააღმდეგობა. მუსლიმი მოსახლეობის განათლება ადრე მხოლოდ ტრადიციულ მედრესესთან იყო დაკავშირებული, მაგრამ მალე, ახალი სკოლა მიმზიდველი გახდა ახალგაზრდობისათვის, რომელსაც სახელმწიფო სამსახურში შესვლისა და კარიერის გაკეთების პერსპექტივა გაუჩნდა. მნიშვნელოვანი ფაქტორი, რომელიც ასევე ხელს უწყობდა განათლების ევროპული სისტემის პოპულარობას, იყო მონაფეების უზრუნველყოფა საცხოვრებლით, კვებით, ჩაცმა-დახურვით და ზოგჯერ მცირე სტიპენდიითაც. ტრადიციონალისტი 'ალიმებისგან განსხვავებით, მუჰამმად 'ალი აღიარებდა ევროპის ქვეყნების მიღწევებს მეცნიერებაში და ცდილობდა ეგვიპტელი ახალგაზრდებისათვის გზა გაეხსნა დასავლური, ე.ი. „არამუსლიმური“ განათლებისკენ. 1826 წელს მან საფრანგეთში გაგზავნა ეგვიპტელი ახალგაზრდების დიდი ჯგუფი, რომელშიც შევიდა მომავალი დიდი განმანათლებელი რიფა'ა ატ-ტაჰტაფი. აქედან მოკიდებული, XIX საუკუნის მიწურულამდე სახელმწიფო ხარჯებით ევროპაში განათლება მიიღო ასეულობით ეგვიპტელმა. ასევე, მუჰამმად 'ალის დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს კარგად ცნობილი „ბჰულაის“ სტამბის დაარსება და პირველი არაბულ-თურქული სახელისუფლებო გაზეთის – „ალ-ვაკა'ი' ალ-მისრიია“-ს გამოცემა კაიროში (მ.ტოკაძე, არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში, 46).

განათლების საერთო დონის ამაღლებამ მუჰამმად 'ალის საშუალება მისცა დაეწერა ბევრი ისეთი „დასავლური“ სიახლე, რომელიც უცხო იყო მუსლიმური საზოგადოებისთვის. მაგალითად, გაზანადგურებული ეპიდემიების აღსაკვეთად ჩატარდა მოსახლეობის ვაქცინაცია და გაძლიერდა სანიტარული ზედამხედველობა. ახალი სამედიცინო სამსახურის ერთ-ერთი ორგანიზატორი იყო ფრანგი ექიმი კლოტ ბეი (Antoine Barthelemy Clot, 1793-1868), რომელსაც, მიუხედავად რელიგიური კუთვნილებისა, 1832 წელს მუჰამმად 'ალიმ ბეგის ტიტული მიანიჭა. კლოტ ბეის ხელ-

მძღვანელობით 1827 წელს კაიროს მახლობლად აბუ ზააბალთან დაარსდა თანამედროვე საავადმყოფო და სამედიცინო სასწავლებელი. აქვე ფუნქციონირებდა ბიბლიოთეკა და სტამბა, რომელიც ბეჭდავდა სამედიცინო ხასიათის ლიტერატურას. მის შემდეგ, რაც 1837 წელს სამედიცინო სკოლა კასრ ალ-‘აინში გადავიდა, სტამბა ბულაკს გადაეცა (**Н.К.Коцарев, Печать, радио и телевидение ОАР, 10-11**). დიდი დამსახურების აღსანიშნავად ფრანგი ექიმის სახელი ეწოდა კაიროს ერთ-ერთ ქუჩას.

მუჰამმად ‘ალის რეფორმებმა ეგვიპტეში ძირი გამოუთხარეს მუსლიმური საზოგადოების ტრადიციულ სტრუქტურას, რომელშიც მმართველობის სადავეები ეკუთვნოდა სამხედროებს („აჰლ ას-საიფ“), ხოლო რელიგიური ინსტიტუტები ასრულებდნენ მოსახლეობასა და ხელისუფლებას შორის შუამავლის ფუნქციას. თანდათანობით მართვის სადავეებთან აღმოჩნდა განათლებული სამოქალაქო ელიტა, რომელმაც აითვისა დასავლეთის, ე.ი. არამუსლიმური ქვეყნების მიღწევები და სცადა მისი დაწერგვა თავის ქვეყანაში. ასეთი ცვლილებებისთვის მზად აღმოჩნდა ‘ალიმების მცირე ნაწილი (მაგ. შეიხები ალ-‘ატაირი, ატ-ტაჰტაჟი, ალ-ბაქრი და სხვ.), მაგრამ არც მუჰამმად ‘ალი და არც მისი უახლოესი გარემოცვა არ აპირებდა ქვეყნის სექულარულ სახელმწიფოდ გადაქცევას. ახალი ელიტარული ჯგუფების გამოსვლა ასპარეზზე ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა ისეთ ცვლილებებს, რომელსაც შეიძლება „სოციალური რევოლუცია“ ეწოდოთ (**Alfai Loutfi el-Sayed, The role of the ‘ulamā’ in Egypt, 279**). ამავდროს, გვერდს ვერ ავუვლით იმ ფაქტს, რომ მუჰამმად ‘ალის მიერ ჩატარებული ადმინისტრაციული, სამხედრო, ეკონომიკური და საგანმანათლებლო რეფორმების შედეგად 1828-1841 წლებში ეგვიპტე ჩამოყალიბდა სახელმწიფოდ, რომელიც მხოლოდ ფორმალურად ითვლებოდა ოსმალეთის იმპერიის პროვინციად.

მუჰამმად ‘ალიმ მტიყენეულად განიცადა სირიის სამშანიის მარცხი და ჯანმრთელობამერყეული მალე ჩამოშორდა სახელმწიფო საქმიანობას. მისი მოღვაწეობა მკვლევართა მიერ დადებითადაა შეფასებული, ხოლო თავად რეფორმატორი ფაშა არა მარტო ეგვიპტის, არამედ მთელი იმდროინდელი მუსლიმური სამყაროს ყველაზე გამოჩენილ მოღვაწედაა მიჩნეული. რეფორმატორი გამგებლის საქმიანობას გაეცნო რუსეთის საზღვრში მყოფი ოსთათელი მწერალი და დიპლომატი გიორგი ავალიშვილი (1769-1850), რომელმაც ოსმალეთში, კერძოდ ეგვიპტეში იმოგზაურა 1819-1820 წლებში. მისი სიტყვებით, მუჰამმად ‘ალი გამოირჩეოდა „ბუნების მიერ მინიჭებული გონიერებით“, ხოლო ქვეყნის პროგრესისათვის გამიზნული პოლიტიკის გამო იგი საყოველთაო აღიარებით სარგებლობდა (**გიორგი ავალიშვილი, მეზავრობა თბილისიდან იერუსალიმამდე, 175**). XIX საუკუნის ცნობილი ეგვიპტელი მემატიანე, „ალ-აზჰარის“ ‘ალიმი ‘აბდ არ-რაჰმან ალ-ჯაბარტი არ მალავდა თავის უქმაცოდნეობას მუჰამმად ‘ალის მოღვაწეობით ვაჟების ექსპროპრიაციის გამო, მაგრამ არ უარყოფდა მის დიდ ორგანიზატორულ ნიჭს და მიზანდასახულობას. ავტორი შენიშნავს, რომ მუჰამმად ‘ალი, ყველა საუკეთესო თვისებებთან ერთად, სამართლიანობითაც რომ ყოფილიყო დაჯილდოებული, „თავისი დროის ერთადერთი ეპოქალური მოვლენა იქნებოდა“-ო (**‘Abd ar-Raḥmān al-Jabartī, Египет под властью Мухаммада ‘Али, 569**).

მიუხედავად იმისა, რომ მუჰამმად ‘ალის მთელი ცხოვრება, მისი წარმატებები და წარუმატებლობა ეგვიპტესთან იყო დაკავშირებული, იგი თავს არ აიგივებდა ეგვიპტელ ხალხთან და თვლიდა, რომ ამ არაბული ქვეყნის ბატონ-პატრონი, უკვე დამკვიდრებული ტრადიციით, თურქული წარმომავლობის გამგებელი უნდა ყოფილიყო. ამ საკითხში მუჰამმად ‘ალი არ იზიარებდა თავისი შვილის იბრაჰიმ ფაშას თვალსაზრისს, რომელიც უფრო არაბიზებული იყო და თავს ეგვიპტელად თლიდა. მამისგან განსხვავებით, იბრაჰიმ ფაშას განათლებაც უწყობდა ხელს. მის სწრაფვას და ინტერესს მეცნიერებისადმი ადასტურებს მისი მდიდარი ბიბლიოთეკა, რომელშიც ინახებოდა 9 ათასამდე წიგნი არაბულ, თურქულ, სპარსულ, სომხურ და სხვა ენებზე. იბრაჰიმ ფაშა კარგი მხედართმთავარიც იყო და ყოველთვის მამის სრული ნდობით სარგებლობდა. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ მუჰამმად ‘ალიმ და იბრაჰიმ ფაშამ შუა საუკუნეების წყვდიადიდან გამოიყვანეს ეგვიპტე და მას გზა გაუკაფეს განხლებისა და პროგრესისაკენ.

4. ეგვიპტე მუჰამად 'ალის მემკვიდრეების დროს (აბბას ფაშა, სა'იდ ფაშა, ისმა'ილ ფაშა)

ოსმალეთის სულთნის 1841 წლის ფირმანის თანახმად, ეგვიპტის გამგებლის მემკვიდრე უნდა ყოფილიყო სამეფო ოჯახის უფროსი წევრი. ავადმყოფობის დროს მუჰამად 'ალი შეცვალა იბრაჰიმ ფაშამ, რომელიც მემკვიდრედ ოფიციალურად დამტკიცდა 1848 წლის ივლისში, მაგრამ იმავე წელს გარდაიცვალა. ხელისუფლების სათავეში მოვიდა 'აბბას ფაშა ('აბბას ჰილმი I, 1849-1863), მუჰამად 'ალის შვილიშვილი, აჰმად ტუსუნის (გარდ. 1816 წ.) შვილი. 'აბბას ფაშა მიჩნეულია კონსერვატორად, რომელმაც ვერც სირიის კამპანიაში, და ვერც შემდეგ, ვერ გამოიჩინა თავი, მაგრამ რეფორმების კურსი ნაწილობრივ მაინც გაგრძელდა. თუ ადრე, გარდაქმნების ორგანიზატორები ფრანგი მრჩეველები იყვნენ, ახლა ხელისუფლება პროინგლისურ ორიენტაციას დაადგა, რასაც იმანაც შეუწყო ხელი, რომ უკვე 1842 წელს ეგვიპტეზე გავრცელდა ინგლის-ოსმალეთის 1838 წლის კაბალური ხელშეკრულება, რომელმაც ნიადაგი მოამზადა ქვეყნის კოლონიზაციისათვის. ინგლისელებთან თანამშრომლობის პირველი შედეგი იყო 1853-1857 წლებში ალექსანდრია – კაირო – სუეცის რკინიგზის გაყვანა. ამ რკინიგზამ, რომელიც პირველი იყო აფრიკის კონტინენტზე, ხმელთაშუა ზღვა დააკავშირა ნითელ ზღვასთან, რაც პირველ რიგში ინგლისის კოლონიურ ინტერესებს ემსახურებოდა, რადგან აადვილებდა ამ დიდი ევროპული სახელმწიფოს გასვლას ინდოეთის ოკეანეზე. თუ მანამდე, კეთილი იმედის კონცხის შემოვლით, ლონდონიდან ბომბეიში ჩასვლისთვის სამი თვე იყო საჭირო, ახლა, ეგვიპტეზე გამავალი რკინიგზის საშუალებით მგზავრობის ხანგრძლივობა 31 დღემდე შემცირდა (Holt P.M., Egypt and the Fertile Crescent. 199). რა თქმა უნდა, სარკინიგზო მშენებლობას ეგვიპტისთვისაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ უკვე 'აბბას ფაშას დროს გამოიკვეთა საფრთხე, რომელიც შემდეგში მომავკენიბელი გახდა ქვეყნისთვის: სახელმწიფო ხარჯებმა ბევრად გადააჭარბა შემოსავალს, რის გამოც ხელისუფლება უცხოეთის ქვეყნებისგან აღებული ვალების ტყვეობაში აღმოჩნდა.

'აბბას I აღზევების პირველი დღიდანვე ცდილობდა თავიდან აეცილებინა კონფლიქტი სტამბოლთან, მაგრამ ამასთან ერთად, კარგად აცნობიერებდა თავისი ქვეყნის საზღვრო ძლიერების და თავდაცვის უნარის განმტკიცების აუცილებლობას. მისი ბრძანებით ჩატარდა საფორტიფიკაციო სამუშაო ნავსადგურებში და არმია 1853 წლის შემდეგ საგრძნობლად გაიზარდა. სულთნის ფირმანის შესაბამისად, ყირიმის ომის დროს ეგვიპტიდან ფრონტზე გაიგზავნა 12 სამხედრო ხომალდი და 22 ათასამდე ჯარისკაცი. 1854 წელს ამ კონტინენტს შეუერთდა კიდევ ერთი – 10 ათასიანი კორპუსი (Е.И.Зеленев, Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии. 312).

1854 წელს 41 წლის 'აბბას ფაშა მოულოდნელად გარდაიცვალა. გავრცელდა ხმები, თითქოს იგი შეენირა ინგლის-საფრანგეთის მეტოქეობას, რის შედეგადაც ფრანგების გავლენა ეგვიპტეზე საგრძნობლად შესუსტდა. მისი მემკვიდრე გახდა სა'იდ ფაშა (მუჰამად სა'იდ-ი, 1854-1863), მუჰამად 'ალის მეოთხე ვაჟი.

სა'იდ ფაშამ განაგრძო მამის მიერ დაწყებული რეფორმები: შეიქმნა სააპელაციო-კომერციული სასამართლო, რომელშიც შევიდნენ ეგვიპტელები და ევროპის საკონსულოების წარმომადგენლები, ხოლო ოსმალეთში მიღებული კომერციული კოდექსი 1853-1854 წლებში გავრცელდა ეგვიპტის ტერიტორიაზეც. 1857 წელს სუდანში მოგზაურობისას ფაშამ სცადა მონათვაჭრობის აკრძალვა, მაგრამ შესამჩნევად შედეგი ამან არ გამოიღო. სიახლედ უნდა ჩაითვალოს ის, რომ სა'იდ ფაშამ საბოლოოდ თქვა უარი სახელმწიფო სავაჭრო მონოპოლიაზე, რაც თავისუფალი ვაჭრობის დამკვიდრებას ნიშნავდა. ფელაჰების კოლექტიური საგადასახადო ვალდებულება შეიცვალა ინდივიდუალური გადასახადით და იგი სპეციალური სახელმწიფო მოხელეების ხელში გადავიდა. მინათმფლობელებს უფლება მიეცათ გაეყიდათ თავისი მიწის ნაკვეთი ან მემკვიდრეობით გადაეცათ იგი. ცვლილებები მოხდა საქალაქო ცხოვრებაშიც, კერძოდ, ხელოსანთა გაერთიანებების შეიხების უფლებები საგრძნობლად შეიკუმშა.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში გაგრძელდა სამოქალაქო და სამხედრო სფეროს ეგვიპტიზაციის პროცესი. XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში, თურქულად მოლაპა-

რაკე ან ე.წ. „თურქი ეგვიპტელები“ იყვნენ ყველგან, დანაყებული „ალ-აზჰარიდან“, დამთავრებული სამოხელეო აპარატი. კაიროს ბაზარი და ხან ალ-ხალმლი-ს რაიონი თითქმის მთლიანად თურქების (აბნა' ათ-თურქ) ხელში იყო, რომ არაფერი ვთქვათ არმიასზე, სადაც ყველა არაბის მეთაურის თანამდებობა ეკავა თურქ ან დათურქებულ ოფიცერს. მუშამად 'ალის დროს ეგვიპტიზაციის პროცესი სამოხელეო აპარატში არ აღმოჩნდა წარმატებული, რაზედაც მიუთითებს ის ფაქტი, რომ პროვინციის გამგებლებად — მუდირებად კვლავ თურქებს ნიშნავდნენ. სა'იდ ფაშას ბრძანებით, მოხელეების (ნაზირები, ჰაქიმები და ა.შ.) 1/3 ან 1/4 ეგვიპტელი უნდა ყოფილიყო. სოფლების არაბ შეიხებს იგი საყვდელს მძღავდა, რომ მათი არაკომპეტენტურობის გამო, მამამისის გამგებლობისას, რეფორმა ვერ გატარდა ბოლომდე, და თუ ახლაც იგივე განმეორდებოდა, ხელისუფლება მკაცრ ზომებს მიიღებდა. ასეთი პოლიტიკის შედეგად, სა'იდ ფაშას გამგებლობის დასასრულს თურქი მოხელეების დიდი ნაწილი ეგვიპტელი მოხელეებით შეიცვალა (G. Baer. Social Change in Egypt: 1800-1914, 147-148). მიუხედავად ეგვიპტიზაციის პროცესისა, სა'იდის დროს, და უფრო გვიანაც, თურქული ენა ქვეყნის გამგებლის სასახლის კარის, ბიუროკრატიის და ოფიცერთა კორპუსის ენად დარჩა. ახლად ჩამოყალიბებულ მინათმფლობელთა დიდი ნაწილი ბალკანელებისა და მამულეთა შთამომავლებისგან შედგებოდა, მაგრამ მოსახლეობა მათ კვლავ თურქებად მიიჩნევდა (Bruce Masters, The Arabs of the Ottoman Empire. 1516-1918. 188).

1856 წელს სა'იდ ფაშამ სულთნისგან მიიღო უფლება არმია გაეზარდა 30 ათასამდე. ამასთან ერთად, გაგრძელდა ეგვიპტელების სამხედრო საქმეში ჩართვის პროცესი და ოფიცრებად მათი დანიშნულება, რასაც შემდეგში მნიშვნელოვანი შედეგები მოჰყვა. სწორედ ამ დროს დაიწყო სამსახური აჰმად 'ურაბიმ, ანტიკოლონიალური მოძრაობის მომავალმა მეთაურმა.

სა'იდ ფაშას დროს გაჩნდა დიდი სამშენებლო პროექტი, რომელიც თავისი მნიშვნელობით გასცდა ეგვიპტის საზღვრებს და ითვალისწინებდა არხით ხმელთაშუა ზღვის დაკავშირებას წითელ ზღვასთან. ეგვიპტის გავლით ორი ზღვის დამაკავშირებელი არხის გაყვანის იდეა არ იყო ახალი და ფარაონების დროიდან მოკიდებული, მისი განხორციელების მცდელობას რამდენჯერმე ჰქონდა ადგილი, მაგრამ ყოველთვის არხის გაყვანა მოიპარებოდა მხოლოდ ნილოსიდან და ფაქტობრივად, ვერ უძლებდა დროის გამოცდას. 1798 წელს ეგვიპტეში ყოფნისას ნაპოლონ ბონაპარტი დაინტერესდა ორი ზღვის დაკავშირების შესაძლებლობით, მაგრამ კომისიამ, რომელსაც ინჟინერი ლეპერი (Lepère) ხელმძღვანელობდა, შეცდომით ჩათვალა, რომ წითელი და ხმელთაშუა ზღვების დონე არ იყო თანაბარი, ხოლო ნილოსიდან გაყვანილი არხი არ იქნებოდა საკმარისად გამტარუნარიანი. ნაპოლონმა უარი თქვა სუეცის არხის მშენებლობაზე, მაგრამ თვლიდა, რომ თუ ოდესმე ოსმალეთი მოახერხებდა არხის გაყვანას, ეს იქნებოდა იმპერიის უდიდესი მიღწევა.

1841 წელს ინგლისელმა ოფიცრებმა კვლევითი სამუშაო ჩატარეს სუეცთან და კატეგორიულად უარყვეს ლეპერის კომისიის დასკვნა. ინტერესი სუეცისადმი არ შენელებულა და 1846 წელს რამდენიმე ევროპელი სპეციალისტი გაერთიანდა „სუეცის არხის შემსწავლელ საზოგადოებაში“ („Société d'études du canal de Suez"), მაგრამ ლეპერის დასკვნები არსებითად არ შეცვლილა. ახალი მიდგომა სკიოთისადმი გაჩნდა მას შემდეგ, რაც სუეცის არხის პერსპექტივებით დაინტერესდა სა'იდ ფაშას მეგობარი, ფრანგი დიპლომატი (კონსული) და საქმოსანი ფერდინანდ დე ლესეპსი (Ferdinand de Lesseps, 1805-1894). პირადი ინიციატივით და იმ მკვლევართა დაკვირვების საფუძველზე, ვისაც ენდობოდა, ფ. დე ლესეპსმა გადაწყვიტა სუეცის გრანდიოზული პროექტის განხორციელება. ისარგებლა რა სა'იდ ფაშას კეთილგანწყობით, მან 1855 წელს მიიღო სუეცის არხის მშენებლობის კონცესია. ოფიციალურად შეიქმნა „სუეცის საზღვაო არხის საერთაშორისო კომპანია“, რომლის აქციები განაწილდა შემდეგნაირად: ეგვიპტის მთავრობა — 44%, საფრანგეთი — 53%, სხვა ქვეყნები — 3%. გადაწყდა, რომ არხის ექსპლუატაციით მიღებული მოგება მიეკუთვნებოდათ: აქციონერებს — 74%, ეგვიპტეს, რომლის ტერიტორიაზე გაივლიდა არხი — 15%, და კომპანიის დამაარსებლებს — 10%. ბრიტანეთი თავიდანვე ეწინააღმდეგებოდა სუეცის არხის მშენებლობას, რადგანაც მას ალექსანდრია-კაირო-სუეცის რკინიგზის კონკურენტად

თვლიდა. ლონდონში ასევე ითვალისწინებდნენ ფ. დე ლესეპსის ნათესაურ ურთიერთობას საფრანგეთის იმპერატორ ნაპოლეონ III-სთან, რაც იმას ნიშნავდა, რომ პროექტის უკან ბრიტანეთის მეთაქე საფრანგეთი იდგა. ინგლისელი ჟურნალისტები, ფინანსისტები და ექსპერტები მცირე გამოჩაყლისის გარდა, ამტკიცებდნენ, რომ სუეცის პროექტი უსარგებლო იყო, ხოლო მთავრობა ყოველმხრივ ცდილობდა ხელი შეეშალა მისთვის.

1859 წელს დაიწყო სუეცის არხის მშენებლობა, რომელშიც იძულების წესით მონაწილეობდა 20-დან 40 ათასამდე ფელაჰი, მაგრამ უმძიმესი პირობების გამო მისი დამთავრება ნავარაუდები 6 წლის ვადაში ვერ მოხერხდა. საკმარისი არ აღმოჩნდა მშენებლობისთვის გამოყოფილი 200 მილიონი ფრანკი. სა'იდ ფაშა ვერ მოესწრო ამ გრანდიოზული პროექტის დამთავრებას და არხის გახსნა წილად ხედა მის მემკვიდრეს ისმა'ილ ფაშას.

1863 წლის 17 იანვარს სა'იდ ფაშა გარდაიცვალა ალექსანდრიაში და იქვე დაკრძალეს. მის სახელს ატარებს ეგვიპტის ერთ-ერთი უდიდესი ქალაქი სუეცის არხის ჩრდილოეთით – პორტ სა'იდი (არაბ. ბურ სა'იდ). ეგვიპტის გამგებლის მემკვიდრედ თავიდანვე მოიაზრებოდა იბრაჰიმ ფაშას უფროსი ვაჟი აჰმადი, რომელიც ნიჭით გამოირჩეოდა, მაგრამ იგი სამეფო კარის ბევრ სხვა წარმომადგენელთან ერთად, შეენირა კატასტროფას, რომელიც მოხდა ნილოსზე ახლად აგებულ სარკინიგზო ხიდის გახსნის ცერემონიაზე. ამ უბედური შემთხვევის შემდეგ, სა'იდის მემკვიდრე გახდა აჰმადის უმცროსი ძმა, იბრაჰიმ ფაშას მეორე ვაჟი, 33 წლის ისმა'ილი (ისმა'ილ ფაშა, 1863-1879), რომელსაც ამ დროისთვის უკვე სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის საკმარისი გამოცდილება ჰქონდა.

ისმა'ილ ფაშამ განათლება მიიღო მუჰამმად 'ალის მიერ დაარსებულ ერთ-ერთ პრივილეგირებულ სკოლაში, სადაც არაბულთან ერთად ეუფლებოდა თურქულ და სპარსულ ენებს. უკვე 14 წლის ასაკში იგი პირველად გაგზავნეს ევროპაში, იყო ვენაში და 1846-1848 წლებში სწავლობდა პარიზში. როგორც სულთნის ვასალი, იგი აბბას ფაშას დროს იმყოფებოდა სტამბოლში, ხოლო სა'იდ ფაშას გამგებლობისას დაბრუნდა ეგვიპტეში, ასრულებდა დიპლომატიური ხასიათის დავალებას ევროპაში და 1861 წელს დაიკავა ეგვიპტის შვიარალეზული ძალების სარდლის (სერდარის) თანამდებობა. სა'იდ ფაშას გარდაცვალების წინ ისმა'ილი იყო მეორე პირი ეგვიპტეში და მისი პირველ პირად აღზევება არავისთვის არ ყოფილა მოულოდნელი, მით უმეტეს, რომ მას კარგად იცნობდნენ და აფასებდნენ სტამბოლში: ისმა'ილის დედა იყო სულთან 'აბდ ალ-'აზიზის (თურქ. აბდულაზიზი, 1861-1876) დედის მკვიდრი და. სულთნის კართან სიახლოვის მანიშნებელია ისიც, რომ უკვე ეგვიპტის გამგებლის რანგში ისმა'ილ ფაშა სტამბოლში ჩავიდა, ხოლო 1863 წელს ეგვიპტეს ეწვია თავად 'აბდ ალ-'აზიზი. საინტერესოა, რომ სელიმ I-ის შემდეგ ეგვიპტეში ოსმალეთის არც ერთი სულთანი არ ჩასულა. ისმა'ილ ფაშამ ისარგებლა ნათესაური სიახლოვით 'აბდ ალ-'აზიზთან და 1866 წელს მას შეაცვლევინა ეგვიპტის გამგებლის მემკვიდრეობის წესი: ამიერიდან, ქვეყნის პირველი პირი უნდა გამხდარიყო არა დინასტიის უფროსი წევრი, როგორც ადრე იყო მიღებული, არამედ ქვეყნის ფაქტობრივი გამგებლის უფროსი შვილი. სულთანმა ისმა'ილს უფლება მისცა გაეზარდა არმია, ჰქონოდა თავისი ფულადი ერთეული და სახელმწიფო მოხელეებისთვის მიენიჭებინა ტიტული. გარდა ამისა, 1867 წლის 8 ივნისს სულთნის ბრძანებით ისმა'ილმა მიიღო ხედივის (სპ. ხიდნე – მბრძანებელი) საპატიო მემკვიდრეობითი ტიტული, რომელიც მას განასხვავებდა ოსმალეთის სხვა ფაშებისაგან. აქედან მოკიდებული, ეგვიპტეს განაგებდნენ ისმა'ილის პირდაპირი თანამოგვალე ხედივის ტიტულით. მართალია, ორი წლის შემდეგ სულთანმა გადაწყვიტა შეეზღუდა ხედივის უფლებები, მაგრამ სტამბოლში ვიზიტის შემდეგ ისმა'ილმა დაიბრუნა იმპერიის ხელისუფალთა მხარდაჭერა და 1872-1873 წლების ფირმანებით ეგვიპტემ შეინარჩუნა განსაკუთრებული სტატუსი.

ხედივ ისმა'ილის მოღვაწეობა აღინიშნა წარმატებებით საზოგადოებრივი ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში. მისი პოლიტიკის მთავარი მიზანი იყო ოსმალეთისგან მაქსიმალური დამოუკიდებლობის მიღწევა, ქვეყნის ევროპეიზაცია და გადაქცევა თანამედროვე სახელმწიფოდ, და ბოლოს, ტერიტორიული გაფართოება აფრიკაში, მაგრამ ამ გეგმის განხორციელება გაძნელდა რიგი საგარეო და საშინაო ფაქტორის

გამო. ეგვიპტის მეტისმეტი გაძლიერება არ აწყობდათ არც ოსმალეთს და არც ევროპის სახელმწიფოებს. ქვეყნის ევროპეიზაციას მონიშნავდნენ ეგვიპტის შიკ, რაც საფრთხეს უქმნიდა არა მარტო ხედივის პოლიტიკურ კურსს, არამედ პირადად მასაც, როგორც სახელმწიფო მოღვაწეს და პიროვნებას. გასათვალისწინებელია სუბიექტური ფაქტორიც: ამბიციებით, ისმა'ილი ჰგავდა თავის დიდ წინამორბედს მუჰამად 'ალის, მაგრამ ჩამორჩებოდა მას ნებისყოფით და სიმტკიცით. გარდა ამისა, ხედივის ხელთ არსებული მატერიალური და ფინანსური რესურსები არ აღმოჩნდა საკმარისი დასახული მიზნის მისაღწევად.

ისმა'ილის დროს ეგვიპტემ მიიღო ფაქტობრივი საფინანსო ავტონომია, რაც საშუალებას აძლევდა ხედივს აეღო სესხი და საეაჭრო-ეკონომიკური ხელშეკრულებები დაედო სხვა სახელმწიფოებთან. ისმა'ილმა ისარგებლა მოპოვებული უფლებებით და განაგრძო წინამშრომლობა ფ. დე ლესეპსთან, მაგრამ ბრიტანეთისა და ოსმალეთის ზეწოლით იძულებული გახდა შეეცვალა სუეცის არხის მშენებლობის რეჟიმი: 1863 წელს მან აკრძალა ეგვიპტელების იძულებით გამოყენება უმძიმეს სამუშაოზე, რაც ეწინააღმდეგებოდა კომპანიის ინტერესებს. ფ. დე ლესეპსმა თვითონ წაუყენა პრეტენზიები ეგვიპტეს, რის შემდეგაც საქმე გასარჩევად გადაეცა „საერთაშორისო არბიტრის“ – ნაპოლეონ III-ს. 1866 წელს არბიტრის რეკომენდაციით შემუშავდა კონვენცია, რომლითაც არხის მშენებლობა გაგრძელდა, ხოლო ეგვიპტის დავიკისრა დამატებითი ხარჯები უკვე შესრულებული სამუშაოსთვის. იმ ეგვიპტელების ნაცვლად, რომლებიც ათასობით იღუპებოდნენ მშენებლობაზე მძიმე პირობების გამო, ფრანგებმა დაიწყეს მინის სათხრელი ტექნიკის, კერძოდ, ახლახან შექმნილი ექსკავატორის გამოყენება.

1869 წლის 17 ნოემბერს მრავალრიცხოვანი საპატიო სტუმრების მონაწილეობით საზეიმოდ გაიხსნა სუეცის არხი. სპეციალურად ამ დღისთვის ხედივ ისმა'ილის დაკვეთით იტალიელმა კომპოზიტორმა ჯუზეპე ვერდიმ დაწერა ოპერა „აიდა“, რომლის დადგმა განზრახული იყო კაიროს საოპერო თეატრში, მაგრამ არხის გახსნისას ეს ვერ განხორციელდა.⁶ საზეიმო ღონისძიებები, რომელიც რამდენიმე დღე გაგრძელდა, დიდ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული და მძიმე ტვირთად დაანვა სახელმწიფო მთავრებს.

გარდა იმისა, რომ სუეცის არხი თავისი დროის დიდი საინჟინრო მიღწევა იყო, იგი მსოფლიო პოლიტიკის განუყოფელი ნაწილი გახდა. არხი აშენდა ეგვიპტელი ხალხის არაადამიანური შრომით და 120 ათასი დაღუპული მუშის სიცოცხლის ფასად. გამართდა მუჰამად 'ალის წინასწარმეტყველება, რომ სუეცი ბოსფორის სრუტის როლს შეასრულებდა, რის შედეგადაც ეგვიპტე გახდებოდა ევროპის დიდი სახელმწიფოების მეტოქეობის ობიექტი.

ხედივ ისმა'ილის დროს ჩატარდა დიდი საირიგაციო სამუშაოები, რამაც ეგვიპტელ ფელდაშებს საშუალება მისცა ერთი წლის მანძილზე 2-3 მოსავალი აეღოთ. განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო ბამბის კულტურას. საექსპორტო ნედლეულის გატანისათვის გაიშალა დიდი საგზაო და სარკინიგზო მშენებლობა, აშენდა პორტი ისმა'ილია. წარმატებები იქნა მიღწეული განათლების სფეროშიც: 20-ჯერ გაიზარდა დაწყებითი სკოლების რაოდენობა, გაჩნდა ახალი საშუალო და სპეციალური სასწავლებლები, გოგონების სკოლა, სამხედრო აკადემია, ეროვნული ბიბლიოთეკა („დარ ალ-ქუთუბ“), მუზეუმი, გეოგრაფიული საზოგადოება, აშენდა საოპერო თეატრი, „აბ-დინის ცნობილი სასახლე („ჰასრ 'აბდინ“) და სხვა. არნახულ მასშტაბს მიაღწია საგამომცემლო-ბეჭდვითმა საქმიანობამ, რაზედაც მიგვიითიებს შუა საუკუნეების დიდი მოაზროვნეების ალ-ლაზალის და იბნ ხალდუნის ფუნდამენტური შრომების გამოცემა. შეიძლება ითქვას, რომ არაბული ინტელექტუალური აღორძინების ეპოქა ეგვიპტეში სწორედ ისმა'ილის რეფორმების პერიოდში დაიწყო ('Abd al-Karīm Rāfiq. Al-'Arab wa-l-'Uṣṣmāniyyūn, 430-496). ხედივმა ბრიტანეთთან ხელი მოაწერა კონვენციას მონათავაჭრობის აკრძალვის შესახებ, შექმნა სახელმწიფო საფოსტო-სატელეგრაფო საზსაზღვრო და საბოლოოდ ჩამოაყალიბა 14 პროვინციის ადმინისტრაციული სისტემა, რომელიც მცირე ცვლილებებით თითქმის ასი წელი ფუნქციონირებდა.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ხედივ ისმა'ილის ინიციატივით ეგვიპტეში დაიწყო წარმომადგენლობითი ინსტიტუტების განვითარება, რაც თავისთავად ახალი არ

იყო: ჯერ კიდევ ნაპოლეონის საოკუპაციო რეჟიმის დროს 1798-1799 წლებში გაჩნდა პროვინციული დივანები, ხოლო კაიროში ჩამოყალიბდა „დიდი დივანი“. 1829 წელს მუშამად 'ალიმ შექმნა საკონსულტაციო საბჭო – „მაჯლის ალ-მაშვარა“, მაგრამ ეს ექსპერიმენტი, მეცნიერ ავტორიტარული რეჟიმის პირობებში, არ იყო საკმარისი პარლამენტარიზმის დამკვიდრებისთვის ისლამურ ქვეყანაში, რომლისთვისაც, ლორდ კრომერის სიტყვებით, XIX საუკუნის დამლევსაც „მმართველობის ერთადერთ შესაფერის ფორმად დარჩა დესპოტიზმი“ (В.С.Кошелев, Консультативное собрание депутатов в Египте. 184). მართალია, ხედივ ისმა'ილის მთელი პოლიტიკა მიმართული იყო დინასტიისა და ერთპიროვნული მმართველობის განმტკიცებისაკენ, მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ მან გადადგა ნაბიჯი, რომელმაც დასაბამი მისცა პარლამენტარიზმს ყველაზე დიდ არაბულ ქვეყანაში.

1866 წელს ეგვიპტეში მონეულ იქნა სათათბირო კრება (ან საბჭო) – „მაჯლის შურან ან-ნუვვან“, რომელიც სპეციალურ ლიტერატურაში ხშირად ნახსენებია, როგორც „რჩეულითა პალატა“ ან „დეპუტატთა პალატა“. სათათბირო გაიხსნა 1866 წლის 26 ნოემბერს ისმა'ილის გამოსვლით, სადაც ხაზგასმული იყო დინასტიის დამაარსებლის მუშამად 'ალის და მისი შვილის იბრაჰიმ ფშას დამსახურება ახალი, თანამედროვე ეგვიპტის შექმნაში, ხოლო გადაუდებელ ამოცანად გამოცხადდა დაწესებული საქმის გაგრძელება. სათათბიროს დეპუტატებმა აღნიშნეს 'აბბას ფშას და სა'იდ ფშას გამგებლობისას დაშვებული შეცდომები, მაგრამ დადებითად შეაფასეს ისმა'ილის რეფორმები. სათათბიროს მუშაობისას გაჟღერდა ისეთი პოლიტიკური შინაარსის ტერმინები, რომელთაც სრულიად ახალი, ოსმალეთისთვის შეუფერებელი და უჩვეულო დატვირთვა ჰქონდათ, კერძოდ: „აზნუ მიჰრ“ („ეგვიპტის მბრძანებელი“), „სულტან მიჰრ“ („ეგვიპტის სულთან“), „ალ-ვატან“ („სამშობლო“), „ალ-ჯუმჰურ“ („ახალი“, „საზოგადოება“), „ალ-აჰალი“ (მხ. „აჰლ“, „მოსახლეობა“) და სხვა. სათათბიროს მეორე და მესამე სესიაზე (1868-1869 წწ.) მსჯელობის საგანი გახდა ქვეყნის მძიმე ფინანსური მდგომარეობა, რომელიც 1876-1878 წლებში კიდევ უფრო დამძიმდა (В.С.Кошелев, Консультативное собрание депутатов в Египте, 187-189). ამგვარად, ისმა'ილი ცდილობდა მმართველობის სისტემის გარდაქმნას და წარმომადგენლობითი ინსტიტუტების შექმნას ევროპის კონსტიტუციური მონარქიების ანალოგიით. ამავე მიზანს ემსახურებოდა სასამართლო რეფორმაც. ჯერ კიდევ 1861 წელს ჩამოყალიბდა ე.წ. „კაიროს კომისია“, რომელსაც ევალებოდა ეგვიპტეში მცხოვრები უცხოელების საქმეების გარჩევა. „კომისიას“ ხელმძღვანელობდა ეგვიპტელი, მაგრამ წევრები არა-ეგვიპტელებიც იყვნენ. ასეთი რეფორმა გასაგები გახდებდა, თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოკიდებული, უცხოელების რიცხვი ეგვიპტეში მნიშვნელოვნად გაიზარდა: თუ 1857-1861 წლებში ისინი შეადგენდნენ 30 ათასს, 1865 წელს მათი რიცხვი 80 ათასს მიუახლოვდა (Fritz Steppat, National education..., 132). საგრძნობლად შეიცვალა დემოგრაფიული ვითარება მთელ ეგვიპტეში: თუ 1800 წელს ქვეყნის მოსახლეობა 4 მილიონს არ აღემატებოდა, 1860 წელს 5,5 მილიონს მიუახლოვდა. სწრაფად იცვლებოდა ზოგიერთი საპირტო ქალაქი, კერძოდ ალექსანდრია, რომლის მოსახლეობა იმავე პერიოდში 100 ათასამდე გაიზარდა (Al. Hourani, A History of the Arab People, 268).

ხედივ ისმა'ილის დროს კვლავ ფუნქციონირებდა შარიათის და სააპელაციო სასამართლო („მაჯლის ალ-აჰქამ“), მაგრამ დაიწყო სამოქალაქო სასამართლოზე გადასვლის ხანგრძლივი პროცესი. ამ მიზნით, არაბულ ენაზე ითარგმნა ნაპოლეონის კანონების კოდექსი, რომლის საფუძველზე უნდა შექმნილიყო ახალი სასამართლო – აპლიკა. რეფორმა ტარდებოდა წელა და არათანმიმდევრულად, რაც იწვევდა ახლის და ძველის თანაარსებობას. აქედან გამომდინარე, სასამართლო სისტემაში ხშირად იქმნებოდა გაურკვევლობისა და ქაოსის ვითარება (Г.В.Горячкин, Некоторые особенности развития правовой системы ..., 272-275).

რეფორმატორი ხედივის ცდა ნახევრად ფეოდალური ეგვიპტე გარდაქმნა თანამედროვე კაპიტალისტურ სახელმწიფოდ, წინააღმდეგობაში მოვიდა ქვეყნის რესურსებთან. სუეცის არხის მშენებლობის დაწყებიდან, თითქმის ყოველ წელს ეგვიპტე იღებდა სესხს ევროპის სახელმწიფოებისგან. იმისთვის, რომ ვალეები დაეფარა და თანაც მაღალი პროცენტით, ხედივი იძულებული გახდა გაეზარდა გადასახადები, ხოლო

1871 და 1874 წლებში აეღო საშინაო სესხი მომავალში საგადასახადო შეღავათების დაპირებით („მუკაბალა“ და „რუხ-ნამე“, არაბ. „რუხნამა“). ყველა აღნიშნულმა ღონისძიებამ სასურველი შედეგი ვერ გამოიღო. ხაზინის არასახარბიელო მდგომარეობა კიდევ უფრო დაამძიმა ჩრდილო-აღმოსავლეთ აფრიკაში ლაშქრობამ. სულთანმა ისმა'ილს „უბოძა“ წითელი ზღვის სანაპიროზე ფაქტობრივად უმართავი ე.წ. „ჰაბეშის ეიალეთი“ (არაბ. ალ-ჰაბშა) ქალაქებით მასაფა და სუაჰინი, მაგრამ ამ ტერიტორიაზე პრეტენზიას აცხადებდა მეზობელი ეთიოპია. ეგვიპტელების ლაშქრობა აფრიკაში წარმატებით დაიწყო და მათ დარფური დაიკავეს, მაგრამ 1875-1876 წლებში ვითარება შეიცვალა: 1876 წლის მარტში ეთიოპელებმა სასტიკად დაამარცხეს ისმა'ილის ჯარი, ტყვედ ჩაიგდეს მისი შვილი ჰასანი და მხოლოდ დიდი გამოსასყიდის მიღების შემდეგ გაათავისუფლეს. ასევე დიდ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული ხედივის ურთიერთობა ცენტრალურ ხელისუფლებასთან: როგორც სულთნის ვასალს, ისმა'ილს სამხედრო და ფინანსური წვლილი უნდა შეეტანა იმპერიის ომებში (მაგ. რუსეთთან ომში 1853-1856, 1877-1878 წწ.) და ქრთამის სახით გარკვეული თანხა გადაეგზავნა სტამბოლში თავისი უფლებების შენარჩუნებისა და გაფართოებისათვის (Г.А.Нерсесов, Дипломатическая история египетского кризиса, 23).

წლების მანძილზე ალებული ვალების დასაფარად 1875 წელს ეგვიპტის მთავრობამ გადაწყვიტა გაეყვირა სუეის არხის აქციები და მათი შეძენა შესთავაზა ინგლისს, აგრეთვე საფრანგეთის მთავრობას. ამ წინადადებას დროულად გამოეხმაურა ბრიტანეთის პრემიერ-მინისტრი ბენჯამინ დიზრაელი (Benjamin Disraeli, შემდეგში გრაფი ბიკონსფილდი),⁸ რომელმაც პირადი პასუხისმგებლობით აიღო სესხი ცნობილი ბანკირის ლაიონელ დე როტშილდისგან (Lionel de Rothschild) და 1875 წლის 25 ნოემბერს თავისი ქვეყნისთვის შეიძინა ეგვიპტის კუთვნილი აქციების დიდი ნაწილი. ამიერიდან ეგვიპტემ დაკარგა ყოველგვარი უფლებები არხზე და იგი მთლიანად ინგლის-საფრანგეთის ხელში გადავიდა. ფინანსური მოგება, რომელიც ბრიტანეთის მხარემ მიიღო ამ გარიგებით აშკარა გახდა 20-25 წლის შემდეგ, როცა 4 მლ. გირვანქა სტერლინგად შექნილი აქციების ფასი 1910 წელს 35 მლ. გირვანქა სტერლინგამდე გაიზარდა. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყო აქციების გაყიდვის ეკონომიკური და პოლიტიკური შედეგები, რაც იმით გამოიხატა, რომ ბრიტანეთის კოლონიური ინტერესები ეგვიპტეში გაძლიერდა, ხოლო ქვეყნის ფინანსური მდგომარეობა გაუარესდა. ხედივი იძულებული გახდა ევროპის ქვეყნებისათვის ახალი სესხის თხოვნით მიემართა.

1875 წელს ოსმალეთის ფინანსური გაკოტრების შემდეგ ევროპის სახელმწიფოები მოელოდნენ, რომ იგივე მოხდებოდა ეგვიპტეშიც. აქედან გამომდინარე, ბრიტანეთმა და საფრანგეთმა გადაწყვიტეს საფინანსო კონტროლი დაენესებინათ ამ არაბულ ქვეყანაზე. 1876 წელს ცნობილი გახდა, რომ ეგვიპტის ვალი მიუახლოვდა 100 მილიონ გირვანქა სტერლინგს და ხედივი უარს ამბობდა ვალის გადახდაზე. გაკოტრებული ეგვიპტის ფინანსებზე დაწესდა ბრიტანეთ-საფრანგეთის სრული კონტროლი. მიუხედავად იმისა, რომ ხედივი ცდილობდა ასეთ მიმზე პირობებშიც დარჩენილიყო ხელისუფლების სათავეში, 1878 წლის აგვისტოში მან ფაქტობრივად დაკარგა მართვის სადავეები. იმავე წელს შეიქმნა ე.წ. „ევროპული კაბინეტი“, რომელიც ძირითადად უცხოელი მოხელეებისგან შედგებოდა. პრემიერ-მინისტრი გახდა სომეხი კათოლიკე ნუზარ ფაშა,⁹ კომპრადუროული ბურჟუაზიის წარმომადგენელი, რომელიც კარგად არაბულ ენასაც ვერ ფლობდა. მალე ხედივსა და „ევროპულ კაბინეტს“ შორის წარმოიშვა კონფლიქტი, რის შედეგადაც პრემიერ-მინისტრი გადააყენეს. სახელისუფლებო კრიზისის დასაძლევად ისმა'ილმა მიმართა მესამე მონვევის სათათბიროს და მას გნუცხადა, რომ სურდა ისეთი მთავრობის შექმნა, რომელიც დაიცავდა არა უცხოეთის სახელმწიფოების, არამედ ეგვიპტელების ინტერესებს და პასუხისმგებელი იქნებოდა მხოლოდ ხალხის მიერ არჩეული სათათბიროს წინაშე. ახალი მთავრობის ერთაურად მან დაინიშნა ლიბერალი შარიფ ფაშა¹⁰, რომელმაც სცადა დაერწმუნებინა ევროპელი კონსულები, რომ ეგვიპტელი ხალხის იგნორირება გამოინვევდა უმძიმეს შედეგებს, რომელზედაც ვერც თვითონ, და ვერც მისი მთავრობა პასუხისმგებლობას ვერ აიღებდა. შარიფ ფაშას ინიციატივით სათათბიროში შეიქმნა საკონსტიტუციო კომისია, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ავტორიტეტული დეპუტატი 'აბდ ას-სალამ

ალ-მუვავილიპი. როგორც ჩანს, ხედივმა გადაწყვიტა დაყრდნობოდა სათათბიროს, როგორც ხალხის ნების გამომხატველს.

ხედივ ისმა'ილის მიერ გატარებული ღონისძიებებით უკმაყოფილო ევროპის სა-ხელმწიფოებმა, კერძოდ, ინგლისმა და საფრანგეთმა, რომელთაც სხვებიც (გერმანია, ავსტრია, იტალია, რუსეთი) შეუერთდნენ, კატეგორიულად მოითხოვეს მისი გადადგომა. დახმარებისთვის ისმა'ილმა მიმართა სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ (თურქ. აბდულ-ჰამიდ) II-ს, მაგრამ უშედეგოდ. 1879 წლის 25 ივნისს სტამბოლიდან მოვიდა ფირმა-ნი ისმა'ილის გადაყენებისა და ხედივად მისი 27 წლის შვილის თავფიკის დანიშ-ვნის შესახებ. მართალია, ქვეყნის მოსახლეობა თავის ქვეყანაში განვითარებულ არა-სასურველ მოვლენებს მთლიანად ისმა'ილის პროდასავლურ პოლიტიკას უკავშირებ-და, მაგრამ ახლა, იგი მხარს უჭერდა ხედივის სურვილს აღექვეთა უცხოელების განუ-კითხაობა და სულთნის გადაწყვეტილების გამო თავის უკმაყოფილებას სტიქიური დემონსტრაციებით გამოხატავდა. მიხედვად ამისა, ხედივმა ვერ გაუძლო გარედან ზეწოლას და იძულებული გახდა გადადგარიყო. 1879 წლის 30 ივნისს მან დატოვა ეგვიპტე და დროებით იტალიაში გადასახლდა. ეგვიპტის ევროპეიზაციის თავგამო-დებული მომხრე, სახელმწიფო მოღვაწე, რომელსაც შეცდომებთან ერთად მრავალი წარმატებაც ჰქონდა, ევროპელი მრჩეველებისა და ყოფილი მოკავშირეებისგან მიტო-ვებული, გარდაიცვალა სტამბოლში 1895 წლის 6 მარტს. გვიან, მისი ნეშტი კაიროში გადაასვენეს. ხედივის სახელს ატარებს ქალაქი ისმა'ილია, რომელსაც მან საუყარა საფუძველი 1863 წელს სუეცის არხის დასავლეთ ნაპირზე.

რეფორმატორი ხედივის პოლიტიკური ასპარეზიდან გასვლით დამთავრდა ეგ-ვიპტის საპარლამენტო განვითარების ერთი ეტაპი. კონსტიტუცია არ იქნა მიღებუ-ლი, ვინაიდან შაროდ ფაშამ 1879 წლის 8 ივლისს დამალა სათათბირო და თვითონაც გადადგა. მისი წინასწარმეტყველება, რომ მოსახლეობის ინტერესების სრული იგნო-რირება მძიმე შედეგებს მოიტანდა, დაადასტურეს XIX საუკუნის მიწურულს განვი-თარებულმა მოვლენებმა.

5. აჰმად 'ურაბის აჯანყება და ბრიტანეთის საოკუპაციო რეჟიმის დამყარება ეგვიპტეში

ხედივ ისმა'ილის გადადგომის შემდეგ მისი მემკვიდრე გახდა უნებისყოფო თავ-ფიკი (1879-1892), რომელიც ქვეყანაში ფეხმოკიდებული უცხოელებისათვის ადვილი სამართავი იყო. მან უარი თქვა დემიტკიცებინა შაროდ ფაშას მიერ შემუშავებული კონსტიტუციის პროექტი და ფაქტობრივად დღის წესრიგიდან მოხსნა კონსტიტუცი-ური მონარქიის შექმნის საკითხი. პრემიერ-მინისტრის თანამდებობაზე ხედივმა და-ნიშნა პროინგლისური ორიენტაციის რიად ფაშა (რიად ფაშა) და აღადგინა ეგვიპტე-ზე ინგლის-საფრანგეთის საფინანსო კონტროლი. სახელმწიფო სამინაო ვალი გაუქ-მდა, ხოლო გადასახადები გაიზარდა, რასაც მოჰყვა სახალხო გამოსვლები ნაციონა-ლისტური ელფერით. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში შეიქმნა ეგვიპტელი ინტელექ-ტუალების, ლიბერალების და ოპოზიციურად განწყობილი ოფიცრების ორგანიზაციე-ბი. ხელისუფლებისთვის განსაკუთრებით საშიში გამოდგა სამხედროების ოპოზიცია, რომელიც უკეთესად იყო ორგანიზებული, და რაც მთავარია, მიზნის მისაღწევად ია-რალის გამოყენებაც შეეძლო.

ეგვიპტელი სამხედროების გამოსვლა პოლიტიკურ სარბიელზე ნიშნავდა ქვეყნის ისტორიაში ახალი ძალის გამოჩენას. თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ საუკუნე-ების მანძილზე ადგილობრივი მოსახლეობისათვის სამხედრო სამსახური არ ითვლე-ბოდა შესაფერის საქმედ და იგი მთლიანად არაავტოქტონური წარმომავლობის პირე-ბის ხელში რჩებოდა, ეგვიპტელი ჯარისკაცებით და ოფიცრებით დაკომპლექტებული თანამედროვე არმიის შექმნა უდავოდ ისტორიული მოვლენა იყო.

ეგვიპტის არმიის ჩამოყალიბება დაიწყო მუჰამმად 'ალის გამგებლობისას და ამ პროცესმა განვითარება ჰპოვა მისი მემკვიდრეების, განსაკუთრებით ხედივ ის-მა'ილის დროს. 'აბბასის და სა'იდის ხელისუფლების მიერ გაუქმებული სამხედრო სკოლები და ქარხნები კვლავ გაიხსნა, ევროპიდან და ამერიკიდან ეგვიპტეში შემოვი-

და თანამედროვე იარაღი, რის შედეგად მოხდა არმიის გადაიარაღება. მართალია, 1873 წლის ფორმანით, ეგვიპტელ ჯარისკაცებს უნდა ეტარებინათ ოსმალური სამხედრო უნიფორმა, მაგრამ ჩაცმულობით და დროებით ეგვიპტის არმია მაინც განსხვავდებოდა ოსმალეთის არმიისაგან. სამხედრო სამსახურის ვადა თავდაპირველად 12 წელს აღწევდა, მაგრამ ხედივ ისმა'ილის დროს იგი შემცირდა (ქვეითი – 5 წ., კავალერია – 6 წ., არტილერია – 7 წ.). რელიგიის მსახურნი და უცხოელები ამ ვალდებულებისგან თავისუფლდებოდნენ, მაგრამ ყველა სხვა ეგვიპტელი 18-20 წლის ასაკში, მათ შორის არამუსლიმიც, სამხედრო ვალდებული იყო. ისევე, როგორც სირიაში, ეგვიპტეშიც დაშვებული იქნა „ბედელი-“ „ასქერი,“ ე.ი. სამხედრო ვალდებულებისგან გათავისუფლება დიდი სახელმწიფო გადასახადით.

ისმა'ილის მცდელობით დაიწყო როგორც საზღვაო, ასევე სამდინარო ფლოტის აღდგენა-განახლება. სასაზღვრო რაიონებში მომთაბარეებისგან დაკომპლექტდა ირეგულარული რაზმები, რომელთაც ხელისუფლების მიერ დაინიშნული ოფიცრები მეთაურობდნენ. „გასამხედროებული მომთაბარეები,“ ისევე, როგორც პოლიციის პირადი შემადგენლობა, მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული არმიასთან და აუცილებლობის შემთხვევაში საბრძოლო ოპერაციებშიც უნდა ჩაბმულიყვნენ. XIX საუკუნის 70-იან წლებში ასეთ რაზმებში 5 ათასამდე მებრძოლი ირიცხებოდა (Е.И.Зеленя, Государственное управление ..., 325).

ეგვიპტის არმიის უმაღლეს მთავარსარდლად ითვლებოდა ხედივი, მაგრამ რეალურად მის სათავეში იდგა მაღალი მოხელე სერდარი (სერ'ასქერი) ან სამხედრო მინისტრი. 1870 წელს აღდგა მუჰამმად 'ალის დროს შექმნილი და შემდეგ გაუქმებული გენერალური შტაბი, რომლის მუშაობის სრულყოფაზე ზრუნავდნენ უცხოელი ოფიცრები. სამხედრო საქმის სპეციალისტების მომზადება დაიწყო საზღვარგარეთ და ეგვიპტეში გახსნილ სპეციალურ სკოლებში. ჯარისკაცებისა და ოფიცრების უმრავლესობა სოციალურად ფელაჰებს ეკუთვნოდა, რაც ხელს უშლიდა მათ სამხედრო კარიერას, ვინაიდან, მაღალ თანამდებობაზე, როგორც წესი, კვლავ თურქულ-ჩერქეზული წარმომავლობის ოფიცრებს ნიშნავდნენ. ისმა'ილისა და მისი მემკვიდრის თავფიკის დროს საკადრო პოლიტიკა არმიაში არსებითად არ შეიცვალა, რასაც საბოლოოდ ეგვიპტელი სამხედროების უკმაყოფილება და საპროტესტო გამოსვლები მოჰყვა. ოპოზიციურად განწყობილ ოფიცერთა მოძრაობის ორგანიზატორი გახდა მეოთხე ქვეითი პოლკის მეთაური, აჰმად 'ურაბი (აჰმად 'ურაბი, 1841-1911), რომელიც ისტორიაში შევიდა, როგორც ეგვიპტელი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის სულისჩამდგმელი და ბელადი.

აჰმად 'ურაბი ეკუთვნოდა იმ ოფიცერთა თაობას, რომელიც სამხედრო სამსახურში შევიდა ეგვიპტის ახალი არმიის ჩამოყალიბების დროს. წარმოშობით ის იყო ქვემო ეგვიპტიდან, გაიზარდა სოფლის შეიხის ოჯახში და განათლება მიიღო „ალ-აზ-ჰარში,“ სადაც თავი გამოიჩინა ნიჭითა და შრომისმოყვარეობით. 1875 წელს იგი მონაწილეობდა ეგვიპტელების სამხედრო კამპანიაში ეთიოპიის წინააღმდეგ, რის შემდეგაც თავისი ცხოვრება არმიას დაუკავშირა. აჰმად 'ურაბი იყო ერთ-ერთი იმ მცირერიცხოვან ეგვიპტელ ოფიცერთა შორის, ვინც პოლკოვნიკის წოდება მიიღო და მეოთხე პოლკის მეთაურის თანამდებობა დაიკავა, მაგრამ არც მას, და არც მის უახლოეს თანამოაზრეებს, არ აწყობდათ არმიაში არსებული ვითარება, რომელიც თავფიკის დროს კიდევ უფრო გაუარესდა. საფინანსო კრიზისის გამო ხედივი იძულებული გახდა შეემცირებინა არმია 94 ათასიდან (1874 წ.) 36 ათასამდე (1879 წ.), რამაც სამხედროების ერთი ნაწილი უმუშევარი დატოვა. გარდა ამისა, ეგვიპტის მარცხს ეთიოპიასთან 1875-1876 წლების ომში ოფიცრები ხელისუფლების უუნარობას მიაწერდნენ, მაგრამ მათ განსაკუთრებულ აღმფთვებას იწვევდა არმიაში გატარებული საკადრო პოლიტიკა. მაშინდელი სამხედრო მინისტრი, წარმოშობით ჩერქეზი 'უსმან რიფიკი ეგვიპტელ ოფიცრებს, მიუხედავად მათი დამსახურებისა და მაღალი კვალიფიკაციისა, არ აძლევდა სამხედრო კარიერის გაგრძელების საშუალებას და აწინაურებდა მხოლოდ თურქულ-ჩერქეზული წარმოშობის ოფიცრებს. ყველა ზემოაღნიშნული პრობლემისადმი ხელისუფალთა უყურადღებობა უკიდურესად აღიზიანებდა ეგვიპტელ ოფიცრებს, რასაც საბოლოოდ მოჰყვა არმიის დაპირისპირება ხედივთან.

1881 წლის 17 იანვარს პოლკოვნიკმა აჰმად 'ურაბიმ ორ ოფიცერთან ერთად ('ალი ფაჰმი, ალ-ჰილმი) პრემიერ-მინისტრ რიად ფაშას გადასცა საჩივარი არმიამი ეგვიპტელების დისკრიმინაციის გამო. ამის საპასუხოდ, სამხედრო მინისტრმა გამოი-
ძახა უკმაყოფილო ოფიცრები და ბრძანა მათი დაპატიმრება, მაგრამ კაიროს გარნი-
ზონის ამბოხებულმა სამხედრო ნაწილებმა თავად მინისტრი აიძულეს გაქცეულიყო.
შემდგომად ხედივმა გადააყენა 'უსმან რიფი და მის ნაცვლად დანიშნა მაჰმუდ
სამი ალ-ჰარუდი (1839-1904), მამულუქის შთამომავალი, პოეტი და ოპოზიციონერ
ოფიცერთა თანამოაზრე. ამგვარად, აჰმად 'ურაბიმ მოიპოვა პირველი გამარჯვება და
გააძლიერა ეროვნული მოძრაობის რადიკალური ჯგუფი, რომელიც „ვატანისტების“
სახელით გახდა ცნობილი, თუმცა პოლიტიკურ პარტიად ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყა-
ლიბებული. ბრძოლის ამ ეტაპზე სამხედროები არ აყენებდნენ საერთო ეროვნული ინ-
ტერესებიდან გამომდინარე მოთხოვნებს და საკუთარი პროფესიული ინტერესებით
ხელმძღვანელობდნენ, რამაც საშუალება მისცა ხედივს გადაეჩინა მთავრობა და მი-
ელო ზომები უკმაყოფილო ოფიცრების წინააღმდეგ (P.M.Holt, Egypt and the Fertile
Crescent, 212).

1881 წლის სექტემბერში ხელისუფლება დაადგა აქტიური მოქმედების გზას: ხე-
დივმა გადააყენა ალ-ბარუდი და დისლოკაციის ადგილის შეცვლის საბაბით, უბრძანა
კაიროში განლაგებულ სამხედრო ნაწილებს დაეტოვებინათ ქალაქი. ამის საპასუხოდ,
4 ათასამდე ჯარისკაცმა აჰმად 'ურაბის მეთაურობით ალყა შემოარტყა ხედივის
'აბდინის რეზიდენციას. დაძაბულობის განმუხტვის მიზნით, თავფიქმა ახალ პრემიერ
მინისტრად დანიშნა შარიფ ფაშა, რომელიც ითვლებოდა ლიბერალად და თავს „ვატა-
ნისტებს“ მიაკუთვნებდა, მაგრამ აჰმად 'ურაბისაგან განსხვავებით, ხელისუფლებას-
თან კომპრომისისთვის იყო განწყობილი და კონსტიტუციური მონარქიის იდეას
უჭერდა მხარს.

სექტემბრის მოვლენების შემდეგ აჰმად 'ურაბი გახდა ოპოზიციის აღიარებული
ბელადი და მისი ავტოკრიტიკი საგრძნობლად გაიზარდა. მიმართავდა რა მოსახლეო-
ბის ფართო ფენებს, აჰმად 'ურაბი ამტკიცებდა, რომ ხედივი განასახიერებდა მამულუ-
ქების და თურქების დროშოქმულ რეჟიმს, რომელიც ემსახურებოდა უცხოელების ინ-
ტერესებს მაშინ, როცა ეგვიპტელების ქონება და სიცოცხლე არ იყო დაცული. თავის
საბოლოო მიზნად იგი აცხადებდა ეგვიპტის გათავისუფლებას იმ უსამართლობისა და
ექსპლუატაციისაგან, რომელიც ქვეყანას თავს დაატყდა, როგორც შიგნით, ასევე გა-
რედან. მისი მოთხოვნა – „ეგვიპტე ეგვიპტელებისათვის“ საყოველთაო მხარდაჭერით
სარგებლობდა, რაც ევროპის სახელმწიფოების შემფოთებას იწვევდა. ბრიტანეთი და
საფრანგეთი ერთიანი ძალით ცდილობდნენ რევოლუციური განწყობილების შესუს-
ტებას და არსებული რეჟიმის გადარჩენას ოსმალეთის მონაწილეობის გარეშე.

იმისათვის, რომ ხელისუფლება და მისი პოლიტიკა ლეგიტიმური ყოფილიყო, შა-
რიფ ფაშამ მოიწვია ბუტაფორიული პარლამენტი, მაგრამ მალე თვითონ გახდა იძუ-
ლებული გადამდგარიყო. 1882 წლის 5 თებერვალს შეიქმნა ახალი მთავრობა, რომელ-
საც ისევ სამი ალ-ბარუდი ჩაუდგა სათავეში, ხოლო აჰმად 'ურაბი სამხედრო მინის-
ტრი გახდა. მთავრობის ნევერში ძირითადად „ვატანისტები“ და აჰმად 'ურაბის მომ-
ხრეები იყვნენ. სულთანი 'აბდ ალ-ჰამიდ II თვლიდა, რომ ეგვიპტეში დაწყებული მოძ-
რაობა მიმართული იყო არა ოსმალეთის, არამედ ხედივის პრობრიტანული პოლიტი-
კის წინააღმდეგ. ამიტომ, თავდაპირველად, სტამბოლი ლოიალურად იყო განწყობილი
„ვატანისტების“ მიმართ. სულთანი ეგვიპტის ოპოზიციასთან ურთიერთობას ინარჩუ-
ნებდა სტამბოლში მყოფი ჰალიმ ფაშას და კაიროში მისი წარმომადგენლის დერვიშ
ფაშას საშუალებით (Лотар Ратман, Проблемы восстания Ораби, 259). ჰალიმ ფაშა სა-
მეფო ოჯახის უფროსი წევრი იყო და 1866 წლამდე არსებული სამემკვიდრეო წესით,
ისმაილის შემდეგ ხედივი უნდა გამხდარიყო. მართალია, იგი მხარს უჭერდა აჰმად
'ურაბის, მაგრამ არსებითი როლის შესრულება ეგვიპტეში განვითარებულ მოვლე-
ნებში არ შეეძლო.

როგორც მოსალოდნელი იყო, „ვატანისტების“ მოსვლას ხელისუფლებაში მოჰ-
ყვა სახალხო მოძრაობის გააქტიურება მთელ ეგვიპტეში. უკიდურესად გამწვავდა და-
პირისპირება ხედივის მომხრეებსა და მონიწილმდეგებს შორის. ალ-ბარუდის მთავე-
რობამ დაითხოვა მაღალი თანამდებობის ევროპელები და ენერგიულად შეუდგა სა-

მოხელეო აპარატის ეგვიპტიზაციას. აჰმად 'ურაბის, მის ხუთ თანამებრძოლთან ერთად, მიენიჭა გენერლის წოდება და ფაშას ტიტული, 520-დე ოფიცერმა მიიღო დანი-ნაურება, გახდა გუბერნატორი, ვიცე-გუბერნატორი ან პოლიციის მაღალი მოხელე, მაგრამ ეგვიპტელების დანიშვნამ მაღალ თანამდებობებზე ვერ მოხსნა ქვეყნის საშინაო და საგარეო პრობლემები (Е.И.Зеленев, Государственное управление ..., 200). 1882 წლის ივნისში ალექსანდრიაში დაიწყო ევროპელების, სირიელების და კოპტების დარბევა, რომელსაც მსხვერპლი მოჰყვა. არსებობს მოსაზრება, თითქოს შეტაკებები პროვოცირებული იყო ხედივისა და ინგლისელების მიერ (В.Б.Лущиц, Новая история а.р. стран, 194). ამ მოვლენების შემდეგ ევროპის კონსულების რჩევით და ხედივის მოთხოვნით, პრემიერ-მინისტრი გადადგა და მისი ადგილი 1882 წლის 20 ივნისს დაიკავა „ეროვნული პარტიის“ ლიდერმა რალიზ ფაშამ.¹¹ ამავე დროს, ინგლის-საფრანგეთის სამხედრო ესკადრა ალექსანდრიაში გამოჩნდა. ხედივი თავფიკი გაეროდა რევოლუციურ კაიროს და ალექსანდრიაში გადავიდა ევროპის სახელმწიფოების მხარდაჭერის იმედით. იმავე წლის ივნისში სამუშაოვლო მისიით სტამბოლიდან ჩამოვიდა ორი ემისარი – დერვიშ ფაშა და შეიხ ას-სა-იდი, რომლებმაც აჰმად 'ურაბის შესთავაზეს მაღალი თანამდებობა ოსმალეთის ცენტრალურ ხელისუფლებაში, მაგრამ უარი მიიღეს. კრიზისის განმუხტვისათვის საფრანგეთის ინიციატივით, სტამბოლში ჩატარებული საერთაშორისო კონფერენცია ინგლისის, საფრანგეთის, რუსეთის, ავსტრია-უნგრეთის, გერმანიის და იტალიის წარმომადგენელთა მონაწილეობით, ასევე უშედეგოდ დამთავრდა. ამის შემდეგ, ეგვიპტის შინაპოლიტიკურ კრიზისში გარედან ძალისმიერი ჩარევის საფრთხე საკლებით რეალური გახდა.

1882 წლის 10 ივლისს ხმელთაშუა ზღვაში დისლოცირებული ინგლისის ფლოტის სარდალმა, ადმირალმა სეიმურმა (Fr.B.P. Seimour) ულტიმატუმის ფორმით მოსთხოვა ეგვიპტელებს სანაპირო ზოლის ყველა სამხედრო ობიექტი მისთვის ჩაებარებინათ, რაზეც უარი მიიღო. 11 ივლისს ინგლისელებმა ცეცხლი გაუხსნეს ქალაქს, მიაყენეს დიდი ზარალი და აიძულეს აჰმად 'ურაბი დაეტოვებინა ქალაქი, რომელიც 13 ივლისს ინგლისელებმა დაიკავეს. ხედივი თავფიკი ალექსანდრიაში დარჩა იმ იმედით, რომ ინტერვენტების დახმარებით ტახტი შეინარჩუნებდა. მან გადააყენა აჰმად 'ურაბი, გამოაცხადა მეამბოხედ და მოუწოდა არმიას შეენეცხვითა წინააღმდეგობა. ამის საპასუხოდ, აჯანყებულებმა, რომელთა საქმიანობის ცენტრი იყო კაირო, მოლაღატედ გამოაცხადეს ხედივი და რალიზ ფაშას მთავრობა, რომელიც ალექსანდრიაში რჩებოდა. კაიროში შეიქმნა სამხედრო საბჭო და გატარდა მკაცრი ზომები კოლაბორაციონისტების და ხედივის მომხრეების წინააღმდეგ. კაპიტულაციის მოთხოვნის საპასუხოდ აჰმად 'ურაბიმ განაცხადა, რომ ეგვიპტელები თავად გადაწყვეტიდნენ თავის ბედს და ხედივს შეახსენა: „ჩვენ მონები არ ვართ“-ო (Holt P.M., Egypt and the Fertile Crescent. 215).

მიუხედავად იმისა, რომ კაიროელები თანაუგრძნობდნენ ოპოზიციონერ ოფიცერებს და ეხმარებოდნენ მათ, ქვეყნის მოსახლეობის ფართო ფენების ერთ ძალად გაერთიანება ვერ მოხერხდა, რის გამოც განამთავისუფლებელი მოძრაობა არმიის ამბოხებად იქცა. გარდა ამისა, დაშეშული იქნა სამხედრო ხასიათის შეცდომა: არ გადაიკეტა სუეცის არხი და იგი დაუშვებლად დარჩა, რის შედეგად, ინგლისის დესანტი დაუბრკოლებლად მოქმედებდა პორტ-სა-იდის და სუეცის რაიონში. ფერდინანდ დე ლესეპსი დაპირდა ეგვიპტელებს, რომ არ დაუშვებდა უცხოელთა მეჭრას არხის რეგიონში, მაგრამ პირობა დაარღვიდა. უარყოფითი როლი შეასრულეს ბედუინთა ტომებმა, რომელთაც მოწინააღმდეგისთვის უნდა გადაეჭრათ სუეცი-კაიროს გზა, მაგრამ ეს არ გააკეთეს. ამგვარად, აჯანყებულებს მოუხდათ ბრძოლა ორ ფრონტზე, რისი რესურსებიც არ გააჩნდათ. 1882 წლის 13 სექტემბერს, ქ. ისმა'ილიის დასავლეთით, სოფელ თალლ ალ-ქაბირთან (შარკიას პროვინცია), ინგლისელი გენერლის გ. უოლსლის (Garnet Wolseley) კორპუსმა, რომელიც 18 ათასზე მეტ ჯარისკაცს ითვლიდა, სასტიკად დაამარცხა ეგვიპტელების 15 ათასიანი არმია, რომელმაც ბრძოლის ველზე 2 ათასამდე ჯარისკაცი დაკარგა. აჰმად 'ურაბი დაბრუნდა კაიროში და მხარდაჭერისთვის მიმართა პარლამენტს, მაგრამ მიიღო რჩევა ჩაბარებოდა ინგლისელებს, რომლებიც უკვე 15 სექტემბერს კაიროში იყვნენ. აჰმად 'ურაბის ათასობით თანამოაზრეს დედაქალაქში და პროვინციებში თავს დაატყდა რეპრესიები, ბევრი მათგანი ციხეში აღმოჩნდა, ხოლო დანარჩენები ქვეყნიდან გააძევეს. ეგვიპტის, უფრო სწორად

ხედივის სასამართლომ, აჰმად 'ურაბის გამოუტანა სასიკვდილო განაჩენი, მაგრამ ინგლისელებმა შუამავლობით იგი შეუცვალა გადასახლებით ცელონზე, სადაც ერთხანს ადგილობრივი მუსლიმთა შორის საგანმანათლებლო საქმიანობას ეწეოდა. მის სახელთანაა დაკავშირებული იქ მუსლიმთა პირველი სკოლის დაარსება. გადასახლებიდან თითქმის 20 წლის შემდეგ, 1901 წელს ხედივ 'აბბას II-ის (1892-1914) ნებართვით, იგი დაბრუნდა სამშობლოში, მაგრამ პოლიტიკურ ცხოვრებაში აღარ მონაწილეობდა.

აჰმად 'ურაბის აჯანყება, რომელსაც ზოგჯერ „ალ-‘ურაბის რევოლუციასაც“ („ას-საერა ალ-‘ურაბიში“) უწოდებენ, დამარცხდა, მაგრამ მას უკვალოდ არ ჩაუვლია. ეგვიპტელებმა მიიღეს გამოცდილება, რომელიც გამოიყენეს დამოუკიდებლობისთვის ხანგრძლივი ბრძოლის დროს. აჰმად 'ურაბის პოლიტიკური მემკვიდრე გახდა ასევე ოფიცერი – ჯამალ 'აბდ ან-ნასირი (ნასერი), რომლის მეთაურობით ეგვიპტის არმიამ 1952 წელს დაამხო მონარქია და ბოლომდე მიიყვანა სახელოვანი წინამორბედის მიერ 70 წლის წინ დაწყებული საქმე.

განმათავისუფლებელი მოძრაობის ჩახშობამ ინგლისი ეგვიპტის ფაქტობრივ ბატონ-პატრონად აქცია, თუმცა ევროპის სახელმწიფოების, განსაკუთრებით საფრანგეთისა და რუსეთის პოზიციამ არ მისცა მას საშუალება ეს ქვეყანა თავის კოლონიად გამოეცხადებინა. 32 წლის მანძილზე, ე.ი. პირველ მსოფლიო ომამდე, ინგლისმა ვერ მიაღწია ეგვიპტეზე თავისი უფლებების ოფიციალურ აღიარებას. ეს არაბული ქვეყანა ისევ ოსმალეთის იმპერიის პროვინციად ითვლებოდა. ფორმალურად მასზე ვრცელდებოდა სულთნის იურისდიქცია და კაპიტულაციური რეჟიმი, აგრეთვე ფისკალური ვალდებულება, რომელიც გულისხმობდა ყოველწლიურად სოლიდური თანხის გადარიცხვას სტამბოლში (J.A. Фридман, Капиталистическое развитие Египта (1882-1939), 19). ხედივი თავიფიკი იმედოვნებდა, რომ განმათავისუფლებელი მოძრაობის ჩახშობის შემდეგ ინგლისელები ქვეყანას დატოვებდნენ, მაგრამ შეცდა. თითქმის XX საუკუნის 50-იან წლებამდე ინგლისი პოლიტიკური დომინანტი იყო ამ არაბულ ქვეყანაში და მისი კოლონიური პოლიტიკა არსებით გავლენას ახდენდა ეგვიპტის საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროზე.

6. განმანათლებლობა და არაბული კულტურის აღორძინების ნიშნები

არაბული სამყაროს ორ დიდ ქვეყანაში – ეგვიპტესა და სირიაში განათლების ახალი, თანამედროვე სისტემის დანერგვა დაკავშირებული იყო პირველ რიგში ევროპელ მისიონერთა საქმიანობასთან. უკვე XVII საუკუნის შუა წლებში კაიროში გაჩნდა ბერძენ მართლმადიდებელთა სკოლა, ხოლო XVIII საუკუნის შუა წლებში კათოლიკე ფრანცისკელებმა (Franciscani) სირიელი ემიგრანტებისთვის გახსნეს კარგად აღჭურვილი სასწავლებელი. მუჰამმად 'ალიმ დროს საგანმანათლებლო საქმიანობა გააძლიერეს ანგლიკანური ეკლესიის და კათოლიკური მისიების წარმომადგენლებმა, რომელთა მცდელობით სკოლები გაიხსნა ქვეყნის სხვადასხვა პროვინციაში. სა'იდ ფაშას დროს მათ შეუერთდა ამერიკელ პრესვიტერიანთა (კალვინის მიმდევართა) მისიონი (1855 წ.). ევროპელ მისიონერთა საქმიანობას, როგორც შენიშნავდა ეგვიპტეში საფრანგეთის გენერალური საკონსულოს მდივანი ფრ. შარლ-რუ (Fr. Charles-Roux), ხელს უწყობდნენ ევროპელი დიპლომატები (А.Б. Борисов, Роль ислама во внутренней и внешней политике Египта, 11). ამ სკოლებისადმი მეტ ინტერესს იჩენდნენ რელიგიურ უმცირესობათა წარმომადგენლები, რაც იმით აიხსნება, რომ მუსლიმთა დიდი ნაწილი ყოველთვის ეჭვის თვალით უყურებდა ყველაფერს, რაც სტყლდებოდა ისლამურ ტრადიციას. მუჰამმად 'ალიმ თავისი რეფორმებით ძირი გამოუთხარა მუსლიმური განათლების სისტემაში დამკვიდრებულ სტერეოტიპებს და გზა გაუკაფა ეგვიპტელ ახალგაზრდებს ევროპისაკენ.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარი ეგვიპტეში აღინიშნა სასკოლო განათლების ახალი წარმატებებით. ევროპულ სტანდარტებთან დაახლოებული სასწავლებლები გახსნეს კოპტებმა და უფრო მცირერიცხოვანმა კონფესიებმა (ებრაელებმა, სომხებმა,

ბერძნებმა). 1863 წელს ეგვიპტეში ფუნქციონირებდა უცხოელთა და არამუსლიმთა 59 სკოლა. გარდატეხა მოხდა მოსახლეობის დამოკიდებულებაში განათლებისადმი, რაზეც მიტყვევებს ის ფაქტი, რომ 1878 წელს უცხოელთა მიერ დაარსებულ 146 სკოლაში უკვე 1139 მუსლიმი სწავლობდა (*Fritz Steppat, National Education Projects in Egypt, 131*). სამხედრო და სამოქალაქო სფეროში გატარებულმა საგანმანათლებლო პოლიტიკამ მალე გამოიღო შედეგი: XIX საუკუნის 70-იან წლებში ადმინისტრაციული აპარატი და უმცროსი ოფიცერთა კადრები მთლიანად ეგვიპტელებით იყო დაკომპლექტებული. განათლების საქმეს სათავეში ედგა სპეციალური დეპარტამენტი, რომელიც ხედივ ისმა'ილის დროს გადაკეთდა სამინისტროდ („ვიზარათ-ალ-მა'არაჰი ალ-‘უმუმიდა“). 1875 წელს გამოქვდა „კანონი განათლების შესახებ“, რომელიც ითვალისწინებდა სამი სახის ახალი სკოლების დაარსებას ქალაქებსა და სოფლებში. ხელი-სუფლება მოუწოდებდა შეძლებულ ეგვიპტელებს საქველმოქმედო ფონდებით დახმარებოდნენ განათლების საქმეს (*Leila Sabbagh, Aspects of intellectual life in the Arab provinces, 327*).

ევროპის გავლენის გაძლიერებამ, დასავლეთთან ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობის გაფართოებამ, რაც ქვეყნის კოლონიზაციის პარალელურად მიმდინარეობდა, ხელი შეუწყო ეროვნული თვითშეგნების ამაღლებას. ეს პროცესი პირველ რიგში ინტელიგენციაზე აისახა. დაიწყო კულტურული აღორძინების („ან-ნაჰდა“) ეპოქა, რომლის სათავეებთან იდგნენ არაბი განმანათლებლები. იმის რწმენა, რომ საზოგადოებრივი პროგრესის მიღწევა შეუძლებელი იყო განათლების და თანამედროვე მეცნიერების მიღწევების ათვისების გარეშე, გაჩნდა უკვე მუჰამმად 'ალის დროს და კიდევ უფრო განმტკიცდა ხედივ ისმა'ილის გამგებლობის პერიოდში. ახალი ეპოქის მაცნედ ეგვიპტის ისტორიაში მიჩნეულია ორი გამოჩენილი მოღვაწე – რიფა'ა ატ-ტაჰტავი და 'ალი მუბარაკი.

აღორძინების ეპოქის პირველი დიდი წარმომადგენელი – რიფა'ა ატ-ტაჰტავი (რიჰა'ა ბეი ატ-ტაჰტავი, 1801-1873) წარმოშობით ზემო ეგვიპტიდან იყო და ქ. ტაჰტას ერთ-ერთ რელიგიურ ოჯახს ეკუთვნოდა. განათლება მან მიიღო „ალ-აზჰარში“, სადაც მას ასწავლიდა ცნობილი მეცნიერი ჰასან ალ-'ატტარი (1766-1834). თავისი ავტორიტეტული მასწავლებლის რეკომენდაციით, ატ-ტაჰტავი დაინიშნა ეგვიპტელების 44-კაციანი ჯგუფის სასულიერო წინამძღოლად (იმამად), რომელიც 1826 წელს მუჰამმად 'ალიმ საფრანგეთში გაგზავნა განათლების მისაღებად. აქ მისი დამრიგებულება და ხელმძღვანელობა იყო აკადემიკოსი ეფ.ჟომარი (1772-1862), რომელიც ნაპოლეონის ეგვიპტის ექსპედიციაში მონაწილეობდა, როგორც სამხედრო ინჟინერი. საზღვარგარეთ ყოფნის ექვსი წლის მანძილზე ატ-ტაჰტავი კარგად დაეუფლა ფრანგულ ენას და გაცნობიერდა ევროპის ერთ-ერთი მოწინავე ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებას, კულტურას, განათლების მდგომარეობას და სასამართლო სისტემას. მას ურთიერთობა ჰქონდა ფრანგ ორიენტალისტებთან, რომელთა შორის იყო ცნობილი არაბისტი სილვესტრ დე სასი (*A.I.Silvestre de Sacy, 1758-1838*). პარიზში გატარებული წლები აისახა მის ნაშრომში „თახლი ალ-იბრინ ჭი თალხის ბარის“ („ოქროს ექსტრაქტი პარიზის აღწერიდან“), რომელიც გამოიცა 1834 წელს ბულაკში და უფრო მეტად ცნობილი გახდა სახელწოდებით „რიფა'ას მოგზაურობა“ (*З.И.Левин, К вопросу о развитии общественного сознания в Египте, 196*).

სამშრომლომ დაბრუნების შემდეგ (1831 წ.) ატ-ტაჰტავი ეწეოდა მთარგმნელობით და პედაგოგიურ საქმიანობას კლოტ-ბეის მიერ დაარსებულ სამედიცინო, შემდეგ კი საარტილერიო სკოლაში, მუშაობდა „სკოლების დივანში“. 1837 წელს იგი პირადად ჩაუდგა სათავეში „ენების სკოლას“, რომელიც მისივე ინიციატივით დაარსდა მუჰამმად 'ალის დროს (1835 წ.) და მიზნად ისახავდა პირველ რიგში მთარგმნელობით საქმიანობას.¹² ატ-ტაჰტავის უშუალო ხელმძღვანელობით არაბულ ენაზე ითარგმნა, ძირითადად ფრანგულიდან, 22 ათასამდე წიგნი მეცნიერების სხვადასხვა დარგში (*Leila Sabbagh, Aspects of intellectual life in the Arab provinces... 312*). ამგვარად, ატ-ტაჰტავის მცდელობით, მთარგმნელობითმა საქმიანობამ ეგვიპტეში ფართო ხასიათი მიიღო, მაგრამ მალე შესაძინევი გახდა თანამედროვე არაბული ტერმინების ნაკლებობა, რისი შევსებაც ხდებოდა თურქული ტერმინებით. ამ დროს, თურქულ ენას ჯერ კიდევ

იყენებდნენ ეგვიპტის სახელმწიფო-ადმინისტრაციულ ცხოვრებაში და გასაგებია, რომ ფრანგული ტერმინების ჩანაცვლება უფრო ნაცნობი თურქული ტერმინებით, როცა ეს შესაძლებელი იყო, თარგმნილი ლიტერატურას უფრო მისაწვდომს ხდიდა ეგვიპტელი მკითხველისათვის (И.Ю. Крачковский, Арабский перевод „Истории Пестра Великого.“ – Извр. соч., III, 370).

1842 წლიდან ატ-ტაჰტავეი ასრულებდა სახელისუფლებო ოფიციარობის „ალ-ვაკა'ი' ალ-მისრიია“-ს რედაქტორის მოვალეობას და წარმატებული სამსახურისთვის 1846 წელს მიენიჭა ბეგის ტიტული. 'აბბას ფაშას დროს მისი კარიერა შეფერხდა: ეგვიპტის ახალი მმართველი არ სწყალობდა ფრანგული განათლების ინტელიგენტებს, რომელთა შორის ატ-ტაჰტავეიც იყო. 1850 წელს მას დაავალეს დანყვებით სკოლის გახსნა ხარტუმში და გაგზავნეს სუდანში, რაც გადასახლებას ნიშნავდა, მაგრამ სა'იდ ფაშას აღზევების შემდეგ 1854 წელს მდგომარეობა უკეთესობისკენ შეიცვალა. ატ-ტაჰტავეი დაბრუნდა კაიროში და 1863 წელს კვლავ დაინიშნა აღდგენილი „ენების სკოლის“ დირექტორად. ხედივ ისმა'ილის ბრძანებით, 1870 წელს ის, როგორც რედაქტორი, სათავეში ჩაუდგა ჟურნალს „რავდათ ალ-მადარის“ („სკოლების ბაღი“), რომელიც ერთგულად ემსახურებოდა სხვადასხვა დარგში ცოდნის გავრცელების საქმეს. ჟურნალი ბეჭდავდა ეგვიპტელ მეცნიერთა სტატიებს მედიცინის, გეოგრაფიის, ქიმიის, ისტორიის და სხვა საკითხებზე. ატ-ტაჰტავეის დამსახურება იყო 1873 წლის იანვარში გოგონების პირველი სკოლის გახსნა და მისთვის სახელმძღვანელოს შექმნა. მას ღრმად სწამდა, რომ მხოლოდ განათლება მისცემდა საშუალებას ეგვიპტის ახალგაზრდა თაობას გაეცნობიერებინა თავისი მოვალეობა სამშობლოს წინაშე და ამავდროულად გოგონა უფლებებით შეძლო ესარგებლა. ატ-ტაჰტავეი იყო ერთ-ერთი პირველი არაბი განმანათლებელი, რომელმაც დასვა მუსლიმი ქალის ემანსიპაციის საკითხი და გამოთქვა მოსაზრება, რომ მისი გადაჭრა შესაძლებელი იქნებოდა შიჯაბის ტარების გაუქმებით, აგრეთვე გოგონებისა და ვაჟების ერთად სწავლების შემოღებით (Л.И. Шаи-дуллаев, Арабская женщина, 56).

ატ-ტაჰტავეის ორიგინალური ნაშრომია „რიფა'ას მოგზაურობა“, რომელშიც ავტორმა არა მარტო აღწერა თავისი თვლით ნანახი საფრანგეთი, არამედ შეადარა იგი მუსლიმურ ქვეყნებს და გამოთქვა თავისი თვალსაზრისი საზოგადოებრივი განვითარების რიგ კანონზომიერებათა შესახებ. ის მაღალ შეფასებას აძლევდა მუსლიმურ ცივილიზაციას, მაგრამ აღიარებდა განათლების სფეროში იმდროინდელი საფრანგეთის უპირატესობას. ატ-ტაჰტავეი წერდა, რომ უმაღლესი ღირებულება, რომელსაც უნდა ემსახურებოდეს მონარქი, არის სამართლიანობა, დეკლარირებული საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის მიერ, და იგი, გამოიხატება აღმსარებლობის და სიტყვის თავისუფლებით. ამ თვალსაზრისით, მას სამაგალითოდ მიაჩნდა საფრანგეთის კონსტიტუცია, რომელიც მან თარგმნა არაბულ ენაზე და სცადა მისი ისლამზე მორგება, რათა უფრო გასაგები და მისაღები გაეხადა მორწმუნეებისათვის. მაგალითად, სიტყვა „კანონი“ შეცვალა სიტყვით „შარიათი“ ('Abd al-Karīm Rafiq, Al-'Arab wal-'Uṣṭurāṭiyyūn, 484-487). ატ-ტაჰტავეი ამტკიცებდა, რომ საფრანგეთის კონსტიტუცია არ ეწინააღმდეგებოდა ისლამს, რის დასამტკიცებლად მოჰქონდა ციტატები ყურანიდან, ჰადისებიდან, დიდი მუსლიმი ავტორიტეტების თხზულებებიდან, აგრეთვე ეპიზოდები არაბთა მრავალსაუკუნოვანი ისტორიიდან. მთელი თავისი ნაყოფიერი მოღვაწეობის მანძილზე, იგი ცდილობდა ფრანგი განმანათლებლების იდეების პროპაგანდას და მათ შეთავსებას ისლამთან ეპოქის მოთხოვნების შესაბამისად.

მიუხედავად იმისა, რომ ატ-ტაჰტავეი, კარგად ხედავდა დასავლური განათლების უპირატესობას, მაინც ყოველმხრივ ცდილობდა ჩრდილი არ მიეყენებინა ისლამისათვის და ამტკიცებდა, რომ „ყველა მეცნიერებათა მზე ანათებს ალ-აზჰარას“, ხოლო იბნ ხალდუნი „არაბთა მონეტესკიე იყო.“ შესაძლებელია, ამით, მას სურდა ეჩვენებინა თავისი თანამემამულეებისთვის, რომ ის ეგვიპტეში დაბრუნდა, როგორც მართლმორწმუნე მუსლიმი და არა, როგორც „გაფრანგებული მოლა.“ ისლამისადმი მონივნება ხელს არ უშლიდა მას გამოეხატა აღტაცება დასავლეთის მიღწევებით და პარალელები გაეკვლო აღმოსავლეთთან. იგი წერდა, რომ ფრანგები თავისუფლების ცნებას უკავშირებდნენ არა მარტო პიროვნებას, არამედ განიხილვენ მას საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ასპექტში მაშინ, როცა მუსლიმურ სამყაროში თავისუფლად

ითვლებოდა ყველა, ვინც არ იყო მონა ამ სიტყვის პირდაპირი გაგებით. ამასთან ერთად, ის შენიშნავდა, რომ „თავისუფლება“ პირობითი ტერმინია და აბსოლუტური თავისუფლება ყველგან, მათ შორის ევროპაშიც, მიუღწეველია (А.Е.Крымский, История повной арабской литературы, 165-168; З.И.Левин, Развитие основных течений ..., 27). ეგვიპტელ ქრისტიანებს (კოპტებს) ატ-ტაჰტავი არ მიიჩნევდა მუსლიმებისთვის სამაგალითოდ, რასაც არ ამბობდა „ურნშუნო“ ფრანგებსა და ინგლისელებზე. თავისი ბელეტრისტული და პედაგოგიური მოღვაწეობის მიზნად მან დაისახა მუსლიმების გამოღვიძება და სტაგნაციიდან გამოყვანა. რაც შეეხება მის სამოგზაურო თხზულებას, განსაკუთრებით ერთ ნაწილს — „პარიზის აღწერას“, ზოგიერთი მკვლევარი მას ახალი არაბული ლიტერატურის ეპოქალურ ნაშრომად მიიჩნევს (А.Е.Крымский, 170).

ატ-ტაჰტავის თავის ნაშრომში მოაქვს X საუკუნის არაბი ავტორის იბნ დურაიდის სიტყვები: „სიკვდილის შემდეგ ამ ქვეყნად მხოლოდ ადამიანის სხოვნა რჩება. იცხოვრე ისე, რომ კეთილად მოგიგონონ, რათა დავინყებას არ მიეცე“—ო (А.Е.Крымский, 157). არაბული აღორძინების თვალსაჩინო ნაშრომადგენელმა ატ-ტაჰტავიმ თავისი დიდი წინაპრის შთაგონების შესაბამისად იცხოვრა. მის ზნას გაჰყვა ეგვიპტელ განმანათლებელთა მთელი თაობა. რიფა'ა ატ-ტაჰტავი დაკრძალულია კაიროს „დიდი კარაფას“ სასაფლაოზე¹³ მეცნიერთა პანთეონში („ბუსთან ალ-‘ულამა“). ეგვიპტელი განმანათლებლის ღვაწლი ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაშიცაა აღნიშნული (იხ. მ.ჭუთელია, რიფა'ა ატ-ტაჰტავი — არაბული „აღორძინების“ მედროზე, 136-142; რიფა'ა ატ-ტაჰტავის შემოქმედების ზოგადი დახასიათება, 107-114).

აღორძინების ეპოქის მეორე დიდი მოღვაწე „ალი მუბარაქი“ (ალი მუბარაქი, 1823-1893) იყო ატ-ტაჰტავის უმცროსი თანამედროვე, რომელიც ევროპელებმა გაიცნეს, როგორც სუეცის არხის გახსნასთან დაკავშირებული ზეიმის ერთ-ერთი ორგანიზატორი. იგი დაიბადა ნილოსის დელტის ერთ-ერთ სოფელში ფელაჰის ოჯახში, სწავლობდა კასრ ალ-‘აინის და შემდეგ 1827 წელს დაარსებულ აბუ ზა'ბალის სახელმწიფო სკოლაში. დაწყებითი განათლების მიღების შემდეგ მან დაამთავრა „პოლიტექნიკური სკოლა“ და სწავლა განაგრძო საფრანგეთში, სადაც დაეუფლა სამხედრო-ტექნიკური საქმეს. სამშობლოში „ალი მუბარაქი“ დაბრუნდა 1849 წელს და სამსახური დაიწყო სამხედრო დეპარტამენტის სისტემაში, ეკავა ერთ-ერთი სკოლის დირექტორის თანამდებობა. ეგვიპტის სამხედრო კონტინგენტის შემადგენლობაში იგი მონაწილეობდა ყირიმის ომში, მაგრამ ისმა'ილ ფაშამ გადაწყვიტა ნიჭიერი ეგვიპტელი გამოეყენებინა სახელმწიფო სამსახურში და მას საზოგადოებრივ სამუშაოთა უწყება ჩააბარა. ამის შემდეგ „ალი მუბარაქს“ ბევრი საპასუხისმგებლო თანამდებობა ეკავა, მაგრამ განსაკუთრებული კვალი მან დატოვა როგორც განმანათლებელმა.

1865 წელს სულთანმა 'აბდ ალ-‘აზიზი ესტუმრა ეგვიპტეს. ამ ვიზიტის დროს მან ისმა'ილ ფაშას ურჩია მეჩეთებში და მედრესეებში გაფანტული ძვირფასი არაბული ხელნაწერების შეგროვება და ერთ დიდ წიგნსაცავში მოთავსება. ამ გონივრული რჩევის შემდეგ ხელნაწერთა შესაგროვებლად და აღსარიცხად კაიროში შეიქმნა სპეციალური დაწესებულება, რომელმაც მიიღო ეროვნული ბიბლიოთეკის სახე და ცნობილი გახდა სახელწოდებით „ალ-ჭუთუბხანა ალ-ხიდივიდია ალ-მისრიდია.“ არაბული ხელნაწერების შესწავლას და გამოქვეყნებას სათავეში ჩაუდგა 1868 წელს შექმნილი საზოგადოება „ჯამ'იდა ალ-მა'არაქი“ (Holt P.M., Egypt and the Fertile Crescent, 205). კიდევ ერთი — „ხედივის გეოგრაფიული საზოგადოება“, რომელიც ჩამოყალიბდა 1875 წელს მიზნად ისახავდა ეგვიპტისა და აფრიკის სხვა ქვეყნების შესწავლას. ყველა ამ საქმის მთავარი ორგანიზატორი იყო „ალი მუბარაქი, რომელსაც სხვადასხვა დროს ეაკვეციოს და განათლების მინისტრის თანამდებობა ეკავა.

1871 წელს „ალი მუბარაქის ინიციატივით დაარსდა საერო სასწავლებელი „დარ ალ-‘ულუმ“-ი,¹⁴ რითაც ფაქტობრივად, საფუძველი ჩაეყარა მომავალ კაიროს უნივერსიტეტს (1908 წ.). ამ სასწავლებელში მოღვაწეობდა კლასიკური არაბული ენის გამოჩენილი სპეციალისტი ჰუსაინ მარსაფი, რომელიც ერთდროულად ასწავლიდა ალ-აზ-ჰარში“ და ისმა'ილის მიერ დაარსებულ უსინათლოთა სკოლაში. „ალი მუბარაქმა შეადგინა პროექტი, რომლითაც გათვალისწინებული იყო თანამედროვე სახელმწიფო სკოლების გახსნა პროვინციებში. მას მიაჩნდა, რომ ეგვიპტის უძველესი სასწავლებელი „ალ-აზჰარი“ ვერ პასუხობდა თანამედროვე მოთხოვნებს და აუცილებელი იყო მი-

სი გარდაქმნა. მუსლიმებს იგი მოუწოდებდა არ დაეინყებინათ ღმერთი, მაგრამ ევლოტ განახლების და პროგრესის გზით.

“ალი მუბარაკის სამეცნიერო საქმიანობა მთლიანად საგანმანათლებლო მიზანს ემსახურებოდა. მას ეკუთვნის სახელმძღვანელოები, დაწერილი სამხედრო სასწავლებლებისათვის (გეომეტრია, გეოგრაფია და ა.შ.), მაგრამ განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ორი ნაშრომი: ენციკლოპედიური, ნახევრად ბელეტრისტული ხასიათის „ალამ ად-დინ“-ი, რომელიც 4 ტომად დაიბეჭდა ხედივ ისმაილის გადაყენების შემდეგ, და მეორე – „ეგვიპტის აღწერა“. პირველი, წარმოადგენს მხატვრული ნაწარმოების ფორმით შექმნილ სამოგზაურო ჟანრის თხზულებას, რომელიც მიზნად ისახავს ევროპისა და თანამედროვე მეცნიერების შესახებ ინფორმაციის მიწოდებას მკითხველისათვის. მეორე, შეიძლება შეფასდეს, როგორც XIV-XV საუკუნეების ცნობილი ეგვიპტელი მეცნიერის ალ-მაკრიზის „ალ-ხიტატ“-ის („კაიროსა და ეგვიპტის აღწერის“) განახლებული ვერსია, რომელიც ცნობილია სახელწოდებით „ალ-ხიტატ ალ-ჯადიდა“ (ან ალ-ხიტატ ალ-თაჰსიკიჟა ალ-ჯადიდა“). ეს ნაშრომი ბულაქში დაიბეჭდა 4 ტომად (20 ნაწილად) და მოიცავს მდიდარ ინფორმაციას ეგვიპტის შესახებ არა მარტო არაბი ავტორების, არამედ ბერძენ-რომაელი და XIX საუკუნის ევროპელი მეცნიერების შრომების გათვალისწინებით.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, გასაკუთრებით ინგლისის მიერ ეგვიპტის ოკუპაციის შემდეგ, განთავსებული ეგვიპტელების ფიქრისა და განსჯის საგანი გახდა ქვეყნის დამოუკიდებლობის (ან ავტონომიის) მოღწევის გზები და პერსპექტივები. არაბი განმანათლებლების ერთი ნაწილი თავისი ქვეყნის მომავალს დამოუკიდებლობაში ხედავდა, მაგრამ ამ მიზნის მიღწევის გზებისა და საშუალებების შესახებ განსხვავებული, ზოგჯერ ერთმანეთის საწინააღმდეგო თვალსაზრისი ჰქონდათ. არაბი ინტელიგენტები, რომელთა შორის პროგრესულად მოაზროვნე რელიგიური მოღვაწეებიც იყვნენ, კარგად ხედავდნენ, რომ დრომოჭმული ისლამური ინსტიტუტები აბრკოლებდნენ ქვეყნის განვითარებას. ეგვიპტე იყო პირველი არაბული ქვეყანა, სადაც ჩაიხსნა რეფორმატორული მოძრაობა („ჰარაქათ ალ-იხლას“), რომელიც არა მარტო ერთი რომელიმე ქვეყნის, არამედ მთელი მუსლიმური სამყაროს გარდაქმნას და განახლებას გულისხმობდა.

ერთ-ერთი პირველი რელიგიური მოღვაწე, რომელმაც თავისი ცხოვრების მიზნად დაისახა ისლამის განახლება და მისი შეთავსება თანამედროვეობასთან, იყო ჯამალ ად-დინ ალ-ავლანი (საჰიდი ჯამალ ად-დინ ალ-აჰლანი, 1839-1897), თეოლოგი, ფილოსოფოსი და ჟურნალისტი. მართალია, ალ-ავლანის საქმიანობა არ შემოფარგლებოდა ერთი ქვეყნის საზღვრებით და მთელ მუსლიმურ სამყაროს მოიცავდა, მაგრამ განსაკუთრებული კვალი მან და მისმა მოწაფეებმა სწორედ ეგვიპტეში დატოვეს.

ჯამალ ად-დინ ალ-ავლანი, როგორც მისი ნიშბიდან ჩანს, წარმოშობით ავღანელი იყო. 17 წლის ასაკში იგი ჩავიდა ინდოეთში, სადაც ევროპელ მასწავლებლებთან სწავლობდა ინგლისურ ენას, ფილოსოფიას და მათემატიკას. ინდოეთიდან მან შეასრულა ჰაჯი, იმოგზაურა რამდენიმე მუსლიმურ ქვეყანაში, დაბრუნდა ავღანეთში და ერთხანს პირველი ვეზირის თანამდებობაც ეკავა, მაგრამ პოლიტიკური არეულობის დროს 1868 წელს ისევ ინდოეთში გადასახლდა. 1869-1870 წლებში ალ-ავლანი იმყოფებოდა სტამბოლში და მოღვაწეობდა „აია სოფიას“ მეჩეთში, აგრეთვე სტამბოლის უნივერსიტეტის წინამორბედ „დარ ალ-ჟუნუნში“, მაგრამ შეიხ ალ-ისლამთან უთანხმოების გამო 1871 წელს გადავიდა ეგვიპტეში, სადაც დიდი პოპულარობით სარგებლობდა (И.Л.Фадеева, Официальные доктрины ..., 104). მის გარშემო გაერთიანდა პროგრესულად მოაზროვნე ეგვიპტელთა ჯგუფი, რომელშიც შევიდნენ შემდეგში ცნობილი მეცნიერები და საზოგადო მოღვაწეები მუჰამად 'აბდუ, სა'დ ზალუღი, ადიბ ისჰაქი, 'აბდ ალლაჰ ან-ნადიმი და სხვები. ალ-ავლანის ლიბერალურ-რეფორმატორული შეხედულებები და გამოკვეთილი ანტიკოლონიალური პოლიტიკური პლატფორმა მიუღებელი აღმოჩნდა არა მარტო კონსერვატორი 'ალიმებისა და ევროპელი კონსულებისათვის, არამედ ხედივისთვისაც. ალ-ავლანი თანამშრომლობდა ცალკეულ არაღვთაურ, ზოგიერთის აზრით, მასონურ ორგანიზაციებთან, როლებიც ხედივ ისმაილის ძალით გადაყენებასაც არ გამოირიცხავდნენ. მას თიანდა, რომ ტახტის მემკვიდრე თავფიკი იქნებოდა ლიბერალი და ქვეყნისთვის მისაღებ პოლიტიკას გაატარებდა,

მაგრამ შეცდა (В.С.Кошелев, Зарождение организационных структур нац.-освобод. движения в Египте ..., 105-106). 1879 წელს ალ-ავლანი იძულებული გახდა დაეტოვებინა ეგვიპტე და ინდოეთში დაბრუნებულიყო, სადაც ეწეოდა სამეცნიერო საქმიანობას თავისი შეხედულებების პოპულარიზაციას მაიდარაბადში და კალკუტაში. 1882 წლიდან მოკიდებული, იგი ბევრს მოგზაურობდა ახლო აღმოსავლეთში, ევროპაში, იყო ლონდონსა და პარიზში (1883-1886 წწ.), სადაც თავის მონაფესთან მუჰამად 'აბდუს-თან ერთად გამოსცა გაზეთი „ალ-“ურვათ ალ-ფუსკა“ („მტკიცე კავშირი“), რომელიც ისლამის პროპაგანდას და მუსლიმთა გაერთიანების საქმეს ემსახურებოდა. გაზეთი ვეზებდებოდა მუსლიმურ ქვეყნებში ალიმებსა და პოლიტიკურ მოღვაწეებს, რაც იმავნე მიუთითებს, რომ გამოცემები ცდილობდნენ თავიანთი შეხედულებების პროპაგანდას ყველგან, სადაც ისლამი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის რელიგია იყო. 1884 წლის მარტიდან ოქტომბრამდე გამოვიდა 18 ნომერი. არსებობს მოსაზრება, რომ გაზეთის გარდა ფუნქციონირებდა მისი საიდულო ორგანიზაციაც, მაგრამ კონკრეტული მასალების უქონლობის გამო მის შესახებ მსჯელობა ძეწლია. 1884 წლის ოქტომბერში ბრიტანეთის მთავრობის დაჟინებით მოთხოვნით, საფრანგეთის ხელისუფლებამ ეს არაბული გაზეთი დახურა (И.М.Хакимов Антиколонизализм Джамаль ад-Дина аль-Афгани..., 243-249).

1887 წლის ივნისში ალ-ავლანი ჩავიდა რუსეთში და იქ დარჩა 1889 წლამდე. ამ ხნის მანძილზე იგი კარგად დაუფლდა რუსულ ენას, გაეცნო რუსეთის მუსლიმთა ცხოვრებას, შეხვდა იმპერიის მაღალ მოხელეებს და ბოლოს, იმპერატორ ალექსანდრე III-ს. 1888 წელს ჯამალ ად-დინი პეტერბურგში აირჩიეს „საიმპერატორო რუსული გეოგრაფიული საზოგადოების“ („Императорское Русское географическое общество“) წევრად. რუსეთის ინტელიგენციის წარმომადგენლებთან შეხვედრების დროს ალ-ავლანი აღიარებდა დასავლეთის ქვეყნების წარმატებებს ხელოვნების, მეცნიერების და განათლების სფეროში, მაგრამ გამოთქვამდა ეჭვს იქ არსებული სოციალური სისტემის მიმართ. იგი სინანულით შენიშნავდა, რომ არაბები, რომლებმაც დიდი ცივილიზაცია შექმნეს, ახლა ბევრად ჩამორჩნენ ევროპას, ხოლო ისლამის რეფორმა ყველგან წინააღმდეგობას ხდებოდა. „ჩვენ ყველაფერი უნდა ვიღოთ იმისათვის, რომ ევროპელები ფანატიკოსებს არ გავიზოდედნენ“-ო, ამბობდა ალ-ავლანი. ახლო აღმოსავლეთში რუსეთ-პროტექციის მეტოქეობის გათვალისწინებით, მუსლიმი თეოლოგი ცდილობდა იმის გარკვევას, იყო თუ არა შესაძლებელი დიდი მართლმადიდებლური სახელმწიფოს გამოყენება მუსლიმთა ბრძოლაში ინგლისის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ. ალექსანდრე III-სთან საუბრისას მან ზაზი გაუსვა კონსტიტუციური მონარქიის უპირატესობას, რაც მიუღებელი აღმოჩნდა იმპერატორისთვის და ზოგიერთი ავტორის აზრით, შესაძლებელია, ალ-ავლანის რუსეთიდან წასვლის მიზეზიც გახდა (И.М.Хакимов, Преследование мусульманского реформатора и политического деятеля Джамаль ад-Дина Афгани в России (1887-1889 гг.), 186-193).

ჯამალ ად-დინ ალ-ავლანი დიდი პოპულარობით სარგებლობდა ახლო აღმოსავლეთში, რაც იმიტაც იყო განპირობებული, რომ თეოლოგი სასურველად მიიჩნევდა სუნიტებისა და შიიტების მჭიდრო თანამშრომლობას. აქედან გამომდინარე, ნასირ ად-დინ შაჰი (1848-1896) ის ორჯერ მიიწვია ირანში, მაგრამ ხელისუფლებასთან კონფლიქტის გამო 1891 წელს ჯამალ ად-დინმა საბოლოოდ დატოვა ქვეყანა. ამის შემდეგ, ბასრამი და ლონდონში ყოფნისას ალ-ავლანი მკაცრად აკრიტიკებდა ირანის პროდასავლურ რეჟიმს და მოითხოვდა შაჰის გადადგომას. სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის მიწვევით 1892 წელს ალ-ავლანი მეორედ ჩავიდა სტამბოლში, მაგრამ უარი თქვა შეესალმინათ (თურქ. შეიხ-ულ-ისლამ) თანამედროებაზე, საჩუქრებსა და ჯილდოებზე, რომელიც სულთნის სასახლიდან მოდიოდა. მალე, მისი ურთიერთობა სულთანთან გაუარესდა, რასაც ხელი შეუწყო სულთნის კარზე გავლენიანმა ალიმმა აბუ-ლ-ჰუდა ას-საიდამა. ამას დაერთო ისიც, რომ 1896 წელს ალ-ავლანის ერთ-ერთმა მიმდევარმა მოკლა ნასირ ად-დინ შაჰი. გაჩნდა ეჭვი ამ ტერორისტულ აქტში თეოლოგის - მონაწილეობის შესახებ, თუმცა თავად ალ-ავლანი კატეგორიულად უარყოფდა ბრალდებას. ირანის ელჩი სტამბოლში მოითხოვდა ალ-ავლანის ექსტრადიციას ირანში, მაგრამ ოსმალეთის მთავრობამ პანისლამიზმის ფუძემდებლის მიმართ მკაცრი სადამსჯელო ზომების მიღება მიზანშეწონილად არ ჩათვალა (И.Л.Фадеева, Официаль-

ნის დოქტრინა 174). 1897 წლის 9 მარტს ალ-ავლანი გარდაიცვალა სტამბოლში და იქვე ნიშანთაშის სასაფლაოზე დაკრძალეს. თითქმის ნახევარი საუკუნის შემდეგ 1944 წლის მიწურულს მისი ნეშტი გადასვენეს ქაბულში.

ჯამალ ად-დინ ალ-ავლანი, რომელიც კარგად ფლობდა სამივე აღმოსავლურ ენას (არაბული, სპარსული, თურქული), აგრეთვე ფრანგულ და ინგლისურ ენებს, დაჟინებით ეძებდა მთელი მუსლიმური სამყაროს პრობლემების გადაჭრის გზებს. ჭეშმარიტი და განახლებული ისლამის ფუნდამენტურ ღირებულებათა საფუძველზე, მას შესაძლებლად მიაჩნდა მუსლიმთა გაერთიანება და საზოგადოებრივი პროგრესის მიღწევა, რადგან ისლამი, მისი წარმოდგენით, ეროვნებაზე მაღლა იდგა. ალ-ავლანი ამტკიცებდა, რომ ყურანი არ ეწინააღმდეგებოდა თანამედროვე მეცნიერების მიღწევებს და მათი შემოტანა ევროპიდან აუცილებელი იყო. კოლონიალიზმი მას მიაჩნდა უდიდეს ბოროტებად, რომელთან ბრძოლა და წარმატების მიღწევა შეიძლებოდა მუსლიმთა საერთო ძალისხმევით და ხალხფას მეთაურობით. ალ-ავლანის აზრით, ხალიფას წარმომავლობას არ ჰქონდა მნიშვნელობა და ეს მისია ოსმალეთის სულთანსაც შეეძლო შეესრულებინა. მმართველობის საუკეთესო ფორმად იგი მიიჩნევდა კონსტიტუციურ მონარქიას, რომელიც უნდა შექმნილიყო ხალხის სურვილით და მისი ბრძოლის შედეგად. ასეთ სახელმწიფოში (ან მუსლიმურ კონფედერაციაში) ხელისუფლება იხელმძღვანელებდა ყურანით, რაც გამორიცხავდა ტირანასა და მუსლიმების ერთ დიდ სამშობლოში (ვატან) პარმონიული განვითარების საშუალებას მისცემდა. საინტერესოა, რომ ტირანიის დასაბრუნებად ალ-ავლანი არ გამორიცხავდა რევოლუციას, ვინაიდან თვლიდა, რომ თავისუფლება ხალხმა ძალით უნდა მოიპოვოს და ღიმილი საქმისთვის თავდადებულთა დროშა სისხლის ფერისაა“ (З.И.Левин, Развитие основных тенденций общественно политической мысли ..., 111).

ერთიანი ისლამური სახელმწიფოს სტრუქტურა ალ-ავლანის მოძღვრებაში გამოკვეთილად არ ჩანს, ხოლო ამჟამად, რომ იგი არ ეწინააღმდეგებოდა საზოგადოების სოციალურ ფენებად (ან კლასებად) დაყოფას საკუთრების ხელშეუხებლობის პრინციპის დაცვით, თუმცა სოციალიზმის (ან ათეიზმის) მომხრეებს მუსლიმური საზოგადოების მტრებად მიიჩნევდა. თავისი მოღვაწეობის ბოლო წლებში ამ საკითხში ალ-ავლანმა გარკვეულად შეიცვალა პოზიცია: ახლა, იგი აცხადებდა, რომ სოციალიზმი არ უპირისპირდებოდა ისლამს და თითქოს, პირველი მუსლიმებიც ამ კონცეფციის მიმდევრები იყვნენ, მაგრამ სოციალიზმი უნდა ყოფილიყო ისლამის შემადგენელი ნაწილი, ვინაიდან, სხვა შემთხვევაში, სოციალურ ნიადაგზე წარმოქმნილი კონფლიქტის გამო, იგი ძალადობისა და სისხლისღვრისაკენ უბიძგებდა ხალხს. რაც შეეხება ნაციონალიზმს, პანისლამიზმის ფუძემდებელი მას მავნებ და მუსლიმთა ერთიანობისთვის საშიშ მოვლენად მიიჩნევდა. ჩვენი ეროვნების განმსაზღვრელი მხოლოდ რელიგია – ისლამი შეიძლება იყოს-ო, ამტკიცებდა ალ-ავლანი (М.Т.Степанийц, Мусульманские концепции в философии и политике XIX-XX вв., 122-123); Герхард Хёпп, К вопросу об истории социалистической мысли в арабских странах (до 1917 г.), 278).

პარიზში ყოფნის დროს 1883 წლის 18 მაისს ალ-ავლანმა „Journal de Débats“-ში გამოაქვეყნა სტატია, რომელშიც დასაბუთებულად გააკრიტიკა ცნობილი ფრანგი მეცნიერის ერნესტ რენანის (Ernest Renan, 1823-1892) თეორია, რომელიც უარყოფდა ისლამური ცივილიზაციის პოზიტიურ წვლილს კაცობრიობის ისტორიაში. მთელი სიცოცხლის მანძილზე იგი იცავდა მუსლიმთა ინტერესებს და ამბობდა დასავლეთის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ, მაგრამ ამავე დროს, არ მალავდა თავის უკმაყოფილებას ისლამის მიმდევრების ინერტულობისა და საზოგადოებრივი ცხოვრების დაქვეითების გამო, რასაც „ჭეშმარიტი ისლამის“ იგნორირებით ხსნიდა. თეოლოგის ასეთი პოზიციოული პოზიცია, შეიძლება ითქვას რადიკალიზმი, ყველა ქვეყანაში ხედებოდა არა მარტო თანადრძობას, არამედ ამკარა მტრულ დამოკიდებულებას მაღალი რელიგიური წრეებისა და მით უმეტეს, ხელისუფალთა მხრიდან.

მირად ცხოვრებაში ჯამალ ად-დინ ალ-ავლანმა დაარღვია ისლამის ერთ-ერთი მოთხოვნა ქორწინებაზე და არ დაცოლშვილდა, რასაც იმით ხსნიდა, რომ „მას არ ეყოფოდა სიბრძნე სამართლიანობის დასაცავად ოჯახურ ცხოვრებაში“ (Л.И.Шаф-дуплина, Арабская женщина, 58). თუ პიჯაბისაგან ქალის გათავისუფლება არ გამოიწვევდა საზოგადოების მორალურ დეგრადაციას, თეოლოგს იგი დასაშვებად მიაჩნდა,

მაგრამ ქალის სრულ გათანაბრებას მამაკაცთან შეუძლებლად თვლიდა, რადგანაც „ეს იქნებოდა ღვთის მიერ დაწესებული კანონზომიერების დარღვევა“ (Л.И. Шайхуллина, 60-61).

ალ-ავლანის სამეცნიერო მემკვიდრეობა არაა მდიდარი: „ავლანეთის ისტორიისა“ და ცალკეული სტატიების გარდა მას დარჩა პოლემიკური ხასიათის ნაშრომი „პასუხი ათეისტებს“ („არ-რადდ 'ალა-ლ-დაჰრიმინ“), რომელიც მიეძღვნა დარვინის შეხედულებების და მატერიალისტური ფილოსოფიის კრიტიკას.

პანისლამისტური მოძღვრების („ალ-ვაჰდა ალ-ისლამიია“, თურქ. „ითთიჰან-ი ისლამ“) გამოყენებას ცდილობდნენ ოსმალეთის სულთანი და სხვა მუსლიმი მოღვაწეები, მაგრამ, როგორც ისტორიამ გვიჩვენა, ეს კონცეფცია უტოპიური იყო. პანისლამიზმი ოსმალეთის გარეთ წარმოიშვა, და ისიც 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის გამგებლობამდე, მაგრამ თითქმის სამი ათეული წლის მანძილზე იგი იმპერიის იდეოლოგიად დარჩა (И.Л. Фадеева, *Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи*, 135). რელიგიური ფაქტორი საკმარისი არ აღმოჩნდა არამცთუ მთელი ისლამური სამყაროს, არამედ რამდენიმე მუსლიმური ქვეყნის პოლიტიკური ინტეგრაციისთვისაც. მართალია, ისლამური სოლიდარობის იდეა დღესაც არსებობს, მაგრამ ძირითადად, იგი სამხედრო-პოლიტიკური ან ეკონომიკური თანამშრომლობის ფორმით ვლინდება. „ისლამური კონფერენციის ორგანიზაცია“, „ისლამური განვითარების ბანკი“ და „არაბული სახელმწიფოების ლიგა“ მეტნაკლები წარმატებით ცდილობენ საერთო პოლიტიკის შემუშავებას, მაგრამ ყოველივე ეს შორსაა პანისლამიზმით გათვალისწინებული ერთიანი ისლამური სახელმწიფოს შექმნის პერსპექტივებისგან.

ალ-ავლანის საქმის გამგრძელებლად ითვლება მუჰამმად 'აბდუ (1849-1905), რომელიც დაიბადა ფელაჰის ოჯახში ქვემო ეგვიპტის ბუჰაირას პროვინციაში. ისლამის მომხრე რეფორმატორი სწავლობდა ქ. ტანტას რელიგიურ სკოლაში, შემდეგ კი „ალ-აზჰარიში“. უკვე ადრეულ ასაკში მუჰამმად 'აბდუ ზეპირად ფლობდა ყურანს და ისლამური მისტიციზმით იყო გატაცებული. 1872 წელს ის დაუახლოვდა ალ-ავლანის და მთელი თავისი მომავალი მას დაუკავშირა. „ალ-აზჰარის“ დათავრების შემდეგ მუჰამმად 'აბდუ გახდა 'ალიმი და 1879 წელს დაიწყო მასწავლებლობა „დარ ალ-ულუმში“, საიდანაც მალე გაათავისუფლეს და თავის მშობლიურ სოფელში გაგზავნეს. 1880 წელს თოქლომ დაბრუნდა კაიროში და სახელმწიფოებო გაზეთის „ალ-ვაკაი'ი“ ალ-მისრიია-ს რედაქტორის თანამდებობა მიიღო. აჰმად 'ურაბის მარცხის შემდეგ მან დატოვა ეგვიპტე და ცხოვრობდა ხან საფრანგეთში, ხან ბეირუთში. საზღვარგარეთ ყოფნის დროს მან სპარსულიდან არაბულ ენაზე თარგმნა თავისი მასწავლებლის ალ-ავლანის თხზულება „პასუხი ათეისტებს“. 1889 წელს მუჰამმად 'აბდუმ მიიღო სამშობლოში დაბრუნების უფლება და სასამართლო-ადმინისტრაციულ სისტემაში დაიწყო საქმიანობა, ხოლო 1899 წელს ეგვიპტის მუფთი გახდა. მაღალი რელიგიური თანამდებობა საშუალებას აძლევდა მას ჩაეტარებინა რეფორმები, რომლის მიზანი იყო შარიათის, მუსლიმური განათლების და სასამართლო სისტემის გასაყვანა სტაგნაციიდან და მისთვის სიცოცხლის უნარის დაბრუნება. მუჰამმად 'აბდუმა და მისი მიმდევრების შეხედულებებს ასუქებდა ყოველთვის იური გაზეთი „ალ-მანარ“-ი („შუქურა“). გაზეთის რედაქტორი იყო ლიბანელი სუნიტი რაჰმდ რიფა (1865-1935), გამოჩენილი განმანათლებელი და ისლამის რეფორმატორი (H.K. Кошарев, *Писатели Египта*, 22).

მუჰამმად 'აბდუ იზიარებდა ალ-ავლანის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ სასურველი იყო ისლამის პრინციპებზე დაფუძნებული კონსტიტუციური მონარქიის შექმნა, მაგრამ თვლიდა, რომ გარდაქმნები უნდა მოხდარიყო თანდათან და ეტაპობრივად, რადგან ხალხი არ იყო მზად რადიკალური ცვლილებებისთვის. მისი აზრით, არაბები უნდა გაერთიანებულიყვნენ ოსმალეთის იმპერიის ეგიდით, ვინაიდან, სხვა შემთხვევაში, ისინი თავს ვერ დაიცავდნენ დასავლეთის ექსპანსიისგან. თეოლოგი საჭიროდ თვლიდა ყურანის ინტერპოლაციას დროისა და ეროვნის მოთხოვნების შესაბამისად. მისი ინიციატივით, „ალ-აზჰარში“ სქოლასტიკის გარდა მნიშვნელოვანი ადვოკატი და ეთმო ისეთ დისციპლინებს, როგორიცაა მათემატიკა, გეოგრაფია, ლინგვისტიკა და სხვა. მუჰამმად 'აბდუს მონანილეობით პროგრესული რეფორმა ჩატარდა სასამართლო სისტემაში, ხოლო მისმა სპეციალურმა ფათვამ, რომელიც მუსლიმს უფლებას აძ-

ლევდა ანაბრები ჰქონოდა ბანკში და საპროცენტო დივიდენდები მიეღო, ხელი შეუწყო საფინანსო საქმიანობის გააქტიურებას და ბოლოს, კაპიტალიზმის განვითარებას ეგვიპტეში. მორწმუნეების გაერთიანებისთვის მას საზიანოდ მიაჩნდა მავშაბების არსებობა, ხოლო ყურანსა და სუნნაზე დამყარებული მუსლიმი ავტორიტეტების საერთო თვალსაზრისის (იჯთიჰადი)¹⁵ გაზიარება შეიძლებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გათვალისწინებული იქნებოდა თანამედროვეობის მოთხოვნები. თეოლოგი თვლიდა, რომ მეცნიერებისა და ისლამის შეთავსება არა მარტო შესაძლებელი, არამედ აუცილებელი იყო.

მუჰამმად 'აბდუს მთავარი სამეცნიერო ნაშრომებია ყურანის დაუმთავრებელი განმარტება ('თაჰსირ'), თეოლოგიური ტრაქტატი 'რისალა ათ-თავშიდ' და პოლემიკური ხასიათის 'ისლამ ვა-ნაჰრანიჰა'. ძირითადად, მისი ნაშრომები იბეჭდებოდა 'ალ-მანარ'-ში, ზოგიერთი კი ფრანგულ ენაზედაც ითარგმნა და გამოიცა სათაურით „L'Europe et l'Islam" (1905). მის მრავალრიცხოვან თანამაზრევებსა და მოწაფეებს შორის იყო იურისტი და პოლიტიკოსი, შემდგომში „ვაფდის" პარტიის თავმჯდომარე და პრემიერ-მინისტრი სა'დ ზალლულ-ი, რომელიც 1880 წელს 'აბდუს რეკომენდაციით 'ალ-ვაკა'ი' ალ-მისრიჰა"-ს რედაქტორის მოადგილე გახდა.

XIX საუკუნის ეგვიპტელ განმანათლებელთა პლეადას ეკუთვნის 'აბდ ალლჰა ან-ნადიმი' ('აბდ ალლჰა ბ. მიჰმად ალ-ჰასანი ან-ნადიმ, 1843-1896). განათლება მან მიიღო თავის მშობლიურ ალექსანდრიაში, შემდეგ კი სწავლობდა 'ალ-აჰმარში'. 1879 წელს დაბრუნდა ალექსანდრიაში და შეუერთდა 'აბდუს მიმდევართა არალეგალურ ახალგაზრდულ ორგანიზაციას, ხოლო შემდეგ უფრო ლეგალურად მოქმედ საქველმოქმედო ისლამურ გაერთიანებას 'ალ-ჯამ'იჰა ალ-ხაირიჰა ალ-ისლამიჰა'. ან-ნადიმი თანამშრომლობდა რამდენიმე გაზეთთან, ზოგიერთს კი თავად ჩაუდგა სათავეში. ხელისუფლების კრიტიკის გამო 1891 წელს ის დააპატიმრეს და აიძულეს დაეტოვებინა ქვეყანა, მაგრამ ერთი წლის შემდეგ 1892 წელს ხედივ 'აბბას II-მ' უფლება მისცა პალესტინიდან დაბრუნებულიყო კაიროში, სადაც გამოსცემდა ყოველკვირეულ გაზეთს 'ალ-უსთაზ' ('მასწავლებელი, 1892-1893 წწ.). ან-ნადიმი განაგრძობდა ინგლისის კოლონიური პოლიტიკის და ხედივის ბიუროკრატიის კრიტიკას, რაც ქვეყნიდან მისი კვლავ გაძევებით დამთავრდა. ერთხანს, იგი იაფაში ცხოვრობდა, შემდეგ გადასახლდა სტამბოლში, სადაც სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის დროს განათლების მინისტრის, და ბოლოს, გამომცემლობათა ინსპექტორის თანამდებობა ეკავა.

საგანმანათლებლო საქმიანობა ან-ნადიმმა დაიწყო 'ისლამური საქველმოქმედო საზოგადოების' მიერ დაარსებულ სკოლაში და მთელი ცხოვრების მანძილზე ასრულებდა ამ მისიას. მას ღრმად სწამდა, რომ საზოგადოების უბედურების წყარო იყო გუნდათღებობა და არა ისლამისთვის დამახასიათებელი კონსერვატიზმი, როგორც ევროპაში თვლიდნენ. ყურანი და სუნნა უნდა ყოფილიყო კონსტიტუციონალიზმის საფუძველი, მაგრამ მუსლიმური სოლიდარობა – 'ასაბია არ გამორიცხავდა არამუსლიმ ეგვიპტელებთან, კერძოდ, კოპტებთან გაერთიანებას ქვეყნის ინტერესების დასაცავად. თუ გავითვალისწინებთ ისლამის ტრადიციულ ურთიერთობას არამუსლიმებთან, ასეთი კონცეფცია ახალი იყო და მიზნად ისახავდა ყველა ეგვიპტელის თანამშრომლობას.

XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს ეგვიპტელ განმანათლებელთა შორის გამოჩნდა ნიჭიერი პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე მუსტაფა ქამილი (მუსტაფა ქამილ ფაშა, 1874-1908), რომელიც სათავეში ჩაუდგა ეგვიპტელ ინტელექტუალთა ბრძოლას ბრიტანეთის ბატონობის წინააღმდეგ.

მუსტაფა ქამილი დაიბადა კაიროში სამხედრო ინჟინრის ოჯახში, დანყებითი განათლება მიიღო ე.წ. 'ხედივის სკოლაში' და სწავლა განაგრძო საფრანგეთში (ტულუზი). 1894 წელს ის დაბრუნდა ეგვიპტეში და საფუძველი ჩაუყარა 'სამშობლოს პარტიას' ('ალ-ჰიზბ ალ-ვატანი'). 1899 წლიდან მუსტაფა ქამილის რედაქციით გამოდიოდა გაზეთი 'ალ-ლივ' და 1902 წლიდან ჟურნალი 'მაჯალლა ალ-ლივ'. მუსტაფა ქამილი ბევრს მოგზაურობდა ევროპაში, იყო ბერლინში, ლონდონში, ვენაში, ბუდაპეშტში, ჟენევაში და ბოლოს სტამბოლში, სადაც სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის ბრძანებით მას მიენიჭა ფაშას ტიტული. სულთნის ყურადღება და პატივისცემა მუსტაფა ქამილმა

იმით დაიმსახურა, რომ იგი არ მოითხოვდა ეგვიპტის გამოყოფას ოსმალეთის იმპერიისგან და მხარს უჭერდა „პიჯაზის რკინიგზის“ მშენებლობას (1900-1908 წწ.).

საგანმანათლებლო საქმიანობას მუსტაფა ქამილი უთავსებდა პრეტენზიის კოლონიურ ბატონობასთან შეურიგებელ ბრძოლას, მაგრამ თვლიდა, რომ აქ წარმატების მიღწევა შეიძლებოდა არა რევოლუციური გზით, არამედ საფრანგეთ-ინგლისს შორის არსებული წინააღმდეგობების გამოყენებით. მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე იგი აწარმოებდა მიმდინარე ფრანგ საზოგადო და სახელმწიფო მოღვაწეობას, რომელთა შორის იყო გამორჩენილი პუბლიცისტი ჟულიეტა დანინი (И.Ю.Крачковский, Мустафа Камил и Жюльетта Данн. — Извр. соч., III, 176-188). თავისი მოღვაწეობის დასაწყისში მუსტაფა ქამილი იმედოვნებდა, რომ საფრანგეთის დახმარებით ეგვიპტე შეძლებდა ინგლისელების განდევნას, მაგრამ 1904 წლის ინგლის-საფრანგეთის შეთანხმებამ დაამსხვრია პროფრანგული ორიენტაციის ეგვიპტელი ინტელიგენტების ილუზიები და გააძლიერა ოსმანიზმის პოზიციები. ამავე დროს, შესაძრწევი გახდა წინააღმდეგობები მის კონცეფციამ: ერთი მხრივ, ის ამტკიცებდა, რომ ისლამი არ გამორიცხავდა ნაციონალიზმს, რადგანაც პატრიოტიზმი და რელიგია იდენტური ცნებებია, მაგრამ მეორე მხრივ, თვლიდა, რომ არაბთა ეროვნულ მოძრაობას არ უნდა შეექმნა საფრთხე ოსმალეთის იმპერიისთვის. მუსტაფა ქამილის პარტიული პროგრამა მიზნად ისახავდა სულთნის უმაღლესი ავტორიტეტის აღიარებას, ეგვიპტის რეალურ ავტონომიას, კონსტიტუციური მონარქიის შექმნას ხედივის დინასტიის მეთაურობით, ინგლისის ჯარის ევაკუაციას ქვეყნიდან და „ახალგაზრდა თურქების“ პანისლამისტური პოლიტიკის მხარდაჭერას. პროოსმალურ პოლიტიკას იგი თვლიდა დროებით ტაქტიკურ ნაბიჯად, რომელიც ხელს შეუწყობდა ეგვიპტელების ბრძოლას ბრიტანეთთან (З.И.Левин, Арабские страны. — Зарождение идеологии нац.-освободительного движения (XIX — нач. XX в.), 90-91). მუსტაფა ქამილს შესაძლებლად მიაჩნდა კოპტებისა და მუსლიმების თანამშრომლობა საერთო სამშობლოს საკეთილდღეოდ, მაგრამ ეჭვის თვლით უყურებდა ეგვიპტეში ფეხმოკიდებულ არაეგვიპტელებს — „დუხალა“-ს (მაგ. სირიელებს, სომხებს), რადგანაც მათ უცხოელების პოტენციურ მოკავშირედ და ეგვიპტელების კონკურენტად თვლიდა. რაც შეეხება დიდი სახელმწიფოების რეზიდენტებს — „ევროპელ სტუმრებს“ („ან-ნუზალა“ ალ-ურუბიჰჟნ“), აქ იგი სიფრთხილეს იჩენდა ისევე ეგვიპტის ინტერესებიდან გამომდინარე. მუსტაფა ქამილის მრავალრიცხოვანი შრომებიდან, ზოგიერთი ფრანგულ ენაზედაცაა გამოქვეყნებული და მოიცავს იმდროინდელი ეგვიპტის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის სხვადასხვა საკითხებს.

1908 წლის 10 თებერვალს ეგვიპტის აღიარებული ეროვნული ბელადი გარდაიცვალა სულ 34 წლის ასაკში. 1921 წელს მადლიერმა ეგვიპტელებმა მას ძეგლი დაუდგეს კაიროში მის მიერვე დაარსებული სკოლის წინ.

მუსტაფა ქამილის საქმე განაგრძო მუჰამმად ფარიდმა (მუჰამმად ჭარინი, 1868-1919), რომელიც სათავეში ჩაუდგა ვატანისტების პარტიას და ბრძოლას ინგლისის ჯარის ქვეყნიდან ევაკუაციისათვის, მაგრამ ამ მიზნის მისაღწევად საჭიროდ ჩათვალიდა ხედივთან თანამშრომლობა და უპირატესობა პროოსმალურ ორიენტაციას მიანიჭა. ამის დამადასტურებელია მისი „ოსმალეთის ისტორია“, რომელიც 1912 წელს მესამედ გამოიცა. მისი პარტია განაგრძობდა არსებობას, მაგრამ აღრინდელი გავლენით აღარ სარგებლობდა. 1912 წელს გაიხსნა შეთქმულება, რომელიც მიზნად ისახავდა კიტჩენერის, ხედივ აბბას II-ის და პრემიერ მინისტრ სა'იდ ფაშას ფიზიკურ განადგურებას. გამოძიებამ დაადგინა, რომ შეთქმულებთან დაკავშირებული იყვნენ „ალ-ლივე“-ს და ვატანისტების პარტიის აქტივისტები, რომელთა ნაწილი ციხეში აღმოჩნდა, ხოლო დანარჩენები საზღვარგარეთ გაიქცნენ. ამის შედეგ, მუსტაფა ქამილის მიერ დაარსებული პარტიის და გაზეთვის არსებობა შეწყდა, მაგრამ მისი შეხედულებები და მიზნები ცოცხლობდნენ ახალგაზრდა ეგვიპტელ ინტელიგენტთა შორის (Ш.А.аш-Шафии, Развитие нац.-освободительного движения в Египте. 42-44).

ქვეყნის დეკოლონიზაციის, განათლებისა და საზოგადოებრივი პროგრესის გზების ძიებაში არაბი განმანათლებლები მიიყვანა მუსლიმურ საზოგადოებაში ქალის ემანსიპაციის აუცილებლობის აღიარებასთან. პირველი, ვინც ქალის თავისუფლების საკითხი საყოველთაო მსჯელობის საგნად აქცია იყო კასიმ ამინი (კასიმ ამინ, 1863-

1908). მისი მამა ეგვიპტეში გადასახლდა ქურთისტანიდან და მსახურობდა ხედიე ის-მა'ილის არმიამში, ხოლო დედა იყო ეგვიპტელი. კასიმ ამინი ჯერ კაიროში სწავლობდა, შემდეგ კი ეუფლებოდა იურისტურდენციას საფრანგეთში და თანამშრომლობდა „ალ-ურვა ალ-ფუსკა“-სთან. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მას მალაი თანამედრობა ეკავა იუსტიციის და შინაგან საქმეთა სამინისტროს სისტემაში, იყო სააპელაციო სა-სამართლოს მრჩეველი და ახლად გახსნილი კაიროს უნივერსიტეტის გენერალური მდივანი.

პირველი ნაშრომი, რომელშიც კასიმ ამინმა გამოთქვა თავისი აზრი ეგვიპტელი ქალის შესახებ, გამოქვეყნდა ფრანგულ ენაზე (*Les Égyptiens*, Paris, 1894). ამას მოჰყვა მისი წიგნი „თაჰრირ ალ-მარ'ა“ („ქალის გათავისუფლება“), რომელიც დაიბეჭდა 1899 წელს, ხოლო შემდეგ იმავე თემაზე „ალ-მარ'ა ალ-ჯადიდა“ („ახალი ქალი,“ 1901 წ.). ყველა თავის ნაშრომში კასიმ ამინი ცდილობდა ეჩვენებინა მკითხველისათვის, რომ ქალის სეგრეგაცია, მისი უფლებო მდგომარეობა და ჰიჯაბის ტარება არ ყოფილა დაკანონებული ყურანით და მოციქულის დროს, ისევე, როგორც მანამდე, ქალი თავის-სუფალი იყო. ის კატეგორიულად უარყოფდა მრავალცოცხლიანობას (პოლიგამიას) და იცავდა ქალის უფლებას განქორწინებაზე. თავისუფალი და კარგად აღზრდილი ქალი, მისი აზრით, უკეთ შეძლებდა თავისი ტრადიციული ფუნქციის შესრულებას, იქნებო-და კარგი დიასახლისი და დედა. მუსლიმ ქალს უნდა ჰქონოდა უფლება მოეპოვებინა საარსებო სახსრები ისეთ სფეროში საქმიანობით, როგორიცაა განათლება და მე-დიცინა. უარყოფითად აფასებდა რა იმდროინდელი ქალის მდგომარეობას, კასიმ ამინი თვლიდა, რომ მისი შეცვლა შესაძლებელი იყო თანდათან, საზოგადოების სოცია-ლური სტრუქტურის ევოლუციით, განათლებით და იმ მოძველებული სტერეოტიპე-ბის დაძლევით, რომელიც ისლამურად ითვლებოდა, მაგრამ სინამდვილეში არაფერი არ ჰქონდა საერთო რელიგიასთან და ხელს უშლიდა ქვეყნის პროგრესს (*Л.И. Шафру-лова. Арабская женщина. 68-72*).

კასიმ ამინის კონცეფციას ქალის ემანსიპაციის საკითხზე ფართო გამოხმაურება მოჰყვა არა მარტო ეგვიპტეში, არამედ მის გარეთაც. კონსერვატორები კატეგორიუ-ლად უარყოფდნენ ქალის ტრადიციული სტატუსის შეცვლის შესაძლებლობას და ამ სიახლის მომხრეებს ისლამური ცივილიზაციის უარყოფაში სდებდნენ ბრალს. რე-ფორმატორების ერთი ნაწილი იზიარებდა კასიმ ამინის შეხედულებებს, მაგრამ არა-თანმიმდევრული იყო და არგუმენტებს ისევ ყურანში ან სუნნაში ეძებდა. როგორც მოსალოდნელი იყო, მუსლიმური საზოგადოება არ აღმოჩნდა მზად ქალის უფლებე-ბის აღიარებისათვის, მაგრამ კასიმ ამინმა აქტუალური გახადა საკითხი და მოამზადა ნიადაგი არა მარტო დისპუტისთვის, არამედ ცხოვრების მიერ ნაკარნახევი პრაქტი-კული ნაბიჯებისთვისაც (*И.Ю. Крачковский, Предисловие к книге „Касим Амин, Новая женщина“ – Извр. соч., III, 123-136*). „თაჰრირ ალ-მარ'ა“-ს გამოქვეყნებიდან თით-ქმის 23 წლის შემდეგ 1922 წელს ეგვიპტეში ოფიციალურად მოიხსნა ჰიჯაბის ტა-რების აუცილებლობა და სამი წლის შემდეგ ძალაში შევიდა ვაჟებისა და გოგონე-ბის თანაბარი სასწავლო პროგრამა.

პანისლამისტური და ლიბერალურ-ბურჟუაზიული კონცეფციების გარდა XIX სა-უკუნის ეგვიპტისა და სირიის არაბული ნაციონალიზმის იდეებიც გაჩნდა. ამ ახალი მოძრაობის ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენელია სირიელი ალ-ქავაქიბი („აბდ არ-რაჰმან ალ-ქავაქიბი, 1849-1902), რომლის მოღვაწეობა, ისევე, როგორც ბევრი მისი თანამემამულისა, ეგვიპტესთანაა დაკავშირებული.

ალ-ქავაქიბი დაიბადა პალებში (ალეპო) მუსლიმი თეოლოგის ოჯახში, იქვე მიი-ღო განათლება და სრულყოფილად დაუფლა თურქულ და სპარსულ ენებს. ახალგაზ-რდობაში აქტიურად თანამშრომლობდა ადგილობრივ გაზეთთან „ალ-ფურათ“ („ევე-ფრატი“). როგორც ჟურნალისტიმა და პუბლიცისტიმა მან სირიის პრესაში გამოაქვეყნა რამდენიმე სტატია მიმართული ხელისუფლების წინააღმდეგ, რასაც მოჰყვა მისი დევნა. 1899 წელს ალ-ქავაქიბი იძულებული გახდა გადასახლებულიყო ეგვიპტეში, სა-დაც სხვადასხვა დროს დაიბეჭდა მისი ორი ნაშრომი: „ტაბა'ი ალ-ისთიბანდ ვა მაჰარი' ალ-ისთი'ბანდ“ (მემოკლ. „დესპოტიზმის ბუნება“) და მეორე – „უმმ ალ-კურა“ („მეჩა“), რომელშიც გადმოცემულია ავტორის პოლიტიკური და ფილოსოფიური შეხე-

დულებები. ამ შრომების წყალობით, ალ-ქავაქიბი პოპულარული გახდა არა მარტო ეგვიპტეში, არამედ მის გარეთაც (იხ.: Абд ар-Рахман аль-Кавакхиби. Природа деспотизма и гибельность порабощения, М., 1960).

სხვა არაბი განმანათლებლებისგან განსხვავებით, ალ-ქავაქიბი სცადა განთავისუფლებულიყო პანისლამისტური ილუზიებისაგან, რომელიც ოსმალეთის სულთან-ხალიფას აღიარებას ნიშნავდა. მას მიაჩნდა, რომ სახალიფოს აღდგენა სასურველი იყო, მაგრამ არა თურქი, არამედ არაბი ხალიფას მეთაურობით, როგორც ეს იყო „აბასიანთა ეპოქაში. ამასთან ერთად, ის მიუთითებდა, რომ ხალიფას უნდა ჰქონოდა არა ერთობრივებული მონარქის, არამედ მხოლოდ სიმბოლური, სულიერი მეთაურის სტატუსი. ამ თვალსაზრისით, მას იდეალურად მიაჩნდა პირველი ოთხი მართლმონაშენე ხალიფას გამგებლობის ხანა, მაგრამ შედეგ ისლამური საზოგადოება გადაკვარდა, რასაც მოჰყვა დესპოტიზმი და მასთან დაკავშირებული უსამართლობა. ალ-ქავაქიბი დარწმუნებული იყო, რომ „ჭეშმარიტი ისლამი“ იყო ის იდეოლოგია, რომელიც შეიცავდა დემოკრატიის ძირითად პრინციპებს. არსებული მძიმე მდგომარეობის შეცვლისა და პროგრესისათვის იგი საჭიროდ თვლიდა რელიგიის რეფორმას, რომელიც გულისხმობდა პოლიტიკურ და სოციალურ გარდაქმნებსაც. ამ მიზნის მიღწევის საშუალებად განიხილებოდა აქტიური საგანმანათლებლო საქმიანობა. რევოლუციურ გზას ალ-ქავაქიბი არ მიიჩნევდა სასურველად, ვინაიდან იგი დიდ მსხვერპლთან იქნებოდა დაკავშირებული, თუმცა, უკიდურესი დესპოტიზმის პირობებში მოვლენების ასეთ განვითარებას არ გამოირიცხავდა. არაბი იდეოლოგი კატეგორიულად უპირისპირდებოდა კოლონიალიზმს, მაგრამ მოუწოდებდა არაბებს აეთვისებინათ ევროპის მიღწევები, რადგანაც ერთი ხალხის სრულფასოვანი განვითარება შეუძლებლად მიაჩნდა სხვა ხალხებთან ურთიერთობის და მათი გამოცდილების გაზიარების გარეშე. ალ-ქავაქიბი იყო ერთ-ერთი პირველი, ვინც არაბთა მომავალი არ დაუკავშირა ოსმალეთის იმპერიას და პანისლამიზმის ნაცვლად წინ წამოსწია „საკუთარი გზის“ საკითხი, რომელიც საფუძვლად დაედო პანარაბიზმის კონცეფციას.

პანისლამისტურ მოძრაობას ეგვიპტეში და მის გარეშე მომავალი მომხრე ჰყავდა, მაგრამ იყვნენ ოპონენტებიც, რომელთა შორის გამოირჩეოდა ბურჟუაზიული პარტია „ჰიზბ ალ-უმმა“. მისი ერთ-ერთი შემქმნელი და იდეოლოგი იყო აჰმად ლუტფი ას-საიდი (აჰმად ლუტფი ას-საიდი, 1872-1963), ლიბერალური ნაციონალიზმის თეორეტიკოსი და პუბლიცისტი. ცნობილი მოღვაწეების აჰმად 'ურაბის და სა'დ ზალლულის მსგავსად, ას-საიდიც შეძლებული ფელაჰის ოჯახს ეკუთვნოდა (მისი მამა იყო სოფლის მამასახლისი - 'უმდა). კაიროში იურიდიული განათლების მიღების შემდეგ ის სახელმწიფო სამსახურში შევიდა, ხოლო 1907 წელს სათავეში ჩაუდგა „ჰიზბ ალ-უმმა“-ს გაზეთს „ალ-ჯარიდას“. 1915-1918 წლებში მას ეკავა ეროვნული ბიბლიოთეკის დირექტორის თანამდებობა, ხოლო შემდეგ თანამშრომლობდა სა'დ ზალლულის მიერ დარსებულ გაზეთთან „ვაჰიდ“. სიცოცხლის ბოლო წლებში მან უარი თქვა პოლიტიკაზე და ასრულებდა არაბული ენის აკადემიის პრეზიდენტის მოვალეობას.

აჰმად ლუტფი ას-საიდი არ იზარებდა ეგვიპტეში პოპულარულ პანისლამისტურ შეხედულებებს და თვლიდა, რომ ფარანგების დროინდელი ცივილიზაციის მემკვიდრე ეგვიპტელი ხალხი, უნდა გაერთიანებულიყო არა რელიგიის, არამედ საერთო მიზნის გარშემო. მისი ძირითადი მოთხოვნა იყო: პიროვნების თავისუფლება, კანონის წინაშე თანასწორობა, კერძო საკუთრების ხელშეუხებლობა და ხალხის უფლება აერჩია თავისი გზა. საზოგადოებრივი პროგრესის მიღწევა მისი აზრით, შესაძლებელი იქნებოდა საოკუპაციო რეჟიმთან თანამშრომლობით და ეკონომიკის გაძლიერებით. აჰმად ლუტფი ას-საიდი თვლიდა, რომ ეგვიპტელებს პირველ რიგში თავისი ქვეყნის — ეგვიპტის პრობლემებზე უნდა ეფიქრათ და საჭიროდ არ მიიჩნევდა ჩარევას ოსმალეთ-იტალიის კონფლიქტში ლიბიის საკითხთან დაკავშირებით. ზოგიერთი სირიელი მოღვაწის მოსახრებებს, რომ ოსმალეთის იმპერიის დაშლის შემთხვევაში სასურველი იქნებოდა სირია-ეგვიპტის გაერთიანება, ის პასუხობდა: „მე ვერ გავიზიარებ ამ იდეას არა მარტო იმიტომ, რომ იგი განუხორციელებელია, არამედ იმიტომაც, რომ ეს არ პასუხობს ეგვიპტის ინტერესებს“ — (James Jankowski, Egypt and Early Arab Nationalism, 252). ეგვიპტელ მოაზროვნეს სწამდა, რომ ხალხის ცნობიერების ამაღლებისთვის განათლებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. შემთხვევითი არაა, რომ ეგვიპ-

ტელები ღრმა პატივისცემის ნიშნად მას უწოდებდნენ „თაობის მასწავლებელს“ („უსთაზ ალ-ჯილ“).

როგორც უკვე აღინიშნა, „ან-ნაჰდას“ პროცესში ჩაება მაღალი სოციალური ფენების მრავალი წარმომადგენელი, რომელთაგან ბევრს სახელმწიფო თანამდებობა ეკავა. მათ შორის იყო მაჰმუდ სამი ალ-ბარუდი (მაჰმუდ სამი ალ-ბარუდი, 1838/1839-1904), რომელიც აქტიურად მონაწილეობდა აჰმად 'ურაბის აჯანყებაში. ალ-ბარუდის მამა ჩერქეზ მამლუქთა შთამომავალი იყო და ეგვიპტის არმიაში არტილერიის ოფიცრად მსახურობდა. ადრე დაობლებული, მაჰმუდი სამხედრო სკოლაში შეიყვანეს, რომელიც 1855 წელს დაამთავრა და ერთხანს ცხოვრობდა სტამბოლში, როგორც ეგვიპტის საგარეო საქმეთა უწყების მოხელე. აქ იგი კარგად დაეუფლა თურქულ და სპარსულ ენებს, სწავლობდა ფრანგულსა და ინგლისურს. როცა 1863 წელს ხედივი ისმა'ილი ჩავიდა სტამბოლში, იგი შეხვდა ალ-ბარუდის, დაიახლოვა იგი და ხელს შეუწყო მის შემდგომ კარიერას. კ.კრეტაზე აჯანყების ჩაქრობაში და რუსეთ-ოსმალეთის ომში მონაწილეობის შემდეგ (1866, 1877 წწ.), იგი გახდა პოლკოვნიკი, შემდეგ კი გენერლის წოდება („ჟარნიკ“) მიიღო. თავისი მოღვაწეობის მანძილზე მას ეკავა რამდენიმე მაღალი თანამდებობა: იყო აშ-შარკიას პროვინციის, შემდეგ კაიროს გუბერნატორი, განათლებისა და ეკონომიკის მინისტრი, სამხედრო მინისტრი და რევოლუციური მთავრობის პრემიერ-მინისტრი. აჰმად 'ურაბის განმათავისუფლებელი მოძრაობის დამარცხების შემდეგ იგი გაასამართლეს და გადაასახლეს ცეილონზე, საიდანაც დაბრუნდა 1900 წელს 'აბბას II-ის ნებართვით. მიუხედავად იმისა, რომ გადასახლების დროს მას დაუქვეითდა მხედველობა, ალ-ბარუდიმ კაიროში დაბრუნების შემდეგაც განაგრძო ლიტერატურული საქმიანობა, რომელსაც მანამდეც დიდ დროს უთმობდა.

მაჰმუდ სამი ალ-ბარუდი კარგად იცნობდა კლასიკურ არაბულ პოეზიას და თავადაც ტრადიციონალისტი პოეტი იყო, მაგრამ, მკვლევართა აზრით, იგი აცნობიერებდა, რომ პოეზია თანამედროვეობის სამსახურში უნდა ჩამდგარიყო და არ შეიძლებოდა მუდამ წარსულის ტყვეობაში ყოფნა. კლასიკური არაბული ენისა და ლიტერატურის აღორძინება, რასაც თავად ემსახურებოდა, უნდა ყოფილიყო ფუნდამენტი, რომელზეც იქნებოდა აგებული განახლებული არაბული კულტურა. ალ-ბარუდის „დინან“-ი გამოიცა ავტორის სიკვდილის შემდეგ ორ ტომად (H.K.Коцарев, Писатели Египта. 69; Хашим аль-Фахური, История арабской литературы, II, 359-360).

7. ეგვიპტის პრესა და ქალის ემანსიპაციის საკითხი

ეგვიპტელი ხალხის კულტურული აღორძინება მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ბეჭდვითი სიტყვის განვითარებასთან. XIX საუკუნის პირველი მეოთხედიდან მოკიდებული, ეგვიპტის პრესის ისტორია შეიძლება ოთხ პერიოდად დავყოთ: 1) მუჰამმად 'ალის გამგებლობის წლები; 2) მუჰამმად 'ალის მემკვიდრეების, კერძოდ, ხედივი ისმა'ილის პერიოდი; 3) ისმა'ილის გადადგომიდან ბრიტანეთის ინტერვენციამდე; 4) საოკუპაციო რეჟიმის პერიოდი (Caesar Farrah, Censorship and freedom of expression in Ottoman Syria and Egypt, 153). განსაკუთრებით ნაყოფიერი გამოდგა XIX საუკუნის დამლევით და XX საუკუნის დამდეგი, როცა გამოდიოდა 150-დე გაზეთი და მრავალი ჟურნალი, სადაც იბეჭდებოდა სხვადასხვა პარტიებისა და ორგანიზაციების, ზოგჯერ კი ხელისუფლების შეხედულებების ამსახველი სტატიები. მაგალითად, ხედივი ისმა'ილის დროს მთავრობის პოზიციას გამოხატავდა გაზეთი „ეჰდი ან-ნილ“ („ნილოსის ველი“). იმავე დროს (1870 წლის 17 აპრილიდან) თვეში ორჯერ გამოდიოდა რიფა'ა ატ-ტაჰტავის ჟურნალი „რაედათ ალ-მადარის“, რომლის ტირაჟი თავდაპირველად 350-ს არ აღემატებოდა, შემდეგ კი 700-დე ავიდა. ჟურნალი ბეჭდავდა ეგვიპტელ მეცნიერთა სტატიებს მედიცინის, გეოგრაფიის, ქიმიის, ისტორიის და სხვა საკითხებზე (Халил Абдуль Азиз, Ежедневная печать Египта, 17).

იმ გაზეთებს შორის, რომლებმაც შეძლეს თავის გადარჩენა XIX საუკუნის 80-იან წლებში განვითარებული პოლიტიკური კრიზისის დროს, იყო პოპულარული გაზეთი

„ალ-აჰრამ“-ი („პირამიდები“), რომელიც დაარსდა ალექსანდრიაში 1875 წელს, მაგრამ პირველი ნომერი გამოვიდა 1876 წლის 5 აგვისტოს. მისი გამოცემები იყვნენ ლიბანელი ემიგრანტები სალიმ და ბიშპარა თაკლ. გაზეთთან თანამშრომლობდნენ ჯამალ ად-დინ ალ-აჟლანი და მუჰამმად აბდუ. ზოგჯერ ხელისუფალთა ზემოქმედებით გაზეთის გამოცემა ფერხდებოდა. მაგალითად, ასე მოხდა 1882 წელს, როცა მის ფურცლებზე გამოჩნდა აჰმად ურაბის წინააღმდეგ მიმართული სტატიები. მიუხედავად ასეთი სიძნელებისა, გაზეთის გამოცემა გაგრძელდა, რასაც ხელი შეუწყო მისმა ძლიერმა საგამომცემლო ტექნიკურმა ბაზამ. 1882 წლიდან დღემდე „ალ-აჰრამი“ გაიშრობის კაიროში და ქვეყნის ერთ-ერთ ყოველდღიურ საინფორმაციო საშუალებად რჩება.

ეგვიპტეში ბეჭდვითი სიტყვის განვითარებაში განსაკუთრებული როლი შეასრულეს სირიიდან ემიგრირებულმა არაბებმა. მათ შორის იყო დამასკოელი კათოლიკე ადობ ისჰაკი (ადობ ისჰაკი, 1856-1885), რომელიც უკვე 17 წლის ასაკში ხელმძღვანელობდა ბეირუთის გაზეთს „ალ-თაკადუზი“ („პროგრესი“) და „სამარათ ალ-ფუნუ“-ს („ხელოვნების ნაყოფი“). 1876 წელს იგი გადასახლდა ეგვიპტეში, დაუახლოვდა ალ-აჟლანის და კაიროში გამოსცა გაზეთი „მისრ“ (1877 წ.), ხოლო ალექსანდრიაში სალიმ ნაკკაშთან ერთად გაზეთი „თიჯარა“ („ვაჭრობა“). ადობ ისჰაკის გაზეთის ფურცლებზე მკითხველი ხშირად ნახავდა სიტყვებს: „თავისუფლება“, „ერი“, „პატრიოტიზმი“ და „კონსტიტუცია“. 1880 წლის დამდეგს ხელისუფლებამ აიძულა იგი დაეტოვებინა ეგვიპტე და წასულიყო საფრანგეთში, სადაც გამოსცა არაბული გაზეთი „მისრ ალ-კაიროა“. ადობ ისჰაკის დამსახურება დიდია არაბული ენის, სტილიტიკის, სოციალური ტერმინების დახვეწისა და სალიტერატურო ენაში მათი დამკვიდრების საქმეში (А.Е.Крымский. История новой арабской литературы, 609; Ханша аль-Фахური, История арабской литературы, II, 420-421). აჰმად ურაბის აჯანყების დროს 1881 წელს იგი იმყოფებოდა ლიბანში, სადაც გარდაიცვალა 1885 წელს.

არაბული პრესისა და ჟურნალისტიკის ისტორიაში საპატიო ადგილი უკავია ჯურჯი ზაიდანს (ჯურჯი ზაიდან ან ზინან, 1861-1914), რომელიც ეგვიპტეში დამკვიდრებულ სირიელ ქრისტიანთა წრეს ეკუთვნოდა. იგი მართლმადიდებელი იყო და სწავლობდა რელიგიურ სკოლაში, შემდეგ ბეირუთის „პროტესტანტების კოლეჯში“, სადაც ფარმაცევტის დიპლომი მიიღო. 1883 წელს ჯურჯი ზაიდანმა ეგვიპტეში გაემგზავრა, რათა ცოდნა გაეღრმავებინა „ქასრ ალ-აინის პოსტიტალ-ში“, მაგრამ ლიბანთან გამოყოფილი ინტერესი ჟურნალისტიკისა და ლიტერატურისადმი არ დაუკარგავს. 1884 წელს, როგორც თარჯიმანი, ის ახლდა გენერალ უოლსლის სუდანში, ხოლო შემდეგ დაბრუნდა ბეირუთში და ხელი მოკიდა ძველი ებრაულის და სირიულის შესწავლას. აქვე, 1886 წელს მან გამოაქვეყნა თავისი პირველი ნაშრომი — „არაბული ლექსიკა და ენის ფილოსოფია“, სადაც სადავ შედარებითი ენათმეცნიერების მეთოდების გამოყენება. იმავე წელს, ჯურჯი ზაიდანმა ჩავიდა ლონდონში იმ მიზნით, რომ გასცნობოდა „ბრიტანეთის მუზეუმში“ დაცულ არაბულ ხელნაწერებს და ევროპელ მეცნიერთა შრომებს, რის შემდეგაც დაბრუნდა ეგვიპტეში და თავისი მოღვაწეობა ამ არაბულ ქვეყანას დაუკავშირა (А.А.Долгушина, Очерки истории арабской литературы, 1973, 83-84).

მთავარი საქმე, რომელსაც ჯურჯი ზაიდანმა ემსახურებოდა მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე, იყო ჟურნალისტიკა და მწერლობა. იგი თანამშრომლობდა გაზეთთან „აზ-ზამან“ („დრო“) და ჟურნალთან „ალ-მუკატაჰა“ („ჩრეული“), რომელსაც 1876 წლიდან გამოსცემდა იაკუბ სარრუფი ჯერ ბეირუთში, შემდეგ კაიროში. 1892 წელს ჯურჯი ზაიდანმა დააფუძნა თავისი სალიტერატურო ჟურნალი „ალ-ჰილალ“-ი („ნახევარმთვარე“), რომელიც მის გარდაცვალებამდე, ე.ი. 1914 წლამდე გამოდიოდა. ამ ჟურნალში ჯურჯი ზაიდანმა გამოაქვეყნა თავისი ისტორიული რომანები, რომელთა დიდი ნაწილი მიეძღვნა ადრინდელი ისლამისა და არაბთა დაპყრობების პერიოდს, დანარჩენი კი მოიცავს XVIII-XIX საუკუნეებს. სულ, მას ეკუთვნის 22 რომანი, რითაც დაიმსახურა ისტორიკოსისა და რომანისტის სახელი. როგორც არაბი განმანათლებელი და მოაზროვნე, იგი დაინტერესდა მუსლიმი ქალის თავისუფლების საკითხითაც, თუმცა თვლიდა, რომ ქრისტიანი ქალის მდგომარეობაც იმ დროს არ იყო სახარბიელო (И.Ю.Крачковский, Исторический роман в современной арабской литературе. — Извр.

соч., III, 32-40; А.А.Долгунин, Очерки истории арабской литературы, М., 1973, 102-113). ისტორიული რომანების გარდა ჯურჯი ზაიდანს ეკუთვნის „მუსლიმური ცივილიზაციის ისტორია“, „ისლამამდელი არაბების ისტორია“, „არაბული ლიტერატურის ისტორია“ და მრავალი სხვა. „მუსლიმური ცივილიზაციის ისტორიის“ პირველი ტომის (1902 წ.) „შესავალი“ ავტორი სინანულით შენიშნავდა: „არაბებს უნდა რცხვენოდეთ, რომ არაბთა ისტორიის შესწავლაში ევროპელებმა მათ ბევრად გაუსწრეს“-ო (Э.Г.Араслы, Джурджу Зейдан и арабский исторический роман, 25).

ჯურჯი ზაიდანის მიერ ცოცხალი, ყველასთვის მისაწვდომი ენით დანერგილი შრომები, ხელს უწყობდნენ ისტორიის პოპულარიზაციას. ზოგიერთი მათგანი ადრევე ითარგმნა თურქულ, სპარსულ და ევროპულ ენებზე. მუსლიმ მეცნიერთა ერთი ნაწილი სკეპტიკურად უყურებდა მის ისტორიულ რომანებს, რადგანაც თვლიდა, რომ ქრისტიანის მიერ დანახული ისლამი ან ისლამური სამყარო არ იყო დამაჯერებელი, მაგრამ ასეთი თვალსაზრისი არაა გაზიარებული მეკლევართა მიერ. თანამედროვე სამეცნიერო მეთოდების გამოყენებით, ჯურჯი ზაიდანმა შეძლო მდიდარი ისტორიული მასალის დამუშავება და არაბებს აჩვენა საკუთარი ისტორიის და ლიტერატურის ცოდნის აუცილებლობა (И.Ю.Крачковский, Зейдан. - Извр. соч., 234-237). ერთ-ერთი პირველი ეგვიპტელი მუსლიმი, რომელმაც მაღალი შეფასება მისცა ქრისტიანი ავტორის ლიტერატურულ და სამეცნიერო მემკვიდრეობას იყო მუსტაფა ალ-მანფალუტი (მუსტაფა ლუტფი ალ-მანფალუტი, 1876-1924), გამორჩენილი ლიტერატორი, რომლის სტატიების 3 ტომიანი კრებული სახელწოდებით „ან-ნაზარათ“ („შეხვედრებები“) დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. ჯურჯი ზაიდანის შემოქმედება, განსაკუთრებით ისტორიული რომანები, ქართველ მეკლევართა ინტერესების სფეროშიც აღმოჩნდა (იხ.: მერაბ ზურაბაშვილი, ისტორიული სინამდვილის ასახვა ჯურჯი ზაიდანის რომანებში, საკანდ. დისერტაციის ავტორეფერატი, 3-24).

ეგვიპტელი სირიელების ჯგუფს ეკუთვნოდა კიდევ ერთი ლიტერატორი და ჟურნალისტი, ქრისტიანი (მართლმადიდებელი) არაბი ტრიპოლიდან ფარაჰ ანტუნი (ფარაჰ ანტუნ, 1874-1922), რომელიც დაიბადა ვაჭრის ოჯახში და სწავლობდა ლიბანში სამონასტრო სკოლაში, შემდეგ საფრანგეთში. ერთხანს იგი მასწავლებლად მუშაობდა ტრიპოლიში (ლიბანი) და გატაცებული იყო ჟურნალისტიკით. 1897 წელს რამდენიმე თანამოაზრისა და ფარაჰ ანტუნის ჩავიდა ალექსანდრიაში, სადაც მამის გარდაცვალების შემდეგ გადასახლდა მისი ოჯახში. ეგვიპტეში იგი თანამშრომლობდა „ალ-აჰმარათან“ და 1899 წელს ალექსანდრიაში გამოსცა ჟურნალი „ალ-ჯამია“ („საზოგადოებრიობა“), რომელიც გამოდიოდა თვეში ერთხელ. 1903-1906 წლებში თავის დასთან როზა ჰადადთან ერთად ის რედაქტორობდა ქალთა ჟურნალს „ას-საფადთ ვა-ლ-ბანათ“ („ქალები და გოგონები“).

ფარაჰ ანტუნი, ჯურჯი ზაიდანისგან განსხვავებით, ისტორიის გარდა ფილოსოფიითაც იყო დაინტერესებული, რაზედაც მეტყველებს მის მიერ 1903 წელს გამოქვეყნებული „იბნ რუშდი და მისი ფილოსოფია“, რომელმაც ბიძგი მისცა პოლემიკას ქრისტიანული და მუსლიმური მსოფლმხედველობის შესახებ. მისი ოპონენტები იყვნენ არა მარტო ჟურნალი „ალ-მანარ“-ი და პირადად მუჰამად აბდუ, არამედ ბეირუთის კათოლიკური ჟურნალი „ალ-მამრიკი“, ხოლო კრიტიკის საგანი გახდა რაციონალისტური დებულებები, რომელსაც იბნ რუშდის მოძღვრების გავლენით, პოპულარიზაციას უწევდა ფარაჰ ანტუნი. რაც შეეხება ისტორიას, აქ ყურადღებას იმსახურებს მისი ისტორიული რომანი „ახალი იერუსალიმი“ (ალექსანდრია, 1904 წ.), რომელიც მიეძღვნა მუსლიმ არაბთა მიერ იერუსალიმის დაპყრობას. უფრო გვიანდელ, ჯვაროსანთა ეპოქას ასახავს პიესა „სალაჰ ად-დინი“ (1914 წ.), ხოლო ძველი ტრადიციებისა და თანამედროვეობის დაპირისპირების პრობლემა აისახა მის პიესაში – „ახალი ეგვიპტე და ძველი ეგვიპტე“ („მიზრ ალ-ჯადიდა ვა მიზრ ალ-კადიმა“, 1913 წ.). თავისი არცთუ ხანგრძლივი სიცოცხლის მანძილზე (გარდაიცვალა 48 წლის ასაკში) ფარაჰ ანტუნმა ბევრი გააკეთა არაბული ჟურნალისტიკის და ლიტერატურის განვითარებისათვის.

არაბული ბეჭდვითი სიტყვის გამოყენებას ცდილობდა ბრიტანეთის კოლონიური ადმინისტრაცია და სახელისუფლებო ბიუროკრატია ხედივის მეთაურობით. ამ მიზნით დაარსდა გაზეთი „ალ-მუკატტამ“-ი, რომელსაც აფინანსებდნენ შინაგანი და სამ-

ხედრო სამინისტროები. ამ პროპორტიანულ გაზეთს დაუპირისპირდა რეფორმატორების „მხარდამჭერი“ – „ალ-მუ'აიადი“, რომელიც დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. ეს გაზეთი დააფუძნა 1890 წელს ნიჭიერმა ეგვიპტელმა ჟურნალისტმა, შეიხმა „ალი იუსუფმა“ (‘ალი ჰუსუფი, 1863-1913). ერთი შეხედვით, „ალ-მუ'აიადი“ კლერიკალურ-კონსერვატიული იყო, მაგრამ ეს ხელს არ უშლიდა ეთანამშრომლა პატრიოტ რეფორმატორებთან. გაზეთის ნიჭიერ თანამშრომელთა შორის იყო მუსტაფა ალ-მანფალუტი. პირადად „ალი იუსუფს“ კარგი ურთიერთობა ჰქონდა ხელისუფლებასთან და მეგობრობდა ხედივ აბბას II პილიმისთან. 1898 წელს ე.წ. „ფაშოდის კრიზისის“ შემდეგ (იხ. თავი „სუდანი“) ხედივის მოთხოვნით, გაზეთმა შეარბილა თავისი ანტიპროტიანული პოზიცია. 1907 წელს „ალი იუსუფი“ სათავეში ჩაუდგა „რეფორმების პარტიას“ („ჰიზბ ალ-ილაჰ ად-დუსთური“) და გაემიჯნა რადიკალურად განწყობილ ნაციონალისტებს. მიუხედავად პოლიტიკური ეკლექტიზმისა, „ალ-მუ'აიადი“ ბეჭდავდა პროგრესული შეხედულებების ავტორთა სტატიებს, მიმართულს ექსტრემისტი ისლამისტების წინააღმდეგ. გაზეთის რედაქცია აუცილებლად თვლიდა მუსლიმთა და ქრისტიანთა არაბების გაერთიანებას ბრძოლაში საერთო მიზნის მისაღწევად, მაგრამ ეს ბრძოლა არ უნდა გადაზრდილიყო დაპირისპირებაში ევროპის ქვეყნებთან. ეგვიპტის სამივე ნაციონალისტური პარტია („ჰიზბ ალ-უმმა“, „ჰიზბ ალ-ეატანინ“ და „ჰიზბ ალ-ილაჰ ად-დუსთური“) თავის შეხედულებებს გამოხატავდა პრესის საშუალებით, რამაც კიდევ უფრო გააძლიერა ბეჭდვითი სიტყვის მნიშვნელობა და როლი საზოგადოებრივ ცხოვრებაში (A. E. Крымский, История новейшей арабской лит-ры, 649-650; James Jankowski, Egypt and Early Arab Nationalism, 252-253).

XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს ეგვიპტეში გაჩნდა პერიოდული გამოცემები. რომელთა ყურადღების არეალში მოექცა ქალის თავისუფლებისა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში მისი მონაწილეობის საკითხი. ერთ-ერთი ასეთი პოპულარული ქალთა ჟურნალი სახელწოდებით „ალ-ჰათათ“ („გოგონა“) სირიელი ქრისტიანი ქალის ჰინდა ნაუფალის რედაქტორობით გამოდიოდა ალექსანდრიაში 1892-1894 წლებში, ჯერ თვეში ერთხელ, შემდეგ კი ორჯერ. თანდათანობით, ქალთა პრობლემებით დაინტერესებული პრესა ორ ნაწილად გაიყო. პირველს ეკუთვნოდნენ კონსერვატიული ჟურნალ-გაზეთები, რომლებიც პროოსმალური ორიენტაციისა იყვნენ და ხაზს უსვამდნენ დასავლური გავლენის გაძლიერების საფრთხეს. მათ შორის გამოირჩეოდა ფატიმა რაშიდის გაზეთი „თარკია ალ-მარ'ა“ („ქალის პროგრესი“, 1908-1909 წწ.), აგრეთვე „ალ-‘აჰაჰ“ („უბონოება“, 1910-1922 წწ.), „ჰათათ ან-ნალ“ („ნილოსის გოგონა“, 1913-1915 წწ.) და სხვა. ამ ჟურნალ-გაზეთებში გამოქვეყნებული სტატიების ავტორები ცდილობდნენ ქალის თავისუფლების მაგალითები მოეტანათ მოციქულის დროინდელი იტორიიდან, მაგრამ ასეთი ცდა აშკარა წინააღმდეგობაში მოდიოდა თანამედროვეობის მოთხოვნებთან. მეორე ჯგუფის, ე.ი. ლიბერალური ხასიათის პრესას განასახიერებდნენ „ანის ალ-ჯალის“ („მოსაუბრო მეგობარი“, 1898-1908 წწ.), „ალ-ჰათათ ალ-მარკ“ („ალმოსავლეთის ქალი“, 1906-1939 წწ.) და „ალ-ჯინს ალ-ლატიჰ“ („ქალები“, 1908-1924 წწ.). ლიბერალური გაზეთები არ მოითხოვდნენ საკუთარი ისტორიისა და საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებული ტრადიციების უარყოფას, მაგრამ თვლიდნენ, რომ განათლება მისცემდა ქალს მეტ თავისუფლებას. ზოგიერთი ავტორი იმასაც ამტკიცებდა, რომ ფარაონების დროინდელ ეგვიპტეში ქალი ეუფლებოდა მეცნიერებას და მონაწილეობდა იმპერიის მართვაში. ფატიმა რაშიდი თავის სტატიებში „ნაციონალიზმი და ქალი“ წერდა, რომ უცხოელების საოკუპაციო რეჟიმის პირობებში ქალის განსაკუთრებულ მოვალეობად დარჩა შვილების პატრიოტული აღზრდა. მიმართავდა რა ეგვიპტელ ქალებს, იგი წერდა, რომ ერის დიდება, ისევე, როგორც მისი დაქვეითება, ძალიან იყო დამოკიდებული ქალზე (Beth Baron, 276, 278-279).

1908 წელს განათლებული ეგვიპტელი ქალები გაერთიანდნენ ორგანიზაციაში სახელწოდებით „ჯამ'იია თარკია ალ-მარ'ა“ („ქალის პროგრესის საზოგადოება“), რომელიც მიესალმა „ახალგაზრდა თურქთა“ გადართიანებას და კონსტიტუციის აღდგენას. საზოგადოების ერთ-ერთმა წევრმა მუნირა აბდ ალ-ლაფუფარმა სტამბოლში განვითარებული მოვლენების შემდეგ მოუწოდა ეგვიპტელ ქალებს გამოეყენებინათ თავისი

გავლენა ქმრებზე და ნაებალისებინათ მათი ბრძოლა კონსტიტუციისათვის. იგი აუცილებლად თვლიდა ეგვიპტის ეკონომიკური დამოუკიდებლობის მიღწევას, რაც საშუალებას მისცემდა ხალხს თავისი მოთხოვნები დაეკმაყოფილებინა ადგილობრივი წარმოების საქონლით და სურსათით. 1911 წელს ლიბიაში იტალიის ექსპანსიის დროს ეგვიპტის ქალთა ჟურნალ-გაზეთებში გაიშალა ქვეყნის დამცველთა დასახმარებლად სახსრების შეგროვების კამპანია: ეგვიპტელი ქალები აგროვებდნენ სამკაულებს და ძვირფას ქვებს ლიბიის დახმარების ფონდისთვის (Beth Baron, 280-281).

ფემინისტური პრესის ყურადღების საგანს ყოველთვის წარმოადგენდა ქალის განათლების საკითხი. როგორც „ანის ალ-ჯალის“-ი წერდა, ხელისუფლება ზრუნავდა ვაჟების განათლებაზე, მაგრამ გოგონების სწავლების აუცილებლობა არ იყო აღიარებული. მიუხედავად იმისა, რომ ეგვიპტელ ქალებს სურდათ მონაწილეობა მიეღოთ ქვეყნის საჭირობო პრობლემების გადაჭრაში, მათი სურვილის განსახორციელებლად არაფერი კეთდებოდა. პოპულარული მწერალი და ქალთა უფლებების დამცველი მალაქ ჰიფნი ნასიფი (1856-1919) შენიშნავდა, რომ ეგვიპტელები ეცნობოდნენ ევროპის ქვეყნებს და ხედავდნენ როგორი პატივისცემით სარგებლობდნენ იქ ქალები. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ ისინი აცხადებდნენ, რომ ეგვიპტელი ქალი ასევე იმსახურებდა ყურადღებას და ზრუნვას, მაგრამ მათი სიტყვები ქარს მიჰქონდა, ქალების მდგომარეობა კი არსებითად არ იცვლებოდა. ხელისუფლების გეგმებში არ შედიოდა ქალების ჩართვა საუნივერსიტეტო განათლებაში, რაც ასევე კრიტიკის საგანი გახდა. კაიროს უნივერსიტეტი გაიხსნა 1908 წელს და მას ფინანსურ დახმარებას სამეფო ოჯახის წევრი ქალები უწევდნენ, მაგრამ 1920 წლამდე აქ გოგონების სწავლების პროგრამაც არ არსებობდა (Beth Baron, 283).

ამგვარად, XIX საუკუნის დამლევს და XX საუკუნის დამდეგს ეგვიპტეში ქალთა უფლებებისთვის ბრძოლა დაიწყო ისლამური და პროოსმალური ორიენტაციით, მაგრამ, საბოლოოდ, ანტიბრიტანული განმათავისუფლებელი მოძრაობის ნაწილი გახდა.

8. რეფორმები და რელიგიურ უმცირესობათა ადგილი ეგვიპტის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში

XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში ეგვიპტეში დაწყებული რეფორმებისა და პროგრესული გარდაქმნების ფონზე აქტიულონი გახდა მუსლიმი და არამუსლიმი მოსახლეობის თანამშრომლობის საკითხი. არამუსლიმურ კონფესიებთან ან ზომიერთან (ზიმში) ურთიერთობაში მუშაობდა 'ალი მისდეფა მუსლიმურ ქვეყნებში საუკუნეების მანძილზე დამკვიდრებულ ტრადიციას, მაგრამ დასახული რეფორმების ჩატარებისთვის მას სჭირდებოდა საქმის მცოდნე ადამიანები, რაც აუცილებელს ხდიდა არამუსლიმების, კერძოდ ეგვიპტელი ქრისტიანების გამოყენებას. მუსლიმური საზოგადოებრივი აზრი, ისევე, როგორც ადრე, ახლაც ვერ უჩივდებოდა არამუსლიმების გავლენის ზრდას ადმინისტრაციულ სისტემაში ან საზოგადოებრივ სფეროში, მაგრამ მკაცრი ავტორიტარული რეჟიმის პირობებში აშკარა პროტესტის გამოხატვას კონსერვატიული წრეები ვერ ბედავდნენ (Thomas Philipp, *Image and Self-Image of the Syrians in Egypt*. ... 178).

ეგვიპტის ავტორიტარული, არამუსლიმი მოსახლეობის აბსოლუტურ უმრავლესობას შეადგენდნენ კოპტები. ნაპოლეონის ექსპედიციის მარცხით დამთავრების შემდეგ კოპტებმა გარკვეული რეპრესიები განიცადეს, მაგრამ მალე დაიბრუნეს დაკარგული გავლენა და ხელში ჩაიგდეს მთელი საბაჟო-საგადასახადო სისტემა. მართალია, რეფორმატორი ფაშას მთავარი ხაზინადარი, კოპტი მუ'ალლიმ ლალი გაურკვეველი მიზეზით სიკვდილით იქნა დასჯილი, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა კოპტების კონფესიის წინააღმდეგ დაწყებულ კამპანიას. პირიქით, ეგვიპტელმა ქრისტიანებმა მიიღეს ლტოლმისაპურების სრული თავისუფლება, ბევრი მათგანი შევიდა სახელმწიფო სამსახურში და ბევრი ტიტული დაიმსახურა, გახდა მა'მური და მონათმფლობელი. 1855 წლამდე კოპტები ძველებურად იხდიდნენ ჯიზიას, მაგრამ მას მხოლოდ სიმბოლური ხასიათი ჰქონდა. მუშაობდა 'ალის პატივისცემით სარგებლობდა პატრიარქი პეტრე VIII (1809-1852), რომელმაც უფლება მიიღო სუდანის დაპყრობის შემდეგ იქ თავისი

ეპისკოპოსი დაენიშნა. ასეთ ფონზე თვალში საცემია ის ფაქტი, რომ ევროპაში განათლების მისაღებად გაგზავნილი ახალგაზრდა ეგვიპტელებს შორის არც ერთი კოპტი არ ყოფილა (Doris Behrense-Abouseif, The political situation of Copts, 189).

ახალი დროის მოთხოვნების შესაბამისად, არამუსლიმურ კონფესიებშიც მომწიფდა რეფორმების საკითხი. კოპტების თემში რეფორმატორის მისია იკისრა პატრიარქმა კირილე IV-მ (1854-1861), რომელიც წარმოშობით ჯირჯას პროვინციიდან (ზემო ეგვიპტე) იყო. მისი ინიციატივით გაიხსნა კოპტების ახალი, თანამედროვე სკოლები, სადაც განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო ევროპულ ენებს, მაგრამ პირველი რიგში იდგა კოპტური ენა. პატრიარქმა ევროპიდან შემოიტანა სასტამბო მოწყობილობა და ხელისუფლების ნებართვით ბულაკში მოამზადა ნიგნის ბეჭდვის სპეციალისტები. მისი ხელმძღვანელობით ჩამოყალიბდა საპატრიარქოს ახალი სტრუქტურა, შეიქმნა საეკლესიო საქმეების დივანი და ქონების რეესტრი.

პროგრესულად მოაზროვნე და ამბიციური პატრიარქის საქმიანობა ყოველთვის არ ემთხვეოდა ხელისუფლების ინტერესებს. მაგალითად, პრობლემატური გახდა ეგვიპტელი ქრისტიანების სამხედრო სამსახურში განწევის საკითხი. სა'იდ ფაშა თვლიდა, რომ ჯიზიას გაუქმების შემდეგ კოპტები ვალდებული იყვნენ ემსახურათ ჯარში, რაც მიუღებელი აღმოჩნდა პატრიარქის მრევლისთვის. მიუხედავად იმისა, რომ კირილე IV ხელისუფლებასთან ურთიერთობაში სიფრთხილეს იჩენდა, მისი დაახლოება სხვა ქრისტიანულ კონფესიებთან და ბრიტანეთის კონსულის შუამდგომლობა კოპტების სამხედრო სამსახურიდან გაათავისუფლების შესახებ, აღიზიანებდა სა'იდ ფაშას. ხელისუფლების ეჭვები კიდევ უფრო გაძლიერდა მას შემდეგ, რაც პატრიარქის მოლაპარაკება ნეგუსთან ეგვიპტე-ეთიოპიის ურთიერთობის საკითხებზე უშედეგოდ დამთავრდა. ამგვარად, მიუხედავად მუშაობად 'ალის და სა'იდ ფაშას მიერ გამოცხადებული ტოლერანტობისა, რელიგიურ უმცირესობასთან ურთიერთობაში მუსლიმური უნდობლობის ტრადიცია ძალაში დარჩა.

ხედივს ისმა'ილის დროს მიღებების სისტემაში კრიზისი განიცადა, რაც კარგად გამოიყენეს კოპტებმა. ასპარეზზე გამოვიდა არამუსლიმი საქმოსნებისა და ტექნოკრატების მთელი თაობა. სახელმწიფო ოფიციალური სტატუსი მიანიჭა კოპტების სკოლებში გაცემულ დიპლომებს და ამით გზა გაუხსნა მათ მფლობელებს ადმინისტრაციულ და სამეურნეო სფეროში.

ეგვიპტის ისტორიაში პირველი საპარლამენტო ასამბლეის მოწვევა 1866 წელს ლიჩსესსენიშნავი მოვლენა იყო კოპტებისთვისაც, რომლებმაც ახალი საარჩევნო კანონის შესაბამისად, უფლება მიიღეს არჩეული ყოფილიყვნენ იმ რაიონებშიც კი, სადაც უმრავლესობას არ შეადგენდნენ. ახალმა ლიბერალურმა პოლიტიკამ საშუალება მისცა კოპტ მიხაილ 'აბდ ას-საიდს 1877 წელს გამოეცა გაზეთი „ალ-ვატან“-ი (სამშობლო), რომელიც არ შემოიფარგლებოდა საკუთარი რელიგიური კონფესიის პრობლემებით. ამ გაზეთის ფურცლებზე გამოიკვეთა ფრთხილი დამოკიდებულება აჰმად 'ურაბისა და ნაციონალისტების მოღვაწეობისადმი, რაც ზოგიერთ მკვლევარს აძლევს საფუძველს ამტკიცოს, თითქოს კოპტები ეგვიპტელი ხალხის განმათავისუფლებელი მოძრაობისგან განზე იდგნენ. 1882 წლის ქსენოფობიურმა ექსცესებმა, როგორც ერთი კოპტი ავტორი შენიშნავს, დააზარალა ქრისტიანები („ნაჰარა“), ძირითადად სირიელები, ბერძნები, ბრიტანელები და სხვები, მაგრამ არა კოპტები (Doris Behrense-Abouseif, The political situation of Copts, 194).

ბრიტანეთის მიერ ეგვიპტის ოკუპაციის შემდეგ ჩატარებულ ადმინისტრაციულ რეფორმას, რომელიც მიზნად ისახავდა არქაული სისტემის განახლებას, გადაყვა ძველი სამოხელეო აპარატის დიდი ნაწილი, რომლის თითქმის 90%-ს კოპტები შეადგენდნენ. მართალია, უმეტეს შემთხვევაში ისინი განათლებულმა სირიელებმა და არაბებმა შეცვალეს, მაგრამ გაზეთ „ალ-ვატანის“ თვალსაზრისით, ეს ცვლილება მიმართული იყო ქვეყნის „განათლებული შვილების წინააღმდეგ“ და ამგვარად, აზარალებდა ეგვიპტეს. ბრიტანეთის უმაღლესი კომისარი დიდად არ სწყალობდა კოპტებს, რადგანაც თვლიდა, რომ ისინი ადვილად იცვლიდნენ ორიენტაციას გამომდინარე პოლიტიკური სიტუაციიდან და ამიტომ, უფრო საიმედო დასაყრდენად იგი სირიელ ქრისტიანებს ან სომხებს მიიჩნევდა. მიუხედავად ამისა, კოპტებმა სცადეს დაახლოებოდნენ ევროპელ კონსულებს და მათი დახმარებით აღედგინათ გავლენა საფინანსო-

ეკონომიკურ და ადმინისტრაციულ სფეროში. მალე, კომპტები გახდნენ საკონსულაციის მთავარი მრჩეველები როგორც ქვემო, ასევე ზემო ეგვიპტეში.

პანისლამისტური შეხედულებების გავრცელებამ და ნაციონალიზმის გაძლიერებამ კვლავ დააყენა დღის წესრიგში კომპტებისა და მუსლიმი ეგვიპტელების ურთიერთობის საკითხი. ეროვნული მოძრაობის ლიდერი მუსტაფა ქამილი თვლიდა, რომ სამშობლოსადმი სიყვარული განუყოფელი იყო სარწმუნოებისაგან. ისლამს, იგი მიიჩნევდა არა მარტო რელიგიად, არამედ, კულტურულ, სოციალურ და პოლიტიკურ ერთეულად, რომელიც ყველა ეგვიპტელს, მათ შორის კომპტებსაც მოიცავდა. მისი აზრით, ეგვიპტელი მუსლიმები და კომპტები წარმოადგენდნენ ერთ ხალხს, რომელსაც აერთიანებდა ეროვნება, ტრადიციები, ხასიათი და მენტალიტეტი. რელიგია განსჯის საგანი უნდა ყოფილიყო მეჩეთსა და ეკლესიაში და არა პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მუსტაფა ქამილი ყველა ეგვიპტელს ფარანების ეპოქის მემკვიდრედ თვლიდა. აქედან გამომდინარე, ქვეყნის მომავალი უნდა ყოფილიყო დამყარებული საერთო წარსულზე, მაგრამ მუსლიმურ ქვეყანაში მოსახლეობის კონსოლიდაცია მას მხოლოდ ისლამის დროებით მიაჩნდა შესაძლებლად (Doris Behrenes-Abouseif, *The political situation of Copts*, 195).

მიუხედავად იმისა, რომ მუსტაფა ქამილისა და მისი მიმდევრების ნაციონალიზმი სცილდებოდა ისლამის ჩარჩოს, იგი მიუღებელი აღმოჩნდა კომპტების დიდი ნაწილისათვის. „ალ-ვატან“-ის ფურცლებზე გამოჩნდა სტატიები იმის შესახებ, რომ ნამდვილი ეგვიპტელები მხოლოდ კომპტები იყვნენ, ყველა დანარჩენი – არაბები, თურქები, ფრანგები და ბრიტანელები ეგვიპტეში მოვიდნენ. ვინც ეგვიპტის ისლამურს უწოდებს, წერდა გაზეთი, „უარყოფს კომპტების უფლებას და შეურაცხყოფს მათ საკუთარ ქვეყანაში“ (Doris Behrenes-Abouseif, 196). ასეთივე იყო მეორე გაზეთის „მისრ“-ის პოზიცია, თუმცა კომპტების ერთი ნაწილი იზიარებდა მუსტაფა ქამილის შეხედულებებს და მას კომპრომისულად თვლიდა. დაპირისპირება კომპტებსა და მუსლიმ ნაციონალისტებს შორის უფრო გამწვავდა მუსტაფა ქამილის გარდაცვალების შემდეგ. გაზეთ „ალ-ვატანი“-მ დაიბეჭდა სტატია, რომელშიც უარყოფითად იყო შეფასებული მუსლიმ არაბთა მიერ ეგვიპტის დაპყრობა, რასაც მოჰყვა კომპტებისთვის შეურაცხყოფელი პასუხი „ალ-ლივ“-ში.

ეგვიპტის მუსლიმი ნაციონალისტები კომპტებთან განხეთქილებას ინგლისელების ხრიკებით ხსნიდნენ და ცდილობდნენ დაერწმუნებიათ თავისი ქრისტიანი თანამემამულეები, რომ მუსტაფა ქამილის კონცეფცია არ ეწინააღმდეგებოდა მათ ინტერესებს. პირველი ცნობილი კომპტი, რომელმაც გაიზიარა ეს მოსაზრება და ჩაება ეგვიპტელი მუსლიმების ეროვნულ მოძრაობაში იყო ვისა ვასიფი (عصا وافي), რომელმაც უარყო სეპარატისტების მიერ წამოყენებული იდეა კომპტების პოლიტიკური პარტიის შექმნის შესახებ. ვისა ვასიფი ცდილობდა კომპტებისა და მუსლიმი ეგვიპტელების დაახლოებას და აქტიურად ჩაება „ვაფდის“ პარტიის საქმიანობაში.

XIX საუკუნის მიწურულის ეგვიპტის პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოვიდა კიდევ ერთი გამოჩენილი მოღვაწე, ადრე უკვე ნახსენები ბუტრუს ლალი (ბუტრუს ღალი), რომელმაც განათლება მიიღო პარიზარქ კირილე IV-ის მიერ გახსნილ სკოლაში, დაეუფლა რამდენიმე ენას და აჰმად ურაბის დროს მინისტრთა კაბინეტის მდივანი გახდა. 1882 წლის აჯანყების დღეებში იგი ხედიესა და ურაბის შორის შუამავლის როლს ასრულებდა. ის იყო პირველი კომპტი, რომელმაც სამი ალ-ბარუდის წარდგინებით, ფაშას ტიტული მიიღო. ბრიტანელების გამარჯვების შემდეგ მას ეკავა იუსტიციის, საგარეო საქმეთა მინისტრის, და ბოლოს, 1908 წლიდან პრემიერ-მინისტრის და საგარეო საქმეთა მინისტრის თანამდებობა ერთდროულად. ბუტრუს ღალის ნიჭსა და განათლებას ყველა აღიარებდა, მაგრამ იგი სძულდათ კომპტებს, რომლებიც მას მოღალატედ თვლიდნენ და იუდა ისკარიოტელიც შეარქვეს. თავისი გამოკვეთილი ბრიტანული ორიენტაციის გამო კომპტი პრემიერ-მინისტრს ეგვიპტელი მუსლიმებიც არ ემადლიერებოდნენ. ზოგიერთი ავტორის აზრით, ამ სახელმწიფო მოღვაწის უპირველესი საზოგადო იყო არა ეგვიპტის, ან მით უმეტეს, კომპტების ინტერესების დაცვა, არამედ მაღალი თანამდებობისა და ხელფასის შენარჩუნება (Doris Behrenes-Abouseif, 196-197). ეგვიპტელი ნაციონალისტების განსაკუთრებული აღშფოთება გამოიწვია პრემიერის როლმა სუდანთან დაკავშირებული ხელშეკრულების დადებისას, დინშავა-

ის საქმემ, პრესაზე ცენზურის გაძლიერებამ და მისმა დამთმობმა პოზიციამ სუეცის არხის კომპანიასთან ურთიერთობაში. ამ უკმაყოფილების შედეგად ტრაგიკული აღმოჩნდა: 1910 წლის 20 თებერვალს ახალგაზრდა ტერონისმა იბრაჰიმ ვარდანიმ სასიკვდილოდ დაჭრა ბუტრუს ლალი, რომელიც მეორე დღეს გარდაიცვალა. კოპტებმა ეს თავდასხმა მუსლიმი ნაციონალისტების ფანატიზმს მიაწერეს და პრემიერ-მინისტრი „წამებულად“ გამოაცხადეს.¹⁶ ხელისუფლებას საბაბი მიეცა ოპოზიციის წინააღმდეგ მკაცრი ზომების გატარებისთვის, რომლის ლოგიკური შედეგი იყო ვარდანის სიკვდილით დასჯა იმავე წლის 28 ივნისს.

ბუტრუს ლალის დაღუპვის შედეგ თავისი პრეტენზიების ჩამოსაყალიბებლად კოპტების ლიდერებმა გადაწყვიტეს კონგრესის მოწვევა ქ. ასიუტში, რომელიც მათ ცენტრად ითვლებოდა. 1910 წლის მარტში ცენტრალური ეგვიპტის ამ ქალაქში შეიკრიბა 1158 დელეგატი ქვეყნის ყველა პროვინციიდან. კონგრესმა მოითხოვა კოპტებისათვის კვირა დღის დასვენების დღედ გამოცხადება და ცვლილების შეტანა საარჩევნო წესდებაში, რაც გულისხმობდა პროპორციული საარჩევნო სისტემის შემოღებას. ამ სიახლის დანერგვა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო იმ რაიონებისთვის, სადაც კოპტები უმრავლესობას შეადგენდნენ. ეს მოთხოვნა უარყო უმაღლესმა კომისარმა ელდონ გორსტმა იმ მოტივით, რომ მისი შესრულება კიდევ უფრო დაძაბავდა ურთიერთობას კოპტებსა და მუსლიმ მოსახლეობას შორის, რაც დესტაბილიზაციას გამოიწვევდა. მუსლიმი ნაციონალისტები, რომელთა სათავეში მაშინ მუჰამმად ფარიდი იდგა, თვლიდნენ, რომ კონგრესი ბრიტანეთის მიერ იყო ორგანიზებული და მიზანად ისახავდა ეგვიპტელი სახლის საერთო ფრონტის დაშლას. კოპტების კონფრონტაციული განწყობილება არ მოინრნეს ხედივმა, პრემიერ-მინისტრმა და შედარებით ლიბერალურმა გაზეთმა „ალ-ჯარიდამ“.

ერთადერთი შედეგი, რაც კონგრესმა მოუტანა კოპტებს იყო მათი მეტი იზოლაცია მუსლიმი მოსახლეობისაგან. მიუხედავად ამისა, გაზეთებში კვლავ იბეჭდებოდა ისლამამდელი ეგვიპტის ნოსტალგიით გაუღენთილი სტატიები, და ეს მაშინ, როცა მუსლიმური ეგვიპტის ეროვნული მოძრაობა განიცდიდა ევოლუციას. ასპარეზზე გამოვიდა ეგვიპტელ ინტელიგენტთა ახალი ჯგუფი, რომელიც ემყარებოდა არა პანისლამიზმს ან პანარაბიზმს, არამედ ლიბერალურ ნაციონალიზმს. ამ პლატფორმაზე იდგა პარტია „ალ-უმმა“ და მისი გაზეთი „ალ-ჯარიდა“, რომელმაც შეძლო იმ კოპტების მიზიდვა, ვინც მზად იყო მუსლიმ თანამემამულეებთან ერთად მიეღო მონაწილეობა ეროვნულ მოძრაობაში. კოპტების მეორე ნაწილი შეუერთდა „ეროვნული თავისუფლების პარტიას“, რომლის შეხედულებებს გამოხატავდა გაზეთი „ალ-მუკატტამ“-ი. ამავე პერიოდში არსებობდა კიდევ ერთი კოპტის – ახნუხ ფანუსის (1856-1946) ლიბერალურ-სეკულარული ხასიათის გაერთიანება „ეგვიპტელთა პარტია“. ახნუხ ფანუსის ქალიშვილი ესთერ ფანუსი იყო „ეგვიპტის ქალთა კავშირის“ ერთ-ერთი დამაარსებელი და ქალთა უფლებების დამცველი.

XX საუკუნის დამდეგს კოპტების ახალი თაობა პოლიტიკურად უკეთესად იყო გათვითცნობიერებული. პირველი მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ ეგვიპტის გამოცხადებამ ბრიტანეთის პროტექტორატად ზიძგი მისცა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობას. შეიცვალა ქვეყნის სტრუქტურაც: ამიერიდან, ეგვიპტელების გაერთიანება შესაძლებელი გახდა არა რელიგიის, არამედ საერთო ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესების საფუძველზე. სხვა კონფლიქტისაგან განსხვავებით, კოპტები ნაკლებად იყვნენ დამოკიდებული უცხოელებზე, რაც ხელს უწყობდა მათ თანამშროლობას მუსლიმ თანამემამულეებთან.

XIX საუკუნის ეგვიპტის ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და ინტელექტუალურ ცხოვრებაში განსაკუთრებულ როლს ასრულებდნენ სირიელი ქრისტიანები, რომელთა რიცხვი ამ არაბულ ქვეყანაში XVIII საუკუნიდან მოკიდებული შესამჩნევად გაიზარდა. ფორმალურად, სირიელები ერთიანდებოდნენ ეგვიპტის მიწათების სისტემაში, მაგრამ სარგებლობდნენ სრული თავისუფლებით, ჰქონდათ უფლება აეშენებინათ ეკლესიები და სახლები (მტიკაძე, არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში, 140). სირიელი ქრისტიანები ძირითადად ბერძნულ-კათოლიკურ ეკლესიას ეკუთვნოდნენ და ბევრად სჭარბობდნენ მარონიტებს, თუმცა ეგვიპტელი მუსლიმები არ გამოყოფდნენ მათ სხვა ქრისტიანებისაგან და ყველას ზიზიებად მიიჩნევდნენ. სირიელების დაახლოება კათოლიკურ ევროპასთან და უნიატური ეკლესიის წარმოქმნა ხელს უწყობდა.

ყოფდა მათ საქმიან თანამშრომლობას ევროპელებთან, რასაც ხელისუფლება არ აბრკოლებდა, მაგრამ ქრისტიანთა მეტისმეტი მომძლავრება მუსლიმ მოსახლეობას ალიზიანებად (Thomas Philipp. Image and Self-Image of the Syrians in Egypt, 179). მუსლიმთა დიდი ნაწილი თვლიდა, რომ მათ ისედაც გაუსაძლის მდგომარეობას კიდევ უფრო ამძიმებდნენ თურქები, ალბანელები, სომხები და განსაკუთრებით ევროპელები. მიუხედავად ამისა, ეთნიკურ ან რელიგიურ საფუძველზე კონფლიქტის პროვოცირება მუჰამმად 'ალის რეჟიმის პირობებში შეუძლებელი იყო (Т.Ю.Кобишанов, Христианские общины в арабо-османском мире, 233).

მუჰამმად 'ალისა და მისი მემკვიდრეების დროს ეგვიპტელ ქრისტიანთა შორის შესამჩნევი გახდა სომხების გააქტიურება. ეგვიპტელი მემამულიანე ალ-ჯაბართი წერს, რომ ფამასთან დაახლოებული სომხები ძველ კაიროში ანგრევდნენ ყველაფერს, რაც მათ ხელს უშლიდა იმისათვის, რომ აეშენებინათ თავისი სახლები და სასახლეები მაშინ, როცა მუსლიმებს იქ ამის უფლება არ ჰქონდათ ('Абд ар-Рахман ал-Джабарт, Египет под властью Мухаммада 'Али, 560). მუჰამმად 'ალის უახლოესი თანამოაზრე და მრჩეველი გახდა ნიჭიერი სომეხი საქმოსანი ბოლოს იუსუფიანი (ბულუს ბეი, გარდ. 1844 წ.), რომელმაც მოღვაწეობა დაიწყო იზმირში (ძვ. სმირნა), სადაც მისი ბიძა არაქელ აბროიანი თარჯიმნად მუშაობდა ბრიტანეთის საკონსულოში. მშობლიური სომხურის გარდა, ბიძის დახმარებით იგი კარგად დაეუფლა თურქულ, არაბულ და რამდენიმე ევროპულ ენას. ერთხანს ის იმყოფებოდა ევროპაში (ტრიესტში, დლ. იტალია), შემდეგ გადასახლდა ეგვიპტეში და გახდა როზეტის საბაჟოს მოხელე, რასაც წარმატებით უთავსებდა თარჯიმნის მოვალეობას. მუჰამმად 'ალი ჯერ უკმაყოფილო იყო იუსუფიანის საქმიანობით, მაგრამ შემდეგ დაიახლოვა ნიჭიერი ქრისტიანი და მას ალექსანდრიის საბაჟო ჩააბარა. მალე, რეფორმისტური ფაშას ნდობა იუსუფიანისადმი იმდენად გაიზარდა, რომ ის გახდა ერთ-ერთი პირველი არამუსლიმი, ვინც ბეის ტიტული მიიღო. ბულუს ბეი, როგორც მას ეგვიპტელები უწოდებდნენ, მინისტრის უფლებებით აღჭურვილი წარმართავდა მთელ სახელმწიფო პოლიტიკას დაწყებული სავაჭრო-ეკონომიკური და საგარეო ურთიერთობებით, დამთავრებული მუჰამმად 'ალის მეჩრეთის მშენებლობით. ბულუს ბეის დახმარებით, მისმა ნათესავებმაც მოიკიდეს ფეხი სხვადასხვა სახელმწიფო დანესებულებებში, კერძოდ: მისი ბიძა აბრო სათავეში ჩაუდგა ახლად შექმნილ საფოსტო სამსახურს, ძმა – ბედროსი საფრანგეთ-ეგვიპტის წარმატებულ სავაჭრო სახლს ხელმძღვანელობდა, ხოლო სახელმწიფო სამსახურში მყოფი თარჯიმანთა კორპუსი „თარჯუმან ბაშის“ მეთაურობით, მთლიანად სომხების ხელში გადავიდა. ბულუს ბეის ნათესავი იყო ეგვიპტის ისტორიაში კარგად ცნობილი პოლიტიკოსი, ზემოთ უკვე ნახსენები ნუბარ ფაშა (Т.Ю.Кобишанов, Христианские общины в арабо-османском мире, 232).

ერთ-ერთ არაქრისტიანულ კონფესიას ეგვიპტეში შეადგენდნენ ებრაელები, ორთოდოქსი რაბინისტები და კარაიმები (არაბ. „კარა'იმუნ“). ეგვიპტელი ებრაელების აბსოლუტური უმრავლესობა იყო ეგვიპტის მკვიდრი ან იმპერიის სხვა პროვინციიდან გადმოსახლებული იუდეველი (საფარდი ან სეფარდი). როგორც წესი, ებრაელები კარგად ფლობდნენ თურქულ და არაბულ ენებს, რაც ხელს უწყობდა მათ ურთიერთობას ეგვიპტელებთან და ხელისუფლებასთან (მ. ტიკაძე, არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI ს. – XIX ს. დამდეგი), 143.). მოსახლეობის აღწერის ოფიციალური მონაცემებით, 1898 წელს ეგვიპტეში ცხოვრობდა 25,000 ებრაელი, მაშინ, როცა მთელი მოსახლეობა 10 მილიონს (9, 734, 405) უახლოვდებოდა. XX საუკუნის დამდეგს ებრაელთა რიცხვი 80 ათასამდე გაიზარდა, რაც იმით აიხსნება, რომ ევროპაში გახშირებული დარბევების გამო დევნილი ებრაელების ნაწილმა ეგვიპტეს შეაფარა თავი. როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, ეგვიპტეში ფუნქციონირებდნენ რაბინათის რელიგიური სკოლები, სადაც ასწავლიდნენ თორას და თალმუდს, მაგრამ XIX საუკუნეში ებრაელთა შორისაც გაჩნდა თანამედროვე, ევროპული განათლების მოთხოვნა. ებრაელი ახალგაზრდების სწავლა-განათლების საქმეს სათავეში ჩაუდგა „საერთაშორისო ებრაული ალიანსი“. ფრანგი როტშილდების ფინანსური მხარდაჭერით „ალიანსმა“ ებრაელებისთვის გახსნა სკოლები აზიისა და აფრიკის სხვადასხვა ქვეყანაში. ამ სკოლებში, რომელიც ფრანგულ სისტემაზე იყო აგებული,

რელიგიასთან ერთად მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო საერო განათლებისთვის საჭირო საგნებს, აგრეთვე ფრანგულ, არაბულ, თურქულ, ესპანურ და ინგლისურ ენებს. 1896 წელს ასეთი სკოლა გაჩნდა კაიროში და შემდეგ ალექსანდრიაში. პირველი მსოფლიო ომის წინ სხვადასხვა ქვეყანაში ებრაული სკოლების რიცხვი 100-დე გაიზარდა. მათი გეოგრაფია გაფართოვდა მაროკოდან ირანამდე, ხოლო მონაფეების კონტინგენტმა საეარაუდოდ 26 ათასს მიაღწია (Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands*, 23-25).

XIX საუკუნის მიწურულს გვიტე სიონისტური მოძრაობის არეალში აღმოჩნდა. 1896 წელს ახალგაზრდა სიონისტი, სტამბოლელი ებრაელი იოსებ მარკო ბარუხი (1872-1899) ჩავიდა სუეცში, შემდეგ კი აქტიური საქმიანობა გაშალა ალექსანდრიაში და კაიროში. ადგილობრივ ებრაელ საქმოსანთა დახმარებით მან შექმნა სიონისტების ჯგუფი, რომელიც 1897 წელს „ბარ-კობას საზოგადოებად“ იქცა. 1900 წელს ი. ბარუხი ევნაში გაგზავნილ წერილში, რომელიც მსოფლიო სიონისტური ცენტრისთვის იყო განკუთვნილი, წერდა, რომ სიონიზმი ასე თუ ისე ფეხს იკიდებდა აშქენაზის ებრაელებს შორის კაიროში და მთელ ევროპეტში (Norman A. Stillman, 69). მაღლ, საფარდების სიონისტური ორგანიზაციები გაჩნდნენ ალექსანდრიაში, პორტ-სა'იდში, სუეცში, ტანტაში და ალ-მანსურაში, მაგრამ ევროპეტელი ებრაელების დიდი უმრავლესობა სიფრთხილეს იჩენდა. საეაქრო-ეკონომიკურ სფეროში ისინი ნაყოფიერად თანამშრომლობდნენ, როგორც მუსლიმებთან, ისე არამუსლიმურ კონფესიებთან და არ უპირისპირდებოდნენ არაბულ ნაციონალიზმს. ასეთი პრაგმატული პოლიტიკის შედეგად ბევრი ევროპეტელი ებრაელი სახელისუფლებო სარბიელზეც დანიშნურდა. მათ შორის იყო კატტავის ოჯახი, რომელსაც სათავეში ედგა ახალი ევროპეტის ეკონომიკის ერთ-ერთი გამოჩენილი ორგანიზატორი იუსუფ (იოსებ) კატტავი (ჰესუფ აჰლან კატტავი ფაშა, 1861-1942), საფარდის ებრაელთა აღიარებული მეთაური.

იუსუფ კატტავი წარმოშობით იყო კაიროს ჩრდილოეთით მდებარე სოფელ კატადა. განათლებად მან მიიღო ევროპაში, სადაც დაეუფლა საინჟინრო საქმეს და შაქრის წარმოების ტექნოლოგიას. ევროპეტში დაბრუნების შემდეგ ის სათავეში ჩაუდგა კომპანიას, რომელიც ფლობდა შაქრის პლანტაციებს და სანარმოებს. სხვა ებრაელ საქმოსნებთან ერთად, იუსუფ კატტავი თანამშრომლობდა ტალ'ათ შარბის ბანკ „მისრ“-თან და აქტიურად მონაწილეობდა ევროპეტის ეროვნული ეკონომიკის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში. ებრაელი საქმოსანი მონარქისტი იყო და არ შესულა „ეაფდის“ პარტიაში, მაგრამ თავს თვლიდა ევროპეტის პატრიოტად და ახლო იდგა როგორც სამეფო კართან, ასევე სა'დ ზალულთან. 1912 წელს მან ფაშას ტიტული მიიღო და ორჯერ (1924-1925 წწ.) მთავრობის წევრიც გახდა. მისი შვილები – რენე ბეი და ასლან ბეი, რომელთაც ბრწყინვალე ევროპული განათლება ჰქონდათ, თავს ასევე ევროპეტელად თვლიდნენ და წარმატებით აგრძელებდნენ მამის საქმეს. იუსუფის გარდაცვალების შემდეგ რენე კატტავი სათავეში ჩაუდგა კაიროს საფარდების თემს და ყოველმხრივ ცდილობდა თავისი კონფესიის მეტ ინტეგრირებას მუსლიმურ საზოგადოებასთან. მისი მზარდაქვრით, პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ შეიქმნა „ევროპეტის ახალგაზრდა ებრაელთა ასოციაცია“, რომლის დევიზი იყო: „ევროპეტ ჩვენი სამშობლოა და არაბული ჩვენი ენაა.“ ამგვარად, რენე კატტავი და გავლენიან ევროპეტელ ებრაელთა ნაწილი არაბიზაციის და ევროპტიზაციის მომხრე იყო, რაც გამორიცხავდა მის მოწინააღმდეგე სიონისტურ მოძრაობაში.

XIX საუკუნის დამლევს და XX საუკუნის დამდეგს ევროპეტის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოჩნდა კიდევ ერთი ებრაული ოჯახი, რომელიც წარმოშობით იტალიიდან იყო, მოღვაწეობდა იზმირში და 1860 წელს კაიროში დასახლდა. ოჯახის მეთაურის სახელი არაბულად არის მურინიუ შეჰურილი- (იტალ. Moreno Cicurel, 1820-1919). მან თავის შვილებთან (იუსუფი, სოლომონი, სალვატორი) ერთად შეძლო გაეხსნა კაიროში ქსოვილებისა და ტანსაცმლის დიდი თანამედროვე მაღაზიები (Les Grand Magasins Cicurel). მორენოს ვაჟი იუსუფ ბეი გახდა კაიროს საეაქრო პალატის წევრი და 1920 წელს შეიყვანა ბანკ „მისრ“-ის დირექტორთა ათაკაციან საბჭოში, ხოლო მისი უმცროსი ძმა სალვატორი ხელს უწყობდა სპორტის განვითარებას, ხელმძღვანელობდა ევროპეტის მოფარიკავეთა გუნდს 1928 წლის ოლიმპიურ თამაშებში.

ნაყოფიერი საქმიანობისათვის მას ბეის ტიტული მიენიჭა. ებრაული ოჯახი, რომელიც ადრე არ იყო დაკავშირებული ეგვიპტესთან, გახდა მეფის წარმატებული ქვეშევრდომი, რაც ხელს არ უშლიდა მას ყოფილიყო საფარდების თემის აქტიური წევრი. მორენოს უმცროსი შვილი სალვატორი 1934 წელს იერუსალიმის ებრაული უნივერსიტეტის დაარსებაშიც მონაწილეობდა. პოლიტიკური სიონიზმისგან ის შორს იდგა, მაგრამ არ იყო ისეთი კატეგორიული, როგორც რენე კატტაი, რომელიც მან შეცვალა კაიროს საფარდების „ებრაული საზოგადოების“ თავმჯდომარის (პრეზიდენტის) თანამდებობაზე (1946-1957 წწ.). ზომიერმა და წინდახედულმა პოლიტიკამ საშუალება მისცა ეგვიპტელ ებრაელთა მესვეურებს ხანგრძლივად შეენარჩუნებინათ მიღწეული პოზიციები არაბული სამყაროს ყველაზე დიდ ქვეყანაში.

XIX საუკუნის მიწურულს და პირველი მსოფლიო ომის წინ, ე.ი. ბრიტანეთის საოკუპაციო რეჟიმის დროს, უცხოელებისა და არამუსლიმი ეგვიპტელების როლი ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში კიდევ უფრო გაიზარდა, რაც პირველ რიგში ეკონომიკაში და სამეურნეო საქმიანობაში გამოვლინდა. არამუსლიმები (ბერძნები, სომხები, ებრაელები, სირიელი და ლიბანელი არაბები) ეგვიპტელ მუსლიმებზე მეტად აქტიურობდნენ საეაჭრო-საფინანსო და სასაქონლო წარმოების სფეროში, რაც ხელს უწყობდა კომპრადორული ბურჟუაზიის ჩამოყალიბებას და მის ორიენტაციას უცხოურ კაპიტალზე (J.A. Фридман, Капиталистическое развитие Египта. 16). მართალია, წარმოშობით არაეგვიპტელ საქმოსნებს კაპიტალი არ გაჰქონდათ საზღვარგარეთ და ასე თუ ისე ხელს უწყობდნენ ფულადი სახსრების დაბანდებას ქვეყნის ეკონომიკაში, მაგრამ რელიგიურ-ეთნიკური ფაქტორი კვლავ უშლიდა ხელს მათ სრულ ინტეგრაციას მუსლიმურ საზოგადოებაში. არაეგვიპტელები მოხერხებულად სარგებლობდნენ კაპიტალატივის სისტემით, რაც მუსლიმი მოსახლეობის ეჭვებს და ზოგჯერ პროტესტსაც იწვევდა (В.И.Дятлов, Национальные меньшинства и национальная буржуазия Египта. 72-74). ევროპელ ქრისტიანებს, რომელთა რიცხვმა ეგვიპტეში საგრძნობლად იმატა, არ შეიძლება დაჰყონოდათ ისეთივე პრეტენზიები, როგორიც ჰქონდათ კომეტებს ან თუნდაც სირიელ არაბებს, მაგრამ სამაგიეროდ, ისინი ფლობდნენ ისეთ ძლიერ იარაღს, როგორიც იყო ევროპის დიდი სახელმწიფოების (ინგლისი, საფრანგეთი) მხარდაჭერა. საგარეო ფაქტორის მნიშვნელობა ეგვიპტის ეკონომიკისა და შინაპოლიტიკური ცხოვრებისათვის ცხადად გამოჩნდა ფინანსური კრიზისისა და განმათავისუფლებელი მოძრაობის პერიოდში.

9. ეგვიპტე XIX საუკუნის დამლევს და XX საუკუნის პირველ მეოთხედში

ნაპოლეონის სამხედრო ექსპედიციის შემდეგ, ინგლისის ექსპანსია ეგვიპტეში იყო მეორე ევროპული სახელმწიფოს (ცდა ეგვიპტის კოლონიზაციისა და იგი გაცილებით წარმატებული გამოდგა. ამ არაბული ქვეყნის ოკუპაციამ არა მარტო ეგვიპტელი ხალხის უკმაყოფილება, არამედ ინგლისის მეტოქე სახელმწიფოების, განსაკუთრებით საფრანგეთის შემფოთებაც გამოიწვია. ბრიტანეთის დიპლომატიას მოუხდა დიდი ძალისხმევა საერთაშორისო ასპარეზზე თავისი პოლიტიკური ოპონენტების ნეიტრალიზებისათვის. 1904 წელს ინგლისმა დადო რამდენიმე ხმეკერულება თავის მთავარ მეტოქესთან – საფრანგეთთან, რომლითაც საფუძველი ჩაუყარა ანტანტას. შედგა გარიგება, რომლითაც საფრანგეთი შეეცადა ინგლისელების დე ფაქტო გამგებლობას ეგვიპტეში, რის სანაცვლოდ, მიიღო შეუზღუდავი მოქმედების უფლება არაბულ მალრიბში, კერძოდ, მაროკოში. იმავე წელს ინგლისი შეუერთდა 1888 წლის ე.წ. „კონსტანტინოპოლის კონვენციას“, რომელსაც ხელს აწერდნენ ბრიტანეთი, საფრანგეთი, რუსეთი, გერმანია, ავსტრია-უნგრეთი, იტალია, ესპანეთი, პოლანდია და ოსმალეთი. ამ კონვენციის თანახმად, სუეცის არხი ყოველთვის ღია უნდა ყოფილიყო ყველა სახის, მათ შორის სამხედრო გემებისათვის (В.Б. Лущий, Новая история арабам, 203). 1906 წელს სუეცის არხის ზონას ინგლისელებმა მიუერთეს სინას ნახევარკუნძული, რამაც სტამბოლის უკმაყოფილება გამოიწვია, მაგრამ ამით არაფერი არ

შეცვლილა. დიპლომატიური მანევრებით ინგლისმა ზურგი გაიმავრა ევროპაში, რის შემდეგაც არსებითი მნიშვნელობა მიენიჭა ეგვიპტის პოლიტიკურ მოწყობას, საფინანსო-ეკონომიკურ საკითხებს და მოსახლეობასთან ურთიერთობის უმძიმეს პრობლემას.

პირველი ნაბიჯი, რომელიც ინგლისელებმა გადადგეს აშმად 'ურაბის დამხობის შემდეგ, მიზნად ისახავდა ეგვიპტეზე სრული პოლიტიკური კონტროლის დაწესებას, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა მანამდე არსებული სახელისუფლებო სტრუქტურის უარყოფას. ფორმალურად, ქვეყნის სათავეში კვლავ იდგა ხედივი, რომელიც ბრიტანეთის მოხელედ იქცა. მთავრობა შედგებოდა ექვსი მინისტრისგან და მას მეთაურობდა პრემიერ-მინისტრი, მაგრამ ფაქტობრივად, ხელისუფლების პირველი პირი გახდა ინგლისელი ივლინ ბერინგი (იგივე ლორდი კრომერი, 1883-1907),¹⁷ რომელსაც ოფიციალურად მხოლოდ ბრიტანეთის გენერალური კონსულის (Consul-General) ან რეზიდენტის თანამდებობა ეკავა. გამოცდილ დიპლომატს და ადმინისტრატორს, მაიორი ი. ბერინგი 1883 წელს ჩაუდგა სათავეში ინგლისელ მრჩეველთა დიდ ჯგუფს, რომელიც მთლიანად აკონტროლებდა ეგვიპტელი მოხელეების და მინისტრების საქმიანობას. მისმა ადმინისტრაციამ წარმატებით გაართვა თავი აშმად 'ურაბის რევოლუციის შემდეგ წარმოქმნილ ქაოსს და შექმნა ბრიტანეთის ბატონობისთვის ოპტიმალური რეჟიმი, რომელიც 'ფარული პროტექტორატის' სახელითაც ცნობილი. პირველ დიდ წარმატებას ახალმა ადმინისტრაციამ მიაღწია 1888 წელს, როცა მოახერხა დაბალანსებული ბიუჯეტის შედგენა, რასაც მოჰყვა 1898 წელს ეროვნული ბანკის დაარსება. ფორმალურად, ეს იყო ეგვიპტის ბანკი, მაგრამ ფაქტობრივად, წარმოადგენდა ქვეყნის საფინანსო სისტემაზე ინგლისელების ზედამხედველობის ინსტრუმენტს. ბერინგის გადადგომის შემდეგ ბრიტანეთის კოლონიურ ადმინისტრაციას ეგვიპტეში სათავეში ჩაუდგა ელდონ გორსტი (Sir Eldon Gorst, 1907-1911 წწ.),¹⁸ ხოლო 1911 წლიდან გენერალი კიტჩენერი (1911-1914),¹⁹ რომელმაც სახელი გაითქვა სუდანის დაპყრობით 1898 წელს. ორივე დიდ ინგლისელ მოხელეს ოფიციალურად ეწოდებოდა „ბრიტანეთის მთავარი რწმუნებული“ (Britain's Chief Representative) ეგვიპტეში.

ინგლისელების ბატონობის პერიოდში ეგვიპტეში გაგრძელდა ადმინისტრაციული და სასამართლო რეფორმა. თითოეულ პროვინციაში არჩეულ იქნა ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანო – მეჯლისი. დედაქალაქში გაჩნდა წარმომადგენლობითი ინსტიტუტი – საკანონმდებლო-საკონსულტაციო საბჭო („მაჯლის შურა“) და გენერალური ასამბლეა („ჯამი უმუმიდა“). 1890 წელს დაიწყო სასამართლო სისტემის რეფორმა: შეიქმნა პირველი ინსტანციის, საკასაციო და რაიონების, ე.ი. ადგილობრივი სასამართლოები („აჰლიაჰი“). ამგვარად, მოხდა სასამართლო სისტემის განახლება და ამ სახით იგი XX საუკუნეში ფუნქციონირებდა.

1882 წლის მოვლენების შემდეგ ეგვიპტე ფაქტობრივად დარჩა ორგანიზებული სამხედრო ძალის გარეშე და ინგლისელებმა ჩათვალეს, რომ ხედივის სამსახურში უნდა ჩამდგარიყო ახალი, ბრიტანულ-ეგვიპტური არმია. თავდაპირველად, შეიქმნა სამხედრო ბრიგადა, რომელიც ოდნავ აღემატებოდა 2 ათას კაცს. სამხედრო მინისტრის თანამდებობა არ გაუქმებულა, მაგრამ ახალი არმიის ჩამოყალიბების პროცესს 1882-1885 წლებში წარმართავდა სერდარის მოვალეობის შემსრულებელი, ბრიტანელი გენერალი ვუდი (Henry Evelyn Wood), რომლის განკარგულებაში მყოფი 257 ოფიცრიდან, 27 იყო ინგლისელი. მოკლე დროში ბრიტანელების მეთაურობით ეგვიპტელებმა გაიარეს კარგი სამხედრო სკოლა და სუდანში მაჰდისტებთან ომში საბრძოლო გამოცდილება მიიღეს. 1889 წელს ბრიტანულ-ეგვიპტური არმიის პირადი შემადგენლობა უკვე 10 ათასს აღემატებოდა.

XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს შეიცვალა ეგვიპტის ეთნიკური სახე: თუ მუშამამდ 'ალის გამგებლობის დასაწყისში ქვეყანაში მცხოვრები თურქები ჯერ კიდევ გამოირჩეოდნენ სიმრავლით და შედარებით მაღალი ცხოვრების დონით, XIX საუკუნის 70-იან წლებში მათი რიცხვი საკარგადოდ 10-15 ათასს არ აღემატებოდა (B.C. Кошелев, Консультативное собрание ..., 197, შენ. 3). საუკუნის მიწურულს თურქების ასიმილირება ეგვიპტელებთან თითქმის დამთავრდა. გაიზარდა არაბული ენის სტატუსიც: 1858 წლიდან სა'იდ ფაშას ბრძანებით, ოფიციალური საბუთების წარმოება უნდა მომხდარიყო არაბულ ენაზე, მაგრამ თურქი მოხელეების მოთ-

ხოვნით, ეს სიახლე არ დაინერგა. 1869 წელს ხედიც ისმა'ილმა განაახლა სა'იდის ბრძანება, მაგრამ არმიას იგი არ შეეხო. როგორც ოფიციალურმა სახელმწიფო ენამ, არაბულმა საბოლოოდ შეცვალა თურქული XIX საუკუნის დამლევი. გამონაკლისის წარმოადგენდა მუჰამმად 'ალის ოჯახი, რომლის თითქმის ყველა შთამომავალი ლაპარაკობდა თურქულად და ბევრი მათგანი არაბულს საერთოდ არ ფლობდა. მხოლოდ მეფე ფარუკის დროს (1936-1952) არაბულმა სამეფო კარზეც დაიკავა თურქული ენის ადგილი (G.Baer, Social Change in Egypt: 1800-1914, 149-150). უფრო სიცოცხლისუნარიანი გამოდგა თურქული ტიტულატურა, კერძოდ, „ბეგი“ (ან „ბეი“) და „ფაშა“ (არაბ. „ბაშა“), რომელიც საბოლოოდ გაუქმდა მხოლოდ 1952 წლის რევოლუციის შემდეგ.

ამჟამად 'ურაბის აჯანყების მარცხმა შეაფერხა ეროვნული მოძრაობა ეგვიპტეში, მაგრამ ე.წ. „დინშავის საქმემ“ გარკვეულად გამოაფხიზლა ეგვიპტელები. 1906 წლის 13 ივნისს ქალაქ ტანტას მახლობლად, სოფელ დინშავისთან მტრედებზე ნადირობისას ინგლისელებმა სასიკვდილოდ დაჭრეს ფელლაჰი ქალი, რასაც მოჰყვა აღშფოთებული ადგილობრივი მოსახლეობის თავდასხმა მონადირეებზე. ამ შეტაკებისას რამდენიმე ინგლისელმა მიიღო ფიზიკური დაზიანება, ხოლო ერთი მათგანი გზაზე დაიღუპა. „დინშავის საქმე“ გადაეცა სასამართლოს, რომელსაც თავმჯდომარეობდა იუსტიციის მინისტრი ბუტრუს ლალი. დამნაშავედ გამოცხადდნენ ფელლაჰები, რომელთაგან ოთხი ჩამოახრჩვეს, ხოლო რამდენიმეს საკატორლო სამუშაოები მიუსაჯეს. სასამართლოს განაჩენს მოჰყვა საყოველთაო პროტესტი, რაც პოლიტიკურ კრიზისში გადაიზარდა, მაგრამ, გარკვეული დათმობების გზით, ეგვიპტის ბრიტანულმა ადმინისტრაციამ შეძლო დაძაბულობის განმუხტვა (Ш.А. аш-Шафии, Развитие нац.-освободительного движения в Египте, 40-41).

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, გამომდინარე ინგლისის კოლონიური ინტერესებიდან, ეგვიპტე მონოკულტურის ქვეყანა გახდა, რაც ნიშნავდა სოფლის მეურნეობის გადასვლას ბამბის კულტურის მოშენებაზე. ჯერ კიდევ 1820 წელს ფრანგმა ინჟინერმა ჟუმელმა (Louis Jumel) ხელი მოკიდა მალალი ხარისხის ბამბის კულტურის მოშენებას ეგვიპტეში. 40 წლის შემდეგ ბამბამ პირველი ადგილი დაიკავა ქვეყნის საგარეო ვაჭრობაში და 1861 წელს მისი საექსპორტო ფასი დაახლოებით 1,5 მილიონ ეგვიპტურ გირვანქა სტერლინგს მიუახლოვდა (Al.Hourani, A History of the Arab Peoples, 267). ბამბა მალალი ხარისხის საექსპორტო კულტურა იყო და ემსახურებოდა ინგლისის საფეიქრო მრეწველობის განვითარებას, რადგან ადგილზე მხოლოდ მისი პირველადი დამუშავება ხდებოდა. 1882-1899 წლებში ეგვიპტიდან ბამბის ექსპორტი გაიზარდა სამჯერ, რასაც მოჰყვა მოსახლეობისთვის სასიცოცხლოდ აუცილებელი სურსათის წარმოების შემცირება და საჭირო გახდა ხორბლისა და ფქვილის შემოტანა ქვეყნის გარედან. პირველი მსოფლიო ომის წინ ეგვიპტის დამუშავებული მიწების 40% იყო მსხვილი მიწათმფლობელების ხელში, 20% კი ეკუთვნოდა საშუალო და წვრილ მემამულეებს. უცხოელების და კერძო კომპანიების განკარგულებაში გადავიდა საკარგავების 1/5. ინგლისელები აკონტროლებდნენ საირიგაციო სისტემას, სარკინიგზო, საზღვაო და სამდინარე ტრანსპორტს (Л.А.Фридман, Капиталистическое развитие Египта, 11; Al.Hourani, A History of the Arab Peoples, 289).

XIX საუკუნის 70-იან წლებში ეგვიპეში თითქმის აღარ დარჩა ის დიდი სამრეწველო საწარმოები, რომელთაც საფუძველი ჩაუყარა მუჰამმად 'ალიმ, ხოლო გადარჩენილი სახელოსნო წარმოება და მანუფაქტურა ვერ უძლებდა ევროპიდან შემოტანილი იაფი საფარმოების კონკურენციას. ინგლისელების ექსპანსიის შემდეგ მდგომარეობა არ გაუმჯობესებულა, ვინაიდან, იმპორტულ საქონელზე დაწესებული 10%-იანი ბაჟი ძალაში დარჩა, ხოლო 1902 წელს იგი 8%-დე შემცირდა, რამაც სახელოსნო წარმოების კონკურენტუნარიანობა კიდევ უფრო შეასუსტა. აქედან გამომდინარე, დაიწყო პროცესი, რომელსაც ზოგიერთი მკვლევარი ქვეყნის „აგრაიზაციას“ უწოდებს, რაც ნიშნავს ქალაქის მოსახლეობის გადინებას სოფელში. ამას ადასტურებს სტატისტიკური მონაცემები, რომლის თანახმად, 1897 წელს ქალაქებში ცხოვრობდა მოსახლეობის 14,3%, ხოლო 1907 წელს მხოლოდ 13,7%. XX საუკუნის დამდეგს, განსაკუთრებით პირველი მსოფლიო ომის დროს დაიწყო უკუ პროცესი: სოფლის მეურნეობაში შეიქმნა ჭარბი მუშახელის პრობლემა, რამაც გამოიწვია ქალაქიდან წასული

მოსახლეობის უკან დაბრუნება. უფრო მეტიც, ათასობით ფელაქში იძულებული გახდა დიდ ქალაქებში ეძებნა სამუშაო ადგილი და არაკვალიფიციური, სრულიად უუფლებო მუშახელი გამხდარიყო. მათი დიდი ნაწილი ადგილს პოულობდა სარტავ-საქსოვ სახელოსნოებში, რომლებიც განაგრძობდნენ არსებობას, მაგრამ აქ წარმოებული საქონლის გასაღების ბაზარი შემოიფარგლებოდა ქვეყნის შორეული რაიონებით, ან იმპერიის პროვინციებით. ბაბმის პირველადი დამუშავების, თამბაქოსა და შაქრის სანარმოების გარდა, ათასობით მუშა იყო დაკავებული სამშენებლო მასალის დამამზადებელ და სატრანსპორტო სახელოსნოებში (J.A. Фридман, Капиталистическое развитие Египта, 148-149; 152-157. 285-286). XIX საუკუნის მიწურულს და პირველი მსოფლიო ომის წინ ეგვიპტის მუშათა კლასი გაიზარდა, გახდა უფრო მონოლითური და ორგანიზებული, რაზეც მეტყველებს პროფესიული ორგანიზაციების შექმნა. ახალი ძალის გამოჩენას ასპანგზე აღინიშნა სოციალური მოთხოვნებით ჩატარებული გაფიცვებით, მაგრამ ეგვიპტელ მუშებს არ ჰქონდათ საერთო ფრონტი არც ფელაქებთან, არც ინტელიგენციასთან. მათი გამოსვლები, სპორადული ხასიათისა იყო და არსებით გავლენას ვერ ახდენდა პოლიტიკურ ცხოვრებაზე (Ш.А.аш-Шафии, Развитие нац.-освободительного движения в Египте, 46.48).

ქვეყანაში გატარებული რეფორმები და პოლიტიკური ცვლილებები ეგვიპტის ქალაქებზეც აისახა. მართალია, ვაჭარ-ხელოსანთა სოციალური ფენა კვლავ არსებობდა, მაგრამ მისი ტრადიციული სტრუქტურა და ადგილი საზოგადოებრივ ცხოვრებაში შეიცვალა. სავაჭრო და სახელოსნო საქმიანობის ცენტრს ყოველთვის წარმოადგენდა ბაზარი (არაბ. „სუკ“), რომელიც ძირითადად ეგვიპტელების ხელში იყო, თუმცა აქვე ნახავდით სირიელებსა და თურქებს. კაიროს ბაზრებზე შეიძლება არაბეთიდან და აფრიკის ქვეყნებიდან, ხშირად კი ინდოეთიდან შემოტანილი საქონლის შეძენა. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ევროპის სამრეწველო საქონლის იმპორტმა და ევროპელი ვაჭრების „კაპიტულაციურმა“ უფლებებმა ძირი გამოუთხარეს ტრადიციულ ბაზარს და მის ძირითად კომპონენტს – ვაჭარ-ხელოსანთა გაერთიანებებს, რაც ხელი-სუფლების მიერ გატარებული პოლიტიკითაც იყო განპირობებული.

XIX საუკუნის მიწურულს სათანადო დეკრეტების საფუძველზე ვაჭარ-ხელოსანთა შეიხებს ჩამოართვეს საგადასახადო-აღმასრულებელი მოხელის ფუნქცია, რამაც ძალიან შეასუსტა მათი როლი. მართალია, სა'იდის და ისმა'ილის დროს ეს რეფორმა ბოლომდე ვერ განხორციელდა, მაგრამ 1887-1892 წლებში გაუქმდა წარმოებასა და ფასწარმოქმნაზე ხელოსანთა გილდიების მონოპოლიური უფლებები და მათ საქმიანობაზე სახელმწიფო კონტროლი დანესდა. თავისუფალი ვაჭრობის გამოცხადებამ ხელი გაუხსნა უცხოელებს და ეგვიპტის ბაზარი მათთვის ხელმისაწვდომი გახდა. პირველი მსოფლიო ომის წინ თავისი ფუნქცია დაკარგა ქალაქის უბნის შეიხმაც („შაიხ ალ-ჰარა“), რადგან მისი ფისკალური და საპოლიციო-სამეთვალყურო ვალდებულება სახელმწიფო მოხელეს გადაეცა. მართალია, უბნების შეიხებს დარჩათ გარკვეული მოვალეობა (მაგ. დაბადების ან გარდაცვალების დოკუმენტურად დაფიქსირება), მაგრამ ქალაქის უბანი, როგორც ერთი სოციალური ჯგუფის მაცხოვრებლების ერთიანობა, თანდათან თავის ადრინდელ სახეს კარგავდა (G. Baer, Social Change in Egypt, 144-145). ამავე დროს, ქალაქებსა და სოფლებში დარჩა უბნები, რომლებიც საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბდნენ რელიგიური კუთვნილების მიხედვით.

XIX საუკუნეში და XX საუკუნის დამდეგს ეგვიპტის საქალაქო ცხოვრებაში რელიგიური ფაქტორი ან ე.წ. „მიღებების სისტემა“, ისევე, როგორც ოსმალეთის სხვა პროვინციებში, გამოკვეთილად ჩანდა. კაიროში, ალექსანდრიაში და სხვა ქალაქებში იყო უბნები, სადაც კომპაქტურად (ცალ-ცალკე იყვნენ დასახლებული მუსლიმები და არაბულსიმიები (მ.ტიკაჟი, არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში, 135-136, 139-140). ზოგჯერ, მუსლიმები და ქრისტიანები (მაგ. კოპტები) ერთ სოფელში ცხოვრობდნენ, მაგრამ აქაც განცალკევებულნი იყვნენ რელიგიური პრინციპით. ეგვიპტე, თავისი „ალ-აზჰარი“, კვლავ სუნიტური ისლამის ფორპოსტად ითვლებოდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ეს ხელს არ უშლიდა ქვეყანაში, განსაკუთრებით ქალაქებში უცხოელების, ძირითადად ევროპელების დასახლებას: თუ მუჰამმად 'ალის დროს მათი რიცხვი დაახლოებით 10 ათასს შეადგენდა, 1897 წელს მან 100 ათასს გადააჭარბა (G. Baer, Social Change in Egypt, 158).

XIX საუკუნის მიწურულს ინგლისის პოლიტიკურმა და ეკონომიკურმა ექსპანსიამ არსებითად ვერ შეცვალა ეგვიპტე, მაგრამ დააჩქარა ტრადიციული ინსტიტუტების კრთობა. ფულად-სასაქონლო მეურნეობის განვითარებამ გამოიწვია ვაჭარ-ხელოსანთა ერთი ნაწილის ჩართვა კაპიტალის დაგროვების პროცესში და, ამის შედეგად, ეგვიპტის კომპრადორული ბურჟუაზიის წარმოქმნა. განათლების თანამედროვე სისტემის დანერგვისა და ევროპული ორიენტაციის ბიუროკრატიის გამოჩენასთან ერთად, ჩამოყალიბდა ცოდნით აღჭურვილი ახალი ინტელიგენცია, რომელიც სათავეში ჩაუდგა ბძოლას ქვეყნის განახლებისა და პროგრესისათვის. ასპარეზზე გამოვლიდა ეროვნული ბურჟუაზია, რომელსაც თავის დამკვიდრება მოუხდა კოლონიურ ადმინისტრაციასთან კომპრომისების და, ზოგჯერ, დაპირისპირების გზით. ახალგაზრდა ხედიემა 'აბბას II პილმომ (1892-1914) სცადა საკუთარი პოზიცია დაეფიქსირებინა საკადრო პოლიტიკის საკითხში, როცა გადაყენებული პრემიერ-მინისტრის მუსტაფა ფაშა ფაშის ნაცვლად 1893 წლის დამლევს წარადგინა თავისი კანდიდატი კოლონიურ ადმინისტრაციასთან შეუთანხმებლად, მაგრამ მარცხი განიცადა. პრემიერ-მინისტრის თანამდებობა დაიკავა ბუტრუს ლალიმ, რომელიც გამოხატავდა კომპრადორული ბურჟუაზიის ინტერესებს და უსიტყვოდ ასრულებდა ინგლისელების რეკომენდაციებს.

1911 წელს რ. გორსტის გარდაცვალების შემდეგ ბრიტანეთის მთავარი მოხელე ეგვიპტეში გახდა ლორდი კიტჩენერი, რომელსაც კარგად იცნობდნენ ეგვიპტესა და სუდანში. მისი ინიციატივით დაიწყო ეგვიპტის პოლიტიკური ცხოვრების ფორმალური ლიბერალიზაცია, ჩატარდა ახალი საპარლამენტო არჩევნები და მეტი თავისუფლება მიეცა ეროვნულ ბურჟუაზიას.

პირველი მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ თავისი სამხედრო და პოლიტიკური პოზიციების განმტკიცებისთვის ბრიტანეთის მთავრობამ 1914 წლის დეკემბერში ოფიციალურად დაანესა პროტექტორატი ეგვიპტეზე, რითაც ნერტილი დაუსვა ოსმალეთის ფორმალურ უფლებას და იურისდიქციას ამ არაბულ ქვეყანაზე. ინგლისელების მოთხოვნით, პრემიერ-მინისტრმა პუსაინ რუშდი ფაშამ გამოაცხადა, რომ ეგვიპტე წყვეტდა ყოველგვარ ურთიერთობას გერმანია-ოსმალეთის ბლოკთან. ახალი საკანონმდებლო კრების არჩევნები გადაიდო, ხოლო სამხედრო რეჟიმის შესაბამისად, ქვეყნის ტერიტორიაზე მთელი ძალაუფლება გადაეცა ბრიტანელ ოფიცერებს. პროტექტორატის გამოცხადების შემდეგ ბრიტანეთის მთავარი მოხელე ეგვიპტეში გახდა უმაღლესი კომისარი (High Commissioner). ომის წლებში ეს თანამდებობა ეკავა ბრიტანეთის კოლონიური ადმინისტრაციის ორ გამორჩენილ წარმომადგენელს ჰენრი მაკმაჰონს (Sir Henry McMahon, 1915-1917 წწ.) და რეჯინალდ უინგეიტს (Sir Reginald Wingate, 1917-1919 წწ.).

1914 წელს პროოსმალური ორიენტაციის ბრალდებით, ინგლისელებმა გადააყენეს ხედიეი 'აბბას II, რომელიც შეცვალა მისმა ბიძამ, ხედიე ისმა'ილის შვილმა ჭუსაინ ქაშილმა (1914-1917), მაგრამ არა ხედიეის, არამედ სულთნის ტიტულით. პუსაინ ქაშილმა განათლება მიიღო სამეფო ოჯახის წევრებისთვის გახსნილ პრივილეგიურულ სკოლაში. 1867 წელს მამასთან ერთად ის ჩავიდა სტამბოლში, შემდეგ გაემგზავრა საფრანგეთში და ერთხანს ნაპოლეონ III-ის სამეფო კარზე იმყოფებოდა. 1869 წელს მომავალი სულთანი დაესწრო სუეცის არხის გახსნის ცერემონიალს, რის შემდეგაც სათავეში ჩაუდგა დიპლომატიურ მისიას იტალიაში. 1870 წლიდან მას მალალი თანამდებობა ეკავა სხვადასხვა სამინისტროში, ხელმძღვანელობდა საირიგაციო სამუშაოებს ტანტას რაიონში. სულთანად აღზევების შემდეგაც პუსაინ ქაშილი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა სოფლის მეურნეობას, რისთვისაც დააფუძნა რამდენიმე საქველმოქმედო საზოგადოება. პირველი მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ მისი წინადადებით, გაუქმდა ეგვიპტის მთავარი ყადის თანამდებობა, რომელიც ფორმალურად, მაინც ოსმალთა ბოტონობის სიმბოლოდ აღიქმებოდა.

პუსაინის მემკიდრე გახდა მისი ძმა, ხედიე ისმა'ილის უმცროსი შვილი ფუ'ად I (1917-1922, მეფე 1922-1936). 12 წლის ასაკში ფუ'ადი ევროპაში გაჰყვა გადაყენებულ მამას, სწავლობდა ჟენევაში, ტურინში და რომის არტილერიის სამხედრო აკადემიაში, იყო ოსმალეთის სამხედრო ატაშე ვენაში. ერთხანს ის იმყოფებოდა სტამბოლში და 1892 წელს დაბრუნდა ეგვიპტეში. როგორც სამეფო კარის წარმომადგენელს, მას ეკა-

ვა ახლად გახსნილი კაიროს უნივერსიტეტის რექტორის თანამდებობა (1908-1913 წწ.) და იყო „ეგვიპტის გეოგრაფიული საზოგადოების“ პრეზიდენტი (1915-1918 წწ.). გამომდინარე თავისი წინაპრის წარმომავლობიდან, ფუადი პრეტენზიას აცხადებდა ალბანეთის ტახტზე, მაგრამ ეს ამბიცია უპერსპექტივო აღმოჩნდა. მის დროს, 1920 წელს ცნობილი ეგვიპტელი ფინანსისტის ტალ'ათ ჰარბ ფაშას (1867-1941) ინიციატივით დაარსდა ბანკი „მისრ“-ი, რომელმაც შემდეგში თავისი ფილიალები გახსნა ლიბანში, სირიაში, სუდანში, იემენში და სა'უდის არაბეთში. ბანკი აფინანსებდა კერძო კომპანიებსა და პროექტებს ეკონომიკის სხვადასხვა სფეროში.

პირველი მსოფლიო ომის დროს, ეგვიპტის მთელი მეურნეობა და სატრანსპორტო საშუალებები ბრიტანეთის სამხედრო ინტერესებს დაექვემდებარა, ხოლო ათასობით ეგვიპტელი განვეულ იქნა არმიის დამხმარე „მუშათა ბატალიონებში“, სადაც ფორმალურად, „ნებაყოფლობით“ ნ-თვიან სამსახურს გადიოდა. საგრძნობლად გაუარესდა მოსახლეობის მდგომარეობა, რამაც ნოყიერი ნიადაგი მოშუშადა ანტიბრიტანულ განძანათვისუფლებელ მოძრაობას, მით უმეტეს, რომ ომში მონაწილე ქვეყნების ინტერესები სრულიად უცხო იყო ეგვიპტელებისათვის. მასობრივი სახალხო გამოსვლების ასაცილებლად ინგლისელებმა მკაცრი ცენზურა დაანესეს პრესაზე, ხოლო ნაციონალისტური პარტიის („მიზბ ალ-ვატან“) ლიდერი 'ალი ქამილი ქვეყნიდან გააძევეს. მიუხედავად ამისა, ანტიბრიტანული განწყობილება ქვეყანაში არ იცვლებოდა, რაც დაადასტურა ტერორისტულმა თავდასხმებმა იმ სახელმწიფო მოხელეებზე, რომელთაც მოსახლეობა ინგლისელების ინტერესების გამტარებლად მიიჩნევდა (ჰუსაინ ქამილი, ჰუსაინ რუშდი, ვაჟების მინისტრი და სხვა).

მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ ეგვიპტეში დაიწყო ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ახალი ეტაპი. მრავალრიცხოვან პოლიტიკურ ჯგუფებს შორის დაწინაურდა ე.წ. „ვაფდის“ („ვაჰდ“ – „დელეგაცია“) პარტია, რომლის დამაარსებელი სა'დ ზალლული (სა'დ ზალლულ, 1859-1927), აკად. ე.კრაჩკოვსკის აზრით, იყო „თანამედროვე ეგვიპტის ყველაზე ცნობილი პოლიტიკური ორატორი“ (И.Ю. Крачковский, *Новоарабская литература*. – Избр. соч., III, 78).

შეძლებული მინათმფლობელის შვილი ღარბიას პროვინციიდან (ქვემო ეგვიპტე) სა'დ ზალლული 1873 წელს ჩაირიცხა „ალ-აზჰარში.“ აქ იგი დაუახლოვდა მუჰამმად 'აბდუს, რომლის რეკომენდაციით 1880 წელს მუშაობა დაიწყო „ალ-ვაჰა'ი“ ალ-მისრიდა“-ს რედაქციაში, შემდეგ კი სხვადასხვა თანამდებობა ეკავა ადმინისტრაციულ და სასამართლო სისტემაში. 1892-1897 წლებში სა'დ ზალლული პარიზში ეუფლებოდა იურისპრუდენციას. მას შემდეგ, რაც დაუნათესავდა მუსტაფა ფაჰმის ოჯახს, იგი თურქულ-ჩერქეზული სახელისუფლებო ელიტის წევრი გახდა, რამაც ხელი შეუწყო მის კარიერას. 41 წლის ასაკში სა'დ ზალლულმა ფაშას ტიტული მიიღო და ლორდ კრომერის მიერ ჩატარებულ „მთავრობის ეგვიპტისაჰალის“ დროს 1906 წელს განათლების მინისტრის თანამდებობა დაიკავა, ხოლო 1910 წელს იუსტიციის მინისტრი გახდა. როცა, 1913 წელს ეგვიპტეში არჩეულ იქნა ახალი, ერთპალატიანი პარლამენტი (საკანონმდებლო კრება), სა'დ ზალლული 1914 წლის იანვარში მის ვიცე-თავმჯდომარედ დაამტკიცეს.

ომის შემდეგ პერიოდში სა'დ ზალლულმა მკვეთრად შეცვალა პრობრიტანული ორიენტაცია და ქვეყნის დამოუკიდებლობის მოთხოვნით გამოვიდა. მან სცადა ლონდონში ჩასვლა და საკითხის მშვიდობიანად გადაწყვეტა, რაც ითვალისწინებდა ეგვიპტის დამოუკიდებლობის აღიარებას ბრიტანეთის ყველა სტრატეგიული და ეკონომიკური ინტერესების დაცვის გარანტიით, მაგრამ გადაულახავ წინააღმდეგობას შეხვდა. 1919 წლის 8 მარტს კაიროში ინგლისელებმა დააპატიმრეს სა'დ ზალლული და სამ თანამოაზრესთან ერთად მაღტაზე გადაასახლეს (Амин Санд. *Восстан. арабов в XX веке*. Пер. с арабского, 37). ამის საპასუხოდ, ეგვიპტეში იფეთქა აჯანყებამ, რომელიც ისტორიაში შევიდა, როგორც ანტიკოლონიალური, ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუცია, რომელშიც მონაწილეობდნენ ფელაჰები, მუშათა კლასი, სტუდენტები, წერილი ბურჟუაზია და ქალები, რაც უჩვეულო იყო მუსლიმური ქვეყნისათვის. აჯანყებულები თავს ესხმოდნენ ინგლისელებს, მწყობრიდან გამოჰყავდათ ტრანსპორტი, ხოლო ზოგიერთ რაიონში თავისი „რესპუბლიკებიც“ შექმნეს. აჯანყება მალე გადაიზარდა ანტიმონარქისტულ მოძრაობაში, რომელსაც სოციალური ხასიითიც

შქონდა: მუშებმა მოითხოვეს ხელფასის მომატება, 8 საათიანი სამუშაო დღე, იაფი სა-
მედიკინო მომსახურება, პროფკავშირების თავისუფლება და სხვა. ცხადი გახდა, რომ
რევოლუციამ საფრთხე შეუქმნა არა მარტო კოლონიურ რეჟიმს და მონარქიას, არა-
მედ მემამულეებს და ახლად ჩამოყალიბებულ ეროვნულ ბურჟუაზიას. ასეთ ვითარე-
ბაში „ვაფდისტებმა“ უარი თქვეს ძალის გამოყენებაზე და მოსახლეობას მოუწოდეს
ქვეყნის ინტერესები დაეცვა მხოლოდ „კანონიერების ფარგლებში“ (Ш.А.аш-Шафиш,
Развитие нац.-освободительного движения в Египте, 64). ამით ისარგებლეს ინგლისე-
ლებმა და სასტიკად გაუსწორდნენ აჯანყებულებს: ქვეყნის თითქმის ყველა პროვინ-
ციაში გაიგზავნა დამსჯელი რაზმები, რის შედეგად ათასობით ეგვიპტელი ან ადგილ-
ზე იქნა განადგურებული, ან ციხეში აღმოჩნდა. მარტის დამლევს ინგლისელებმა
შეცვალეს უმაღლესი კომისარი რ.უინგეიტი, თითქოსდა ნაციონალისტებისადმი გა-
მოჩენილი თანაგრძნობისათვის. მის ნაცვლად დაინიშნა ცნობილი კოლონიური მოხე-
ლე ედმუნდ ალენზი (1919-1925 წწ.). ავტორიტეტულმა ეგვიპტელმა მოღვაწეებმა,
რომელთა შორის ვაფდისტებიც იყვნენ, განცხადებით მიმართეს ხალხს და მოუწოდეს
უარი ეთქვა ძალის გამოყენებაზე. ამის საპასუხოდ, 1919 წლის 17 აპრილს ინგლისე-
ლებმა გაათავისუფლეს სა' დ ზალლული და იმავე წელს უფლება მისცეს თავის დელე-
გაციასთან ერთად დასწრებლად პარიზის სამშვიდობო კონფერანციას, მაგრამ ეგვიპ-
ტის დამოუკიდებლობის საკითხი გადაუჭრელი დარჩა: ევროპის სახელმწიფოებმა და
ამერიკის შეერთებულმა შტატებმა აღიარეს ბრიტანეთის პროტექტორატის რეჟიმი.
სა'დ ზალლული და მისი დელეგაცია ევროპაში დარჩა 1921 წლის მარტამდე იმ მიზ-
ნით, რომ საზოგადოებრივი აზრი განეწყო ეგვიპტის დამოუკიდებლობის სასარგებ-
ლოდ. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ 1921 წლის დეკემბერში სა'დ ზალლული და
მისი ხუთი თანამებრძოლი, მათ შორის „ვაფდის“ მომავალი მეთაური მუსტაფა ან-
ნაჰასი, კვლავ დააპატიმრეს და სეიშელის კუნძულზე გადასახლეს, მაგრამ რამდე-
ნიმე დღეში გიბრალტარის ბაზაზე გადაიყვანეს, როგორც „ბრიტანეთის სტუმარი.“

პარიზის კონფერენციის შემდეგ ინგლისელებმა კვლავ სცადეს მოლაპარაკების
გზით განემუხტათ დაძაბულობა. ამ მიზნით, 1919 წლის დეკემბერში კაიროში ჩავიდა
კოლონიების მინისტრის მილნერის მისია, მაგრამ კომპრომისული შეთანხმება ვერ
შედეგა. ლონდონში კარგად აცნობიერებდნენ, რომ არსებობდა ანტიბრიტანული ძა-
ლების კონსოლიდაციის საფრთხე, რაც მარტო დამსჯელი ღონისძიებებით ვერ იქ-
ნებოდა აცილებული და საჭირო იყო პოლინიური რეჟიმის რეფორმა. აქედან გამომ-
დინარე, 1922 წლის 28 თებერვალს ბრიტანეთის მთავრობამ გამოაქვეყნა დეკლარა-
ცია პროტექტორატის გაუქმებისა და ეგვიპტის „დამოუკიდებელ და სუვერე-
ნულ სახელმწიფოდ“ ცნობის შესახებ. 1923 წლის 19 აპრილს მიღებულ იქნა ახა-
ლი კონსტიტუცია, რომლითაც ეგვიპტე გახდა კონსტიტუციური მონარქია ორპა-
ლათიანი პარლამენტით. 1923 წლის 17 სექტემბერს სა'დ ზალლული საბოლოოდ დაბ-
რუნდა ეგვიპტეში და 1924 წლის იანვარში საპარლამენტო არჩევნებში ვაფდისტების
გამარჯვების შემდეგ პრემიერ-მინისტრად დაინიშნა, ხოლო სახელმწიფოს მეთაურად
კვლავ ითვლებოდა ფუ'ად I – ეგვიპტისა და სუდანის მეფე, ნუბიის, კორდოფანის და
დარფურის მფლობელი.“

დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ ეგვიპტეში ცოტა რამ შეიცვალა: ქვე-
ყანაში დარჩა ბრიტანეთის ჯარი, უმაღლესი კომისარი თავისი მოხელეებით, სუდანზე
დანესებული კონდომინიუმი და ის ეკონომიკური სტრუქტურა, რომელიც მანამდე
არსებობდა. „ვაფდი“ ჩამოყალიბდა ეროვნული ბურჟუაზიის პარტიად, მაგრამ მას
შემდეგ, რაც სა'დ ზალლულმა მოითხოვა ინგლისელი ოფიცრების დათხოვნა ეგვიპ-
ტის არმიიდან, ურთიერთობა ორ მხარეს შორის დაიძაბა. 1924 წლის 19 ნოემბერს კაი-
როში ტერორისტმა სასიკვდილოდ დაჭრა ეგვიპტის არმიის სარდლად დანიშნული
ბრიტანელი გენერალი ლი სტეკი (Lee Stack), რომელიც მანამდე სუდანის გუბერნატო-
რი იყო და სისასტიკით გაითქვა სახელი. აღმოუჩენელმა ინგლისელებმა ულტიმატუ-
მის სახით მოსთხოვეს პრემიერ-მინისტრს რადიკალური ზომების მიღება, რასაც 1924
წლის ნოემბერში მოჰყვა ვაფდისტების მთავრობისა და პარლამენტის დათხოვნა.
მართალია, მომდევნო საპარლამენტო არჩევნებში ვაფდისტებმა კვლავ მიაღწიეს
ნარმატებას, მაგრამ არც სა'დ ზალლულის და არც მისი პოლიტიკური მემკვიდრის და
პარტიის ახალი თავმჯდომარის მუსტაფა ან-ნაჰასის (მუსტაფა ან-ნაჰასი) ხელი-
სუფლების სათავეში მოხვლის შემდეგ, არსებითი პოზიტიური ცვლილებები ქვეყნის

ცხოვრებაში არ მომხდარა (გ.სანიკიძე, გალასანია, ნ.გელოვანი, ახლო აღმოსავლეთის ისტორია, 230).

მუჰამად 'ალის დინასტია ეგვიპტეში

1. მუჰამად 'ალი ფაშა (1805-1848)
2. იბრაჰიმ ფაშა (1848 წ. 20 ივლისი – 1848 წ. 10 ნოემბერი)
3. 'აბბას ფაშა I ჰილმინ (მუჰამად 'ალის შვილიშვილი, ტუსუნის შვილი (1848-1854)
4. სა'იდ ფაშა (მუჰამად 'ალის შვილი) (1854-1863)
5. ისმა'ილ ფაშა (1863-1879) (იბრაჰიმ ფაშას შვილი, 1867 წლიდან ხედივი)
6. ხედივი თავჩიკ-ი (ლიტ.-ში: თაუფიკი, თევფიკი) (1879-1892)
7. ხედივი 'აბბას II ჰილმინ (1892-1914)
8. სულთანი ჰუსაინ ქამილ-ი (1914-1917)
9. სულთანი აჰმად ფუ'ად I (1917-1936)
(1922 წლიდან მეფე)
10. მეფე ფარუკ I (1936-1952)
11. მეფე ფუ'ად II (1952-1953)

შ ე ნ ი შ ე ნ ა: ეგვიპტის ბოლო, ფაქტობრივი მეფე იყო ფარუკ I რომელიც 1952 წლის 26 ივლისის რევოლუციის შემდეგ იძულებული გახდა გადამდგარიყო. მეფის მემკვიდრედ გამოცხადდა მისი 7 თვის ვაჟი ფუ'ადი (ფუ'ად II, დაიბ. 1952 წ. 16 იანვარს). ვინაიდან, 1953 წლის 18 ივნისს ეგვიპტე რესპუბლიკად გამოცხადდა, სამეფო ოჯახი დასახლდა ევროპაში. 1965 წელს ფარუკი რომში გარდაიცვალა და კაიროში, იბრაჰიმის მეჩეთში დაკრძალეს. პრეზიდენტ ანვარ ას-სადათის დროს მისი ნეშტი გადასვენეს „არ-რიფა'ის“²⁰ მეჩეთში. ფუ'ად II-ის ინაუგურაცია არ მომხდარა.

თ ა ვ ი II

ს უ დ ა ნ ი

1. ეგვიპტის გამგებლობა სუდანში ბრიტანეთის კოლონიური ექსპანსიის წინ

დღევანდელი სუდანი, რომლის ტერიტორიის დიდ ნაწილს ქვემო და ზემო ნუბიის სახელით იცნობდნენ, ყოველთვის მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ეგვიპტესთან. უკვე VI საუკუნეში ქვეყნის დასავლეთ ნაწილში – დარფურში (არაბ. დარ ფურ) და ცენტრალურ კორდოფანში (ქურდუჰან) გავრცელდა ქრისტიანობა. VII საუკუნეში ეგვიპტის დაპყრობის შემდეგ მუსლიმი არაბები ნუბიაშიც (ან-ნუბა) გამოჩნდნენ, მაგრამ აქ არსებული სამეფოს სრული დამორჩილება ვერ შეძლეს. გარკვეულ გავლენას აფრიკის ამ ქვეყანაზე ახდენდა მეზობელი ქრისტიანული ეთიოპია. მიუხედავად იმისა, რომ ნუბიელები მტრულად იყვნენ განწყობილი არაბების მიმართ, მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე არაბი ვაჭრები აქტიურად საქმიანობდნენ ეკვატორიულ აფრიკაში და წითელი ზღვის სანაპიროზე. სწორედ არაბთა წყალობით გავრცელდა სახელწოდება – სუდანი (არაბ. „ბილად ას-სუდან“ – „შავკანიანთა ქვეყანა“). XIII საუკუნეში ბაპრელმა მამლუქებმა სცადეს აქ თავისი გავლენის გაძლიერება და ერთხანს დონგოლაში (დუნ-კულა) მოიკიდეს ფეხი, მაგრამ არაბებს კიდევ ორასი წელი დასჭირდათ სუდანში დამკვიდრებისთვის. როცა XVI საუკუნის დამდეგს ოსმალებმა ეგვიპტე დაიპყრეს, სუდანის ტერიტორიაზე მათ დახედათ სხვადასხვა ტომებისა და ეთნიკური ჯგუფების კონგლომერატი, რომელიც უკვე გააართებული იყო. პოლიტიკური თვალსაზრისით ქვეყანა იყოფოდა რამდენიმე წერილ სამეფოდ, რომელთაგან უფრო დიდი იყო ფუნგების (ტუნჯ) ანუ სანნარის (სანნარ) სასულთნო, შემდეგ კი დარფურის სასულთნო. წითელი ზღვის სანაპიროზე ეგვიპტიდან 'ადენის ყურემდე ოსმალებმა შექმნეს ე.წ. „ჰაბეშის ეიალეთი“, რომელშიც შევიდა ჯიდდას სანჯაყიც. ეიალეთის ბეგლარბეგი იმყოფებოდა ჯიდდაში და მას ევალებოდა ჰიჯაზის წმ. ქალაქებზე ზრუნვა (El, N.ed., – Habesh; მ.ტიკაძე, არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში, 111).

XIX საუკუნის დამდეგს დაიწყო ახალი ეტაპი სუდანის ისტორიაში: მუჰამმად 'ალის შეილის ისმა'ილის (ისმა'ილ ქაშილ) მეთაურობით ეგვიპტის არმიამ დაიწყო ქვეყნის დაპყრობა. 1820 წელს არტილერიით და სხვა ცეცხლსასროლი იარაღით აღჭურვილი ეგვიპტელები შეიჭრნენ დონგოლაში, რომელსაც ხშირად თავს აფარებდნენ დევნილი მამლუქები, და ფაქტობრივად, წინააღმდეგობის გარეშე დაიკავეს იგი. მას შემდეგ, რაც ეგვიპტეს მორჩილება გამოუცხადა სანნარის სულთანმა, დადგა დარფურის და კორდოფანის ჯერი, მაგრამ მუჰამმად 'ალის ჩართვამ საბერძნეთის კამპანიაში, დროებით შეაფერხა სუდანში მისი გეგმების განხორციელება. გარდა ამისა, გაძლიერდა ადგილობრივი ტომების წინააღმდეგობა, რაც გამოწვეული იყო ეგვიპტელების ძალადობით. მას შემდეგ, რაც 1822 წელს აჯანყებულებმა მოკლეს ისმა'ილი, სადამსჯელო ექსპედიციას სათავეში ჩაუდგა მუჰამმად 'ალის სიძე მუჰამმად ბეი დაფთარდარი, რომელიც სასტიკად გაუსწორდა სანნარის მოსახლეობას (В.Б.Луцкий, Новая история арабских стран, 83).

1826 წელს ეგვიპტის უმაღლეს მთავარსარდალად სუდანში და ქვეყნის გუბერნატორად (ჰუქუმდარ) დაინიშნა 'ალი ხურშიდ ბეი, რომელსაც დაევალა ქვეყნის დაპყრობის ბოლომდე მიყვანა. მისი მეთაურობით ეგვიპტელებმა გააფართოვეს კონტროლირებადი ტერიტორია, მაგრამ ტომების წინააღმდეგობა მაინც ვერ გატეხეს. 1839 წელს სუდანში ჩავიდა თავად მუჰამმად 'ალი, რასაც მოჰყვა სამი დიდი სამხედრო ექსპედიცია სამხრეთ სუდანში. ეგვიპტელებს შეუერთდა რამდენიმე ევროპელი

მოგზაური და მკვლევარი, რომელიც აფრიკის ამ ნაწილის შესწავლით იყო დაინტერესებული. სწორედ ევროპელებმა შეასრულეს მნიშვნელოვანი როლი კოლონიალიზმის ეპოქის სუდანის ისტორიაში, რადგან აქტიურად მონაწილეობდნენ გევიპტელების მიერ ოკუპირებული ტერიტორიის ადმინისტრაციულ მოწყობაში. მათ ცოდნას და გამოცდილებას იყენებდნენ მუშაობად 'ალის მემკვიდრეებიც, კერძოდ, ისმა'ილი, რომელიც სულთანმა ოფიციალურად აღიარა გევიპტისა და სუდანის ხედივად. 1880 წლისთვის ეგვიპტელების ხელში აღმოჩნდა მთელი დღევანდელი სუდანი ჩრდილოეთ სომალისა და ჩადის საზღვრებამდე. წითელი ზღვის სანაპირო ნავსადგურები სუაქინი და მასსავე ასევე ეგვიპტის ხელში გადავიდა, თუმცა არა მუდმივი მფლობელობით, არამედ სულთნისგან იჯარით აღებული ტერიტორიის სახით.

ოკუპირებულ სუდანს ეგვიპტელები განაგებდნენ, მაშინ, როცა ეგვიპტეც ოსმალეთის პროვინციად ითვლებოდა. აქედან გამომდინარე, სუდანელები ახალ რეჟიმს თურქულად (თურქიიდა) მიიჩნევდნენ. ადმინისტრაციის მრავალი წარმომადგენელი მართლაც თურქი იყო, მაგრამ სუდანს მართავდა არა სულთნის მიერ დანიშნული ვალი (ფაშა), არამედ კაიროდან გამოგზავნილი გუბერნატორი. ქვეყანა დაიყო მხედრობით, რომელთა სათავეში ეგვიპტელი მოხელეები იდგნენ. თანამედროვე ქალაქის სახე მიიღო ხარტუმმა, რომელიც 1835 წლიდან ქვეყნის ადმინისტრაციული ცენტრი გახდა. არაბული ენა, რომელიც სუდანს აკავშირებდა ეგვიპტისთან და სხვა არაბულ ქვეყნებთან, ფაქტობრივად, ქვეყნის მართვა-გამგებლობის ენად იქცა.

ამგვარად, როგორც ეს ჩაფიქრებული ჰქონდა მუშაობად 'ალის, სუდანი გახდა ეგვიპტის ეკონომიკური დანამატი, საიდანაც გაჰყავდათ მონები, ათასობით მსხვილფეხა საქონელი, გაჰქონდათ ხე-ტყის მასალა და ტროპიკული აფრიკის სხვადასხვა სახის პროდუქტი. ნილოსი, რომელსაც განსაკუთრებული საირიგაციო და სატრანსპორტო მნიშვნელობა ჰქონდა, ახლა მთლიანად ეგვიპტის ხელში გადავიდა. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში (1857-1864 წწ.) სუდანის წითელი ზღვის სანაპიროზე შეიქმნა ორი საზღვაო კომპანია – „მაჯიდა“ და „ზაიზი“, რომელთაც გადაჰყავდათ მუსლიმი პოლიგრიმები სუაქინიდან და სუეციდან ჯიდდაში (Новая история стран Азии и Африки, 4.3, 160). მოლოდინი, რომ სუდანში ოქროს საბადოები აღმოჩნდებოდა, არ გამართლდა, მაგრამ ყველა არსებული რესურსების ექსპლუატაცია ეგვიპტელებს მიაჩნდათ ქვეყნის დაპყრობისას გაღებული მსხვერპლის კომპენსაციად. სუდანსა და ერთიანება ერთი რეჟიმის ქვეშ, დრომოჭმული საზოგადოებრივი და სამეურნეო სტრუქტურის ნგრევა და შემოსული სიახლე (ფოსტა-ტელეგრაფი და ნედლეულის გადამამუშავებელი საწარმოები, ნაოსნობის გაფართოება ნილოსზე, ახალი სასოფლო კულტურების მოშენება და სხვა) უდავოდ წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო, მაგრამ ეს საკმარისი არ აღმოჩნდა საზოგადოებრივი ცნობიერების გასაცვლელად. მოსახლეობის ცხოვრების დონე და სოციალური მდგომარეობა კი არ გაუმჯობესდა, არამედ, ზოგიერთ რაიონში გაუარესდა კიდევ, რაც სახალხო მღელვარებისა და ბოლოს დიდი აჯანყების მიზეზი გახდა.

2. მაჰდისტების აჯანყება

მუშაობად 'ალის მიერ სუდანის დაპყრობიდან 60 წლის მანძილზე ქვეყანაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა. ისევე, როგორც ეგვიპტეში, აქაც თურქები არ წარმოადგენდნენ ანგარიშგასაწევ ძალას, ვინაიდან მათი ნაწილი დაიღუპა ან შეუერთდა ადგილობრივ ფეოდალთა და ჯაქართა ჯგუფს, რომელიც მთლიანად არაბიზებული იყო. პოლიტიკური თვალსაზრისით, მართვის სადავეები ეგვიპტელების ხელში უნდა ყოფილიყო, მაგრამ, ფაქტობრივად, XIX საუკუნის დამლევს სულთნის თითქმის ყველა პროვინციის სათავეში ევროპელი მოხელეები იდგნენ. 1869 წელს ხედივ ისმა'ილმა სამხრეთ სუდანი (ან ეკვატორიული სუდანი) გადასცა ინგლისელ სამუელ ბეიკერს,²¹ რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ინგლისელი მოხელეების დახმარებით ხედივი ცდილობდა თავისი კონტროლის გაფართოებას სუდანში. ასეთი ექსპანსიონისტური პოლიტიკის შედეგი იყო ქვეყნის დასავლეთით მანამდე დაუმორჩილებელი დარფურის პროვინციის შეერთება. 1877 წელს მთელი სუდანის გუბერნატორი გახდა გენერალი გორდონი

დედაქალაქით ხარტუმში. იმ დროს, როცა ხედივის ხელისუფლება საკუთრივ ეგვიპტეში განიცდიდა უმძიმეს კრიზისს, სუდანში უცხოელების ბატონობა, ბუნებრივია, მოსახლეობის წინააღმდეგობას ხდებოდა. მართალია, 1877-1880 წლებში ინგლისელებისა და ეგვიპტელების საერთო ძალისხმევით სახალხო გამოსვლები ჩახშობილ იქნა, მაგრამ გორდონ ფაშას დიქტატურის წინააღმდეგ დაწყებული მღელვარება საბოლოოდ გადაიზარდა რელიგიურ სამოსელში გამოხვეულ დიდ განმათავისუფლებელ მოძრაობაში, რომელიც ისტორიამ შვეიდა, როგორც მაჰდისტების აჯანყება, მისი მეთაურის მუჰამად ალ-მაჰდის სახელის მიხედვით.

სუდანელი ხალხის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადი მუჰამად ალ-მაჰდი (მუჰამად აჰმად ბ. „აბდ ალლჰ ალ-მაჰდი, 1844-1885) დაიბადა ჩრდილოეთ სუდანის დონგოლას პროვინციაში ღრმად რელიგიურ ოჯახში, რომელიც თავს მოციქულის შვილიშვილის, იმამ ჰასანის შთამომავლად თვლიდა. ძმებთან ერთად იგი დასახლდა თეთრი ნილოსის კუნძულ აბაზე (ხარტუმის სამხრეთით), სადაც თავს ირჩენდა ნაევების შეკეთებით და ვაჭრობით. ახალგაზრდა მუჰამად აჰმადი გაიტაცა სუფიზმმა და „სამანისა“ („სამმანიდა“) ორდენს დაუახლოვდა, მაგრამ ორდენის დამაარსებლის შვილიშვილთან შეიხ მუჰამად შარიფთან განხეთქილების გამო იძულებული გახდა გადასულიყო მის მეტოქე შეიხ აზ-ზაიანთან, რომელმაც გაიზიარა მუჰამად აჰმადის შეხედულებები. 1878 წელს შეიხის გარდაცვალების შემდეგ მისმა მიმდევრებმა წინამძღოლად აირჩიეს მუჰამად აჰმადი, რომელმაც 1881 წელს, რამადანის თვეში გამოაცხადა, რომ ალლაჰის ნებით მას უნდა შეესრულებინა მაჰდის²² მისია. ახლად მოვლენილმა მაჰმადი და მისმა თანამოაზრებებმა, რომლებიც მაჰდისტების სახელით შევიდნენ ისტორიაში, მიზნად დაისახეს ისლამის განწმენდა, მოციქულის დროინდელი სამართლიანობის აღდგენა, და რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ოსმალეთ-ეგვიპტის და „ურწმუნო ევროპელების“ რეჟიმის დამხობა.

მუჰამად ალ-მაჰდის მოძღვრება სწრაფად გავრცელდა მოსახლეობის ფართო ფენებში, მაგრამ მას გამოუჩნდნენ მოწინააღმდეგეები სუდანში, და განსაკუთრებით ეგვიპტეში. სუნიტი „ალიმები უქმყოფილებს გამოთქვამდნენ იმით, რომ მუჰამად აჰმადის შეხედულებები ხშირად ეწინააღმდეგებოდა ყურანსა და სუწანს, თავისუფალი და ეგზეგეტიკურ ლიტერატურაში დამკვიდრებულ დებულებებს. მაჰდის იმასაც საყვედურობდნენ, რომ მან უარყო მაჰჰაბები, შაჰადა შეცვალა ფორმულით – „მუჰამად ალ-მაჰდი არის ალლაჰის მოციქულის ხალიფა,“ მუსლიმთა დიდი პაჯის ნაცვლად წინ წამოსწია ჯიჰადი, და ბოლოს, ყველა მუსლიმისთვის სავალდებულოდ გამოაცხადა მისი, როგორც მაჰდის აღიარება. მიუხედავად ამისა, ახალი ისლამური მოძრაობის ბელადი წარმატებით აერცვლებდა თავის მოძღვრებას და მორწმუნეებს მოუწოდებდა ჯიჰადისაკენ. ეგვიპტის მთავრობამ „ალიმების რჩევით, კატეგორიულად უარყო სუდანში წარმოქმნილი „ცრუ, ერეტიკული მოძღვრება“ და გადაწყვიტა მის წინააღმდეგ ზომების მიღება, მაგრამ მაჰდისტებმა დაასწრეს, თვითონ გადავიდნენ შეტევაზე და გაანადგურეს პროეგვიპტური „ხათმიასა“ სუფიური ორდენი, რომელიც გავლენით სარგებლობდა აღმოსავლეთ და ჩრდილოეთ სუდანში. ორდენის გადაარჩენილმა წევრებმა ეგვიპტეს შეაფარეს თავი. ხარტუმის რაზმების დამარცხების შემდეგ მუჰამად ალ-მაჰდი გადავიდა კორდოფანში.

მაჰდისტების წარმატებით შემფოთებულმა ეგვიპტის მთავრობამ საჭიროდ ჩათვალა გადაეჭრული ზომების მიღება და 1883 წლის გაზაფხულზე სუდანში გაგზავნა ინგლის-ეგვიპტის გაერთიანებული რაზმები უილიამ ჰიკის²³ მეთაურობით. მას შემდეგ, რაც 1883 წლის ნოემბერში ალ-უბაიდთან შეტაკებისას მაჰდისტებმა გამარჯვება მოიპოვეს, ეგვიპტელების ექსპედიცია სრული კრახით და გენერალ ჰიკის დაღუპვით დამთავრდა. კორდოფანის მთავარი ქალაქი ალ-უბაიდი და ცენტრალური სუდანი მუჰამად ალ-მაჰმადი საბოლოოდ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა (C.P. Смирнов, История Судана. 58-59).

1884 წლის დამდეგს ბრიტანეთის მთავრობამ სუდანის საკითხის მოგვარება მიანდო გამოცდილ გენერალ ჩარლზ გორდონს, რომელიც მანამდე 1876-1879 წლებში ეგვიპტის სახელით ასრულებდა იქ გუბერნატორის – ჰუქუმდარის მოვალეობას. ამჯერად, მას დაევალა სუდანიდან ეგვიპტე-სუდანის საოკუპაციო არმიის მშვიდობიანი ევაკუაცია, მით უმეტეს, რომ ტაქტიკური მოსაზრებით, განზრახული იყო კორდოფა-

ნის დათმობა მაჰდისტებისთვის. 1884 წლის 14 თებერვალს გენერალი გორდონი ჩავიდა სუდანში, მაგრამ გადაწყვიტა არ დაეტოვებინა ხარტუმი და სცადა იარაღით დაეცვა იგი მაჰდისტებისგან. მის განცხადებებში იყო 7 ათასიანი გარნიზონი, რომელიც თითქმის მთლიანად ეგვიპტელებისგან შედგებოდა. ქალაქის 34 ათასიანი მოსახლეობა აქტიურად არ გამოდიოდა მაჰდისტების წინააღმდეგ, ხოლო რამდენიმე ათეული ბრიტანელი ოფიცერი და ტექნიკური სპეციალისტი არსებით როლს არ ასრულებდა. გენერალ გორდონის ყველა ცდა გარედან მიეღო დახმარება, ისევე, როგორც მუჰამად ალ-მაჰდისთან სამშვიდობო მოლაპარაკება, უშედეგოდ დამთავრდა (В.Б. Лукин, Новая история арабских стран, 223).

1885 წლის 26 იანვარს მაჰდისტებმა იერიში მიიტანეს ხარტუმზე და სისხლის-მღერელი ბრძოლის შემდეგ აიღეს იგი. ეგვიპტელი და ბრიტანელი ჯარისკაცების გარდა დაიღუპა ქალაქის 4 ათასამდე მცხოვრები, დანარჩენები მაჰდისტებმა ტყვედ აიყვანეს და მონებად გაყიდეს, ხოლო თავად გენერალი გორდონი მოკლეს.²⁴ ხარტუმის ტრაგედიამ გამოძახილი ჰპოვა ლონდონში, სადაც დაღუპული გენერალი გმირად გამოაცხადეს. სუდანში განცილდნენ მარცხს და „ხარტუმის ტრაგედიას“ გადაყვა ინგლისის მაშინდელი მინისტრთა კაბინეტი, მაგრამ მდგომარეობის გამოსწორება დიდხანს ვერ მოხერხდა. ხარტუმის ალებით მაჰდისტებმა წარმატებით დაავიკრეს ჯიჰადი და სუდანში შექმნეს ისლამური სახელმწიფო, რომელიც აჰმად ალ-მაჰდის გარდაცვალების შემდეგ სახალიფოდ გამოცხადდა.

3. მაჰდისტების სახელმწიფო (იდეოლოგია და პოლიტიკური სტრუქტურა)

ისევე, როგორც 'აბდ ალ-ვაჰაბი, სუდანელი ისლამისტების ბელადი მიზნად ისახავდა მოციქულის დროინდელი მუსლიმური თემის აღდგენას, მაგრამ მუჰამად ალ-მაჰდი სუფიზმის გავლენის ქვეშ დარჩა. თავის თავს იგი ალაჰის მოციქულის მოადგილედ („ხალიფა რასულ ალაჰ“) თვლიდა, ხოლო უახლოეს მიმდევრებს სიმბოლურად მართლმორჩნული ხალიფების მოადგილეებად და საქმის გამგრძელებლებად მიიჩნევდა. ასე მაგალითად, მაჰდის უახლოსი თანამებრძოლის, დარფურელი 'აბდ ალ-ლაჰ ბ. მუჰამადის ტიტული იყო „ხალიფა აჰ-ჰიდეკი“ (აბუ ბაქრის მემკვიდრე), ხოლო 'ალი ბ. მუჰამად ჰილუსი – „ხალიფა ალ-ჩარუკი“ (უმარ I-ის მემკვიდრე). ხალიფა 'უსმანის საქმის გამგრძელებლად უნდა გამოცხადებულიყო „სანუსიას“ ორდენის მაშინდელი მეთაური მუჰამადი, მაგრამ მან უარი თქვა ამ შეთავაზებაზე. მოციქულის დროის ანალოგიით, მუჰამად ალ-მაჰდის მიმდევრები ანსარებად (ანსარ) იწოდებოდნენ.

1885 წელს მუჰამად ალ-მაჰდის სახელმწიფოში გაერთიანდა თითქმის მთელი სუდანი დედაქალაქით ომდურმანში (უმმ დურმან), მდინარე ნილოსის დასავლეთ ნაპირზე. ინგლის-ეგვიპტის ხელში დარჩა მხოლოდ პორტი სუაქინი წითელ ზღვაზე და ვადი ჰალფა (ვადი ჰალაჰ) ჩრდილოეთით. ერთადერთი იდეოლოგია, რომელსაც აღიარებდა თეოკრატიული რეჟიმი იყო მაჰდიზმი, რომლის საწინააღმდეგო ყოველგვარი თეოლოგიური ლიტერატურა უნდა განადგურებულიყო. ზაქათი გახდა სახელმწიფო გადასახადი, ხოლო სასამართლო ფუნქციონირებდა შარიათის მკაცრი დაცვით.

ხარტუმის ალება იყო მუჰამად ალ-მაჰდის უკანასკნელი დიდი გამარჯვება. ტიფით დაავადებული ბელადი ხანმოკლე ავადმყოფობის შემდეგ სულ 41 წლისა გარდაიცვალა ომდურმანში 1885 წლის 22 ივნისს. მისმა სიკვდილმა დაბნეულობა გამოიწვია მაჰდისტებში, რადგან ისლამის განწმენდისა და მოციქულის დროინდელი სამართლიანობის აღდგენის მისია, „რისთვისაც იგი მოველინა მუსლიმურ სამყაროს,“ ჯერ კიდევ არ იყო შესრულებული. გარდა ამისა, არსებობდა ჩრდილოეთიდან ინგლის-ეგვიპტის გაერთიანებული არმიის თავდასხმის საფრთხე. აღნიშნულის გათვალისწინებით, გაველნიან მაჰდისტების საბჭომ დაუყოვნებლივ აირჩია თავის მეთაურად 'აბდ ალ-ლაჰ ბ. მუჰამადი, 1885-1898), რომელმაც მიიღო ტიტული „ხალიფა ალ-მაჰდი.“ ამგვარად, სუდანში წარმოიშვა მაჰდისტების სამხედრო-თეოკრატიული სახელმწიფო, რომელიც არსებობდა 13 წელი, ე.ი. 1898 წლამდე.

თავისი ხელისუფლების განმტკიცებისთვის ხალიფა 'აბდ ალლაჰი, რომლის მთავარი დასაყრდენი იყო დარფურის ბაკარას ტომი, აუცილებლად თვლიდა ჯიჰადის გაგრძელებას და ტერიტორიულ გაფართოებას. ამ მიზნით, 1888 წელს მაჰდისტები შეიჭრნენ მეზობელი ქრისტიანული ეთიოპიის ტერიტორიაზე, მაგრამ კონფლიქტი სასაზღვრო რაიონებით შემოიფარგლა და რაიმე ტერიტორიული შენაძენი არ მოუტანია. იგივე შეიძლება ითქვას სამხედრო ექსპედიციაზე ეგვიპტის მიმართულებით, რაც იმითაც იყო მოტივირებული, რომ ამ ქვეყანას ფაქტობრივად, „ურწმუნო“ ინგლისელები განაგებდნენ. 1889 წელს მაჰდისტების ჯარი დაიძრა ეგვიპტისაკენ, მაგრამ ალდი პალფასთან მარცხი განიცადა, რის შემდეგაც ჩრდილოეთით მხოლოდ ცალკეული რეიდები ტარდებოდა. უფრო წარმატებული გამოდგა მაჰდისტების საქმიანობა დარფურსა და კორდოფანში, სადაც მათი მთავარი მიზანი იყო არ დაეშვათ დამოუკიდებლობისკენ მისწრაფების გაღვივება. რაც შეეხება ქვეყნის სამხრეთით ბაჰარ ალ-ზაზლის და ეკვატორიული სუდანის რაიონს, იგი არ ემორჩილებოდა მაჰდისტების რეჟიმს, თუმცა ორჯერ (1885, 1888 წწ.) განიცადა ისლამისტების თავდასხმა.

არსებობის პირველ წლებში მაჰდისტების სახელმწიფო ასე თუ ისე პასუხობდა მოძრაობის ფუძემდებლის მოთხოვნებს: გადასახადები შემცირდა, ხოლო სამხედრო მეთაურებს და სახელმწიფო მოხელეებს დაევალებათ ხელმომჭირნობა, რაც გამორიცხავდა ერთი პირის ხელში დიდი ქონების თავმოყრას და განსაკუთრებულ კეთილდღეობას. ხალიფამ მოუწოდა მორწმუნეებს სახელმწიფო ხაზინაში („ბაჰთ ალ-მალ“) ჩაებარებინათ ძვირფასი ნივთები და ეცხოვრათ ალლაჰის მოციქულის პირველი მიმდევრების მავალდებით. უფრო მეტიც, ღრმად მორწმუნე მაჰდისტები ამტკიცებდნენ, რომ ცხენით მგზავრობა დასაშვებია იყო მხოლოდ აუცილებლობის შემთხვევაში და ალლაჰის მიერ უფრო მონივრებული იქნებოდა მუსლიმის ფეხით სიარული. მონიშნის შენარჩუნებას ისლამისტები აუცილებლად თვლიდნენ და თვითონაც მონაწილეობდნენ მონათვაჭრობაში (C.P. Смирнов, История Судана, 53-101).

მაჰდისტების სახელმწიფო თავისი რელიგიური ბელადის მოძღვრების გარდა სამხედრო ძალასაც ეყვარებოდა. ხალიფა იყო უმაღლესი მთავარსარდალი – ამირ ჯუჰუშ, რომლის სიმბოლო გახდა ცისფერი დროშა. არმიის მეორე ნაწილი შედგებოდა კორდოფანისა და ბაკარას ტომის მაჰდისტებისგან მწვანე დროშით, და ბოლოს, მესამე ნაწილი ჩამოყალიბდა ავლად ალ-ბალადის სახელით ცნობილი სუდანელებისაგან ნთელი დროშით. ამგვარად, მაჰდისტების ჯარს შეადგენდნენ ცალკეული ტომები, ფელაჰები და მონები, რომლებიც არ იყვნენ პროფესიონალი სამხედროები, მაგრამ გამოირჩეოდნენ რელიგიური ფანატიზმით, რაც საკმარისი არ გამოდგა საბოლოო გამარჯვებისთვის.

ხალიფა კარგად ხედავდა, რომ ევროპულად განვრთნილი და კარგად შეიარაღებული ეგვიპტის არმიის დასამარცხებლად აუცილებელი იყო ახალი, თანამედროვე არმიის შექმნა, რაც შეუძლებელი იქნებოდა ევროპელი სპეციალისტების დახმარების გარეშე. მოქმედი უფრო ფაროკები და სახელოსნოები, სამდინარო ნაგებობები შენეებოდა, პრიმიტიული მეურნეობა და მისი შესაფერისი სამხედრო არსენალი, რომელიც სუდანმა მიიღო ეგვიპტისგან, არც ადრე იყო ეფექტური და ახლა, მით უმეტეს, არ პასუხობდა დამოუკიდებელი სახელმწიფოს მოთხოვნებს. აქედან გამომდინარე, ხალიფა 'აბდ ალლაჰი იძულებული გახდა სამსახურში მიეღო გამოცდილი ევროპელი სპეციალისტები (სლატინი, ლეპტონი და სხვები), მაგრამ უცხოელები არ იყვნენ დაინტერესებული მაჰდისტების გაძლიერებით და მათი მოღვაწეობა სუდანში არ გამოდგა ნაყოფიერი.

ახალი ისლამური რეჟიმის განმტკიცებისთვის აუცილებელი იყო შინაგანი ძალების გაერთიანება, რაც ბევრ სირთულეს ნააწყდა: გამარჯვების შემდეგ მაჰდისტების ბანაკში დაიწყო ბრძოლა პირველობისათვის და ფარული მეტოქეობა მალე ამკარა კონფლიქტში გადაიზარდა. 1891 წელს ხალიფას დაუპირისპირდნენ მაჰდის მიმდევარი მაროფები გავლენიანი მუჰამმად აბ-შარიფის მეთაურობით. მართალია, სისხლისმღვრელი შეტაკებების შემდეგ ორი მხარე შერიგდა, მაგრამ აქედან მოკიდებული, ხალიფა 'აბდ ალლაჰი დაჟინებით ცდილობდა მეტოქეების გზიდან ჩამოცილებას, რის შედეგად 1892 წელს მუჰამმად აბ-შარიფი ციხეში აღმოჩნდა. რეჟიმის განმტკიცებაში ხალიფას ეხმარებოდნენ მისი ძმა ია'კუბი, რომელიც ვეზირის უფლებებით იყო აღ-

ჭურჭილი, აგრეთვე შვილი "უსმანი, რომელმაც მიიღო ტიტული „შაჰ ად-დინ“ და ითვლებოდა მამის რელიგიურ და პოლიტიკურ მემკვიდრედ. პროვინციების სათავეში იდგნენ მაჰდისტების მაღალი მონხელები – ამირები. სახელმწიფო ხაზინის მეთვალყურის მაღალ თანამდებობაზე დაინიშნა ალ-მაჰდის მეგობარი აჰმად სულაიმანი. ჯიჰადის შედეგად მიღებული ნადავლის (ლანჩმა) გარდა სახელწიფოს შემოსავლის წყაროს შეადგენდა გადასახადი მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობაზე, რომელსაც ზაქათის სახე ჰქონდა. ბრუნებად დარჩა სხვადასხვა სახის ფულადი ერთეული, თუმცა ხარტუმის ალების შემდეგ ალ-მაჰდი მოჭრა ვერცხლის და ოქროს მონეტები. შარიათის სასამართლოს საქმიანობას პროვინციებში აკონტროლებდნენ ადგილობრივი სამხედრო მოხელეები, მაგრამ არსებობდა მთავარი ყადის – კანდ ალ-ისლამის თანამდებობაც (С.Р.Смирнов, История Судана, 102). მაჰდისტების რეჟიმის ბოლო წლებში მთავარ ყადის პროვინციებში ჰყავდა ექვსი წარმომადგენელი – ნა'იბი.

„ისლამური სამართლიანობის“ პრინციპზე აგებული მაჰდისტების სახელმწიფოს სამხედრო-პოლიტიკური ორგანიზაცია არ იყო ახალი და ფაქტობრივად, ტრადიციული ინსტიტუტების ადგენის ცდას წარმოადგენდა. როგორც მოსალოდნელი იყო, მაღლე თავი იჩინა დაპირისპირებამ ცალკეულ ტომებს შორის, ხოლო სოციალური სამართლიანობის პრინციპი დაირღვა: მაჰდისტური ელიტა გახდა საუკეთესო მიწებისა და ასეულობით მონის მფლობელი. ჯიჰადის დროს მაჰდისტები ახერხებდნენ მოსახლეობის ყურადღების გადატანას საგარეო ფაქტორზე, მაგრამ მხოლოდ დროებით. მონების აჯანყება და შეტაკებები პრივილეგიებულ და მეორეხარისხოვან ტომებს შორის ძირს უთხრიდა მათ სახელმწიფოს.

4. ბრიტანეთის ექსპანსია სუდანში და კონდომინიუმის რეჟიმის წარმოქმნა

XIX საუკუნის 90-იან წლებში სუდანის გარშემო განვითარდა მოვლენები, რომელთაც გადაწყვიტეს მაჰდისტების სახელმწიფოს ბედი. 1893-1894 წლებში იტალიელებმა ხელში ჩაიგდეს ერთი (არბორი) და სუდანის ტერიტორიაზეც შეაღწიეს. მართალია, ეთიოპიასთან ომში ისინი დამარცხდნენ, მაგრამ სამაგიეროდ, ამავე რეგიონში გააქტიურდა საფრანგეთი: 1896 წელს მაიორ მარშანის²⁵ მეთაურობით ფრანგებმა დაიკავეს ბაჰრ ალ-ლაზალი სამხრეთ სუდანში და გაუმეზობლდნენ მაჰდისტებს. გარდა ამისა, ფრანგებმა გადაწყვიტეს რკინიგზის გაყვანა ჯიბუთიდან ადის-აბებას მიმართულებით, რაც დიდი გეგმის ნაწილი იყო და გულისხმობდა ცენტრალური აფრიკის თვითონ ატლანტის ოკეანის სანაპიროს დაკავშირებას ინდოეთის ოკეანესთან, რა თქმა უნდა, საფრანგეთის კონტროლის დაწესებით (В.Б.Лукницкий, Новая история арабских стран, 227). ასეთ ვითარებაში, ინგლისელებმა, რომლებმაც ამ დროისთვის უკვე მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი ეგვიპტეში, გადაწყვიტეს თავისი ინტერესების დასაცავად სუდანში გაეფზანენ ინგლის-ეგვიპტის სამხედრო ექსპედიცია გენერალ კიტჩინერის სარდლობით. მაჰდისტების წინააღმდეგ გაემართა არმია, რომელიც ითვლიდა 25 800 კაცს (მათგან 8600 ბრიტანელ ჯარისკაცს), მაშინ, როცა მის მოწინააღმდეგეს ჰყავდა 60 ათასამდე მებრძოლი.

1898 წლის 2 სექტემბერს ომდურმანთან მოხდა გადამწყვეტი ბრძოლა მაჰდისტებსა და ეგვიპტის არმიას შორის. ცუდად შეიარაღებული სუდანელების წინააღმდეგ ინგლისელებმა გამოიყენეს სამხედრო სიახლე – ტყვიამფრქვევი, რის შედეგადაც მაჰდისტებმა ათასობით მებრძოლი დაკარგეს და სარკინო გზის გასწვრივ. მაჰდისტების ბანაკი კიტჩინერმა დაიკავა, ხოლო გადარჩენილმა ისლამისტებმა ხალიფას მეთაურობით კორდოფანს შეაფარეს თავი (С.Р.Смирнов, История Судана, 166-170). ბრიტანელი სარდლის ბრძანებით მიწასთან გაასწორეს მუჰამმად ალ-მაჰდის მავზოლეუმი, რათა თავიდან აეცილებინათ ფანატიკოსი მორწმუნეების პილიგრიმობა ქარიზმატული ბელადის საფლავზე.²⁶

1898 წლის სექტემბერში ინგლის-ეგვიპტის არმია შევიდა სამხრეთ სუდანში და აღმოჩნდა ფრანგებთან პირისპირ ფაშოდასთან (არაბ. ჭაშუდა ან ქუდუქ),²⁷ მაგრამ შეტაკებამდე საქმე არ მივიდა: ფრანგების მეთაურმა მიიღო უკან დახევის ბრძანება.

კონფლიქტი დამთავრდა 1899 წელს, როცა ინგლისი და საფრანგეთი შეთანხმდნენ აფრიკის ამ რეგიონში სფეროების განაწილების შესახებ. ამ შეთანხმებით, სუდანის დიდი ნაწილი ინგლისის გავლენის სფეროდ გამოცხადდა. ბუნებრივია, ამის შემდეგ დადგა ინგლის-ეგვიპტის არმიის მიერ დაკავებული ტერიტორიის ადმინისტრაციული მონყობის საკითხი.

1899 წლის 19 იანვარს კაიროში დაიდო ხელშეკრულება, რომელსაც დიდი ბრიტანეთის მხრიდან ხელი მოაწერა ლორდმა კრომერმა, ხოლო ეგვიპტის მხრიდან საგარეო საქმეთა მინისტრმა ბუტრუს ლალიმ. ამ ხელშეკრულებით სუდანში დამყარდა ორი მხარის - ბრიტანეთისა და ეგვიპტის საერთო გამგებლობა, რომელიც კონდომინიუმის (Condominium, არაბ. ალ-ჰუქმ ას-სუწანიჰა) სახელითაა ცნობილი. ამიერიდან, მთელი ძალაუფლება აღმოსავლეთ სუდანში ეკუთვნოდა გენერალ-გუბერნატორს, რომელსაც ხედივი ნიშნავდა ინგლისის ხელისუფალთა „რეკომენდაციით.“ მისი შეცვლა ხედივს შეეძლო მხოლოდ მეორე მხარის თანხმობით. ყველა ადმინისტრაციული, საკანონმდებლო, სამხედრო, საგარეო და საშინაო საკითხზე გადამწყვეტი სიტყვა ეკუთვნოდა გენერალ-გუბერნატორს. პირველი დიდი მოხელე, რომელიც ამ თანამდებობაზე დაინიშნა იყო გენერალი რ.უინგეიტი (Reginald Wingate).²⁸ რომელიც სუდანს მართავდა 1916 წლამდე. ამგვარად, 1899 წელს ქვეყანამ ოფიციალურად მიიღო სახელწოდება „ინგლის-ეგვიპტის სუდანი.“ თუმცა მაშინდელ ბრძოლა არ შეწყვეტილა. 1899 წლის 24 ნოემბერს ინგლის-ეგვიპტის ჯარმა კიდევ ერთი დიდი გამარჯვება მოიპოვა სუდანელებზე კორდოფანში. ბრძოლაში დაიღუპა ხალიფა 'აბდ ალლაჰი, ხოლო მისი შემკვიდრე შაიხ ად-დინი ტყვედ ჩავარდა. იმავე წლის 17 დეკემბერს დაცა ქალაქი ალ-უბაიდი, რითაც დამთავრდა მაჰდისტების მოძრაობა, მაგრამ ამ წარმატებამ ვერ უზრუნველყო ინგლის-ეგვიპტის სრული გამარჯვება: თითქმის ყოველ წელს ინგლისელებს უნდებოდათ დამსჯელი ექსპედიციების გაგზავნა ქვეყნის სხვადასხვა რაიონში სახალხო გამოსვლების წინააღმდეგ.

კონდომინიუმის ხელისუფლება ცდილობდა საბოლოოდ გაენადგურებინა მაჰდიზმი. ყველა, ვინც შემწეული იყო დამხობილი ისლამისტების თანაგრძნობაში იდევნებოდა ისევე, როგორც სუფიური ორდენები. მაშინდელისგან განსხვავებით, ორთოდოქსული ისლამის შეიხები და 'ალიმები პატივისცემით სარგებლობდნენ და პრივილეგიებსაც იღებდნენ. სუნიტების დიდი ყადი და მუფთი ოფიციალურ მოხელეებად ითვლებოდნენ. 1912 წელს ომდურმანში გაიხსნა „ალ-აზჰარის“ ანალოგიური სასწავლებელი „მაჰად ალ-ილმი“ და აღდგა ოფიციალური ჰანაფიური მაჰზაბი, თუმცა ტრადიციული მალიკიტიზმა არ იდევნებოდა. დიდი ყურადღება დაეთმო ძველი მეჩეთების შეკეთებას და ახლის შენებას, აგრეთვე „დიდი ჰაჯის“ ჩატარებას, რაც გულისხმობდა აფრიკელი პილიგრიმების გამგზავრებას პიჯაზში სუდანის გავლით. მართალია, ბრიტანულ-ეგვიპტური ადმინისტრაცია მონობის წინააღმდეგი იყო, მაგრამ გენერალ-გუბერნატორი ანგარიშს უწევდა საუკუნეების მანძილზე დამკვიდრებულ ტრადიციას და მხოლოდ ცალკეულ შემთხვევაში იღებდა ზომებს. ასევე ფრთხილ პოლიტიკას ატარებდნენ ინგლისელი მოხელეები ტომების მიმართ და იმით, ვინც ლოიალური იყო ხელისუფლების მიმართ საგადასახადო შეღავათებს ანიჭებდნენ. პირველი მსოფლიო ომის დროს ხარტუმის ადმინისტრაციამ სცადა გაეფართოებინა პრობრიტანული შეიხების წრე და იგი ოსმალეთის წინააღმდეგ განეწყო, რისთვისაც ალ-მაჰდის შვილის, საიდ „აბდ არ-რაჰმანის“ გამოყენებაც კი სცადა. როცა აუცილებლობა მოითხოვდა, ბრიტანელები იარაღსაც მიმართავდნენ. მაგალითად, 1916 წელს გენერალმა უინგეიტმა სამხედრო ძალით აღკვეთა დარფურის სულთნის 'ალი დინარის ანტიბრიტანული საქმიანობა და მისი ტერიტორია დაიკავა, რის შემდეგაც სუდანმა დღევანდელი კონფიგურაცია მიიღო. დიდი წვლილი ბრიტანეთის კოლონიური რეჟიმის განმტკიცებაში შეიტანა გენერალ უინგეიტის მეგობარმა და თანამებრძოლმა რ. სლატკინმა.²⁹

რამდენადმე განსხვავებული ვითარება იყო სამხრეთ სუდანში, რომელიც შეადგენდა ქვეყნის მთელი ტერიტორიის 1/4-ს და მოიცავდა ბაჰრ ალ-ლაჰალს (ცენტრი ვაუ), ზემო ნილოსის რაიონს (ცენტრი ქ. მალაქალ-ი) და ეკვატორიულ სუდანს (ცენტრი ქ. ჯუბა). კონდომინიუმის შექმნამდე ამ რეგიონის მოსახლეობა ფაქტობრივად,

არ აღიარებდა ისლამს, მაგრამ ჩრდილოეთ სუდანთან და გარე სამყაროსთან სავაჭრო ურთიერთობისთვის საკომუნიკაციო საშუალებად არაბულ ენას იყენებდა. გენერალი უინგეიტი თვლიდა, რომ არაბული ენა ისლამის გავრცელებას უწყობდა ხელს და ამიტომ საჭირო იყო მისი შეცვლა ინგლისური ენით. ეს თვალსაზრისი დაადასტურა 1910 წელს ედინბურგში (შოტლანდია) გამართულმა მისიონერთა საერთაშორისო კონფერენციამ (World Missionary Conference), რომლის გადაწყვეტილებით, აფრიკაში ისლამის გავრცელების შეჩერება ქრისტიანული მისიების მთავარ ამოცანად გამოცხადდა (Mohammed Omer Beshir, Southern Sudan, 2, 32-33).

ინგლის-ეგვიპტის კონდომინიუმმა გარკვეული კვალი დაამჩნია ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებას, რაც შესამჩნევი გახდა ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ სუდანში: რკინიგზამ დააკავშირა ვადი პალფა ხარტუმთან, რომელიც ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიკური ცენტრი გახდა. აქედან, სარკინიგზო ხაზი გაგრძელდა ალ-ლაზირას და ალ-უბაიდის მიმართულებით, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით პორტ-სუდანამდე, რომელმაც დაჩრდილა ქვეყნის მთავარი ნავსადგური სუაქინი. ცისფერი და თეთრი ნილოსის ნაპირებზე საირიგაციო სისტემის მონესრიგებამ ხელი შეუწყო ბამბის პლანტაციების გაფართოებას, რაც პირველ რიგში ბრიტანეთის სამრეწველო ინტერესებს პასუხობდა (E.A. Burmyaz, Национально-этническая проблема Судана, 17).

ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებისგან განსხვავებით, სუდანში არ არსებობდა საქალაქო ცხოვრების მემკვიდრეობითი ტრადიცია. ახალი ქალაქი იქმნებოდა, როგორც სავაჭრო-ადმინისტრაციული ან სარკინიგზო-საკომუნიკაციო ცენტრი. ამის დამადასტურებელია ომდურმან-ხარტუმის ისტორია: 1885 წლამდე ომდურმანი სულ 15-20 ათას მცხოვრებს ითვლიდა, მაგრამ სახელმწიფოს დედაქალაქად გამოცხადების შემდეგ მისი მოსახლეობა 150 ათასამდე გაიზარდა (1895 წ.). მის სამხრეთით მდებარე ხარტუმში ეგვიპტელების ადმინისტრაციული ცენტრი იყო, რამაც განსაზღვრა მისი სწრაფი განვითარება, მაგრამ მაჰდისტებმა იგი დაანგრიეს. ინგლის-ეგვიპტის ხელისუფლების დაბრუნების შემდეგ ხარტუმში გახდა ადმინისტრაციული და სარკინიგზო ცენტრი, და მალე, მან მთლიანად დაჩრდილა მეზობელი ომდურმანი. იგივე განმეორდა სასაზღვრო პორტების სუაქინის და პორტ-სუდანის შემთხვევაშიც: ახალი, თანამედროვე ნავსადგურის აშენების შემდეგ პორტ-სუდანში გადავიდნენ ადმინისტრაციული დანესებულებები და საზღვაო გარნიზონი, რამაც ძველ სუაქინს მნიშვნელობა დაუკარგა (Г.И. Бочкарев, Социальная структура суданского города, 12-15).

5. მონათვაჭრობა და აბოლიციონიზმი

ისლამური საზოგადოებისთვის დამახასიათებელმა მონობის ინსტიტუტმა XIX საუკუნეშიც შეინარჩუნა სიცოცხლის უნარი. მის მასშტაბებზე ნყაროდ კვლავ დარჩა შავი აფრიკა, სადაც მონათვაჭრობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ კაირო და ასუანი ეგვიპტეში, ტანსერო და მარაქეში მაროკოში, ალ-ჯაზა'ირი - ალჟირში, ტრიპოლი - ლიბიაში. არაბი მონათვაჭრები აქტიურად საქმიანობდნენ სუდანის ტერიტორიაზე, კერძოდ, დარფურში, კორდოფანში და ბაჰრ ალ-ლაზალის რეგიონში. ზოგიერთი მათგანის განკარგულებაში იყო შეიარაღებული რაზმები, რომელთა გამოყენება შეეძლოთ როგორც ხელისუფლების მხარდასაჭერად, ასევე მის წინააღმდეგ. ტრადიციულად, შავკანიანი მონები აქედან გაჰყავდათ არაბეთის ნახევარკუნძულზე, კერძოდ ისეთი ქალაქების ბაზრებზე, როგორიცაა ზაბიდი, 'ადენი და მასკატი, აგრეთვე კუნძულ სოკოტრაზე. მონათვაჭრობა იყო ე.წ. "ტრანსსაჰარის ვაჭრობის" განუყოფელი ნაწილი და ხორციელდებოდა ოთხი მთავარი საქარავნო გზით, რომელთაგან სამი, ლიბიის ტერიტორიაზე გადიოდა. სავაჭრო გარიგება ხდებოდა სხვადასხვა წარმომავლობის ვერცხლის ან ოქროს მონეტებით, ან მონების პირდაპირი გაცვლით თითქმის ყველა სახის საქონელზე (ქსოვილები, სამკაული, იარაღი, საოჯახო ნივთები და სხვა).

აფრიკის კონტინენტზე მონათვაჭრობის შენარჩუნებას და გაძლიერებას ხელი შეუწყო ჩრდილოეთ აფრიკაში მუსლიმ მეკობრეთა სახელმწიფოების არსებობამ. მეკობრეების მიერ შემოყვანილი თეთრკანიანი მონები, მძიმე სამუშაოს ასრულებდნენ როგორც ქალაქებში, ისე სოფლად. ევროპის სახელმწიფოები და აშშ ცდილობდნენ

შეეზღუდათ მონათვაჭრობა არაბულ მალრიბში, რასაც მათი სამხედრო ხომალდების რეიდებიც მოსდევდა. ამ ზენოლის გამო ალჟირის დეი იძულებული გახდა ასობით ქრისტიანი მონა გაეთავისუფლებინა (P.Г.Лаица, Взаимодействие европейской колонизации и алжирского общества в XIX веке, 173).

ბურჟუაზიული რევოლუციის შემდეგ საფრანგეთის კოლონიებში მონობა ოფიციალურად აიკრძალა, მაგრამ რეალურად არაფერი არ შეცვლილა. ნარსულის ამ სამარცხენო გადმოწამების წინააღმდეგ აქტიურად გამოვიდა ბრიტანეთის პარლამენტი, რომელმაც 1803 წელს მიიღო დადგენილება მონათვაჭრობის აკრძალვის შესახებ. ამის შესაბამისად, ინგლისის მთავრობა ყველა საერთაშორისო კონფერენციაზე მოითხოვდა აღნიშნული დადგენილების გაზიარებას. 1807-1808 წლებში აიკრძალა აფრიკელი მონების შეყვანა აშშ-სა და ბრიტანეთის კოლონიებში, თუმცა აშშ-ში მონობა მხოლოდ 1865 წელს გაუქმდა.

პრაქტიკული საქმიანობის გაფართოების მიზნით, 1839 წელს ლონდონში შეიქმნა „აფრიკაში მონათვაჭრობის აკრძალვისა და ცივილიზაციის გავრცელების საზოგადოება“. 1848 წელს საფრანგეთის მთავრობამ დაადასტურა მონათვაჭრობისადმი თავისი უარყოფითი დამოკიდებულება, მაგრამ ვითარება კვლავ უცვლელი დარჩა. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ევროპაში გააქტიურდა მოძრაობა მონათვაჭრობის წინააღმდეგ, რაც აბოლიციონიზმის (Abolitionism) სახელით გახდა ცნობილი. ამავე დროს, ევროპის სახელმწიფოებმა გააძლიერეს ზენოლა ოსმალეთზე და ცნობილი თურქი რეფორმატორის მუსტაფა რეზიდ ფაშას მხარდაჭერით მიაღწიეს იმას, რომ გამოიცა რამდენიმე ფირმანი იმპერიის ვილაიეთებში მონათვაჭრობის აკრძალვის შესახებ. მიუხედავად ამისა, საკონსულოებიდან მიღებული ცნობების თანახმად, ამ საქმეში არსებითი გარდატეხა არ მომხდარა (Н.А.Дулина, Танзимат и Мустафа Решид-паша 131). 1857 წელს სულთანი იძულებული გახდა გამოეცა ახალი ფირმანი, სადაც ნათქვამი იყო, რომ ყველა გემი, რომელიც ხმელთაშუა ზღვაში შემჩნეული იქნებოდა მონათვაჭრობაში, დაექვემდებარებოდა კონფისკაციას, ხოლო მონები დაუყოვნებლივ გათავისუფლებოდნენ. კანონი ვრცელდებოდა იმპერიის ყველა პროვინციაზე შიჯაზის გარდა. ადრე შექმნილი და კერძო პირების ხელში მყოფი მონების გათავისუფლება ამ კანონით გათვალისწინებული არ იყო, რაც საოჯახო მონობის შენარჩუნებას ნიშნავდა. იქ, სადაც ოსმალური რეჟიმი ისევ ძალაში დარჩა (მაგ. ლიბიაში), ადგილობრივი ხელისუფლება არ ზრუნავდა აღნიშნული ფირმანების შესრულებაზე, ხოლო სხვაგან მათი სრული იგნორირება ხდებოდა. მაგალითად, სულთნის ფირმანით აიკრძალა მონების გაყვანა იმპერიის სხვა ვილაიეთებში საზღვაო ან სახმელეთო გზით ტრიპოლიდან, ბენლაზიდან და დარნადან, მაგრამ მონათვაჭრობამ ახლა კონტრაბანდული ხასიათი მიიღო და გადაინაცვლა ფეცცანის შიდა რაიონებში, კერძოდ მურზუკში. ზოგიერთი ევროპული ცნობის თანახმად, XX საუკუნის დამდეგსაც ყოველ წელს კირენაიკაში შემოჰყავდათ 10 ათასამდე მონა. ფაქტობრივად, მონათვაჭრობა აქ გაგრძელდა პირველ მსოფლიო ომამდე და ბოლო ქარავანი ფეცცანში მოვიდა 1929 წელს (Н.И.Прошын, История Ливии (конец XIX в. – 1969 г.), 20-22).

აფრიკისა მუსლიმური ქვეყნების მონათვაჭრობის საქმეში შუა საუკუნეებიდან მოკიდებული ყოველთვის განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა ეგვიპტე, სადაც მონობის ინსტიტუტმა სიცოცხლის უნარი XIX საუკუნეშიც შეინარჩუნა. მართალია, მუჰამმად 'ალიმ დაანგრია ყოფილი მონების – მამლუქების სამხედრო-პოლიტიკური სისტემა, მაგრამ მონობა არ გაუუქმებია. თეთრი მონების რაოდენობა შემცირდა, მაგრამ დარჩა საოჯახო მონობა, რომელიც გულისხმობდა შავკანიანი მონების გამოყენებას პირველ რიგში მომსახურების სფეროში. მონები ჰყავდათ ბედუინებს, სოფლის შეიხებს, ვაჭრებს, ხელოსნებს, რელიგიურ და სამხედრო პირებს, ქრისტიანებს და ებრაელებს, დაბოლოს, ეგვიპტეში მცხოვრებ უცხოელებსაც. მუჰამმად 'ალის დროს იყო ცდა მონების გამოყენებისა სამხედრო საქმეში, რაც არაეფექტური გამოდგა, რადგან მონების ყიდვა და მათი შენახვა ძვირი ჯდებოდა. მიუხედავად შექმნილი სირთულეებისა, მონების ექსპლუატაციის ტრადიცია გაგრძელდა XIX საუკუნის დამდეგსაც. სამეფო ოჯახის კუთვნილი პლანტაციებზე ზემო ეგვიპტეში ასობით მონა შრომობდა. არა მარტო დიდი პლანტატორები, არამედ საშუალო შეძლების ფელლაჰებიც კი იყენებდნენ მონებს, განსაკუთრებით სარწყავ-საირიგაციო სამუშაოზე. ქვეყნის

ადმინისტრაცია არა მარტო აღიარებდა მონობას, არამედ მას ფისკალურ ელემენტადც მიიჩნევდა, რაზედაც ის ფაქტი მიუთითებს, რომ ზემო ეგვიპტის გამგებლებს უფლება ჰქონდათ გადასახადი მონებით გადაეხადათ (*Gabriel Baer, Social Change in Egypt: 1800-1914, 150-151*).

XIX საუკუნის ეგვიპტეში მონების შემოყვანის დინამიკის დადგენა ძნელია, მაგრამ მკვლევართა ხელთ არსებული მასალების მიხედვით შეიძლება საერთო სურათის წარმოდგენა: 1840 წელს ქვეყანაში იყო დაახლოებით 20-30 ათასი მონა, ხოლო კაიროში 1850 წელს მათი რიცხვი 11 ათასს აღემატებოდა (*Gabriel Baer, 152*). მონობის აკრძალვის შესახებ 1877 და 1895 წლებში ინგლის-ეგვიპტის შორის დადებული კონვენციების შემდეგაც, ეგვიპტესა და სუდანში მდგომარეობა არსებითად არ შეიცვალა. ქალაქების ვაჭარ-ხელოსანთა გილდიების შეიხები და ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენლები ყადის ჩათვლით, დაინტერესებული იყვნენ მონათვაჭრობით და არ სურდათ ამ მომგებიანი საქმის შეზღუდვა, რომ არაფერი ეთქვათ აკრძალვებზე.

ისლამისა და შარიათის მოზიციებიდან მონათვაჭრებს ეგვიპტეში და სხვა მუსლიმურ ქვეყნებში შეეძლოთ დაეცვათ თავისი პროფესიული საქმიანობა, რადგან ისლამი არ კრძალავს მონობას, მაგრამ XIX საუკუნეში მათ წინააღმდეგ რამდენიმე ფაქტორი ამოქმედდა: აბოლიციონისტური მოძრაობის გარდა მონათვაჭრობას აფერხებდა მამულისტების აჯანყება და ინგლის-ეგვიპტის კონდომინიუმის რეჟიმი, რის შედეგადაც სუდანთან ეგვიპტისაკენ მიმავალი მონათვაჭრების ქარავენების რიცხვი შემცირდა. შესაბამისად, მცირდებოდა პროფესიონალ მონათვაჭართა რიცხვიც: თუ 1879 წელს კაიროში ამ საქმით დაკავებული იყო 78 ვაჭარი, 1882 წელს ეს ჯგუფი მხოლოდ 32 კაცს ითვლიდა. ზემოაღნიშნული ინგლის-ეგვიპტის კონვენციით მონათვაჭრობა სუდანშიც აიკრძალა, მაგრამ ამ ქვეყანაში პრაქტიკულად არაფერი შეცვლილა (*Gabriel Baer, Social Change in Egypt: 1800-1914, 150-153*).

XIX საუკუნის მიწურულს მონობის მომხრე კონსერვატორი მუსლიმების გვერდით ეგვიპტის საზოგადოებრივი ცხოვრების ასპარეზზე გამოვიდა ევროპულად განათლებული ინტელიგენცია, რომელიც აბოლიციონიზმს დროის მოთხოვნად თვლიდა. ამიტომ, 1896 წელს სათათბირო საბჭოში ინგლის-ეგვიპტის კონვენციის განხილვას დიდი ენებათა ლეღვა არ გამოუწევია, მაგრამ გაჩნდა ახალი პრობლემა, რაც გათავისუფლებული მონების შრომით მონყობას და ადგილობრივ მოსახლეობასთან მათ ინტეგრაციას უკავშირდებოდა. მონების დიდი ნაწილი უმუშევარი დარჩა, ვერ პოულობდა თავის ადგილს საზოგადოებაში და ხშირად ყოფილ პატრონს უბრუნდებოდა, ზოგჯერ კი პროსტიტუციით ან ყაჩაღობით ირჩენდა თავს (*Gabriel Baer, 154*). მიუხედავად ამისა, მუსლიმური საზოგადოების განახლების პროცესი დაიწყო და ამას ადასტურებენ ეგვიპტეში მომხდარი ცვლილებები.

მონათვაჭრობასთან ბრძოლა, რაც სულთნის ფირმანებით იყო სანქციონირებული, ევროპის სახელმწიფოებს და მათ საკონსულეზოს ადგილობრივი ხელისუფლების საქმიანობაში ჩარევის საბაზს აძლევდა. სტამბოლის მიმართ ურთქნელობა არ წყდებოდა, ხოლო „მონობისა და ბარბაროსობის“ წინააღმდეგ ბრძოლის ლოზუნგით ხდებოდა საფრანგეთისა და ინგლისის ექსპანსიის გამართლება. სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ევროპის სახელმწიფოების როლი მუსლიმურ ქვეყნებში მონობის ინსტიტუტისა და ფეოდალურ ურთიერთობათა ნგრევის საქმეში დიდი იყო და პროგრესულ ხასიათს ატარებდა იმის მიუხედავად, რა კოლონიური ინტერესებითაც არ უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი. აბოლიციონისტური მოძრაობა არ მოულოდნელად მხარდაჭერას და თანაგრძნობას მუსლიმურ ქვეყნებში, რამაც განაპირობა საოჯახო მონობის და შესაბამისად, მონათვაჭრობის შენარჩუნება. ამ საქმით დაკავებული ვაჭრების ყურადღების ცენტრში ისევ სამხრეთ სუდანი დარჩა.

ეგვიპტელების მიერ სუდანის ოკუპაციის დროიდან სამხრეთ სუდანმა განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა. აქაური ტომები, რომელთაც ნილოტების სახელით იცნობდნენ არ აღიარებდნენ ისლამს, მაგრამ ჩრდილოეთ სუდანთან სავაჭრო ურთიერთობისათვის არაბულ ენას იყენებდნენ. სამხრეთ სუდანში არასოდეს არ ყოფილა ერთიანი სახელმწიფო. ტომები, რომელთა შორის ყველაზე ძლიერი იყო დინკას ტომი, ებრძოდნენ ერთმანეთს და რამდენადაც შეეძლოთ ცდილობდნენ თავი დაეცვათ არაბი მონათვაჭრებისგან, რაც იშვიათად მთავრდებოდა წარმატებით. მუჰამმად 'ალის

ექსპანსიის შემდეგ 1822-1839 წლებში სამხრეთ სუდანთან გაყვანილ იქნა დაახლოებით 200 ათასამდე მონა (С.Р.Смирнов, История Судана, М., 1968, 36).

მაჰდისტების აჯანყების დროს ნილოტებმა სცადეს ისლამისტებთან თანამშრომლობა ეგვიპტე-ბრიტანეთის წინააღმდეგ, მაგრამ მონათვაჭრობის შენარჩუნებას მოჰყვა ურთიერთობის განწყვეტა, დაპირისპირება მაჰდისტებთან და ბოლოს განდევნა სამხრეთ სუდანის სამივე რაიონიდან. ჩრდილოეთ სუდანთან მომდინარე საფრთხემ ვერ გააერთიანა ნილოტები, რაც მათი ტრადიციული ტომობრივი ანტაგონიზმით და რელიგიური ორიენტაციითაც იყო განპირობებული: ტომების ნაწილი ალიარება ქრისტიანობას, სხვები ინარჩუნებდნენ პრიმიტიულ ანიმისტურ რელიგიებს, რაც გამოიწვია ერთი ხალხის ან ტომთა კონფედერაციის ჩამოყალიბებას (E.A. Burdaz, Национально-этническая проблема Судана, 10-13).

მაჰდისტების დამარცხების შემდეგ სამხრეთ სუდანზე გავრცელდა ინგლის-ეგვიპტის კონდომინიუმი 1873 წლის საზღვრებში. 1918 წელს სამხრეთ სუდანის სამივე პროვინციაში სახელმწიფო ენად გამოცხადდა ინგლისური, ტომთა ბელადებს აეკრძალათ არაბული სახელების ტარება, ხოლო გუბერნატორებს უფლება მიეცათ ხარტუმისგან დამოუკიდებლად მიეღოთ ზომები, რომელიც შეასუსტებდა ნილოტების კავშირს არაბულ სუდანთან. 1922-1928 წლებში მიღებული დადგენილებებით სამხრეთ სუდანში შეიზღუდა არაბი მონათვაჭრობის საქმიანობა, მაგრამ მთლიანად მისი მოსპობა დიდხანს ვერ მოხერხდა. ორი ათეული წლის მანძილზე აქ მონათვაჭრობას ეწეოდნენ ვინმე შეიხი პასანი და მისი ცოლი სითთ ამნა, რომელიც ამ საქმიანობისათვის დააპატიმრეს კიდევ 1928 წელს (Mohammed Omer Beshir, The Southern Sudan, 21).

ამგვარად, ბრიტანეთის კოლონიურმა ადმინისტრაციამ, რომელიც ფორმალურად კონდომინიუმის ფარგლებში მოქმედებდა, შეძლო სამხრეთ სუდანის ჩამოშორება ჩრდილოეთისგან და არსებულ ტომობრივ ურთიერთობათა კონსერვაცია. გაუცხოება ჩრდილოეთსა და სამხრეთს შორის იმდენად ძლიერი აღმოჩნდა, რომ მან თავი იჩინა კონდომინიუმის გაუქმებისა და სუდანის დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ გამოცხადების შემდეგ 1956 წელს. სამხრეთ სუდანის ინტეგრაცია მეზობელ არაბულ-ისლამურ სახელმწიფოსთან ვერ შედგა. დაპირისპირება სამოქალაქო ომში გადაიზარდა, რასაც საბოლოოდ 2011 წელს მოჰყვა სამხრეთ სუდანის დამოუკიდებელი რესპუბლიკის შექმნა დედაქალაქით ჯუბაში. რაც შეეხება საოჯახო მონობას, იგი აფრიკის ზოგიერთ ისლამურ ქვეყანაში დღემდე შემორჩა (en. wikipedia.org/wiki/ Mauritanian).

დეკოლონიზაციის და პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მიღების პროცესი, რომელიც აზიისა და აფრიკის არაბულ ქვეყნებში საბოლოოდ მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ დამთავრდა, არ ნიშნავდა მეგვიდრეობით მიღებულ ეკონომიკურ, სოციალურ, რელიგიურ და ეთნიკურ უმცირესობათა პრობლემის გადაწყვეტას. მიუხედავად ამისა, XIX საუკუნეში არაბული ქვეყნების დიდი ნაწილი დაადგა საზოგადოებრივი ცხოვრების განახლების და რეფორმების გზას, რაც დროის მოთხოვნით და პროგრესის აუცილებლობით იყო ნაკარნახევი. ეს გზა აღმოჩნდა სავსე შინაგანი წინააღმდეგობებით და კონფლიქტებით, რომლითაც არაბული სამყარო შევიდა XX საუკუნეში და რომელთა დაძლევა დღევანდელი დღის ამოცანად დარჩა.

თ ა ვ ი III

ს ი რ ი ა - ლ ი ბ ა ნ ი დ ა პ ა ლ ე ს ტ ი ნ ა

1. ეგვიპტის საოკუპაციო რეჟიმი სირიაში და იბრაჰიმ ფაშას რეფორმები

არაბული სამყაროს ერთ-ერთი ცენტრალური ქვეყანა – სირია, 1831-1840 წლებში მუჰამმად 'ალის ექსპანსიის შედეგად ჩამოცილდა ოსმალეთს და ეგვიპტეს შეუერთდა, თუმცა, ფორმალურად ისევ იმპერიის ნაწილად ითვლებოდა. სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით, ეს არაბული ქვეყანა განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა ეგვიპტე-ოსმალეთის ურთიერთობაში და ადრეც ყოფილა ორ მხარეს შორის დაპირისპირების მიზეზი. ისევე, როგორც 'ალი ბეგ ალ-ქაბირი (XVIII საუკუნის 70-იან წლებში), მუჰამმად 'ალიც საკუთარი ამბიციების განსახორციელებლად აუცილებლად თვლიდა სირიის შეერთებას. მართალია, სულთან მაჰმუდ II-მ 1833 წლის ქუთაჰიას 'ხავით ალიარა მუჰამმად 'ალის უფლებები სირიაზე, მაგრამ კაიროში კარგად აცნობიერებდნენ, რომ სტამბოლის უკან დახევა დროებითი იყო და უახლოეს მომავალში სულთანი შეეცდებოდა დაკარგულის დაბრუნებას. აქედან გამომდინარე, მუჰამმად 'ალი და მისი შვილი იბრაჰიმ ფაშა ცდილობდნენ სირიაში რეფორმების ჩატარებას ეგვიპტესთან მისი ინტეგრაციის მიზნით, და ამავე დროს, ემზადებოდნენ ოსმალეთთან მოსალოდნელი კონფლიქტისათვის.

ეგვიპტელების მიერ სირიის ტერიტორიის ოკუპაციას პირველ რიგში მოჰყვა ადრინდელი ადმინისტრაციული სისტემის გაუქმება. ქვეყანა დაიყო ექვს პროვინციად ან მუდირიად, რომელთაც აღნიშნავდნენ მათი მთავარი ქალაქების სახელებით: დამასკო, ჰალეები (არაბ. ჰალაბ, ეერ. ენებში ალეპო), ტრიპოლი (ტარაბულუს ამ-შამ), ადანა-ტარტუსი, საიდა (საიდა', ძვ. სიდონი), რომელშიც შევიდა პალესტინა იერუსალიმით და ნაბულუსით, და ბოლოს ლიბანი, რომელსაც განაგებდა შიჰაბიანთა კლანის მეთაური ბაშირ II. მუდირია იყოფოდა მარქაზებად და ნაჰიებად, ხოლო ნაჰიაში შედიოდა რამდენიმე სოფელი. თითოეულ პროვინციას მართავდა მუდირი ან მუთასალლიმი. პირველად სირიის ისტორიაში დაიყო სამოქალაქო და სამხედრო ხელისუფლება: უმაღლესი სამოქალაქო მოხელე – პუქუდმარი (გენერალ-გუბერნატორი) გახდა მუჰამმად 'ალის სიძე შარიფ ფაშა რეზიდენციით დამასკოში, მაგრამ ფაქტობრივად, ქვეყანას განაგებდა სერ'ასქერი იბრაჰიმ ფაშა. პროვინციებში ჩამოყალიბდა წარმომადგენლობითი სათათბიროები ან მეჯლისები (მხ. „მაჯლის ამ-შურა“), რომელშიც გაერთიანდნენ მოსახლეობის გავლენიანი ჯგუფები – ა'იანები, მათ შორის არამუსლიმებიც. მეჯლისებმა ნაწილობრივ სასამართლო ფუნქციაც შეითავსეს, რამაც დაასუსტა შარიათის სასამართლო. ა'იანების შესვლა სათათბიროებში ნიშნავდა მათ ჩართვას ქვეყნის სამოქალაქო-ბიუროკრატიულ აპარატში და ახალ ხელისუფლებასთან დაახლოებას (მ.შარაშენიძე, ადმინისტრაციული რეფორმა სირიაში ..., 411-419).

იბრაჰიმ ფაშას მიერ სირიაში ჩატარებული რეფორმა საგადასახადო სისტემასაც შეეხო: გაუქმებული ილთიზაში შეცვალა ცენტრალიზებულმა საგადასახადო სისტემამ, რომელიც უშუალოდ იბრაჰიმ ფაშას ემორჩილებოდა. ამავე დროს, გაძლიერდა სახელმწიფო კონტროლი ვაჭრებ. გადასახადები ფიქსირებული იყო და მის აკრეფას აწარმოებდნენ საფინანსო მოხელეები – მუბაშირები მთავარი დადოთარდარის მკაცრი მეთვალყურეობით. ტრადიციული მირის და ჯიზიას გარდა, საოკუპაციო რეჟიმის დროს გაჩნდა ახალი გადასახადი „ფირდე“ („ჭირდე არ-რა'ს“), რომელსაც იხდიდნენ სრულწლოვანი და შრომისუნარიანი მამაკაცები განურჩევლად რელიგიური კუთვნილებისა, მაგრამ სოციალური მდგომარეობის გათვალისწინებით. გამონაკლისი კეთდებოდა სამხედროების, რელიგიის წარმომადგენლებისა და სახელმწიფო მოხელეე-

ბისათვის (მ. შარაშენიძე, იბრაჰიმ ფაშას საგადასახადო პოლიტიკა სირიაში (1831-1840 წწ.), 104-110).

ეგვიპტელების მიერ სირიაში შემოღებულ სიახლეთა შორის უნდა აღინიშნოს არამუსლიმების, კერძოდ, ქრისტიანების უფლებრივი გათანაბრება მუსლიმებთან. უფრო მეტიც, თუ მანამდე სამხედრო სამსახური მხოლოდ მუსლიმთა საქმედ ითვლებოდა, ახლა ქრისტიანებს გზა გაუხსნათ ამ სფეროში და მარონიტების სამხედრო რაზმები გამოიწინდნენ არა მარტო ლიბანში, არამედ სირიის მუსლიმურ რაიონებშიც. ასევე ახალი იყო სარეკრუტო სამსახური, რომელიც მიზნად ისახავდა ეგვიპტის არმიის შევსებას ადგილობრივი მოსახლეობით. არამუსლიმები თავისუფლდებოდნენ სავალდებულო განწევვისგან, მაგრამ შეეძლოთ თავისი სურვილით შესულიყვნენ სამხედრო სამსახურში.

იბრაჰიმ ფაშამ ენერგიული ზომები მიიღო სირია-პალესტინაში არამუსლიმი პილიგრიმების სრული უსაფრთხოებისათვის. მან არა მარტო გააუქმა გადასახადი „ქაჰარა“, რომელსაც პილიგრიმები იხდიდნენ, არამედ სასჯელით დაემუქრა გზებზე მოთარეშე ბედუინებს. აბუ ლუშის ფეოდალთა გვარს, რომელიც აკონტროლებდა გზას იაფადან იერუსალიმამდე, დაევალა პილიგრიმთა დაცვა და სამსახურისთვის სათანადო ანაზღაურებაც დაენიშნა. ასეთი ღონისძიებების შედეგად, არამუსლიმ პილიგრიმთა რიცხვი საგრძნობლად გაიზარდა, რითაც სარგებლობდნენ იაფა, იერუსალიმი და პალესტინის სხვა ქალაქები. დამასკოში გაიხსნა ევროპის სხელმწიფოების საკონსულოები (K. Базили, Сирия и Палестина, 99).

სირიაში ეგვიპტელების რეჟიმის დამყარების შემდეგ არამუსლიმებს უფლება მიეცათ დაეკავებინათ მაღალი თანამდებობა სამოხელეო აპარატში. მაგალითად, მთავარ დოქტორადრად დანიშნა ბერძენი-კათოლიკე ჰიმსიდინე ჰანნა ბაჰრი ბეი, რომელიც იბრაჰიმ ფაშას განსაკუთრებული ნდობით სარგებლობდა. მის პირად კონტროლს ექვემდებარებოდა საგადასახადო-საფინანსო პოლიტიკა მთელ ოკუპირებულ ტერიტორიაზე ალ-არშიდან ადანამდე. ჰანნა ბაჰრი ბეის განკარგულებაში იყო ეგვიპტიდან მიწვეული კოპტი ტექნოკრატების მთელი არმია. სირიის ახალი, არამუსლიმური ბიუროკრატის საქმიანობაში მონაწილეობდა ცნობილი სირიელი უნიაცი, შემდეგში გამოჩენილი უპოლიცისტი და ექიმი მიხაილ მშაჟა, რომელმაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა სამედიცინო მომსახურების გაუმჯობესებასა და საკარანტინო სამსახურის ჩამოყალიბებაში (Т. Ю. Кошманов, Христианские общины в арабско-османском мире, 242-243). ბაჰრი ბეის მხარში ამოუდგა მეორე უნიაცი ბუტრუს ქარამე (1774-1851),³¹ რომელიც წარმოშობით ასევე ჰმსიდინე იყო, მაგრამ ლიბანში მოღვაწეობდა. სარგებლობდნენ რა ხელისუფალთა მხარდაჭერით, უნიაციები ცდილობდნენ თავისი მრევლის გაძლიერებას იერუსალიმისა და ანტიოქიის საპატრიარქოებში.

ებრაელებმა, რომელთა დიდ ნაწილს საფარდეები (სეფარდები) შეადგენდნენ, ასევე სცადეს ესარგებლათ ახალი რეჟიმის ტოლერანტობით და გადაწყვიტეს კეთილმოეწყათ იერუსალიმში „გოდების კედლისკენ“³² მიმავალი გზა, რომელიც „ალ-ჰარამ აშ-შარიფის“³³ უძველეს ნაწილს შეადგენდა, მაგრამ უარი მიიღეს იმ მოტივით, რომ ეს ადგილი ეკუთვნოდა. იუდეელებს უფლება მისცეს, ხმაურიანი და მუსლიმთა გამაღიზიანებელი ცერემონიალის გარეშე, პატივი მიეცათ „გოდების კედლისა“ და სხვა ბიბლიური სინმინდებებისათვის. ისევე, როგორც მუჰამმად 'ალი, იბრაჰიმ ფაშამ იცავდა შარიათის პრინციპებს, რომლის თანახმად, არამუსლიმებს ჰქონდათ თავისი საკულტო შენობების განახლების უფლება, მაგრამ ეკრძალებოდათ ახლის აგება „უმბალესი ფირმანის“, ე. ი. სულთნის ნებართვის გარეშე. ამ მიზეზით, ინგლისელებს უარი ეთქვათ ეკლესიის აშენებაზე იერუსალიმში, ხოლო უცხოელ ებრაელებს აეკრძალოთ მიწების შეძენა წმ. ქალაქის მახლობლად (A. L. Tibawi, A Modern History of Syria, 84-85). მიუხედავად ისლამური წარსულიდან შემორჩენილი რიგი შეზღუდვებისა, არამუსლიმთა მდგომარეობა იბრაჰიმ ფაშას მცდელობით იმდენად გაუმჯობესდა, რომ ბევრ მუსლიმს ეჭვიც გაუჩნდა მისი რელიგიური მრწამსის შესახებ. სირიის პუქუმდარი პირადად მართლაც არ გამოირჩეოდა ისლამური რელიგიური რიტუალის მკაცრი დაცვით და არ ერიდებოდა ქრისტიანულ დღესასწაულებზე დასწრებას. იგი დარწმუნებული იყო, რომ მუსლიმისთვის რელიგიური კუთვნილებას მნიშვნელობა

ჰქონდა მეჩეთში, ქრისტიანისთვის ეკლესიაში, იუდეველისთვის სინაგოგაში. ხელი-სუფლების მიერ ქვეშევრდომთა დაყოფა აღმსარებლობის მიხედვით მას არ მიაჩნდა გამართლებულად. ეგვიპტელების მოსვლის შემდეგ სირიის ყველა ქალაქში თავისუფლად იყიდებოდა ალკოჰოლური სასმელები. იბრაჰიმ ფაშას გარემოცვაც არ ხასიათდებოდა ისლამური პურიტანიზმით და არ მალავდა თავის სკეპტიკურ დამოკიდებულებას „დრომოჭმული ტრადიციებისადმი“ (Т.Ю.Кобищанов, Христианские общины..., 239, 246-247).

იბრაჰიმ ფაშას რეჟიმი დაინტერესებული იყო სირიაში სოფლის მეურნეობის განვითარებით და ამ მიზნით ცდილობდა მიტოვებულ საეარგულებზე ფელაჰების დაბრუნებას ან ბედუინების გადაყვანას მიწათმოქმედებაზე. ახალი სოფლები გაჩნდა დამასკოსა და ჰალებს შორის, ხოლო ჰაურაანში დამუშავებული მიწების ფართობი საგრძნობლად გაიზარდა. გზებზე და სავაჭრო მაგისტრალებზე უსაფრთხოების უზრუნველყოფამ, ასევე საბაჟოების მოწესრიგებამ, ხელი შეუწყო როგორც სამხარ-ისე საეარგო ვაჭრობის გამოცოცხლებას. ევროპაში დანაყვებულ სამრეწველო-ტექნიკურ პროგრესს და არაბულ ქვეყნებთან სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის გააქტიურებას მოჰყვა ხმელთაშუა ზღვის აუზში ორთქლის ენერგიაზე გადასული გემების გამოჩენა. 1835 წლიდან ახალმა გემებმა რეგულარულად დაიწყეს მიმოსვლა ბეირუთსა და ალექსანდრიას შორის. ფრანგული კაპიტალის საშუალებით დანესდა მარსელ-სტამბოლის და მარსელ-ალექსანდრიას საზღვაო რეისები. მალე, ინგლისისა და საფრანგეთის გარდა საზღვაო საკომუნიკაციო ურთიერთობათა გაფართოების საქმეში ჩაებნენ ევროპის სხვა სახელმწიფოებიც და 1841 წელს ახალი გემების რიცხვი ხმელთაშუა ზღვაში 76-დე ავიდა (Dominique Chevallier, Western Development and Eastern Crisis, 206-207).

ეგვიპტის ხანმოკლე ბატონობის პერიოდში სირიაში რეფორმა ჩატარდა განათლების სფეროშიც: მთელ ქვეყანაში გაჩნდა დანაყვებითი და საშუალო სკოლები, სადაც სწავლება მიმდინარეობდა არაბულ ენაზე. სასწავლებლებში დამკვიდრდა სამხედრო დისციპლინა, მონაფეები ატარებდნენ სპეციალურ ფორმას, უზრუნველყოფილი იყვნენ საცხოვრებელი ადგილით და კვებით. ამგვარად, ქვეყანაში, სადაც ოსმალთა გავლენა ყოველთვის უფრო ძლიერი იყო ვიდრე ეგვიპტეში, დაიწყო არაბიზაციის პროცესი. პროგრესული ხასიათის სიახლეთა შორის ასევე უნდა აღინიშნოს საკარანტინო სამსახურის შექმნა. ცნობილია, რომ შავი ჭირის ეპიდემია შუა საუკუნეებში დაუძლეველ სტიქიურ უბედურებად ითვლებოდა. სასაზღვრო-საკარანტინო სამსახურის შექმნის იდეა ეკუთვნოდა მუჰამმად 'ალის და იგი მისთვის დამახასიათებელი სიმკაცრით ტარდებოდა. ამ უაღრესად საჭირო და სასარგებლო ღონისძიებას კონსერვატორ რეაქციონერთა ერთმა ნაწილმა პოლიტიკური სარჩული დაუდო და ბრალი დასდო ეგვიპტის ფაშას, თითქოს მას სურდა ხელოვნური ბარიერები შეექმნა თავის მიერ კონტროლირებად ტერიტორიასა და იმპერიის სხვა პროვინციებს შორის. შედარებით უმტკივნეულოდ მზდა ახალი საფოსტო სამსახურის დანერგვა და ორ ქვეყანას – სირიასა და ეგვიპტეს შორის საკომუნიკაციო ურთიერთობის მოწესრიგება, რაც არა მარტო სამხედრო-პოლიტიკურ, არამედ სავაჭრო-ეკონომიკურ ინტერესებსაც ემსახურებოდა (Ж. Базилл, Сирия и Палестина, 130).

სირიაში იბრაჰიმ ფაშას მიერ ჩატარებულ რეფორმებს დადებითად აფასებს თითქმის ყველა მეკლევარი, მაგრამ ცხადია ისიც, რომ ეგვიპტის საოკუპაციო რეჟიმს ნეგატიური მხარეც ჰქონდა. ეგვიპტელმა რეფორმატორებმა ვერ გაითვალისწინეს სირიის თავისებურებანი, რაც ძვირად დაუჯდათ. ახალი ხელისუფლების მიერ შემოღებული სამხედრო ბეგარა, ძალდატანებითი სარეკრუტო განწვევა, საექსპორტო საქონელზე (აბრეშუმი, ბამბა და სხვა) დანესებული მონოპოლია, მოსახლეობის უკმაყოფილებას იწვევდა. იბრაჰიმ ფაშამ სცადა შეესუსტებინა ისლამური ფანატიზმი, რასაც არამუსლიმები კმაყოფილებით შეხედნენ, მაგრამ მისმა მეტისმეტმა ტოლერანტობამ გააღიზიანა მუსლიმი მოსახლეობა. ყველა ამ მიზეზების ერთობლიობამ 1834 წელს გამოიწვია ანტიეგვიპტური გამოსვლები, რომელსაც შეუერთდნენ ბედუინთა ტომები ('ანაზა, ჯახრი და და სხვა). მომთაბარეთა მღელვარებას იმანაც მისცა ბიძგი, რომ მუჰამმად 'ალის ბრძანებით მათ შეუწყვიტეს ლოიალობისთვის განკუთვნილი ანაზღაურება (A.L. Tibawi, A Modern History of Syria, 83).

იბრაჰიმ ფაშა კარგად ხედავდა სირიაში შექმნილ პრობლემებს, მაგრამ ოსმალეთისგან მომდინარე საფრთხე აიძულებდა მას მეტი ყურადღება გადაეტანა სამხედრო სამზადისზე. 1833 წელს მან აცნობა იენიჩართა ალას პალატაში, რომ მათი გაუქმებული კორპუსის წევრებს და მათ შთამომავლებს შეეძლოთ სამსახური განეგრძოთ ეგვიპტის არმიაში. საპასუხოდ, იენიჩრებმა ამბოხება არჩიეს და თავს დაატყდათ სამხედრო რეპრესიები: აპმად ალა-ჰამში და მისი უახლოესი თანამებრძოლები სიკვდილით დასაჯეს, ხოლო დანარჩენებმა სამხედრო სამსახურის თავიდან ასაცილებლად სირია დატოვეს (*Brue Masters, The Arabs of the Ottoman Empire, 150-151*). 1834-1836 წლებში იბრაჰიმ ფაშამ ჯარში გაიწვია ათასობით მუსლიმი, მაშინ, როცა არამუსლიმი მოსახლეობა ახერხებდა ამ მძიმე მოვალეობისგან თავის არიდებას (*Д.Р.Жантисев, Трапизия и Молдавия на Арабском Востоке, 40*). ანტიეგვიპტური გამოსვლების ჩასაქრობად მუჰამმად 'ალი იძულებული გახდა დამატებითი ძალებით დახმარებოდა იბრაჰიმ ფაშას. განსაკუთრებით მწვევ ხასიათისა იყო დრუზების აჯანყება 1837-1838 წლებში.

მიუხედავად იმისა, რომ ქვეყნის ბუნებრივი რესურსების ექსპლუატაცია ორგანიზებულად ხდებოდა, საოკუპაციო რეჟიმი მძიმე ტვირთად დაანება მხრებზე ეგვიპტის ხაზინას და სირიის მოსახლეობას. გარდა იმისა, რომ ქუთაჰის ზავით მუჰამმად 'ალის უნდა შეესრულებინა სულთანის წინაშე აღებული წლიური საფინანსო ვალდებულება, სირიაში დისლოცირებული არმიის შენახვამ და სამხედრო ხარჯებმა გააუარესეს ქვეყნის მდგომარეობა და უკიდურესად არაპოპულარული გახადეს იბრაჰიმ ფაშას რეჟიმი, რამაც საგარეო ფაქტორებთან ერთად განაპირობა ეგვიპტელების მარცხი. 1840 წელს დაიწყო და 1841 წელს დამთავრდა ეგვიპტის საოკუპაციო ჯარის ევაკუაცია სირია-პალესტინიდან (იხ. თავი I, პარაგრაფ. 2). ოსმალთა ბატონობა სირიაში აღდგა და პირველი მსოფლიო ომის დამთავრებამდე გაგრძელდა.

სირიიდან იბრაჰიმ ფაშას წასვლის შემდეგ დამასკოს ვალიდ დაინიშნა **ნაჯიბ ფაშა**, რომელიც მანამდე იყო მუჰამმად 'ალის ოფიციალური წარმომადგენელი სტამბოლში. დამასკოს ინგლისელი კონსულის ცნობით, ეს ოსმალე მოხელე გამოირჩეოდა ადგილობრივი და ევროპელი ქრისტიანებისადმი განსაკუთრებული სიძულვილით, მაგრამ ფაქტებით ეს არ დასტურდება. დამასკოში ჩასვლისთანავე მან ტრიბუნალი ქრისტიანი 'აბდ ალლაჰ ნაუფალი თავის მთავარ მოხელედ დაინიშნა, ხოლო რაფაელ ფარჰის, რომელიც მანამდე რამდენიმე ვალის სამსახურში იყო, საფინანსო უწყება ჩააბარა. ვილაიეთის ყველა მაღალი მოხელე, მუსლიმები, ქრისტიანები და იუდეველები მან დააფიცა მწინდა წიგნებზე (ყურანი, სახარება, თორა), რომ არ ჩაიდენდნენ უსამართლობას და არ აიღებდნენ ქრთამს (*A.L.Tibawi, A Modern History of Syria, 96*).

სირიელები თავშეკავებით შეხედნენ ოსმალური რეჟიმის აღდგენას და განსაკუთრებული აღტაცება არავის გამოუხატავს, მით უმეტეს, რომ გაჩნდა პირველადი მოხმარების პროდუქტების გაძვირების ნიშნები. ქრისტიანების ერთი ნაწილი მისტიროდა იმ დროს, როცა იბრაჰიმ ფაშას ტოლერანტული პოლიტიკის წყალობით, არავითარ შეზღუდვას არ განიცდიდა. მართალია, ზოგიერთი მუსლიმი, რომელიც ქრისტიანებზე ძალადობაში ამხილეს, ნაჯიბ ფაშამ მკაცრად დასაჯა, მაგრამ ამით არ შესუსტებულა კონფესიათა შორის არსებული ანტაგონიზმი და შემდეგში იგი შეტაკებებში გადაიზარდა. ხელისუფლების დასაყრდენს წარმოადგენდა 5 ათასამდე ჯარისკაცი და ცხენოსანთა სამი პოლკი (*A.L.Tibawi, A Modern History of Syria, 96-98*).

ოსმალთა ხელისუფლების რესტავრაციის შემდეგ აღდგა სირიის ადრინდელი ადმინისტრაციული დაყოფა, რომელიც გულისხმობდა ოთხი ვილაიეთის (დამასკო, ჰალები, სადა, ტრიპოლი) არსებობას. თანამდებობა შეინარჩუნა ზოგიერთმა პროვინციულმა მოხელემ, რომელიც ეგვიპტელების რეჟიმს ემსახურებოდა. კვლავ ფუნქციონირებდნენ საბჭოები (მეჯლისები), სადაც გაერთიანდნენ ის სირიელები, რომელთაც „იანებს“ უწოდებდნენ და გავლენიან ადგილობრივ გვარებს ეკუთვნოდნენ (ალ-მურადი, ალ-აჯლანი, ალ-აზმი, ალ-ლაზი, ალ-ჰასიბი და სხვა). იბრაჰიმ ფაშას მწარე გამოცდილების გათვალისწინებით, ათი წლის მანძილზე სირიაში სამხედრო განწყევა არ ჩატარებულა. ამგვარად, თანზიმათის საკანონმდებლო აქტების ძალაში შესვლამდე, სირიის მმართველობის სისტემაში და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში არსებული ცვლილებები არ მომხდარა (*Brue Masters, The Arabs of the Ottoman Empire, 160-161*).

2. სირია თანზიმათის პერიოდში

ოსმალეთის იმპერიაში გამაძაფრებული სოციალურ-ეკონომიკური და სამხედრო-პოლიტიკური კრიზისის პირობებში მომნიშვნელოვან როლს ითამაშებდა საზოგადოებრივი ცხოვრების განახლებისა და რეფორმების საკითხი. ამ მიმართულებით სახელმწიფო პოლიტიკის გატარება წილად ხვდა სულთან სელიმ III-ს (1789-1807), რომლის გამგებლობა დაემთხვა საფრანგეთის ბურჟუაზიულ რევოლუციას. სულთანი თვლიდა, რომ იმპერიის გამოცოცხლება და გაძლიერება შესაძლებელი იყო რეფორმებით და ევროპის ქვეყნების გამოცდილების გათვალისწინებით. თავისი გეგმის განხორციელება მან დაიწყო ახალი ჯარის (თურქ. „ნიჰაძი-ი ჯედიდ“) შექმნით, რასაც იენიჩართა უკმაყოფილება მოჰყვა. რეფორმების მონიშნულმდეგეთა ჯგუფმა, რომელსაც მხარს უჭერდა შეიხ ალ-ისლამი, გამოიყენა იენიჩრები და აიძულა სულთანი შეეჩერებინა პროგრესული გარდაქმნები. 1807 წლის 29 მაისს შეიხ ალ-ისლამის ფათვით სელიმ III გადააყენეს, მაგრამ მის დასაცავად გამოვიდნენ რეფორმების მომხრეები: ბალკანეთის (დუნაის) არმიის სარდალმა მუსტაფა ფაშამ ბაიარლთარმა 1808 წლის ზაფხულში სტამბოლში დაიკავა და მოითხოვა გადაყენებული სულთნის დაბრუნება. იმავე წელს სელიმ III მოკლეს და ტახტზე ავიდა რეაქციონერი მუსტაფა IV, მაგრამ იგი არ აღიარეს აჯანყებულებმა და ტახტზე აიყვანეს სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ I-ის უმცროსი შვილი მაჰმუდ II (1808-1839), რომელმაც პირობა დადო, რომ გააგრძელებდა რეფორმების პოლიტიკას (მ. სიანიძე, თურქეთის ისტორია, 272).

იმპერიის გარდაქმნის გზაზე მაჰმუდ II-ს ხელს უშლიდა არა მარტო შინა ოპოზიციის წინააღმდეგობა, არამედ სხვადასხვა პროვინციებში, კერძოდ, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე, ეგვიპტეში და არაბეთის ნახევარკუნძულზე წარმოქმნილი პრობლემები. სულთანმა შეძლო გადაგვარებული, სახელმწიფოსთვის საშიში იენიჩართა კორპუსის და სამხედრო-ლენური (თიმარული) სისტემის გაუქმება (1826 წ., 1831 წ.). პოლიტიკური ცვლილება დაიწყო განათლების სფეროში, გაიხსნა სხვადასხვა პროფილის საერო სკოლები „რუშდიე“ (თურქ. „rüşdiye“). 1831 წელს გამოვიდა პირველი თურქული გაზეთი-ოფიციალი – „ამბების კალენდარი“ („Takvīm-i Vekā'yī“) და ფრანგულენოვანი „Le Moniteur Ottoman.“ გაიზარდა სტამბურად გამოცემული წიგნების ფონდი. 1838 წელს მაჰმუდ II-მ გააუქმა დიდი ვეზირის უწყება („დინჯან-ი ჰუმაუნ“) და მისი ფუნქცია გადასცა საგარეო და სამოქალაქო (სამინაო) საქმეთა სამინისტროებს. დაფთვარდარის უწყება გადაკეთდა ფინანსთა სამინისტროდ. მაჰმუდ II-ის დროს ცვლილებები მოხდა ყოფილი ურთიერთობაშიც, გაუქმდა მუსლიმებსა და არამუსლიმებს შორის ჩაცმულობაში განსხვავების წესი. ინტელიგენციისა და სახელმწიფო მოხელეებისათვის აუცილებელი გახდა ევროპული ტანსაცმლისა და ე.წ. „ფესის“ (არაბ. „ტარბუში“) ტარება. ყველა აღნიშნული ცვლილება ხორციელდებოდა პროგრესულად მოაზროვნე და სულთანთან დაახლოებული თურქი „ალიმების მხარდაჭერით, თუმცა, რელიგიური ელიტის დიდი ნაწილი სკეპტიკურად უყურებდა მას და მიიჩნევდა ისლამური საზოგადოებისთვის შეუფერებელ სიახლედ (ბიდ'ა) (U.Heyd, The Ottoman 'Ulemā and Westernization ..., 63-72).

1838 წელს სულთან მაჰმუდ II-ის მითითებით შეიქმნა რეფორმების კომისია ცნობილი დიპლომატის მუსტაფა რეშიდ ფაშას (1800-1858) მეთაურობით, მაგრამ იმპერიის განახლების მისია წილად ხვდა მაჰმუდ II-ის მეგვიდრეს 'აბდ ალ-მაჯიდ (თურქ. აბდულმეჯიდ) I-ს (1839-1861). სწორედ მის დროს დაიწყო რეფორმების ახალი ეპოქა, რომელიც ცნობილია თანზიმათის (თურქ. „თანზიმათ-ი ხაირიფე“, არაბ. „თანზიმათ ალ-ხაირიფა“) სახელით და XIX საუკუნის 70-იან წლებამდე გაგრძელდა.

1839 წლის 3 ნოემბერს სტამბოლში, სულთნის სასახლის წინ – გიულხანეზე („ვარდების ბაღში“) გამართულ ცერემონიაზე, რომელსაც ესწრებოდნენ სულთანი და უცხოელი დიპლომატები, მუსტაფა რეშიდ ფაშამ წაიკითხა სულთნის მანიფესტი, რომელიც ისტორიაში შევიდა „გიულხანეს ხატი შერიფის“ (არაბ. „ხატტი შარიფ ქულხანა“) სახელით. ამ დოკუმენტის გამოქვეყნებით, ოსმალეთში დაიწყო თანზიმა-

თად ცნობილი რეფორმების ხანა, რომელიც ორ პერიოდად იყოფა: პირველი – 1839-1853 წლები (ე.ი. ყირიმის ომამდე); მეორე – 1856 წლიდან 1877 წლამდე, ე.ი. სულთან 'აბდ ალ-'აზიზ I-ის (1861-1876) გამგებლობამდე ან რუსეთ-ოსმალეთის ომამდე (მ.სვანიძე, თურქეთის ისტორია, 297).

„გიულხანეს ხატი შერიფთი“ ოსმალეთის სულთანმა ვალდებულება აიღო, რომ იმპერიაში უზრუნველყოფილი იქნებოდა: 1) სულთნის ქვეშევრდომთა სიცოცხლის, ქონების და სარწმუნოების ხელშეუხებლობა მიუხედავად რელიგიური კუთვნილებიდან; 2) გადასახადების შენერა და აკრეფა სამართლიანობის პრინციპით; 3) სახმედრო სამსახურში განწევვა მაკაცრად დადგენილი ვადის შესაბამისად. თანზიმათის მთელი ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე ხდებოდა საკანონმდებლო, სამოქალაქო და საგაჟრო აქტების გამოცემა, იქმნებოდა ახალი ადმინისტრაციული და სასამართლო სისტემა (მ.სვანიძე, თურქეთის ისტორია, 294-302). სულთნის ყველა ქვეშევრდომმა, მიუხედავად რელიგიური კუთვნილებისა, მიიღო უფლება ეტარებინა იარაღი, შეესრულებინა რელიგიური რიტუალი და სახელმწიფო თანამდებობაზე დაეყავებინა. მალე გავრცედა, რომ დაწყებული რეფორმა არამუსლიმებისთვის უფრო მისაღები აღმოჩნდა, ვიდრე მუსლიმებისთვის. სირიის ზოგიერთ ქალაქში გამოჩნდნენ ქრისტიანი ახალგაზრდები არა ტრადიციული, არამედ ევროპული ჩაცმულობით. თანდათანობით, ევროპეიზაციის გარეგნული ნიშნები სახმედრო მოსამსახურეებისა და სახელწიფო მოხელეების რიგებშიც გაჩნდა (Bruce Masters, Christians and Jews in the Ottoman Arab World, 137).

1856 წლის 18 თებერვალს, როცა სულთანმა გამოსცა ახალი „უმბალესი მანიფესტი“ (არაბ. „ხატტი ჰუმაუნ“) დაიწყო თანზიმათის მეორე პერიოდი (1856-1877 წწ.). ეს დოკუმენტი ფაქტობრივად, პირველი მანიფესტის დებულებებს იმეორებდა, მაგრამ მას ჰქონდა ევროპის სახელმწიფოების წინაშე აღებული ვალდებულების ხასიათი, რაც პირველ რიგში რელიგიურ უმცირესობათა უფლებების დეკლარირებით გამოიხატა. თანზიმათის მეორე პერიოდის რეფორმებმა ხელი შეუწყვეს ევროპის სახელმწიფოების საფინანსო-ეკონომიკურ ექსპანსიას და ოსმალეთი დასავლეთის ნახევარკონტინად აქციეს. სულთნის მთავრობას არ ჰქონდა უფლება გაეუქმებინა ან შეეცვალა ეს მანიფესტი. „ხატტი ჰუმაიუნი“ არ შეიცავდა რაიმე ახალ და პროგრესულ დებულებებს. მუსტაფა რეშიდ ფაშა არ მონანილობდა მის შედგენაში და თვლიდა, რომ იგი დამლუპველი იქნებოდა ოსმალეთისთვის, ვინაიდან, მეტისმეტად ზრდიდა არამუსლიმების უფლებებს და აადვილებდა ევროპის სახელმწიფოების ჩარევას იმპერიის შინა საქმეებში. ცნობილი თურქი რეფორმატორის მოსაზრება მალე მოთიანდა დადასტურდა.

თანზიმათი გარკვეული სახით ოსმალეთის თითქმის ყველა პროვინციაზე გავრცელდა, მაგრამ უფრო მეტად იგი შესამჩნევი გახდა სირიაში, რომელსაც სტამბოლი, სხვა არაბულ ქვეყნებთან შედარებით, უკეთესად აკონტროლებდა. თანზიმათის დროს სირიაში აღდგა მმართველობის ადრინდელი, იბრაჰიმ ფაშამდე არსებული სისტემა, მაგრამ მოხდა ადმინისტრაციული ერთეულების გადადგილება, ეკრძოდა ტრიპოლის საფაშო შეუერთდა საიდას საფაშოს, ისქანდარუნი (ალექსანდრეტა), რომელიც პალეების ვილაიეთის ბუნებრივ ნავსადგურს წარმოადგენდა, ადანას ვალის იურისდიქციაში გადავიდა, ხოლო ძნელად სამართავი არაარაბული ურფის რაიონი პალეების ვალის გადაეცა. მდიდარი ალ-ბიკა'ა ჩამოიცილდა მთიან ლიბანს და შეუერთდა დამასკოს ვილაიეთს, მაშინ, როცა პალესტინის სანჯაყები (ნაბულუსი, იერუსალიმი, ლაზა) დამასკოს ვილაიეთიდან საიდას ვილაიეთში გადავიდნენ. ამგვარად, საიდას ვილაიეთში აღმოჩნდა ლიბანისა და პალესტინის დიდი ნაწილი ცენტრით ბეირუთში. 1854 წელს ყოფილი იერუსალიმის სანჯაყი გამოცხადდა ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა სამთლიანი ფაშა სტამბოლის პირდაპირი ზედამხედველობით (Moshe Ma'oz, Ottoman reform in Syria and Palestine, 31-34).

სირიის ადმინისტრაციული მოწყობა თანზიმათის დროს კიდევ რამდენჯერმე შეიცვალა. 1864 წლის 7 ნოემბერს გამოვიდა კანონი ვილაიეთების შესახებ, რომელიც შემდეგ ნორმატიული აქტებით შეიცვალა. ამ კანონით, შეიქმნა სირიის ვილაიეთი („ვილაია სურია“) ცენტრით დამასკოში და პალეების (ალექსოს) ვილაიეთი („ვილაია პალაჰ“). პირველი მოიცავდა ყოფილ დამასკოს ვილაეთს, აგრეთვე ტრიპო-

ლის და საიდა-ბეირუთის ეიალეებს, მეორე – ყოფილ პალების ეიალეთს, ალ-ჯაზირას და ანატოლიის ზოგიერთ რაიონს. ვილაიეთი აერთიანებდა სანჯაყებს, რომელთაც მართავდნენ კა'იმმაკამები (ან მუთასარიფები). ამიერიდან, ტერმინი „სირიის ვილაიეთი“ მტკიცედ დამკვიდრდა ოსმალეთის ოფიციალურ დოკუმენტებში, თუმცა, ადმინისტრაციული დაყოფა კვლავ შეიცვალა: 1884 წელს იერუსალიმის სანჯაყი ლაზის და ნაბულუსის (ებრ. შებში) სანჯაყებთან ერთად მუთასარიფიად გამოცხადდა, რაც გარკვეული ავტონომიის მიღებას ნიშნავდა (*'Abd al-'Aziz 'Awad, Mutasarrifiyya al-Quds, 130*). ამგვარად, პალესტინამ, როგორც „წმ. მიწამ“ (არაბ. „ალ-არდ ალ-მუკად-დასა“, თურქ. „არაზნ მუკადდესა“), შეინარჩუნა განსაკუთრებული ადგილი ოსმალეთის იმპერიაში, მაგრამ იგი პირველ რიგში მუსლიმურ ქვეყნად დარჩა, ხოლო ევროპელი კონსულების ცდა ხელი შეეწყო აქ ებრაელების დამკვიდრებისთვის, მარცხით დამთავრდა მართალია, ხელისუფლება არ ეწინააღმდეგებოდა იუდეველთა პილიგრიმობას პალესტინაში, მაგრამ 1887 წლის კანონით აიკრძალა მათი დასახლება წმ. მიწაზე, განსაკუთრებით იერუსალიმში (*A.L.Tibawi, Jerusalem ..., 27-28*).

XIX საუკუნის დამლევს სირიის ადმინისტრაციულ რუკაზე კვლავ მოხდა ცვლილება: 1888 წელს სირიის ვილაიეთს ჩამოსცილდა ბეირუთი, რომელიც გახდა ახალი ადმინისტრაციული ერთეულის – ბეირუთის ვილაიეთის („ვილაია ბაირუთ“) მთავარი ქალაქი (*Aḥmad 'Izzat 'Abd al-Karīm, Al-taqṣīm al-idārī li-Suriyya ..., 182*). ბეირუთის დანიშნულება არ იყო შემთხვევითი და მოულოდნელი, რადგან, უკვე ეგვიპტელების საოკუპაციო რეჟიმის დროს, გამუსლიმებული ფრანგი მოხელის სულაიმან ფაშას (სევის) ძალისხმევით ეს ქალაქი ადმინისტრაციულ ცენტრად იქცა. თუ XVIII საუკუნის დამლევს ბეირუთი იყო პატარა ქალაქი სულ 6 ათასი მცხოვრებით, XIX საუკუნის ბოლოს ის 100 ათასიან ქალაქად იქცა. კარგი სასმელი წყალი, კლიმატური პირობები და ყოველგვარი მშვიდობიანი თანაარსებობა, ყოველივე ეს ბეირუთში იზიდავდა უცხოელ მისიონერებს, საკონსულოებს და საქმოსნებს (*Kamal S. Salibi, Beirut under the Young Turks ..., 194-195*). ახლად შექმნილ ვილაიეთში შევიდა სირიის სანაპირო ზოლი ჩრდილოეთით მდებარე ლატაკიიდან, სამხრეთით ჰაიფამდე, აგრეთვე პალესტინის ქალაქები ნაბულუსი და ჯეზინი. მომთაბარეებზე კონტროლისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ბერ-შებას გამოცხადებას ადმინისტრაციულ ცენტრად.

თანზიმათის მეორე პერიოდში ჩატარებული რეფორმების შედეგად სანჯაყები (ლიევიები) განაწილდა შემდეგნაირად: სირიის (დამასკოს) ვილაიეთი – დამასკო (აშ-შამ აშ-შარიფ), ჰამა, ჰაურანი (ან ჰავრანი) და მა'ანი; ბეირუთის ვილაიეთი – აქქა, ტრიპოლი (ტარაბულუს აშ-შამ), ლატაკია (ალ-ლზიკიიმა) და ალ-ბალკა; პალების ვილაიეთი – პალები, ურფა და მარ'აში (*'Abd al-'Aziz Muḥammad 'Awad, Al-Idāra al-'Uḥmāniyya ..., 80-81*). დასახელებული სამი ვილაიეთის გარდა XIX საუკუნის მიწურულს სირიაში იყო ორი ავტონომიური სანჯაყი ან მუთასარიფია: ერთი პალესტინაში სახელწოდებით „ალ-კუდს აშ-შარიფ“ და მეორე, ქვეყნის აღმოსავლეთით მომთაბარე ან ნახევრად მომთაბარე ტომების რეგიონში – დაირ აზ-ზური („დაირ აზ-ზურ“). რაც შეეხება მესამე – მთიანი ლიბანის მუთასარიფიას, მისი შექმნა განაპირობა ერთი მხრივ, 60-იან წლებში სირია-ლიბანში განვითარებულმა მოქვნიებმა და მეორე მხრივ, ევროპის სახელმწიფოების ზეწოლამ ოსმალეთზე (იხ. მე-3 პარაგრაფ.).

თანზიმათის შესაბამისად, 1843 წლის კანონით ოსმალეთში დანესდა ხუთწლიანი საეკლესიო სამხედრო სამსახური. არმია რეორგანიზაცია განიცადა ევროპის, კერძოდ, ფრანგულ-გერმანული გამოცდილების გათვალისწინებით. ოსმალეთის არმია დაიყო 6 კორპუსად, რომლის ერთი ნაწილი – მეხუთე კორპუსი (არაბ. „ჯაამ 'არაბისტან“) 1844 წელს განლაგდა სირიაში შტაბით ჯერ პალებში, შემდეგ დამასკოში (*'Abd al-'Aziz Muḥammad 'Awad, 140-141*). ამ კორპუსს თურქები უწოდებდნენ *Arabistan Ordusu*-ს (არაბ. „არაბისტან ურდუსი“) და მისი სარდალი იყო სერ'ასქერის რანგის მაღალი თურქი სამხედრო მოხელე – მუშშირი (თურქ. *müşir*), რომელიც ემორ-

ჩილებოდა ოსმალეთის სამხედრო სამინისტროს, მაგრამ ვალდებული იყო ეთანამშრომლა ვილაიეთის ვალისთან. ოფიცრებს აეკრძალათ სამხედრო და სამოქალაქო თანამდებობის შეთავსება. რეფორმის დაწყებიდან 2-3 წლის შემდეგ „არაბოსთანის არმიის“ პირადი შემადგენლობა დაახლოებით 20 ათასს აღწევდა (Д.Р.Жантиев, Трагедия и модернизация на Арабском Востоке, 56). 1848 წელს ერაყში ჩამოყალიბდა ოსმალეთის 6-ე არმია – **Bağdat Ordusu** (ან **Irak Ordusu**). ორივე არმიის უპირველეს მოვალეობად ითვლებოდა ვილაიეთების დაცვა ბედუინებისაგან და შაჯის მშვიდობიანად ჩატარების უზრუნველყოფა, თუმცა აუცილებლობის შემთხვევაში შეიძლებოდა მათი გამოყენება პროვინციაში ნესრიგის დასამყარებლად და ანტიხალეშმეფოებრივი გამოსვლების ჩასახშობად. ოფიცრები ძირითადად თურქები იყვნენ, ხოლო არაბი მეთაურები უმცირესობას შეადგენდნენ. სამხედრო მოვალეობის შესრულება არ იწვევდა მოსახლეობის ენთუზიაზმს და ხშირად წინააღმდეგობასაც ხვდებოდა (**Bruce Masters. The Arabs of the Ottoman Empire, 185**).

თანზიმათის პირველ პერიოდში არამუსლიმებს სამხედრო სამსახურში არ იწვევდნენ, მაგრამ უფრო გვიან ეს ვალდებულება მათზეც გავრცელდა, რამაც გამოიწვია როგორც მუსლიმების, ასევე, რელიგიურ უმცირესობათა უკმაყოფილება. არამუსლიმებს შეეძლოთ თავი აერიდებინათ სამხედრო სამსახურისთვის თუ გადაიხდიდნენ სპეციალურ გადასახადს („ბედელ-ი „ასკერი“) 3-5 ათასი ყურუშის ოდენობით. სავარაუდოდ, XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს სირიაში განლაგებულ მეხუთე კორპუსში მსახურობდა სულ 556 არამუსლიმი (461 ქრისტიანი და 95 ებრაელი) (**Е.И.Зеленев, Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии, 368**).

ახალი სამხედრო ინფრასტრუქტურის ჩამოყალიბება სირიაში დაიწყო 1850 წლიდან, მაგრამ სარეკრუტო განვევას მოპყვა მღელვარება ყველგან, განსაკუთრებით მთის რაიონებში და მომთაბარეთა რეგიონებში. მართალია, სირიელებს დაპირდნენ, რომ ისინი სამსახურს გაივლიდნენ მხოლოდ სირიის ტერიტორიაზე, მაგრამ არც ეს პირობა და არც სამსახურის ვადა (3-დან 5 წლამდე) არ სრულდებოდა. რეფორმის წარმატებას ართულებდა პროვინციის ვალისა და მუშირის დაპირისპირება, რაც ხშირად სამხედრო მეთაურის გამარჯვებით მთავრდებოდა. ამის დამადასტურებელია ისიც, რომ 1863-1917 წლებში, ე.ი. 54 წლის მანძილზე დამასკოს ვილაიეთში 35-ჯერ შეიცვალა სამოქალაქო ადმინისტრაციის პირველი პირი – ვალი (**Е.И.Зеленев, 233**).

თანზიმათამდე სირიის პროვინციაში ნესრიგის დაცვა და საპოლიციო ფუნქციის შესრულება ევალებოდათ ვალის დაქირავებულ რაზმებს. 1845 წელს შეიქმნა იმპერიის პოლიციის სამმართველო, რომელსაც უნდა მოეწესრიგებინა საპოლიციო სამსახური. 1858 წელს სირიაში (დამასკოს ვილაიეთში) უკვე მოქმედებდნენ საპოლიციო რაზმები, ხოლო 1864 წლის კანონით მათი მეთაური დაემორჩილა პროვინციის ვალის. ამავე დროს, სირიის დიდ ქალაქებში შეიქმნა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის სასამართლოები, შარიათის სასამართლოს ჩამოერთვა მიწის ყიდვა-გაყიდვის რეგისტრაციის უფლება და ეს საქმე სპეციალურ სამმართველოს გადაეცა. ამ ცვლილებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან 1858 წლიდან არამუსლიმებმა მიიღეს მუსლიმებისგან მიწების ყიდვის უფლება, ხოლო 1867 წლიდან ასეთი უფლება უცხოელებსაც მიენიჭათ (**В.Б.Лущкий, Новая ист. арабских стран, 117; Е.И.Зеленев, Госуд. упр., 236**). საკასაციო სასამართლოს ნევერტი აიძვრიდან არამუსლიმებიც უნდა ყოფილიყვნენ. ყოველივე ეს, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავდა შარიათის სასამართლოს გაუქმებას. მთავარი ყადი კვლავ ნიშნავდა თავის წარმომადგენლებს – ნა'იბებს სანჯაყებში, კადა'ასა და ნაიბებში. სასამართლოს მაღალ ავტორიტეტად ითვებოდა ვილაიეთის მთავარი მუფთი, რომელიც შეიხ ალ-ისლამს ემორჩილებოდა. ნა'იბისა და მუფთის თანამდებობას ჩვეულებრივ იკავებდა ადგილობრივი ავტორიტეტული შეიხი. მართალია, როგორც ოსმალეთის სხვა პროვინციებში, სირიაშიც უპირატესობა ენიჭებოდა ოფიციალურ ჰანაფიტურ მაზჰაბს, მაგრამ ყადის თანამდებობაზე სხვა მაზჰაბების წარმომადგენლებსაც ნიშნავდნენ. ძალაში დარჩა რელიგიური კონფესიების ავტონომიური სასამართლოები, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მუსლიმებისა და არამუსლიმების ერთ სასამართლო სისტემაში გაერთიანება მომავლისათვის გადაიდო.

თანზიმათის პერიოდში 1864 წლის კანონით, ვილაიეთის სამოქალაქო ხელისუფლებას მეთაურობდა ვალი, რომლის მაღალი მოხელეები იყვნენ დაფთარდარი, რომელიც განაგებდა საფინანსო საქმეებს, მთავარი მოსახლენი – ყადო და კანცელარიის ხელმძღვანელი – მაქთუბაჯი (მაქთუბაჯი). დაფთარდარი ფინანსთა სამინისტროს დაექვემდებარა, მაგრამ ექსპერიმენტმა არ გაამართლა და საფინანსო უწყება ისევ ვალის ზედამხედველობის ქვეშ დარჩა. პროვინციის გუბერნატორს – ვალის ეხმარებოდა ვილაიეთის ადმინისტრაციული საბჭო («მაჯლის ალ-იდარა ალ-ვილიაია»), რომელშიც ზემოჩამოთვლილ მოხელეებთან ერთად შედიოდნენ მუშირი, ნაიბ ალ-აშრაფი და მთავარი მუფთი (Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, 30). მაქთუბაჯი თვალყურს ადევნებდა ოფიციალური დოკუმენტების შედგენა-გაფორმებას და წარმართავდა პროვინციის მოხელეების ვრცელი შტატის მუშაობას ('Abd al-'Aziz Muḥammad 'Awad, 82). მეჯლისის წევრები შეიძლება გამხდარიყვნენ არამუსლიმებიც, მაგრამ ისინი არავითარი გავლენით არ სარგებლობდნენ. სტამბოლი ნიშნავდა მთავარი მეჯლისის თავმჯდომარეს, რომელიც თავდაპირველად არ იყო პასუხისმგებელი ვალის წინაშე, მაგრამ თანდათან ადგილობრივი ხელისუფლების გავლენა გაიზარდა. 1840-61 წლებში ცენტრალურმა ხელისუფლებამ სცადა შეესუსტებინა მეჯლისში ა'იანების და ალიმების როლი სხვა სოციალური ფენების წარმომადგენელთა რიგების გაზრდით, მაგრამ ეს ცვლილება არსებითი არ ყოფილა (Moshe Ma'oz, *Syrian Urban Politics*, 288, 291). ნაიბ ალ-აშრაფი და ჰანაფიტი მუფთი კვლავ დიდი გავლენით სარგებლობდნენ როგორც მეჯლისში, ასევე მის გარეთ. დამასკოს «დიდი ალიმების» ოჯახები, კერძოდ, ალ-აჯლანი, ალ-ლაზზი, ალ-ქაილანი, ალ-ჰასიბი და ახლად ფეხმოკიდებული ალ-ჯაზა'ირი კვლავ რჩებოდნენ რელიგიურ ავტორიტეტებად, მაგრამ პოლიტიკურ ასპარეზზე დიდი აქტიურობით ჯერ კიდევ არ გამოირჩეოდნენ. ამას აღსატყუებს ის ფაქტი, რომ 1870-1900 წლებში არც ერთი მათგანი არ ყოფილა მეჯლისის წევრი. სიახლე იყო ისიც, რომ თუ ადრე, დიდ ჰაჯის მეთაურის (ამირ ალ-ჰაჯჯ) მოვალეობას დამასკოს ვალი ასრულებდა, ახლა ეს მოვალეობა დაეკისრა სახელმწიფო მოხელეს, რომელიც ამისთვის სათანადო ანაზღაურებას იღებდა (Ph.S.Khoury, *Urban Notables* 30).

უკვე 1852 წლის 28 ნოემბრის ფირმანით ვალის მიეცა უფლება თავისი ინიციატივით გადაეყენებინა ვილაიეთის ყველა მოხელე, ხოლო 1871 წლის კანონით, მისი უფლებები კიდევ უფრო გაიზარდა: ვალის შეეძლო გამოეყენებინა არა მარტო პოლიცია, არამედ არმიაც თუ ეს იქნებოდა სანქციონირებული ცენტრალური ხელისუფლების მიერ. მიუხედავად ამისა, პროვინციის პირველი მოხელის გავლენა ადრინდელთან შედარებით შეიზღუდა სერა'სქერისა და მეჯლისის მიერ. ბუნდოვანი იყო ვალის მოადგილის ან შემცველის საკითხი: ზოგჯერ ამ მოვალეობას ასრულებდა ერთი-ერთი ცენტრალური ლივის მუთასარრიფი, მუშირი ან რომელიმე სხვა მაღალი მოხელე.

ვილაიეთის ადმინისტრაციულ სტრუქტურას იმეორებდა სანჯაყი, რომელსაც სტამბოლის მიერ დანიშნული კა'იმმაკამი (ან მუთასალლიმი, მუთასარრიფი) მეთაურობდა. ავტონომიური ერთეულების მუთასარრიფები უფრო მაღალი რანგისა იყვნენ, ვიდრე ვალის იურისდიქციამ მყოფი ლივების მეთაურები, მაგრამ მათ აერთიანებდა საერთო ვალდებულება: წესრიგის დაცვა და საგადასახადო სისტემის გამართული მუშაობა. კადა'ას (თურქ. ყაზა) სათავეში იდგა კა'იმმაკამი, რომელსაც ჰქონდა ანალოგიური ფუნქციები და იგი არჩევით მოხელედ ითვლებოდა. XIX საუკუნის დამლევს დამასკოს ვილაიეთში იყო 22-დე კადა'ა და 13-დე ნაჰია (E.И.Зеленев, 241). კა'იმმაკამებს ემორჩილებოდნენ ნაჰიების გამგებლები – მუდირები. სოფლის ადმინისტრაციულ მოხელედ ითვლებოდა მუხტარი (მუხტარ), რომელსაც მოსახლეობა ირჩევდა, მაგრამ ისიც ვილაიეთის ადმინისტრაციულ კონტროლს ექვემდებარებოდა.

თანზიმათი გარკვეულად აისახა სირიის სამეურნეო ცხოვრებაზეც. მინათსარგებლობის მოსაწესრიგებლად 1858 წლიდან გამოდიოდა საკანონმდებლო აქტები, რამაც განსაზღვრა ქვეყნის აგრარული და ფისკალური სისტემის ფუნქციონირება პირველი მსოფლიო ომის დამთავრებამდე. სპეციალური დეპარტამენტის «დეუთერ ხა-

ნეს“ ხელმძღვანელობით 1860 წლიდან მოკიდებული მიმდინარეობდა მიწების აღწერა და რეგისტრირება. იმპერიის მიწები დაიყო რამდენიმე ძირითად კატეგორიად: მირი (სახელმწიფოს), მულქი (კერძო) და მავათი (თურქ. mevet) – დაუშუშავებელი მიწები, იალალები, გზები, სავაჭრო მაგისტრალები და სხვა. ვაკეო შენარჩუნებულ იქნა და კვლავაც ხელშეუვალად ითვლებოდა. გადანყდა ილითზამის გაუქმება, მაგრამ იმის გამო, რომ სახელმწიფო საგადასახადო მოხელეებმა თავი ვერ გაართვეს დაკისრებულ მოვალეობას, ეს სისტემა, რომელსაც სირიაში „მუჟაჰა“-ს სახელით იცნობდნენ, აღდგენილ იქნა გარკვეული სახეცვლილებით (Sherry Lee Williams, Ottoman Land Policy and Social Change. 93-96). თუ ადრე, ილითზამის გაცემა შეეძლო ვალის, ხოლო ნაჰიაში საგადასახადო მოხელედ ითვლებოდა ადგილობრივი შეიხი, ახლა ამ საქმეს განაგებდა „მაჯლისი ალ-იდარა.“ ამ ცვლილებებმა შეასუსტეს ნაჰიებში შეიხების როლი, მით უმეტეს, რომ მათ არ ჰქონდათ სამხედრო-პოლიტიკური ან სასამართლო ფუნქცია. სამაგიეროდ, გაძლიერდა ქალაქების სახელმწიფო ბიუროკრატია (ა'იანე-ბი), რომელიც ადრეც მონაწილეობდა ადმინისტრაციის საქმიანობაში და ახლა მეჯლისებში განაგრძობდა მოღვაწეობას (М.И.Ткачѳ, К вопросу о роли ашнов..., 111-112). XIX საუკუნის მიწურულს, რეფორმების შედეგად, სოფლების გავლენიან შეიხებს არავითარი ადმინისტრაციული ფუნქცია არ დარჩათ, მაგრამ ინარჩუნებდნენ მაღალ სოციალურ სტატუსს და ხელისუფლება მათ ანგარიშს უწევდა (Yehoshua Porath. The political awakening..., 361-362).

სირიიდან ეგვიპტელების ნასვლის შემდეგ კვლავ აქტუალური გახდა მომთაბარე ტომების პრობლემა. პულას ტბიდან ჩრდილოეთით მა'არათ ან-ნუ'მანამდე ბედუინების ტომები ('ანაზა, საქრი, სარდია, სარჰანი და სხვები) არბევდნენ სოფლებს და საფრთხეს უქმნიდნენ ქარავნების გადაადგილებას (Abdul-Karim Rafef, Land Tenure Problems..., 387). XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ხელისუფლებამ გარკვეულ წარმატებას მიაღწია იმ ვრცელი რეგიონების შემოსამტკიცებლად, რომელსაც ბედუინები აკონტროლებდნენ. ციხესიმაგრეები აშენდა დაირ აზ-ზურისა და პალმირას (თადმურის) მიმდებარე ტერიტორიაზე და იქ საპოლიციო საგუშაგოები განლაგდა. 1851 წელს თურქი კა'იმშაკამი დაინიშნა ჩრდილოეთ პალესტინის ქალაქ 'აჯლუნში. 1867 წლიდან ტრანსიორდანიში, მეკდარი ზღვის აღმოსავლეთით მადაბა-ალ-ქარაქის და 'ამმანის რაიონების დაცვა დაევალა ას-სალთში (მეკდარი ზღვის ჩრდილოეთით) განლაგებულ რაზმებს და მათ მეთაურს. სახელმწიფო კონტროლის გაძლიერება არ აწყობდა ბედუინებს, მაგრამ კარგად შეიარაღებული რეგულარული რაზმების წინააღმდეგ ისინი უძლური აღმოჩნდნენ. ბედუინების შესაჩერებლად ხელისუფლება ეფექტურად იყენებდა დრუზებს და ჩრდილოკავკასიელ მუჰაჯირებს, რომლებსაც მიწებს აძლევდა მოსაზღვრე რაიონებში და ამგვარად, ქმნიდა ბუფერულ ზონას მომთაბარეებსა და ქვეყნის სამინისტრომედიო რაიონებს შორის. შედეგიც მალე იქნა მიღწეული: სამინისტრომედიო ზონა გაფართოვდა ევფრატის ევლიდან სამხრეთ-პალესტინამდე, ხოლო სავაჭრო მაგისტრალებსა და გზებზე მიმოსვლა უფრო უსაფრთხო გახდა (Norman N. Lewis, The Frontier of Settlement in Syria, 1800-1950, 53-54). ქვეყნის სამინისტრო და სავაჭრო ვაჭრობის გააქტიურებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა 1859-1863 წლებში ბირუთ-დამასკოს სადილიჟანსო გზის და 1891-1895 წლებში რკინიგზის გაყვანას. ამ მშენებლობას აწარმოებდა ფრანგული კომპანია, თუმცა კონცეისა თავდაპირველად ეკუთვნოდა ლიბანელ საქმოსანს ჰასან ბაიჰუმს (Leila Tarazi Fawaz, Merchants and Migrants ..., 70).

1868 წლის სულთნის დეკრეტით საფუძველი ჩაეყარა ოსმალეთის განათლების ახალ სისტემას, რომელიც ითვალისწინებდა დანყებით სწავლებას ვაჟებისათვის 7-11 წლის და გოგონებისთვის 6-10 წლის ასაკში. ახალ თურქულ ოთხწლიან სკოლას – „რუშდიე“ („rüşdiyye“) საფუძველი ჩაეყარა უკვე 1838-39 წლებში, როცა განათლების რეფორმა დაევალა ანატოლიის ყადი ალ-‘ასქარს იმამ ზადე მეჰმედ ას'ადს, რომელიც მალე ოსმალეთის პირველი განათლების მინისტრი გახდა (Uriel Heyd, The Ottoman 'Ulema and Westernization, 68). გარდა ამისა, გაჩნდა საშუალო სკოლის დონის სასწავლებლები „მადარის ალ-ი'დადიია“ ხუთწლიანი სწავლებით და სხვადასხვა

ტექნიკური, სასოფლო-სამეურნეო და პედაგოგიური სასწავლებლები. ისევე, როგორც საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროებში, განათლებაშიც სიახლე ძნელად იკადგება ფეხს სახსრების სიმწირისა და მასწავლებლების ნაკლებობის გამო. განაგრძობდნენ ფუნქციონირებას რელიგიური მედრესეები და მისიონერთა მიერ დაარსებული სკოლები. ახალ სასწავლებლებში, როგორც წესი, სწავლება მიმდინარეობდა თურქულ ენაზე, ხოლო არაბული ენის შესწავლა აუცილებლად ითვლებოდა რელიგიური თვალსაზრისით (*Leila Sabbaḥ, Aspekty žizni...; Istoriya Osmanskogo gosudarstva, 243-245*). რეფორმა უფრო აქტიურად ტარდებოდა იქ, სადაც ოსმალთა ხელისუფლება ემყარებოდა არა მარტო სულთან-ხალიფის ავტორიტეტს, არამედ რეალურ ძალას. ამ მხრივ გამოირჩეოდა პალების ვილაიეთი, რომელიც ახლო იყო თურქულენოვან რეგიონთან. ამას ისიც ადასტურებს, რომ თურქული „რუშდიე“ აქ ფუნქციონირებდა უკვე 1861 წლიდან, ხოლო სხვაგან (დამასკო, ბერუთი, ტრიპოლი, იერუსალიმი) ასეთი სკოლები გვიან გაიხსნა. სირიის ვილაიეთში განათლების რეფორმის ჩასატარებლად შეიქმნა სპეციალური სამმართველო („იდარა ალ-მა‘არიფ“) (*‘Abd al-‘Aziz Muḥammad ‘Awaḍ, 259-260, 260-264*). ისევე, როგორც ეგვიპტეში, ოსმალეთის აზიურ პროვინციებშიც სახელმწიფო სკოლებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს. საყურადღებოა, რომ პირველი მსოფლიო ომის წინ არაბი ნაციონალისტების 63%-ს განათლება სწორედ ამ სკოლებში ჰქონდა მიღებული. „ოსმალური განათლების“ მქონე არაბები ბევრად სჭარბობდნენ იმათ, ვისაც ტრადიციული მედრესე ან დასავლური სკოლები ჰქონდათ დამთავრებული (*C.Ernest Dawn. Origins of Arab Nationalism, 4*).

თანზიმათის ერთ-ერთი დიდი მონაპოვარი იყო სულთნის მიერ მუსლიმი და არამუსლიმი ქვეშევრდომების თანასწორობის გამოცხადება, მაგრამ იგი მიუღებელი გამოდგა მუსლიმი მოსახლეობისათვის. ისლამის მიერ რეგლამენტირებული საზოგადოებრივი ურთიერთობანი XIX საუკუნის შუა წლებამდე არსებითად არ შეცვლილა. არამუსლიმები კვლავ იხდიდნენ ჯიზიას, მიღეთების სისტემა შენარჩუნდა, ხოლო მეჯლისებსა და სასამართლოში რელიგიურ უმცირესობათა თვალსაზრისი ანგარიშგასაწევად არ ითვლებოდა (*Moshe Ma’oz, Syrian Urban Politics, 284*). მიუხედავად ამისა, თანზიმათის დროს სირიელი ქრისტიანების ნაწილმა შეძლო ეფექტურად გამოეყენებინა უცხოელი კონსულების მფარველობა და საეკლარო საქმიანობის გააქტიურების შედეგად მიღწეული კეთილდღეობით ბევრად გაუსწრო მუსლიმ თანამემამულეებს. ევროპის სახელმწიფოების ექსპანსიონისტური პოლიტიკა და ქრისტიანული კონფესიების მომძლავრება აღიზიანებდა მუსლიმებს, რაც დემონსტრაციულ საპროტესტო გამოსვლებში გადაიზარდა.

მიუხედავად მნიშვნელოვანი ხარვეზებისა, თანზიმათის შედეგები მაინც პოზიტიური იყო და შეიძლება, უფრო ეფექტურიც, ვიდრე იბრაჰიმ ფაშას რეფორმები. მთიანი რეგიონების გამოკლებით, ოსმალები აკონტროლებდნენ სირიის დიდ ნაწილს. 1868 წელს რამდენიმე წარმატებული სადამსჯელო ოპერაციის შემდეგ შესუსტდა ბედუინების თავდასხმები, ხოლო სამილიტარო გზაზე ციხესიმაგრეების აღდგენამ გააძლიერა „დიდი მაჯის“ უსაფრთხოება.

თანზიმათის მეორე პერიოდში გაიზარდა ოსმალეთის პროვინციებზე დასავლეთის გავლენა, რაც პირველ რიგში სირიაში იგრძნობოდა. დამკვიდრდა პრაქტიკა, როცა ევროპელი კონსულები თვალყურს ადევნებდნენ რეფორმების ჩატარებას და იმ შემთხვევაში, თუ აღმოაჩენდნენ არამუსლიმთა დისკრიმინაციის ფაქტებს, საჩივრით მიმართავდნენ პროვინციის ვალის. თუ კონსულის საჩივრი რეაგირების გარეშე დარჩებოდა, საქმე გადაეცაზნებოდა საკამბოლში ამ ქვეყნის ელჩს, რომელიც თავის მხრივ ზომების მიღებას ითხოვდა უმაღლესი ხელისუფლებისგან. როგორც წესი, ევროპელი კონსულის პროტესტს ვალის გადაყენება მოსდევდა (*Д.Р.Жантшев, Традиция и модернизация на Арабском Востоке, 88-89*). ცვლილებები შესამჩნევი გახდა არა მარტო ეკონომიკისა და პოლიტიკის, არამედ განათლებისა და კულტურის სფეროშიც, რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა არაბთა თვითშეგნებისა და ეროვნული ცნობიერების გაღვივებისთვის. დრომოქმული სტერეოტიპების დანგრევისა და ახალი აზროვნების დამკვიდრების საქმეში განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა პრესა, რომელმაც XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მოიცვა სირიის ყველა ვილაიეთი და

სანჯაყი. მაგალითად, 1865 წლიდან დამასკოში გამოდიოდა გაზეთი „სურია“, ხოლო პალესტინაში არაბულ-თურქული „ალ-ფურათ“ („ეფერატი“). გაზეთების გამოცემების უფლება მიიღეს რელიგიურ უმცირესობათა კონფესიებმა ტრიპოლიში, ბეირუთში, პალესტინაში და სხვა ქალაქებში (Лейла Саббах, Аспекты интел. жизни..., – История Османского государства. 233).

ამგვარად, თანზიმათმა შესამჩნევი ცვლილებები შეიტანა იმ არაბულ ქვეყნებში, სადაც სულთანი კვლავ ინარჩუნებდა მართვის სადავეებს. ეს უპირველეს ყოვლისა, ეხება სირიას, რომელიც ყოველთვის განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა არაბულ სამყაროში.

3. ეთნო-კონფესიონალური კონფლიქტი და ლიბანის ავტონომიის საკითხი

ოსმალთა ხელისუფლების აღდგენის შემდეგ ვითარება ლიბანში უკიდურესად დაიძაბა, დაიწყო შეტაკებები მუსლიმ დრუზებსა და ქრისტიან მარონიტებს შორის. უპირატესობის მოპოვებისთვის ბრძოლაში დაპირისპირებული მხარეები ცდილობდნენ დახმარება მიეღოთ გარედან, რაც ინგლისელებს საშუალებას აძლევდა მხარი დაეჭირათ დრუზებისთვის, ხოლო ფრანგებს მარონიტებისთვის. რა თქმა უნდა, ორივე ქვეყანა ცდილობდა ესარგებლა ლიბანში არსებული დაპირისპირებით და თავისი გავლენისთვის დაექვემდებარებინა ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ აუზის ვრცელი რეგიონი. განსაკუთრებული გავლენით აქ სარგებლობდა საფრანგეთი, რომელმაც ჯერ კიდევ 1740 წელს კაპიტულაციის საფუძველზე მიიღო უფლება ოსმალეთის აზიურ პროვინციებში მფარველობა გაენია ყველა კათოლიკური ორგანიზაციისათვის. საფრანგეთში ფართოდ გავრცელდა აზრი იმის შესახებ, თითქოს უკვე ლუი XIV-მ (1638-1715) მარონიტები თავის ქვეშევრდომებად გამოაცხადა. XIX საუკუნეში მარონიტების ურთიერთობა საფრანგეთთან უფრო პოლიტიკური ხასიათისა გახდა, რაც ფინანსურ დახმარებასაც გულისხმობდა: მარონიტების ეკლესია-მონასტრების შენახვაზე საფრანგეთი ხარჯავდა წლიურად 100 ათას ფრანკს, ხოლო მთლიანად ქვეყანაში შემოდიოდა 2 მილიონი ფრანკი (М.Т.Панченко, Политика Франции на Ближнем Востоке. 73).

ლიბანიდან ამირ ბაშირ II-ის გაძევების შემდეგ ქვეყნის მართვა-გამგებლობის სადავეები გადაეცა მის ბიძაშვილს ბაშირ III კასიმს, რომელიც არ გამოირჩეოდა განსაკუთრებული ნიჭით, მაგრამ ცდილობდა განეგრძო თავისი წინამორბედის პოლიტიკა. მისი ინიციატივით შეიქმნა დივანი, რომელშიც შევიდა ყველა კონფესიის (დრუზები, მარონიტები, მართლმადიდებლები, ბერძენი-კათოლიკეები, სუნიტები, შიიტები) ორ-ორი წარმომადგენელი, მაგრამ მისი მუშაობა არ გამოდგა ეფექტური. დრუზი ფეოდალები (ჯუმბლატები, არსლანები, თალჰუკები და სხვა) დაუინტერესო ცდილობდნენ დაებრუნებინათ ის პრივილეგიები და გავლენა, რომელიც დაკარგეს ბაშირ II-ის დროს. თავის მხრივ, მარონიტების პატრიარქმა იუსუფ ჰუბაიშმა მოუწოდა მარონიტებს, რომლებიც დრუზების რაიონებში ცხოვრობდნენ, დაეცვათ თავისი უფლებები, რამაც გააღვივანა დრუზი შეიხები. დრუზებსა და მარონიტებს შორის დაიწყო შეტაკებები და მალე მან სამოქალაქო ომის სახე მიიღო (Samir Khalaf, Communal Conflict in Nineteenth-Century Lebanon, 118-120).

იმისათვის, რომ არ დაეშვა არეულობის გავრცელება სირია-ლიბანის მთელ საზღვარო სანაპიროზე და თავიდან აეცილებინა დასავლეთის ინტერვენცია ამ რეგიონში, სტამბოლმა გადაწყვიტა მთიან ლიბანში პირდაპირი მმართველობის დანერგვა. ამ მიზნით, 1841 წლის დამლევს დიდი ჯარის თანხლებით ბეირუთში ჩავიდა სამხედრო მინისტრი, სერასქერი მუსტაფა ზური ფაშა, რომელმაც 1842 წლის 16 იანვარს მოინვია ლიბანის გავლენიანი ფეოდალები და განუცხადა, რომ შიპაბიანთა საამირო გაუქმებული იყო. გადაყენებულმა ბაშირ III-მ სცადა წინააღმდეგობის გაწევა, მაგრამ თურქებმა შეიპყრეს და სტამბოლში გაგზავნეს (К.М.Базилев, Сирия и Палестина, 270-271). ქვეყნის დროებით გამგებლად დაინიშნა უმარ ფაშა ან-ნიმსავი (ავსტრიელი),

რომელიც მიუღებელი აღმოჩნდა მარონიტებისთვის. მას შემდეგ, რაც ახალმა გუბერნატორმა დააპატიმრა შვიდი გავლენიანი დრუზი შეიხი, მისი ურთიერთობა ამ კონფესიასთანაც უკიდურესად დაძაბდა, და ეს მაშინ, როცა შეტაკებები მთიან ლიბანში გრძელდებოდა. სულთანი იძულებული გახდა 1842 წლის დეკემბერში გადაეყენებინა ახლად დანიშნული გუბერნატორი და ეძებნა გამოსავალი შექმნილი უკიდურესად მძიმე მდგომარეობიდან. ლიბანში გაგზავნილ ოქნა ას'ად ფაშა, რომელსაც დაევალა ისეთი ადმინისტრაციული რეფორმის ჩატარება, რომელიც ყველადათვის იქნებოდა მიხალეები. ამ რეფორმის თანახმად, მთიან ლიბანში მშვიდობისა და თანაარსებობის უზრუნველყოფა დაეკისრა ოსმალეთის ორ დიდ მოხელეს – კა'იმმაკამს, რომელთაგან ერთი იყო მარონიტი, მეორე კი დრუზი. ფორმალურად, ორივე საიდას ვალის იურისდიქციის დაქვემდებარა. ქვეყნის ასეთი მმართველობის სისტემა არ აღმოჩნდა მისაღები არც ლიბანელებისთვის და არც მათი ევროპელი „მფარველებისთვის.“ 1845 წელს შეტაკებები განახლდა ახალი ძალით და ხელისუფლებამ მხოლოდ იარაღით შეძლო დაპირისპირებულ მხარეთა დაშოშმინება (И.М.Смиланская, Крестьянское движение в Ливанс, 133-147).

კა'იმმაკამების სისტემის არაეფექტურობის და სოციალური დაძაბულობის ფონზე მოსახლეობა იმედს თანზიმათზე ამყარებდა, მაგრამ მთიან ლიბანში არაერთი რეფორმა არ ჩატარებულა და ექსპლუატაციის ფორმებიც უცვლელი დარჩა. 1858 წლის შემოდგომაზე ბეირუთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ქისრავენიში დაიწყო მარონიტი ფელაჰების აჯანყება ხაზინთა გვარის ფეოდალების წინააღმდეგ. აჯანყებულებმა მოითხოვეს საგადასახადო და მმართველობის სისტემის რეფორმა, შეიხებისა და ფეოდალური კლანების ყველა პრივილეგიების გაუქმება და სრული თანასწორობა. სახელმწიფო მაღალი მოხელის – მა'მურის მოადგილეები უნდა ყოფილიყვნენ სოფლების წარმომადგენლები – ვაქილები (ვაქილ, მრ. ვუქალ'), ხოლო მარონიტების პატრიარქს უნდა ეთავა მეთვალყურეობა სამართლიანობისა და კანონიერების დაცვაზე (И.М.Смиланская, 168-172; Marvan Buheiry, The Peasant Revolt of 1858 in Mount Lebanon, 293-299). ლიბანელთა მოძრაობას სათავეში ჩაუდგა სოფლის მჭედელი ტანიუს შაჰინი (გარდ. 1895 წ.), რომელიც კარგი ორგანიზატორი იყო და თანამებრძოლთა შორის მაღალი ავტორიტეტით სარგებლობდა. სოფლების წარმომადგენლებმა იგი მთავარ ვაქილად აირჩიეს და მისი დახმარებით სცადეს ოსმალთა ხელისუფლებასთან მოლაპარაკების გზით მოეგვარებინათ კონფლიქტი, მაგრამ შედეგს ვერ მიაღწიეს. ხაზინთა ფეოდალებმა და შეიხებმა თავის მხრივ შუამავლობისთვის მიმართეს მარონიტების პატრიარქს და სომეხ-გრიგორიანელთა კათალიკოსს. 1859 წლის ოქტომბერში პატრიარქმა, რომელსაც არ ანეცობდა აჯანყების გაფართოება, მოლაპარაკება დაიწყო ტანიუს შაჰინთან, მაგრამ ამის შემდეგაც ქისრავენი აჯანყებულთა ხელში დარჩა. იმ რეჟიმს, რომელიც ლიბანის ამ რეგიონში შეიქმნა, მისი მეთაური (მთავარი ვაქილი) უწოდებდა „ჯუშუჰმირნა“-ს, რაც უფრო გვიან „რესპუბლიკის“ მნიშვნელობით მთელ არაბულ სამყაროში დამკვიდრდა (Ph.K.Hitti, The Impact of the West, 622). მდგომარეობა არ შეცვლილა 1860 წლამდე, ვიდრე ლიბანში დაიწყებოდა ახალი შეტაკებები დრუზებსა და მარონიტებს შორის. მართალია, ქისრავენი და ჩრდილოეთ ლიბანი ამ მოვლენებში პირდაპირ არ იყო ჩართული, მაგრამ მრავალრიცხოვანი ლტოლვილების გამოჩენა და ოსმალთა ხელისუფლების გააქტიურებამ შეარყია ტანიუს შაჰინის რეჟიმი. ქისრავენის ვაქილები იძულებული გახდნენ 1860 წლის 29 ივლისს ხელი მოეწერათ „დეკლარაციისათვის“, რომლის თანახმად, შეიხებს შეეძლოთ დაბრუნებულიყვნენ თავის სოფლებში ყველა ადრინდელი პრივილეგიების აღდგენით. ეს პროცესი გაგრძელდა 1-2 წელი და, საბოლოოდ, „მარონიტი ფელაჰების რესპუბლიკის“ ლიკვიდაციით დამთავრდა.

ქისრავენის აჯანყებამ გაგრძელბა ჰპოვა ლიბანის სხვა რაიონებში, სადაც პერეული მოსახლეობა ცხოვრობდა ან ფელაჰები იყვნენ მარონიტები, ხოლო კა'იმმაკამები დრუზები. მალე სოციალურ ნიადაგზე წარმოქმნილი მოძრაობა გადაიზარდა დრუზების და მარონიტების შეტაკებებში, რასაც გამოხმაურება მოჰყვა არა მარტო სირიაში, არამედ მის გარეთაც.

ერთ-ერთი მიზეზი, რამაც ხელი შეუწყო მუსლიმი მოსახლეობის დაპირისპირებას არამუსლიმებთან, იყო თანზიმათის პერიოდში ხელისუფალთა მიერ დაშვებული შეცდომები. სირიის მუსლიმი მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობა იმდროვნებად, რომ გეგიპტელების წასვლისა და ოსმალთა ხელისუფლების დაბრუნების შემდეგ აღდგებოდა კონფესიების და მუსლიმური თემის მანამდე არსებული, ტრადიციული ურთიერთობა, მაგრამ თანზიმათმა მათი იმედები გააქარწყლა. 1849 წელს სტამბოლში წარმატებული ვიზიტის შემდეგ პალებში დაბრუნდა უნიატების პატრიარქი და კარგად ცნობილი რელიგიური მოღვაწე მაქსიმ მაზლუმი (მაქსიმ მაზლუმი, 1779-1855), რომელმაც მიაღწია თავისი ეკლესიის ოფიციალურ აღიარებას. ეს წარმატება აღინიშნა უნიატების საზეიმო მსვლელობით და დღესასწაულით, რამაც გააღვივანა მუსლიმები, რომლებმაც კატეგორიულად მოითხოვეს ქალაქში ახალი ეკლესიების შენების შეჩერება, მაგრამ უნიატებმა შეძლეს ყადისა და ნაკიბ ალ-აშრაფის მოქრთამვა და მშენებლობა გაგრძელდა. ამას ისიც დაემატა, რომ 1850 წლის ოქტომბერში პალებში გავრცელდა ხმა, თითქოს „იდ ალ-ადჰას (მუსლ. დღესასწაულის) დამთავრების შემდეგ ხელისუფლება აპირებდა სარეკრუტო კამპანიის დაწყებას. მოსახლეობის მძიმე სოციალური მდგომარეობა, არამუსლიმების მეტისმეტი გაძლირება, და ბოლოს, არასასურველი სამხედრო ვალდებულება, იყო ის მთავარი მიზეზი, რომელმაც ქუჩაში გამოიყვანა ათასობით მუსლიმი. აჯანყებულთა შორის იყვნენ ყოფილ იენიჩართა შთამომავლები, ქალაქის მუფთი და ნაკიბ ალ-აშრაფი. სტამბოლში ჩათვალეს, რომ პალებში სერიოზული საფრთხე დაემუქრა თანზიმათს, ვინაიდან მეამბოხეებმა ეკლესიებისა და არამუსლიმი მოსახლეობის დარბევას მიჰყვეს ხელი, რაც აუცილებლად ზიანს მოუტანდა „რეფორმატორი“ სულთნის რეპუტაციას ევროპის ქვეყნებში. აქედან გამომდინარე, „არაბისთან ორდუსი“ ებრძანა ნესირი აღედგინა, რაც განხორციელდა კიდეც 1850 წლის 5 დან 9 ნოემრამდე. თურქებმა გამოიყენეს არტილერია და მთლიანად დაანგრეს ზოგიერთი კვარტალი, სადაც აჯანყებულები იყვნენ გამაგრებული. არმიის სარდლის ოფიციალური ინფორმაციით, მოკლულ იქნა 3400 მეამბოხე, 240 კი ტყვედ აიყვანეს. თურქებმა დაკარგეს სულ 27 კაცი, ხოლო 92 დაიჭრა (Bruce Masters, Christians and Jewes in the Ottoman Empire. 158-161). უნდა ვიფიქროთ, რომ ოფიციალური ინფორმაცია არ იყო სრული და მჭიდროდ დასახლებულ რაიონებში, რომელიც მიწასთან იქნა გასწორებული, მსხვერპლი გაცილებით დიდი იქნებოდა. თანზიმათის მეორე პერიოდი კიდეც უფრო მტიკიენული გამოდგა მუსლიმი მოსახლეობისათვის და პალების ტრაგედიამ თავისი გავრძელება ჰპოვა დამასკოში.

ჯერ კიდევ „ხატტი ჰუმაიუნის“ გამოქვეყნებამდე ევროპის სახელმწიფოების მოთხოვნით მოიხსნა არამუსლიმების ზოგიერთი ტრადიციული უფლებრივი შეზღუდვა, ზიმიებმა მიიღეს იარაღის ტარებისა და სახელმწიფო თანამდებობის დაკავების უფლება. ამიერიდან, მათ შეეძლოთ აეგოთ თავისი საკულტო შენობები, მუსლიმთა თვალწინ ჩატარებინათ რელიგიური მსვლელობა და ეტარებინათ ის ტანსაცმელი, რომელიც სურდათ. თანზიმათის პირველ პერიოდში სამხედრო სამსახური არამუსლიმებს არ ევალებოდათ და მის ნაცვლად ეკისრებოდათ სეციალური გადასახადი „ბედელ-ი“ „ასქერიდე“, რომელიც გაცილებით მცირე იყო იმ გადასახადთან შედარებით, რომელსაც მუსლიმები იხდიდნენ ჯარში განწევვისგან გათავისუფლებისათვის. სარგებლობდნენ რა ევროპელი კონსულების მფარველობით, სირიელი ქრისტიანები ცდილობდნენ დემონსტრაციულად გაესვათ ხაზი თავისი ახლად მიღებული უფლებებისთვის, რასაც, შეურაცყოფად აღიქვამდნენ მათი მუსლიმი მეზობლები.

1856 წლის „ხატტი ჰუმაიუნით“ არამუსლიმი მოსახლეობის უფლებები კიდევ გაფართოვდა. ამიერიდან, მათ შეეძლოთ გაეკეთებინათ სამხედრო კარიერა და მიეღოთ ტიტული „ბეი“, ან „ეფენდი“, რითაც პირველ რიგში ისარგებლეს ქრისტიანებმა, შემდეგ კი ებრაელებმა (Д.Р.Жаитиев, Традиция и модернизация на Арабском Востоке, 100). 1856 წლიდან „ბედელ-ი“ „ასქერიდე“ არამუსლიმს უფლებას აძლევდა თავი დაეხსნა სავალდებულო სამხედრო სამსახურისგან. თანზიმათის მრავალი ასეთი სიახლე გაუგებარი და მიუღებელი აღმოჩნდა მუსლიმი მოსახლეობისათვის, რომელიც სირიას ყოველთვის მუსლიმურ ქვეყნად თვლიდა. სირიელი მუსლიმების უკმაყოფილების ძალადობაში გადაზრდის საბაბი გახდა დამასკოს ვალის აჰმად „იზზათ ფაშას მიერ რამდენიმე მუსლიმის დაპატიმრება ქრისტიანების შეურაცყოფის ბრალდებით. სასჯე-

ლის სახით, მათ აიძულებდნენ დასუფთავება-კეთილმოწყობის სამუშაოები ჩაეტარებინათ ქალაქის იმ ნაწილში, სადაც ქრისტიანები ცხოვრობდნენ, რასაც ახალი მღელვარება მოჰყვა. 1860 წლის 9 ივლისს აღმართებული მუსლიმები შეიჭრნენ ქრისტიანთა უბანში და ცხრა დღის მანძილზე არბევდნენ სახლებს, რომელიც ეკუთვნოდა არა მარტო დამასკოელებს, არამედ ევროპის საკონსულოებს და მისიონერებს. წყაროებში დაცული ურთიერთსაწინააღმდეგო მონაცემებით, ძნელია ამ ძალადობის მსხვერპლთა რიცხვის დადგენა, მაგრამ საეარაუდოდ, იგი 3-დან 5 ათასამდე მოკლულს შეადგენდა (Д.Р. Жантеев, 94).

სირიაში განვითარებული მოვლენების გამო დამასკოში ჩავიდა მაღალი უფლებებით აღჭურვილი სულთნის მოხელე ფუ'ად ფაშა (1815-1869)³⁴ და მიღებულ იქნა მკაცრი ზომები. მომხდარისათვის პასუხისმგებლობა დაეკისრათ აჰმად 'იზზათ ფაშას, მის რამდენიმე ოფიცერს და იმ დამასკოელებს, რომლებიც უშუალოდ ხელმძღვანელობდნენ დარბევას. ყველა, ვინც ხელისუფლებამ დაშინა შეედა ჩათვალა (დაახლ. 167 კაცი), სიკვდილით იქნა დასჯილი. რეპრესირებულთა შორის აღმოჩნდა ზოგიერთი ცნობილი და გავლენიანი დამასკოელი 'ალიმი, მათ შორის 'აჯლანის ოჯახის მეთაური და ნაიბ ალ-ამრაფი. ასეთივე ზომები გატარდა მეჯლისის წევრის სა'იდ ალ-ქაილანის და სხვა გამოჩენილი გვარების ('აზმი, 'აზიდი, კუვათლი, პასიბი, შამ'ა, ბარუდი, სუქქარი და ა.შ.) მიმართ, მაგრამ სადამსჯელო ტალღამ მალე ჩაიარა. ფუ'ად ფაშას ნასვლის შემდეგ, თითქმის ყველა დევნილი რელიგიური ავტორიტეტი დაბრუნდა დამასკოში და წარმადობით განაგრძო საქმიანობა. მაგალითად, შეიხი აჰმად დერვიში კვლავ გახდა ნაიბ ალ-ამრაფი და ამ თანამდებობაზე დარჩა გარდაცვალებამდე (1898 წ.). გარდა ამისა, იგი იყო დამასკოელი ხელოსნების მთავარი შეიხი, ხოლო 1876 წელს ოსმალეთის პარლამენტის წევრად აირჩიეს. მის შვილს მუჰამადს სხვადასხვა მაღალი თანამდებობა ეკავა და 1909 წელს ისიც პარლამენტის წევრი გახდა.

1860 წლის დამასკოს ტრაგედიას მკვლევართა ერთი ნაწილი ოსმალური ხელისუფლების დანაშაულებრივი პოლიტიკით ხსნის. უფრო მეტიც, გამოთქმულია მოსაზრება, თითქოს, დარბევა პროვოცირებული იყო ზემოდან, მაგრამ ასეთი თვალსაზრისი არაა გამაგრებული სათანადო არგუმენტებით. უფრო სარწმუნო ჩანს თვალსაზრისი, რომლის მიხედვითაც სირიის მოსახლეობა მზად არ აღმოჩნდა რეფორმებისთვის და იმ საზოგადოებრივი სტრუქტურის შესაცვლელად, რომელიც აგებული იყო არამუსლიმების უფლებრივი შეზღუდვის პრინციპზე, რაც, შარიათის თანახმად, კანონიერად ითვლებოდა. არამუსლიმურ კონფესიებთან დამოკიდებულებაში კვლავ ცოცხლობდა ისლამის უპირატესობის და დომინანტური მდგომარეობის სტერეოტიპი, რომლის სწრაფად დანგრევა სულთნის ბრძანებით ან შეიხ ალ-ისლამის ფათიხთ შეუძლებელი იყო. მუსლიმ მოსახლეობას ისიც აღიზიანებდა, რომ რეფორმა ტრადიციულ დასავლეთის სახელმწიფოების მოთხოვნით და მათი კონსულების ზედამხედველობით, მაშინ, როცა ქრისტიანული სახელმწიფოები სულ უფრო მეტ წარმატებებს აღწევდნენ ოსმალეთის ისლამურ იმპერიასთან ბრძოლაში (Moshe Ma'oz, Communal Conflicts in Ottoman Syria, 94-95). საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ სირიის სხვა ქალაქებში (ჰალეში, იერუსალიმი, ჰამა, ჰიმსი, ბეირუტი), სადაც სამოქალაქო და სამხედრო ხელისუფლებამ დროულად მიიღო ზომები, დარბევას ადვილი არ ჰქონია, თუმცა მისი საფრთხე ყველგან არსებობდა ('Abd Allāh Hanā, Taharrakat al-'amma al-Dimashqiya, 112-114). ძალადობას გადაურჩნენ სირიელი ებრაელები, რაც პირველ რიგში მათი სიფრთხილის და წინდახედულობის შედეგი იყო. ისინი არ ჩქარობდნენ თანზიმათის მიერ მინიჭებული უფლებებით სარგებლობას და აგრძელებდნენ მუსლიმებთან ურთიერთობის არსებულ ტრადიციას. პრაგმატული მოსაზრებით, ებრაელები დემონსტრაციულად გამოხატავდნენ სულთნისადმი ერთგულებას და ქრისტიანთა დარბევების დროს, ფორმალურად მაინც, მუსლიმთა მხარეს იდგნენ. საჯაროდ, ისლამის დომინანტური მდგომარეობის აღიარება ნაცადი ხერხი იყო და ახლაც მან საესებით გაამართლა (Moshe Ma'oz, Communal Conflicts in Ottoman Syria, 99-100).

სირიელი ქრისტიანებისათვის მძიმე დღეებში მუსლიმთა შორისაც აღმოჩნდნენ ადამიანები, რომლებიც არამცთუ არ მონაწილეობდნენ დარბევებში, არამედ პირიქით, ყოველმხრივ ეხმარებოდნენ და მფარველობდნენ მათ. პროტესტანტი არაბი მიხაილ დიმაჰკი, შემდეგში ცნობილი ისტორიკოსი, რომელიც მაშინ დამასკოში აშერი-

კის საკონსულოში მუშაობდა, წერს, რომ მუსლიმმა მეგობრებმა გადაარჩინეს ის და მისი ოჯახი, თავმჯავარი მისცეს და მატერიალური დახმარება გაუწიეს. ქრისტიანთა მფარველობით თავი გამოიჩინეს ალყირის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადმა ამირ „აბდ ალ-კადირმა და სხვა დამასკოელმა მუსლიმებმა. მათი მცდელობით სიკვდილს გადაურჩა ათასობით ქრისტიანი (Д.Р.Жантнев, Традиция и модернизация на Арабском Востоке. 102-104). მოვლენების თვითმხილველი, დამასკოელი ავტორიტეტული ალიმი მუჰამად აბუ-ლ-სუჟდ ალ-ჰასიბი სასტიკად ჰკიცხავდა დარბევის მონაწილეებს და მათ „ავისმქნელებს“ უწოდებდა, მაგრამ შენიშნავდა, რომ მომხდარი უბედურების მიზეზი იყო ტრადიციულ ფასეულობათა იგნორირება და ხელისუფალთა არასწორი პოლიტიკა (Kamal S.Salibi, The 1860 Upheaval in Damascus, 185). როგორც ადრე, ახლაც, მუსლიმებისა და არამუსლიმების კეთილმეზობლური თანაარსებობა სავსებით შესაძლებელი იყო ადგილობრივი ხელისუფლების გონივრული და წინდახედული პოლიტიკის პირობებში, რაც დადასტურდა სირიაში მიღშათ ფაშას გამგებლობის დროს (იხ. პარაგ. 5).

მიუხედავად იმისა, რომ ქრისტიანთა დარბევების მონაწილეები მკაცრად დაისაჯნენ, უცხოეთის ჩარევა სირიის საქმეებში ოსმალურმა ხელისუფლებამ მაინც ვერ აიცილა. ქრისტიანთა დაცვის საბაბით 1860 წლის აგვისტოში ნაპოლეონ III-მ სირიაში გაგზავნა საექსპედიციო კორპუსი მაშინ, როცა ბეირუთის ნავსადგურში რეიდზე იდგნენ ინგლისის, ოსმალეთის და რუსეთის სამხედრო გემები. ფუად ფაშას ოფიციალური განცხადების თანახმად, ევროპის სახელმწიფოს ჩარევა სირიის საქმეებში უნდა შეფასებულიყო, როგორც „მეგობრული დახმარება“, მაგრამ დრუხები და სირიელი მუსლიმები არ იზიარებდნენ ამ შეფასებას და ამკარად გამოხატავდნენ უკმაყოფილებას, მაშინ, როცა მარონიტები არ მალავდნენ თავის სიმპათიებს ფრანგებისადმი (М.Т.Панченко, Политика Франции на Ближнем Востоке 150-153). მართალია, საოკუპაციო ჯარმა დაიკავა დაირ ალ-კამარი და ბაით ად-დინი, მაგრამ შეიარაღებული დრუხების განადგურება ვერ შეძლო. მიუხედავად ოსმალეთისა და ევროპის სახელმწიფოების წინააღმდეგობისა, საფრანგეთი დაჟინებით ცდილობდა დიპლომატიური მანევრებით გაეხანგრძლივებინა თავისი სამხედრო კონტინგენტის ყოფნა ლიბანში იმ მოტივით, რომ საჭირო იყო ქრისტიანების დაცვა დარბევებისგან. საერთაშორისო კომისია, რომელიც ჯერ კიდევ საფრანგეთის სამხედრო ექსპედიციის დაწყებამდე შექმნეს ექვსი სახელმწიფოს (ინგლისი, საფრანგეთი, ოსმალეთი, რუსეთი, ავსტრია და პრუსია) წარმომადგენლებმა, განაგრძობდა მუშაობას ბეირუთში. 1861 წლის 9 ივნისს დიდი ელჩობის რეზიდენციაში ე. წ. კონსტანტინოპოლის კონფერენციაზე ევროპელმა ელჩებმა და ოსმალეთმა ხელი მოაწერეს კომისიის მიერ შემუშავებული ლიბანის „ორგანული სტატუტი“ („Règlement organique“), რომელთაც მთიან ლიბანს, რომლის მოსახლეობის დიდ ნაწილს ქრისტიანები შეადგენდნენ, ავტონომია მიენიჭა. ახალი ადმინისტრაციული ერთეულის დედაქალაქი გახდა დაირ ალ-კამარი, ხოლო ბეირუთი, ტრიპოლი და საიდა მის საზღვრებს გარეთ დარჩა. ამგვარად, შეიქმნა მთიანი ლიბანის ავტონომიური ერთეული – მუთასარრიფია (მუთასარრიფია), რომელმაც 1915 წლამდე იარსება.

„ორგანული სტატუტი“ მიღებამდე ოთხი დღით ადრე ფრანგებმა დატოვეს ლიბანი. ავტონომიური ლიბანის პირველი პირი გახდა სულთნის ხელისუფლების მიერ 5 წლის ვადით დანიშნული არალიბანელი ქრისტიანი (კათოლიკე) გუბერნატორი – მუთასარრიფი, რომელიც პირდაპირ სტამბოლს ემორჩილებოდა. მას ეხმარებოდა თორმეტი კაცისგან შემდგარი ადმინისტრაციული საბჭო (მეჯლისი), რომელშიც შევიდნენ რელიგიურ კონფესიათა წარმომადგენლები. ამით, საფუძველი ჩაეყარა ახალი ლიბანისთვის სპეციფიკურ კონფესიონალურ სისტემას (Е.И. Зеленев, Эволюция османского провинциального управления в Сирии ..., 165). მთიანი ლიბანი დაიყო ექვს ადმინისტრაციულ ერთეულად, გუბიას რაიონის ვინო სანაპრო ზოლის ჩათვლით. თითოეულ მათგანს მართავდა გუბერნატორის მიერ დანიშნული კა'იმმაკამი და მცირე მეჯლისი. წესრიგისა და კანონიერების დაცვისთვის შეიქმნა მუთასარრიფიის სამართლო და პოლიცია. ლიბანელებს არ ევალებოდათ ოსმალეთის ჯარში სამსახური და „ორგანული სტატუტი“ არ ითვალისწინებდა იმპერიის სამხედრო ნაწილების

ყოფნას მუთასარიფიის ტერიტორიაზე, მაგრამ „ყოველი შემთხვევისთვის“ V კორპუსის კავალერისტების პოლიკი იქ მაინც განლაგდა. აუცილებლობის შემთხვევაში გუბერნატორს შეეძლო დამატებითი სამხედრო დახმარება ეთხოვა სულთნისთვის. მთიან ლიბანს დარჩა ძველი საგადასახადო ვალდებულება იმ პირობით, რომ მხოლოდ ცენტრალურ ხელისუფლებას შეეძლო მისი შეცვლა.

ავტონომიური ლიბანის პირველ მუთასარიფად დაინიშნა ოსმალეთის დიდი მოხელე, წარმოშობით სომეხი, კათოლიკე დაუდ ფაშა (1861-1868), რომელსაც წარმატებული საქმიანობის გამო თანამდებობაზე ყოფნის ვადა გაუგრძელდა. დაუდ ფაშა (Karapet Artin Daud Pasha) ლიბანში ჩასვლამდე ითვლებოდა გამორჩენილ სახელმწიფო მოღვაწედ და დიპლომატად, მუშაობდა საელჩოს ატაშედ ბერლინში, გენერალურ კონსულად ევენში და ბოლოს განაგებდა იმპერიის სატელეგრაფო სამსახურს. ლიბანში მას მოუხდა გადაეყრა დრუზების და მარონიტების ურთიერთობის ურთულესი საკითხი, რასაც წარმატებით გაართვა თავი. ქვეყანაში დანესდა ზომიერი გადასახადები, დანიყო სოფლის მეურნეობის აღმავლობა და კეთილმოწყობილი გზით ბეირუთი დამასკოს დაუკავშირდა (Камаль С.Салиби, Очерки по истории Ливана, 177-181). მთიანი ლიბანის ავტონომიის შექმნამ ხელი შეუწყო კონფესიათა შორის ურთიერთობის მონერსივებას და მშვიდობა მოუტანა ამ მშფოთვარე რეგიონს, რაც პირველი გენერალ-გუბერნატორის დამსახურება იყო.

დაუდ ფაშას მოღვაწეობასთანაა დაკავშირებული სირია-ლიბანში სომხური, ძირითადად სომეხ-კათოლიკეთა კონფესიის გაფართოება და გაძლიერება. სომხები, თანზიმთამდე იყვნენ ჩაბნული ქვეყნის საეკლერ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში და გარკვეული გავლენითაც სარგებლობდნენ პალებში, დამასკოში და ლატაკიაში. 1831 წელს ოსმალეთის ხელისუფლებამ აღიარა და სხვა კონფესიებს გაუთანაბრა სომეხ-კათოლიკეთა თემი. 1857-1858 წლებში სომხებმა, ისევე, როგორც სხვა არამუსლიმებმა, სახელმწიფოს მიერ გახსნილ ოსმალურ სკოლებში სწავლის უფლება მიიღეს, რაც მათ ადმინისტრაციულ სფეროში მოღვაწეობის საშუალებას აძლევდა, მაგრამ განსაკუთრებულ წარმატებას სულთნის სომეხმა ქვეშევრდომებმა სწორედ დაუდ ფაშას დროს მიაღწიეს. ახლად დანიშნულმა მუთასარიფმა სტამბოლიდან წაიყვანა სომეხი ტექნოკრატების მთელი ჯგუფი და თავის ადმინისტრაციამში შეიყვანა. მის დროს სომხების ანკლავი ლიბანში იმდენად გაიზარდა, რომ ქვეყნის „არმენიზაციის“ შთაბეჭდილებაც კი შეიქმნა, რასაც დაერთო ხმები იმის შესახებ, თითქოს გუბერნატორს სურდა ლიბანის შეერთება მეზობელ კილიკიასთან, რომელიც ძირითადად სომხებით იყო დასახლებული (И.Л.Фадеева, Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи, 35; Avedis K.Sanjan, The Armenian Communities in Syria. 63-64). სომხების რიცხვი სირია-ლიბანში კიდევ უფრო გაიზარდა 1895-1896 წლებში მცირე აზიაში და 1909 წელს ლატაკიაში მომხდარი დარბევების შემდეგ. ადმინისტრაციულ-სამოხელეო აპარატში და საბაჟო სამსახურში კათოლიკე-სომხების საქმიანობა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, მაგრამ XIX საუკუნის დამლევს ისინი სხვა სფეროშიც გამოჩნდნენ, კერძოდ: ვინამ მოლქონ სუქიასიანმა (Molkon Sukiasian) 1886-1892 წლებში სახელი გაითქვა, როგორც სოფლის მეურნეობის მშენებელმა და ორგანიზატორმა. მას დაუარსებია ერთი აგრარული სკოლა „სალიმიდა“ დამასკოში და მეორე „მუსლიმიდა“ პალებში (Avedis K.Sanjan, 67). სირიელმა სომხებმა თავი გამოიჩინეს სამედიცინო სფეროშიც: ამ დროის ყველაზე ცნობილი ექიმი იყო დოქტორი ევროტაბეტი (Dr. John Wortabet, 1827-1908), რომელიც პატივისცემით სარგებლობდა როგორც სტამბოლში, ასევე ევროპაში, იყო ლონდონის „ეპიდემიოლოგიური საზოგადოების“ საპატიო წევრი. მოსახლეობის ჯანმრთელობისთვის განეული სამსახურისთვის მისი სახელი ეწოდა ბეირუთის ერთ-ერთ ქუჩას.

ავტონომიური ლიბანის ბოლო გუბერნატორი ოჰანეს გუიუმჯიანი (Ohannes Guyumjian), 1912-1915 წლებში ასევე წარმატებული მოხელე იყო, მაგრამ ფეხი ვერ აუწყო „ახალგაზრდა თურქების“ შოვინისტურ პოლიტიკას, რაც პირველი მსოფლიო ომის დანაკლის შემდეგ მისი გადაყენებით და მუთასარიფიის გაუქმებით დამთავრდა.

4. ევროპელ მისიონერთა საქმიანობა და განმანათლებლობა სირია-ლიბანსა და პალესტინაში

XIX საუკუნის სირიაში დასავლური განათლებისა და მეცნიერების გზამკვლევი გახდა ლიბანის საპორტო ქალაქი ბეირუთი, რომელიც ეგვიპტის საოკუპაციო რეჟიმის დროს თავის რეზიდენციად აირჩია იბრაჰიმ ფაშას გამუსლიმებულმა ფრანგმა მოხელემ სულაიმან ფაშამ. ქალაქის სწრაფი განვითარება ეგვიპტელების წასვლის შემდეგაც გაგრძელდა, ხოლო მისიონერთა გამოჩენამ იგი დასავლური სწავლა-განათლების და კულტურის პოპულარიზატორად აქცია. ქალაქის მოსახლეობას შეემატა ათასობით ქრისტიანი, რომელმაც 1860 წლის დარბევების შემდეგ დამასკო და სირიის სხვა ქალაქები დატოვა. საფრანგეთის სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული გავლენა არსად ისე არ იგრძნობოდა, როგორც ბეირუთში. ფრანგული ენის ცოდნა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო არა მარტო განათლებულ წრეებში, არამედ დაბალ სოციალურ ფენებშიც. კათოლიკურ მისიებთან ერთად, გააქტიურდნენ პროტესტანტული მისიებიც.

XIX საუკუნის 30-იან წლებში ბეირუთში დამკვიდრდნენ ამერიკელი პროტესტანტი პრესვიტერიანები,³⁵ რომელთაც 1836 წლიდან აქტიურად მფარველობდა ამერიკის შეერთებული შტატების საკონსულო. ერთ-ერთი პირველი ამ მისიონერთა შორის იყო უ.მ.ტომსონი (W.M. Thomson, 1806-1894), რომელმაც გახსნა სკოლა ბეირუთში და ხელი მოჰკიდა ქვეყნის საფუძვლიან შესწავლას. მის კალამს ეკუთვნის სირია-პალესტინისა და ლიბანის ილუსტრირებული ალბერა („The Land and the Book“), რომელიც სხვა ენებზეც ითარგმნა და ინტერესით იკითხებოდა ევროპაში (Caesar Farah, *Protestantism and British Diplomacy in Syria*, 323-324). 1848 წელს სირია-ლიბანის მრავალფეროვან საეკლესიო ცხოვრებაში ჩაება „სირიის ევანგელიკური ეკლესია“³⁶ („ალ-ქანისა ალ-ინჯილია ას-სურია“) (Ph.K. Hitti, *The Impact of the West*, 615). მატერი-ალურად კარგად უზრუნველყოფილი და საქმიანი მეტოქეების გააქტიურებამ შეაშალა კათოლიკეები და მართლმადიდებლები, რომლებიც მეტოქეებს ერეტკოსებად თვლიდნენ. გავლენის შესანარჩუნებლად, ფრანგმა ლაზარისტებმა³⁷ 1834 წელს ბეირუთის ჩრდილოეთით 'აინ ტურაში, შემდეგ კი პალესტინაში გახსნეს ფრანგული სკოლა არაბებისთვის. 1846-1847 წლებში ალ-ლაზირაში დაარსდა იეზუიტების კათოლიკური სემინარია და შემდეგ საერთო კოლეჯი ტიპოგრაფიით (А.Е.Крымский, *История новой арабской литературы*, 264). ყველა ეს სასწავლებელი განკუთვნილი იყო ვაჟებისათვის, მაგრამ XIX საუკუნის 50-იან წლებში ლაზარისტების ინიციატივით, ბეირუთში გაიხსნა სკოლა გოგონებისთვის. მთელ სირიაში გაჩნდა კაპუცინების, ლაზარისტების, ფრანცისკელების და იეზუიტების სკოლები, რომლებიც ფუნქციონირებდნენ პალესტინიდან იერუსალიმამდე და ბეირუთიდან დამასკომდე (A.L.Tibawi, *A Modern History of Syria*, 142).

მიუხედავად კათოლიკე მისიონერების ზემოაღნიშნული წარმატებისა, კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობაში უპირატესობა მალე ისევ პროტესტანტებმა მოიპოვეს. ამას ადასტურებს ბეირუთში 1866 წელს გახსნილი პროტესტანტული სკოლა („Syrian Protestant College“), რომლის ერთ-ერთი დამაარსებელი და დირექტორი (პრეზიდენტი) 1902 წლამდე იყო ამერიკელი მისიონერი, დოქტორი დ. ბლისი (Dr.Daniel Bliss, 1823-1916). ცნობილი არაბი ჟურნალისტი და ლიტერატორი ჯირჯი ზაიდანი, რომელიც პროტესტანტულ სკოლაში სწავლობდა, მალაღ შეფასებას აძლევდა მის პროფესორ-მასწავლებლებს, რომელთა შორის ბევრი თვალსაჩინო მეცნიერი იყო (The Syrian College – Pages from the Memoires of Jurji Zaydan, 323-355). ავსტრიელი მოგზაური და არაბისტი, კათოლიკე ა. ფონ კრემერი (1828-1889) და რუსი მეცნიერი, მართლმადიდებელი, წარმოშობით არაბი, გ.ა.მურკოსი (1846-1911) თვლიდნენ, რომ დასავლური მეცნიერება და კულტურა სირიელ არაბებს ამერიკელმა მისიონერებმა გააცნეს (А.Е. Крымский, *История новой арабской литературы*, 265). 1920 წელს ამ ევროპული კოლეჯის მემკვიდრე გახდა მთელ წინა აზიაში პოპულარული „ბეირუთის ამერიკული უნივერსიტეტი“ („American University of Beirut“). პროტესტანტებს ღირსეულ მეტოქეობას უწევდნენ კათოლიკე მისიონერები, რომლებმაც 1870 წელს დაიწყეს

გაზეთის „ალ-ბაშირ“ („მაცნე“) გამოცემა. 1853 წელს დაარსებული „კათოლიკური სემინარია“ („Imprimerie Catholique“) 1875 წელს გადაკეთდა „ბეირუთის წმ. იოსების კათოლიკურ უნივერსიტეტად“ („Université Saint-Joseph de Beyrouth“), რომელიც ახლა „ფრანგული უნივერსიტეტის“ სახელითაა ცნობილი (Al. Hourani, A History of the Arab Peoples, 303.). ამ უმაღლესი სასწავლებლის განკარგულებაში იყო ლაბორატორიები, მდიდარი ბიბლიოთეკა და სტამბა, სადაც შეიძლებოდა წიგნების ბეჭდვა აღმოსავლურ, ბერძნულ და ევროპულ ენებზე. საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიური ფაკულტეტის შემდეგ უნივერსიტეტში გაიხსნა სამედიცინო (1883 წ.), აღმოსავლეთმცოდნეობის, უფრო გვიან კი საინჟინრო და იურიდიული ფაკულტეტები. ამ უნივერსიტეტში მოღვაწეობდნენ ფრანგი და არაბი მეცნიერები, მათ შორის გამოჩენილი არაბისტები ლუის შეიხო³⁸ და ჟურნალ „ალ-მაშრიკის“ დამაარსებელი, ბელგიელი მისიონერი-ისტორიკოსი ა. ლამმენსი.³⁹

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე ინგლის-საფრანგეთის გარდა გააქტიურდა დიდი მართლმადიდებელი სახელმწიფო რუსეთი, რომელიც ბუნებრივია, თავის დასაყრდენს არაბ მართლმადიდებლებში ხედავდა. რუსეთის მისიონერული და საგანმანათლებლო საქმიანობა სირია-პალესტინაში დაიწყო XIX საუკუნის პირველ ნახევარში. მის სათავეებთან იდგნენ დიპლომატი კ.მ.პაზილი, რომელსაც 1839-1853 წლებში ეკავა ბეირუთში რუსეთის კონსულის თანამდებობა და პორფირი უსპენსკი, რელიგიური მოღვაწე და მოგზაური. 1843 წელს პ. უსპენსკი ჩავიდა პალესტინაში და 1853 წლამდე ხელმძღვანელობდა რუსეთის სასულიერო მისიას იერუსალიმში. 1845 წელს მან მოინახულა წმ. ეკატერინეს მონასტერი სინას მთაზე, იყო ეგვიპტეშიც. ეპისკოპოს პ.უსპენსკის და სხვა რუსი პოლიგრაიმების (ა.ნოროვი, ა.მურავიოვი) მცდელობით რუსეთში მომწიფდა აზრი წინა აზიაში, კერძოდ, წმ. მიწაზე გეგმაზომიერი საგანმანათლებლო და სამეცნიერო საქმიანობის აუცილებლობის შესახებ. აქედან გამომდინარე, იმპერატორ ალექსანდრე III-ის ბრძანებით, 1882 წლის 21 მაისს შეიქმნა „პალესტინის საზოგადოება“, რომელსაც 1889 წელს ეწოდა „პალესტინის საიმპერატორო მართლმადიდებლური საზოგადოება“ („Императорское Православное Палестинское Общество.“ 1918 წლიდან – „Российское Палестинское Общество“) (А.Е.Крымский, История новой арабской литературы, 294-308). „საზოგადოების“ ყურადღებისა და ზრუნვის შედეგად გაუმჯობესდა მართლმადიდებელ პოლიგრაიმთა მდგომარეობა, სირია-პალესტინაში გაიხსნა უფასო საავადმყოფოები და რუსულ-არაბული სკოლები მართლმადიდებელი ვაჟებისა და გოგონებისთვის. 1890 წელს მათი რიცხვი 50-ს აღემატებოდა. მასწავლებლების მოსამზადებლად, ნაზარეთსა და ბათი ჯალაში დაარსდა ვაჟებისა და გოგონების სემინარია. არაბულთან ერთად აქ ასწავლიდნენ რუსულ ენას, რაც საშუალებას აძლევდა ქრისტიან არაბებს გაეგრძელებინათ სწავლა რუსეთში. ნაზარეთის სემინარიისთან შორის იყო მიხაილ ნუ'აიმა (მიხა'ილ ნუ'აიმა, 1889-1988), შემდეგში გამოჩენილი ლიტერატორი, რომელიც საზოგადოების სახსრებით რამდენიმე წელი სწავლობდა პოლტავის სემინარიაში (Михаил Нуайме, Мои семьдесят лет, 93-184). XIX საუკუნის მიწურულს რუსულმა სასულიერო მისიამ შეძლო შეეძინა ადგილი ზებრონში, სადაც აშენდა „წმ. მამების ეკლესია“ და „წმ. სამების მონასტერი.“

„პალესტინის საზოგადოების“ საგანმანათლებლო საქმიანობა გაძლიერდა მას შემდეგ, რაც რუსეთის სახელმწიფო დუმამ დაამტკიცა იმპერატორ ნიკოლოზ II-ის კანონი სირიის საბიუჯეტო ხარჯების შესახებ. ერთხანს საზოგადოების სკოლები პალესტინაში არ იყო ლეგალიზებული, მაგრამ 1902 წლიდან სულთან 'აბდ-ალ-ჰამიდ II-ის ფირმანით მათი არსებობა დაკანონდა. პირველი მს. ომის წინ სირია-პალესტინის და ლიბანის სკოლებში დაახლოებით 10-11 ათასი მოწაფე სწავლობდა. მართალია, ეს სასწავლებლები განკუთვნილი იყო მართლმადიდებლებისათვის, მაგრამ აქ განათლების მიღებაზე არც სხვა ქრისტიანული კონფესიების წარმომადგენლები ამბობდნენ უარს. მ. ნუ'აიმას ცნობით, რუსულ მართლმადიდებლურ სკოლაში, რომელიც ლიბა-

ნის ერთ-ერთ სოფელში ფუნქციონირებდა, მარონიტებიც სწავლობდნენ (М.Н.Уанисе, Мои селенские лет. 61-62). „პალესტინის საზოგადოების“ ფილიალები გაჩნდა რუსეთში და მის გარეთ, წარმომადგენლობა გაიხსნა იერუსალიმში, 'აქქასა და ბეირუთში, ხოლო სამეცნიერო ჟურნალი გახდა „Палестинский сборник.“ პირველი მსოფლიო ომის დროს „საზოგადოების“ საქმიანობა შეფერხდა, რასაც მოჰყვა სკოლების დიდი ნაწილის დახურვა, მაგრამ ომის შემდეგ მდგომარეობა გაუმჯობესდა.

„პალესტინის საზოგადოებამ“ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ნმ. მიწის კვლევის საქმეში, რაც ისეთი გამოჩენილი მეცნიერების დამსახურებაა, როგორიც იყვნენ არაბისტები ნ.ა.მედნიკოვი და ე.ი. კრაჩკოვსკი, სემიტოლოგი და ჰებრაისტი პ.კ.კოკოვცოვი, ქართველოლოგი და არმენოლოგი ნ.ი.მარი (1929-1934 წლებში „საზოგადოების“ თავჯდომარე), ბიზანტინისტები ფ.ი.უსპენსკი, ნ.პ.კონდაკოვი და სხვები. 1891 წელს „საზოგადოების“ ინიციატივით სირია-პალესტინაში მოეწყო არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომლის მუშაობის შედეგები 1904 წელს გამოაქვეყნა ნ.პ.კონდაკოვმა (А.Ф. Бердников. Российское Палестинское Общество ..., 88-89). პალესტინაში მუსლიმ არაბთა ბატონობის პერიოდი აისახა ნ.ა.მედნიკოვის ფუნდამენტურ ნაშრომში – Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам, რომლითაც, ე.ი. კრაჩკოვსკის აზრით, შეედო ეამაყა, როგორც „პალესტინის საზოგადოებას“, ისე მთელ რუსულ მეცნიერებას (И.Ю.Крачковский, Памяти Н.А. Медникова. – Извр. соч., V, 198-199). სინას მთაზე და იერუსალიმში დაცული ხელნაწერების გასაცნობად 1902 წელს პალესტინაში ჩავიდა მეცნიერთა ჯგუფი ნიკო მარის, ივ. ჯავახიშვილის და ბიზანტინისტ ა. ვასილიევის მონაწილეობით. ამ სამეცნიერო ექსპედიციის წინასწარი ანგარიში გამოაქვეყნა ნიკო მარმა 1903 წელს (შოთა ძიძიგური, ნიკო მარი, 23-25).

„პალესტინის საზოგადოებისა“ და სხვა ქრისტიანული მისიების სამეცნიერო-საგანმანათლებლო საქმიანობა, ბუნებრივია, რელიგიურ დატვირთვას ატარებდა, რაც იწვევდა მუსლიმი მოსახლეობის ეჭვს და ზოგჯერ აშკარა დაპირისპირებას მისიონერებთან. ევროპელების აბსოლუტური უმრავლესობა, სირია-პალესტინას მიიჩნევდა ქრისტიანობის სამშობლოდ, რომელიც მუსლიმებმა მიიტაცეს. „აქედან გამომდინარე, მისიონერები, ევროპელი მოგზაურები და ვაჭრები უფრო ადვილად ამყარებდნენ კონტაქტს ადგილობრივ ქრისტიანებთან, რომლებიც საკონსულოების მფარველობაში იყვნენ და ასრულებდნენ თარგმანების, გამყოლების ან საეკლესიო შუამავლობის მოვალეობას. მიუხედავად იმისა, რომ მუსლიმების ერთი ნაწილი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში უკვე აცნობიერებდა დასავლური განათლების უპირატესობას, მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა კვლავ ეჭვის თვალით უყურებდა ევროპას და მისგან მომდინარე სიახლეს.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში სირიაში უცხოური სკოლების გარდა გაჩნდა არაბული სასწავლებლებიც. მათ შორის ერთ-ერთი პირველი იყო ბუტრუს ბუსთანის მიერ ბეირუთში 1863 წელს დაარსებული „ეროვნული სკოლა“ („მადრასა ალ-ვატა-ნიჰა“). ორი წლის შემდეგ, ე.ი. 1865 წელს იქვე გაიხსნა უნიატების სკოლა „მადრასა ალ-ბატრიაჩიჰა“, სადაც მართლმადიდებელი არაბებიც სწავლობდნენ. საშუალო განათლების საქმეში თავისი წვლილი შეიტანეს მარონიტებმა: 1865 წელს ბეირუთში გაიხსნა მათი სკოლა „მადრასა ალ-ჰიჰმა“, რომლის სათავეში იდგა ცნობილი მარონიტი ლიტერატორი და ისტორიკოსი, მიტროპოლიტი ფსუჰ ად-დიბს-ი (1833-1907). ამ სასწავლებლის საქმიანობა ასუსტებდა მართლმადიდებლების გავლენას და მათგან მოითხოვდა საპასუხო ნაბიჯებს განათლების სფეროში. აქედან გამომდინარე, მართლმადიდებელთა მცდელობით, მთიან ლიბანში დაარსდა, შემდეგ კი ბეირუთში გადავიდა „სამი ნმ. მამის“ (ბასილი დიდი, გრიგოლ ღვთისმეტყველი, იოანე ოქროპირი) სახელობის სკოლა („მადრასა ას-სალჰჰა ალ-აკმარ“). მართალია, ეს სასწავლე-

ბელი არაბი მართლმადიდებლებისთვის იყო განკუთვნილი, მაგრამ მოწაფეებს შორის ბევრი იყო უნიატი (А.Е.Крымский, История повой арабской литературы, 534-536).

ზემოაღსახელებულ სასწავლებელთა შორის გამოირჩეოდა ბუტრუს ბუსთანის სკოლა, რომელიც გასცდა ვიწრო კონფესიონალურ ჩარჩოებს და საერთო ეროვნული სასწავლებლის სახე მიიღო. ცნობილი ენათმეცნიერის ნასიფ ალ-იაზიჯის გარდა აქ მოღვაწეობდა რამდენიმე გამოჩენილი მეცნიერი, მათ შორის ალ-აზჰარის კურსდამთავრებული შეიხი იუსუფ ასირი (ჟუსუფ ასირ, 1815-1889), რომელიც ისლამისა და ფიქის საუკეთესო სპეციალისტად ითვლებოდა, მაგრამ მოკლებული იყო ყოველგვარ ფანატიზმს და ნაყოფიერად თანამშრომლობდა თავის ქრისტიან თანამემამულეებთან. ერთხანს, მას ეკავა მუფთის თანამდებობა, მოღვაწეობდა სტამბოლში და ბეირუთში დაბრუნების შემდეგ დაიწყო სამეცნიერო-პედაგოგიური საქმიანობა (А.Е.Крымский, 596).

იმ უცხოელ მისიონერთა შორის, რომლებმაც თავისი სიცოცხლე და საქმიანობა სირიის დაუკავშირეს, იყვნენ გამოჩენილი მეცნიერები, რომლებმაც დიდი ამაგი დასაღეს არაბთა კულტურული აღორძინების საქმეს. მათგან გამორჩეულნი არიან ელი სმიტი (გარდ. 1857 წ.) და კორნელიუს ვან დეიკი (1818-1895), რომელიც პროფესიით ექიმი იყო, მაგრამ სირიაში მეცნიერ არაბისტად ჩამოყალიბდა. სწავლულ მისიონერთა ინიციატივით და განათლებულ სირიელთა თანადგომით 1847 წელს ბეირუთში შეიქმნა „სირიის საზოგადოება“ („ალ-ჯამ'იია ას-სურიაა“), რომელშიც ქრისტიანი არაბები გაერთიანდნენ. 1857 წლიდან, როცა მას შეუერთდნენ დრუზები და სხვა მუსლიმები, ის იქცა „სირიის სამეცნიერო საზოგადოებად“ („ალ-ჯამ'იია ალ-ილმიია ას-სურიაა“). სირიელი ინტელიგენტების ამ გაერთიანებას მატერიალურ დახმარებას უწევდნენ გავეროპლებული ბეირუთელი საქმოსნები მიხა'ლი (ნახლე) მდავეარი და არაბული თეატრის დამაარსებელი მარუნ ნაკკაში (1817-1855). საზოგადოებას ჰქონდა ბიბლიოთეკა, სადაც დატული იყო ხელნაწერები და ბეჭდვითი ლიტერატურა არაბულ და სხვა ენებზე. დროგამოშვებით ხდებოდა სამეცნიერო და საინფორმაციო მოხსენებების მოსმენა და განხილვა.

1860-1861 წლებში სირია-ლიბანში განვითარებულმა მოვლენებმა დროებით შეაფერხეს „სამეცნიერო საზოგადოების“ საქმიანობა, მაგრამ 1867 წელს იგი განახლდა. აღდგენილი ორგანიზაციის თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა დრუზი მეცნიერი მუჰამად არსლანი, ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ 1868 წელს მუსლიმი ვაჭარი, პოეტი და ოსმალ მოხელე ჰუსაინ ბაიჰუმი (გარდ. 1881 წ.). ვინაიდან, სირიელი განმანათლებლები შეგნებულად უელიდნენ გვერდს პოლიტიკას და მეტ ყურადღებას აქცევდნენ განათლების გზით საზოგადოებრივი პროგრესის მიღწევის საკითხებს, მისი საქმიანობა არ ხდებოდა ხელისუფლების წინააღმდეგობას. რატომ შეწყდა „საზოგადოების“ საქმიანობა გაურკვეველი, მაგრამ მისი დიდი წვლილი „ან-ნაჰდას“ პროცესში საყოველთაოდ აღიარებული. „სირიის სამეცნიერო საზოგადოების“ უცვლელი წევრები იყვნენ XIX საუკუნის ავტორიტეტული არაბი მეცნიერები ნასიფ ალ-იაზიჯი და ბუტრუს ალ-ბუსთანის, რომლებმაც განსაკუთრებული როლი შეასრულეს ქრისტიანი და მუსლიმი არაბების დაახლოების, განათლების და არაბული კულტურის აღორძინების საქმეში. მეორე ანალოგიური საზოგადოება „ალ-ჯამ'იია ამ-შარკიია“ დაარსდა ბეირუთში 1850 წელს იეზუიტების ინიციატივით, მაგრამ იგი არ აღმოჩნდა სიცოცხლისუნარიანი და მალე შეწყვიტა არსებობა (A.L.Tibawi, A Modern History of Syria, 160).

აღორძინების ეპოქის სირია-ლიბანის ინტელექტუალურ ცხოვრებაში აქტიურად ჩაებნენ არაბი ქრისტიანები, რომელთა ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენელია ლიბანელი ნასიფ ალ-იაზიჯი (ნასიფ ალ-მაზიჯი, 1800-1871). მისი წინაპრები წარმოშობით იყვნენ სირიის ქალაქ ჰომსიდან და მართლმადიდებლობას აღიარებდნენ, მაგრამ საბოლოოდ ბეირუთის მახლობლად დასახლდნენ და უნიატები გახდნენ. ოჯახი ცნობილი იყო მწიგნობრობით, რაზეც მიუთითებს გვარი – „იაზიჯი“ (თურქ. „გადამწერი“, „საკანცელარიო მდივანი“). ნასიფ ალ-იაზიჯის მამა ექიმი იყო და სურდა თავისი პრო-

ფესია შვილისთვის გადაეცა, მაგრამ ნიჭიერი ახალგაზრდა თავიდანვე მეტ ინტერესს იჩენდა კლასიკური არაბული ენისა და ლიტერატურისადმი. მიუხედავად თავისი რელიგიური მრწამსისა, ნასიფ ალ-იაზიჯი სრულყოფილად დაეუფლა ყურანს და შუა საუკუნეების არაბულ პოეზიას. გენწავლული ქრისტიანი არაბის კარიერა დაიწყო უნივერსიტეტი პატრიარქის კანცელარიაში მდივნის თანამდებობაზე, ხოლო 1828 წელს ბაშირ II-მ იგი მიიწვია თავის საკანცელარიო მოხელედ ბაით ად-დინში. ევროპულ ენებს ალ-იაზიჯი არ ფლობდა, მაგრამ კარგად ხედავდა მათ მნიშვნელობას და ცდილობდა მის შეილებს ესწავლათ ეს ენები.

1840 წელს ალ-იაზიჯი საბოლოოდ დასახლდა ბეირუთში და იქ გაატარა თავისი ცხოვრების ოცდაათი წელი. აქ იგი დაუახლოვდა ამერიკელ მისიონერებს (პროტესტანტებს), რომლებსაც სჭირდებოდათ მისი ცოდნა და ავტორიტეტი. 1847 წელს ის გახდა „სირიის სამეცნიერო საზოგადოების“ წევრი და ნაყოფიერად თანამშრომლობდა ისეთ დიდ არაბ განმანათლებელთან, როგორიც იყო ბუტრუს ალ-ბუსთან, მონაწილეობდა არაბული ბიბლიის ტექსტის მომზადებასა და გამოცემაში.

ნასიფ ალ-იაზიჯის ეკუთვნის სამეცნიერო შრომები არაბული ფილოლოგიის თითქმის ყველა საკითხზე. მისი კვლევითი საქმიანობა დაიწყო კრიტიკული კომენტარებით გამოჩენილი ფრანგი არაბისტის სილვესტრ დე სასის მიერ 1822 წელს გამოცემულ XI-XII საუკუნის არაბი ავტორის ალ-ჰარირის „მაკამების“ ტექსტზე. ევროპელ მეცნიერთა დიდმა ნაწილმა ეს კრიტიკა არ გაიზიარა, მაგრამ ალ-იაზიჯი აღიარებულ იქნა კლასიკური არაბული ენის საუკეთესო სპეციალისტად. გარდა ამისა, ალ-იაზიჯიმ შეადგინა არაბული ენის გრამატიკის სახელმძღვანელო და „მაკამების“ კრებული – „შაჟმა“ ალ-ჰაჰრამი, რომელიც დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. თავისი ბოლო ნაშრომი – ელეგია მან უძღვნა ადრე გარდაცვლილ ვაჟს ჰაბიბს, მთარგმნელსა და ლიტერატორს.

მიუხედავად იმისა, რომ სამეცნიერო ინტერესებით და კვლევის მეთოდით ნასიფ ალ-იაზიჯი კონსერვატორი იყო, ალ-ბუსთანისთან ერთად იგი ითვლება აღორძინების პერიოდის არაბული ლიტერატურის თვალსაჩინო წარმომადგენლად. მან შეძლო დაენგრია მუსლიმ მეცნიერთა შორის გავრცელებული თვალსაზრისი, თითქოს ქრისტიანი ვერ შეძლებდა ყურანისა და შარიათის ენის, ე.ი. არაბულის სრულყოფილად დაუფლებას. თავისი „მაკამებით“, სასკოლო სახელმძღვანელოებით და სამეცნიერო შრომებით ქრისტიანმა მეცნიერმა მოიპოვა მუსლიმი ავტორიტეტების აღიარება და ამგვარად, თავისი წვლილი შეიტანა არაბთა გაერთიანების საქმეში (И. Ю. Крачковский, Изв. соч., III, 231). საინტერესოა, რომ „სწავლული შეიხი“, როგორც ალ-იაზიჯის უწოდებდნენ, რომელიც სრულყოფილად ფლობდა კლასიკურ არაბულს, ლაპარაკობდა მხოლოდ დიალექტზე და თავისი ცხოვრების წესით ან გარეგნობით არაფორმად არ განსხვავდებოდა მთიანი ლიბანის ქრისტიანი თანამემამულეებისგან. იმდროინდელი ევროპელი მოგზაურების ჩანაწერებიდან ჩანს, რომ ნასიფ იაზიჯისა და მისი თანამედროვე სირიელი ინტელიგენტების გარეგნობაც ტრადიციული, აღმოსავლური იყო და ევროპული იერი მხოლოდ 1880 წლის შემდეგ მიიღო (А. Е. Крымский, История иоанн арабский литературы. 391-392).

ნასიფ ალ-იაზიჯის შეილები აგრძელებდნენ მამის ტრადიციას: მისი ერთი ვაჟი იბრაჰიმ ალ-იაზიჯი (1847-1906) იყო ენციკლოპედიურად განათლებული მეცნიერი და ლიტერატორი. თავისი ცხოვრების მეორე ნახევარი მან ეგვიპტეში გაატარა და იქვე გარდაიცვალა. მეორე – ხალილი (1858-1889) ასევე გატაცებული იყო ლიტერატურით, ხოლო ქალიშვილი ვარდა ალ-იაზიჯი (1838-1924) ცნობილია, როგორც XIX საუკუნის ერთ-ერთი პირველი არაბი პოეტი ქალი. მისი ლექსების კრებული „ჰადიკათ ალ-ვარდ“ ოჯერ გამოცა ბეირუთში და ერთხელ კაიროში. იაზიჯის ოჯახს ენათესავებოდა ჰადად-ის გვარი, რომელმაც არაბულ სამყაროს მისცა რამდენიმე გამოჩენილი მოღვაწე და მეცლევარი.

ნასიფ ალ-იაზიჯიზე ოცე წლით ახალგაზრდა იყო მისი თანამოაზრე ბუტრუს ალ-ბუსთან (1819-1883), ლიბანელი მარონიტი, რომელიც სწავლობდა 'აინ ვარაკას სასწავლებელში (დაარსდა 1789 წ.), სადაც ეუფლებოდა არაბულ, სირიულ, ლათინურ

და იტალიურ ენებს. 1840 წელს ის დასახლდა ბეირუთში და პროტესტანტებს დაუახლოვდა. განათლებული ქრისტიანი არაბი ამერიკელებმა მიიწვიეს აბაიძის სასულიერო სემინარიაში ლიტერატურული არაბულისა და სირიულის მასწავლებლად, შემდეგ კი თარჯიმნად მიიღეს ამერიკის საკონსულოში. 1847 წელს ბუტრუს ალ-ბუსთანი „სირიის სამეცნიერო საზოგადოების“ მდივანი გახდა. 1848 წელს ის „საზოგადოების“ წინამძღვრად მოხსენებით და მოითხოვა პრაქტიკული ნაბიჯების გადადგმა არაბი ქალის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ჩართვისათვის. ბუტრუს ბუსთანი ამტკიცებდა, რომ ევროპული ცივილიზაციის და პროგრესის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი იყო განათლებული ქალი. ასეთი თვალსაზრისი ეწინააღმდეგებოდა ალ-აველანის მტკიცებას, რომ თითქოს, უფალმა დააქონა განსხვავება ქალსა და მამაკაცს შორის და ამიტომ, მათი თანასწორობა უმალესი ნების საწინააღმდეგო იქნებოდა. ქალის ემანსიპაციის საკითხი აქტუალური იყო არა მარტო მუსლიმი მოსახლეობისათვის, არამედ ქრისტიანებისთვისაც. ამაზე ისიც მეტყველებს, რომ XIX საუკუნის შუა წლებში სირიასა და პალესტინაში ქრისტიანი ქალები ისევე ატარებდნენ ჩადრს, როგორც მუსლიმები, ხოლო უნივერსიტეტის საერთო მოვლენა იყო (A.E. Крымский, История повой арабской литературы, 407-408).

თავის მოხსენებებსა და სტატიებში ბუტრუს ალ-ბუსთანი მოუწოდებდა არაბებს უარი ეთქვათ ფსევდოკლასიციზმზე და ენის ფეტიშიზაციაზე. ის თვლიდა, რომ არაბული ენა უნდა განვითარებულიყო თანამედროვეობის შესაბამისად, ენაიდან, სწორედ ენა და კულტურა შეიძლება ყოფილიყო არაბთა გამაერთიანებელი. ბუტრუს ბუსთანი არ უარყოფდა რელიგიის როლს ხალხის სულიერ ცხოვრებაში, მაგრამ კონფესიონალურ დაპირისპირებას და პარტიკულარიზმს დამლუქველად მიიჩნევდა. მისი კონცეფციით, რელიგიურ სოლიდარობაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო ეროვნული ერთიანობის გრძნობა. აქედან გამომდინარე, იგი დაჟინებით მოუწოდებდა თავის თანამემამულე მუსლიმებსა და არამუსლიმებს პოლიტიკაში არ ეხეღმძვანელათ საკუთარი აღმსარებლობით და ყველაფერზე მაღლა დაეყენებინათ პატრიოტიზმი („ვატანიზმი“) და არაბთა სოლიდარობის პრინციპი („უხბა არაბიზმი“). ბუტრუს ალ-ბუსთანი დიდ იმედს ამყარებდა 1856 წლის „ხატი ჰუმაიუნზე“ და ამტკიცებდა, რომ არაბთა კულტურული აღორძინება ხელს არ შეუშლიდა მათ ინტეგრირებას ოსმალურ საზოგადოებაში. „ოსმალეთი ჩვენი სამშობლოა, ხოლო სირია ჩვენი ქვეყანა არის“-ო, წერდა მისი ყურნალი „ალ-ჯინან“-ი. უფრო მეტიც, ბუტრუს ალ-ბუსთანი არ აკრიტიკებდა სულთან აბდ ალ-ჰამიდ II-ის ანტიკონსტიტუციურ პოლიტიკას და არ მიიჩნევდა სასურველად დასავლეთის ქვეყნების გავლენის გაძლიერებას სირიაზე. თავისი უახლოესი მეგობრის ელი სმიტის გარდაცვალების შემდეგ იგი დაპირდა პროტესტანტულ მისიონს, თუმცა ურთიერთობა მასთან არ გაუწყვეტია (Butrus Abu-Maneh, The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism, 289, 294-296). მეტისმეტი „ფრანკოფილობის“ საფრთხეს ბუტრუს ალ-ბუსთანის გარდა ხედავდნენ სხვა ქრისტიანი ინტელიგენტებიც (აღბო ისპაქი, შიბლი შუმალი, სულიმან ალ-ბუსთანი, ფარაჰ ანტუნი), რომელთა „ოსმანიზმიც“ გადაფარავდა არაბული კულტურული ნაციონალიზმით. ეჭვი არაა, რომ „ან-ნაჰდას“ გამოჩენილი მოღვაწეები თავს არაბებად თვლიდნენ, მაგრამ მათი არაბიზმი არ იყო მიმართული იმპერიისა და სულთან-ხალიფას წინააღმდეგ (C.Ernest Dawn, Origins of Arab Nationalism. 7).

ბუტრუს ალ-ბუსთანი ელი სმიტთან და ვან დეიკთან ერთად აქტიურად მონაწილეობდა არაბული ბიბლიის მომზადებაში. 1866-1869 წლებში მან გამოსცა არაბული ენის განმარტებითი ლექსიკონი „მუჰმეტ ალ-მუჰმეტ“ („ოკეანეთა ოკეანე“). არანაკლებ მნიშვნელოვანია მისი არაბული ენციკლოპედიური ლექსიკონი – „დარიათ ალ-მარაჰი“ („ცოდნის წყარო“), რომლის გამოცემა დაიწყო 1876 წელს. ენციკლოპედიის შედგენაში მონაწილეობდნენ განათლებული ლიბანელი ინტელიგენტები, რომლებიც ევროპული ენციკლოპედიებით სარგებლობდნენ. მართალია, არაბული ენციკლოპედია კომპილაციური ხასიათისა იყო, მაგრამ სამაგიეროდ, იგი არაბ მკითხველს აწვდიდა საიმედო იფორმაციას მისთვის საინტერესო საკითხებზე. ბუტრუს ალ-ბუსთანის სიცოცხლეში ყოველ წელს გამოდიოდა ენციკლოპედიის ერთი ტომი. მთავარი რედაქტორის გარ-

დაცვალების შემდეგ, ე.ი. 1883 წლიდან ეს დიდი საქმე ითავა მისმა ღირსეულმა მემკვიდრემ სელიმ ალ-ბუსთანმა (1848-1884), რომელმაც გამოსცა VII, და მოამზადა VIII ტომი. სელიმმა თავისი კვალი დატოვა არაბული თეატრის ისტორიაშიც: შექსპირის „რომეო და ჯულიეტას“ ანალოგიით მან შექმნა პიესა ისლამადელი არაბების თემაზე სახელწოდებით „კაის და ლაილა“, რომელიც რამდენჯერმე წარმატებით დადგეს ბეირუთში „სამეცნიერო საზოგადოების“ შენობის სცენაზე. მისი მეორე პიესა „ალექსანდრე მაკედონელი და სტატირა“ მიეძღვნა ელინისტურ თემას (А.Е.Крымский, История хивой арабских литературы, 550-554). 1884 წელს, როცა სელიმ ალ-ბუსთანი გარდაიცვალა, იგი შეცვალა სულაიმან ალ-ბუსთანმა (1856-1925), ბუტრუსის ბიძაშვილმა.

დაწყებითი განათლება სულაიმან ალ-ბუსთანმა მიიღო ლიბანში მარონიტი მიტროპოლიტის 'აბდ ალლამ ალ-ბუსთანის ხელმძღვანელობით. 1863 წელს მან სწავლა განაგრძო ბუტრუს ალ-ბუსთანის სკოლაში, სადაც დიდ ყურადღებას უთმობდა უცხო ენებს და პოლიგლოტი გახდა: სრულყოფილად დაეუფლა ფრანგულ, ინგლისურ, თურქულ და სპარსულ ენებს. სკოლის დამთავრების შემდეგ 5 წლის მანძილზე იგი აქტიურად მონაწილეობდა ბუტრუს ალ-ბუსთანის გარშემო გაერთიანებულ ინტელიგენტთა საქმიანობაში, ხოლო შემდეგი ცხრა წელი დაკავებული იყო ფინანსური ოპერაციებით და ვაჭრობით მესოპოტამიაში, მოგზაურობდა არაბეთის ნახევარკუნძულზე. 1855 წელს სულაიმან ალ-ბუსთანი დაბრუნდა ბეირუთში და სათავეში ჩაუდგა ენციკლოპედიის გამოცემის საქმეს. 1887 წელს მან ეგვიპტეში გამოსცა ენციკლოპედიის IX ტომი. ამის შემდეგ, იგი მეტ დროს მოგზაურობას უთმობდა, იყო ამერიკასა და ევროპის ქვეყნებში, რის გამოც ბოლო, XI ტომი მხოლოდ 1900 წელს გამოვიდა.

სულაიმან ალ-ბუსთანი ნიჭიერი მთარგმნელი და ლიტერატორი იყო, რასაც ადასტურებს ჰომეროსის „ილიადას“ არაბული თარგმანი კომენტარებით და შენიშვნებით, რომელზეც მუშაობდა 17 წელი და 1904 წელს დაამთავრა. თავისი ცხოვრების დაარჩენილი წლები მან პოლიტიკურ საქმიანობას დაუთმო. სულაიმან ალ-ბუსთანი გახდა „ერთიანობა და პროგრესი“ პარტიის წევრი, 1908 წელს აირჩიეს ბეირუთის დელეგატად ოსმალეთის პარლამენტში, და ბოლოს, 1913 წელს ვაჭრობისა და მინათ-მოქმედების მინისტრად დანიშნეს. 1914 წელს, მას შემდეგ რაც არ დაეთანხმა ოსმალეთის ჩაბმას პირველ მსოფლიო ომში, სულაიმან ალ-ბუსთანის კარიერა შეწყდა. ის გადასახლდა ევროპაში, შემდეგ კი ეგვიპტეში. ამერიკის არაბული კოლონიის მინევეით 1924 წელს სულაიმან ალ-ბუსთანი ჩავიდა ნიუ იორკში, სადაც გარდაიცვალა 1925 წელს. გამორჩენილი ლიბანელი ლიტერატორი გადასაცემის სამშობლოში და პატივით დაკრძალეს მშობლიურ ბექმტინში (И.Ю.Крачковский, Извр. соч., III, 165-175).

არაბთა აღორძინების პროცესი გარკვეულ საფრთხეს უქმნიდა ოსმალეთის იმპერიის მომავალს და ბუნებრივია, წინააღმდეგობას ხედავდა იმ ინტელიგენტთა მხრივ, ვინც არ უარყოფდა საზოგადოებრივი პროგრესის აუცილებლობას, მაგრამ არაბიზმზე მაღლა ოსმალურ პატრიარქატზე და ისლამურ ერთიანობას აყენებდა. ასეთი იყო ლიბანელი მარონიტი ფარის აშ-შიდიაკი (გამრუსლიმების შემდეგ – აჰმად ჭარის აშ-შიდიაკი, 1804-1887), რომელიც მთიანი ლიბანის ერთ უაღრესად მორწმუნე ოჯახში გაიზარდა. განათლება მან მიიღო 'აინ ვარაკას სასულიერო სემინარიაში, ხოლო სალიტერატურო არაბულს დაეუფლა თავისი ძმის ას'ადის დახმარებით. მას შემდეგ, რაც ას'ადი დაუახლოვდა პროტესტანტებს, მარონიტული ეკლესიის მესვეურებმა იგი ჩასვეს ციხეში, სადაც გარდაიცვალა. ძმის დაღუპვის გამო პროტესტის ნიშნად ფარისმა დატოვა სამშობლო და გადასახლდა ეგვიპტეში, სადაც ერთხანს მუშაობდა ახლად დაარსებული ოფიციალის „ალ-ვაკა'ი“ ალ-მისრიიასს რედაქციაში. 1834 წელს ფარის შიდიაკი გადასახლდა მალტაზე, სადაც პროტესტანტობა მიიღო და სახობო კასიდა უძღვნა თუნისის გამგებელს აჰმადს. საპასუხოდ, აჰმადმა იგი თავისთნ მიიწვია და უხვად დააჯილდოვა, რის შემდეგაც ყოფილი მარონიტი და პროტესტანტი გამუსლიმდა ახალი სახელით – აჰმადი. აკად. ე.ი. კრაჩკოვსკი შენიშნავდა, რომ ფარის აშ-შიდიაკი, როგორც ჩანს, არავითარ პრინციპებს არ უწევდა ანგარიშს და მხოლოდ თავისი კონკრეტული მიზნით ხელმძღვანელობდა (И.Ю.Крачковский, Извр. соч., III, 155).

გამუსლიმებული ფარის აშ-შიდიაკი მალტიდან ევროპაში გადავიდა, ცხოვრობდა ლონდონსა და პარიზში, სადაც დაუახლოვდა ფრანგ არაბისტს გუსტავ დიუგასს (G. Dugal, 1824-1894). მათი თანამშრომლობის შედეგად, პარიზში 1854 წელს გამოვიდა „ფრანგული ენის გრამატიკა არაბებისთვის“ („Grammaire française à l'usage des Arabes de l'Algérie, de l'Egypte et de la Syrie“). აქვე, პარიზში, ფარის აშ-შიდიაკმა დანერგა რომანი „ფარიაკის მოგზაურობა“, რომელშიც გადმოგვცა ევროპის თავისებური ხედვა.

1860 წელს ფარის აშ-შიდიაკი საცხოვრებლად გადავიდა სტამბოლში და სათავეში ჩაუდგა გაზეთს „ალ-ჯაფა'იზი“ („ცნობების ფოსტა“), რომელიც ნახევრად ოპოზიციურად ითვლებოდა. პანისლამისტურ და პროოსმალურ პროპაგანდასთან ერთად, გაზეთი დიდ ადგილს უთმობდა სამეცნიერო და ლიტერატურულ სტატიებს, რაც უზრუნველყოფდა მის პოპულარობას. „ალ-ჯაფა'იზი“-ი რომელიც გამოდიოდა ფარის აშ-შიდიაკის გარდაცვალებამდე, ე.ი. 1887 წლამდე, უხვად სარგებლობდა სახელმწიფო დაფინანსებით. სტამბოლში მოღვაწეობის დროს ფარის აშ-შიდიაკმა შექმნა შრომები სალიტერატურო არაბული ენის, ლინგვისტიკის და ლიტერატურის საკითხებზე, რითაც თავისი კვალი დატოვა ალორძინების ეპოქის არაბული კულტურის ისტორიაში (А.Е.Крымский. История нов. араб. литературы, 241-144).

ფარის აშ-შიდიაკის პროოსმალური პროპაგანდის მწვავე კრიტიკით გამოვიდა სირიელი ქრისტიანი, გაარაბებული სომეხი-კათოლიკე რიზკალაჰ ჰასსუნი (არაბ. რიზჰ ალლჰ ჰასსუნ, 1823-1880), რომელიც პაღლებში დაიბადა შეძლებული ვაჭრის ოჯახში. ჩრდილოეთ სირიის დიდი სავაჭრო ცენტრი – პაღები ყოველთვის იზიდავდა სხვადასხვა ეთნიკურ და რელიგიურ ჯგუფებს, რომლებიც უმცირესობაში რჩებოდნენ, მაგრამ ერთმანეთთან და მუსლიმ უმრავლესობასთან მათ აკავშირებდა არაბული ენა. გასაგებია, რომ ასეთ გარემოში, სომხურთან ერთად რიზკალაჰ ჰასსუნის მშობლიურ ენას წარმოადგენდა არაბული და თურქული, რასაც დაემატა რამდენიმე ევროპული ენა. გარდა ენების ცოდნისა, მას აღმოაჩნდა კალიგრაფიისა და ლიტერატორის ნიჭიც, რამაც გადააწყვეტინა წარმატებული კარიერისთვის სტამბოლში გამგზავრებულიყო, მით უმეტეს, რომ ამ დროს იმპერიის დედაქალაქში უკვე არსებობდა არაბული სათავისტომო. სტამბოლში იგი დაუახლოვდა ლიბანიდან განდევნილი ბაშირ II-ის გარემოცვას, განსაკუთრებით მის კარის პოეტს რაშიდ ქარამეს. რიზკალაჰ ჰასსუნი ისწარუებდა ურთიერთობას ლიბანელ ინტელიგენტებთან ბეირუთში, და, ამავე დროს, სარგებლობდა თურქი რეფორმატორების ფუ'ად ფაშას და მიდჰათ ფაშას მფარველობით. დამასკოს დარბევებთან დაკავშირებით, სირიაში მივლინებული ფუ'ად ფაშას მდივნისა და თარჯიმნის მოვალეობა სწორედ რიზკალაჰ ჰასსუნს დაეკისრა. დამასკოში მან გაიცნო ალჟირის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადი 'აბდ ალ-კადირი, რომლისადმი პატივისცემა თავისი კასიდებით გამოხატა (Н.Ю. Красковский, Извр. соч., III, 154).

სტამბოლში ყოფნისას რიზკალაჰ ჰასსუნის ინტერესები გავრცელდა ჟურნალისტიკაზეც: ყირიმის ომის დროს (1853-1856 წწ.) მისი რედაქციით სტამბოლში გამოდიოდა გაზეთი „ცნობების სარკე,“ („მირ'ათ ალ-აჰვალ“), რომელიც იყო პირველი, დამოუკიდებელი არაბული საინფორმაციო გამოცემა. მას შემდეგ, რაც ფუ'ად ფაშა დიდი ვეზირი გახდა, რიზკალაჰ ჰასსუნს დანიინაულებს შესაძლებლობა მიეცა, მაგრამ მოულოდნელად ხელისუფლების დამოკიდებულება არაბი ლიტერატორისადმი შეიცვალა: აჰმად აშ-შიდიაკის მცდელობით ცნობილი გახდა, რომ რიზკალაჰ ჰასსუნს ეკუთვნოდა ერთი ანტიისლამური ტრაქტატი, რომელიც არაღელვარად ვრცელდებოდა. მის ავტორს ისლა დარჩენოდა, რომ სტამბოლიდან გაქცეულიყო და საქართველოს გავლით რუსეთში ეძებნა თავშესაფარი: ჯერ ჩავიდა ფოთში, შემდეგ თბილისში და აქედან მოსკოვს გაემგზავრა. სირიელი მოგზაური აღერთოვნებული დარჩა საქართველოს ბუნებით, ქართული ღვინით და იმ დასაკვნამდე მივიდა, რომ მისი წინაპრების ისტორიული სამშობლო – კავკასია უფრო მშვენიერი იყო, ვიდრე სირია (А.Е.Крымский. История нов. араб. литературы, 127).

რუსეთში რიზკალაჰ ჰასსუნის საქმიანობის შესახებ ცნობები არ შემორჩა, მაგრამ ცნობილია, რომ იგი დაინტერესდა რუსული ლიტერატურით, განსაკუთრებით

კრილოვის არაკებით, რომელიც არაბულ ენაზე თარგმნა (Д.И.Юсупов, Антиаисланизм и национально-освободительные идеи в арабских странах ..., 388). თავისი ცხოვრების ბოლო 15 წელი მან გაატარა ინგლისში ლონდონის მახლობლად. აქ მას ჰქონდა კერძო გამოცემლობა, სადაც იბეჭდებოდა რამდენიმე არაბული გაზეთი სხვადასხვა სახელწოდებით და მისი სტატიები, მიმართული ფარის აშ-შიდიაქისა და აბდ ალ-ჰამიდ II-ის რეჟიმის წინააღმდეგ. ეს საქმიანობა გაგრძელდა 1880 წლამდე, ე.ი. გამომცემლის გარდაცვალებამდე.

რიზკალაჰ პასისუნის ნაციონალისტური კონცეფცია ანტიოსმალური და პროდასავლური ხასიათისა იყო. მას მიაჩნდა, რომ ოსმალეთისგან არაბთა განთავისუფლება შეიძლებოდა მხოლოდ ევროპის სახელმწიფოების დახმარებით, თუმცა ეს არ გამოირიცხავდა არაბულ ქვეყნებზე დასავლეთის სახელმწიფოების პროტექტორატის დანებისას.

აღორძინების პერიოდის სირიის ცხოვრებაში განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა არაბული პრესა, რომლის სადავეებთან იდგა ლიბანელი მართლმადიდებელი არაბი ხალილ ალ-ხური (ხალილ ალ-ხურნი, 1836-1907), პოეტი და ჟურნალისტი, რომელიც არაბულის გარდა სრულყოფილად ფლობდა ფრანგულ და თურქულ ენებს. 1858 წელს იგი სათავეში ჩაუდგა გაზეთს „ჰადიკათ ალ-ახბარ“ („ამბების ბალი“), რომელიც ძალიან ჰგავდა სტამბოლში 1843 წლიდან გამომავალ თურქულ გაზეთს „ჯურიდე-ი ჰადიკი“. ბეირუთის ამ გაზეთის გამოცემა შესაძლებელი გახდა ლიბანელი საქმისწინააღმდეგეების ნახელ მდევარის (მისა'ილ ალ-მუდაფვარ) თანადგომით. მისი ინტერესების სფეროში შედიოდა სამოქალაქო საკითხები, ვაჭრობა, მეცნიერება და ისტორია, მაგრამ არა პოლიტიკა და რელიგია. ასეთი პოზიციის წყალობით, გაზეთმა 50 წელი იარსება. 1860 წლის ტრაგიკული მოვლენების შემდეგ დამასკოში ჩასული ფუად ფაშამ მიერ ჩატარებული ღონისძიებები გაზეთმა დადებითად შეაფასა, ხოლო სირიელი ინტელიგენტების დიდი ჯგუფი მიესალმა თურქ მოხელეს და მისდამი პატივისცემა გამოხატა. ამის შედეგად, ხალილ ალ-ხურის გაზეთმა, რომელიც კვირაში ორჯერ გამოდიოდა, მიიღო სახელმწიფო სუბსიდია და მისი რედაქტორი ოსმალეთის გავლენიანი მოხელე გახდა. მიუხედავად ხელისუფლებასთან სიახლოვისა, „ჰადიკათ ალ-ახბარ“-მა თავისი წვლილი შეიტანა წინა აზიის არაბული ქვეყნების აღორძინებისა და საზოგადოებრივი პროგრესის საქმეში. მის კვალდაკვალ ასპარეზზე გამოვიდა რამდენიმე ათეული არაბული გაზეთი და ჟურნალი, რაც პრესისა და საგამოცემლო საქმის განვითარებაში ახალი ეტაპის დაწყებას ნიშნავდა. მათ შორის აღსანიშნავია ბუტრუს ბუსთანის მიერ გამოცემული ჟურნალ-გაზეთები, კერძოდ, „ნაჰირ სურიაჰ“ („სირიის მათყვებელი“), რომელიც არაბებებს შერიგებისა და გაერთიანებისკენ მოუწოდებდა, მაგრამ იგი მალე დაიხურა. სამაგიეროდ, იმავე ბუტრუს ალ-ბუსთანის ინიციატივით გაჩნდა გაზეთი „ალ-ჯანან“ („ბალი“), რომელიც გამოდიოდა კვირაში ორჯერ (1870-1886 წწ.), „ალ-ჯუნაინა“ („პატარა ბალი“), რომელიც არსებობდა სამი წელი და „ალ-ჯინან“ („ბაღები“) – ლიტერატურული, სამეცნიერო და პოლიტიკური ჟურნალი, 1870-1889 წწ.). ამ ჟურნალ-გაზეთების გამოცემაში აქტიურად მონაწილეობდა ბუტრუს ბუსთანის შვილი, ნიჭიერი ჟურნალისტი სელიმ ალ-ბუსთანის. აღნიშნულ პერიოდულ გამოცემათა კვალს გაჰყვა ბეირუთის გაზეთი „ჰამარათ ალ-ჟუნუნ“ („მეცნიერებათა დარგების ნაყოფი“), რომელსაც აბდ ალ-ჰადირ ალ-კაბბანისთან ერთად რედაქტორობდა ნიჭიერი ლიტერატორი ტრიპოლიდან იბრაჰიმ ალ-აჰდაბი (იბრაჰიმ ბ. ალი ალ-აჰდაბ, 1826-1891). მოციქულის შთამომავალი, სეიდი ალ-აჰდაბი ჟურნალისტიკის გარდა პოეზიით და დრამატურგიითაც იყო დაინტერესებული, რისი დამადასტურებელია მისი პიესა „ალექსანდრე მაკედონელი“ და ტრაგედია „იბნ ზაიდის ანდალუსიამი“, რომელიც მიეძღვნა XI საუკუნის ცნობილი არაბი პოეტის იბნ ზაიდის და პრინცესა ალ-ვალიდას სიყვარულის თემაზე. რაც შეეხება მის გაზეთს, ა.ე. კრიმსკის თვალსაზრისით, იგი გამოხატავდა კონსერვატიული და პროოსმალური ნრეების ინტერესებს და ასეთი ორიენტაციის გამო შეძლო არსებობა 1908 წლამდე (А.Е.Крымский, История новой арабской литературы, 610).

ზემოაღმოთვლილი ჟურნალ-გაზეთები, როგორც წესი, მოკლებული იყვნენ ოპოზიციურ პათოსს და გამოკვეთილად უჭერდნენ მხარს ლიბერალურ რეფორმებს, რაც

საშუალებას აძლევდა მათ შეესრულებინათ საგანმანათლებლო მისია და არაბებისთვის გაეცნოთ არაბულენოვანი სამყაროს, კერძოდ, ახალი ევროპის კულტურა და მიღწევები (A.H. Hourani, *Historians of Lebanon*, 239).

მეცნიერების ტრადიციული დარგი, რომელიც განაგრძობდა არსებობას XIX საუკუნის სირიაში, იყო ისტორია. მართალია თავისი ფორმით, ამ პერიოდის არაბი ავტორების შრომები დიდად არ განსხვავდებოდა შუა საუკუნეების ქრონიკებისგან, მაგრამ მათ მიერ თავმოყრილი და სისტემატიზირებული მასალა საშუალებას გვაძლევს წარმოადგენა მივიღოთ სირიაში განვითარებულ მოვლენებზე ნაპოლეონის ექსპანსიის დროიდან თანზიმთამდე.

XIX საუკუნის პირველი მეოთხედის სამი დიდი მოვლენა – ნაპოლეონის ლაშქრობა ეგვიპტესა და პალესტინაში, ბაშირ II-ის გამგებლობა ლიბანში და იბრაჰიმ ფაშას რეფორმები სირიაში აისახა ლიბანელი ნიკულა ათ-თურქის (ნიკულა ათ-თურქი, 1763-1828) სამეცნიერო მემკვიდრეობაში. ფრანგულ წყაროებში დაცული ცნობების მიხედვით, ნიკულა ათ-თურქი დაიბადა დაირ ალ-კამარში, შიპაბიანთა დედაქალაქში, მაგრამ მისი შობილები სტამბოლელი ბერძნები იყვნენ (აქედან „ათ-თურქ“-ი), რომლებმაც კათოლიკობა მიიღეს. ახალგაზრდა ნიკულა ათ-თურქი დაუახლოვდა ბაშირ II შიპაბის კარს. ნაპოლეონის ექსპანსიის დროს ბაშირ II-მ ის გაგზავნა ეგვიპტეში (დამიეტაში), როგორც თავისი რეზიდენტი იქ განვითარებული მოვლენების შესახებ საიმედო ინფორმაციის მისაღებად. ლიბანში დაბრუნების შემდეგ ათ-თურქი კვლავ სარგებლობდა შიპაბიანთა პატივისცემით, მაგრამ არ შევიდა მათ სამსახურში და ლიტერატურულ საქმიანობას მოჰყვა ხელი.

არაბული ლიტერატურის ცნობილი სპეციალისტი ლუის შეიხი თვლიდა, რომ არაბულ ისტორიოგრაფიაში კარგად ცნობილი ორი ნაშრომი – „ნაპოლეონის ისტორია“ და „ამჰმად ჯაზზარ ფაშას ქრონიკა“ ნამდვილად ეკუთვნის ნიკულა ათ-თურქს, თუმცა, მასვე მიეწერება კიდევ ერთი ნაშრომი – სირია-ლიბანის ისტორიაში „თა' რიხ ჰავაღლიჟ აშ-შამ ვა ლუბნან (1197-1257/1782-1841)“, რომელიც გამოიცა ბეირუტში 1912 წელს ლუის მა'ლუფის რედაქციით. ნიკულა ათ-თურქი, ეს პროფრანგული ორიენტაციის არაბი, ევროპაში უფრო მეტად ცნობილი გახდა, როგორც ლიტერატორი, კერძოდ „მაკამების“ ავტორი (A.E. Крымский, *История нов.ар. литературы*, 353-358; George M. Haddad, *The historical work of Niquila el-Turk*, 257-281).

შიპაბიანთა კარზე მოღვაწეობდა კიდევ ერთი ქრისტიანი მეცნიერი, მარონიტი ტანნუს აშ-შიდიაკი (ტანნუს აშ-შიდაკი, 1701-1861), უკვე ნახსენები ფარის აშ-შიდიაკის ძმა. ისევე, როგორც ბევრმა მისმა თანამემამულემ, ტანნუსმაც განათლება მიიღო 'აინ ვარაკას სემინარიაში, შევიდა ბაშირ II-ის სამსახურში და ბოლომდე მისი ერთგული დარჩა. იგი ცნობილია, პირველ რიგში, როგორც შობილური ლიბანის მემკვიდრე და სახელი გაითქვა ნაშრომით „ახზარ ალ-ა'მან ჰი ჯაბად ლუბნან“, რომელიც იწყება შიპაბიანთა გენეალოგიით და შეიცავს საინტერესო მასალას ქვეყნის გეოგრაფიის, ფეოდალური გვარების გენეალოგიის, და ბოლოს, XIX საუკუნის 40-იან წლებში განვითარებული მოვლენების შესახებ. მარონიტებისა და დრუზების ურთიერთობის შეფასებისას იგი სუბიექტურია და ძირითადად მარონიტებს ამართლებს, რაც მისი ეთნო-კონფესიონალური კუთვნილებით აიხსნება. მართალია, ნაშრომი კომპილაციურია, მაგრამ ეს არ აკნინებს მას და დღემდე ლიბანის ისტორიის უმნიშვნელოვანეს წყაროდ ითვლება (K.S. Salibi, *The traditional historiography of the Maronites*, 223-224). თემატურად, ამ ნაშრომს უახლოვდება გაქრისტიანებულ შიპაბთა გვარის წარმომადგენლის, ჰაიდარ შიპაბის (ალ-ამირ ჰაიდარ აშ-შიპაბი, 1761-1835) თხზულება სახელწოდებით „ლუბნან ჰი 'აჰდ ალ-უშარა' აშ-შიპაბიან“. ნაშრომი იწყება ისლამის ადრეული პერიოდით და პირველი ნაწილი მთავრდება XVII საუკუნის მიწურულით, როცა შეწყდა მა'ანთა გვარის გამგებლობა ლიბანში და ხელისუფლების სათავეში მოვიდნენ შიპაბები. მეორე ნაწილი მოიცავს შიპაბიანთა ისტორიას ბაშირ II-ის გამგებლობის დასაწყისამდე, ხოლო მესამე ნაწილი მიეძღვნა ბაშირ II-ს. ნაშრომი დაიბეჭდა ბეირუტში 1932-1933 წლებში. ცალკეა გამოცემული მისი ორი ნაშრომი, რომელიც ლიბა-

ნისა და პალესტინის ისტორიის მოიცავს („თა'რის ალ-ამირ ჰაიდარ აშ-შიჰაბი,“ კაირო, 1900-1901; „თა'რის აჰმად ბაშა ალ-ჯაზნარი,“ ბეირუთი, 1955).

XIX საუკუნის ქრისტიან ავტორთა შორის გამოირჩევა დამასკოელი უნიატი მიხაილ ად-დიმაჰი (მიხაილ ად-დიმაჰი, 1800-1888), რომელმაც პროტესტანტობა მიიღო, ერთხანს ცხოვრობდა დარი ალ-კამარში, შემდეგ კი სამედიცინო საქმეს ეუფლებოდა ეგვიპტეში. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ განათლებული სირიელი თანამშრომლობდა ბეირუთის „სამეცნიერო საზოგადოებასთან“ და ეკავა ამერიკის კონსულის თანამდებობა დამასკოში. აკად. ა.ე. კრიმსკის ვარაუდით, რაც სხვა მეცნიერებმაც გაიზიარეს, მიხაილ ად-დიმაჰი არის იგივე მიხაილ მშაკა (Michael Meshakali), როგორც მას იცნობდნენ ლიბანში (A.E. Крымский, История нов. араб. литературы, 212-213, შენ. 16; G.Graft, Geschifte der christlichen arabischen literatur, Bd.IV, 212-213).

მიხაილ ად-დიმაჰის მიენერება „სირიისა და ლიბანის ისტორია“ („თა'რის შავ-დის აშ-შაჰ ვა ლუბნან“), რომელიც მოიცავს 1782-1841 წლებს, ე.ი. იწყება იქიდან, სადაც შეჩერდა ცნობილი სირიელი მემატიაჲ მ. ბარქი (ბრეიქი) და მთავრდება სირიაში ოსმალთა ხელისუფლების აღდგენით. ნაშრომში დეტალურადაა გადმოცემული ჯაზნარი ფაშას ისტორია, ნაპოლეონის შეჭრა პალესტინაში და მარცხი 'აქქასთან, აგრეთვე ვითარება ლიბანში ბაშირ II შიჰაბის დროს. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთვლილია მოსაზრება, რომ შესაძლებელია, მიხაილ ად-დიმაჰის ეკუთვნოდეს დიდი ტრაქტატი მუსიკის თეორიაში, რომელიც ინგლისურ ენაზე თარგმნა ელი სმიტმა (A.E. Крымский, Ист. нов. араб. лит., 423-428).

სირიაში არაბთა კულტურული აღორძინების ეპოქის შემდეგი იყო არაბული თეატრის წარმოქმნა, რაც ისევ მარსონიტების დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს. თანამედროვე არაბული თეატრის ფუძემდებლად ითვლება მარონიტი მარუნ ან-ნაკკაჰი (მარუნ ან-ნაკკაჰი, 1817-1855), რომლის ოჯახი ქალაქ საიდადან გადასახლდა ბეირუთში და საჯაჰრო საქმიანობაში წარმატებას მიაღწია. 30 წლის ასაკში ის ჩავიდა ალექსანდრიაში, სადაც უკვე არსებობდა ევროპელებისთვის განკუთვნილი თეატრი. ერთხანს მარუნ ან-ნაკკაჰი იმყოფებოდა იტალიაში, სადაც საბოლოოდ გამოიკვეთა მისი ინტერესი თეატრალური და საოპერო ხელოვნებისადმი. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მან ჩამოაყალიბა თეატრის მოყვარულთა მცირე დასი, რომელიც დგამდა მარუნ ან-ნაკკაჰის მიერ შექმნილ პიესებს ჯერ მის სახლში, შემდეგ კი მისივე ინიციატივით აგებულ თეატრში. სირია-ლიბანის განათლებული საზოგადოება, რომელიც მანამდე თეატრს იცნობდა მისიონერთა სასკოლო საღამოებით, ინტერესით შეხვდა არაბი ავტორის თითოეულ პიესას, რომელსაც ეტყობოდა მოლოდინის გავლენა, მაგრამ ძალიან იყო არაბიზებული და ამიტომ ადვილად გასაგები მაყურებლისთვის. მარუნ ან-ნაკკაჰი გარდაიცვალა სულ 38 წლისა, მაგრამ არაბული თეატრი განაგრძობდა არსებობას, რაც მისი ძმების – ხალიდისა და ნიკულას დამსახურება იყო (A.E. Крымский, История новой арабской литературы, 470-480).

5. სირია სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის რეჟიმის დროს

თანზიმათის მეორე პერიოდში, განსაკუთრებით ყირიმის ომის შემდეგ, ოსმალეთი ფაქტობრივად, დასავლეთის სახელმწიფოების სახეგარეკოლონიად იქცა. 1856 წელს დაარსდა ე.წ. „ოსმალეთის ბანკი“, რომელიც 1863 წლიდან ინგლის-საფრანგეთის ინტერესების შესაბამისად წარმართავდა იმპერიის საკრედიტო-საფინანსო პოლიტიკას. მრავალმილიონიანი სესხის გადაუხდელობის გამო 1875 წელს ოსმალეთი გაკოტრებულად გამოცხადდა. ეკონომიკურ პრობლემებს ართულებდა ცალკეულ ვილაიეთებში, განსაკუთრებით ბალკანეთზე დაწყებული განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რამაც ბიძგი მისცა ახალ რეფორმატორი-კონსტიტუციონალისტების გააქტიურებას. ეკონომიკურ კრიზისს და იმპერიის დაშლის პროცესს აძლიერებდა ხალხმრავალი დემონსტრაციები სტამბოლში. თურქი რეფორმატორების ერთი ნაწილი არსებულ კრიზისს ხსნიდა სულთნის ერთპიროვნული ხელისუფლების უუნარობით და გამოსავალს კონსტიტუციური მონარქიის შექმნაში ხედავდა.

კონსტიტუციონალისტი რეფორმატორების მოძრაობა ოსმალეთში დაიწყო უკვე XIX საუკუნის 60-70-იან წლებში, როცა ნამიქ ქემალის ხელმძღვანელობით შეიქმნა „ახალგაზრდა ოსმალთა“ ორგანიზაცია. ხელისუფლებამ მას საშუალება არ მისცა გაეშალა საქმიანობა სულთნის მიერ კონტროლირებად ტერიტორიაზე და აიძულა ევროპაში წასულიყო. მიუხედავად დევნისა, საკონსტიტუციო მოძრაობამ ოსმალეთის ფეოდალურ-კლერიკალურ წრეებშიც მოიკიდა ფეხი. მას შემდეგ, რაც 1876 წლის მაისში სტამბოლში კონსტიტუციური გარდაქმნების მოთხოვნით გაიმართა მასობრივი დემონსტრაციები, შეიხ ალ-ისლამი იძულებული გახდა გამოეცა ფათეა სულთან 'აბდ ალ-‘აზიზ II-ის გადაყენების შესახებ. მალე გამოიჩინა, რომ ახალი სულთანი მურად V ავადმყოფობის გამო ვერ შეასრულებდა სახელმწიფოს მეთაურის მოვალეობას. ამიტომ, უმაღლესი რელიგიური ავტორიტეტების საერთო გადაწყვეტილებით, მურად V შეცვალა მისმა ძმამ 'აბდ ალ-ჰამიდ (თურქ. აბდულჰამიდ) II-მ (1876-1909), რომელიც თავს კონსტიტუციის მომხრედ აცხადებდა. გავლენიანი სახელმწიფო მოღვაწის მიდნათ ფაშას (1822-1884) მეთაურობით შექმნილია კომისიამ შეიმუშავა კონსტიტუცია, რომელიც 1876 წლის 23 დეკემბერს საზეიმოდ იქნა მიღებული. ოსმალეთი გამოცხადდა კონსტიტუციურ მონარქიად, ხოლო მისი მეთაური – სულთანი ყველა მუსლიმის ხალიფად. საერო ხელისუფლების სათავეში დარჩა დიდი ვეზირი, რელიგიის საკითხებს განაგებდა შეიხ ალ-ისლამი, იმპერიის ოფიციალური ენა გახდა თურქული და სახელმწიფო რელიგია ისლამი. კონსტიტუციით, სულთანმა ფართო უფლებები შეინარჩუნა: მას შეეძლო მინისტრების დანიშვნა და გადაყენება, პარლამენტის მოწვევა ან დათხოვნა, და ბოლოს, კანონის მოქმედების შეჩერება. სულთანი იყო არმიის და ფლოტის მთავარსარდალი, ის წყვეტდა სამინაო და საგარეო პოლიტიკის საკითხებს. კონსტიტუცია ითვალისწინებდა ორპალატიანი პარლამენტის (წარმომადგენლობითი პალატა, სენატი) არჩევას. მას შემდეგ, რაც სირიელმა ქრისტიანმა ნაუფალ ატ-ტარაბულუსიმ ოსმალეთის კონსტიტუცია არაბულ ენაზე თარგმნა, იგი თურქული არმოცოდენე არაბებისთვისაც გახდა ხელმისაწვდომი (A.L. Tibawi, A Modern History of Syria, 198).

1877 წლის 19 მარტს კონსტიტუციის შესაბამისად, მოწვეულ იქნა ოსმალეთის პირველი პარლამენტი (მეჯლისი), რომლის 130 დეპუტატიდან სტამბოლში გამოცხადდა მხოლოდ 119. მათგან, 18 კაცი წარმოადგენდა არაბულ პროვინციებს. იმავე წლის ზაფხულში სულთანმა დაითხოვა პარლამენტი, რომელმაც მუშაობა განაგრძო დეკემბერ-თებერვალში. ამ სესიას ესწრებოდა 113 დეპუტატი, რომელთაგან 16 წარმოადგენდა არაბულ პროვინციებს. როგორც წესი, პარლამენტის წევრებს სტამბოლში ადგილობრივი საბჭოები (მეჯლისები) აგზავნიდნენ და ისინი ძირითადად პროვინციის გავლენიან კლანებს წარმოადგენდნენ. მაგალითად, ასეთი იყვნენ ხალილ ლანიმი (ბეირუტი), იუსუფ ზია ბეი ალ-ხალიდი (იერუსალიმი), ნაფი' ფეფენი ალ-ჯაბირი (პალესტინა), შეიხ აჰმად დერვიშ ალ-‘აჯლანი (დამასკო), ხალიდი ალ-თასაი (ჰიმსი), ჟუსანი ბაიპუმი (ბეირუტი) და სხვები⁴⁰ (Bruse Masters. The Arabs of the Ottoman Empire. 185).

მეორე მოწვევის პარლამენტში (1877 წ. 13 დეკემბერი – 1878 წ. 14 თებერვალი) სომეხ და ბერძენ დეპუტატებთან ერთად არაბებიც საკმაოდ აქტიურობდნენ და მოითხოვდნენ პრესაზე ცენზურის გაუქმებას, აკრიტიკებდნენ ადმინისტრაციას, არმიის და ფლოტის ხელმძღვანელობას (J.H. Котлов. Стаивление нах. осв. движения на Араб. Востока, 259; Hasan Kayali, Arabs and Young Turks, 26). შემოდასახელებული არაბებიც დანაფი' ფეფენი ალ-ჯაბირი აღმოჩნდა ერთადერთი, რომელიც 1908 წლის პარლამენტშიც მოხვდა. არაბ დეპუტატებს შორის გამოჩნდნენ ისეთებიც, ვინც საპარლამენტო კრიზისის შემდეგ განაგრძო ხელისუფლებასთან თანამშრომლობა. მაგალითად, 'აბდ ალ-კადირ ალ-კუდსი შევიდა სულთნის სამსახურში და მისი ერთ-ერთი მდივანი გახდა (Hasan Kayali, 29).

რუსეთ-ოსმალეთის ომის საბაბით 1878 წლის 14 თებერვალს სულთანმა მეორე პარლამენტიც დაშალა, თუმცა კონსტიტუცია ოფიციალურად არ გაუქმებია. არაბული პროვინციების დეპუტატებს, რომელთა შორის იყვნენ იუსუფ ზია, ახლად არჩეული 'აბდ არ-რაჰმან ბადრანი და ხალილ ლანიმი, ებრძანათ დაეტოვებინათ დედაქალაქი. პარლამენტის დათხოვნის ნამდვილი მიზეზი გახდა ის კრიტიკული შენიშვნები, რომელიც არც ისე ხშირად, მაგრამ მაინც ისმობდა ხელისუფლების მისამართით და აღიზიანებდა სულთანს. მაგალითად, როცა ალ-ბადრანიმ პარლამენტის ერთ-ერთ

სხდომაზე განაცხადა, რომ თავისუფლების და თანასწორობის ცნება მხოლოდ ქალაქებში იყო დაფიქსირებული და მოითხოვდა განმარტებას, რატომ არ ეკავა დიდი ევზირის, შეიხ ალ-ისლამის ან ფინანსთა მინისტრის თანამდებობა თუნდაც ერთ სირიელს, თავმჯდომარემ მას სიტყვა შეანყევეტინა და ბრალად დასდო პარლამენტში განხეთქილების შეტანა (Hasan Kayali, 29).

არაბი პარლამენტარის უკმაყოფილება არ იყო მოკლებული საფუძველს: თანზიმათის პერიოდში სულთნის მიერ კონტროლირებადი ტერიტორია ძალიან შემცირდა, მაგრამ იმპერიის მუსლიმი მოსახლეობის დიდ ნაწილს ისევ არაბები შეადგენდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ შარიათის მიხედვით, ადმინისტრაციული კარიერისთვის ეთნიკურ კუთვნილებას არ ჰქონდა არსებითი მნიშვნელობა, ცენტრალურ ხელისუფლებაში დიდ მოხელეთა შორის არაბები სიმრავლით არ გამოირჩეოდნენ. XVI საუკუნიდან მოკიდებული, 215 დიდი ევზირიდან საგარაუდოდ, არაბი იყო მხოლოდ 3, ხოლო ალბანელი 31. არაბებს ვერ ზედავთ კაფუდნა ფაშებს შორისაც. მთავარი დაფთვადარის თანამდებობა ეკავა ერთ არაბს, ხოლო შეიხ ალ-ისლამისა ოთხს. შედარებით უკეთესი მდგომარეობა იყო შარიათის და თეოლოგიის სფეროში, მაგრამ აქაც დანიშნულების პერსპექტივა ჰქონდა იმას, ვინც სტამბოლში მოღვაწეობდა (Hasan Kayali, 20). მართალია, მემკვიდრეობითობის ტრადიცია მაღალ რელიგიურ თანამდებობაზე დანიშვნისას თანზიმათის დროს დაირღვა, მაგრამ ოსმანიზაციის ტენდენციას დარჩა. 1839 წლიდან 1924 წლამდე 25 დიდი მუფთიდან 10 იყო სტამბოლელი თურქი, ხოლო სხვები პროვინციაში დანიშნულებული თურქები ან გათურქებული 'ალიმები. ასეთივე იყო ვითარება სახელმწიფო ბიუროკრატის სფეროში (Norman Itzkowitz and Joel Shinder, The Office of Şeyh ül-Islâm, 100). მაშინ II-ის დროიდან მოკიდებული, მთელი XIX საუკუნის მანძილზე იმპერიის დიდი სახელმწიფო მოღვაწეები დამკვიდრებული ტრადიციით, მოსახლეობას კვლავ რელიგიური კუთვნილებით ჰყოფდნენ და თავის თავსაც არა „თურქებად“, არამედ „ოსმალებად“ თვლიდნენ, რაც სრულიად არ ნიშნავს, თითქოს ისინი ვერ ზედადნენ მუსლიმთა შორის არსებულ ეთნიკურ განსხვავებას (И.Л.Фадеева, Официальные доктрины ..., 37).

1878 წლის თებერვალში პარლამენტის დათხოვნასთან ერთად ოსმალეთში დაიწყო „აბდ ალ-ჰამიდ II-ის ერთპიროვნული გამგებლობა, რომელიც გაგრძელდა 30 წელი და ისტორიაში შევიდა „რეაქციის პერიოდის“ ან „ზულიუმის“ (თურქ. Zulum, არაბ. „აჰდ აჰ-ზულიუმ“) სახელით. იმპერიის აღდგენისა და განმტკიცების სურვილით შეპყრობილი სულთანი ცდილობდა ალ-ავლანის პანისლამისტური მოძღვრების გამოყენებას. ვინაიდან, სირია და ერაყი ან დროს ისევ ოსმალების პროვინციებად რჩებოდნენ, ბუნებრივია, „აბდ ალ-ჰამიდ II-ის პოლიტიკა აქ უფრო აქტიურად ტარდებოდა, ვიდრე სხვა არაბულ ქვეყნებში. პანისლამისტური პროპაგანდისთვის სულთანი ცდილობდა ავტორიტეტული არაბი 'ალიმების გამოყენებას. აქედან გამომდინარე, მის გარემოცვაში აღმოჩნდა ორი სირიელი – შეიხი აბუ-ლ-ჰუდა ას-საიადი და აჰმად 'იზზათ ფაშა (Yusuf al-Hakim, Süriyya wa-l-ahd al-'Uthmânî, 57-59).

აბუ-ლ-ჰუდა (აბუ-ლ-ჰუდა აჰ-ჰაჰადი) ეკუთვნოდა „რიფა'იას“ სუფიურ ორდენს, რომელიც ძალიან რაშულარული იყო სირიაში. თავგამოდებული ისლამისტი და ჰალეების ალ-ამრაფი, აბუ-ლ-ჰუდა მოუწოდებდა მუსლიმებს გაერთიანებულიყვენ ოსმალეთის სულთან-ხალიფას გარშემო, რაც შეუმჩნეველი არ დარჩა ხელისუფლებას. როგორც რეჟიმის იდეოლოგი, არაბი შეიხი მიიწვიეს სტამბოლში, სადაც სულთნის ერთ-ერთი მრჩეველი გახდა. მისი მცდელობით, „რიფა'იას“ სუფიური ორდენი ანგარიშგასაწევ ძალად იქცა ჰალეების პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და რელიგიურ ცხოვრებაში, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც შეიხთან დაახლოებული მუჰამმად ალ-უბაი-სი გახდა ჰალეების მუფთი. სტამბოლში დიდი გავლენით სარგებლობდა მეორე სირიელი, აჰმად 'იზზათ ფაშა (აჰმად 'იზზათ ფაშა ალ-ჰაჰიდ). მან გამოსცა გაზეთი „დი-მაჰკ“, შემდეგ მსახურობდა სტამბოლში და ბოლოს, სულთნის მეორე მდივანი გახდა. აჰმად 'იზზათ ფაშა ისტორიაში შევიდა, როგორც ჰიჯაზის რკინიგზის მშენებლობის (1900-1908 წწ.) ინიციატორი და ხელმძღვანელი. ეს, ყველაზე მდიდარი სირიელი, სუეცის არხის ერთ-ერთი აქციონერიც იყო.

სტამბოლში დასახლებული არაბი პანისლამისტები ცდილობდნენ მოსახლეობის იდეოლოგიური დამუშავებისთვის გამოეყენებინათ თავისი ქვეყნის რელიგიური ელიტა, რასაც წარმატებით ახერხებდნენ. მაგალითად, შეიხი ალ-მუნსირი, რომელსაც დამასკოს უმაიანთა მეჩეთში ეკავა შაფიიტი იმამის თანამდებობა და რიფა'ის ორდენსაც მეთაურობდა, არწმუნებდა სირიელებს, რომ „სულთნისადმი მორჩილება უდრიდა მოციქულისადმი მორჩილებას, ხოლო სულთანთან დაპირისპირება, თავად მოციქულთან ბრძოლას ნიშნავდა“ (Д.Р.Жаигитиев, Традиция и модернизация на Арабском Востоке, 133). კიდევ ერთი სირიელი ისლამისტი იუსუფ ან-ნაბჰანი,⁴¹ რომელიც ერთხანს ბეირუთის სასამართლო უწყებაში მოღვაწეობდა, პანეგირიკებს უძღვნიდა „აბდ ალ-ჰამიდ II-ს და სასტიკად აკრიტიკებდა ისლამის რეფორმატორებს. ასეთივე პროპაგანდას ეწეოდა კონსერვატორი შეიხი ჰუსაინ ალ-ჯისრი,⁴² რომელიც თავის ნაშრომში „არ-რისალათ ალ-ჰამიდია“ ამტკიცებდა, რომ სულთანი იყო „ისლამისა და შარიათის მფარველი, მართლმორწმუნეთა ნინამძღოლი და ღვთით კურთხეული ხალიფა“ (A.L.Tibawi, A Modern History of Syria, 183). ლიბანელი დრუზი პოლიტიკოსი, მწერალი და ისტორიკოსი შაქიბ არსლანი (1869-1946) წერდა, რომ ისლამისა და არაბების გადარჩენა შეეძლო მხოლოდ ოსმალეთის სულთან-ხალიფას, ხოლო ყოველი ანტიოსმალური გამოსვლა ინსპირირებული იყო დასავლეთის მიერ და ემსახურებოდა კოლონიზატორების ინტერესებს. პროთურქული ორიენტაციის თანამემამულეთა პროტექციით დანიშნურდა ბევრი სირიელი, მაგალითად, სადიკ ფაშა ალ-‘აზმი, სულთნის ადიუტანტი. სირიაში დამკვიდრებული „აბდ ალ-კადირის შვილებმა მუჰი ად-დინმა და ‘ალი ფაშამ ასევე წარმატებული სამხედრო კარიერა გაიკეთეს (Л.Н.Котлов, Становление нац. осв. движения на Араб. Востоке, 249). კონსერვატორ სირიელებს შორის იყვნენ ისეთებიც, რომლებიც არ გამოდიოდნენ სულთნის წინააღმდეგ, მაგრამ გარკვეული მიზეზების გამო მაინც ხელისუფალთა ეჭვს იწვევდნენ. ასეთი იყო, მაგალითად, დამასკოს „სინანიდას მეჩეთის“⁴³ იმამი, შეიხი ჯამალ ად-დინ ალ-კასიმი, რომლის ბევრი მოწაფე და მიმდევარი ცნობილი ლიტერატორი და პოლიტიკოსი გახდა. იგი მეტ ყურადღებას უთმობდა იჯთიჰადის საკითხს და ვაჰაბიზმისკენ იხრებოდა, მაგრამ არაბული ნაციონალიზმის იდეასაც თანაუგრძნობდა (A.L.Tibawi, A Modern History of Syria, 185). შეიხი ჯამალ ად-დინი კარგად ხედავდა, რომ დიდმა ‘ალიმებმა თანზიმათის პერიოდშიც შეინარჩუნეს მაღალი სოციალური სტატუსი და კიდევ უფრო დაშორდნენ საშუალო რანგის რელიგიურ მსახურთა ფენას, რომელსაც თავად ეკუთვნოდა. ასეთი ვითარება თეოლოგის მინაგან პროტესტს იწვევდა, რაც მის შრომებშიც გამოჩნდა (David Commins, Social criticism and reformist Ulama of Damascus, 170-171). ჯამალ ად-დინ ალ-კასიმის სამეცნიერო მემკვიდრეობიდან საყურადღებოა პირველ რიგში ხელოსნობაზე შედგენილი „ლექსიკონი“⁴⁴

ზემომოტანილი მასალიდან ჩანს, რომ „ზულიუმის“ პერიოდში პროოსმალური და პანისლამისტური ორიენტაცია სირიაში იმდენად გაძლიერდა, რომ მან არ დატოვა ადგილი არაბული ნაციონალიზმის და ეროვნული მოძრაობის თავისუფალი განვითარებისათვის. ქვეყნის მუსლიმი მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობა კვლავ ისლამურ ფასეულობათა ერთგული დარჩა, რასაც მაშინ არსებული განათლების სისტემაც უწყობდა ხელს. 1869 წლიდან მოკიდებული, სირიაში განხორციელდა კანონი განათლების შესახებ, რომლის თანახმად, ყველა დაწყებითი ან საშუალო სასწავლებელი, მათ შორის რელიგიურიც, სახელმწიფო კონტროლს დაექვემდებარა. სწავლა მიმდინარეობდა თურქულ ენაზე, რაც საშუალებას აძლევდა სკოლადამთავრებულს უმაღლესი განათლება მიეღო სტამბოლში, მაგალითად, „დარ ალ-ჰუნუნ“-ში, შედეგ კი სამსახური დაენყო რომელიმე სახელმწიფო დაწესებულებაში. ამგვარად, ტრადიციული „‘ალიმის“ კარიერა ახლა შეცვალა ე.წ. „ნიჰაზი“-ს კარიერამ, რაც სულთნის ერთგული არაბულ-ოსმალური ელიტის ჩამოყალიბებას უწყობდა ხელს. სულთან „აბდ ალ-ჰამიდის და შემდეგ „აბდულაზიზის თურქების“ დროსაც, ოსმალეთის ხელისუფლება მიზანშეწონილად თვლიდა საშოკალაქო და რელიგიური განათლების შეთავსებას. მართალია, ბეჭდვითი სასკოლო მასალა და პერიოდული გამოცემები ამ დროს გაი-

ზარდა, მაგრამ მაკარი ცენზურის პირობებში მათი საშუალებით რაიმე ანტიოსმალური შეხედულებების გავრცელება შეუძლებელი იყო.

თანზიმათის დროს და შემდეგაც, თითქმის XX საუკუნის დამდეგამდე „არაბთა საკითხი“ აქტუალური არ ყოფილა არც ოსმალეთში და არც მის გარეთ. ისევე, როგორც ოსმალთა პატრიონობის დასაწყისში, ახლაც „არაბი“ ნიშნავდა ბედუინს, ხოლო არაბულენოვანი მოსახლეობა აღინიშნებოდა ტერმინით „მუსლიმი“, რომელიც პირველ რიგში რელიგიით გამოირჩეოდა არამუსლიმებისგან. სულთნის ქვეშევრდომის ადგილი იმპერიაში განისაზღვრებოდა პირველ რიგში სარწმუნოებით და არა ეთნიკური კუთვნილებით. ნაციონალიზმი მისი სრული სახით და XIX საუკუნის ევროპული გაგებით უცნობი იყო ოსმალეთის იმპერიაში (Zeine N. Zeine, Arab-Turkish relations and the emergence of Arab nationalism, 36). და მაინც, არაბიზმისა და რეგიონალური პატრიოტიზმის ნიშნები ოსმანიზმის გვერდით განვითარდნენ. მაგალითად, იბრაჰიმ ალ-იაზიჯი მოუწოდებდა სირიელ არაბებს დაებრუნებინათ წარსული დიდება, რაც შეუძლებელი იქნებოდა „თურქული ბორკილებისგან გათავისუფლების გარეშე.“ ამ პათოსს მუსლიმი არაბებიც იზიარებდნენ, მაგრამ ეს ერთიანობა არ იყო მყარი. ქრისტიანი არაბები სვამდნენ სრული დამოუკიდებლობის საკითხს, მაშინ, როცა მუსლიმები შესაძლებლად თვლიდნენ ოსმალეთის იმპერიის ფარგლებში და სულთან-ხალიფას ეგვადით ავტონომიის მიღებას. მართალია, უფრო გვიან ნაციონალიზმმა მუსლიმი არაბებისკენაც გაიკაფა გზა, მაგრამ იგი ძირითადად დიდი მუსლიმი რეფორმატორის მუჰამმად აბდუს კონცეფციას ეყრდნობოდა (C.Ernest Dawn, The Origins of Arab Nationalism, 4).

სულთან აბდ ალ-ჰამიდ II-ის დესპოტური გამაგებლობის პერიოდი მკვლევართა მიერ ძირითადად უარყოფითადაა შეფასებული, თუმცა ისიცაა აღნიშნული, რომ XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს ხელისუფლების პოლიტიკა უფრო ეფექტური იყო, ვიდრე თანზიმათის წლებში, რაც სირიის მაგალითზეც ჩანს. სწორედ ამ დროს გაძლიერდა ადმინისტრაციული კონტროლი ძნელად დასამორჩილებელ ბედუინებზე, როგორც სამხრეთ პალესტინაში, ასევე დაირ აზ-ზურის რეგიონში, რის შემდეგაც დაიწყო მომთაბარეთა დამაგრება მინაზე. ჯაბალ დრუზში დანიშნული კა'იმაკამი დაემორჩილა დამასკოს. შეიცვალა ქვეყნის დემოგრაფიული ვითარება: 1860-1914 წლებში გაორმაგდა დამასკოს და პალესტინის მოსახლეობა, ხოლო ბეირუთის, ლაზის, ჰამას, ჰიშის, იერუსალიმის, ხებრონის და ნაბულუსის მოსახლეობა 2,5-3-ჯერ გაიზარდა. პალესტინის 12 მთავარი ქალაქის ზრდის დინამიკა ასე გამოიყურება: 1840 წ. – 70000, 1860 წ. – 90000, 1880 წ. – 120750 (Yehoshua Ben-Arieh, The population of the large Towns in Palestine, 68).

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სირიაში დემოგრაფიული ვითარების შეცვლას, ნაწილობრივ მაინც, ხელი შეუწყო ჩრდილოეთ კავკასიაში განვითარებულმა მოვლენებმა, კერძოდ, კავკასიის ომმა (1817-1864),⁴⁵ რის შედეგადაც მოხდა ამ რეგიონიდან მუსლიმი მოსახლეობის მასობრივი გადასახლება ოსმალეთის იმპერიაში (მუჰაჯირობა). ეს პროცესი დაიწყო 1858-1859 წლებში და კულმინაციას მიაღწია 1863-1865 წლებში, როცა დაახლოებით 700 ათასმა მუსლიმმა დატოვა სამშობლო. ჩრდილოეთ კავკასიელების მუჰაჯირობა გაგრძელდა ომის დამთავრების შემდეგაც და მათი დიდი ნაწილი დასახლდა პალესტინაში, დამასკოს და ბაღდადის ვილაიეთებში (მედინა ხანდაშეილი, ევინახური დიასპორები სირიასა და იორდანიაში, 9-11). ჩრდილო-აღმოსავლეთ სირიაში, მდინარე ხაზურის ორივე სანაპიროზე რა'ს ალ-აინიდან ჰასაქამდე თითქმის 100 კმ. მანძილზე, აგრეთვე გოლანის (ჯაღლან) მაღლობზე, კუნეიტრაში და დღევანდელი იორდანის ტერიტორიაზე მუჰაჯირებმა შექმნეს თავისი დასახლებები. ახალ სამშობლოში კავკასიელი მუსლიმების დამკვიდრებას აძნელებდა ადგილობრივ ტომებთან (ქურთები, დრუზები, ბედუინები) დაპირისპირება, მაგრამ საბოლოოდ მაინც მოხერხდა მათთვის განკუთვნილი ტერიტორიის ათვისება, სადაც ახალმოსახლეებმა ხელი მიჰყვეს სამეურნეო საქმიანობას (მინათმომკმედება, მესაქონლეობა, მეფუტკერეობა და სხვა). კავკასიელ მუჰაჯირებს, რომლებიც სხვადასხვა ეთნიკურ ჯგუფებსა და ტომებს ეკუთვნოდნენ, ხშირად „დალესტნელების“ სახელით აერთიანებდნენ. მათი

შთამომავლები XIX საუკუნის დამლევს და XX საუკუნის პირველ მეოთხედში დანიანურდნენ სამხედრო-ადმინისტრაციულ სფეროში და აქტიურად ჩაებნენ არაბული ქვეყნების, განსაკუთრებით ტრანსიორდანის პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში (მედინა ხანგაშვილი, ვეინახური დიასპორები სირიასა და იორდანიაში, 3-23).

სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის დროს მიღწეულმა წარმატებამ, რომელიც ადმინისტრაციული კონტროლის გზით იქნა მიღწეული, ვერ შემატა სიცოცხლის უნარი დაქვეითების გზაზე მდგარ იმპერიას. მუსლიმური პროვინციების გაერთიანების ნაცვლად, რაც პანისლამიზმით იყო გათვალისწინებული, „ზულიუმის“ დროს გაძლიერდა ოსმალეთის დაშლის პროცესი და კატასტროფულად გაუარესდა საფინანსო-ეკონომიკური მდგომარეობა. 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის შემდეგ უცხოელმა კრედიტორებმა აიძულეს სულთანი 1881 წელს გამოეცა ე.წ. „მუჰარამის დეკრეტი“ (მუსლ. კალენდრის პირველი თვის სახელის მიხედვით), რომლის საფუძველზე შეიქმნა „ოსმალეთის სახელმწიფო ვალის სამმართველო.“ ამგვარად, ევკიპტის ანალოგიით, ოსმალეთის ეკონომიკა მთლიანად ევროპის სახელმწიფოების კონტროლს დაექვემდებარა. უცხოეთის ეკონომიკური ექსპანსია გაძლიერდა არაბულ პროვინციებშიც. მაგალითად, ფრანგმა კაპიტალისტებმა მთლიანად ჩაიგდეს ხელში სირიის ნედლი აბრეშუმის ექსპორტი, ხოლო ადგილზე ისინი აკონტროლებდნენ ნედლეულის პირველადი დამუშავების ყველა სანარმო. იგივე შეიძლება ითქვას თამბაქოს ექსპორტზე. ფრანგული კაპიტალის ინტერესებს ემსახურებოდა ბეირუთის განახლებული პორტი, რკინიგზა, ელექტრო და გაზის გასამართი სადგურები, ტრამვაი და წყალგაყვანილობა. სირიის დიდ ქალაქებში გაიხსნა ფრანგული ბანკები (მაგ. „კრედი ლიონე“).⁴⁴ პირველი მსოფლიო ომის წინ სირიაში მუშაობდა რამდენიმე ათეული სართავსაკსოვი, სამღებრო, საბნის დამამზადებელი და ნედლეულის პირველადი დამუშავების მცირე სანარმო, მაგრამ საქალაქო ცხოვრების განმსაზღვრელი ისევ სავაჭრო საქმიანობა იყო და არა მრეწველობა. ამ მხრივ სამაგალითო გახდა ბეირუთი, რომლის მოსახლეობა 40 ათასიდან (XIX ს. 60-იან წლებში) 1885 წლისათვის 100 ათასამდე გაიზარდა. ფრანგულმა ინვესტიციებმა ბეირუთის პორტის რეკონსტრუქციასა და სარკინიგზო მშენებლობაში XIX საუკუნის მინურულს 168.3 მილიონი ფრანკი შეადგინა (Leila Tarazi Fawaz, Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut, 76). ტრადიციულ ლევანტის ვაჭრობასთან დაკავშირებულმა ქალაქებმა (ჰალები, ტრიპოლი, ალექსანდრეტა) პირველობა ბეირუთსა და ჰაიფას დაუთმეს. სწორედ ამ ქალაქებში დანყო სირიის კომერადორული ბურჟუაზიის ჩამოყალიბება. ბეირუთ-დამასკოს რკინიგზამ, რომელიც 1891-1895 წლებში 20 წლიანი კონცესიის შესაბამისად გაიყვანა ფრანგულ-ბელგურმა კომპანიამ, შეამცირა მგზავრობის დრო ორ ქალაქს შორის. რკინიგზამ 19 სადგური გაიარა და ქვეყნის შიდა რაიონები დააკავშირა საზღვაო სანაპიროს, რამაც კიდევ უფრო გააძლიერა ბეირუთის სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობა (M. T. Панченко, Современная Сирия и Палестина. Пер с немецкого, 14-15). ქალაქების ასეთი ზრდა განპირობებული იყო არა მარტო გავრცელებული განვითარებით, რაც ქვეყნის ეკონომიკური პროგრესის მაჩვენებელი იქნებოდა, როგორც ეს დასავლეთის ქვეყნებში ხდებოდა, არამედ ტრადიციული ფაქტორით, რაც სავაჭრო ურთიერთობათა გააქტიურებაში გამოიხატა (Dominique Chevallier, Western Development and Eastern Crisis, 219-222).

გასაგებია, რომ 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის პოლიტიკა და უცხოელთა ეკონომიკური ექსპანსია იწვევდა ახალგაზრდა პროგრესული არაბული ინტელიგენციის და მოსახლეობის უკმაყოფილებას. XIX საუკუნის 80-90-იან წლებში ანტიოსმალური გამოსვლები მოხდა ჯაბალ დრუზში (ლიბანი), შემდეგ კი პალესტა და ბეირუთში (1895, 1903 წწ.). მძიმე პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური კრიზისის პირობებში სულთანმა მომგებიანად ჩათვალა საგარეო პოლიტიკური კურსი აეღო გერმანიაზე, რომელიც დაჟინებით ცდილობდა გზა გაეკაფა ახლო აღმოსავლეთისაკენ. თუ ინგლისის, საფრანგეთის და გერმანიის პოლიტიკა ახლო აღმოსავლეთში „ქრისტიანობის მფარველობის“ ლოზუნგით ხორციელდებოდა, გერმანია ასპარეზზე გამოვიდა როგორც მუსლიმთა მეგობარი და სულთან-ხალიფას თანასწორი პარტნიორი. ვინაიდან, გერმანიის გავლენა ოსმალეთის პროვინციებზე არ იყო ძლიერი, სტამბოლში ჩათვალეს, რომ ეს ევროპული სახელმწიფო ნაკლებად საშიში იქნებოდა იმპერიისთვის და მასთან თანამშრომლობა შესაძლებელი იყო (ო. გიგინეიშვილი, თურქიზმი და ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკა, 27-28).

1898 წლის შემდგომავაზე სტამბოლში თავისი მეორე ვიზიტის დროს გერმანიის იმპერატორი ვილჰელმ II ჩავიდა იერუსალიმში, შემდეგ კი დამასკოში მონახულა ალაჰ-დინის მეზოლეუმი და პატივი მიაგო ისლამის დიდ გმირს. აქ, კაიზერმა თავი გამოაცხადა „სულთან-ხალიფას და მისი 300 მილიონი მუსლიმი ქვეშევრდომის მეგობრად“ (В.Б.Луцкий, Новая история арабских стран, 287). ამ ვიზიტის შემდეგ გერმანიამ მიიღო უფლება განეგრძო „ბაღდადის რკინიგზის“ მშენებლობა. გერმანულ „დოიჩე ბანკს“, რომლის პროექტითაც ჯერ კიდევ 1888 წელს დაიწყო სტამბოლ-იზმითის რკინიგზის გაყვანა, 1899 წელს გაუგრძელდა კონცესია კონია-ბაღდადი-სპარსეთის ყურის მიმართულებით, რაც საბოლოოდ გაფორმდა 1903 წელს. ასეთმა „სარკინიგზო ექსპანსიამ“ ევროპის სხვა სახელმწიფოების შეშფოთება გამოიწვია. 1914 წელს გერმანია იძულებული გახდა ბაღდადი-ბასრის გზის მშენებლობა ინგლისისთვის დაეთმო, თუმცა, პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამ ამ პროექტის დასრულება დიდი ხნით გადადო.⁴⁷

პანისლამისტური იდეებით გატაცებულმა 'აბდ ალ-ჰამიდ II-მ 1900 წლის მაისში გამოსცა „ირადე“,⁴⁸ რომლითაც გადაწყდა „ჰიჯაზის რკინიგზის“ გაყვანა ძირითადად მორწმუნეთა საქველმოქმედო შესაწირავით. ამ გზას, პირველ რიგში რელიგიური და-ნიშნულებად ჰქონდა, რაც ჰიჯაზში მუსლიმთა უსაფრთხო პოლიტიკობას (დიდი ჰაჯი) გულსხმობდა, მაგრამ სტამბოლში მის სამხედრო-სტრატეგიულ, პოლიტიკურ და ეკონომიკურ მხარესაც ითვალისწინებდა. დამპროექტებლების ვარაუდით, რკინიგზა ხელს შეუწყობდა წინა აზიის ინტეგრაციას არაბეთის ნახევარკუნძულთან ოსმალეთის იმპერიის საზღვრებში, რაც თავისთავად, არაბულ პროვინციებზე ხელისუფლების კონტროლის გაძლიერებასაც ნიშნავდა. მშენებლობაზე საერთო ზედამხედველობა დაეკისრა სულთნის მალა მოხელეს, ზემოთ უკვე ნახსენებ აჰმედ „იზაათ ფაშას და სირიის ვალის, ხოლო ტექნიკური მომსახურება დაეკისრა გერმანულ სპეციალისტებს. მიუხედავად იმისა, რომ ინგლისელები არ უჭერდნენ მხარს „ჰიჯაზის რკინიგზას“ და მას გერმანიის პოლიტიკური ამბიციების იარაღად მიიჩნევდნენ, მშენებლობა მაინც დაიწყო: 1902 წლიდან რკინიგზა დამასკოდან გაყვანილ იქნა ზარკაამდე და 1908 წელს მდინამდე მივიდა. მისი მექამდე გაგრძელება ველარ მოხერხდა პირველ რიგში ბედუინების წინააღმდეგობის გამო. მომთაბარეები თვლიდნენ, რომ რკინიგზა იყო „ურწმუნო ფრანკების მოგონილი“ და ეწინააღმდეგებოდა არაბთა ინტერესებს. ტომები მიმობდნენ, რომ ეს „სიახლე“ საფრთხეს შეუქმნდა მათ მონოპოლიურ კონტროლს საქარავნო სავაჭრო-სატრანზიტო გზაზე და, შესაბამისად, შემოსავალსაც მოუსპობდა. მარტო 1908 წელს ბედუინებმა 128 თავდასხმა მოაწყვეს რკინიგზაზე და აქვე გამავალ სატელეგრაფო ხაზზე. 1910 წლის ნოემბერში აჯანყებულმა ბედუინებმა დაიკავეს რკინიგზის აღმოსავლეთით მდებარე ალ-ქარაქი და განდევნეს ოსმალური ადმინისტრაცია. საჭირო გახდა დიდი სამხედრო ძალების გამოყენება მომთაბარეთა გასაძევებლად (Sulciman Mousa, The Rise of Arab Nationalism, 249). მართალია, ტექნიკური აღჭურვილობის შესაბამისად, ჰიჯაზის რკინიგზაზე მატარებელი მოძრაობდა

საათში მხოლოდ 23 კმ. სიჩქარით, მაგრამ იმ დროისთვის ეს დიდ მიღწევად ითვლებოდა. თუ მანამდე, დამასკოდან გასული ქარავანი პიჯახს 40 დღის შემდეგ ძლივს აღწევდა, ახლა პოლიგონებს ამ გზის გავლა 5 დღეში შეეძლო. საყურადღებოა ისიც, რომ დამასკო-მედინის ხაზის გარდა აშენდა მისი მრავალი განშტოება სირია-პალესტინის ტერიტორიაზე (მაგალითად 160 კილომეტრიანი დარა-პაიფას რკინიგზა 1905 წ.). საბოლოოდ, პიჯახის რკინიგზა შეუერთდა დამასკო-ჰამსი-ჰამა-პალესტინის, და აქედან, სტამბოლ-ნუსაიბინის ხაზს. სარკინიგზო ქსელის განვითარება ხელს უწყობდა როგორც ადამიანების გადაადგილებას, ისე სასაქონლო ბრუნვის გააქტიურებას და უდავოდ პროგრესული მოვლენა იყო. გარკვეული შეფერხებების მიუხედავად, პიჯახის რკინიგზა პირველ მსოფლიო ომამდე ფუნქციონირებდა.

სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის აღზევებამდე და შემდეგაც, ხელისუფლების მთავარი მიზანი იყო იმპერიის გადარჩენა და რეფორმებიც აქტიურად იყო მიმართული, მაგრამ პროგრესული გარდაქმნები ძალიან ნელა და არათანმიმდევრულად ხორციელდებოდა. დრომოქმული, ტრადიციული ინსტიტუტების რღვევამ ვერ შეასუსტა სოციალური დაძაბულობა, რომელიც სირიაში არაერთხელ ყოფილა სტიქიური აჯანყების საფუძველი. მაგალითად, 1859-1860 წლებში ქისრავანში (ლიბანი) დაიწყო ფელაჰების მოძრაობა, რომელიც მიმართული იყო ხელისუფლების საგადასახადო პოლიტიკის წინააღმდეგ და არსებულ ფეოდალურ-კლანობრივ სისტემასაც უქმნიდა საფრთხეს (*И.М.Смиллякая, Крестьянское движение в Ливане, 148-193*). ასეთ ვითარებაში, ქვეყნის პოლიტიკური სარბიელზე გამოჩნდა რამდენიმე გამოჩენილი თურქი მოღვაწე, რომელმაც თავისი კვალი დატოვა არა მარტო სირიის, არამედ ოსმალეთის ისტორიაშიც. მათ შორისაა აჰმედ ჯევედთ ფაშა (1822-1895), რომელიც 1878 წელს მეორედ დაინიშნა სირიის ვალიდ. მან ბევრი გააკეთა პალესტინის კეთილმოწყობისათვის, მოაწესრიგა ისქანდარუნ-პალესტინის საფოსტო კავშირი, რომელსაც წინათ საფრანგეთის საკონსულო განაგებდა. მის დროს მიმდინარეობდა სარკინიგზო მშენებლობა (იქანდარუნ-პალესტინა, ბეირუთი-დამასკო, იაფა-იერუსალიმი), დიდი ქალაქები ულეგრაფით დაუკავშირდნენ სტამბოლს და ევროპის ქალაქებს (*A.L.Tibawi, A Modern History of Syria, 135-136*). აჰმედ ჯევედთ ფაშა კარგად ფლობდა არაბულ ენას, იცნობდა იბნ ხალდუნის (XIV-XV სს.) ნაშრომს და ისტორიული პროცესების შეფასებისას მას ეყრდნობოდა. ამ თურქ მოხელეს და ისტორიკოსს ეკუთვნის 12 ტომიანი „ისტორია“ („თა'რიხ-ი ჯევედთ“), რომელიც მოიცავს ოსმალეთის ისტორიას 1774-1826 წლებში (*Ercüment Kuran. Ottoman historiography of the Tanzimat period, 422-423*).

სირია, ყოველთვის იმპერიის რთულ რეგიონად ითვლებოდა, ხოლო თანზიმათის პერიოდში რიგი საგარეო და შინა ფაქტორების გამო მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულდა. გაძლიერდა დასავლეთის სახელმწიფოების ბრძოლა საკუთარი გავლენის სფეროს გაფართოებისათვის წინა აზიაში. აქედან გამომდინარე, სირიის ვალის თანამდებობაზე ძლიერი და ავტორიტეტული თურქი მოხელის, პირველი ოსმალური კონსტიტუციის ერთ-ერთი ავტორის, აჰმედ მიდჰათ ფაშას (1822-1884) დანიშვნა საესპანეთი გამართლებული და კანონზომიერი იყო. სირიაში ჩასვლამდე მას უკვე ჰქონდა კარგი ადმინისტრატორის და ორგანიზატორის რეპუტაცია, ვინაიდან ვალის თანამდებობა ეკავა ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე და ერაყში, ორჯერ კი დიდი ეზირის მოვალეობას ასრულებდა. მიუხედავად ამ არაბულ ქვეყანაში თავისი ხანმოკლე მოღვაწეობისა (1878 წლის დეკემბერი – 1880 წლის აგვისტო), მიდჰათ ფაშა ისტორიაში შევიდა, როგორც თანზიმათის პერიოდის სირიის ყველაზე წარმატებული ვალი (*Najib E. Saliba, The Achievements of Midhat Pasha..., 307-308*).

მას შემდეგ, რაც გაეცნო მისთვის მინდობილ პროვინციაში არსებულ ვითარებას, მიდჰათ ფაშამ მოკლე დროში შეადგინა და სტამბოლში გაგზავნა ჩასატარებელი რეფორმების გეგმა, რომლის შინაარსი გარკვეული სახეცვლილებით ევროპელებისთვისაც გახდა ცნობილი, მაგრამ მთლიანად იგი მხოლოდ 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის დამხობის შემდეგ გამოქვეყნდა (*Shimon Shamir. The Modernization of Syria, 353*). ამ გეგმის შესაბამისად, უტაქტიკო საქმიანობა სირიაში მიდჰათ ფაშამ დაიწყო რეფორმებით სასამართლო-ადმინისტრაციულ სისტემაში. დამასკოში და სხვა ქალაქებში დაარსდა საკასაციო სასამართლოები, სადაც სამოქალაქო საქმეებს კვლავ ყიდი განიხილავდა,

მაგრამ სისხლის სამართლის საქმე გუბერნატორის (ვალის) მიერ დანიშნული მოსამართლის კომპეტენციაში გადავიდა. სასამართლოებთან გაჩნდა პროკურორის თანამდებობა და სამართალდამცავი მოხელეების ანაზღაურება საგრძნობლად გაიზარდა. სტამბოლიდან მიღებული ნებართვით მიღწათ ფაშამ სირიის ვილაიეთში შექმნა ახალი პოლიცია და ჟანდარმერია, რომელშიც მსახურობდნენ არამუსლიმებიც. მისი ინიციატივით ჩამოყალიბდა დამასკოს სანჯაყი, როგორც ადმინისტრაციული ერთეული. კოორდინაციასთან ბრძოლისა და რეფორმების ჩატარებისთვის მიღწათ ფაშამ მოითხოვა უფლება-მოვალეობათა გაფართოება და ამ მიზნით, სტამბოლში გაგზავნა თავისი რწმუნებული ვასიფ ეფენდი, მაგრამ თანხმობა ვერ მიიღო. სულთანმა 'აბდ ალ-ჰამიდ II თვლიდა, რომ პროვინციების გამგებელთა უფლებების გაზრდა დააკნინებდა მეჯლისებს. წარმომადგენლობითი ინსტიტუტების გასაძლიერებლად 1877 წლის კანონით შეიქმნა მუნიციპალური საბჭოები („მაჯლის ალ-ბალადიფა“).

ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პროექტი, რომლის განხორციელება სცადა მიღწათ ფაშამ, გულისხმობდა სოფლის მეურნეობის აღორძინებას. მისი დამასკოში ჩასვლის წინ სირიის სამინისტროქმედო რაიონების 30-40% მიტოვებული იყო და მათი კვლავ დასახლება ურთულეს პრობლემას წარმოადგენდა. მანამდე არსებული ილთიზამის (ან მუჯატა'ას) სისტემა გაუქმდა, მაგრამ სახელმწიფო საცადასახადო მოხელეები უფრო კოორდინირებული აღმორჩნდნენ, ვიდრე ადრინდელი მულთაზიმები. მიღწათ ფაშამ აღადგინა ილთიზამის წესი იმ საცადასახადოებით, რომ საცარგულების გაცემა ახლა აუქციონზე ხდებოდა. საბოლოოდ, ილთიზამის სისტემის გაუქმება ხელისუფლებამ ვერ შეძლო და იგი დიდხანს დარჩა ძალაში (Sh. Shamir, *The Modernization of Syria*. 363-364).

სირიის რეფორმატორმა ვალიმ სცადა შეეცვალა „დიდი შაჟის“ ჩატარების ტრადიცია, რომლის თანახმად, იმპერიის მუსლიმთა უდიდესი ქარავანი იკრიბებოდა დამასკოში და აქედან ამირ ალ-შაჟის წინამძღოლობით შიჯაზისაკენ მიემართებოდა. როგორც წესი, ამირ ალ-შაჟის მოვალეობას ასრულებდა მაღალი უფლებებით აღჭურვილი დამასკოს ვალი, რომელიც ვალდებული იყო თავისი პროვინციის სახსრებით უზრუნველყო პოლიგრამთა მშვიდობიანი ჩასვლა შიჯაზში და მათი დაბრუნება დამასკოში (მ.ტიკაძე, ყოველწლიური შაჟი და სირიის რელიგიური სტატუსი ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVIII ს.), 113-118). მიღწათ ფაშა თვლიდა, რომ მიზანშეწონილი იყო პოლიგრამების გამგზავრება საზღვაო გზით სტამბოლიდან ჯიდედაში და იქიდან ქარავნებით წმ. ქალაქებში. ეს საშუალებას მისცემდა დამასკოს ხაზინას ყოველ წელს დაეზოგა 100 ათასიდან 120 ათასამდე ლირა (Najib E. Saliba, *The Achievements of Midhat Pasha...*, 310).

მიღწათ ფაშას გამგებლობისას სირიაში გაიშალა ფართო სამშენებლო საქმიანობა, რაც განპირობებული იყო არა მარტო სამეურნეო, არამედ იმპერიის სამხედრო-სტრატეგიული ინტერესებითაც. ახალი გზებით ერთმანეთს დაუკავშირდნენ ტრიპოლი-ჰიმსი-დამასკო, დაიწყო საიდა-დამასკოს გზის შენება. აცნობიერებდა რა უცხოური კაპიტალის ინტერვენციის საფრთხეს, დამასკოს ვალი ცდილობდა გზების გაყვანას შინა რესურსებით, მაგრამ სახსრების ნაკლებობის გამო დაწყებული საქმის ბოლომდე მიყვანა ხშირად არ ხერხდებოდა. მიღწათ ფაშა ხელს უწყობდა საფუძვრო სანარმოების შექმნას და განვითარებას დამასკოსა და ბეირუთში. ამასთან ერთად, პრაგმატიკოსი ვალი კარგად ხედავდა ვილაიეთის განახლების ხელშემშლელ მიზეზებს. თავის მოგონებებში იგი შენიშნავს, რომ მდგომარეობას ართულებდა მუსლიმი მოსახლეობის სიბნელე და გაუნათლებლობა, რაც განსაკუთრებით შესამჩნევია იყო არამუსლიმების შედარებით მაღალი განსწავლულობის ფონზე. ტრადიციული მუსლიმური მედრესე ბევრად ჩამორჩებოდა უცხოურების მიერ გახსნილ სკოლებს, რაც განსაზღვრავდა არამუსლიმების განათლების უფრო მაღალ დონეს. ამ განსხვავებას ხედავდნენ მუსლიმური რელიგიური ელიტის წარმომადგენლებიც და სულ უფრო ხშირად თავის შვილებს ქრისტიანულ სკოლებში აგზავნიდნენ (Radwan Ziadeh, *The Emergence of the Political Elite in Syria*, Abstract, 12-13).

დამასკოში მოღვაწეობისას მიღწათ ფაშა ცდილობდა დაახლოებოდა არაბ განმანათლებლებს და ხშირად უზიარებდა მათ თავის შეხედულებებს რეფორმებზე და იმპერიის ახალ მოწყობაზე. მისი დახმარებით დამასკოში გამოდიოდა კერძო გაზეთი

„დიმაშქ“-ი, გაიხსნა არაბულ აღმოსავლეთში ერთ-ერთი პირველი საჯარო ბიბლიოთეკა „აზ-ზაპირიდა“ და თეატრი (Shimon Shamir, *The Modernization of Syria*, 375). მიდპათ ფაშა მხარს უჭერდა მუსლიმების თანამშრომლობას არაბმუსლიმებთან, მაგრამ ასეთი პოლიტიკა კონსერვატორი მუსლიმების ეჭვს იწვევდა. ევროპელთა შორის მოაზროვნე ხმები, თითქოს გუბერნატორი აპირებდა სირიის ჩამოცილებას იმპერიისგან, უარყოფილი იქნა თავად მიდპათ ფაშას მიერ და არც მეკლევართა მიერაა გაზიარებული, თუმცა სირიელების განსაკუთრებული სიმპათიები ამ ვალისადმი სტამბოლში კარგად იყო ცნობილი. მას შემდეგ, რაც მოვიდა ცნობა პოპულარული ოსმალ მოხელის სირიიდან განწევრისა და მისი იზმირში გადაყვანის შესახებ, დამასკოდან სტამბოლში გაიგზავნა პეტიცია ამ გადწყვეტილების გაუქმებისთვის, მაგრამ იგი უპასუხოდ დარჩა. შესაძლებელია, მიდპათ ფაშას სხვა ვილაიეთში გადაყვანის მიზეზი გახდა სირიაში გავრცელებული პროკლამაციები და ოსმალური მმართველობის კრიტიკის შემცველი ზოგიერთი საგაზეთო სტატია. ვალის არავითარი ზომები არ მიუღია ამ ანტისახელისუფლებო გამოსვლების აღსაკვეთად. გარდა ამისა, სტამბოლის შეშფოთებას იწვევდა მიდპათ ფაშას რეფორმატორული ნოვაციები, მზარდი პოპულარობა და თავის უფლებამოსილებათა გაფართოების სურვილი, რასაც საბოლოოდ, სათანადო გადანყვეტილება მოჰყვა. 1880 წლის აგვისტოში ბეირუთის ნავსადგურში მიდპათ ფაშას გასაცილებლად მივიდა სირიელების დიდი დელეგაცია. ეს ფაქტი იმის დადასტურებაა, რომ ოსმალთა ოთხსაუკუნოვანი ბატონობის ისტორიაში მიდპათ ფაშა აღმოჩნდა ერთადერთი თურქი მოხელე, რომელმაც სულ 20 თვის მოღვაწეობის შემდეგ მოიპოვა მოსახლეობის დიდი ნაწილის, მუსლიმებისა და არაბმუსლიმების აღიარება და პატივისცემა (Najib E. Saliba, *The Achievements of Midhat Pasha...*, 317-321).

სირიიდან წასვლის შემდეგ მიდპათ ფაშას კარიერა დასასრულს მიუახლოვდა: თავისი სიცოცხლე ამ გამოჩენილმა სახელმწიფომ დაიწყო დაამთავრა გადასახლებაში შორეულ ტა'ფში (პიჯაზი), სადაც სულთან 'აბდ-ჰამიდ II-ის ბრძანებით იგი დაახრჩვეს 1884 წლის 7 მაისს (H.E. Waddeba, *Muaxat-naama*. 132. უფრო ვრცლად იხ.: გ.სანიკიძე, *გ.ალასანია, ნ.გელოვანი*, ახლო აღმოსავლეთის ისტორია, 118-126). საინტერესოა, რომ მიდპათ ფაშას შემცვლელი, სირიის ახალი ვალი აჰმედ ჰამდი ფაშა ასევე ყოფილი დიდი ეზიური იყო (გარდ. ბეირუთში 1885 წ.), რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ სულთანმა ამ არაბულ პროვინციას განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა.

თანხმობის მეორე პერიოდში გაიზარდა სირიის პრესის როლი ყველა ვილაიეთსა და სანჯაყში. როგორც უკვე ითქვა, ხელისუფლების მხარდაჭერით დამასკოში გამოდიოდა გაზეთი „დიმაშქ“-ი არაბულ და თურქულ ენებზე. 1887-1896 წლებში იგი შეცვალა არაბულმა გაზეთმა „ას-სურიდა“-მ, შემდეგ კი „ამ-ჰამ“-მა (Radwan Ziadeh, 19). იმავე პერიოდში პალებში გაჩნდა არაბულ-თურქული „ალ-ფურათ“ („ეფერატი“). გაზეთების გამოცემის უფლება მიიღეს რელიგიურ უმცირესობათა კონფესიებმა ტრიპოლიში, ბეირუთში, პალებში და სხვა ქალაქებში (Leila Sabra, *Aspekty intelektual'noy zhizni ...*, 233).

XIX საუკუნის მიწურულს თურქმა და არაბმა რეფორმატორებმა ფართო პროპაგანდისტული საქმიანობა გააშალეს საზღვარგარეთ. 1804 წელს აჰმედ ფარის აბ-მიდი-აკის შვილმა სელიმმა დაიწყო თანამშრომლობა 1895 წლიდან ლონდონში გამომავალ ოპოზიციურ გაზეთთან „ჰურიეთ“ (თურქ. „Hürriyet“, – „თავისუფლება“), რომელსაც რედაქტორობდა თურქი ინტელექტუალი (წარმოშობით არაბი) სელიმ ფარისი. ოსმალეთის ხელისუფლება ყოველმხრივ ცდილობდა ხელი შეეშალა ამ პოპულარული გაზეთის გავრცელებისთვის, რადგან მის ფურცლებზე იბეჭდებოდა მასალები არაბულ ვილაიეთებში, კერძოდ, სირიაში არსებული არასახარბიელო მდგომარეობის შესახებ. სელიმ ფარისმა სცადა აახლოვებოდა თურქებთან დაახლოება, თანამშრომლობდა არაბულ-თურქულ გაზეთ „Khilafat“-თან („სახალიფო“), მაგრამ ხელისუფლების წარმომადგენლები მის ოპოზიციურ საქმიანობას სახელმწიფო გადატრიალებისკენ მონოღებად აღიქვამდნენ და განაგრძობდნენ მასზე თავდასხმას. 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის მკაცრი რეჟიმის პირობებშიც, ემიგრანტული პრესა, კერძოდ „ჰურიეთ“-ი არალეგალურად შეჰქონდათ იმპერიის ვილაიეთებში და ფართოდ ვრცელდებოდა (M.Şükür

Hanioglu, The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908, 32-33). ოპოზიციურ მოძრაობაში ჩაებნენ არაბი ინტელექტუალებიც, კერძოდ, ეგვიპტელი იბრაჰიმ მუევილი და კათოლიკე ლუის საბუნჯი. მათ შეუერთდა ყოფილი პარლამენტარი ხელი ლანიმი, რომელმაც პარიზში გამოაქვეყნა ოსმალეთში არსებული პოლიტიკური ვითარების ამსახველი კრიტიკული სტატიები. ოპოზიციური ჯგუფების საქმიანობა გავრცელდა ეგვიპტეზეც, რომელიც ფორმალურად კვლავ იმპერიის პროვინციად ითვლებოდა. 1897 წელს სირიელმა მუსლიმებმა და თურქებმა კაიროში შექმნეს ე.წ. „ოსმალური საკონსულტაციო საზოგადოება“, რომელშიც შევიდნენ რამდენიმე რადიკალიზებული, თურქი ოფიცერი საიდ ბეი და წარმომოხილველი ქურთი დიარბაქირიდან „აბდ ალჰაჰ ჯედედი“. საზოგადოებას „შესაძლებლად მიაჩნდა არაბებისა და თურქების გაერთიანება სულთან-ხალიფას ეგიდით, მაგრამ არა 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის ან პროვერობული სატელიტი ხელისუფლების მეთაურობით (Hasan Kayali, 40, 46).

როგორც ოსმალეთის პროვინციებში, ასევე მის გარეთ, ოპოზიციონერი არაბების უმრავლესობა სირიელი იყო. ამის გათვალისწინებით, ხელისუფლებამ სცადა შეეცმნა პროოსმალური არაბული სამხედრო და სამოქალაქო ელიტა პრივილეგიებულ თურქულ სახანაველებში შეიხბას და რელიგიური ოჯახების შვილების მიზიდვით. ასეთ სახანაველებს წარმოადგენდნენ „Harbiye“ და „Mülkiye.“ სადაც ჩამოყალიბდა სპეციალური კლასები თურქულის არმცოდნე არაბებისთვის. ხელისუფლების ნების საწინააღმდეგოდ, ამ „გათურქებულ“ მუსლიმ არაბებს შორისაც აღმოჩნდნენ ისეთები, რომლებიც აქტიურად ჩაებნენ ბრძოლაში 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ისა და ოსმანიზმის წინააღმდეგ (Hasan Kayali, 49-50). და მაინც, განსაკუთრებულ როლს ანტიოსმალურ მოძრაობაში ასრულებდნენ სირიელი ქრისტიანები, რომელთა აქტიური მონაწილეობა ქვეყნის სავაჭრო-ეკონომიკურ ცხოვრებაში კარგადაა ცნობილი. მართალია, ზოგიერთი მათგანი ვაჭრობით დიდ კაპიტალს აგროვებდა, მაგრამ ქრისტიანებისა და ებრაელების დიდი ნაწილი მაინც ხელოსნობით ან არაკვალიფიციური, მცირედ ანაზღაურებადი შრომით ინახავდა თავს. აღნიშნული პერიოდის სახელმწიფო დოკუმენტებითაც ჩანს, რომ უდიდესი სავაჭრო ქალაქის პალესტინის ქრისტიანთა და ებრაელთა უმეტესობა სიღარიბეში ცხოვრობდა. მძიმე სოციალური პირობების გამო არამუსლიმთა ერთი ნაწილი ქვეყანას ტოვებდა. ეს პროცესი გაძლიერდა სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის დროს და 1914 წლამდე გაგრძელდა. სირიელი ქრისტიანები მიემგზავრებოდნენ ოკეანის გაღმა და სახლდებოდნენ ამერიკის შეერთებულ შტატებში ან ლათინური ამერიკის ქვეყნებში, სადაც ცნობილი გახდნენ სახელწოდებით „Turcos.“ რა თქმა უნდა, ასეთ შესაძლებლობას მოკლებული იყო არამუსლიმთა დიდი ნაწილი, რომელიც იძულებით ეგუებოდა არსებულ რეჟიმს, ან შეძლებისდაგვარად უერთდებოდა ანტიოსმალურ მოძრაობას (Bruce Masters, Christians and Jews in the Ottoman Arab World, 144-145).

6. „ახალგაზრდა თურქების“ რევოლუცია და არაბული ნაციონალიზმი

XIX საუკუნის მიწურულს სტამბოლის სამხედრო და სამოქალაქო სახანაველებში შეიქმნა ორგანიზაციები, რომლებიც აკრიტიკებდნენ 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის რეჟიმს და მოითხოვდნენ 1876 წლის კონსტიტუციის აღდგენას. ერთ-ერთი ასეთი საზოგადოება არსებობდა სტამბოლის სამხედრო-სამედიცინო სკოლაში და ცნობილი გახდა სახელწოდებით „ერთიანობა და პროგრესი“ (თურქ. „İttihād ve Terakkî Dîmîyyeti“), ხოლო მისი წევრები ისტორიაში შევიდნენ „ახალგაზრდა თურქების“

(არაბ. „თურქიჲ ალ-ფათაჲ“) სახელით. ხელისუფლებამ მკაცრი ზომები მიიღო მათ წინააღმდეგ და უმრავლესობა ქვეყნიდან გააძევა. ამის საპასუხოდ, 1907 წლის დამლევს პარიზში შედგა თურქ ოპოზიციონერთა კონგრესი და შეიქმნა წინააღმდეგობის ფრონტი, რომელშიც რელიგიურ უმცირესობათა წარმომადგენლებიც შევიდნენ. კონგრესის წევრებმა გადაწყვიტეს, რომ ხელისუფლების შეცვლა უნდა მომხდარიყო არმიის საშუალებით. აჯანყება დაიწყო 1908 წლის ივლისის დამდეგს ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე განლაგებულ სამხედრო გარნიზონებში და მათ მეთაურობ-

დნენ ოპოზიციურად განწყობილი თურქი ოფიცრები, რომელთა შორის იყო მუსტაფა ქემალი (ქემალ ათათურქი). სულთანმა სცადა მეამბოხეთა წინააღმდეგ ანატოლიიდან გადაესროლა რაზმები, მაგრამ ეს ცდა მარცხით დამთავრდა. შეიქმნა არმიისა და მოსახლეობის ერთიანი ფრონტი, რამაც აიძულა სულთანი უკან დაეხია: 1908 წლის 24 ივლისს 'აბდ ალ-ჰამიდ II-მ გამოაცხადა, რომ თანახმა იყო აღედგინა კონსტიტუცია და პარლამენტი, მაგრამ ეს დაპირება გამოდგა მანვერი დროის მოსაგებად. 1909 წლის 13 აპრილს სულთანმა რეაქციონერ რელიგიურ მოღვაწეებთან და მონარქისტებთან ერთად შარიათის და ისლამის დაცვის მოტივით მოაწყო კონტრრევოლუციური გადატრიალება. 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის ბანაკში აღმოჩნდნენ ცნობილი სირიელებიც, კერძოდ, 'აბდ ალ-კადირ ალ-'აჯლანი, 'აბდ ალლაჰ ალ-ჯაზა'ირი, თავფიკ ალ-კუდსი და რიდა ალ-'ატტარი (Hasan Kayali, 73). დაიწყო „ახალგაზრდა თურქების“ მომხრეების დარბევა და ქვეყნიდან გაძევება.

კონსერვატორი მონარქისტების მიერ ჩატარებულ რეპრესიებს, როგორც მოსალოდნელი იყო, მოჰყვა თურქი რეფორმატორების გააქტიურება. საბერძნეთის ქალაქ სალონიკში შეკრებილმა ოპოზიციონერებმა გადაწყვიტეს დაეწყოთ ტირანიასთან ბრძოლის ახალი ეტაპი: 100 ათასიანი ე.წ. „მოძრაობის არმია“ (თურქ. „Hareket ordusu“), რომელსაც მეთაურობდა გენერალი მაჰმუდ შევექთ ფაშა,⁵⁰ ხოლო შტაბის უფროსი იყო მუსტაფა ქემალი, სტამბოლისკენ დაიძრა და 1909 წლის 26 აპრილს დედაქალაქი დაიკავა. 27 აპრილს ოსმალეთის პარლამენტის სხდომაზე შეიხ ალ-ისლამმა წაიკითხა ფათვა სულთნის გადაყენების შესახებ, რითაც დამთავრდა სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის ეპოქა (არაბ. „ალ-'აჰდ ალ-ჰამიდის“).⁵¹ ახალ სულთანად გამოცხადდა 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის ძმა მეჰმუდ V (1909-1918), მაგრამ ფაქტობრივი ძალაუფლება გადავიდა „ერთიანობა და პროგრესის“ პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ხელში.

ახალგაზრდა თურქების მოძრაობა თავდაპირველად, არაბი ინტელიგენტების მხარდაჭერით სარგებლობდა. 1908 წელს სტამბოლში დაფუძნდა „არაბულ-ოსმალური საძმო (არაბ. „ალ-იხზ' ალ-'არაბი ალ-'უსმანი“), რომელმაც თავისი ფილიალები გახსნა არაბულ ქვეყნებში. მისი თავმჯდომარე იყო სადიკ ფაშა ალ-'აზმი, ოსმალეთის არმიის ოფიცერი და დიპლომატი. „ორგანიზაცია“ არ სვამდა არაბთა სრული დამოუკიდებლობის საკითხს და მათ იმპერიის ერთ-ერთ მიღეთად მიიჩნევდა (A.L.Tibawi, A Modern History of Syria. 200).

„ერთიანობა და პროგრესის“ პარტიის მოსვლას ხელისუფლების სათავეში გარკვეული ადმინისტრაციული ცვლილებები სირიაშიც მოჰყვა: გადაყენებულ იქნა რამდენიმე მაღალი მოხელე, მათ შორის პროვინციის მეჯლისის თავმჯდომარე მუჰამმად ფავზი ფაშა ალ-'აზმი, ნაკიბ ალ-აშრაფი, პანაფიტი მუფთი, შარიათის სასამართლოს მთავარი ყადი და რამდენიმე სანჯაყის გამგებელი. ოსმალეთის ახალ პარლამენტში არჩეულ სირიელებს შორის გამოჩნდა რამდენიმე ცნობილი გეარის წარმომადგენელი, მაგალითად, შეიხი მუჰამმად ალ-'აჯლანი და შაფიკ ბეი ალ-'აზმი (Ph.S. Khoury, Urban Notables and Arab Nationalism, 57). სირიაში გამომავალი გაზეთები, რომელთა რიცხვი 3-დან 87-დე გაიზარდა (პალესტინაში 1-დან 31-დე) აღფრთოვანებით შეხედნენ რევოლუციას იმ იმედით, რომ არაბული ქვეყნები მიიღებდნენ ავტონომიას, ხოლო არაბული ენა პარლამენტის მეორე ოფიციალური ენა გახდებოდა, მაგრამ მალე ვითარება შეიცვალა. სტამბოლში პანთურქული ტენდენციების გაძლიერებამ და არაბთა ეროვნული თვითშეგნების გამოვლინებამ დაარღვია ორი სახლის ილუზიური ერთიანობა. ჯერ სირიაში, და შემდეგ სხვა არაბულ ქვეყნებში, გამოიკვეთა ერთიმეორის სანინა-აღმდეგო ორი პრინციპი, რომელიც განსაზღვრავდა არაბთა პოზიციას: 1) ჯერ, მე ვარ არაბი და შემდეგ მუსლიმი; 2) მე ვარ მუსლიმი, და შემდეგ არაბი.

„ახალგაზრდა თურქების“ პოლიტიკამ განათლებულ არაბებს აჩვენა, რომ ერთმორწმუნე თურქებთან გაერთიანება პანისლამიზმის და მასთან შეზავებული პანთურქიზმის საფუძველზე, არ იყო პერსპექტიული. თურქული ენის ერთადერთ ოფიციალურ ენად გამოცხადებით, ფაქტობრივად დამთავრდა „არაბულ-ოსმალური საძ-

მოს“ ისტორია და არაბულ ქვეყნებში დაიწყო იმპერიის წინააღმდეგ მიმართული მოძრაობა, რომელსაც საფუძვლად დაედო არაბული ნაციონალიზმი (არაბ. „ალ-კავმიდაა ალ-‘არაბიდაა“). „ახალგაზრდა თურქების“ პანთურქისტულმა პოლიტიკამ ხელი შეუწყო არაბული ნაციონალიზმის გაღვივებას, თუმცა მისი წარმოქმნის ნიშნები უკვე XIX საუკუნის 70-80-იან წლებში გაჩნდა. მაგალითად, 1875 წლიდან ბეირუთში მოქმედებდა არალეგალური ორგანიზაცია, რომელშიც გაერთიანდნენ ჯურჯი ზაიდანი, იბრაჰიმ ალ-იზიჯი, ი‘აკუბ სარრუფი, იბრაჰიმ ალ-ჰაერაანი და სხვები. მისი პროგრამა ითვალისწინებდა სირია-ლიბანის სრულ ავტონომიას, არაბული ენის სახელმწიფო ენად გამოცხადებას, ცენზურის გაუქმებას და სავალდებულო სამხედრო სამსახურის გავლას მხოლოდ სირიაში. ამ მოძრაობის ბევრი აქტივისტი მალე იძულებული გახდა დაეტოვებინა სირია და ეგვიპტეში წასულიყო. ასევე ეგვიპტეში გადავიდა ბეირუთის ჟურნალი „ალ-მუკთატაჰ“-ი, რომლის რედაქტორები იყვნენ ოპოზიციურად განწყობილი ჟურნალისტები, პროტესტანტი ია‘კუბ სარრუფი (1852-1927) და ორთოდოქსი ფარის ნიმრი (1855-1951), რომელმაც პროტესტანტობა მიიღო. ჟურნალს ეხმარებოდა ცნობილი მისიონერი და მეცნიერი, დოქტორი კორნელიუს ვან დეიკი (A. E. Крыmsкий, История нов. арабской литературы, 614).

არალეგალური და სახევრად ლეგალური ორგანიზაციები, რომლებიც ეძებდნენ ოპტიმალურ გზას არაბთა დამოუკიდებლობისა და საზოგადოებრივი პროგრესისათვის, გზნდნენ სირიის გარეთ. მაგალითად, 1904 წელს პარიზში დაარსდა ე.წ. „არაბული სამშობლოს ლიგა“ („Ligue la Patrie Arabe“). რომელსაც სათავეში ჩაუდგა სირიელი უნი-ატი ნაჯიბ ‘აზური (ფრ. Négib Azoury, გარდ. 1916). ფრანგულენოვანი გაზეთის „L’Indépendance Arabe“-ს (1907-1908) რედაქტორი, ნაჯიბ ‘აზური თვლიდა, რომ ქრისტიან და მუსლიმ არაბებს ჰქონდათ ერთი სამშობლო – სირია და მათი ადგილი არ იყო ოსმალეთის იმპერიაში. აზიის არაბული ქვეყნები უნდა ყოფილიყვნენ დამოუკიდებელი, ხოლო ჰიჯაზს უნდა ჰქონოდა განსაკუთრებული სტატუსი. არაბული ნაციონალიზმის გადსახედიდან, იგი არაბებს თურქებზე ძალა აყენებდა მსოფლიო ცივილიზაციაში შეტანილი წვლილის გამო. რაც შეეხება ეგვიპტეს და არაბული მალრიბის ქვეყნებს, ნაჯიბ ‘აზური თვლიდა, რომ მათ საზოგადოებრივ პროგრესს უზრუნველყოფდნენ ევროპის მოწინავე სახელმწიფოები (საფრანგეთი, ინგლისი). ამგვარად, ნაჯიბ ‘აზურის არაბული ნაციონალიზმის თვალსაწიერში პირველ რიგში აღმოჩნდნენ აზიის „ნამდვილი არაბული ქვეყნები“ (სირია, ერაყი, ჰიჯაზი, იემენი, ნაჯდი) და უფრო ნაკლებად არაბული აფრიკა (J. H. Котлов, Становление нац. освоб. движения, 237). სრული სახით არაბული ნაციონალიზმის პროდასავლური კონცეფცია ჩამოყალიბდა ნაჯიბ ‘აზურის ნაშრომში „Le Réveil de la Nation Arabe.“ რომელიც პარიზში გამოიცა 1905 წელს, მაგრამ იგი მისაწვდომი იყო მხოლოდ არაბი ინტელიგენტების ვიწრო წრისათვის (Al Hourani, Arabic Thought, 277-278). არაბულ-ოსმალურ ურთიერთობათა საკითხებით იყო დაკავებული კიდევ ერთი საიდულო პოლიტიკური ორგანიზაცია, რომელიც შეიქმნა 1909 წელს სტამბოლში და ატარებდა არაბთა ლეგენდარული წინაპრის – კაჰტანის სახელს („ალ-კაჰტანიდაა“)⁵².

იმპერიის ორი დიდი ხალხის – არაბების და თურქების თანამშრომლობასა და ურთიერთობაზე არსებითი გავლენა მოახდინა პოლიტიკურმა ვითარებამ სტამბოლში. „ახალგაზრდა თურქებს“ შორის წარმოქმნილ განხეთქილებას მოჰყვა სახელმწიფო გადატრიალება 1912 წლის ივლისში. მას ხელმძღვანელობდა „თავისუფლებისა და თანხმობის პარტია“, რომელმაც სცადა შეექმნა ბლოკი არათურქ ხალხებთან (არაბები, ქურთები, ალბანელები), მაგრამ მორიგი სახელმწიფო გადატრიალების შემდეგ 1913 წლის 23 იანვარს „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია დაბრუნდა ხელისუფლების სათავეში. ოსმალეთში დაიწყო რებრესიები პოლიტიკური ოპონენტების წინააღმდეგ, რაც პირველი მსოფლიო ომის წინ, 1913 წლის დამლევს დამთავრდა ტრიუმფირატის (ენვერ ფაშა, თალათ ფაშა, ჯემალ ფაშა) დიქტატორული რეჟიმის დამყარებით (მ. სვანიძე, თურქეთის ისტორია, 350). აქედან მოკიდებული, სულთანი მეჰმედ V

და მასთან ერთად იმპერიის ხელისუფლების ყველა ორგანო ასრულებდა მხოლოდ „ერთიანობა და პროგრესის“ დირექტივებს. 1913 წლის ივლისიდან დიდი ვეზირის აჰმედ შევექეთ ფაშას დალუჟების შემდეგ მთავრობის თავმჯდომარის თანამდებობა დაიკავა ეგვიპტის სამეფო კარის წევრმა საიდ პალიმ ფაშამ⁵² რომელიც მთლიანად მმართველ პარტიაზე იყო დამოკიდებული. იგივე შეიძლება ითქვას სახელმწიფოს პარლამენტზე (მეჯლისზე), რომლის წევრები მხოლოდ „ახალგაზრდა თურქების“ ერთგულების ნიშნით აირჩიეს (ოთარ გიგინეიშვილი, თურქიზმი და ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკა, 81).

პანთურქისტების მოსვლამ იმპერიის სათავეში ბიძგი მისცა ნაციონალისტების გააქტიურებას სირიაში და მის გარეთ. 1911 წელს პარიზში არაბ სტუდენტთა ჯგუფმა შექმნა არაბულგალური ორგანიზაცია, რომელსაც ეწოდა „ახალგაზრდა არაბთა საზოგადოება“ („ალ-ჯამ'იიდა ალ-‘არაბიიდა ალ-ჭათათ“). მთავარი მიზანი, რომელსაც ეს „საზოგადოება“ ემსახურებოდა იყო არაბთა დამოუკიდებლობა და არაბული ნაციონალისტური იდეების გავრცელება სირია-ლიბანსა და პალესტინაში. საზოგადოების წევრების უმრავლესობა მუსლიმი იყო და მათ შორის გამოჩნდნენ ისეთებიც, რომლებმაც არაბთა ინტერესების დაცვით გამოიჩინეს თავი. 1918-1920 წლებში სწორედ „ალ-ჯათათ“-ის წევრებმა შექმნეს პოლიტიკური ამინდი სირიაში და არაბული ნაციონალიზმის მედროშები გახდნენ. ორგანიზაციის საქმიანობის ცენტრად იქცა ბეირუთი (1913 წ.) და შემდეგ დამასკო (1914 წ.) (Mubammad Muslih, *The Rise of Local Nationalism in the Arab East*, 167-168). „ახალგაზრდა არაბთა“ კონცეფციისგან გარკვეულად განსხვავდებოდა 1913 წლის იანვარში კაიროში დაარსებული „ადმინისტრაციული დეცენტრალიზაციის ოსმალური პარტიის“ პლატფორმა. ამ პარტიის წევრები, რომელთა უმრავლესობას სირიელები შეადგენდნენ, უარს არ ამბობდნენ ხელისუფლებასთან თანამშრომლობაზე, მაგრამ მოითხოვდნენ პროვინციების ავტონომიას იმ უფლებებით, რომელიც ფაქტობრივად დამოუკიდებლობას უდრიდა. „ადმინისტრაციული დეცენტრალიზაციის“ აღმასრულებელ კომიტეტში, რომელიც კაიროში დაფუძნდა, შევიდა 8 მუსლიმი, 5 ქრისტიანი და ერთი დრუზი – ყველა სირიელი. პრეზიდენტად არჩეულ იქნა რაფიკ ალ-‘აზმი, ხოლო მისი ერთ-ერთი ნათესავი გახდა ორგანიზაციის მდივანი. მალე „ადმინისტრაციულ დეცენტრალიზაციას“ შეუერთდა ყოფილი პარლამენტის წევრების ჯგუფი, რომელშიც შევიდნენ სირიელები შუქრი ალ-‘ასალი, შაფიკ მუ'იად ალ-‘აზმი და 'აბდ ალ-ჰამიდ აზ-ზაჰრაი (Ph.S.Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, 63). პროარაბული ორგანიზაციების კონსოლიდაციის მიზნით, 1913 წლის 18 ივნისს პარიზში შედგა „პირველი არაბული კონგრესი“ („ალ-მუ'თამარ ალ-‘არაბი ალ-აჟვალ“), რომელსაც 24 დელეგატი დაესწრო. კონგრესი მიმდინარეობდა 6 დღე სირიელი რელიგიური მოღვაწის 'აბდ ალ-ჰამიდ აზ-ზაჰრაის თავმჯდომარეობით. როგორც აზ-ზაჰრაიმ განაცხადა, პარიზში არაბები შეიკრიბნენ არა რელიგიური ერთიანობის პრინციპით, არამედ იმ პოლიტიკური და სოციალური პრობლემების განსახილველად, რომელიც აწუხებდათ როგორც მუსლიმებს, ისე ქრისტიანებს. მას სწამდა, რომ თუ იქნებოდა ხელისუფლების კეთილი ნება, არაბებს შეეძლოთ ეთანამშროლათ თურქებთან (Ahmed Tarabein, 'Abd al-Hamid al-Zahravi, 103-104). კონგრესის გადანყვებილებით, ხელისუფლებას უნდა დაექვემდებარებინა ის მოთხოვნები, რომელიც არაბულ ორგანიზაციებს ჰქონდათ და პირველ რიგში, არაბული პროვინციების ფართო ავტონომიას გულისხმობდა. არაბები მოითხოვდნენ რეფორმების გაგრძელებას, ცენტრალურ ხელისუფლებაში მათი წარმომადგენლების შეყვანას, მმართველობის დეცენტრალიზაციას, არაბული ენის ერთ-ერთ ოფიციალურ ენად გამოცხადებას და არაბებისთვის სავალდებულო სამხედრო სამსახურის გავლას მხოლოდ არაბულ პროვინციებში (Suleiman Mousa, *The Rise of Arab Nationalism*, 243).

არაბული კონგრესის გადანყვებილებას მოწინააღმდეგეებიც გამოუჩნდნენ, კერძოდ: გავლენიანი სირიელი მოღვაწეები, რომელთა შორის იყვნენ მუჰამმად ფაჰი ფაშა ალ-‘აზმი, 'აბდ არ-რაჰმან ალ-იუსუფი, შაქიბ არსლანი, შეიხი ას'ად ალ-‘აზმი და სხვები თვლიდნენ, რომ კონგრესს არ ჰქონდა ყველა არაბული პროვინციის წარმო-

მადგენლის უფლებამოსილება (Hasan Kayali, *Arabs and Young Turks*, 140). ამასთან ერთად გაიკეცა, რომ თურქები არ აპირებდნენ არაბების მოთხოვნების შესრულებას. მას შემდეგ, რაც შეთანხმების იმედი ამოიწურა, 1913 წლის შემოდგომაზე სტამბოლში შეიქმნა არაბული არალეგალური ორგანიზაცია „ალ-აჰდ“-ი („ალთქმა“), რომელიც რამდენიმე ათას კაცს აერთიანებდა. მის სათავეში იდგა მაიორი 'აზიზ ალ-მისრი, წარმოშობით ეგვიპტელი, რომელსაც დამთავრებული ჰქონდა სამხედრო სასწავლებელი სტამბოლში, მონაწილეობდა ბრძოლაში ლიბიისათვის 1911 წელს და ცნობილი იყო, როგორც „კირენაიკის გმირი.“ მის თანამოაზრეთა შორის გამოირჩეოდა ნური ას-სა'იდი, ერავის მომავალი პრემიერ-მინისტრი. ორგანიზაციამ უარი თქვა თურქებთან შეთანხმებაზე და კურსი აიღო იმპერიისგან გამოყოფის მიზნით აჯანყების მომზადებაზე. 1914 წელს შეთქმულება გაიხსნა და მის მეთაურს სასამართლომ სასიკვდილო განაჩენი გამოუტანა, მაგრამ არაბების პროტესტისა და ბრიტანეთის დიპლომატიური ზეწოლის გამო სასჯელი ეგვიპტეში გასახლებით შეცვალა (James Jankowski, *Egypt and Early Arab Nationalism*. 1908-1912, 247).

ამგვარად, პირველი მსოფლიო ომის დაწყების წინ არაბ ნაციონალისტთა შორის გამოიკვეთა ორი ჯგუფი: ერთი, აუცილებლად თვლიდა იმპერიისგან განთავისუფლებას და ამის მისაღწევად იმედს დასავლეთის მხარდაჭერაზე ამყარებდა, მეორე კი შესაძლებლად მიიჩნევდა თურქებთან მორიგებას, რაც ააცილებდა არაბებს სისხლისღვრას და მსხვერპლს.

სტამბოლში განვითარებული მოვლენები, როგორც ყოველთვის, ახლაც თავის ასახვას პოულობდნენ სირიაში. „ახალგაზრდა თურქებს“ აქაც ჰყავდათ მომხრეები, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ნათლად გამოჩნდა ახალი ხელისუფლების პანთურქისტული პლატფორმა, არაბი ინტელიგენტების დიდი ნაწილი ოპოზიციაში გადავიდა. მათი ერთ-ერთი წარმომადგენელი რაფიკ ბეი ალ-‘აზმი, რომელსაც განათლება სტამბოლში ჰქონდა მიღებული და ადრე ოსმალ მოხელე იყო, თვლიდა, რომ „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტია ძირს უთხრიდა არაბებისა და თურქების თანამშრომლობას. აღრინდელი არაბიზმის ერთ-ერთი თეორეტიკოსი, დასავლეთში განსწავლული სირიელი ექიმი 'აბდ არ-რაჰმან შაჰბენდერი წერდა, რომ „ახალგაზრდა თურქების“ პროგრამა მიზნად ისახავდა „თურქოფილობის შეთავსებას იმპერიის არაბულ კომპონენტთან“ (Ph.S.Khoury, *Urban notables and Arab Nationalism*, 60). მიუხედავად იმისა, რომ განათლებული სირიელები არ იზიარებდნენ „ერთიანობა და პროგრესის“ პარტიის კონცეფციას, ისინი იმპერიას არ უპირისპირებდნენ არაბიზმს და მხოლოდ დეცენტრალიზაციის მოთხოვნით შემოიფარგლებოდნენ.

არაბი ნაციონალისტების განწყობილება და შეხედულებები აისახა იმდროინდელი სირიის პერიოდული გამოცემების ფურცლებზე. ერთ-ერთი პირველი, ვინც XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს აქტიური მონაწილეობა მიიღო სირიელების საზოგადოებრივი ცნობიერების ჩამოყალიბებაში იყო ნიჭიერი ჟურნალისტი და ისტორიკოსი, „ერთიანობა და პროგრესის“ პარტიის ყოფილი წევრი მუჰამმად ქურდ 'ალი.⁵⁴ მასთან თანამშრომლობდნენ რაფიკ ბეი ალ-‘აზმი და შუქრი ალ-‘ასალი (1868-1916). „ახალგაზრდა თურქების“ შოვინისტური პოლიტიკით უკმაყოფილო ალ-‘ასალიმ დატოვა „ერთიანობა და პროგრესის“ პარტია და პირველი მსოფლიო ომის დროს ჯემალ ფაშას რეპრესიების მსხვერპლი გახდა (Samir Seikaly, *Shukri al-'Asali: A Case Study of a Political Activist*, 85-86). რაც შეეხება 1908 წელს არჩეულ პარლამენტს, აქ არაბების მხოლოდ მცირე ჯგუფი აქტიურობდა. დამასკოელი დეპუტატებიდან გამოირჩეოდნენ შაფიკ მუ'აიად ალ-‘აზმი და რუმიდ აბ-შამ'ა, აგრეთვე თურქოფილური ორიენტაციის შეიხი ქ. ჰამადან 'აბდ ალ-ჰამიდ აზ-ზაჰრაი (Ph.K. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, 60, 63). 1908-1912 წლებში ოსმალეთის პარლამენტში არჩეული 21 არაბი დეპუტატიდან სულ ცოტა 13 კაცი ოპოზიციაში გადავიდა. მათგან, სამი დეპუტატი აშკარად უჭერდა მხარს „ერთიანობა და პროგრესის“ პარტიას (Rashid Khalidi, *Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914*, 58-59).

1912 წლის აპრილში „ახალგაზრდა თურქებმა“ ჩაატარეს ახალი საპარლამენტო არჩევნები ისე, რომ სირიელებიდან არჩეულ იქნენ მხოლოდ „ერთიანობა და პროგრესის“ მხარდამჭერი დეპუტატები. მათ შორის იყო მუჰამედ ფაჰზი ფაშა ალ-‘აზმი, ყველაზე გავლენიანი დამასკოელი პოლიტიკოსი, რომელსაც შეეძლო საერთო ენა გამოენახა თურქოფილებთან. წინა პარლამენტის 22 სირიელი დეპუტატიდან, ახლა პარლამენტში მოხვდა მხოლოდ ექვსი (Rashid Ismail Khalidi, *The 1912 election campaign in cities of Bilad al-Sham*, 468, 470). მდგომარეობა არსებითად არ შეცვლილა 1914 წლის არჩევნების შემდეგაც: დამასკოდან პარლამენტში არჩეული ოთხივე მუსლიმი დეპუტატი მხარს უჭერდა ხელისუფლების პოლიტიკას. ასეთ ვითარებაში ცხადი გახდა, რომ იმპერიის დეცენტრალიზაციის და მით უმეტეს არაბთა დამოუკიდებლობის საკითხი დიდი ხნით გადაიდო. არაბული პოლიტიკური ნაციონალიზმი არ გამოდგა ქმედითუნარიანი მაშინ, როცა ისლამი ჯერ კიდევ რჩებოდა საზოგადოებრივი ცნობიერების წარმმართავ იდეოლოგიად და მისი გამოყენება მუსლიმური იმპერიის წინააღმდეგ შეუძლებელი იყო. რაც შეეხება ქრისტიან არაბებს, მათი განსაკუთრებული როლი არაბთა კულტურული აღორძინების საქმეში ეჭვს არ იწვევს, მაგრამ ისინი რელიგიურ უმცირესობას წარმოადგენდნენ და ისლამურ ქვეყანაში პოლიტიკური ლიდერების როლს ვერ შეასრულებდნენ. ბუტრუს ბუსთანი და სხვა ქრისტიანი ინტელიგენტები წინადაც ამზადებდნენ კულტურული ნაციონალიზმისთვის, რომელიც თავსდებოდა ოსმალეთის იმპერიის ჩარჩოებში, მაგრამ პოლიტიკური ნაციონალიზმის განვითარება პანისლამისტური კონცეფციის საბოლოო დისკრედიტაციის გარეშე უპერსპექტივო აღმოჩნდა (Hasan Kayali, *Arabs and Young Turks*, 13). რელიგია კვლავ არსებით გავლენას ახდენდა არაბი ნაციონალისტების შეხედულებებზე და ხელს უშლიდა მუსლიმი და არამუსლიმი არაბების კონსოლიდაციას.

7. სიონისტური მოძრაობა და არაბული პალესტინა

თანზიმათის პერიოდში პალესტინაში ისევე, როგორც სხვა არაბულ პროვინციებში, ჩამოყალიბდა გავლენიანი საქალაქო ბიუროკრატია ან ე.წ. „აიანების“ სოციალური ფენა, რომელშიც ცნობილი ოჯახები შევიდნენ. XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს მათ ეკუთვნოდნენ ისეთი გვარები, როგორიცაა ალ-ხალიდი, ალ-ჰუსაინი და ან-ნაშამიბი. განსაკუთრებული აქტიურობით გამოირჩეოდა იუსუფ ალ-ხალიდი, რომელმაც განათლება მიიღო სტამბოლში ამერიკელების მიერ 1863 წელს გახსნილ სასწავლებელში („Robert College“), რის შემდეგაც სირიის ვალიმ მას მიანდო ახალი – „რუმდიეს“ სკოლების დაარსება იერუსალიმში. ერთხანს, იგი ოსმალეთის კონსულის მოვალეობას ასრულებდა ქალაქ ფოთში, განაგებდა ჰასბაიას, ჯაბალ დრუზს და ბითლისის რაიონს ქურთისტანში. იუსუფ ალ-ხალიდი და მისი ძმა იასინი კარგად იცნობდნენ საგარეო საქმეთა მინისტრს რეშიდ ფაშას და მხარს უჭერდნენ რეფორმებს. იუსუფი სამეცნიერო საქმიანობასაც ეწეოდა, თანამშრომლობდა ვენის „აღმოსავლურ აკადემიასთან“ და იყო „არაბულ-ქურთული ლექსიკონის“ ავტორი. ალ-ხალიდის ოჯახის სხვა წევრები მოღვაწეობდნენ შარიათის სასამართლოში, ხოლო ერთ-ერთ მათგანს – ჰაჯჯ რალიბ ალ-ხალიდის თავისი ბიბლიოთეკა შეუწირავს ვაკ-ფისთვის. ამ ბიბლიოთეკის საფუძველზე 1900 წელს იერუსალიმში გაიხსნა საჯარო ბიბლიოთეკა – „მაქთაბა ალ-ხალიდიჟა“, რომელიც ახლაც ფუნქციონირებს. არანაკლებ წარმატებული იყო ალ-ჰუსაინის გვარი: მის ერთ წარმომადგენელს XIX საუკუნის შუა წლებში ეკავა მუფთის თანამდებობა, დანარჩენები წარმატებით მოღვაწეობდნენ იერუსალიმის მუნიციპალიტეტში და სტამბოლში. ისინი ხელმძღვანელობდნენ ტრადიციულ ცერემონიას „ნაში მუსნს მაქილში“ იერიქოთან (არაბ. არიჰა) და განაგებდნენ მის ვაკუს. რაც შეეხება ან-ნაშამიბის ოჯახს, მისი წევრები შევიდნენ ოსმალეთის პარლამენტში და პროვინციის ადმინისტრაციაში.

პალესტინელ არაბებს მაღალი თანამდებობა ეკავათ არა მარტო პალესტინაში, არამედ მის გარეთაც. მაგალითად, იერუსალიმელი მუსტაფა ალ-ხალიდი სათავეში

ჩაუდგა ბეირუთის პოლიციას, ხოლო 'აქქას მკვიდრი ას'ად ამ-შუქაირი იყო შეიხ ალისლამთან არსებული შარიათის საგამოძიებო კომისიის და პარლამენტის წევრი. 1912-1914 წლებში იგი ასრულებდა ოსმალეთის IV არმიის მუფთის მოვალეობას (**Yehoshua Porath, The Political Awakening of the Palestinian Arabs, 365-367**). ეთნიკური და რელიგიური თვალსაზრისით, პალესტინა არაბული და მუსლიმური ქვეყანა იყო და მისი მკვიდრი არაბების დანაშაურობა ოსმალეთის ადმინისტრაციაში, განსაკუთრებით თანაზიმათის პერიოდში, რაღაც განსაკუთრებულ მოვლენად არ უნდა ჩაითვალოს. უფრო შე სამწინდო და საყურადღებოა ამ დროს რელიგიურ უმცირესობათა, კერძოდ იუდეველთა კონფესიის გააქტიურება, რასაც ხელს უწყობდნენ ევროპის ქვეყნების საკონსულოები.

ებრაელებმა ჯერ კიდევ იბრაჰიმ ფაშას რეჟიმის დროს სცადეს გაეფართოებინათ თავისი საქმიანობის არეალი წმ. მიწაზე, რაც შეუძლებელი აღმოჩნდა გარედან მხარდაჭერისა და მატერიალური დახმარების გარეშე. ერთ-ერთი პირველი ევროპელი, რომელსაც ჰქონდა არა მარტო სურვილი, არამედ შესაძლებლობაც ხელი გაემართა ოსმალეთის იმპერიაში მცხოვრები თანამომქმეებისთვის, იყო მდიდარი ბრიტანელი ებრაელი მოსე (მოშე) ხაიმ მონტეფიორე,⁵⁶ რომელიც 1827-1875 წლებში შვიდჯერ ჩავიდა პალესტინაში. მისი სახსრებით გაშენდა ორი დასახლება საფარდიებისა და ამ-ქენაზებისათვის, განახლდა რახილის აკლდამა ბეთლემთან.⁵⁶ მართალია, მიწების ყიდვა-გაყიდვასთან დაკავშირებით, ოსმალეთში არსებულმა კანონმა ხელი შეუშალა მ.მონტეფიორეს გეგმების განხორციელებას, მაგრამ მისმა ფართო საქველმოქმედო საქმიანობამ ნიადაგი მოამზადა პალესტინაში სიონისტების წარმატებისთვის (**P.M. Holt, Egypt and the Fertile Crescent, 246**). სირია-პალესტინის ებრაელები გაცილებით მცირერიცხოვანი იყვნენ, ვიდრე ქრისტიანული კონფესიები, რაც მათ აიძულებდა მეტი სიფრთხილე გამოეჩინათ ხელისუფლებასთან ურთიერთობაში და ზოგჯერ საჭიროდ თვლიდნენ საჯაროდ გამოეხატათ მისდამი თავისი ლოიალობა (**Moshe Ma'oz, Communal Conflicts in Ottoman Syria, 98-100**).

თანაზიმათის პერიოდში პალესტინელი და დიასპორის ებრაელები თავისი ინტერესების დაცვას წმ. მიწაზე ძირითადად ევროპის საკონსულოების დახმარებით ცდილობდნენ. საკონსულოები ფუნქციონირებდნენ 'აქქაში, იფაში და არ-რამლამში. ევკიპტელების დროს 1838 წელს ბრიტანეთის საკონსულო გაიხსნა იერუსალიმში. ამ დროს პალესტინელი ებრაელების მთავარი ქალაქი იყო საფედი (ცფათი) გალილეაში, მაგრამ 1837 წლის მიწისძვრამ, რომელმაც დაახლოებით 2 ათასი ადამიანი შეიწირა, განაადგურებელი დარტყმა მიაყენა მას. ამის შემდეგ, პალესტინელი ებრაელების, განსაკუთრებით საფარდიების ცენტრმა გადაინაცვლა იერუსალიმში, რომლის მთავარი რაბინი – ხახამ-ბაში ოფიციალურად იუდეველთა სეფარდი მეთაურად იქნა აღიარებული (**История еврейского народа. Под ред. Ш.Этингера, 462-463**).

1860 წელს ფრანგი ებრაელი მეცენატის ადოლფ კრემიეს (**Adolf Crémieux, 1796-1880**) ინიციატივით შეიქმნა „მსოფლიო ებრაელთა ალიანსი“ („**Alliance Israélite Universelle**“), რომელიც მიზნად ისახავდა მსოფლიოში დაფანტული ებრაელების დახმარებას. თუ 1861 წელს მის რიგებში სულ 800 წევრი იყო, 1885 წელს იგი უკვე 30 ათას წევრს ითვლიდა. საბოლოოდ, „ალიანსი“ გადაიქცა საგანმანათლებლო ორგანიზაციად და საქმიანობა დაიწყო ახლო აღმოსავლეთის, აგრეთვე ჩრდილოეთ აფრიკის ქვეყნებში, სადაც ებრაელი ბავშვებისათვის თანამედროვე სკოლების გახსნით იყო დაკავებული. ასეთი სკოლა 1864 წელს დამასკოშიც გაჩნდა, მაგრამ მოწაფეების სიმცირის გამო დაიხურა და მხოლოდ 1880 წელს განაახლა მუშაობა. როგორც ჩანს, თავის კონფესიურ ჩარჩოში ჩაკეტილი ებრაული თემები, ისევე, როგორც მუსლიმები, ეჭვით უყურებდნენ უცხოელებისგან მომდინარე სიახლეს. „ალიანსის“ სკოლებში ფრანგული ენის გარდა ასწავლიდნენ არაბულს, რომელიმე ხელობას და აქ მოწაფეების მომზადების დონე გაცილებით მაღალი იყო, ვიდრე ტრადიციულ, რაბინათის სკოლებში. XX საუკუნის დამდეგს ახლო აღმოსავლეთში დაარსებულ 115-დე ახალ სკოლაში სწავლობდა სასკოლო ასაკის ებრაელი ბავშვების თითქმის 35% (**Bruce Masters, Christians and Jews in the Ottoman Arab World, 154-155**). „ალიანსის“ ეგიდით 1870 წელს თელ-ავივ – იფას აღმოსავლეთით გაიხსნა აგრარული სასწავლებელი „მიქვე ისრა-

ელ“ („ისრაელის იმედი“). მისი დამაარსებელი და პირველი დირექტორი იაკობ (შარლ) ნეტტერი (Charles Netter) პირადად ხელმძღვანელობდა სკოლის მმართველობას და სასწავლო პროცესს, რომელიც თავდაპირველად ფრანგულ ენაზე მიმდინარეობდა. 1891-1903 წლებში სკოლის გარშემო გაშენდა ბალ-ვენახები და შეიქმნა თანამედროვე ფერმა, სადაც 1898 წელს თეოდორ პერცილი შეხვდა კაიზერ ვილჰელმ II-ს.

XIX საუკუნის დამლევს ებრაელების გააქტიურებას პალესტინაში მოჰყვა ხელისუფლების საპასუხო ზომები: 1887 წლის კანონით, იუდეველებს აეკრძალათ წმ. მიწაზე, განსაკუთრებით იერუსალიმში დასახლება და მხოლოდ პილიგრიმებს შეეძლოთ თვის ისტორიულ სამშობლოში დარჩენა ორი თვის ვადით. მიუხედავად ამისა, ებრაელების რიცხვი პალესტინაში მაინც გაიზარდა. თუ 1800 წელს ქვეყნის მოსახლეობა არ აღემატებოდა 300 ათასს, 1880 წლისთვის იგი 450 ათასს მიუახლოვდა, ხოლო იუდეველთა რიცხვი 5 ათასიდან 24 ათასამდე ავიდა. ებრაელები, ძირითადად საფარდები, ცხოვრობდნენ ისეთ ქალაქებში, როგორიცაა იერუსალიმი, საფედი, ქებრონი (ხებრონი) და ტიბერია (A.L. Tibawi, Jerusalem. Its Place in Islam and Arab History, 27). XIX საუკუნის 80-იან წლებში საფედში ცხოვრობდა 4 ათასამდე ებრაელი, ტიბერიამ – 2,5 ათასი, იაფაში – 1 ათასი, ქებრონი – 800 და ჰაიფაში – 300. იერუსალიმი, რომლის 25 ათასი მცხოვრებიდან ნახევარზე მეტი ებრაელი იყო, პალესტინის უდიდესი ქალაქი გახდა. ახალმოსახლეები, მიუხედავად ხელისუფლების ოფიციალური პოლიტიკისა, ფეხს იკიდებდნენ პალესტინაში დიასპორის დახმარებით და ებრაული საქველმოქმედო ფონდების (პალუკა) მატერიალური მხარდაჭერით (A.L. Tibawi, Jerusalem, 27-28).

ზემოპოტანიონი დემოგრაფიული მონაცემები ყოველთვის არ ასახავს რეალობას, ვინაიდან, წყაროებში დაცული ცნობები წინააღმდეგობრივია. გარდა ამისა, ებრაელი მოსახლეობის მატება ან კლება ხდებოდა არა მარტო ქვეყნის შიგნით არსებული ვითარების შესაბამისად, არამედ საგარეო ფაქტორების ზემოქმედებითაც. როგორც უკვე ითქვა, უცხოელ ებრაელებს ეკრძალებოდათ პალესტინაში დასახლება, მაგრამ ეს კანონი პრაქტიკულად არ სრულდებოდა ადგილობრივი ხელისუფლების უმოქმედობისა და უცხოელი კონსულების ზეწოლის გამო. ებრაელთა დიდი ნაწილი პალესტინაში კვლავ რელიგიური მოტივით ჩადიოდა როგორც პილიგრими, მაგრამ 1881 წლის შემდეგ რუსეთში ებრაელთა დარბევამ დააჩქარა მიგრაციის პროცესი და მათმა გადმოსახლებამ პალესტინაში პოლიტიკური ხასიათი მიიღო. ამის შედეგად, არაბებისა და ებრაელების ურთიერთობა პალესტინაში დაკავშირებული ამოწმნა ისტორიულ სამშობლოში ებრაელი ხალხის დაბრუნების რთულ და წინააღმდეგობრივ პროცესთან. დაირღვა საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებული ეთნიკური და რელიგიური ბალანსი. ებრაელთა ახალმოსახლეობა წარმოადგენდა მანამდე მუსლიმებისთვის უცნაურ ფენომენს, რომელიც არ ჰგავდა ჩარჩოებში ჩაქცეულ ძველ ებრაულ თემს („Ha-yishuv“).

ახალი ებრაელების გამოჩენა შეუმჩნეველი არ დარჩათ განათლებულ არაბებს, მით უმეტეს, რომ ახალმოსახლეებს პრობლემები ჰქონდათ მუსლიმ მეზობლებთან ურთიერთობაში. კონსერვატორი არაბები ახალ ებრაელებს ისე უცხოვლებად და ისლამის მტრებად მიიჩნევდნენ, თუმცა ეს ხელს არ უშლიდა მათ მიწები სარფიანად მიეყიდათ „უცხოელებისათვის.“ 1908 წელს იერუსალიმის მუთასარიფი იძულებული გახდა ეთხოვა ცენტრალური ხელისუფლებისათვის, რომ მთავარი ყადის თანამდებობაზე დაენიშნა თურქი, და არა ადგილობრივი არაბი, რომელიც ადვილად შედიოდა გარიგებაში სიონისტებთან (Yehoshua Porath, The Political Awakening of the Palestinian Arabs, 375).

XIX საუკუნის მიწურულს ებრაელთა მასობრივ და ორგანიზებულ ჩასახლებას პალესტინაში, რომელიც ალიას (არაბ. „ალიამ ილა ისრა“⁷⁰) – პირდ. მნიშვ. „ამაღლება“, „აღორძინება“) სახელითაა ცნობილი, ხელი შეუწყო ეროვნული მოძრაობის აღმავლობამ. მისი მედროშე და იდეოლოგი იყო პოლიტიკური სიონიზმის (ებრ. „შა-ციონ“, არაბ. „სიონიზმი“) ფუძემდებელი, ავსტრიელი ჟურნალისტი თეოდორ ჰერცლი (Theodor Benjamin Ze'ev Herzl, 1860-1904). მოძრაობის სახელწოდება უკავშირდება ბიბლიურ სიონის მთას⁷¹ იერუსალიმში, რომელთან დაბრუნებაც დიასპორის ებრაელთა ოცნება იყო.

თეოდორ შერცლი დაიბადა ბუდაპეშტში ე.წ. „ასიმილირებულ“⁵⁸ ოჯახში, რომლისთვისაც ებრაელთა ტრადიციები არ იყო უცხო. 1878 წელს ოჯახი გადავიდა ვენაში, სადაც შერცლმა დაამთავრა უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტი და 1884 წელს დოქტორი გახდა. ერთხანს იგი თავისი სპეციალობით მუშაობდა ვენასა და ზალცბურგში, მაგრამ ვინაიდან თავიდანვე ლიბერალურული საქმიანობით იყო გატაცებული, გადაწყვიტა ჟურნალისტიკისთვის მოეკიდა ხელი. 1891-1895 წლებში იგი მუშაობდა ვენის ერთ-ერთი გაზეთის („Neue Freie Presse“) პარიზელ კორესპონდენტად.

„ებრაელთა საკითხი“ მისთვის აქტუალური გახდა 1894 წელს ე.წ. „დრეიფუსის საქმესთან“⁵⁹ დაკავშირებით, როცა პარიზის ქუჩებში გაისმოდა შეძახილები „სიკვდილი ებრაელებს!“ თ. შერცლი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ებრაელების ხსნის გზა იყო არა ასიმილაცია ევროპის ხალხებთან, არამედ საკუთარი სახელმწიფოს შექმნა და იქ იუდაიზმის მიმდევართა კარგად ორგანიზებული, მასობრივი ჩასახლება. სწორედ ამ საკითხს მიეძღვნა თ.შერცლის მთავარი და საპროგრამო ნაშრომი „ებრაელთა სახელმწიფო“ („Der Judenstaat“), რომელიც გერმანულ ენაზე გამოქვეყნდა ვენაში 1896 წლის 14 თებერვალს და იმავე წელს ითარგმნა ივრითზე, ინგლისურ, ფრანგულ, რუსულ და რუმინულ ენებზე.

თეოდორ შერცლი თვლიდა, რომ ებრაელთა პრობლემის გადაწყვეტა შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ დიდი სახელმწიფოების თანადგომით. აქედან გამომდინარე, იგი ცდილობდა მოესინჯა ნიადაგი ევროპულ სახელმწიფო მოღვაწეებთან ურთიერთობაში, მაგრამ პირველ რიგში საჭიროდ მიაჩნდა დიასპორაში გაფანტული ებრაელების კონსოლიდირება. ამ მიზნით, მისი ინიციატივით 1897 წლის 29-31 აგვისტოს შეიქცარიის ქალაქ ბაზელში შედგა სიონისტების პირველი კონგრესი, რომელსაც ესწრებოდა ორასზე მეტი დელეგატი 17 ქვეყნიდან, მათ შორის ქალებიც. კონგრესზე შეიქმნა „მსოფლიო სიონისტური ორგანიზაცია“ („World Zionist Organization“) და მის პირველ პრეზიდენტად არჩეულ იქნა თეოდორ შერცლი. ამიერიდან, სიონისტების მთავარი მიზანი გახდა ებრაელების დაბრუნება ისტორიულ სამშობლოში და იქ თავისი სახელმწიფოს შექმნა, რაც აისახა ე.წ. „ბაზელის დეკლარაციაში.“ ორგანიზაციის შეხედულებების პროპაგანდისტის თეოდორ შერცლის რედაქტორობით ვენაში 1897 წლიდან თვეში ერთხელ გამოდიოდა გაზეთი „Die Welt.“ თავად შერცლი მალალ შეფასებას აძლევდა ბაზელის კონგრესს და თვლიდა, რომ იქ მან შეძლო საფუძველი ჩაეყარა ებრაელთა სახელმწიფოსთვის. 1898 წლის 28-31 აგვისტოს ბაზელში შედგა სიონისტების მეორე კონგრესი, რომელზეც გადაწყდა ლონდონში შექმნილიყო „ებრაული კოლონიალური ბანკი“ ფილიალით იაფაში. ოფიციალურად მისი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო „ინგლის-პალესტინის კომპანია.“

სიონისტების კონგრესამდე, და მის შემდეგაც, თეოდორ შერცლი აქტიურ პოლიტიკურ საქმიანობას ეწეოდა. 1896 წლის ივნისში მან სცადა შეხვედრა სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-სთან, მაგრამ იგი მხოლოდ დიდმა ვეზირმა მიიღო, და ისიც, არა როგორც პოლიტიკური ლიდერი, არამედ როგორც ჟურნალისტი. თეოდორ შერცლმა ებრაელი საქმოსნების სახელით, სულთნის მთავრობას შესთავაზა დიდი ფინანსური დახმარება (50 მლ. გირვანქა სტერლინგი), რის სანაცვლოდ, ებრაელ ხალხს უნდა მიეღო უფლება დაბრუნებულიყო ისტორიულ სამშობლოში ოსმალური ადმინისტრაციის კონტროლით (Аминь Саид, Восстания арабов в XX веке, 167). ამ მოლაპარაკების ერთადერთი შედეგი ის იყო, რომ სიონისტების მეთაური დაჯილდოვდა „მეჯიდიის“ საპატიო ორდენით.⁶⁰

სტამბოლში განცდილი მარცხის შემდეგ თეოდორ შერცლი პირველად ჩავიდა პალესტინაში და 1898 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში ორჯერ შეხვდა ნ. მინაზე სტუმრად მყოფ კაიზერ ვილჰელმ II-ს, მაგრამ ამ შეხვედრამ ბევრი ვერაფერი შეცვალა. 1901 წლის 17 მაისს სულთანმა, რომელიც შიშით უყურებდა სიონიზმის პოლიტიკურ მომავალს, პროფ. ა. ვამბერის⁶¹ შუამდგომლობით, მანაც მიიღო თეოდორ შერცლი, მაგრამ განუცხადა, რომ პალესტინა ისლამური ქვეყანა იყო და ასეთად უნდა დარჩენილიყო მომავალშიც. ებრაელთა ეროვნული მოძრაობის ბელადი იმედგაცრუებული დარჩა და

სცადა მხარდაჭერა მოეპოვებინა ვატიკანში, შედეგ კი რუსეთში, მაგრამ ყველა მისი ცდა მარცხით დამთავრდა.

პოლიტიკური სიონიზმის ფუძემდებელი თეოდორ ჰერცლი გარდაიცვალა სულ 44 წლის ასაკში.⁶² მისი საქმე განაგრძეს თანამოაზრეებმა, რომელთა რიგებში იყო სიონისტური მოძრაობის ბევრი გამოჩენილი და ერთგული მოღვაწე. ბრიტანეთის მმართველ წრეებში მომწიფდა იდეა, რომლის თანახმად ებრაელთა კერა შეიძლებოდა შექმნილიყო აღმოსავლეთ აფრიკაში, კერძოდ უგანდაში, მაგრამ სიონისტების VII კონგრესმა 1905 წლის დამდეგს რუსი ებრაელების მოთხოვნით, კატეგორიულად უარყო „უგანდის გეგმა“ და აირჩია გზა პალესტინისკენ. სიონისტებს კარგად ესმოდათ, რომ ამ გზის გავლა შეუძლებელი იქნებოდა რომელიმე დიდი ევროპული სახელმწიფოს აქტიური მხარდაჭერის გარეშე. ასეთ სახელმწიფოდ, თეოდორ ჰერცლის თანამებრძოლს, ებრაელ ფილოსოფოსს მაქს ნორდაუს (Max Nordau, იგივე სიმჰა მეირი, 1849-1923) მიაჩნდა დიდი ბრიტანეთი. მიმართავდა რა ინგლისის მთავრობას, იგი წერდა: „ჩვენ ვიცით, რა გსურთ ჩვენგან თქვენ. ჩვენ უნდა ვიყოთ სუეცის არხის გუმბაგები, უნდა დავიცვათ თქვენი გზა ახლო აღმოსავლეთის გავლით ინდოეთისკენ. ჩვენ მზად ვართ შევასრულოთ ეს სამხედრო მისია, მაგრამ ამისათვის უნდა ვიცოდეთ, რომ თქვენ მოგვცემთ გადღიერების საშუალებას ამ ვალდებულების შესასრულებლად“ (Э.Тума, Национально-освободительное движение и проблема арабского единства, 212).

სიონისტების პრაქტიკული საქმიანობა განსაკუთრებით მიზანდასახული გახდა მათ მოძრაობაში ცნობილი ევროპული ბანკირების – როტშვილების ჩართვის შემდეგ. თეოდორ ჰერცლის არცთუ წარმატებული პოლიტიკური ნაბიჯების შემდეგ ნათელი გახდა, რომ ებრაელი ხალხის ისტორიულ სამშობლოში დაბრუნებისთვის ერთადერთ საშუალებად დარჩა პალესტინაში მიწების შესყიდვა, რაც მიუხედავად რთული ბარიერებისა, უცხოელებისთვის მაინც გახდა შესაძლებელი (В.Б.Литвин, Новая история арабских стран, 117; Peter Sluglet and Marion Farouk-Sluglett, The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria. 416). თეოდორ ჰერცლის შეძლებულმა თანამოაზრეებმა გადაწყვიტეს სწორედ ამ გზით მოემზადებინათ ნიადაგი პალესტინაში ებრაელთა სახელმწიფოს შექმნისთვის. განსაკუთრებული როლი ამ გეგმის განხორციელებაში შეასრულა ფრანგმა მეცენატმა ბარონ ედმონ დე როტშვილმა (Edmond James de Rothschild, 1845-1934), რომელმაც 1882 წელს დაიწყო მიწების შეძენა პალესტინაში და მათი გადაცემა ებრაელებისათვის, რომლებიც აღმოსავლეთ ევროპაში მძვინვარე დარბევებს გამოეცქნენ. 1889 წელს მან 25 ათასი ჰექტარი მიწა გადასცა „ებრაული კოლონიზაციის საზოგადოებას.“ ედმონ დე როტშვილმა 1887-1925 წლებში ოთხჯერ ჩავიდა პალესტინაში. მისი ფინანსური დახმარებით განხორციელდა პირველი 'ალია (1882-1903 წწ.), რის შედეგადაც პალესტინაში გადასახლდა 25 ათასზე მეტი ებრაელი, თუმცა მსურველი გაცილებით მეტი იყო. მაგალითად, უსახსრობის გამო იემენელი ებრაელების ნაწილმა პალესტინამდე ვერ ჩააღწია და ევკიპტეში დარჩა (Norman Stillman, The Jews of Arab Lands in Modern Times, 39). ახალმოსახლეთა მიერ დაარსებულ იქნა რამდენიმე ქალაქი, კერძოდ, ფეთახ თიკვა, რეხოვოთი, რიშონ ლე-ციონი, რომ-ფინა და ზიჰრონ-იაკობი. 1901 წელს სიონისტების V კონგრესზე შეიქმნა „ებრაელთა ეროვნული ფონდი,“ რომელიც ხელს უწყობდა ახალმოსახლეთა დამკვიდრებას პალესტინაში. მეორე 'ალიას დროს (1904-1914 წწ.) წმ. მიწაზე საცხოვრებლად გადავიდა 35-40 ათასამდე ებრაელი, რომელთა შორის იყვნენ გამოჩენილი სიონისტები ბერლ კანცელსონი (1887-1944), იოსებ შპრინცაკი (1885-1959), იცხაკ ბენ-ცვი (1884-1963) – ისრაელის მომავალი პრეზიდენტი (1952-1963 წწ.), დავიდ ბენ-გურიონი (დავიდ იოსებ გრინი, 1886-1973) – ისრაელის პირველი პრემიერ-მინისტრი (1948-1954 წწ.) და სხვები (Пут Сэмюелс. По тропам еврейской истории, 296). 1909 წელს ქ. იაფას გარეუბანში გაშენდა ბალი თელ-ავივი, რომელიც შემდეგ ისრაელის დედაქალაქი გახდა. იმავე წელს გაჩნდა პირველი სამხედრო-სამეურნეო დასახლება ტიბერიის (ქინნერეთის) ტბასთან – „კიბუცი დეგანა,“ რომელსაც დამოუკიდებლად შექმლო დაცევა თავი არაბთა მხრივ მოსალოდნელი თავდასხმისაგან. მეორე ალიას ერთ-ერთი ორგანიზატორი აარონ-დავი გორდონი (1856-1922) თვლიდა, რომ ებრაე-

ლი ხალხის დამკვიდრება ისტორიულ სამშობლოში შესაძლებელი იქნებოდა იმ შემთხვევაში, თუ იგი არ შემოიფარგლებოდა ინტელექტუალური საქმიანობით და მიწაზე ფიზიკური შრომით შექმნიდა თანამედროვე მეურნეობას (История еврейского народа, 466). ებრაელთა ჩასახლება პალესტინაში გაგრძელდა, რაც პირველ რიგში როტშილდების ოჯახის დამსახურება იყო. ედმონ დე როტშილდმა თავისი წვლილი „ალიას წარმატებაში ასე შეაფასა: უჩემოდ, სიონისტები ბევრს ეერაფერს მიაღწევდნენ, მაგრამ სიონიზმის გარეშე ჩემი საქმეც დაილუპებოდაო. სიონისტურ მოძრაობას და ებრაელთა დაბრუნებას პალესტინაში თან ახლდა ებრაული ენის (ივრითის) პროპაგანდა, რაც მის განახლებას და თანამედროვეობასთან შეთანხმებას გულისხმობდა. ამ საქმეს სათავეში ჩაუდგა ფილოლოგი-ლექსიკოგრაფი ელიეზერ ბენ იეჰუდა, რომელიც თვლიდა, რომ სწორედ ენის საშუალებით შეიძლებოდა მსოფლიოში გაფანტული ებრაელების გაერთიანება.“

სიონისტების პროპაგანდისტულ და პრაქტიკულ საქმიანობას პალესტინაში მოჰყვა არა მარტო გაღიზიანება განათლებულ მუსლიმთა წრეებში, არამედ ღია გამოსვლებიც. 1891 წლის გაზაფხულზე იერუსალიმის ა'იანების ერთმა ჯგუფმა სტამბოლში გაგზავნა მოთხოვნა შეწყვეტილიყო ებრაელებისთვის მიწების მიყიდვა და მათი დასახლება პალესტინაში. ეს თხოვნა შემდეგშიც განმეორდა, მაგრამ რეალური შედეგი მას არ მოუტანია. ოსმალეთის სარალაშეფის სპიკერი იუსუფ ალ-ხალიდი 1876 წელს შენიშნავდა, რომ იმ შემთხვევაშიც, თუ ებრაელთა მოძრაობა სამართლიანად ჩაითვლებოდა, პალესტინაში მშვიდობის შესანარჩუნებლად სიონიზმის შეჩერება აუცილებელი იყო. თუ ადრე, ანტისიონისტურ გამოსვლებს სპორადული ხასიათი ჰქონდა, ახაგაზრდა თურქების“ გადატრიალების შემდეგ არაბული პრესის დახმარებით არაბთა წინააღმდეგობის ფრონტი უფრო ორგანიზებული და მიზანდასახული გახდა. 1908 წლიდან სიონიზმთან ბრძოლაში ჩაება პალესტინის ორი გაზეთი – „ალ-ქარმალ“-ი ჰაიფაში და „ფილასტინ“-ი იაფაში. ორივე გაზეთის მფლობელი მართლმადიდებელი ქრისტიანები იყვნენ, რაც თითქოს ზრდავდა მუსლიმ მოსახლეობაზე მათი გავლენის არეალს, მაგრამ ანტისიონისტური პულატიფორმა მისაღები აღმოჩნდა არა მარტო რიგითი არაბებისთვის, არამედ ადმინისტრაციის წარმომადგენლებისთვისაც. „ალ-ქარმალის“ რედაქტორი ნაჯიბ ნასსარი და მისი მხარდამჭერი მუსლიმი პალესტინელები მოითხოვდნენ ებრაელებისთვის ეკონომიკური ბოიკოტის გამოცხადებას. ამ მიზნით, იაფაში სულაიმან ალ-ფარუკის მეთაურობით შეიქმნა ორგანიზაცია „ალ-ჰიზბ ალ-ვატანი ალ-‘უსმანი“, რომელიც არწმუნებდა მოსახლეობას, რომ სიონიზმი ემუქრებოდა ქვეყნის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ინტერესებს (Yehoshua Porath, The Political Awakening of the Palestinian Arabs, 379; ‘Abd al-‘Aziz ‘Awad, Mutaṣarrifiyya al-Quds, 132).

ყოველკვირეული გაზეთი „ალ-ქარმალი“ არ იყო კონსერვატიული, მხარს უჭერდა რეფორმებს და დეცენტრალიზაციას, მაგრამ მისი მთავარი დანიშნულება სიონიზმთან ბრძოლა გახდა. ამ თემაზე ხდებოდა სტატიების გადმობეჭდვა კაიროს, ბეირუთის, დამასკოს და სტამბოლის გაზეთებიდან. „ალ-ქარმალში“ გაჩნდა „გვერდი ქალებისათვის“, რომელსაც რედაქტორობდა ნაჯიბ ნასსარის მეუღლე, ერთ-ერთი პირველი არაბი ჟურნალისტი ქალი სადჰიჯ ნასსარი. მიმართავდა რა თავის თანამემამულეებს, იგი წერდა, რომ პალესტინელ მუსლიმ და ქრისტიან ქალებს ეკისრებოდათ საერთო პასუხისმგებლობა არაბული პალესტინის გადარჩენისათვის. ეს გამოჩენილი ჟურნალისტი ქალი პალესტინისთვის მთავარ საფრთხეს ხედავდა სიონიზმში და მის ასაცილებლად აუცილებლად თვლიდა მუსლიმებისა და ქრისტიანების გაერთიანებას.

გაზეთი „ალ-ქარმალი“ მხარს უჭერდა „ერთიანობა და პროგრესის კომიტეტს“, მაგრამ 1911 წლიდან სხვა პროარაბული ორგანიზაციების მსგავსად, ოპოზიციამდე გადავიდა, რადგანაც, თურქ პოლიტიკოსებს ბრალს სდებდა არაბთა ღალატში სიონისტების სასარგებლოდ. მისი ზოგადი თანამშრომელი, მაგალითად, დრუზი ინტელექტუალი „ალი ნასირ ად-დინი და ჟურნალისტი ჰამდი ალ-ჰუსაინი 1916 წელს აღმოჩნდნენ აჯანყებულ არაბთა რიგებში. გაზეთი გამოდიოდა 1944 წლამდე და შეწყვიტა არსებობა სამანდატო ადმინისტრაციის მოთხოვნით.

პალესტინის მეორე არაბული გაზეთი „ფილასტინ“-ი იზიარებდა ოსმალეთის ხელისუფლების პოზიციას მოუხედავად იმისა, რომ გამოცემლები იყვნენ მართლმადიდებლები „ისა და“ ალ-“ისა და მისი ბიძაშვილი იუსუფ ალ-“ისა. გაზეთი თვლიდა, რომ საჭირო იყო მუღლიმებისა და ქრისტიანების გაერთიანება სიონისტების წინააღმდეგ. მეჯლისების უფლებების გაფართოება და მიმდინარე რეფორმები, გაზეთის აზრით, ასუსტებდნენ ხელისუფლებას და ხელს უწყობდნენ სიონისტების კონტროლის დაწესებას პალესტინაზე. „ფილასტინ“-ის ფურცლებზე გამოითქვა მწვავე კრიტიკა იმ არაბი ნაციონალისტების მიმართ, ვინც პარიზის „არაბულ კონგრესზე“ ამკარად არ გაილაშქრა სიონიზმის წინააღმდეგ.

გაზეთმა „ფილასტინ“-მა გარკვეული როლი შეასრულა ტერმინ „პალესტინა“-ს პოლიტიკური შინაარსის დამკვიდრებაში და ესეც სიონიზმის წინააღმდეგ გაშლილი კამპანიის ნაწილი იყო. სახელწოდება „პალესტინა“⁴⁴ სულ უფრო ხშირად გამოიყენებოდა იერუსალიმის სანჯაყის აღსანიშნავად, მაშინ, როცა ტერმინი „სირია“ ან „ბილად სურიაჰა“ ნიშნავდა დამასკოს ვილაიეთს, და უფრო იშვიათად, ბეირუთის ვილაიეთს. ამგვარად, პალესტინის განცალკევების ტენდენცია სიონიზმის საფრთხით გამოწვეულ პატრიოტულ მოძრაობასთან („ალ-ვატანიზა“) ერთად, პირველი მსოფლიო ომის წინ კიდევ უფრო გაძლიერდა. ამ პროცესში მართლმადიდებელ არაბთა განსაკუთრებული წვლილი აღნიშნულია და შეფასებული მკვლევართა მიერ (Yehoshua Porath, *The Political Awakening of the Palestinian Arabs*, 359-360).

XX საუკუნის დამდეგს, განსაკუთრებით 1908 წლის შემდეგ ოსმალეთის პარლამენტში გააქტიურდა პალესტინელი დეპუტატების ბრძოლა სიონიზმის წინააღმდეგ. მაგალითად, პარლამენტის წევრები სა“იდ ალ-ჰუსაინი და რავჰი ალ-ხალიდი (1908-1912 წწ.) ცდილობდნენ საამჰარაოზე გამოეყენათ ის საფრთხე, რომელიც მათი აზრით, ემუქრებოდა პალესტინის სიონისტებისადმი. რაღაც ან-ნამაზში აცხადებდა, რომ პარლამენტში მისი მოღვაწეობის მთავარი მიზანი იყო სიონიზმთან ბრძოლა, ხოლო სა“იდ ალ-ჰუსაინი კატეგორიულად მოითხოვდა ებრაელებისთვის მიწების მიყიდვის აკრძალვას. 1913 წლის ივლისში სიონიზმის მოწინააღმდეგეებმა სცადეს ჩაეტარებინათ კონფერენცია ნაბულუსში, სადაც წარმოდგენილი იქნებოდა პალესტინის ყველა ქალაქი და გადამადგებოდა პრაქტიკული ნაბიჯები ანტისიონისტური საქმიანობის გააქტიურებისთვის. მართალია, ეს ცდა მარცხით დამთავრდა, მაგრამ მოსახლეობისა და ინტელიგენციის ერთი ნაწილის უკმაყოფილება ხელისუფლების უმოქმედობით, არ შენელებულა. სირიისა და ეგვიპტის ცხრა გავლენიანი გაზეთის ფურცლებზე 1911-1913 წლებში დაიბეჭდა 441 სტატია მიმართული სიონისტური მოძრაობის წინააღმდეგ. ამგვარად, პალესტინაში შექმნილი ვითარება გახდა ნაციონალისტებისა და „ახალგაზრდა თურქების“ დაპირისპირების ერთ-ერთი მიზეზი (Rashid Khalidi, *Ottomanism and Arabism*, 57-58); მისივე: *Arab Nationalism in Syria* 218-219).

„ახალგაზრდა თურქების“ ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ მმართველობის სისტემის გამკაცრებამ და 1909 წლიდან თურქული ნაციონალიზმის დაწერვამ ოსმალურ რეჟიმს დაუპირისპირა არაბული ნაციონალიზმი, რომელიც XX საუკუნის დამდეგს ნათლად გამოიკვეთა. იერუსალიმის მუთასარაოში „ალი ექრემ ბეი, ნამიქ ქემალის შვილი, თვლიდა, რომ იერუსალიმში ელემენტის დამკვიდრება პალესტინაში აუცილებლად გამოიწვევდა ადგილობრივი მუსლიმებისა და ქრისტიანების გაერთიანებას და დეცენტრალიზაციის მოთხოვნის გაძლიერებას. ამის დამადასტურებელი იყო პალესტინაში და სხვა არაბულ ქვეყნებში ისეთი რეფორმატორული საზოგადოებების წარმოქმნა, რომელთაც ურთიერთობა ჰქონდათ „დეცენტრალიზაციის პარტიასთან“ კაიროში. მსგავსი ორგანიზაციები არსებობდნენ ნაბულუსში, ჯვინში, ტულქარამში და იაფაში. ნაციონალისტები სვამდნენ პალესტინელი არაბების იდენტობის საკითხს და ცდილობდნენ განესაზღვრათ მათი ადგილი საარაბთაშორისო მოძრაობაში. სწორედ მათგან მიიღო „არაბთა კონგრესმა“ მხარდაჭერისა და თანადგომის დაპირება. განსხვავებული ვითარება იყო იერუსალიმში, სადაც არაბი ინტელიგენტები აქტიურად თანამშრომლობდნენ ადმინისტრაციასთან და ძირითადად პროოსმალურ ორიენ-

ტაციას იცავდნენ (Yehosha Porath, 373). პირველი მსოფლიო ომის წინ ეკონომიკური და სოციალური ვითარების გაუარესებამ და ჯერალდ ფაშას რეპრესიებმა საბოლოოდ გააქარწყლეს ოსმალეთის დახმარებით სიონიზმის შეჩერების და არაბული პალესტინის გადარჩენის ილუზია.

პალესტინელი არაბების პოზიცია არსებითად არ შეცვლილა არც პირველი მსოფლიო ომის წინ და არც ომის შემდეგ, მაგრამ ახლა, ასპარეზზე გამოვიდა პალესტინელების მთელი ჯგუფი, რომელიც ინგლის-საფრანგეთის კოლონიურ პოლიტიკას დაუპირისპირდა. შეიქმნა ოპოზიციური ორგანიზაციები, რომელთა აქტიურობები იყვნენ სუნიტი არაბები ნაბულუსიდან 'აენი 'აბდ ალ-ჰადი, რაფიკ ათ-თამიმი და მუჰამ-მად 'იზზათ დარეაზა. მართალია, პალესტინელები იზიარებდნენ სხვა არაბი ნაციონალიზმების მოთხოვნებს, მაგრამ ორგანიზაციულად და პოლიტიკურად ისინი მაინც პალესტინის საზღვრებში დარჩნენ, რაც იმის დამადასტურებელია, რომ ზოგიერთ არაბულ ქვეყანაში პანარაბიზმი რეგიონალური ნაციონალიზმის კონკურენციას აწყდებოდა (Muhammad Muslih, The Rise of Arab Nationalism, 179, 181-182).

ცალკეული არაბული ქვეყნების (ან რეგიონების) ინტერესების შეუთავსებლობა საერთო ინტერესებთან ხშირად არღვევდა არაბთა ერთიანობას, რაც ხელს აძლევდა სიონისტებს. პირველი მსოფლიო ომის წინ 10 წლის მანძილზე პალესტინაში ჩავიდა 35-40 ათასი ებრაელი. მართალია, მათი ნაწილი ცხოვრობდა მძიმე პირობების გამო უკან გაბრუნდა, მაგრამ წმ. მიწის ათვისების პროცესი გაგრძელდა. 1914 წელს პალესტინის ებრაელთა თემი 85 ათასამდე გაიზარდა. მათგან, 12 ათასი ცხოვრობდა სასოფლო-სამეურნეო დასახლებებში, 45 ათასი იერუსალიმში, 10 ათასი იაფაში, 7 ათასი საფედში, 5 ათასი ტიბერიაში და 3 ათასი ჰაიფაში (История еврейского народа, 465).

8. წინა აზიის არაბული ქვეყნები პირველი მსოფლიო ომის დროს და პიჯაზის აჯანყება

XX საუკუნის დამდეგს არაბული ქვეყნები ჩართული აღმოჩნდნენ დიდ სამხედრო-პოლიტიკურ კონფლიქტში, რომლის მთავარი მონაწილეები იყვნენ ევროპის დიდი სახელმწიფოები, ერთი მხრივ გერმანია-ავსტრია-უნგრეთის ბლოკი და მეორე მხრივ ანტანტა (ინგლისი, საფრანგეთი, რუსეთი).⁶⁵ ორ ბანაკს შორის დაპირისპირების მიზეზი იყო მსოფლიოს გადანაწილების მცდელობა, რაც გადაიზარდა ომში და მოიცვა არაბული ქვეყნები მას შემდეგ, რაც ოსმალეთი შეუერთდა გერმანია – ავსტრია-უნგრეთის ბლოკს. 1914 წლის 7 ნოემბერს შეიხ ალ-ისლამმა სტამბოლში გამოსცა ფათვა, რომლითაც მოუწოდა მუსლიმებს გაერთიანებულიყვნენ ჯიჰადში „ისლამის მტრების – ბრიტანეთის, საფრანგეთის და რუსეთის წინააღმდეგ“ (P.M. Holt, Egypt and the Fertile Crescent, 263). ოსმალეთის მმართველი ტრიუმფირატი იმედოვნებდა, რომ გერმანიის დახმარებით დაიბრუნებდა ეგვიპტეს და იმპერიის პოზიციებს განამტკიცებდა იმ არაბულ პროვინციებში, სადაც ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა მართვის სადავეებს.

პირველი მსოფლიო ომის წინ არც ერთი არაბული ქვეყანა არ წარმოადგენდა დამოუკიდებელ სახელმწიფოს: მალრიბის ქვეყნები საფრანგეთისა და ესპანეთის პროტექტორატის ქვეშ აღმოჩნდნენ, ლიბიაზე კონტროლი დააწესა იტალიამ, ეგვიპტე და სუდანი ფორმალურად კვლავ ოსმალეთის იმპერიის პროვინციებად ითვლებოდნენ, მაგრამ, ფაქტობრივად, ბრიტანეთის კოლონიურ ადმინისტრაციას ექვემდებარებოდნენ. აზიის არაბული ქვეყნები ისევ ოსმალეთის პროვინციებად დარჩნენ, ხოლო სპარსეთის ყურის და სამხრეთ არაბეთის ქვეყნებზე ქუვეითიდან 'ადენამდე ინგლისის პროტექტორატი გავრცელდა. ამ ქვეყნებს განაგებდნენ ე.წ. „ბრიტანეთის ინდოეთის“ მთავრობის მოხელეები.

პირველი მსოფლიო ომი შეეხო თითქმის ყველა არაბულ ქვეყანას, განსაკუთრებით კი სირია-პალესტინას და პიჯაზს, სადაც საომარი საქმიანობა გაიშალა. ინგლის-საფრანგეთის ბლოკი იყენებდა ეგვიპტის, სუდანის, ალუიის, თუნისის, მაროკოს და სპარსეთის ყურის ქვეყნების რესურსებს მაშინ, როცა გერმანია-ოსმალეთის ალიანსი ცდილობდა სირია-ლიბანის, პალესტინის და ერაყის გამოყენებას თავის ბაზად. გერმანიის მოკავშირე ოსმალეთის მთავარი მეტოქე ახლო აღმოსავლეთში იყო დიდი ბრი-

ტანეთი, რომელმაც XIX საუკუნის დამლევს მტკიცედ მოიკიდა ფეხი ეგვიპტეში. აქედან გამომდინარე, ოსმალეთ-გერმანიის სარდლობამ გადაწყვიტა სუეცის არხის გადალახვა და ეგვიპტის დაკავება, რისთვისაც აუცილებელი გახდა სირია-პალესტინაში დიდი სამხედრო ძალების თავმოყრა და მოსამზადებელი სამუშაოს ჩატარება.

1914 წლის ნოემბერში სირიაში ჩავიდა ტრიუმფირატის ერთ-ერთი წევრი ჯემალ ფაშა, რომელიც დაინიშნა ოსმალეთის IV არმიის სარდლად და ალჟურვა განსაკუთრებული სამხედრო-ადმინისტრაციული უფლებებით. ისარგებლა რა საომარი მდგომარეობით, ჯემალ ფაშამ გააუქმა ლიბანის ავტონომია, დააშალა ადგილობრივი საკონსულტაციო საბჭოები (მეჯლისები), შეზღუდა პრესის და რელიგიურ კონფესიათა საქმიანობა. არმიის შენახვა, მით უმეტეს საომარ ვითარებაში, მძიმე ტვირთად დააწვა ქვეყნის მოსახლეობას, რომელიც იძულებული გახდა ჩაბმულიყო სამხედრო-სტრატეგიული დანიშნულების ობიექტების მშენებლობაში. სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების და პირუტყვის ჩამორთმევა, სამხედრო ხელისუფლების მიერ დაწერადი განუკითხავობა, შიმშილობა და უპიძლეობა იყო შედეგი, რომელიც ქვეყანას ომმა მოუტანა. ასეთ ვითარებაში, ჯემალ ფაშას პანისლამისტური პროპაგანდა, რომელიც მიზნად ისახავდა ჯიჰადის დროშით არაბებისა და თურქების გაერთიანებას, ეფექტური არ გამოდგა. არაბები კარგად ხედავდნენ, რომ ფაქტობრივად, ოსმალეთის არმიის სათავეში იდგნენ გერმანელი ოფიცრები (ლიმან ფონ სანდერსი, კრესს ფონ კრესსენ-შტაინი და სხვა), რომლებიც მუსლიმების „მეგობრებად“ გამოცხადდნენ, მაგრამ ისინიც, ასევე „ურნამუნო ქვეყნის“ – გერმანიის ინტერესებს ემსახურებოდნენ. მიუხედავად ამისა, ისლამის და სულთან-ხალიფას გამაერთიანებელი ფაქტორი სირიაში და სხვა არაბულ ქვეყნებში ჯერ კიდევ მოქმედებდა, რაც არაბი ინტელიგენტების ერთ ნაწილს (‘აბდ არ-რაჰმან შაჰენდერი, მუჰამმად ქურდ ‘ალი და სხვები) კვლავ ოსმალეთისკენ უბიძგებდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც გერმანია-ოსმალეთის ბლოკმა სინას ფრონტზე მარცხი განიცადა, ამ სირიელი არაბების ორიენტაცია შეიცვალა. ნაციონალისტების ერთი ნაწილი, რომელიც „ალ-ფათის“ და „ალ-‘აშდის“ ორგანიზაციების წევრი იყო, ცდილობდა დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლაში ჩაერთო სხვა არაბული ქვეყნები და თანამოაზრედ განიხილავდა არა მარტო მექის შარიფს, არამედ მის მეტოქე ვაჰაბიტებსაც. რამდენადმე განსხვავებული იყო ლიბანელი ქრისტიანების, კერძოდ, მარონიტების პოზიცია: ისინი მხარს უჭერდნენ არაბთა დამოუკიდებლობას, მაგრამ ამავდროს, შესაძლებლად თვლიდნენ საფრანგეთის დახმარებით ე.წ. „დიდი ლიბანის“ შექმნას. ასეთი პოზიცია აწყობდა საფრანგეთს, რომელიც თავის დაინტერესებას ამ ქვეყნით ამართლებდა ისტორიულად ჩამოყალიბებული ურთიერთობით და რელიგიური ფაქტორით (A.H. Hourani, Syria and Lebanon, 41-42).

სირიაში ჩატარებული მოსამზადებელი სამუშაოს შემდეგ 1915 წლის იანვარში თურქები განლაგდნენ სუეცის არხის აღმოსავლეთ ნაპირზე. 1915 წლის თებერვლიდან 1916 წლის აგვისტომდე ჯემალ ფაშას არმიაში რამდენჯერმე სცადა არხის გადალახვა, მაგრამ უშედეგოდ. ინგლის-საფრანგეთის ფლოტი საიმედოდ აკონტროლებდა სუეცის არხს და წითელი ზღვის აუზს, ხოლო ბრიტანეთის 275 ათასიანი არმია, რომელიც არხის დასავლეთ ნაპირზე იყო გამაგრებული, გადაულახავ ბარიერს წარმოადგენდა თურქებისათვის, რომლებიც თავიდანვე სურსათისა და სასმელი წყლის ნაკლებობას განიცდიდნენ. ასეთ ვითარებაში, ბრიტანელებს, რომელთა ბაზად ეგვიპტე იქცა, შეეძლოთ არა მარტო შეეჩერებინათ მონინალმდევე, არამედ შეტევაზეც გადასულიყვნენ. სირია-პალესტინის ფრონტზე ბრიტანელთა წარმატებას ხელი შეუწყო რეგიონში არსებულმა ვითარებამ: ჯემალ ფაშამ რეპრესიები დაიწყო ებრაელ ახალ-მოსახლეთა წინააღმდეგ, რადგანაც მათ ანტანტის პოტენციურ მოკავშირედ თვლიდა. ებრაელების ერთი ნაწილი იძულებული გახდა ქვეყნიდან გაქცეულიყო, ხოლო მეორე ნაწილი, გარედან დახმარების მოლოდინში იყო. შეიქმნა პალესტინელი ებრაელების საიდულო ორგანიზაცია („Nili“), რომელიც ბრიტანეთს თვლიდა თავის განმათავისუფლებლად და სასარგებლო ინფორმაციას აწვდიდა მის სარდლობას. მიუხედავად დევნისა, სიონისტური მოძრაობის წევრის აარონ აარონსონის⁶⁶ მეთაურობით ორგანიზაცია 1917 წლამდე განაგრძობდა საქმიანობას.

გაითვალისწინა რა ეგვიპტესა და სხვა არაბულ ქვეყნებში არსებული ვითარება, ბრიტანეთის მთავრობამ მარკ საიქსის (Mark Sykes) ინიციატივით 1916 წელს კაიროში

შექმნა ე.წ. „არაბული ბიურო“ („Arab Bureau“), რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ჯ. კლაი-ტონი (Gilbert Clayton).⁶⁷ „ბიუროს“ ევალებოდა ინფორმაციის შეგროვება და მიწოდება ინგლისის მთავრობისათვის, რის საფუძველზეც ხდებოდა ბრიტანეთის პრაქტიკული ნაბიჯების დაგეგმვა. „არაბული ბიუროს“ თანამშრომელი იყო ცნობილი ინგლისელი მზვერავი თომას ედუარდ ლოურენსი (1888-1935), რომელიც ისტორიაში შევიდა პოლკენეი ლოურენსის ან „არაბეთის ლოურენსის“ (Lawrence of Arabia) სახელით. ბრიტანელი როზიდენტების მცდელობით, არაბთა შორის მოიძებნა ისეთი გავლენიანი ძალა, რომელთან „მეგობრობა“ ანტანტის ქვეყნებს და პირველ რიგში ბრიტანეთს, საგრძნობლად გაუადვილებდა მოქმედებას აზიის ფრონტზე. 1915-1916 წლებში ბრიტანეთის დახვეწილ კავშირი გააბა ჰიჯაზის შამშიმანთა ოჯახთან, კერძოდ მექის შარიფ ჰუსაინთან. განსაკუთრებული აქტუალობა ამ ურთიერთობამ შეიძინა მას შემდეგ, რაც დადასტურდა ხმები სტამბოლისა და მექას შორის არსებული დაძაბულობის შესახებ. ნიუელი ზღვის სანაპიროზე იემენიდან მაჰანამდე განლაგებული იყო ოსმალეთის რამდენიმე დივიზია, რაც ბრიტანეთისთვის მექის შარიფთან თანამშრომლობას აუცილებელს ხდიდა (А.М.Васильев, История Саудовской Аравии, 267).

ბრიტანეთის დაახლოება შამშიმანთა ოჯახთან დაიწყო უკვე 1913 წელს, როცა ჰუსაინის შვილი აბდ ალლაჰი, რომელიც ოსმალეთის პარლამენტის წევრი იყო, ჩავიდა კაიროში, როგორც ხედივ „აბბას II შილმის „საპატიო სტუმარი“ და აბდინის სასახლეში შეხვდა უმაღლეს კომისარ ლორდ კიტჩენერს. შეხვედრა განმეორდა 1914 წლის თებერვალში. ამ შეხვედრების შემდეგ აბდ ალლაჰი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ შამშიმანთა ოჯახის გადასარჩენად საჭირო იყო ოსმალეთისგან გათავისუფლება, რაც შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ ბრიტანეთის დახმარებით, მაგრამ მომავალ მოკავშირეებს შორის ურთიერთობა 1916 წლის მარტამდე ძირითადად რეზიდენტების მიმოსვლით და აქტიური მიმოწერით შემოიფარგლა.

ომის დაწყების შემდეგ ლორდი კიტჩენერი სამხედრო მინისტრად დაინიშნა, ხოლო მისი ადგილი დაიკავა ჰენრი მაკმაჰონმა (Henry McMahon), რომლის ზედამხედველობით და ჯ. კლაიტონის უშუალო ხელმძღვანელობით, ბრიტანეთის სამხედრო დაზვერვის ოფიცრები შეუდგნენ ჰიჯაზის აჯანყების მომზადებას. ოსმალეთის ტრიუმფირატის მოთხოვნა ჩართულიყო ჯიჰადში ურწმუნოების წინააღმდეგ, შარიფმა არ შეასრულა იმ მოტივით, რომ ნიუელ ზღვას აკონტროლებდნენ ინგლისელები და მათ ადვილად შეეძლოთ ჰიჯაზის პორტების ჩაქეცა, რაც დაანგრევდა მთელი რეგიონის სავაჭრო-ეკონომიკურ ცხოვრებას და შიშის გამოიწვევდა. ეს არგუმენტი იმდენად ძლიერი იყო, რომ სტამბოლს მისი უარყოფა არ შეეძლო. როგორც მართლმორწმუნე მუსლიმი, ჰუსაინი სიმბოლურად მაინც ჩაება ჯიჰადში: მისი ინიციატივით, მედინიდან დაშასკოში საზვიადო გაიგზავნა მოციქულის დროშა, რომელსაც გამარჯვება უნდა მოეტანა ოსმალეთის არმიისათვის. მართალია, ტრიუმფირატი გაიძეურად თვლიდა ჰუსაინს და არ ენდობოდა მას, მაგრამ ჯიჰადის დროს მოციქულის შთამომავლის წინააღმდეგ გადამჭრელი ზომების მიღებისგან ერთხანს თავს იკავებდა. (Timothy J. Paris, Britain, The Hashimites and Arab Rule, 22).

შარიფ ჰუსაინის დაახლოება ბრიტანეთთან დაკავშირებული იყო მის პირად ამბიციებთან და გეგმასთან: ანტანტის ქვეყნებისგან მან მოითხოვა გარანტია, რომ ომის შემდეგ შეიქმნებოდა ჰიჯაზისა და რიგი არაბული ქვეყნების გაერთიანებული სახელმწიფო. ამ მიზნის მისაღწევად მას აუცილებლად მიაჩნდა შეთანხმება სირიელ ნაციონალისტებთან, რომლებმაც უარი თქვეს პროოსმალურ ორიენტაციაზე და არაბთა დამოუკიდებლობის საკითხი დასვეს. სირიელები მზად იყვნენ მხარი დაეჭირათ ანტანტისთვის იმ შემთხვევაში, თუ აღიარებულ იქნებოდა არაბთა უფლებები პირველ რიგში აზიის არაბულ ქვეყნებზე (ადენის გამოკლებით). მომავალი არაბული სახელმწიფოს მეთაურად მოიაზრებოდა შარიფ ჰუსაინი. მოლაპარაკებას ერთიანი ფრონტის შექმნის შესახებ აწარმოებდა ჰუსაინის შვილი ფაისალ მკაცრი კონსპირაციის პირობებში, მაგრამ შეთქმულება მაინც გაიხსნა და 1915-1916 წლებში ჯერალ ფაშას მიერ დაწყებულ ტერორს ასობით სირიელი შეენირა. მექის შარიფის თხოვნა ლოიალობისა და ჯიჰადში მონაწილეობის სანაცვლოდ ჰიჯაზის ავტონომიურ, მემკვიდრეობით საამიროდ გამოცხადების და პატიმრობაში მყოფი არაბი ნაციონალისტების შეწყალების შესახებ, რომელიც 1916 წლის მარტში გაიგზავნა ენვერ ფაშას სა-

ხელზე, უპასუხოდ დარჩა (M.C.Лазарев, 110). 1916 წელს თურქებმა დამასკოში სიკვდილით დასაჯეს არაბი პატრიოტები შაფიკ მუ'აიად ალ-ჯაზბი, შუქრი ალ-ასალი, რუშდი ამ-შამა', ამირ 'უმარ ალ-ჯაზა'ირი და 'აბდ ალ-ჰამიდ აზ-ზაპრაფი. ბევრმა სიკვდილისჯილბა მოასწრო ქვეყნის დატოვება და ეგვიპტის შეაფარა თავი (Ph.S. Khoury, Urban Notables and Arab Nationalism, 76). ამავე დროს გავრცელდა ხმები შარიფ ჰუსაინის გადაყენებისა და მის ნაცვლად სხვა შარიფის დანიშვნის შესახებ, რაც მექამდეც მივიდა. პაშიმიანთა ოჯახი დარწმუნდა, რომ ტრიუმფირატი არ აპირებდა რაიმე სერიოზულ დათმობაზე წასვლას და ინგლისელების ნაქებებით გადაწყვიტა აქტიური მოქმედებაზე გადასულიყო.

ბრიტანელ რეზიდენტს კარგად ესმოდათ, რომ ჰიჯაზის ჩაბმა ომში ოსმალეთის წინააღმდეგ შესაძლებელი იქნებოდა იმ შემთხვევაში, თუ მისი მეტოქეები არაბეთის ნახევარკუნძულზე, კერძოდ, ვაჰაბიტები თავს შეიკავებდნენ მექაზე თავდასხმისაგან. აქედან გამომდინარე, მათი ყურადღების არეალში აღმოჩნდა ვაჰაბიტების ბელადი 'აბდ ალ-ჯაზიზ იბნ სა'უდი, რომელთანაც მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა ბრიტანელ რეზიდენტს უილიამ შექსპირს (William Shakespeare).⁶⁸ მეორე კოლონიური მოხელის პერსი კოქსის (Percy Cox)⁶⁹ მცდელობით, ბრიტანეთის მთავრობამ 1915 წლის 26 დეკემბერს მიაღწია შეთანხმებას 'აბდ ალ-ჯაზიზთან, რომლითაც მისი ხელისუფლების ქვეშ გაერთიანდა ნაჯდი, ალ-ჰასა, ალ-კათიფი, ალ-ჯუბაილი და მათზე დამოკიდებული ტერიტორია. ამიერიდან, ნაჯდის გამგებელი ვერ ჩაეროდა ქუვეიითს, ბაჰრეინის, კატარის და ომანის სანაპიროს საქმეებში, ვერ გასცემდა კონცესიით ან რაიმე სხვა პირობით თავის კონტროლირებად ტერიტორიას ბრიტანეთის ნებართვის გარეშე. სამაგიეროდ, ინგლისელები ვალდებულიყვნენ იღებდნენ, რომ დაიცავდნენ საამიროს უსაფრთხოებას და არ ჩაეროდნენ მის საშინაო საქმეებში. 'აბდ ალ-ჯაზიზმა საჩუქრად მიიღო იარაღი (20 ათასი შაშხანა) და 20 ათასი გირვანქა სტერლინგი. ამგვარად, ამ ხელშეკრულებით, რომელიც ხელმოწერული იქნა ალ-კათიფის მახლოდგან მდებარე კუნძულ დარინზე (აქედან 'დარინის' ან 'კათიფის ხელშეკრულება'), ნაჯდის საამირო ფაქტობრივად ბრიტანეთის პროტექტორატის მდგომარეობაში აღმოჩნდა. 1916 წლიდან, აღნიშნული ხელშეკრულების განსამტკიცებლად, ნაჯდს დაენიშნა ყოველთვიური სუბსიდია 5 ათასი გირვანქა სტერლინგის ოდენობით (A.M. Васильев. История Саудовской Аравии, 265). საამიროს დასავლეთი საზღვარი და ურთიერთობა ჰიჯაზის საშარიფოსთან განხილული არ ყოფილა და ხელშეკრულებაშიც არ აისახა, მაგრამ ინგლისელებმა შეძლეს დროებით მიეცათ უზრუნველყოფა ჰიჯაზის უსაფრთხოება საშიში მეზობლისგან, რამაც საშუალება მისცა პაშიმიანთა ოჯახს მთელი ყურადღება ოსმალეთთან ბრძოლაზე გადაეტანა.

1916 წლის 10 ივნისს შარიფ ჰუსაინის მოწოდებით ჰიჯაზში დაიწყო „არაბთა დიდი აჯანყება“ („აღ-სავრა ალ-არაბიია ალ-ქუბრა“), მაგრამ მისი პირველი ნაბიჯები არ გამოდგა წარმატებული. ჰუსაინის შვილების 'ალისა და ფაისალის ცდა აეღოთ მერინა, მარცხით დამთავრდა. ქალაქის თურქულმა გარნიზონმა ფახრი ფაშას მეთაურობით მოიგერია თავდასხმა. იმავე წლის 2 ივლისს სულთან-ხალიფას ბრძანებით შარიფ ჰუსაინი გადაყენებულ იქნა და მის ნაცვლად დაინიშნა 'ალი ჰაიდარ ფაშა, რომელიც ჰიჯაზში არც ჩასულა (M.C.Лазарев, Крушение турецкого господства на Аравском Востоке, 144-145). ეგვიპტიდან მიღებული დახმარების წყალობით 9 ივლისს აჯანყებულებმა შეძლეს მექის გათავისუფლება ოსმალთა გარნიზონისგან, ხოლო 1916 წლის სექტემბერში 'აბდ ალლაჰის ხელში გადავიდა ტა'იფი.

მიღწეული წარმატების შემდეგ ამბიციურმა ჰუსაინმა 1916 წლის 2 ნოემბერს მექაში, ინგლისელებთან შეთანხმებლად, თავი არაბთა მეფედ გამოაცხადა. შეიქმნა მთავრობა (მინისტრთა საბჭო), რომლის თავმჯდომარე გახდა 'ალი, საგარეო საქმეთა მინისტრი 'აბდ ალლაჰი და შინაგან საქმეთა მინისტრი ფაისალი. შეიხ 'აბდ ალლაჰ ას-სარაფჯმა დაიკავა თელის მოადგილის და მთავარი ყადის თანამდებობა. ამგვარად, წარმოიშვა არაბთა ელიკრატული, აბსოლუტური მონარქია, რომლის სათავეში იდგა ჰუსაინი. ბრიტანეთის კოლონიური ადმინისტრაცია თვლიდა, რომ ჰუსაინის „არაბთა მეფედ“ გამოცხადება დამატებით პრობლემებს შექმნიდა არაბეთის ნახევარკუნძულზე და მის გარეთაც. აქედან გამომდინარე, ანტანტამ შარიფი მხოლოდ

„პიჯაზის მეფედ“ აღიარა, და ისიც 1917 წლის იანვარში. სტამბოლთან დაპირისპირების შემდეგ მექის ჰაშიმიანთა ოჯახი მთლიანად დამოკიდებული აღმოჩნდა ბრიტანეთის სამხედრო-საფინანსო დახმარებაზე, რაც აიძულებდა მას გაეთვალისწინებინა ევროპელი მოკავშირის პოზიცია და მოთხოვნები.

ჰუსაინის მეფედ გამოცხადების შემდეგ ერთი წლის მანძილზე პიჯაზის მეჩეთებში ხუტბას ისევ ოსმალეთის სულთან-ხალიფას სახელზე აღავლენდნენ (Suleiman Mousa, The Rise of Arab Nationalism, 251). ისლამის წმ. მიწაზე დარჩა ოსმალეთის 20 ათასამდე ჯარისკაცი: 1916 წელს აქ იდგა IV არმიის მე-7 კორპუსი, რომელსაც შეუერთდა 58-ე ქვეითი დივიზია 'ალი ნაჯიზ ფაშას მეთაურობით. პიჯაზის რკინიგზის დაცვისთვის გადაწყდა ე.წ. „საექსპედიციო ნაწილის“ შექმნა, რომლის სარდალი უნდა ყოფილიყო მუსტაფა ქემალი, მაგრამ ფაქტობრივად, არაფერი არ შეიცვალა და რკინიგზას პიჯაზის ტერიტორიაზე ისევ ფახრი ფაშა აკონტროლებდა მედინიდან. გაზრდილ საფრთხესთან დაკავშირებით, რკინიგზის დაცვა ხელისუფლებამ გააძლიერა მხოლოდ იმ მომთაბარე ტომების დახმარებით, რომლებიც სულთან-ხალიფას ერთგულნი დარჩნენ. სარკინიგზო ხაზის გასწვრივ განლაგებული რაზმები შეიარაღებული იყვნენ გერმანული იარაღით და მათზე საერთო ზედამხედველობა ევალებოდა ჯემალ ფაშას.

მიუხედავად მკაცრი ცენზურისა, პიჯაზის აჯანყების შესახებ ცნობილი გახდა ოსმალეთის არმიის არაბი ჯარისკაცებისთვის, და მას, როგორც მოსალოდნელი იყო, ანტითურქული განწყობილების გაძლიერება მოჰყვა. არაბი სამხედროები მასობრივად ტოვებდნენ არმიას და შესაძლებლობის შემთხვევაში აჯანყებულებს უერთდებოდნენ. 1916 წლის ზაფხულში არაბეთის ნახევარკუნძულზე განლაგებული ოსმალური სამხედრო კონტინგენტის 8 ათასმა არაბმა ჯარისკაცმა და ოფიცერმა მიატოვა სამსახური. არაბი დეზერტირების რიცხვი დღითიდღე იზრდებოდა მეოთხე და მეექვსე არმიაში, ხოლო 25-ე დივიზია, რომელიც თითქმის მთლიანად არაბებით იყო დაკომპლექტებული, 1916 წლის სექტემბერში თურქი ჯარისკაცებით გადახალისდა. 1917 წელს ოსმალეთის სარდლობამ სირია-პალესტინის ფრონტზე შეცვალა მოქმედი არმიის თითქმის ყველა არაბი ოფიცერი, მაგრამ საერთო მდგომარეობა ამით არ შეცვლილა. როგორც ლიზან ფონ სანდერსი წერდა, „ჯემალ ფაშას არაბული პოლიტიკა სირიაში სრული კრახით დამთავრდა“ (M.C. Лазарев, Крушение турецкого господства, 174-178).

1916 წელს პიჯაზის განმათავისუფლებელ არმიაში ირიცხებოდა 30-40 ათასი მებრძოლი. სამხედრო ოპერაციების ხელმძღვანელობა დაეწავლა აჯანყებულთა მხარეს გადასულ არაბ ოფიცრებს, რომლებიც ადრე ოსმალეთის არმიაში მსახურობდნენ. მათ შორის იყო ეგვიპტელი 'აზიზ ალ-მისრი, რომელიც 1916 წლის სექტემბერში შარიფ ჰუსაინთან შეხვედრის შემდეგ მისი არმიის შტაბის უფროსად დაინიშნა, თუმცა ეს თანამშრომლობა მალე დაირღვა. 'აზიზ ალ-მისრი გამოვიდა მედინაზე შეტევის წინააღმდეგ, ვინაიდან თვლიდა, რომ პიჯაზის აჯანყება უნდა დამთავრებულიყო თურქებთან გარიგებით. გარდა ამისა, გავრცელდა ხმები, რომ ეგვიპტელ ოფიცრის საიდუმლო ურთიერთობა ჰქონდა მედინაში გამაგრებულ თურქულ გარნიზონთან. ალ-მისრი არ მალავდა, რომ პიჯაზის აჯანყების საბოლოო მიზანი, ე.ი. დიდი არაბული სახელმწიფოს შექმნა უტოპიური იყო, ხოლო შარიფის ოჯახთან თანამშრომლობა შეუძლებლად მიაჩნდა. აქედან გამომდინარე, 1917 წლის მარტში 'აზიზ ალ-მისრიმ პიჯაზი დატოვა და ეგვიპტეში დაბრუნდა (James Jankowski, Egypt and Early Arab Nationalism, 1908-1912, 257). მისი დავლით დაიკავა ერაყელმა შერი ას-სა'იდმა, რომელსაც ახლო მეგობრობა აკავშირებდა ფაისალთან და ინგლისელ ოფიცრებთან. პირადად ჰუსაინი ცუდად ერკვეოდა სამხედრო საქმეში და უპირატესობას ომის დრომოქმედ, ტრადიციულ მეთოდს ანიჭებდა, რაც ართულებდა მის ურთიერთობას უფრო განსწავლულ ახალგაზრდა ოფიცრებთან. აჯანყებაში აქტიურად ჩაება ჰაშიმიანთა მთელი ოჯახი: აღმოსავლეთის არმიას სარდლობდა 'აბდ ალლაჰი, ჩრდილოეთისას ფაისალი, ხოლო სამხრეთისას 'ალი.

1916 წლის ზაფხულში პიჯაზის აჯანყება მეტ-ნაკლები წარმატებით მიმდინარეობდა: შარიფის სრულ კონტროლს დაექვემდებარა რეგიონის ყველა საპორტო ქალაქი, მათ შორის იანბუ და ჯიდდა. თ. ლოურენსის და სხვა ბრიტანელი რეზიდენტების

მონაწილეობით, არაბები თავს ესხმოდნენ ჰიჯაზის რკინიგზას, მაგრამ მედინის ალენ-ბა არ მოხერხდა. მოციქულის ქალაქს თავგანწირვით იცავდა თურქული გარნიზონი „უდაბნოს ლომის“ სახელით ცნობილი ფახრი ფაშას („უმარ ფახრ ად-დინ ფაშა“) მეთაურობით. მედინისათვის ბრძოლა, რომელშიც აქტიურად მონაწილეობდა ამირ ზაიდი, არაბებსა და მათ ბრიტანელ მოკავშირეებს მოუხდათ 2 წლისა და 7 თვის მანძილზე. ინგლისელი და ფრანგი რეზიდენტები, რომლებიც ეჭვის თვლით უყურებდნენ ჰუსაინის არმიის შესაძლებლობას, ურჩევდნენ მას მთლიანად პარტიზანულ ომზე გადასულიყო, მწყობრიდან გამორყევან რკინიგზა და ამგვარად, მოეწყვიტა ჰიჯაზი სირიისაგან. აჯანყებულთა არმია იარაღის ნაკლებობას განიცდიდა, მაგრამ ინგლისელების მიერ გადაცემული ფულით ჰუსაინი და მისი შვილები მაინც ახერხებდნენ ბედუინების ჩაბმას საბრძოლო ოპერაციებში. მარტო 1917 წლის ივნისში, ზედიზედ არაბებმა 25 სარკინიგზო ხიდი ააფეთქეს. ჰიჯაზის აჯანყებაში მონაწილეობას და ჰუსაინზე გავლენის მოხდენას ცდილობდნენ ფრანგებიც, მაგრამ ბრიტანულ რეზიდენტებს კონკურენცია ვერ გაუწიეს (M.C. Лазарев, Крушение турецкого господства. 160, 166-167).

1917 წლის ივნისში არაბებმა ლორენსის და შეიხ ავდა აბუ ტაიბ-ის მეთაურობით დაამარცხეს თურქები მაანის სამხრეთით და ივლისში აიღეს „აჯაბა. ამ წარმატებით ჰიჯაზელები მოუახლოვდნენ სირია-პალესტინის ფრონტს, რამაც გააძნევა სირიელი არაბები, მაგრამ შეამფთავა ბრიტანეთის სარდლობა, ვინაიდან, ჰიჯაზის აჯანყების გავრცელება წინა აზიის არაბულ ქვეყნებზე არ შედიოდა მათ გეგმაში (Амин Санд, Восстания арабов в XX веке. 68-70). ინგლისელებმა გადანყიტეს, რომ დადგადრო საომარი მოქმედების სირია-პალესტინის ტერიტორიაზე გადატანისთვის, რაც წარმატების შემთხვევაში უზრუნველყოფდა ანტანტის სრულ სამხედრო-პოლიტიკურ უპირატესობას.

მას შემდეგ, რაც ბრიტანელების შეტევა ლაზასთან (1917 წლის მარტ-აპრილში) მარცხით დამთავრდა, სამხედრო ხელმძღვანელობაში ცვლილება მოხდა: 1917 წლის ივლისში მთავარსარდლად დაინიშნა გენერალი ე. ალენზი (Edmund Allenby, 1831-1936), რომელმაც გადაწყვიტა ფართო ფრონტით შეეტია მონაწილეებისთვის სუეცის აღმოსავლეთით. ფაისალ-ლორენსის არაბულ ჯარებებს უნდა ემოქმედათ მარჯვენა ფრონტზე ტრანსიორდონისა და ჰავრანის მიმართულებით და გზა გაეხსნათ დამასკოსაკენ. ამ დროისთვის, დაპირისპირებულ მხარეთა მდგომარეობა არ იყო თანაბარი: ე. ალენზის პყავდა კარგად შეიარაღებული და განვრთნილი არმია, რომელიც ეგვიპტიდან იღებდა სურსათს, მაშინ, როცა მეორე მხარე შიმშილობდა, ჰქონდა სამხედრო კონტინგენტის შევსების პრობლემა და დემორალიზებული იყო სუეცის გადართხვისას განცდილი მარცხის გამო. თურქებმა გადანყიტეს სინას ფრონტზე გაეგზავნათ 1917 წლის ზაფხულში შექმნილი ელიტარული კორპუსის „ილდირიმის“ ნაწილი, მაგრამ უგზოობის გამო მაშინ ეს ვერ მოხერხდა. ამასობაში, ე. ალენზის არმიამ 1917 წლის 31 ოქტომბერს გაარღვია მონაწილედგის ლაზა-ბერშეას (არაბ. „ბირ-ას-საბ“ „71 თავდაცვის ხაზი და ფაქტობრივად, გადანყიტა პალესტინის საკითხი. 1917 წლის 9 დეკემბერს ინგლისელებმა დაიკავეს იერუსალიმი და 11 დეკემბერს გენერალი ალენზი იაფას კარის გავლით შევიდა ნმ. ქალაქში. ბრიტანელ სარდალს თან ახლდნენ ფრანგი და იტალიელი ოფიცრები, აგრეთვე სამხედრო და პოლიტიკური მისიონების წარმომადგენლები. ე.ალენზიმ განაცხადა, რომ ჯვაროსნების ბრძოლა იერუსალიმისთვის გამარჯვებით სწორედ ახლა დამთავრდა, რაც მისი აზრით, ბრიტანეთის დამსახურება იყო.

სინას ფრონტზე მიღწეული წარმატებისა და იერუსალიმის დაკავების შემდეგ აქტუალური გახდა ნმ. მიწის პოლიტიკური სტატუსის და ადმინისტრაციული მოწყობის საკითხი. 1915 წლის მაკმაჰონ-ჰუსაინის მიმონერამ მექის შარიფს შეუქმნა ილუზია, რომ გამარჯვების შემდეგ პალესტინა არაბთა ხელში დარჩებოდა, მაგრამ არსებობდა ანტანტის ქვეყნებს შორის 1916 წლის მარტში პეტროგრადში დადებული საიდუმლო ე.წ. „საიქს-პიკოს შეთანხმება“, („Sykes-Picot Agreement“), რომლითაც ინგლისმა და საფრანგეთმა ომის დამთავრებამდე გაინაწილეს სირია-პალესტინის და ერაყის ტერიტორია. რუსეთი პრეტენზიას არ აცხადებდა არაბულ ქვეყნებზე, მაგრამ მოითხოვდა, რომ პალესტინის ნაწილზე, რომელიც იერუსალიმის სანჯაყს მოიცავდა,

დანესებულები საერთაშორისო კონტროლი. ამ შეთანხმების შესახებ არაბებისა და თურქებისათვის ცნობილი გახდა ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის შემდეგ, როცა 1917 წლის ნოემბერში რუსეთის ბოლშევიკურმა მთავრობამ ოფიციალურად გამოაცხადა მისი გაუქმების შესახებ და მოუწოდა აღმოსავლეთის მუსლიმ ხალხებს თავად გადაეწყვიტათ თავისი მომავალი. ინგლისი და საფრანგეთი გადაჭრით გაემიჯნენ „საიქს-პიკოს ხელშეკრულებას“, მაგრამ როგორც მალე გაირკვა, არ აპირებდნენ უარის თქმას ოსმალეთის ყოფილი პროვინციების განაწილებაზე. პალესტინის ოკუპაციის შემდეგ ინგლისმა წინ წამოსწია სიონისტების პრეტენზიები პალესტინაზე და სცადა იგი თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა.

1917 წლის 2 ნოემბერს ბრიტანეთის მთავრობამ გამოაქვეყნა თავისი საგარეო საქმეთა მინისტრის არტურ ბალფურის (Arthur James Balfur) წერილი, გაგზავნილი ბარონ როტშილდის⁷² სახელზე, სადაც ნათქვამი იყო, რომ მისი უდიდებულესობის მთავრობა კეთილგანწყობით ეკიდებოდა პალესტინაში ებრაელი ხალხის ეროვნული კერის („National home“) შექმნას. ეს დოკუმენტი ცნობილი გახდა „ბალფურის დეკლარაციის“ („Balfour Declaration“) სახელით და მას მხარი დაუჭირეს საფრანგეთის, იტალიის, აშშ-ს და სხვა ქვეყნების მთავრობებმა. მის მომზადებასა და გამოქვეყნებაში დიდი წვლილი შეიტანა ზაიმ ვეიცმანმა და იგი სიონისტური მოძრაობის პირველ დიდ პოლიტიკურ გამარჯვებად იქნა მიჩნეული (История еврейского народа, 519-520).

დასაპირის ებრაელები, განსაკუთრებით კი პალესტინის ტერიტორიაზე მცხოვრები იუდეველები აღფრთოვანებით შეხვდნენ „ბალფურის დეკლარაციას.“ ამ დროისთვის, იერუსალიმში უკვე 60 ათასიდან 80 ათასამდე ებრაელი ცხოვრობდა, რაც წმ. ქალაქში მათი უფლებების და ადგილის განსაზღვრას მოითხოვდა (A.L. Tibawi, Jerusalem. its Place in Islam and Aab History, 30). ეს საკითხი დასვა არტურ ბალფურისათვის 1918 წლის 30 მაისს გაგზავნილ წერილში ზაიმ ვეიცმანმა, რომელმაც ხაზი გაუსვა ებრაელთა სიძველეების არასახარბიელო მდგომარეობას. იგი წერდა: ჩვენ, ებრაელებს, ბევრი წმინდა ადგილი გვაქვს პალესტინაში, მაგრამ „გოდების კედელი“ ერთადერთია, რომელიც შემოგვრჩა ძველი აღთქმის დროიდან. ყველა დანარჩენი, ქრისტიანების ან მუსლიმების ხელშია და მძიმე მდგომარეობაში რჩება. ამის შემდეგ, იერუსალიმის კომენდანტმა ორნალდ სტრონმა, უფრო გვიან კი სამანდატო ადმინისტრაციამ სცადა იერუსალიმის მუფთისთან მოლაპარაკება და „პარამ ამ-შარიფის“ მიმდებარე სადავო ტერიტორიასთან დაკავშირებული საკითხის მოგვარება, მაგრამ სიონისტებსა და მუსლიმებს შორის ანტაგონიზმის გაძლიერებამ გამორიცხა მორიგების შესაძლებლობა (A.L. Tibawi, Jerusalem, 31-33).

ბრიტანეთის მიერ პალესტინის ოკუპაციამ, „ბალფურის დეკლარაციამ“ და „საიქს-პიკოს შეთანხმების“ გამოძიებებიდან დაბნეულობა შეიტანა ანტანტის მოკავშირე არაბთა რიგებში, რამაც შექმნა მათი თურქებთან დაახლოების შესაძლებლობა. ჯერ მალე ფაშას წარმომადგენელმა მოლაპარაკება გამართა ფაისალთან „აკაბაში. ასეთივე მანევრებს მიმართავდნენ ინგლისელები, რომლებიც ამტკიცებდნენ, რომ „საიქს-პიკოს შეთანხმება“, ბოლშევიკების მოგონილი იყო. ბრიტანეთის წარმომადგენელი, პროფესორი დ. მოკარტი 1918 წლის დამდეგს ჯიდდაში შეხვედრისას არწმუნებდა მარიუჟ უქსაინს, რომ არაბებს გარანტირებული ექნებოდათ ლირსული ადგილი მსოფლიოში, თუ ისინი შეძლებდნენ სიონისტებთან თანამშრომლობას პალესტინაში, რაც ბრიტანეთის სურვილი იყო. თურქების მცდელობა გარკვეული დამოების დაპირებით თავის მხარეს გადაეყვანათ ერთმორწმუნე არაბები, უშედეგოდ დამთავრდა, მაშინ, როცა ინგლისის დიპლომატიამ შეძლო შეენარჩუნებინა არაბი მოკავშირეების მხარდაჭერა (В.Б. Луцкий, Новая история арабских стран, 347-348; Timothy J. Paris, 44).

ოსმალეთ-გერმანიის პოზიციები სირია-პალესტინაში კიდევ უფრო გაუარესდა მას შემდეგ, რაც ფაისალის რაზმებს სირიის მომთაბარე ტომებიც შეუერთდნენ. თურქების წინააღმდეგ ბრძოლებში ჩაებნენ თვითმფრინავები და „აქლემების კავალერია“ („Imperial Camel Corps Brigade“). ინგლისელების გვერდით, ანტანტის საბრძოლო ოპერაციებში მონაწილეობდნენ ინდოელი, ავსტრალიელი და ახალ ზელანდიელი ჯარისკაცები. რაც შეეხება თურქებს, ამ დროს მათ სირიაში ჰყავდათ სამი (IV, VII,

VIII) არმია და გერმანიის აზიური კორპუსის ნაწილი. ჯერალ ფაშას სირიიდან განვეყის შემდეგ (1917 წ. 12 დეკემბერი) უმაღლესი სარდლობა თითქმის მთლიანად გერმანელი ოფიცერების ხელში გადავიდა, მაგრამ ამით, არსებითად, არაფერი არ შეცვლილა.

1918 წელს სულთან მეჰმედ VI-ის ინიციატივით ცენტრალურ პალესტინაში ოსმალეთის VII არმიის სარდლად დაინიშნა მუსტაფა ქემალი (მომავალი ქემალ ათათურქი), რომელიც აგვისტოს დამლევს ჩავიდა ნაბულუსში, სადაც იმყოფებოდა არმიის შტაბი. იმავე წლის შემოდგომაზე გენერალ ე. ალენების არმია ფართო მასშტაბიანი საომარი მოქმედება დაიწყო იერუსალიმის ჩრდილოეთით ნაბულუსის და ტულქარმის რაიონებში, აგრეთვე მდინარე იორდანის ნაპირებზე. პირველი მსოფლიო ომის ისტორიაში შევიდა ბრძოლა ნაბულუსის ველზე ან ბრძოლა მაჯიდუსთან (არაბ. „მარაქა მაჯიდუ“, „მარაქა საჰლ ნაბულუს“, ინგლ. „Battle of Megiddo“), რომელიც გაიმართა 1918 წლის 19-21 სექტემბერს. ამ ბრძოლაში ანტანტის ჯარებს სარდლობდა გენერალი ე. ალენები, ხოლო მის მოკავშირე არაბებს შარიათ ფაისალი. ოსმალეთ-გერმანიის ჯარების სათავეში იდგნენ გენერალი ოტტო ლიმბი ფონ სანდერსი და მუსტაფა ქემალი. მარცხისა და მძიმე დანაკარგების შემდეგ ოსმალეთ-გერმანიის ჯარმა ჩრდილოეთისკენ დაიხია. 23-28 სექტემბერს არაბებმა დაიკავეს ას-სალტი, მაანი, ზამზანი, დარა, მთელი ტრანსიორდანია და 1918 წლის ოქტომბრის დამდეგს ფაისალისა და ბრიტანეთის რაზმები დამასკოში შევიდნენ. ერთი თვის მანძილზე ანტანტის კოალიციის ხელში გადავიდა ბეირუტი, ტრიპოლი, ჰმსი და ჰალბი. თანამედროვე არაბი ისტორიკოსი ამინ საიდი სიამაყით აღნიშნავს, რომ „ძლევამოსილი არაბული რაზმების“ გამარჯვება პალესტინის სამხრეთ-დასავლეთით სოფელ ხან ტუჰანთან 1918 წლის 15 ოქტომბერს იყო რევანში დამარცხებაზე, რომელიც არაბებმა განიცადეს ოსმალეებისგან 1516 წელს პალესტინის ჩრდილოეთით მარჯ დაბიკზე⁷³ (Амин Саид, Восстания арабов в XX веке, 83). ომის დასასრულს მუსტაფა ქემალ ფაშა დაინიშნა არმიის სარდლად ლიმბი ფონ სანდერსის ნაცვლად, მაგრამ მდგომარეობის გამოსწორება არც გერმანელ და არც თურქ სარდლებს აღარ შეეძლოთ. 1918 წლის ნოემბრის დამდეგს არმია დაიშალა და მისი სარდალი სტამბოლში დაბრუნდა.

სირია-პალესტინის ფრონტზე ანტანტის ქვეყნებს გამარჯვება ბრიტანელებმა მოუტანეს, თუმცა მათ რიგებში იბრძოდნენ ფრანგებისა და იტალიელების მცირე რიცხოვანი რაზმები. 1918 წლის სექტემბერში სირიის ფრონტზე იმყოფებოდა საფრანგეთის აღმოსავლეთის ლეგიონის 7 ათასი ჯარისკაცი, ხოლო ოქტომბრის დამდეგს ფრანგების დესანტმა დაიკავა ბეირუტი და სირია-ლიბანის თითქმის მთელი სანაპირო (M.C. Lazarev. Крушение турецкого господства, 220). ე. ალენების არმიას შეუერთდა ებრაელებისგან დაკომპლექტებული ბატალიონი, რომელიც ისტორიაში შევიდა „ებრაული ლეგიონის“ („Jewish Legion“) სახელით.⁷⁴ ებრაელი ჯარისკაცები იბრძოდნენ იერუსალიმის ჩრდილოეთით და მდინარე იორდანის ველზე. ლეგიონის პირად შემადგენლობაში ირიცხებოდა ბევრი გამოჩენილი სიონისტი, კერძოდ, დავიდ ბენ-გურიონი, იცხაკ ბენ-ცვი, ლევი ეშკოლი და სხვა. ამ საშუალო ნაწილის ორგანიზატორი იყო სიონისტური მოძრაობის გამოჩენილი მოღვაწე ზეევ ჯაბოტინსკი.⁷⁵ ომის დამთავრების შემდეგ „ებრაული ლეგიონი“ დაიშალა, მაგრამ მისი ზოგიერთი წევრი შევიდა თავდაცვის გასამართლებულ რაზმებში, როგორც იყო, მაგალითად, 1920 წელს შექმნილი „ჰაგანა“ („თავდაცვა“). ომის შემდგომ პერიოდში დაწყებული მესამე ალიას დროს (1919-1923 წწ.) პალესტინაში ჩავიდა 40 ათასამდე ებრაელი, რასაც მოჰყვა არაბების გაღიზიანება და თავდასხმები ახალმოსახლეებზე. შეტაკებების დროს დაიღუპა „ებრაული ლეგიონის“ ყოფილი მეთაური კაპიტანი იოსებ ტრუმპელდორი.⁷⁶

1918 წლის 30 ოქტომბერს ეგეოსის ზღვაში, მუდროსის ყურეში ბრიტანეთის სამხედრო გემ „აგამემონონზე“ ოსმალეთის წარმომადგენლებმა ბრიტანელი ადმირალის კარნახით ხელი მოაწერეს ე.წ. „მუდროსის ზავს“, რომელიც ფაქტობრივად, იმპერიის სრული კაპიტულაციის პირობებს შეიცავდა. ოსმალური ადმინისტრაცია გაუქმდა ყველა არაბულ ქვეყანაში, სადაც ომამდე გარკვეული სახით კიდევ არსებობდა (სირია-პალესტინა, ლიბანი, ერაყი, ჰეჯაზი, „ასირი, იემენი“).

მსოფლიო ომმა უკიდურესად გააუარესა სირიის ისედაც არასახარბიელო მდგომარეობა, გამოფიტა მისი რესურსები. არაბი მკვლევრის ჯორჯ ანტონიუსის ვარაუდით, ომის დროს მიმძიმისგან დაიღუპა 300 ათასი სირიელი, ბევრი არაბი პატრიოტი ჯერმალ ფაშას ბრძანებით ჩამოახრჩვეს დამასკოსა და ბეირუთში (J. Antonius, *The Arab Awakening*, 241). მიუხედავად ასეთი მსხვერპლისა, სირიელებმა ვერ მოიპოვეს თვით-გამორკვევის უფლება და ქვეყნის მომავალი ისევ უცხო სახელმწიფოების, კერძოდ ინგლის-საფრანგეთის გადასაცემი იყო. სირია-პალესტინაში დამყარდა ბრიტანეთის საოკუპაციო რეჟიმი, ხოლო ლიბანი ფრანგებმა დაიკავეს. საფრანგეთის მთავრობა თვლიდა, რომ დადგა „საიქს-პიკოს საიდუმლო შეთანხმებით“ გათვალისწინებული გარიგების შესრულების დრო. სირია დაიყო სამ ნაწილად: 1) დასავლეთის რეგიონი (ლიბანის, ლატაკიის და ალექსანდრეტას ჩათვლით) განკუთვნილი იყო საფრანგეთისთვის; 2) სამხრეთ სირია, რომელიც მოიცავდა პალესტინას, დაექვემდებარა ბრიტანეთის კონტროლს; 3) აღმოსავლეთის რეგიონის (ტრანსიორდანიი და სირიის ნაწილი) გუბერნატორად მოიარჩებოდა შარიფ უსაიდის მესამე ვაჟი ფაისალი (Sulciman Mousa, *The Rise if Arab Nationalism*, 251). ომის დროს და ომის შემდეგაც ფაისალი აქტიურად მონაწილეობდა ოსმალეთის არაბული პროვინციების მომავალთან დაკავშირებულ მოლაპარაკებებში. 1916 წელს იგი პირველად შეხვდა ხაიმ ვეიცმანს⁷⁷ და მასთან თანამშრომლობაზე დათანხმდა იმ პირობით, რომ სიონისტები ხელს არ შეუშლიდნენ არაბთა სახელმწიფოს შექმნას სირიასა და ერაყში. ომის დამთავრების შემდეგ ფაისალი ორჯერ ჩავიდა ევროპაში არაბთა ინტერესების დასაცავად, მაგრამ მისი მოთხოვნა წინააღმდეგობაში მოვიდა გამარჯვებული მხარის გეგმებთან.

1918 წლის მარტში ხაიმ ვეიცმანის ინიციატივით და ბრიტანეთის ხელისუფალთა მხარდაჭერით ჩამოყალიბდა „პალესტინის სიონისტური კომისია“, რომელსაც უნდა შეესწავლა ვითარება ომის შემდგომ პალესტინაში და შეემუშავებინა სათანადო რეკომენდაციები, მაგრამ იგი არაბების წინააღმდეგობას შეხვდა.

1919 წლის 18 იანვარს დაიწყო პარიზის სამშვიდობო კონფერენცია (Paris Peace Conference), რომელშიც მონაწილეობდა 32 სახელმწიფო და მიზნად ისახავდა პირველ მსოფლიო ომში გამარჯვებულთა დაზავებას დამარცხებულ მხარესთან. კონფერენციას ესწრებოდა სიონისტების დელეგაცია, რომლის ხელმძღვანელმა ხაიმ ვეიცმანმა განაცხადა, რომ ევროპის სახელმწიფოებს შეეძლოთ ხელი შეეწყობა პალესტინაში ებრაელების და არაბების მშვიდობიანი თანაარსებობისთვის მას შემდეგ, რაც წმ. მიწაზე კანონიერად შეიქმნებოდა „ებრაელთა კერა“. თებერვალში ევროპაში ჩავიდა ფაისალი, რომელმაც მოითხოვა აზიის არაბული ქვეყნების კონფედერაციის შექმნა და აღნიშნა, რომ სურდა ეთანამშრომლა ევროპის სახელმწიფოებთან, მაგრამ ეს არ მოხდებოდა არაბთა კანონიერი მოთხოვნების იგნორირების შემთხვევაში. ხაიმ ვეიცმანთან და სხვა სიონისტებთან შეხვედრისას ფაისალმა განაცხადა, რომ იგი არ უარყოფდა „პალესტინის დეკლარაციას“ და მხარს უჭერდა ებრაელების მშვიდობიან თანაარსებობას არაბებთან, მაგრამ კატეგორიულად გამორიცხავდა პალესტინაში ებრაული სახელმწიფოს შექმნის შესაძლებლობას (История еврейского народа, 521).

1919 წლის 6 ივნისს ფაისალის ინიციატივით შედგა სრულიად სირიის კონგრესი, რომელსაც დაესწრო სირია-პალესტინის და ლიბანის 89 დელეგატი, რომელთაგან 40% იყო დამასკოს, ჰამას, ჰალეების და ჰიმსის წარმომადგენელი. დელეგატებს შორის თავი იჩინა უთანხმოებამ, მაგრამ უმრავლესობამ მხარი დაუჭირა ქვეყნის დამოუკიდებლობას. ფაისალი ცდილობდა რადიკალურად განწყობილი ნაციონალისტების დამოშინებას და ყოფილ მოკავშირეებთან მორიგებას. 1920 წლის დამდეგს მან მიაღწია შეთანხმებას საფრანგეთის პრემიერ-მინისტრ კლემანსოსთან, რითაც სცნო საფრანგეთის პრეტენზია ლიბანზე. ამ შეთანხმებით, არაბთა უფლებები გავრცელდებოდა სირიაზე, მაგრამ დრუზები მიიღებდნენ ავტონომიას, ხოლო ბიკა'ა იქნებოდა ნეიტრალური ზონა. საფრანგეთი იტოვებდა უფლებას ყოფილიყო არაბთა სახელმწიფოს „მფარველი და მრჩეველი“ (Новейшая история арабских стран Азии, 25).

რაც შეეხება ლიბანელ ქრისტიანებს, ისინი არ ეწინააღმდეგებოდნენ არაბული სახელმწიფოს შექმნას, მაგრამ თვლიდნენ, რომ მათი ქვეყანა საფრანგეთის მფარველობაში უნდა დარჩენილიყო. ასეთი პოზიცია დაემთხვა 1919 წლის სექტემბერში მიღწეულ ბრიტანეთ-საფრანგეთის შეთანხმებას, რომლის თანახმად, 1 ნოემბრიდან ინ-

გლისელებს თავისი ჯარი უნდა გაეყვანათ სირიიდან, მაგრამ არა პალესტინიდან. სირია-ლიბანის სანაპირო ზოლი კილიკიამდე, აგრეთვე დამასკო, ჰიმსი, ჰამა და ჰალეები უნდა გადასულიყო საფრანგეთის ხელში, ხოლო ქვეყნის შიდა რაიონები (აღმოსავლეთ სირია) არაბებისთვის იყო განკუთვნილი (A.L.Hourani, Syria and Lebanon, 53; P.M.Holt, Egypt and the Fertile Crescent, 283).

1920 წლის 6-7 მარტს სირიის კონგრესის სესიამ კატეგორიულად უარყო „კლემანსო-ფაისალის შეთანხმება“ და სირია გამოაცხადა დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ „მის ბუნებრივ საზღვრებში“, რომელიც მოიცავდა ლიბანსა და პალესტინას. შეიქმნა კონსტიტუციური მონარქია, მეფედ დამტკიცდა ფაისალ ბ. ჰუსაინი, ხოლო პრემიერ-მინისტრი გახდა ფაისალის ადმინისტრაციის მეთაური, სირიელი „ალი რიდა ფაშა არ-რიჰაბი, ოსმალეთის არმიის ყოფილი გენერალი და „ფათათ“-ის წევრი, რომელიც ომის დროს დაუახლოვდა ფაისალს. არ-რიჰაბი იმდროინდელ სირიაში ყველაზე გამოცდილი ოფიცერი იყო, მაგრამ როგორც პოლიტიკური მოღვაწე, ანგარიშს არ უწევდა რადიკალ ნაციონალისტებს და ფრანგებთან ურთიერთობაში უფრო მეტი პრაგმატიზმის გამოჩენას ცდილობდა, რაც მალე მისი გადაწყვეტების მიზეზი გახდა. ფაისალ ბ. ჰუსაინის გარემოცვაში გამოირჩეოდა კიდევ ერთი სირიელი, ალ-ბაქრის შარიფების გვარის წარმომადგენელი ნასიბ ალ-ბაქრი, რომელიც ფაისალის პირადი მრჩეველი გახდა. ორივე სირიელი ეუთვნოდა არაბი ნაციონალისტების იმ ჯგუფს, რომელიც სირიაში საპარლამენტო მონარქიის შექმნას უჭერდა მხარს (Muhammad Muslih, The Rise of Local Nationalism, 172-173).

სირიის კონგრესის დეკლარაციაში ხაზგასმული იყო სირია-ერაყის ეკონომიკური ერთიანობის აუცილებლობა. ამავე დროს, დამასკოში შედგა „ერაყის კონგრესი“, რომელმაც ჩათვალა, რომ ფაისალის ძმა 'აბდ ალლაჰი უნდა გამხდარიყო დამოუკიდებელ ერაყის სახელმწიფოს მეთაური. როგორც მოსალოდნელი იყო, ევროპის სახელმწიფოებმა უარყვეს დამასკოში მიღებული გადაწყვეტილებები და საკითხი განსახილველად გაიტანეს სან-რემოს კონფერენციაზე (Амин Саид, Восстания арабов в XX веке. 90; Ph.S.Khoury, Urban Notables and Arab Nationalism, 90-91; P.M.Holt, Egypt and the Fertile Crescent, 283-284). ევროპის სახელმწიფოების პოზიციამ გააძლიერა არაბი ნაციონალისტების წინააღმდეგობა, რის შედეგად 1919 წლის თებერვალში დამასკოში შეიქმნა საარაბთაშორისო „არაბული დამოუკიდებლობის პარტია“ („ჰიზბ ალ-ისთიკლალ ალ-‘არაბი:“). რომელიც სეკულარული ხასიათის გაერთიანება იყო, მაგრამ ამირ ფაისალის მხარდაჭერით სარგებლობდა. ახალ პარტიაში გაერთიანდნენ „ალ-‘აჰდ“-ის და „ალ-ფათათ“-ის არალეგალური ორგანიზაციების წევრები – სა'იდ ჰაიდარი, ას'ად დაღირი, ფაეზი ალ-ბაქრი, 'აბდ ალ-კადირ ალ-‘აზმი, სალიმ 'აბდ არ-რაჰმანი, ფა'იზ აშ-შიჰაბი და მუჰამმად 'იზზათ დარეაზა (მდივანი) (Muhammad Muslih, The Rise of Local Nationalism, 175-176). პარტიის წევრები აქტიურად ჩაებნენ განმათავისუფლებელ მოძრაობაში და 1925 წლის აჯანყებაშიც მონაწილეობდნენ.

9. სამანდატო რეჟიმის ხასიათი სირია-ლიბანსა და პალესტინაში, ტრანსიორდანის საამიროს წარმოქმნა

1920 წლის 19-26 აპრილს ქ. სან-რემოში (იტალია) შედგა ანტანტისა და მისი მოკავშირე ქვეყნების კონფერენცია. დღის წესრიგში იდგა ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორიის განაწილების საკითხი, რაც პირველ რიგში არაბული პროვინციების სტატუსის გასაზღვრას გულისხმობდა. კონფერენციაზე ერთა ლიგის ეგიდით შეიქმნა ე.წ. „სამანდატო სისტემა“, რომელიც გულისხმობდა ოსმალეთის ყოფილ პროვინციებში ისეთი რეჟიმის შექმნას, რომელსაც ექნებოდა სახელმწიფოებრივი ატრიბუტები, მაგრამ რეალური ძალაუფლება დარჩებოდა მანდატარი ქვეყნის ხელში. სან-რემოს კონფერენციამ ბრიტანეთის სამანდატო ტერიტორიად გამოაცხადა ერაყი და პალესტინა, ხოლო საფრანგეთს გადაეცა სირია და ლიბანი. კონფერენციამ გაიზიარა „ბალ-ფურის დეკლარაციის“ მოთხოვნა, რომლის თანახმად, სამანდატო ტერიტორიაზე უნდა ყოფილიყო პოლიტიკური, ადმინისტრაციული და ეკონომიკური პირობები „ებრა-

ელთა კერის" შექმნის უზრუნველსაყოფად. სამანდატო ტერიტორიების არაბი მოსახლეობის სურვილი და მოთხოვნები არ ყოფილა მსჯელობის საგანი. იგივე შეიძლება ითქვას პარიზის მახლობლად ხელმოწერილ ე.წ. „სეერის სამშვიდობო ხელშეკრულებაზე“ (1920 წ. 10 აგვისტო), რომლითაც თურქებმა ოფიციალურად თქვეს უარი ყოფილ არაბულ პროვინციებზე.

ევროპის სახელმწიფოების „სამშვიდობო გადაწყვეტილებებმა“ არაბთა საერთო უმცაყოფილება გამოიწვია. სირიელმა ნაციონალისტებმა, რომლებიც საყვედურობდნენ ფაისალს „შემთხმებლური“ პოლიტიკის გამო, აიძულეს მეფე მთავრობაში შეეყვანა რადიკალურად განწყობილი მოღვაწეები – ჰაშიმ ალ-ათასი (პრემიერ მინისტრი), იუსუფ ალ-აზმა (ოსმალეთის არმიის ყოფილი ოფიცერი) და აბდ არ-რაჰმან შაჰბენდარი. ფაისალი აღმოჩნდა თავისივე გარემოცვის ტყვეობაში და ფაქტობრივად დაკარგა მართვის სადავეები, მაგრამ მაინც ცდილობდა ანტანტის ქვეყნებთან მორიგებას და სტიქიური განმათავისუფლებელი მოძრაობის სასურველი მიმართულებით წარმართვას, რაც შეუძლებელი აღმოჩნდა. საფრანგეთის არმიის სარდალმა გენერალმა ანრი გურომ (Henri Gouraud)⁷⁸ ულტიმატუმი წაუყენა ფაისალს და მოსთხოვა ჯარის დაშლა, სამანდატო რეჟიმის აღიარება და ექსტრემისტი ნაციონალისტების გაძევება, რაც უნდა შესრულებულიყო ოთხი დღის ვადაში. ფაისალი მზად იყო მიეღო ულტიმატუმი, მაგრამ წააწყდა სირიელების წინააღმდეგობას: მის რეზიდენციას თავს დაესხნენ უმცაო-ფილო ნაციონალისტები და მეფემ თავის უანდარმებს უბრძანა ნესრიგი დაემყარებინათ ქალაქში. შეტაკებას მოჰყვა მსხვერპლი, რამაც კიდევ უფრო გააართულა მდგომარეობა (Ph.K. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, 91-92). 1920 წლის ივლისში საფრანგეთის 60 ათასიანი არმია გენერალ ანრი გუროს მეთაურობით დამასკოსაკენ დაიძრა. სირიელებმა, რომელთაც სათავეში ჩაუდგა ფაისალის სამხედრო მინისტრი, სცადეს წინააღმდეგობა გაეწიათ ფრანგებისათვის და გზა დაკეტეს დამასკოს დასავლეთით მისალუნთან (ხან მაიჰალუნ), მაგრამ დამარცხდნენ. 24 ივლისი, როცა დამასკოს დამცველები გმირულად დაეცნენ ფრანგებთან ბრძოლაში, სირიაში გლოვის დღედ იქცა. სირიის დამოუკიდებლობის გამოცხადებიდან თვენახევრის შემდეგ, 1920 წლის 25 ივლისს ფრანგები დამასკოში შევიდნენ. მეფე ფაისალი იძულებული გახდა ძალაუფლება გენერალ გუროსთვის გადაეცა და ქვეყიდან წასულიყო. დარას გაავლით დამბოხებელი მონარქი ჩავიდა ჰაიფაში, სადაც იგი პატივით მიიღო ბრიტანეთის უმაღლესმა კომისარმა (A.Hourani, *Syria and Lebanon*, 51-54). წინააღმდეგობის ფრონტის 32 მონაწილე ფრანგებმა დაუყოვნებლივ სიკვდილით დასაჯეს, დანარჩენებმა კი თავი შეაფარეს პალესტინას, ეგვიპტეს და ერაყს.

სირიის ბედი გაიზიარა მეზობელმა ლიბანამც. მართალია, შუა საუკუნეებიდან მოკიდებული, ლიბანი ყოველთვის ფრანგულად საკულტურო ქვეყნად ითვლებოდა, მაგრამ საფრანგეთის საოკუპაციო რეჟიმს აქაც შეხვდა წინააღმდეგობა. ლიბანელი ნაციონალისტების ერთმა ჯგუფმა, რომელშიც სხვადასხვა კონფესიების წარმომადგენლები (ქრისტიანები, მუსლიმები) გაერთიანდნენ, წამოაყენა ლიბანის დამოუკიდებლობის, ნეიტრალიტეტის და სირიასთან მჭიდრო კავშირის მოთხოვნა, მაგრამ ფრანგებმა დაპატიმრეს და მკაცრად დასაჯეს ამ ჯგუფის წევრები (Амин Санд. Восстания арабов в XX веке. 92-96). 1920 წლის 1 სექტემბერს გენერალმა ა. გურომ ოფიციალურად გამოაცხადა, რომ შეიქმნა საფრანგეთის სამანდატო „დიდი ლიბანი“, რომელშიც შევიდა ადრინდელი მუთასარრიფია, მთელი სანაპირო ზოლი ტრიპოლიდან სურამდე, ბიკას ველი და ლიბანის მთიანეთის დასავლეთი ნაწილი (Камаль С.Салхи, Очерки по истории Ливана, 242). ამგვარად, სირიასა და ლიბანში დამყარდა სამანდატო რეჟიმი, რომელიც მეორე მსოფლიო ომის დამთავრებამდე გაგრძელდა. რაც შეეხება ბრიტანეთის სამანდატო ტერიტორიას პალესტინაში, აქ მოვლენები სხვა გზით განვითარდა, რაც, პირველ რიგში ტრანსიორდანის საკითხით იყო განპირობებული.

სან-რემოს კონფერენციისა და სამანდატო რეჟიმის შექმნის შემდეგ პალესტინის უმაღლესი კომისარი ჰერბერტ სამუელი 1920 წლის აგვისტოში ჩავიდა ას-სალტში (მდ. იორდანის აღმ. ნაპირზე) და შეხვდა ტრანსიორდანის ტომთა ბელადებს, რომელთაც განუცხადა, რომ ბრიტანეთის მთავრობას სურდა საშუალება მიეცა არაბებისთვის შეექმნათ თავისი ადმინისტრაცია ტრანსიორდანიაში. მას მხედველობაში ჰქონდა ვრცელი ტერიტორია მდინარე იორდანის და მკედარი ზღვის აღმოსავლეთით,

რომელიც „საიქს-პიკოს ხელშეკრულებაში“ ტრანსიორდანიის სახელით იყო მოხსენიებული, ხოლო „სან-რემოს ხელშეკრულებით“ ბრიტანეთის სამანდატო რეჟიმს დაექვემდებარა. თავისივე ინტერესებიდან გამომდინარე, ინგლისელებმა გადაწყვიტეს ტრანსიორდანიაში შეექმნათ საამირო, რომელიც ნაწილობრივ მაინც დაკმაყოფილებდა პიჯაზის ჰამშიმანთა შარიფების ამბიციებს. ამ საკითხის გარშემო გამართული კონსულტაციების დროს გამოიკვეთა შარიფ შუსაინის მეორე ვაჟის 'აბდ ალლაჰის კანდიდატურა. ბრიტანელ კოლონიურ მოხელეებს შორის ბევრი თვლიდა, რომ 'აბდ ალლაჰ ბ. შუსაინი არ იყო ფანატისკი, შეეძლო რჩევის მიღება და პროინგლისური ორიენტაციით გამოირჩეოდა (Е.А.Лебедев, Создание Трансиордании..., 110). იგი აქტიურად მონაწილეობდა პიჯაზის აჯანყებაში და თავისი წვლილი შეიტანა გამარჯვებაში. თ. ლოურენსი თავის საიდუმლო მოხსენებაში წერდა, რომ 'აბდ ალლაჰს არაბები გონიერ და შორსმჭვრეტელ მოღვაწედ თვლიდნენ, რაც ემთხვეოდა მის პირად ამბიციებს (Timothy J. Paris, Britain, The Hashemites and Arab Rule, 18-19). 1920 წლის ნოემბერში 500 კაციან რაზმთან ერთად იგი იმყოფებოდა მა'ანში, საიდანაც 21 მარტს 'ამ-მანში გადავიდა. სწორედ ამ დროს, კაიროში, უინსტონ ჩერჩილის თავმჯდომარეობით მიმდინარეობდა ბრიტანეთის კოლონიური ადმინისტრაციის თათბირი, რომელმაც განიხილა პალესტინის სამანდატო ტერიტორიის შეცვლის და ტრანსიორდანიის ცალკე გამოყოფის საკითხი. რამდენიმე დღის შემდეგ უ. ჩერჩილი იერუსალიმში შეხვდა 'აბდ ალლაჰს და ბრიტანეთის მთავრობის სახელით კატეგორიულად მოსთხოვა ჰამშიმანთა ოჯახს საბოლოოდ ეთქვა უარი „დიდ სირიაზე“, რის სანაცვლოდ ოფიციალურად შესთავაზა დამოუკიდებელი არაბული ადმინისტრაციის შექმნა ტრანსიორდანიაში. ამ ახალი ადმინისტრაციის მეთაურად მოიაზრებოდა 'აბდ ალლაჰი, რომელმაც პრაგმატული გადაწყვეტილება მიიღო: ყველაფრის დაკარგვას ამჯობინა მცირედით დაკმაყოფილებულიყო და შეთავაზებულ წინადადებას დასთანხმდა.

ტრანსიორდანიის გამოყოფა ბრიტანეთის სამანდატო ტერიტორიიდან და იქ არაბული საამიროს წარმოქმნა არ შედიოდა სიონისტების გეგმაში, ვინაიდან, მდინარე იორდანის ორივე ნაპირი ითვლებოდა პალესტინად და მასზე ბალფურის დეკლარაციის თანახმად, „ებრაელთა ეერის“ შექმნა იყო გათვალისწინებული (Е.А.Лебедев, Создание Трансиордании..., 106-107). ამ შემთხვევაში, ბრიტანეთის სტრატეგიული ინტერესები არ დაემთხვა სიონისტების მიზნებს: 1921 წლის 28 მარტს უინსტონ ჩერჩილისა და 'აბდ ალლაჰის შეხვედრის დროს გადაწყდა ტრანსიორდანიის საამიროს შექმნა შემდეგი პირობით: საამიროს დედაქალაქში დარჩებოდა ბრიტანეთის რეზიდენტი, რომელიც დაემორჩილებოდა პალესტინის უმაღლეს კომისარს; ტრანსიორდანიაში მკაცრად აღიკვეთებოდა სამანდატო რეჟიმის წინააღმდეგ მიმართული ყოველგვარი საქმიანობა; საამიროს ტერიტორიაზე აშენდებოდა ბრიტანეთის სამხედრო ბაზა. თავის მხრივ, ინგლისელებმა ვალდებულება აიღეს, რომ ტრანსიორდანიაზე არ გაერცხლდებოდა „ბალფურის დეკლარაცია“ და საამირო მიიღებდა სამხედრო და მატერიალურ დახმარებას (Новейшая история арабских стран Азии, 1917-1985, 160). თავის ახლად აღზევებულ მოხელეს ბრიტანეთმა არაოფიციალურად დაუწესა „ნახევარი წლის გამოსაცდელი ვადა“, როცა 'აბდ ალლაჰი მიიღებდა თვეში 5 ათას გირვანქა სტერლინგს თავის ტერიტორიაზე ნესრიგისა და უსაფრთხოების დასაცავად. ნდობის გამართლების შემთხვევაში, ბრიტანეთი მზად იყო განეგრძო მხარდაჭერა და უზრუნველყო ტრანსიორდანიის ჰამშიმანთა საამიროს განმტკიცება.

პალესტინის ტერიტორიაზე წარმოქმნილ არაბულ სახელმწიფოში შევიდა სამი ქალაქი - ას-სალტი, ირბიდი და ალ-ქარაკი, რომელთაგან უფრო დიდი იყო ას-სალტი 20 ათასი მცხოვრებით. მა'ან-ქაბას რაიონი დარჩა პიჯაზის იურისდიქციაში 1925 წლამდე, ვიდრე ბრიტანეთის მცდელობით ისიც ტრანსიორდანიის საამიროს შეუერთდებოდა. რაც შეეხება ქალაქ 'ამმანს, იგი ამ დროს წარმოდგენდა სოფელს, სადაც 1878 წლიდან ცხოვრობდნენ ჩერქეზები. პიჯაზის რკინიგზამ გამოაცოცხლა 'ამმანი, რომელიც 'აბდ ალლაჰმა თავის ადმინისტრაციულ ცენტრად აქცია.

1921 წლის აპრილში შეიქმნა ტრანსიორდანის საამიროს პირველი მთავრობა, ხოლო 1922 წლის 16 სექტემბერს ინგლისის წინადადებით ერთა ლიგამ შეცვალა პალესტინის მანდატი და ტრანსიორდანია დამოუკიდებელ საამიროდ გამოაცხადა. 1923 წლის 25 მაისს პალესტინის სამანდატო ტერიტორიის უმაღლესმა კომისარმა ოფიციალურად აღიარა ერთა ლიგის დადგენილება. ეს დღე ითვლება ტრანსიორდანის დამოუკიდებელი საამიროს შექმნის თარიღად.

თავისი არსებობის პირველ წლებში ტრანსიორდანის შაშიმიანთა საამიროს მოსახლეობა, რომელიც ძირითადად მომთაბარე ტომებისგან შედგებოდა, ძლივს აღწევდა 250 ათასს. ამირ აბდ ალლაჰის მიერ კონტროლირებად ტერიტორიაზე ნახეს თავშესაფარი ჩრდილოკავკასიელმა მუსლიმებმა (ჩეჩნებმა, ჩერქეზებმა). მდინარე იორდანის ველზე ცხოვრობდნენ არაბი ქრისტიანები, რომლებიც მცირერიცხოვან ანკლავს ქმნიდნენ.

ბრიტანელი ოფიცრების დახმარებით ტრანსიორდანის საამიროში შეიქმნა შეიარაღებული რაზმები, რითაც საფუძველი ჩაეყარა ე.წ. „არაბულ ლეგიონს“ („Arab Legion“). ამ ლეგიონმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ქვეყნის ისტორიაში, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც 1946 წელს ტრანსიორდანია გამოცხადდა შაშიმიანთა კონსტიტუციურ მონარქიად (სამეფოდ).

რაც შეეხება ბრიტანეთის სამანდატო პალესტინას, ამ დროისთვის იგი კვლავ არაბულ ქვეყნად დარჩა, ვინაიდან, ებრაელები აქ მოსახლეობის მხოლოდ 8%-ს შეადგენდნენ. ბრიტანეთის მთავრობა და სამანდატო ადმინისტრაცია ცდილობდა „ბალფურის დეკლარაციით“ გამოწვეული უკმაყოფილებისა და არაბთა საპროტესტო მოძრაობის შესუსტებას. ამაზე მეტყველებს 1922 წელს უინსტონ ჩერჩილის ინიციატივით გამოცემული დოკუმენტი ან ე.წ. „თეთრი წიგნი“, რომელშიც ნათქვამი იყო, რომ „ბალფურის დეკლარაცია“ არ ითვალისწინებდა პალესტინაში ებრაელების სახელმწიფოს შექმნას და ოუდაიზმის მიმდევართა ჩასახლება წმ. მიწაზე მოხდებოდა მკაცრი კონტროლით და ქვეყნის სასიცოცხლო რესურსების გათვალისწინებით. აქვე ნათქვამი იყო, რომ სიონისტური ორგანიზაციები არ მიიღებდნენ მონაწილეობას სამანდატო ტერიტორიის მართვა-გამგებლობაში, და ბოლოს, პალესტინის მომავალ პარლამენტში შევიდოდა ყველა ეთნიკური ჯგუფის და რელიგიური კონფესიის წარმომადგენელი (Повешная история арабских стран Азии, 201-203). პერბერტ სამუელის ცდა კომპრომისის საფუძველზე მიეღწია მშვიდობისათვის, წარუმატებელი გამოდგა: არაბებმა ბოიკოტი გამოუცხადეს სამანდატო ადმინისტრაციის მიერ დანიშნულ არჩევნებს, რომელიც ე.წ. „დამფუძნებელ კრებაში“ არაბებისა და ებრაელების თანამშრომლობას გულისხმობდა. იერუსალიმის მუფთის ამინ ალ-ჰუსაინის მეთაურობით დაიწყო პალესტინელი არაბების ბრძოლა „ებრაელთა კერის“ წინააღმდეგ (История еврейского народа, 525-527, 531). კონფლიქტმა თავისი გაგრძელება პპოვა მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ და დღემდე ორ ხალხს შორის ურთიერთობის გადაუჭრელ პრობლემად დარჩა.

იორდანის შაშიმიანთა დინასტია

1. 'აბდ ალლჰ ბ. ალ-ჰუსაინ --- ამირა (1921 წ. აპრ. - 1946 წ. 25 მაისი), მეფე (1946 წ. 25 მაისი - 1951 წ. 20 ივლ.). დაიბ. II, 1882 - მოკლეს 20.VIII. 1951.
2. ტალჰ ბ. 'აბდ ალლჰ --- (1951 წ. 20 ივლ. - 1952 წ. 11 აგვ., გადადგა). დაიბ. 26.II.1909 - გარდ. 7.VIII.1972.
3. ჰუსაინ ბ. ტალჰ --- (1952 წ. 11 აგვ. - 1999 წ. 7 თებ.). დაიბ. 14.XI. 1935 - გარდ. 7.II.1999.
4. 'აბდ ალლჰ II --- (1999 წ. 7 თებ.). დაიბ. 30.I. 1962.

თ ა ვ ი IV

ე რ ა ყ ი

1. დაუდ ფაშა და ქულემენების პატრონობის დასასრული ერაყში

XIX საუკუნის დამდეგს ერაყი ოსმალეთის იმპერიის პროვინცია იყო, მაგრამ სულთნის ხელისუფლება ფორმალურ ხასიათს ატარებდა, რადგან ფაქტობრივად, ქვეყანას განაგებდნენ მამულეები, რომელთაც ერაყში ქულემენებს უწოდებდნენ. დაუდ ფაშა (დაახლ. 1774-1851) იყო მათი უკანასკნელი წარმომადგენელი.

წარმოშობით ქართველი, დაუდი 5-6 წლის ასაკში მოხვდა ოსმალეთში, სადაც რამდენიმე პატრონი გამოიცვალა. 11 წლის ასაკში ის ბაღდადში იყიდა ასევე ქართული წარმომავლობის სულაიმან ფაშა ბუიუქმა (ი.თოფურიძე, სულაიმან ფაშა ალ-ქაბირის (ბუიუქის) მმართველობა ერაყში (1780-1802 წწ.), 149-156). მამულეთა სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ მან ცოლად შეირთო ფაშას ქალიშვილი, რის შემდეგაც მიიღო დაფთარდარის, და, ბოლოს, ქაპიას თანამდებობა. დაუდი გამოირჩეოდა ნივთიერებით, კარგად ფლობდა სამივე აღმოსავლურ ენას და ისლამს, რამაც ხელი შეუწყო მის კარიერას. სულაიმან ბუიუქის შვილის საიდ ფაშას (1813-1816) გამგებლობის დროს მას ბაღდადში რამდენიმე მაღალი თანამდებობა ეკავა. ისარგებლა რა ერაყში დაწყებული შინაპოლიტიკური არეულობით და შეტაკებებით, ნიჭიერმა და ამბიციურმა დაუდმა სტამბოლის თანხმობით შეძლო 1817 წლის თებერვალში ბაღდადის ვალი გამხდარიყო. აქედან მოკიდებული, იგი 14 წელი განაგებდა თითქმის მთელ ერაყს.

დაუდ ფაშამ მოღვაწეობა დაიწყო იმით, რითაც ჩვეულებრივ იწყებდნენ ალზევე-ბული მამულეები – სასტიკად გაუსწორდა თავის მოწინააღმდეგეებს ან პოტენციურ მეტოქეებს. ამის შემდეგ მან სცადა ფაქტობრივად, უკონტროლო ჩრდილოეთ ერაყის, ე.ი. ქურთისტანის შემოშტკიცება, მაგრამ აქ ირანის წინააღმდეგობას წააწყდა. ქურთისტანში განცდილი წარუმატებლობის საკომპენსაციოდ მან რეპრესიებს მიმართა ერაყის ქალაქების – ან-ნაჯაფის და ქარბალას მოსახლეობის მიმართ და მოახდინა შეძლებული შიიტების ქონების კონფისკაცია (ზ. სილაგაძე, ქართველი მამულეები ერაყში, 240-241). დაუდ ფაშა თვლიდა, რომ ერაყის ინტერესებს არ პასუხობდა „ოსტინდოეთის“ კომპანიის საქმიანობა და ენერგიული ზომები მიიღო მის წინააღმდეგ. ფაშას ბრძანებით დაიკეტა კომპანიის რეზიდენცია ბაღდადში, რომელიც შემდეგ აღდგენილ იქნა. კაპიტულაციების სისტემა ძალაში დარჩა, მაგრამ „ოსტინდოეთის კომპანიისადმი“ დაუდის დამოკიდებულება არ შეცვლილა.

კიდევ უფრო რთული გამოდგა ბაღდადის ვალის ურთიერთობა მეზობელ ირანთან, რაც ირან-ოსმალეთის დაპირისპირების ფონზე მიმდინარეობდა. კონფლიქტების მიზეზი გახდა შიიტ პოლიგრიმთა არასაკმარისი უსაფრთხოება ან-ნაჯაფში, ქარბალაში, მექასა და მედინაში, აგრეთვე მეამბოხე ტომების უკონტროლო გადაადგილება ოსმალეთის ტერიტორიაზე ჩრდილოეთ ერაყში (ქურთისტანში) და შატტ ალ-‘არაბის დელტაში. აღნიშნული საკითხების მოუგვარებლობამ გამოიწვია ირან-ოსმალეთის 1821-1823 წლების ომი, რომელიც ირანის უპირატესობით წარიმართა: ირანელებმა დაიკავეს მთელი ქურთისტანი (დიარბაქირი, სულაიმიანია, ქირქუქი) და ბაღდადს მიადგნენ. 1823 წლის 28 ივლისს ორმა მხარემ, რომელითაც არცერთს არ აწყობდა ომის გაგრძელება, დადო ხელშეკრულება, რომელიც ცნობილია არწერუმის I ზავის სახელწოდებით. ზავის პირობებით, ირანმა დატოვა მის მიერ ომის დროს დაკავებული ტერიტორია, რაც აწყობდა დაუდ ფაშას. გარდა ამისა, მხარეები შეთანხმდნენ, რომ არ ჩაერეოდნენ მეზობელი ტერიტორიების, მაგალითად ქურთისტანის საქმეებში და მხარს არ დაუჭერდნენ მეამბოხე ტომებს ერთმანეთის საზიანოდ. ოსმალეთმა ვალდე-

ბულებად აიღო, რომ ხელს არ შეუშლიდა შიიტ პოლიგრიმებს ერასყსა და პიჯაზში. ამ ხელშეწყობებამ ამოსუნთქვის საშუალება მისცა დაუდ ფაშას, მაგრამ ვერ აღმოეხერხა ირან-ოსმალეთის კონფლიქტის მთავარი მიზეზი: ორ სახელმწიფოს შორის საზღვრების საბოლოო დემარკაცია არ მომხდარა, რაც ყოველთვის ახალი დაპირისპირების წყაროს წარმოადგენდა. არზრუმის ზავის დადების შემდეგ დაუდ ფაშამ შეძლო შემოღობიერება ქურთისტანში და სამხრეთ ერასყი.

ბაღდადის ვალის სურვილი დამოუკიდებლად ემართა მთელი ერასყი უბიძგებდა მას ისეთივე გარდაქმნებისკენ, როგორიც ჩაატარა ეგვიპტეში მუჰამმად ალიმ. უპირველეს ყოვლისა, საჭირო გახდა ძლიერი, თანამედროვე არმიის შექმნა, რაშიც დაუდი დარწმუნდა ირანთან ომის დროს. 1824 წლიდან ფრანგი და ინგლისელი ოფიცრების დახმარებით მან შექმნა 30 ათასიანი კარგად აღჭურვილი და არტილერიით შეიარაღებული არმია. ქულემენების ცხენოსანი ჯარი ფაშას პირად გვარდიას წარმოადგენდა. აუცილებლობის შემთხვევაში მას შეეძლო ბედუინების და სხვა ირეგულარული რაზმების გამოყენება.

დაუდ ფაშა კარგად ხედავდა, რომ სამხედრო ძლიერების მიღწევა შეუძლებელი იყო ქვეყნის სამეურნეო განვითარების გარეშე. განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო საირიგაციო სამუშაოებს და სოფლის მეურნეობას, საქალაქო ცხოვრებას და ვაჭრობას. მთელ ერასყი გაიშალა სამშენებლო საქმიანობა, შეიქმნა სამდინარო ფლოტი. დაუდის ინიციატივით ბაღდადში 1828-1829 წლებში დაარსდა სტამბა, გაიხსნა ბიბლიოთეკები და სკოლები (ბ.ხილაგაძე, ქართველი მამულეები ერასყი, 258-260). აღსანიშნავია, რომ ბაღდადის პირველი სტამბის გამართვაში მონაწილეობდა თბილისიდან მიწვეული სპეციალისტების ჯგუფი მუჰამმად ბაკი ათ-ათისლის ხელმძღვანელობით. ამ სტამბაში დაიბეჭდა ყურანი და ერასყის მამულეთა ისტორია (ი.თოფურიძე, დაუდ ფაშა, 73).

სამხედრო და ეკონომიკური თვალსაზრისით მომძლავრებული ბაღდადის ფაშა თვლიდა, რომ რუსეთ-ოსმალეთის ომში დამარცხებული ოსმალეთის იმპერია მისთვის აღარ წარმოადგენდა საშიშ ძალას, რაც აძლიერებდა მის სწრაფსა ფაქტობრივი დამოუკიდებლობისკენ. 1830 წელს მან უარი თქვა ფისკალურ ვალდებულებაზე, რაც სრული დამოუკიდებლობის გამოცხადებას ნიშნავდა. ამის საპასუხოდ სტამბოლმა გამოგზავნა მაღალი მოხელე, დაფთარდარი სადიკ ეფენდი, რომელსაც დავალებული ჰქონდა დაუდ ფაშას გადაეყენება, მაგრამ ეს მისია მარცხით დამთავრდა. დაუდ ფაშამ თურქ მოხელეს განუცხადა, რომ გადაწყვეტილი ჰქონდა დამოუკიდებლად ემართა ერასყი და სულთნის ბრძანების შესრულება არ აპირებდა. სადიკ ეფენდი მოკლეს, რასაც მოჰყვა თურქების ფართო მასშტაბის სადამსჯელო ექსპედიცია ერასყი.

1830 წლის შემოდგომაზე ბაღდადის ვალის თანამდებობაზე დაუდის ნაცვლად დაინიშნა პალების გამგებელი (ვალი) ალი რიზა. სამხედრო ექსპედიციის დაწყებას დაემთხვა ბაღდადში დიდი წყალდიდობა და შავი ჭირის ეპიდემია, რომელმაც დაუდ ფაშას მოუსპო წინააღმდეგობის განცეის ყოველგვარი საშუალება. ალი რიზა დაედო და ეპიდემიის დამთავრებას და, მცირე წინააღმდეგობის მიუხედავად, ბაღდადი დაიკავა. ავადმყოფობით დაუძლურებული დაუდ ფაშა, რომელიც სიკვდილს ძლივს გადაურჩა, ტყვედ ჩავარდა. ალი რიზამ იგი ხაზგასმული პატივისცემით მიიღო, რაც შემდეგში მკვლევართა გაკვირვების და განსჯის საგანი გახდა (ბ.ხილაგაძე, ქართველი მამულეები ერასყი, 327-330). 1831 წლის 27 სექტემბერს ერასყის ყოფილი გამგებელი და მისი ოჯახი სტამბოლში გაგზავნეს. ალი რიზამ გაითვალისწინა მუჰამმად ალის გამოცდილება და სასახლეში მიწვეული ქულემენების დიდი ნაწილი ფიზიკურად გაანადგურა, ხოლო დანარჩენების დევნა დაიწყო მთელ ერასყი. ამით დამთავრდა ქულემენების თითქმის ასწლიანი ბატონობა და ეს არაბული ქვეყანა ოსმალეთის რიგით პროვინციად იქცა, თუმცა მოსულის ვილაიეთის ისევ ჯალღის გვარის ქურთი ფეოდალები აკონტროლებდნენ. ალი რიზამ ქურთისტანი გადასცა მუჰამმად ფაშას, რომელმაც შეძლო აღეკვეთა ადგილობრივი ფეოდალური კლანის თვითნებობა, მაგრამ შაჰპირზურის შემოღობიერება 1850 წლამდე ვერ მოხერხდა (P.M.Holt, *The Fertile Crescent*. 249).

ერასყის დამხობილი ვალის დაუდ ფაშას ბედი არ ყოფილა ისეთი ტრაგიკული, როგორიც მოსალოდნელი იყო. ფიქრიზენ, რომ ერთხანს იგი ბურსაში იმყოფებოდა საპა-

ტიო ტყვეობაში, მაგრამ სულთანმა შეიწყალა და მაღალ თანამდებობაზეც დანიშნა: ჯერ ბოსნიის გამგებლის მოვალეობას ასრულებდა, იყო სახელმწიფო საბჭოს თავმჯდომარე და ანკარის ვილაიეთის ვალი. 1841 წელს მან თავი დაანება სახელმწიფო სამსახურს, მაგრამ კვლავ დიდი პატივისცემით სარგებლობდა. დაუდმა კარგად იცოდა თავისი ქართული წარმოშობის შესახებ და შეეძლო თავის ახლომდებარე სამშობლოში, თუნდაც აჭარაში დასახლებულიყო, მაგრამ ფაქტია, რომ მან უდაბნოში გადაკარგულ შორეულ შიგაში გამგზავნება ამჯობინა. სულთანმა დააკმაყოფილა მისი თხოვნა და ბაღდადის ყოფილი ვალი მედინაში მოციქულის მავზოლეუმის შედამხედველად („შაიხ ალ-ჰარამი“) დანიშნა. აქვე, მას გაუშენებია ბაღი, რომელიც ატარებდა მის სახელს – „დაუდიე.“ როგორც ჩანს, გამუსლიმებული ქართველი მამლუქისთვის არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა რელიგიურ მრწამსს და სამხედრო-პოლიტიკურ კარიერას, და არა წარმომავლობას. დაუდ ფაშა გარდაიცვალა მედინაში 1851 წელს 77 წლის ასაკში და იქვე დაკრძალეს ხალიფა უსმანის საფლავის პირდაპირ. მისი განსასვენებელი ამჟამად არ იძებნება (ი.თოფურიძე, დაუდ ფაშა. – ქართველები უცხოეთში, ნ.1., 72-73).

ქულმენების სახელმწიფოს დაცემის შემდეგ ერაყში დაიწყო ეკონომიკური დაქვეითების და პოლიტიკური ანარქიის ხანგრძლივი პერიოდი. 1831 წლის უბედურების შემდეგ ბაღდადის მოსახლეობა 150 ათასიდან 20 ათასამდე შემცირდა, ხოლო ბასრისა 80 ათასიდან 5-6 ათასამდე. საცხოვრებელი სახლების დიდი ნაწილი აღმოსავლეთ ბაღდადში და ქარხნის რაიონში მთლიანად განადგურდა. თანზიმათის დროს მდგომარეობა უკეთესობისკენ შეიცვალა, კერძოდ, დედაქალაქის მოსახლეობა გაიზარდა, თუმცა სანდო ოფიციალური მასალების უქონლობის გამო, დემოგრაფიული დინამიკის დადგენა ძნელია. ევროპელ მოგზაურთა ვარაუდით, XIX საუკუნის მიწურულს ბაღდადის მოსახლეობა 80-100 ათასს არ აღემატებოდა (EI, N.ed., Baghdad). ოსმალური პროვინციული ადმინისტრაციის ვერ ახერხებდა ფეოდალური სეპარატიზმის აღკვეთას. არაბული ტომები შამმარი, ანაიზა და მუნთაფიკი ხან ერთმანეთს ებრძოდნენ, ხან ხელისუფლებას. ქვეყნის ჩრდილოეთით კვლავ დაიწყო ქურთების მოძრაობა, რასაც ირანიც უწყობდა ხელს. ბაღდადიდან გაგზავნილ დამსჯულ ექსპედიციებს არავითარი შედეგი არ მოჰქონდა. 1841 წელს ჩატარდა დიდი სამხედრო ოპერაცია, რის შემდეგაც თურქებმა დაიკავეს სულაიმატია, მაგრამ შეიქმნა ირანის საპასუხო ინტერვენციის საფრთხე. 1847 წლის 20 მაისს ირანსა და ოსმალეთს შორის მიღწეულ იქნა შეთანხმება, რომელიც არზრუმის II ზავის სახელით შევიდა ისტორიაში. ამ საზავო ხელშეკრულებით, რომელსაც ინგლისმა და რუსეთმა დაუჭირეს მხარი, ირანმა უარი თქვა სულაიმატიაზე ქურთისტანში, რის სანაცვლოდ მიიღო ქალაქი მუჰამმარა (ახლანდელი სპ. ხურრამშაჰრი) სამხრეთ ერაყში და მდინარე შატტ ალ-არაბზე თავისუფალი ნავსნობის უფლება. მიუხედავად ამისა, ბასრის აღმოსავლეთით სასაზღვრო საკითხი გადუჭრელი დარჩა და კიდევ არაერთხელ გახდა დავის საგანი.

2. თანზიმათი და მიღმათ ფაშას გამგებლობა ერაყში

თანზიმათთან დაკავშირებული ცვლილებები ერაყში ნაკლებად იგრძნობოდა ან იწერებოდა დიდი დაგვიანებით. მაგალითად, სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფლება აქ გაიყო მხოლოდ 1848 წელს, როცა შეიქმნა ოსმალეთის არმიის მე-6 კორპუსი შტაბით ბაღდადში. ერაყის სამი ვილაიეთის (ბაღდადი, მოსული, ბასრა) ცენტრად ითვლებოდა ბაღდადი, მაგრამ 1861 წელს მოსული, და 1884 წელს ბასრა ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულებად (მუთასარიფიად) გამოცხადდნენ. ერაყის მთავარი ქალაქი ბაღდადი თავისი სტრუქტურით და მოსახლეობის შემადგენლობით ისევ შუა საუკუნეების დროინდელ სახეს ინარჩუნებდა: თურქებს ეკავათ ჩრდილოეთის უბნები, არამუსლიმები ცხოვრობდნენ სუე ალ-ლაზალის ჩრდილოეთით ან დასავლეთით, სპარსელები ქარხნის დასავლეთ ნაწილში. მოსახლეობის უმეტესობა ლაპარაკობდა არაბულ ენაზე გარკვეული დიალექტური ნიუანსებით (Baghdad, EI, N.ed.). სამხედრო ამსახურში მოსახლეობის განვევის ახალი წესი მთელი ქვეყნის ტერიტორიაზე, მაგალითად, სამხრეთ ერაყზე, 1870 წლამდე ვერ გავრცელდა. რაც შეეხება საგანგებო

სისტემას, ილთიზამის გაუქმებამ და ახალი ბიუროკრატიული აპარატის შექმნამ გარკვეული სიახლე შემოიტანა, მაგრამ მოსახლეობის მდგომარეობა არ გაუმჯობესდა. მხოლოდ თანზიმათის მეორე პერიოდში, ე.ი. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებაში გაჩნდა გამოცოცხლების ნიშნები: 1862 წლიდან ძველარეტიკოსზე დაიწყო რეგულარული სამდინარო მიმოსვლა ბაღდადსა და ბასრას შორის, ხოლო 1864 წელს ბაღდადი ტელეგრაფით დაუკავშირდა სტამბოლს, თეირანს, ბასრას და ინდოეთს (В.Б.Лущицкий, Новая история арабских стран. 125-126).

1869-1872 წლებში ბაღდადის ვალის თანამდებობა ეკავა გამომჩენილ თურქ რეფორმატორს მიდჰათ ფაშას, რომელსაც ოსმალეთის VI არმიის სარდლის მოვალეობაც დაეკისრა. ფაქტობრივად, მის ხელში გადავიდა ვილაიეთის მთელი სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფლება, რამაც საშუალება მისცა გაეტარებინა ეფექტური რეფორმები და დროებით მაინც გაეხანგრძლივებინა ოსმალეთის ბატონობა ამ არაბულ ქვეყანაში. ერაყის მართვა-გამგებლობის მოსაწესრიგებლად ბაღდადის ახლად დაწინაურვულმა ვალიმ დაიწყო 1864 წლის ადმინისტრაციული კანონის გატარება, რაც მანამდე ყველა ვილაიეთში მოხდა ერაყისა და იემენის გარდა. შეიქმნა ახალი სასამართლო სისტემა და მუნიციპალური საბჭოები (ბალადია). მკაცრი ზომებით ფაშამ აღკვეთა ტომთა სეპარატიზმი და ისინი ჩართო საერთო სამხედრო და საგადასახადო სისტემაში. უფრო მეტიც, მიდჰათ ფაშამ გააფართოვა მის კონტროლს დაქვემდებარებული ტერიტორია, როცა 1871 წელს ერაყს შეუერთა ალ-ჰასა და ქუვეითი (ლ. ბლიაძე, მიდჰათ ფაშას გამგებლობა ერაყში (ქუვეითისა და ალ-ჰასას შემოერთების საკითხი), 33-35.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ერაყის სამეურნეო ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებები. თანზიმათის პრინციპებზე დაყრდნობით და 1858 წელს მიღებული „მინის კოდექსის“ შესაბამისად, მიდჰათ ფაშამ დაიწყო სახელმწიფო (მირის) მიწების გადაცემა იჯარით კერძო პირებს. განუსაზღვრელი ვადით ე.წ. ტაფუს დოკუმენტის საფუძველზე. ასეთივე პირობით მინის მიღება შეეძლო იმ ფელაჰს, რომელიც 10 წელი ამუშავებდა მას. შეიხებსა და ყოფილ თიშარიოტებს უფლება მიეცათ შეეძინათ მიწები კერძო მფლობელობის უფლებით. ამ გზით, მიდჰათ ფაშა ცდილობდა ძირი გამოეთხარა სასოფლო თემის, გვაროვნულ-ტომობრივი და ფეოდალური გადმონაშთებისათვის (ლ. ბლიაძე, მიდჰათ ფაშას აგრარული რეფორმა ერაყში, 37-40). თურქი რეფორმატორი იმედოვნებდა, რომ მინათმფლობელთა ახალი სოციალური ფენა ლოიალური დარჩებოდა ხელისუფლებისადმი, და, ამავე დროს, მინათმოქმედების განვითარებით იქნებოდა დაინტერესებული. ფულად-სასაქონლო მეურნეობის ნახალისების მიზნით დასაშვებად ითვლებოდა ნატურალური გადასახადის მეცვლა ფულადი გადასახადით.

მიუხედავად იმისა, რომ აგრარული რეფორმა ერაყის ტერიტორიის მხოლოდ 1/5-ზე გატარდა, მან გარკვეული შედეგი მოიტანა: მიწები ხელში ჩაიგდეს ტომთა ბელადებმა, თურქმა მოხელეებმა და შეძლებულმა ვაჭრებმა. მოხერხდა ზოგიერთი მომთაბარე ან ნახევრად მომთაბარე ტომის მიწაზე მიმაგრება და ბინადარ ცხოვრებაზე გადაყვანა. მომთაბარეებთან ურთიერთობის მოსაწესრიგებლად ახალი, რეფორმატორული პოლიტიკა პირველ რიგში შეეხო ერაყის დიდ და გავლენიან მუშთაფიკის ტომს ან როგორც მას ხშირად უწოდებენ, „ტომთა კონფედერაციას“ (Л.Н.Котлов, Становление нац.-освобод. движения..., 166). XIX საუკუნის შუა წლებში მუშთაფიკი აკონტროლებდა თითქმის მთელ სამხრეთ-აღმოსავლეთ ერაყს ირანის საზღვრის გასწვრივ ქალაქ ალ-ქუთიდან შატტ ალ-არაბამდე. 1854 წელს ტომის ბელადი სადუნი (მანსურ ას-სადუნი) იძულებული გახდა ოსმალური ადმინისტრაციისთვის გადაეცა მის მიერ კონტროლირებადი ტერიტორია კალ'ათ სალიჰამდე, ხოლო მისი შვილი ნასირი (ნაჰორ) ოსმალეთის სამსახურში შევიდა. ის ტერიტორია, რომელიც ეკავა მუშთაფიკს მიდჰათ ფაშას დროს გამოცხადდა სანჯაყად და მისი შვიხი მუშთასარიფად დამტკიცდა. სწორედ ნასირ სადუნს მიეწერება ახალი ადმინისტრაციული ცენტრის ან-ნასირიას დაარსება (1870-1872 წწ.). ბასრის ჩრდილო-დასავლეთით, ეფრატის მარცხენა ნაპირზე, ტომის ურჩი შეიხები თურქებმა ერაყიდან გააძევეს, მათმა ერთგულმა ნასირმა კი 1875 წელს ბასრის ვალის თანამდებობა დაიკავა. სადუნის ოჯახი ერაყის პოლიტიკურ სარბიელზე მონარქიული რეჟიმის დროსაც ინარჩუნებდა გავლენას, რასაც ადასტურებს „აბდ ალ-მუჰსინ ას-სადუნის კარიერა.“ როგორც მოტანილი

მაგალითიდან ჩანს, ახალი აგრარული პოლიტიკით უფრო მეტად სარგებლობდნენ გავლენიანი ტომების და მაღალი ადმინისტრაციის წარმომადგენლები, ვიდრე მწარმოებელი მინათმოქმედები (P.M.Holt, Egypt and the Fertile Crescent, 250-252).

მიღპათ ფაშას დროს გარკვეული ნაბიჯები გადაიდგა განათლებისა და ბექდვითი საქმის განვითარების საქმეში, დაიწყო ბაღდადის ყოველკვირეული ოფიციალის „აზ-ზაჰრა“-ს („ბაღდადი,“ 1869-1917 წ.წ.) გამოცემა, გაიხსნა ახალი დაწყებითი, ტექნიკური და სამხედრო სკოლები, სადაც სწავლება ძირითადად თურქულ ენაზე მიმდინარეობდა. შედარებით გვიან გაჩნდა სკოლები გოგონებისთვის, დაიწყო მასწავლებლების მომზადება და საფუძველი ჩაეყარა თანამედროვე საავადმყოფოს, რომელიც 1879 წელს შევიდა ექსპლუატაციაში. 1907 წელს ბაღდადში გაიხსნა ოთხნობიანი იურიდიული კოლეჯი, რომელიც სტამბოლის უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის ანალოგიური იყო. 1911 წელს ამ სასწავლებელში 252 სტუდენტი სწავლობდა (Leila Sahnha, *Аспекты интеллектуальной жизни в арабских провинциях в османскую эпоху*, 255). ისევე, როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, ერაყშიც ფუნქციონირებდნენ ევროპელ მისიონერთა სკოლები. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ქვეყნის სხვადასხვა რაიონში გაიხსნა ამერიკელ პრესვიტერიანთა, კარმელიტების, დომინიკანელების და ანგლიკანური ეკლესიის სასწავლებლები. რამდენიმე ახალი ებრაული სკოლა გაჩნდა ბაღდადსა და სხვა ქალაქებში.

XIX საუკუნის ერაყის ინტელექტუალურ ცხოვრებაში განსაკუთრებულ როლს ისევ ისლამი და ტრადიციონალიზმი ალიმები ასრულებდნენ. დასავლეთის გავლენა აქ ნაკლებად იგრძნობოდა, რითაც ერაყი საგრძნობლად განსხვავდებოდა ეგვიპტისა და სირიისაგან. იმ მეცნიერთა შორის, ვინც იმდროინდელ ერაყში სამეცნიერო და საზოგადოებრივი საქმიანობით გამოიჩინა თავი, შეიძლება გამოვყოთ რამდენიმე ალიმი.

დაუდ ფაშას დროინდელი ერაყის ერთ-ერთი გამოჩენილი პოეტი, რომელსაც „XIX საუკუნის აბუ ნუვასსაც“ უწოდებენ, იყო ალ-აზრასი (აბდ ალ-ლაჰაზ ბ. აბდ ალ-ვაჰბ ალ-აზრას, დაიბ. მოსულში დაახლ. 1805 წ. – გარდ. 1874 წ. ბასრაში). მეტყველების დეფექტის (აზრას“- „მუწჯი“) მიუხედავად, ნიჭიერი პოეტი პოპულარობით სარგებლობდა იმდენად, რომ დაუდ ფაშამ იგი ინდოეთშიც კი გაგზავნა სამკურნალოდ.

ალ-აზრასის შემოქმედებაში აისახა ყველა ის ჟანრი, რომელიც დამახასიათებელია კლასიკური არაბული ლიტერატურისათვის. მან პანეგირიკები უძღვანა დაუდ ფაშას და იმდროინდელი ერაყის ბევრ გამოჩენილ მოღვაწეს. ალ-აზრასის შრომების დიდი ნაწილი თავმოყრილია „დივან“-ში, რომელიც გამოქვეყნდა სტამბოლში სათაურით „ტირაზ ალ-ანჰას ჭი შირ ალ-აზრას“ (ბ.ილაგაძე, ქართული მამულები ერაყში, გვ. 334, შენ.1; al-Aakhras, El, N.ed.).

უფრო გვიანდელ თაობას ეკუთვნის პოეტი და მეცნიერი აზ-ზაჰავი (ჯამილ სიდი აზ-ზაჰავი, 1863-1936), რომელიც ბაღდადში ცხოვრობდა. მისი მამა იყო მუფთი და ეკუთვნობდა ქურთების ალ-ბაჰანის ცნობილ ტომს. აზ-ზაჰავი სრულყოფილად დაეუფლა არაბულ, სპარსულ და თურქულ ენებს, შემდეგ კი ასწავლიდა ბაღდადის მედრესე „სულამანიშიაში“, იყო სამეცნიერო საზოგადოების („მაჯლის ალ-მაჰრიფინ“) წევრი და რედაქტორობდა ბაღდადის ოფიციალის „აზ-ზაჰრა“-ს არაბულ განყოფილებას. ეგვიპტეში ვიზიტისას აზ-ზაჰავი გაეცნო ეგვიპტელ განმანათლებლებს და იქმდნოც ჩავიდა რეფორმების გასატარებლად გაგზავნილი სახელმწიფო კომისიის შემადგენლობაში. იმის გამო, რომ აკრიტიკებდა აბდ ალ-ჰამიდის დესპოტურ რეჟიმს, იგი ერთხელ ბაღდადის ციხეშიც მოხვდა, მაგრამ კონსტიტუციის აღდგენის შემდეგ ჩავიდა სტამბოლში, სადაც ისლამურ ფილოსოფიას ასწავლიდა „ჯემიადე-ი მულქიადე“-ში და არაბულ ლიტერატურას „დარ ალ-ჟუნუნ“-ში. ბაღდადში დაბრუნების შემდეგ იგი განაგრძობდა სამეცნიერო საქმიანობას და ასწავლიდა სხვადასხვა სკოლაში.

აზ-ზაჰავის ეკუთვნის შრომები მეცნიერების სხვადასხვა დარგში, თარგმნილი აქვს არაბულ ენაზე ომარ ხაიამის რუბაიები („რუბაიადთ“). მისი ორიგინალური ნაშრომებიდან აღსანიშნავია „დივან აზ-ზაჰავი“, აგრეთვე არაბული ენის რეფორმის და ქალის თავისუფლების საკითხზე დაწერილი სტატიები, გამოქვეყნებული ეგვიპტის

ჟურნალ „ალ-მუკატაბაში“ და „ალ-მუ'აზადში.“ აზ-ზაჰავი ტრადიციონალისტი იყო, მაგრამ არ იზიარებდა ევაპიტიზმის რადიკალიზმს და გაუმართლებლად მიიჩნდა ტექნიკური პროგრესის უარყოფა (*Ханна аль-Фахური, История арабской литературы, 2, 398-399; al-Zahāvi, El, N.ed.*).

აზ-ზაჰავის თანამედროვე იყო ერაყელი შიიტი ბაღდადიდან ალ-კაზიმი (‘აბდ ალ-მუჰსინ ბ. მუჰამმად ალ-კაზიმი, 1865-1935). ერაყში იგი შეხვდა ჯამალ ად-დინ ალ-ავღანის და მისი შეხედულებების გავლენა განიცადა. ალ-კაზიმმა იმოგზაურა ირანში, ინდოეთში, და ბოლოს 1899 წელს დასახლდა ეგვიპტეში, სადაც დაუმეგობრდა მუჰამმად ‘აბდულ და სა’დ ზალალუს. ამ გამოჩენილ მოღვაწეებს მან უძღვნა პანეგირიკები და მათი გარდაცვალება აღნიშნა ელემენტით. ალ-კაზიმი არაბთა ერთიანობის მომხრე იყო და „არაბთა პოეტის“ („შა’ირ ალ-‘არაბ“) სახელიც დაიმსახურა. მისი „დჰივან“-ის პირველი ტომი გამოიცა დამასკოში 1939 წელს, მეორე – კაიროში 1948 წელს, ხოლო „მუ’ალლაკათ“ დაიბეჭდა იქვე 1924 წელს. ერაყელი პოეტი გარდაიცვალა კაიროში 1935 წლის 1 მაისს.

XIX საუკუნის დამლევისა და XX საუკუნის პირველი ნახევრის ერაყელ მეცნიერთა და საზოგადო მოღვაწეთა შორის გამოირჩევა მა’რუფ არ-რუსაფი (მა’რუფ არ-რუსაფი, 1875-1945), ბაღდადელი პოეტი და საზოგადო მოღვაწე. გაარაბებული ქურთი, არ-რუსაფი სწავლობდა ბაღდადში „რუმდიათ ალ-‘ასკარიია“-ში, რომელიც ამზადებდა სახელმწიფო და სამხედრო მოხელეებს. ყურანსა და სქოლასტიკას იგი გაეცნო კერძო მასწავლებლებთან, რომელთა შორის იყო ცნობილი თეოლოგი მაჰმუდ შუქრი ალ-‘ალუსი (1857-1924). 1909 წელს იგი ჩავიდა სტამბოლში, სადაც თანამშრომლობდა აჰმედ ჯეფდეთის მიერ დაარსებულ გაზეთ „იკდამ“-თან („სიმამაცე“), რომელიც მხარს უჭერდა არაბების და თურქების თანამშრომლობას. გაზეთი გამოდიოდა 1894 წლიდან 1964 წლამდე და პოპულარობით სარგებლობდა. 1909 წელს არ-რუსაფი გახდა სულთან ‘აბდ ალ-ჰამიდ II-ის დამხობის მონაწილე და მხურვალედ მიესალმა „ახალგაზრდა თურქების“ მოსვლას ხელისუფლების სათავეში, რაც პოეზიის ენით გამოხატა თავის პოემაში „თამაშ ალ-ჰურიამა“ („თავისუფლების ივლისი“). სტამბოლში იგი არაბულ ენას ასწავლიდა ზოგიერთ მაღალი რანგის სასწავლებელში. მის მონაწილეობას შორის იყო თალათი (თალათ) ფაშა, რომელმაც, შესაძლებელია, 1912 წელს ხელი შეუწყო მის არჩევას პარლამენტში, როგორც ერაყის მუნთავიკის ტომთა კონფედერაციის წარმომადგენელს.

მა’რუფ არ-რუსაფი ოსმანიზმის იდეოლოგი იყო და ბოლომდე იმპერიის ერთგული დარჩა. იგი თავს დაესხა პარიზში შეკრებილ „არაბულ კონგრესს“ (1913 წ. 17-23 ივნისი), მის მონაწილეს ბრალი დასდო იმპერიის დამლის მცდელობაში და მუსლიმებსა და ქრისტიანებს შორის შუღლის გაღვივებაში, რაც, მისი აზრით, საფრანგეთის ინტერესებს ემსახურებოდა. იგი თვლიდა, რომ არაბთა კულტურული აღორძინება შეიძლებოდა მომხდარიყო ოსმალური რეჟიმის შენარჩუნების და გაძლიერების პირობებში. პირველი მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ მან შექმნა პოემა „ალ-გატან ვალ-ჯიჰად“, რომლითაც არაბებს მოუწოდა დაეცვათ ისლამური სამშობლო. ამ არაბი მოღვაწის ოსმანიზმი იმდენად ძლიერი იყო, რომ მას პროტესტი არ გამოუთქვამს 1916 წელს ჯემალ ფაშას მიერ ასობით არაბი ნაციონალისტის სიკვდილით დასჯასთან დაკავშირებით, მაშინ, როცა შარიფ ჰუსაინს ჰკიცხავდა ოსმალეთის წინააღმდეგ აჯანყების გამო.

ომის დამთავრების შემდეგ არ-რუსაფი ჩავიდა დამასკოში, აქედან კი გადავიდა იერუსალიმში, სადაც ასწავლიდა პედაგოგიურ სასწავლებელში („დარ ალ-მუ’ალლი-მინ“). მიუხედავად იმისა, რომ არ ჰქონდა კარგი ურთიერთობა მეფე ფაისალთან, იგი მაინც დაბრუნდა ბაღდადში და მიიღო არაბული ენის ინსპექტორის თანამდებობა განათლების სამინისტროში, შეთავსებით კი პედაგოგიურ საქმიანობას ეწეოდა. არ-რუსაფი აკრიტიკებდა ფაისალის ხელისუფლებას და ინგლისელებს, მაგრამ პრემიერ-მინისტრ ას-სა’დუნის მხარდაჭერით იგი ერაყის პარლამენტის წევრი გახდა (1928 წ. მაისი).

თავისი ცხოვრების ბოლო წლები არ-რუსაფიმ დაუთმო პოეზიას და სამეცნიერო საქმიანობას. მის მიერ გამოქვეყნებული შრომების სია ვრცელია და მოიცავს არაბუ-

ლი ენის, ლიტერატურის და ისლამის ისტორიის საკითხებს. კარგადაა ცნობილი მისი „დინეან არ-რუსაჰი“ რომელიც რამდენიმეჯერ გამოიცა ბეირუთში, „მუჰადარათ ალ-ადაბ ალ-‘არაბი“ (ბაღდადი, 1921 წ.), „მუჰადარათ ჭოლ-ლულათ ალ-‘არაბიასა ლი-ლ-თადრის“ (ბაღდადი, 1926) და სხვა. არ-რუსაჰის ზოგიერთი ნაშრომი დაიბეჭდა ეგვიპტის ცნობილ პერიოდულ გამოცემებში („ალ-მუჰთაჰაჰა“, „ალ-მუ‘აიდა“) (Халил аль-Фахури, История арабской литературы, 2, 399-400; Ma'ruf al-Rusāfi. El. N.ed.).

ზემოჩამოთვლილ ერაყელ ინტელექტუალთა სია შეიძლება უფრო ვრცელი იყოს, მაგრამ ყველას ახასიათებდა ერთი საერთო ნიშანი – ისლამისა და ოსმალეთის იმპერიის ერთგულება და არაბთა აღორძინების იმედი სულთან-ხალიფას უმაღლესი ხელისუფლების მფარველობით (Д.И.Юсупов. Антиабсолютистские и национально-освободительные идеи 390-394).

3. ერაყი XIX საუკუნის დამლევს (ბაღდადის რკინიგზა და ნავთობის საბადოების საკითხი)

მიღმათ ფაშას ერაყიდან ნასვლის შემდეგ და „ზულიუმის“ პერიოდში მრავალი პროგრესული ნაშრომებია შექმნილი. გაზეთები „აზ-ზაჰრა“, „ალ-მაჰსილ“-ი (1885 წ.) და „ალ-ბაჰრა“ (1889 წ.) სახელისუფლებო პროპაგანდას ეწოდებოდა და გვერდს უვლიდნენ ქვეყნის საჭირობო საკითხებს. ერაყელი ინტელექტუალები მაშინვე შეუქმნეს ალ-‘ალუსი, ჯამილ სიდიკი აზ-ზაჰვი და მა‘არუფ არ-რუსაჰი, გასცდნენ რელიგიურ თემბეტიკას და ცდილობდნენ ერაყელი მკითხველისათვის გაეცნოთ თანამედროვე ევროპული, თურქი და არაბი რეფორმატორების შეხედულებები. და მაინც, საარაბთაშორისო და ანტიოსმალური მოძრაობა ერაყში გაცილებით ძნელად ვითარდებოდა, ვიდრე სირიასა და ეგვიპტეში (Л.Н.Котлов, 1975, 143-145). მოსახლეობის კონსოლიდაცია და საერთო ანტიოსმალური ფრონტის შექმნა შეუძლებელი იყო ქვეყნის რთული ეთნო-კონფესიონალური სრუტეჭურის გამო. ქურთების, შიიტების და სუნიტების გარდა, ერაყში ცხოვრობდნენ ქრისტიანები, ებრაელები, ქალდეელები და სხვები, რომელთაც ჰქონდათ თავისი ინტერესები და განსხვავებული პოლიტიკური ორიენტაცია. თუ ასევე გავითვალისწინებთ ადგილობრივი ხელისუფლების არაფექტურ საქმიანობას და კორუფციას, გასაგებია გახდეს ის ვითარება, რომელიც ერაყში სუფევდა პირველი მსოფლიო ომის წინ.

სტამბოლისა და ბაღდადის პროვინციული ხელისუფლებისთვის ყოველთვის პრობლემატური იყო შიიტებით დასახლებული რაიონების, კერძოდ, ქაზიმიანის (ჩრდ. ერაყი) და განსაკუთრებით ორი წმ. ქალაქის ან-ნაჯაფის და ქარბალას საკითხი არა მარტო შინაპოლიტიკური სტაბილურობის, არამედ მეზობელ ირანთან ურთიერთობის თვალსაზრისითაც. ამ ორ ქალაქში იმყოფებოდნენ შიიტების უმაღლესი რელიგიური ავტორიტეტები – მუჯთაჰიდები, რომლებიც დიდი გავლენით სარგებლობდნენ არა მარტო ერაყში, არამედ მის გარეთაც. ყოველ წელს ორი წმ. ქალაქის მახლობლად ასაფლავდნენ ქვეყნის გარედან გადმოსვენებულ დაახლოებით 5-8 ათას შიიტ მორწმუნეს, რაც პოლიტიკური თვალსაზრისით ერთად მუჯთაჰიდების და ოსმალური ხელისუფლების შემოსავლის წყაროს შეადგენდა. ქვეყნის შიიტი მოსახლეობა რელიგიური თვალსაზრისით ყოველთვის მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ამ ქალაქებთან და ფაქტობრივად შინაავტონომიური სარგებლობდა (Л.Н.Котлов, 109-110).

კიდევ უფრო რთული ვითარება იყო ჩრდილოეთ ერაყში – ქურთისტანში (არაბ. „იკლიმ ქურდისტან“), სადაც მუსლიმი ქურთებისა და არაბების გარდა ცხოვრობდნენ იეზიდები, რომლებიც დანარჩენი ქურთებისაგან განსხვავდებოდნენ რელიგიით: ისლამის გავრცელების შემდეგ მათ შეინარჩუნეს თავისი წარმართული ზნე-ჩვეულებები (ალბერტ მენთეშაშვილი, ქურთები და ქურთისტანი, 46). ადმინისტრაციული თვალსაზრისით, ქურთისტანი მთლიანად არასოდეს არ ყოფილა მართავდი ერთი ხელისუფლების მიერ, თუმცა ოსმალეთი ცდილობდა მის შემოგლეჯებას. 1830 წელს ქურთები თავად აკონტროლებდნენ ერაყის ქურთისტანის დიდ ნაწილს, კერძოდ, მის დიდ ქალაქებს ერბილს (არბილ) და მოსულს (ალ-მაჰსილ). რეპრესიები დაატყდნენ თავს

ქურთისტანის ქრისტიანებს და იეზიდებს, რომლებიც უარს ამბობდნენ ისლამის მიღებაზე. 1835 წელს ოსმალეთის ჯარი შევიდა ქურთისტანში და რეგიონზე კონტროლი დააწესა, მაგრამ დროებით. 1839 წელს ნიზბთან ეგვიპტელებთან ბრძოლაში ოსმალების დამარცხებამ ხელ-ფეხი გაუხსნა ქურთებს. 1843 წელს ნურ ალლამ ბეგის და ბადრ ხანის მეთაურობით დაიწყო აჯანყება, რომელსაც მოჰყვა ახალი ძალადობა და ნესტორიანელ ქრისტიანთა საჩივარი, გაგზავნილი ვილაიეთის დედაქალაქ მოსულში. ბოლოს და ბოლოს, სტამბოლმა გადაწყვიტა ზომების მიღება და 1847 წელს დიდი ჯარი გაგზავნა ქურთისტანში უსმან ფაშას მეთაურობით. აჯანყებულები დამარცხდნენ და მათი მეთაურები თურქებმა ქვეყნიდან გააძევეს.

ერაყისათვის ტრადიციულ შინა ეთნო-კონფესიონალურ და სოციალურ პრობლემებს, რომელთა გადაწყვეტა აღემატებოდა ოსმალეთის ხელისუფლების შესაძლებლობას, ართულებდა ევროპის სახელმწიფოების გააქტიურება რეგიონში. XIX საუკუნეში სპარსეთის ყურის ქვეყნებში, და, შესაბამისად, სამხრეთ ერაყში თანდათან გამოიკვეთა ბრიტანეთის ინტერესები. 1839 წლიდან მდინარე ტიგროსზე საქმიანობა გაშალა ე.წ. „ლინჩის სანაღვიავიო კომპანიაში“ („Linch Brothers“), რომლის მიმართ ინტერესი გამოიჩინა „ახალგაზრდა ოსმალთა“ ხელისუფლებამ. სტამბოლში შეეშუადა გეგმა, რომლის თანახმად, ოსმალური „ჰამიდის სატრანსპორტო კომპანია“ უნდა გაერთიანებულიყო „ლინჩთან“, რის შემდეგაც, ფაქტობრივად, ბრიტანეთი მოიპოვებდა ტიგროსზე ნაოსნობის სრულ მონოპოლიას, ხოლო ოსმალეთი მიიღებდა დიდ სესხს. ამ გეგმას ოსმალეთის პარლამენტში მოჰყვა იმ არაბი დეპუტატების პროტესტი, რომლებიც თვლიდნენ, რომ ასეთი გარიგება საფრთხეს შეუქმნიდა ერაყელების თავისუფალ ნაოსნობას ტიგროსზე და გააძლიერებდა ინგლის-გერმანიის მეტოქეობას ამ რეგიონში. 1909 წლის 14 დეკემბერს ბასრის წარმომადგენელმა დეპუტატმა პალატაში საიდ ტალიბიმ სასტიკად გაილაშქრა „ლინჩის“ წინააღმდეგ. მიუხედავად იმისა, რომ ინგლის-ოსმალეთის თანამშრომლობას მდინარე ტიგროსზე მხარს უჭერდა „ერთიანობა და პროგრესის“ კომიტეტი და პირადად დიდი ვეზირი ჰუსაინ ჰილმი ფაშა, პარლამენტის არაბი დეპუტატების 40-კაციანმა ჯგუფმა (დაახლ. 60 არაბი დეპუტატიდან) მხარი დაუჭირა საიდ ტალიბის, და, ფაქტობრივად, ჩაადგო აღნიშნული პროექტი. როგორც ჩანს, „ერთიანობა და პროგრესის“ კომიტეტი ვერ აკონტროლებდა სიტუაციას ვერც არაბულ ვილაიეტებში და ვერც პარლამენტში, რასაც პირველი მსოფლიო ომის დროს სავალალო შედეგები მოჰყვა (*Mahmud Haddad, Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism*, 128).

XIX საუკუნის მიწურულს ერაყი აღმოჩნდა გერმანიის ინტერესების არეალში. ამ ევროპული სახელმწიფოს მმართველი წრეები ერაყს განიხილავდნენ არა მარტო კოლონიზაციის ობიექტად, არამედ როგორც პლაცდარმს თავისი გავლენის გასაფართოებლად ირანში და სპარსეთის ყურეში. ამ ტენდენციას აძლიერებდა ოსმალეთის ხელისუფლების პოზიცია, რომელმაც 80-90-იან წლებში ორიენტირება აიღო გერმანიაზე. ორ სახელმწიფოს შორის ალიანსი გამოიკვეთა კაიზერ ვილჰელმ II-ის ორი (1889, 1898 წწ.) ვიზიტის შემდეგ, რომელიც საზეიმო ხასიათს ატარებდა. ოსმალეთის თანამშრომლობა გერმანიასთან გაიშალა სამხედრო, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ფონტზე. მაგალითად, 1882 წელს ოსმალეთში ჩავიდა გერმანიის სამხედრო მისია, რომელიც იქ საქმიანობდა 14 წლის მანძილზე და ხელმძღვანელობდა არმიის გადაადრეობას და წვრთნას. 1885-1895 წლებში გერმანიის სამხედრო მისიას მეთაურობდა პოლკოვნიკი ფონ დერ გოლცი (*Von der Goltz*). მისი ინიციატივით ერაყში გაიხსნა ოთხნობიანი „რუშდიეს“ და სამწლიანი „ი'დადიეს“ (არაბ. „ი'დადიჰა“) ტიპის თურქული სამხედრო სკოლები, რომელთა კურსდამთავრებულნი სწავლას აგრძელებდნენ სტამბოლში „სამხედრო აკადემიაში“ („მექთებ-ი ბაჰრიე“) ან სამოქალაქო სამსახურისთვის გახსნილ სასწავლებელში („მექთებ-ი მულქიე“). თურქული სამხედრო განათლება ქმნიდათ ოსმალეთის არმიის ცნობილ ერაყელ ოფიცრებს ჯა'ფარ ალ-ასქარის და ნური ას-სა'იდს (*Reeva S.Simon, The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer*, 153, 155-157).

თავისი სახელმწიფოს ინტერესების გაფართოებისა და განმტკიცების ერთ-ერთ საშუალებად გერმანელები მიიჩნევდნენ სარკინიგზო მშენებლობას. ჯერ კიდევ 1888

ნელს გერმანელმა მაგნატმა ალფრედ ფონ კაულამ (Alfred von Kaula) მიიღო ბოს-ფორ-ანკარის რკინიგზის მშენებლობის კონცესია. 1890 წელს გერმანელებმა გაიყვანეს სტამბოლი-ანკარა-კონიას რკინიგზა, რომელიც „ანატოლიის რკინიგზის“ ნაწილი იყო. ამით საფუძველი ჩაეყარა კარგად ცნობილი „ბალდადის რკინიგზის“ მშენებლობას. ოსმალეთის ხელისუფლება იმედოვნებდა, რომ „ბალდადის რკინიგზა“ საშუალებას მისცემდა გაეძლიერებინა კონტროლი არაბულ პროვინციებზე, ხოლო გერმანელი მაგნატები ცდილობდნენ მტკიცედ მოეკიდათ ფეხი ნავთობით მდიდარ ერასსა და ირანში (А.С.Силин, Экспансия Германии на Ближнем Востоке, 134-136).

1898 წელს სტამბოლში ჩავიდა კაიზერი ვილჰელმ II, რომელსაც თან ახლდა გერმანელ საქმოსანთა დიდი ჯგუფი, მათ შორის „გერმანიის ბანკის“ („Deutsche Bank“) დირექტორი გეორგ ფონ სიმენსი (Georg Wilhelm von Siemens, 1855-1919). რომელიც ისტორიაში შევიდა „ბალდადის რკინიგზის მამის“ სახელით. 1899 წლის 23 დეკემბერს სიმენსმა ოსმალეთის მთავრობასთან გააფორმა შეთანხმება სარკინიგზო მშენებლობის შესახებ. სულთანი აბდ ალ-ჰამიდ II პირადად იყო დანტერესებული, რომ კონიიდან, რომელსაც რკინიგზამ მიაღწია უკვე 1894 წელს, მშენებლობა სულ ცოტა ბალდადამდე მაინც გაგრძელდებოდა. ინგლისი თავიდანვე ეწინააღმდეგებოდა ამ პროექტს, რის გამო 1899 წელს გერმანიის მხარე დათანხმდა ბალდადის რკინიგზის ინტერნაციონალიზაციაზე და მის მშენებლობაში ინგლისურ-ფრანგული კაპიტალის მონაწილეობაზე, მაგრამ მოლაპარაკება უშედეგოდ დამთარდა (Ф.Меркс, Черная кровь, 40-41). 1902 წლის 16 იანვარს სულთანმა ხელი მოაწერა გერმანელებისთვის რკინიგზის კონცესიის გადაცემას და 1903 წელს გერმანული კაპიტალის დაფინანსებით „ბალდადის რკინიგზის“ მშენებლობა განახლდა. კონიის შემდეგ რკინიგზას უნდა გაეწეო ადანა, პალეტი, ნუსაიბინი, მოსული, ბალდადი და მისულიყო ბასრამდე, მაგრამ პირველი მსოფლიო ომის დაწყების გამო ერასის ტერიტორიაზე სამშენებლო საქმიანობა დროებით შეწყდა. ომის დამთავრებისა და ოსმალეთის იმპერიის დაშლის შემდეგ 1919 წლის ევრსალის ზავის საფუძველზე, გერმანიის ჩამოერთვა ყოველგვარი უფლება „ბალდადის რკინიგზაზე.“ 1934-1941 წლებში ინგლისის და საფრანგეთის კერძო კომპანიებმა ბოლომდე მიიყვანეს ბალდადის რკინიგზა, რომელმაც მოიცვა სამი ქვეყანა — თურქეთი, ერასი და სირია.

„ბალდადის რკინიგზის“ გარდა XIX საუკუნის მიწურულს ერასში აქტუალური გახდა ნავთობის საბადოების საკითხი. უკვე 1888 წელს „ანატოლიის რკინიგზის ოსმალურმა კომპანიამ“ რომელსაც გერმანული კაპიტალი აკონტროლებდა, სცადა ნავთობის კონცესიის მიღება, ხოლო 1895 წელს გერმანელმა სპეციალისტებმა პირველი ჭაბურღილები გათხარეს მოსულის ვილაიეთში და ნავთობი აღმოაჩინეს. ამ რაიონში გეოლოგიურ ექსპედიციებს აფინანსებდნენ „დოიჩე ბანკი“ და სარკინიგზო კომპანია. 1901 წელს საბოლოოდ დადასტურდა მოსულის ვილაიეთში სამრეწველო მნიშვნელობის ნავთობის მარაგის არსებობა, რასაც მოჰყვა გერმანიის საქმოსანების მეტი დანატერესება ერასის წიაღისეულობითა და ნავთობრესურსებით. 1903 წელს, როგორც მოსალოდნელი იყო, გერმანია-ოსმალეთის დაახლოების ფონზე, გერმანელებმა მიიღეს მოსულისა და ბალდადის ვილაიეთებში ნავთობსაძიებელი სამუშაოების წარმოების ექსკლუზიური უფლება.

გერმანელი მაგნატების წარმატებას ერასში მოჰყვა შემოფთება ევროპაში, განსაკუთრებით ინგლისის საქმიან წრეებში. ერასის ნავთობით დანტერესდა 1907 წელს შექმნილი ინგლის-ჰოლანდიის კარტელი „როიალ დატჩ შელი“ („Royal Dutch Shell“) და ინგლისელი ფინანსისტი დ'არსი (William Knox D'arcy, 1849-1917), რომელმაც ჯერ კიდევ 1901 წელს მუზაფფარ ად-დინ შაჰისგან მიიღო კონცესია ირანის ნავთობზე. 1906 წელს ოსმალეთის მთავრობა დათანხმდა გადაეცა დ'არსისთვის კონცესია მის მიერ შექმნილი ე.წ. „ოსმალეთის ნავთობის სინდიკატისთვის,“ მაგრამ 1908-1909 წლების მოვლენებმა და „ახალგაზრდა თურქების“ მოსვლამ ხელისუფლების სათავეში ძალთა თანაფარდობა შეცვალა. ბრიტანეთის მთავრობამ გააძლიერა ზეწოლა ოსმალეთზე და პირველი მსოფლიო ომის წინ სულთანი იძულებული გახდა გარკვეულ დამოებაზე წასულიყო: 1912 წლის ოქტომბერში ბრიტანეთის ვეგიდით ჩამოყალიბდა „თურქული ნავთობის კომპანია“ („Turkish Petroleum Company“), რომლის ერთ-

ერთი აქციონერი გახდა სომეხი საქმოსანი გალუსტ გულბენკიანი.⁸⁰ 1914 წლის მარტში კომპანიის რეორგანიზაციის შემდეგ მისი აქციების დიდი ნაწილი განაწილდა შემდეგნაირად: „ინგლის-სპარსეთის ნავთობის კომპანია“ („Anglo-Persian Oil Company“) – 47,5%, „გერმანული ბანკი“ – 25%, „ანგლო-საქსონ პეტროლეუმ კომპანი“ – 22,5% და გულბენკიანი – 5% (О. Герасимов, Иракская нефть, 12). 1914 წლის 18 მაისს „თურქული ნავთობის კომპანიამ“ ოსმალეთის ხელისუფლებას მიმართა თხოვნით გადაეცა მისთვის ნავთობის კონცესია ბაღდადის და მოსულის ვილაიეთებში, მაგრამ პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამ კორექტივები შეიტანა მის გეგმებში: ოსმალეთის კაპიტულაციის შემდეგ ერაყი ბრიტანეთის სრულ პეტროლს დაექვემდებარა და ნავთობსაბადოებიც მის ხელში აღმოჩნდა. მსოფლიო ომმა ცხადყო ნავთობის განსაკუთრებული სტრატეგიული მნიშვნელობა და ეს აღიარა ლორდმა კერზონმა, როცა განაცხადა: „მოკავშირეები გამარჯვებამდე ნავთობის ტალღებზე მივედით და მის გარეშე გერმანიას ვერ დავამარცხებდით“-ო (О. Герасимов, Иракская нефть, 13).

4. პირველი მსოფლიო ომის დასასრული და ერაყის პაშიმიანთა მონარქიის წარმოქმნა

პიჯაზის აჯანყებამ თავისი გამოძახილი ჰყოვა ერაყში: მომთაბარე ტომების აბსოლუტური უმრავლესობა მხარს უჭერდა არაბთა ბრძოლას ოსმალეთის წინააღმდეგ. თურქების საკომუნიკაციო საშუალებები და ბაზები მოსულსა და ბაღდადს შორის თავდასხმის ობიექტები გახდნენ. თავის მხრივ, ანტითურქული პროპაგანდა გააძლიერეს ინგლისელებმა, რომლებიც ავრცელებდნენ ხმებს, თითქოს ბრიტანეთს სურდა უზრუნველყო არაბების თავისუფლება და ჯიჰადზე ფიქრიც კი დამოუკველი იქნებოდა მათთვის. 1914 წლის 1 ნოემბერს ბრიტანეთის სამხედრო სარდლობამ გაავრცელა პროკლამაცია, რომელიც არწმუნებდა შიიტებს, რომ მათი წმინდა ადგილები და უფლებები დაცული იქნებოდა, თუ ისინი ლოიალური დარჩებოდნენ ანტანტის მიმართ (M.C. Jazayeri, Kruyshaniye turkcego gosudarstva, 112). ამავე დროს, ინგლისელები ცდილობდნენ ქრთამით და მფარველობის დაპირებით მოეპოვეთნათ არაბული ტომების და ნაციონალისტურად განწყობილი ერაყელების, მათ შორის გავლენიანი 'ალიმების მხარდაჭერა ან უკიდურეს შემთხვევაში, ნეიტრალიტეტი. მას შემდეგ, რაც 1916 წლის ზაფხულში თურქებმა დაარბიეს ან-ნაჯაფი და ქარბალა, ინგლისელებს არ გაუჭირდათ ერაყელ შიიტებთან თანამშრომლობა. ოსმალეთის მეექვსე არმიის სარდლობა და ცენტრალური ხელისუფლება სტამბოლში კარგად იყვნენ ინფორმირებული ერაყის მოსახლეობის ანტითურქული განწყობილების შესახებ, მაგრამ ცდილობდნენ ჯიჰადის მოწოდებით და ქრთამებით ისევ სულთან-ხალიფას სამსახურში ჩაეყენებინათ ერთმორწმუნე არაბები.

1914 წლის 14 ოქტომბერს, ოსმალეთისა და ბრიტანეთის ოფიციალურ დაპირისპირებამდე თვენახევრით ადრე ერაყი საომარი მოქმედების ასპარეზი გახდა. ისარგებლა რა თავისი ბაზით ბაჰრეინზე და ქუვეითის მხარდაჭერით, ინგლისმა ინდოეთიდან ათასობით ჯარისკაცი გადაისროლა სპარსეთის ყურეში და 1914 წლის ნოემბერში დაიკავა ბასრა. მომდევნო წელს ბრიტანელებმა გენერალ ტოუნსენდის (Ch. V.F. Townshend) სარდლობით წამოიწყეს ლაშქრობა ბაღდადის ასაღებად, მაგრამ ქუთ ალ-ამარასთან, ბაღდადის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მარცხი განიცადეს. თურქებმა ალყაში მოაქციეს მონინააღმდეგ და სრული გამარჯვება მოიპოვეს (Arnold T. Wilson, Loyalties Mesopotamia, 99). ბაღდადზე შეტევა გადაიდო და მისი განახლება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ ბრიტანელთა სარდლობაში საკადრო ცვლილებების შემდეგ.

1916 წლის ივლისში ერაყში ბრიტანეთის არმიის სარდლად დაინიშნა გენერალ ფრ. მაუდი (Frederick Stanley Maude), რომელმაც ახალი შევსება მიიღო ინდოეთიდან. წლის დამლევს ბრიტანეთს ერაყში საბრძოლო მზადყოფნაში ჰყავდა კარგად აღჭურვილი 50 ათასიანი არმია, მაშინ, როცა მისი მონინააღმდეგ ოსმალეთის მეექვსე არმია ხალხი ფაშას სარდლობით, დაახლოებით 25 ათას ჯარისკაცს ითვლიდა. უპირატესობა აშკარად ბრიტანელების მხარეს იყო, რითაც ისარგებლეს კიდევ და 1917 წლის თებერვალში აიღეს ქუთ ალ-ამარა, რის შემდეგაც იმავე წლის 11 მარტს დაიკავეს

ბალდადი. გენერალმა მოდმა ქალაქის მოსახლეობას მიმართა განცხადებით, რომელშიც ნათქვამი იყო, რომ ისინი ამ ქვეყანაში მოვიდნენ არა როგორც დამპყრობლები, არამედ, როგორც განმათავისუფლებლები. 1918 წელს ინგლისელებმა დაიკავეს მოსული და მთელი ქურთისტანი. ჩრდილოეთ ერაყში ყოფნისას გენერალი მოდი ქოლერით დაავადდა, გარდაიცვალა და ბალდადში დაკრძალეს სამხედრო სასაფლაოზე.

ამგვარად, პირველი მსოფლიო ომის დასასრულს მთელი ძალაუფლება ერაყში გადავიდა ბრიტანეთის სამხედრო ადმინისტრაციის ხელში კომისარ არნოლდ უილსონის (Arnold T. Wilson) მეთაურობით.⁸¹ ინგლისელებმა სცადეს ქვეყნის შემოღობვა და წესრიგის დამყარება, მაგრამ შეხვდნენ მოსახლეობის წინააღმდეგობას, რომელიც მალე სახალხო განმათავისუფლებელ მოძრაობაში გადაიზარდა. 1918 წლის გაზაფხულზე ამ მოძრაობას შეუერთდნენ ერაყის პატრიოტი ინტელიგენტები, ვაჭრები, შიიტი მუჯთაჰიდები და ოსმალეთის არმიის ყოფილი არაბი ოფიცრები. გაჩნდა რამდენიმე ორგანიზაცია, კერძოდ, „ალ-აზდ ალ-ირაქი“ და „ჰარის ალ-ისთიკულ“ („დამოუკიდებლობის გუშაგი“), რომლებიც მოითხოვდნენ ერაყის დამოუკიდებლობას და ეროვნული მთავრობის შექმნას. ანტიბრიტანული მოძრაობის ერთ-ერთი ცენტრი გახდა ან-ნაჯაფი, სადაც ცნობილმა შიიტმა მუჯთაჰიდმა თაკი ად-დინ აშ-შირაზიმ გამოსცა ფათვა, მიმართული ოქუპანტების წინააღმდეგ. თეოლოგი ამტკიცებდა, რომ მუსლიმური ქვეყნის სათავეში არ შეიძლება არაბ-მუსლიმის ყოფნა და მოუწოდებდა ერაყელებს გაერთიანებულიყვნენ თავისი უფლებების დასაცავად (Amihm Sand, Восстания арабов в XX веке, 185-188).

სან-რემოს კონფერენციისა და სამანდატო სისტემის შექმნის შემდეგ ვითარება ერაყში კიდევ უფრო დიქტაბა. დაიწყო მასობრივი გამოსვლები, რომელიც გადაიზარდა საერთო სახალხო აჯანყებაში („ას-სავრა ალ-ირაკიჲა ალ-ქუბრა“) და მთელი ერაყი მოიცვა. საპასუხოდ, ინგლისელებმა მიმართეს მკაცრ რეპრესიებს ბალდადში, ქარბალაში, ან-ნაჯაფში და სხვა ქალაქებში. რევოლუციური მოძრაობის და დესტაბილიზაციის პირობებში 1920 წელს ერაყის სამანდატო ტერიტორიის უმაღლესი კომისარის თანამდებობაზე დაინიშნა გამოცდილი ბრიტანელი რეზიდენტი პერსი კოქსი (Percy Cox), რომელმაც მოლაპარაკება დაიწყო აჯანყებულებთან. ამ მოლაპარაკებების შედეგად გადაწყდა, რომ ერაყში შეიქმნებოდა დროებითი ეროვნული მთავრობა, რომელიც თავის გადწყვეტილებებს შეუთანხმებდა ბრიტანეთის უმაღლეს კომისარს. დროებით მთავრობაში (სახელმწიფო საბჭოში) შევიდნენ ცნობილი „ალიმები, ბალდადის ასაკოვანი ნაიბ ალ-ამრაფი აზდ არ-რაჰმან ალ-ქაილანი (თავმჯდომარე), ბასრელი სეიდი ტალიბი (ზინაგან საქმეთა მინისტრი), ჯაფარ ალ-ასქარი (თავდაცვის მინისტრი) და ებრაელი ასსუნ ფეენდი ჰასქალი (ფინანსთა მინისტრი). აჯანყებულთა დიდმა ნაწილმა ეს წინადადება მიიღო და თავის მიღწევად ჩათვალა, რითაც 1920 წლის აჯანყება დამთავრდა, მაგრამ არც სამანდატო ადმინისტრაცია და არც ერაყელები არ თვლიდნენ პრობლემას გადწყვეტილად (А.Ф. Федченко, Ирак в борьбе за независимость. 22-23).

პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ ერაყში განვითარებულმა მოვლენებმა დაადასტურეს, რომ ბრიტანეთის სამანდატო რეჟიმი იმ სახით, რომლითაც იგი შეიქმნა, არ იყო საიმედო. ძნელად დასაბრუნებელი არაბული მომთაბარე ტომების, ქურთების, შიიტების და სუნიტების მართვა 150 ათასიანი არმიის დახმარებითაც კი, შეუძლებელი აღმოჩნდა. აქედან გამომდინარე, საჭირო გახდა მმართველობის ისეთი სისტემის შექმნა, რომელიც შეცვლიდა არაბებისთვის მიუღებელ სამანდატო რეჟიმს, მაგრამ ამავე დროს, არ დაემუქრებოდა ბრიტანეთის ინტერესებს ამ რეგიონში. ფორმალურად, ერაყი უნდა გახდარიყო სუვერენული სახელმწიფო თავისი კონსტიტუციით, პარლამენტით, მთავრობით, არმიით და ადგილობრივი ადმინისტრაციით. ამ გეგმის განხორციელებას შეუდგა ბრიტანეთის კოლონიების მინისტრი უინსტონ ჩერჩილი, რომელმაც იგი წარუდგინა უმაღლეს კომისართა თათბირს კაიროში 1921 წლის მარტში. ამ თათბირზე პერსი კოქსის რეკომენდაციით გადაწყდა ერაყის შამშიმანთა სამეფოს შექმნა ფაისალ ბ. ჰუსაინის მეთაურობით. მექის შარფიზის შამშიმავალი და „ჰიჯაზის აჯანყების“ ერთ-ერთი ორგანიზატორი ფაისალი სირიიდან გაძევების შემდეგაც სარგებლობდა ინგლისელების მხარდაჭერით. მართალია, იგი არ იყო დაკავშირებული ერაყის განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან და გავლენიან რელიგიურ წრე-

ებთან, მაგრამ პერსი კოქსმა, რომელიც უმაღლეს კომისრად დარჩა 1923 წლამდე, ყველაფერი გააკეთა იმისათვის, რომ ახალი მონარქია მისაღები ყოფილიყო ერაყელებისთვის. მისი ინიციატივით დაიწყო ერაყის ეროვნული არმიის შექმნა, ბრიტანეთ-ინდოეთის ჯარის გაყვანა ქვეყნიდან, გამოცხადდა აჯანყებაში მონაწილე პატიმრების ამნისტია და ქვეყნიდან წასულ პოლიტიკურ დევნილებს ნება დართეს სამშობლოში დაბრუნებულიყვნენ. ამ მოსამზადებელი სამუშაოს შემდეგ 1921 წლის 23 ივნისს ფაისალი ალ-აჰდის "ნარმომადგენელთა თანხლებით და ბასრის გავლით ჩავიდა ერაყში. 1921 წლის 11 ივლისს დროებითა პროვინულმა საბჭომ ფაისალი მეფედ აირჩია და 23 აგვისტოს მან ოფიციალურად დაიკავა ერაყის მეფის ტახტი.⁸² შეიქმნა ერაყის პირველი მთავრობა, რომელშიც თავდაცვის მინისტრის თანამდებობა მიიღო ჯა'ფარ ალ-ასქარიმ, შტაბის უფროსად კი დაინიშნა ნური ას-სა'იდი. ბრიტანელების დახმარებით, ოსმალეთის არმიის ყოფილი არაბი სამხედროებისაგან ჩამოყალიბდა ერაყის ოფიცერთა კორპუსი. ქვეყანაში, რომლის მოსახლეობის ნახევარზე მეტი შიიტი იყო, არმია და ადმინისტრაცია თითქმის მთლიანად სუნიტების ხელში აღმოჩნდა.

მეფე ფაისალის ადმინისტრაციაში ერთ-ერთი ყველაზე კოლორიტული ფიგურა იყო არაბული ნაციონალიზმის თეორეტიკოსი სატი' ალ-ჰუსრი (სატი' ალ-ჰუსრი, 1882-1968), რომელიც ჰაშიმიანთა ოჯახს დაუახლოვდა სირიაში 1919-1920 წლებში. 1921 წელს ფაისალმა იგი ბაღდადში მიიწვია და სთხოვა მონაწილეობა მიეღო ქვეყნის განათლების სისტემის მონაცობაში. მიუხედავად იმისა, რომ სატი' ალ-ჰუსრის ჰქონდა თურქული განათლება და ადრე ოსმანიზმის გავლენა განიცადა, ჯერად ფაშას რეპრესიების შემდეგ იგი არაბი ნაციონალიზტების გვერდით დადგა, მით უმეტეს, რომ მისი წინაპრები პალესტინიდან იყვნენ და არაბთა პრობლემები მისთვის უცხო არ იყო. მეფე ფაისალის უახლოესი მრჩეველი სატი' ალ-ჰუსრი, განათლების სისტემის გენერალური დირექტორისა და შემდეგ მინისტრის თანამდებობაზე ცდილობდა განათლების სფეროს არაბიზირებას და ერთიანი სისტემის შექმნას ქვეყნის სამივე ვილაიეთში. მისი ინიციატივით, 1923 წელს ბაღდადში გაიხსნა პედაგოგიური ინსტიტუტი (Тихонова Т. П., Светская концепция арабского национализма Саты аль-Хусри. 16-28).

ერაყის ჰაშიმიანთა მონარქია თავიდანვე მჭიდროდ თანამშრომლობდა ინგლისელებთან. 1922 წელს პერსი კოქსის მოთხოვნით გაფორმდა "ინგლის-ერაყის ხელშეკრულება", რომელიც, ფაქტობრივად, აწესებდა ბრიტანეთის პროტექტორატს ერაყზე, თუმცა ტერმინი "ბრიტანეთის მანდატი" (არაბ. *ალ-ინთიდამ ალ-ბრიტანი*) არსად არ ყოფილა ნახსენები. ხელშეკრულება დაიდო 20 წლის ვადით და მან უფრო მოქნილი გახადა ბრიტანეთის პოლიტიკა ამ რეგიონში (А. Ф. Федченко. Ирак в борьбе за независимость. 22-23). პერსი კოქსმა თავისი გავლენა გამოიყენა იმისთვისაც, რომ დაზუსტებულიყო ერაყის საზღვარი ქუეყითან და ვაჰაბიტებთან.

5. ერაყის ქურთისტანი და ასირიელების პრობლემა პირველი მსოფლიო ომის დროს და ომის შემდეგ

ბრიტანეთის სამანდატო რეჟიმმა და ერაყის ჰაშიმიანთა მონარქიამ მემკვიდრეობით მიიღეს ქურთისტანის ურთულესი პრობლემა. სარგებლობდნენ რა ჩრდილოეთ ერაყის თავისებური გეოგრაფიული მდებარეობით, ერაყელი ქურთები ცდილობდნენ ბაღდადის ხელისუფლებისგან დამოუკიდებელნი ყოფილიყვნენ. პირველ მსოფლიო ომამდე და ომის შემდეგაც, ქურთების მისწრაფებას დამოუკიდებლობისკენ თავისი ინტერესებისთვის იყენებდნენ ოსმალეთი, ირანი, და ბოლოს, ბრიტანეთი. თანხმების დროს ოსმალეთის ვილაიეთებში მცხოვრები ქურთების მდგომარეობა უკეთესობისკენ არ შეცვლილა, ზოგიერთ შემთხვევაში კი გაუარესდა კიდევ. ამის საპასუხოდ, 1880 წელს ვანის ტბის სამხრეთით, ოსმალეთ-ირანის საზღვარზე პაქარის რაიონში შეიხ 'უზაიდულლას მეთაურობით დაიწყო სუნიტი ქურთების გახმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელიც მიზნად ისახავდა ქურთების ერთიანი სახელმწიფოს შექმნას. აჯანყება გავრცელდა ერაყისა და ირანის ქურთისტანზე, რამაც ოსმალეთის, ირანის და ამ რეგიონით დაინტერესებული ბრიტანეთის შემფოთება გამოიწვია. საბოლოოდ, 1881 წლის ნოემბერში ოსმალეთის შეიარაღებულმა რაზმებმა შეძლეს ქურთების და-

მარცხება. ტყვედ აყვანილი 'უბადი' უფლდა და მისი შვილი 'აბდ ალ-კადირი მექაში გაა-
სახლეს, რითაც დროებით დაამშშინეს მეამბოხე ქურთისტანი (Джамиле Джалил,
Востанис курдов 1880 год, 98).

XIX საუკუნის 70-80-იან წლებში ოსმალეთის ხელისუფლებამ პანისლამისტური
იდეოლოგიის შესაბამისად სცადა არმიის შევსება არათურქი მუსლიმი ჯარისკაცე-
ბით – არაბებით, ჩერქეზებით და ქურთებით. უფრო მეტიც, არათურქ სამხედროებს
სმირად უპირატესობაც ენიჭებოდათ (И.И.Фадеева, Официальные доктрины..., 72). მა-
გალითად, 1890 წელს სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის ინიციატივით შეიქმნა კარგად შეი-
არაღებული ირეგულარული კავალერიის კორპუსი „ჰამიდის“ („არაბ. „ჰამიდია“),
რომელიც სულთნის სახლს ატარებდა. ძირითადად, ამ კორპუსში მსახურობდნენ სუ-
ნიტი ქურთები, რომელთაც ხელისუფლება აგზავნიდა იმპერიის აღმოსავლეთის რაი-
ონებში სომეხი მოსახლეობის დასარბევად. იმის გამო, რომ ოსმალეთის ხელისუფლე-
ბა სომხებს რუსეთის მოკავშირედ თვლიდა, „ჰამიდის“ რაზმებმა 1915 წლის გაზაფ-
ხულზე აღმოსავლეთ და სამხრეთ ანატოლიიდან ათასობით სომეხი გაასახლეს. დე-
პორტირებული მისი დიდი ნაწილი უდაბნოში დაიღუპა შიმშილის, სიცივისა და ავად-
მყოფობისგან. ეს ტრაგედია ისტორიაში შევიდა „სომხების გენოციდის“ სახელწოდე-
ბით (გ.სანიკიძე, გალასანია, გ.გელვანი, ახლო აღმოსავლეთის ისტორია, 168-
170).

1917-1918 წლებში ოსმალეთის დამარცხების შემდეგ მოსულის ვილაიეთი მთლი-
ანად ბრიტანეთის ხელში გადავიდა, მაგრამ სამანდატო რეჟიმი წააწყდა ქურთების
აქტიურ წინააღმდეგობას: 1919 წლის მაისში დაიწყო დიდი აჯანყება, რომელსაც სა-
თავეში ჩაუდგა „კადირის“ სუფიური ორდენის წევრი, შეიხი მაჰმუდ ბარზანჯი (ან
ბერზენჯი, 1878-1956). მართალია, აჯანყებულებმა დაიკავეს სულაიმიანია, მაგრამ
მას შემდეგ, რაც ინგლისელებმა ტყვედ ჩაიგდეს მათი ბელადი და ინდოეთში გადა-
სახლეს, დაძაბულობა განიშლდა. ქურთები მონაწილეობდნენ ერაყის 1920 წლის
აჯანყებაშიც, მაგრამ პერსი კოქსმა მოახერხა მოძრაობის შეთავაზებთან მორიგება.
პაშიმიანთა მონარქიის შექმნამ არსებითად ვერ შეცვალა მდგომარეობა და 1922 წლის
გაზაფხულზე ქურთისტანი კვლავ საომარი ასპარეზი გახდა. ინგლისელებმა გამოიყე-
ნეს არსებული ყველა საშუალება, მათ შორის ავიაცია და დროებით გატყვეს ქურთე-
ბის წინააღმდეგობა. 1922 წლის ოქტომბერში შეიხ მაჰმუდს უფლება მისცეს სამშობ-
ლოში დაბრუნებულიყო და იგი ქურთისტანის გუბერნატორად (ჰუქუმდარად) დანიშ-
ნეს, მაგრამ ამბიციური შეიხი ამ თანამდებობას არ დასჯერდა. იმავე წლის ნოემბერში
მან თავი გამოაცხადა ქურთისტანის მეფედ და შეიდი კაცისგან შემდგარი მთავრობაც
შექმნა (А.Ф.Федченко, Ирак в борьбе за независимость. 45).

ქურთისტანში განვითარებულმა მოვლენებმა, ისევე, როგორც ყოველთვის, ახ-
ლაც შემოთავაზა გამოიწვია ბაღდადი. მას შემდეგ, რაც შეიხ მაჰმუდის მომხრეებმა
თავის სეპარატისტულ მოთხოვნებს ანტიბრიტანული პროპაგანდაც შეუთავსეს, ინ-
გლისელებმა კატეგორიულად მოსთხოვეს ქურთებს განიარაღება და სულაიმიანის
დატოვება, მაგრამ ულტიმატუმი არ იქნა მიღებული. საპასუხოდ, ქურთისტანში გაიგ-
ზავენა ერაყელების, ბრიტანეთ-ინდოეთის და ასირიელების რაზმები, რომელთაც
მხარს უმაგრებდა არტილერია და ავიაცია. საომარი მოქმედება გაგრძელდა ორი წე-
ლი და 1925 წლის შემოდგომაზე ქურთების მარცხით დამთავრდა. შეიხ მაჰმუდმა ჯერ
ირანს შეაფარა თავი, შემდეგ კი დაბრუნდა ქურთისტანში და მორჩილება გამოუცხა-
და ბაღდადს (ა.მენთეშაშვილი, ერაყელი ქურთების ეროვნულ-განმათავისუფლებე-
ლი მოძრაობის ისტორიიდან, 85).

თურქეთის რესპუბლიკის წარმოქმნის შემდეგ (1923 წ.) მოსულის ვილაიეთზე
პრეტენზია განაცხადა ქემალ ათათურქის მთავრობამ, მაგრამ ერთა ლიგის დადგენი-
ლებით (1925 წ. 16 დეკემბერი) ეს რეგიონი ერაყს გადაეცა იმ პირობით, რომ შესრულ-
დებოდა შემდეგი მოთხოვნები: ქვეყნის მართვა-გამგებლობაში ქურთებიც მიიღებ-
დნენ მონაწილეობას; ქურთულ ენაზე იქნებოდა სწავლება ქურთისტანის სკოლებში
და არაბულთან ერთად ქურთულსაც ექნებოდა სახელმწიფო ენის ფუნქცია. ერთი შე-
ხედვით, ერაყელი ქურთების მდგომარეობა უკეთესობისკენ შეიცვალა, მაგრამ რამ-
დენიმე წაწილად დაყოფილი ქურთისტანის მოქალაქე კვლავ გაურკვეველი დარჩა.
ქურთების ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის გაგრძელდა ბარზანის ტომის ორი ბელა-

დის – აპმადისა და მისი ძმის მუსტაფა ბარზანის მეთაურობით. ერაყის მთავრობამ ინგლისელების დახმარებით და გენერალ ნური ას-სა'იდის ხელმძღვანელობით, ეს მოძრაობაც ჩაახშო, თუმცა ქურთისტანის განთავსება და მისი საბოლოო გაერთიანება ერაყთან შეუძლებელი აღმოჩნდა.

ერაყის ტერიტორიაზე მცხოვრებ რელიგიურ და ეთნიკურ უმცირესობათა შორის, ვინც განსაკუთრებით დაზარალდა პირველი მსოფლიო ომის დროს იყვნენ ასირიელები, რომელთა დიდი ნაწილი ცხოვრობდა მუსლიმი ქურთების მეზობლად მოსულის ვილაიეთში, ხოლო მეორე ნაწილი დღევანდელი ირანისა და თურქეთის ტერიტორიაზე (დიარბაქირი, მარდინი, ურფა). ომის დაწყების შემდეგ ქრისტიანი ასირიელების ორიენტაცია რუსეთზე ნათლად გამოიკვეთა და გამოიწვია ოსმალეთის რეპრესიები მათ წინააღმდეგ. ამ სადამსჯელო ღონისძიებებისთვის ხელისუფლებამ გამოიყენა ქურთებისა და თურქებისაგან დაკომპლექტებული რაზმები. ათასობით ქრისტიანი იძულებული გახდა დაეტოვებინა სამშობლო და სხვა ქვეყნებში, კერძოდ, სამხრეთ კავკასიაში ეძებნა თავშესაფარი. 1918 წელს პატარა ქალაქ კოჰნე-შაჰრში, ქალაქ დილმანის დასავლეთით, ქურთებმა მოკლეს ასირიელების აღიარებული ბელადი მარ-შიმ'უნ ბენიამინი, ხოლო თურქებმა შეტევა განაგვიტარეს ურმიის მიმართულებით.

პირველი მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ ინგლისელებმა ისარგებლეს ასირიელების სურვილით დაბრუნებულიყვნენ მშობლიურ სოფლებში და ღირსეულად დაეცვათ თავი ქურთებისაგან. თითქოსდა მათ დასახმარებლად, ინგლისელებმა ჩამოაყალიბეს ასირიელების ბატალიონები, რომელიც გამოიყენეს არაბების და ქურთების განმათავისუფლებელი მოძრაობის წინააღმდეგ. ჩრდილოეთ ერაყის მკვიდრი მოსახლეობის – ასირიელების, ქურთების და არაბების მშვიდობიანი თანაცხოვრება ომის შემდგომაც არაერთხელ დაირღვა და პრობლემის მოგვარება დიდი ხნით გადაიდო (К.П.Матвеев (Бар-Маттаи), И.И. Мар-Юхана, Ассирийский вопрос..., 83-84, 85-129).

ერაყის პაშიმანთა დინასტიის მეფეები (1921-1958)

1. **ჟაფალ I** (1921. 1. VIII – 1933. 8. IX)
დაიბ. 1883. 20.V – გარდ. 1933. 8. IX (50 წლისა).
2. **ლზნი I** (1933. 8. IX – 1939. 4. IV)
დაიბ. 1912. 21. III – გარდ. 1939. 4. IV (27 წლისა).
3. **ჟაფალ II** – (1939. 4. IV – 1958. 14. VIII)
დაიბ. 1935. 2.V – მოკლეს 1958. 14. VIII (23 წლისა).

თ ა ვ ი V

ა რ ა ბ ე თ ი ს ნ ა ხ ე ვ ა რ კ უ ნ ძ უ ლ ი

1. ცენტრალური არაბეთი (ნაჯდი) და პიჯაზი XIX საუკუნეში

XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში არაბეთის ნახევარკუნძულზე ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ ნაჯდის სა'უდიანთა საამირო და მექის შაჰმომიანთა საშარიფო. ისარგებლა რა ეგვიპტის გამგებლის მუჰამმად 'ალის პოზიციების შესუსტებით ცენტრალურ არაბეთში, ვაჰაბიტების ბელადმა თურქი ბ. 'აზდ ალლაჰ ბ. მუჰამმად იბნ სა'უდმა ხელში ჩაიგდო არ-რიადი და თავისი გავლენა გაავრცელა არაბეთის ნახევარკუნძულის ერთ ნაწილზე. ფორმალურად, იგი ემორჩილებოდა მუჰამმად 'ალის და აღიარებდა ოსმალეთის სულთნის უმაღლეს ავტორიტეტს, მაგრამ ეგვიპტის არმიის ევაკუაციის შემდეგ ნაჯდის დამოუკიდებლობა რეალური გახდა. თურქიმ და მისმა შვილმა ფაისალმა საფუძველი ჩაუყარეს სა'უდიანთა მეორე სახელმწიფოს დედაქალაქით არ-რიადში.

ნაჯდში პოზიციების გამტკიცების შემდეგ ამირ თურქის სამსახურში შესული ბედუინთა ტომები ჯერ გამოჩნდნენ პიჯაზის მისადგომებთან, შემდეგ კი აღმოსავლეთ და სამხრეთ არაბეთში. ვაჰაბიტებს დაემორჩილა მუფუფი და კატიფი, ხოლო 1833 წელს თურქის პირველობას აღიარებდა სპარსეთის ყურის მთელი სანაპირო. მიუხედავად იმისა, რომ 1828-1829 და 1830-1832 წლებში ნახევარკუნძულს თავს დაატყდა მოუსავლიანი წლები, შიმშილობა და შავი ჭირის ეპიდემია, თურქის პოლიტიკა მაინც ეფექტიანი გამოდგა. მდგომარეობის გაუარესება დაიწყო მხოლოდ შინაღინასტიური განხეთქილების გამო, რასაც 1834 წელს გადაჰყვა სა'უდიანელთა ბელადი. ბრძოლა პირველობისათვის თურქის მემკვიდრე ფაისალსა და მის მეტოქეებს შორის ცხრა წელი გაგრძელდა. მუჰამმად 'ალიმ ისარგებლა შექმნილი ვითარებით და სცადა დაებრუნებინა დაკარგული პოზიციები ცენტრალურ არაბეთში. 1835 წელს მან ნახევარკუნძულზე დისლოცირებული თავისი სამხედრო კონტინგენტი 18 ათასამდე გაზარდა: ტერიტორიის მედინიდან ნაჯდამდე აკონტროლებდა ხურშიდ ფაშა, მექა-ჯიდდას — აჰმად ფაშა, ხოლო 'ასირსა და იემენს იბრაჰიმ ქუჩუქ ფაშა. ვაჰაბიტებს ეგვიპტელებმა მოსთხოვეს უპირობო მორჩილება, მაგრამ უშედეგოდ. საპასუხოდ, ნაჯდის დამორჩილების ბრძანებით მუჰამმად 'ალიმ იანბუში გაგზავნა ახალი ჯარი ისმა'ილ ბეის სარდლობით, რომელიც 1837 წლის მაისში არ-რიადში შევიდა.

მიუხედავად მიღწეული წარმატებისა, ეგვიპტელების გამარჯვება არ იყო საბოლოო, მით უმეტეს, რომ საოკუპაციო კორპუსის დიდი ნაწილი მალე ვაჰაბიტებმა გაანადგურეს. 1838 წელს ხურშიდ ფაშამ კვლავ სცადა ნაჯდის შემოტევა, ტყვედ აიყვანა ფაისალი და უკვე მეორედ გაგზავნა ეგვიპტეში. ერთდროულად, ეგვიპტელებმა დაიწყეს თავისი გავლენის გაფართოება არაბეთის ნახევარკუნძულზე, მაგრამ რაიმე წარმატებას ვერ მიაღწიეს. 1840 წელს მუჰამმად 'ალის გეგმა დიდი არაბული სახელმწიფოს შექმნასთან დაკავშირებით საბოლოოდ ჩაიშალა და ეგვიპტელები იძულებული გახდნენ დაეტოვებინათ ნახევარკუნძული. 1843 წელს ბრძოლა ძალაუფლებისათვის ნაჯდში დამთავრდა ეგვიპტიდან დაბრუნებული ფაისალ იბნ თურქის გამარჯვებით და არ-რიადის საამიროს აღდგენით (A.M. Васьков, История Саудовской Аравии, 182-189).

ამირ ფაისალი და მისი შვილი 'აზდ ალლაჰი აგრძელებდნენ თავისი წინაპრების პოლიტიკას, მიმართული ქვეყნის გაერთიანებისკენ, რაც პირველ რიგში მოითხოვდა ბედუინთა დიდი ტომების მორჩილებას მოყვანას. 'ანნაზას, 'ჯემანის და ერაყიდან შემოჭრილი მუნთაფიკის ტომები ერთმანეთს ებრძოდნენ, მაგრამ არ იყო გამორიცხული მათი გაერთიანება ნაჯდის წინააღმდეგ. ამ ტომებთან, აგრეთვე მეზობელ კასიმის და ალ-კატიფის (სპ. ყურეში) საფეოდალოებთან ბრძოლა ფაისალმა წარმატებით

დაიწყო, მაგრამ ძალთა თანაფარდობა არაბეთის ნახევარკუნძულზე ხშირად იცვლებოდა, რაც ართულებდა საბოლოო მიზნის მიღწევას.

ოსმალეთთან და ჰიჯაზის შარიფთან ურთიერთობაში ფაისალი სიფრთხილეს იჩენდა. ფორმალურად, იგი კვლავ აღიარებდა ოსმალეთის სულთან-ხალიფას უმაღლეს ავტორიტეტს, თავს არ ესხმოდა მოსაზღვრე სირია-ერაყის რაიონებს და ჰიჯაზს, მაგრამ ინარჩუნებდა ფაქტობრივ დამოუკიდებლობას. იგი მიზანმიმართულად ცდილობდა ნაჯდში დანესებული საგადასახადო ვალდებულების გავრცელებას სპარსეთის ყურის საფუოდლოებზე და ზოგჯერ წარმატებასაც აღწევდა მიუხედავად იმისა, რომ ამ რეგიონში ბრიტანეთი უკვე მტკიცედ იკიდებდა ფეხს. ფაისალი კარგად აცნობიერებდა, რომ მისი ცუდად აღჭურვილი ჯარი ვერ შეძლებდა სულთნის მიერ გამოგზავნილი არმიის უკუგდებას და ამიტომ, ყველაფერს აკეთებდა კონფლიქტის თავიდან ასაცილებლად, ვიდრე ეს შესაძლებელი იყო.

არ-რიადის საამიროს სახელმწიფო მოწყობა და საგადასახადო სისტემა არ შეიცავდა რაიმე არსებით სიახლეს, ხოლო ჯარი, ტრადიციულ, ტომობრივ პრინციპზე იყო აგებული. ნადავლის 1/5 შედიოდა ხაზინაში („ბაითუ-ლ-მალ“). 4/5-ს კი ინანილებდნენ მეომრები, რომლებიც ყოველთვიურ ხელფასს არ იღებდნენ, მით უმეტეს, რომ მშვიდობიანობის დროს ჯარი იშლებოდა. მიწათმოქმედი მოსახლეობა იხდიდა ზაქათს მოსავლიდან (5% – 10%), მომთაბარეები კი გადასახადს ჯოგზე (2,5% – 5%). სახელმწიფო ხაზინაში შედიოდა ის ხარკიც, რომელსაც იხდიდნენ მასკატი, ჯაბალ შამმარი, ბაჰრეინი და სხვა წერილი საფუოდლოები. გადასახადის აკრეფა ხდებოდა როგორც ფულით (სხვადასხვა მონეტებით), ასევე ნატურით. შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს შეადგენდა განთქმული არაბული ცხენების ექსპორტი. მიუხედავად იმისა, რომ ნაჯდი პერიოდულად ძალიან ზარალდებოდა მოუსავლიანი წლებისა და შავი ჭირის ეპიდემიის გამო, ხელისუფლების განონასწორებელი პოლიტიკის წყალობით, არაბეთის ნახევარკუნძულის ცენტრალურ რეგიონში უკეთესობის ტენდენცია გაჩნდა. ფაისალი უარს არ ამბობდა ქვეშევრდომების მორჩილობაში მოყვანის ტრადიციულ მეთოდზე და ხშირად მიმართავდა ტომთა შეიხების ოჯახის წევრების მძევლად აყვანის პრაქტიკას. ერთი ევროპელი მოგზაურისთვის მას უთქვამს: „ჩვენ მკაცრი, მაგრამ სამართლიანი ვართ“-ო (A.M. Васильев, История Саудовской Аравии, 206). ვინაიდან, სა'უდიანთა ბელადი იმამადაც ითვლებოდა, მკვლევართა მიერ ნაჯდის სახელმწიფო თეოკრატიულ საამიროდაა მიჩნეული.

1865 წელს გარდაიცვალა ფაისალი ბ. თურქი, შემდეგ კი 1869 წელს 'აბდ ალ-ვაჰაბის შთამომავალი, შეიხი 'აბდ არ-რაჰმანი, რომელიც დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. ამ ორი გამორჩენილი მოღვაწის ასპარეზიდან გასვლის შემდეგ მდგომარეობა ნაჯდში გაუარესდა, რასაც დაემთხვა არ-რიადის ჩრდილო-დასავლეთით, ჯაბალ შამმარში რაშიდიანთა საამიროს გაძლიერება. ამ საფუოდლოს სათავეში მყოფი რაშიდიანთა დინასტიის მესამე წარმომადგენელი მუჰამმად ბ. 'აბდ ალლაჰ არ-რაშიდი (1871-1897) ეყრდნობდა შამმარის ტომთა კონფედერაციას, რომლის დედაქალაქი იყო შა'ილი (ჰა'ილი). მართალია, შამმარი პირდაპირ არ ემუქრებოდა ნაჯდს, მაგრამ ცენტრალურ არაბეთში ბატონობისთვის ბრძოლაში მისი დაპირისპირება ვაჰაბიტებთან გარდუვალი იყო. შამმარის საამირო გამოირჩეოდა რელიგიური ტოლერანტობით, რაც საშუალებას აძლევდა ებრაელებს და შიიტებს გაეშალათ ფართო სავაჭრო საქმიანობა შა'ილში. აქ ნახავთ ვაჭრებს ბასრიდან, ირანიდან, მედიიდან და იემენიდან. ისარგებლა რა ოსმალეთთან კარგი ურთიერთობით და არ-რიადის საამიროს დაქვეითებით, მუჰამმად არ-რაშიდმა 1884 წელს შეძლო თავისი გავლენა გავრცელებინა ნაჯდის ჩრდილოეთით კასიმზე, რომლის ორ ქალაქზე – ბურაიდსა და 'ანაიზაზე გადიოდა სავაჭრო-სატრანზიტო გზა ბასრიდან მედინისაკენ.

XIX საუკუნის 70-80-იან წლებში არაბეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილო-აღმოსავლეთით გააქტიურდა ოსმალეთი. ბაღდადის ვალი მიღმათა ფაშა თვლიდა, რომ ცენტრალური არაბეთი და სპარსეთის ყურის სანაპირო ექვემდებარებოდა სულთნის იურისდიქციას და მისი ხელყოფა ან სეპარატისტული ტენდენციები ძალით უნდა ყოფილიყო აღკვეთილი, მით უმეტეს, რომ ნაჯდის გამგებელი ოსმალეთის მოხელედ (კა'იმ-მაკამად) ითვლებოდა. ამგვარად, იმპერიის ინტერესების დასაცავად და „ნესრიგის აღსადგენად“ 1871 წელს ოსმალეთის რაზმებმა დაიკავეს ალ-კატიფი და ალ-ჰასასა

(ალ-აჰსა) ოაზისის მთავარი ქალაქი ჰუფუფი. ასეთ ვითარებაში, 1872 წელს ამირ 'აბდ ალლაჰმა შეძლო არ-რიადში დაბრუნება, მაგრამ შინაღინასტიურ ბრძოლას ბოლო ვერ მოუღო. მისი მორჩილი არაბული ტომები ერთიმეორის მიყოლებით უარს ამბობდნენ საგადასახადო ვალდებულებებზე.

1887 წელს შამშარის ბელადი იბნ რაშიდი 'აბდ ალლაჰის დახმარების საბაბით შეიჭრა არ-რიადში და იქ მთელი ძალაუფლება თავის სარდალს გადასცა. ამით სა'უდიანთა მეორე სახელმწიფომ არსებობა შეწყვიტა, მაგრამ შამშარის საამირომ მაინც ვერ შეძლო ცენტრალური არაბეთის გაერთიანება.

შამშარის ძლიერების პერიოდში სა'უდიანთა ოჯახის წევრები თავს აფარებდნენ ქუეყითს და 'აბდ არ-რაჰმან იბნ ფაისალის ენერგიული შეილის 'აბდ ალ-'აზიზის მეთაურობით ნაჯდში დაბრუნებისთვის ემზადებოდნენ. 1902 წლის 15 იანვარს 'აბდ ალ-'აზიზი თავისი ერთგული ტომების მხარდაჭერით შეიჭრა არ-რიადში და გაათავისუფლა იგი შამშარის რეჟიმისგან, რის შემდეგ 'აბდ არ-რაჰმანმა მთელი უფლებამოსილება თავის შვილს 'აბდ ალ-'აზიზს გადასცა. ამგვანთა საამიროს სათავეში აღმოჩნდა ნიჭიერი სარდალი და კარგი ორგანიზატორი, რომელიც თავისი გვარის წარმომავლობის შესაბამისად ისტორიაში შევიდა იბნ სა'უდის სახელით.

1903 წელს შამშარის გამგებლის რამდენიმე ცდა შეჭრითიყო არ-რიადში მარცხით დამთავრდა, რის შემდეგ, მის წინააღმდეგ შედგა ქუეყითის, ნაჯდის და მუნთაფიკის კოალიცია. 'აბდ ალ-'აზიზმა აიღო 'ანაიზა და ბურაიდა, რითაც გახსნა გზა პაილისაკენ. 1904 წელს არ-რიადის ახალგაზრდა მბრძანებელმა ურთიერთობა გააბა მაიორ პერსი კოქსთან, რომელიც მაშინ ბრიტანეთის რეზიდენტი იყო სპარსეთის ყურის ქვეყნებში, მაგრამ ინიციატივა ცენტრალური არაბეთის საკითხის მოგვარებაში კვლავ ოსმალეთმა გამოიჩინა. შამშარის ამირის თხოვნით ბასრის ვალიმ ცენტრალურ არაბეთში გაგზავნა ჯარი, რომელმაც დაიკავა 'ანაიზა და ბურაიდა, ხოლო ნაჯდის პატრონი ისევ ოსმალეთის კა'იმშაჰმად გამოაცხადა. თურქების გარნიზონებმა არამცთუ ხელი არ შეუწყვეს დაპირისპირებული მხარეების დაზავებას, არამედ პირიქით, გაამწვავეს ვითარება. 1906 წლის 13 აპრილს კასიმში მოხდა დიდი ბრძოლა შამშარის რაზმებსა და არ-რიადის ჯარს შორის, რომელიც სა'უდიანთა სრული გამარჯვებით დამთავრდა. მომდევნო 1907 წელს 'აბდ ალ-'აზიზმა კიდევ ერთი დარტყმა მიაცენა რაშიდიანთა საამიროს. ამის შემდეგ ნაჯდი ერთადერთ ძლიერ ფეოდალურ ერთეულად იქცა ცენტრალურ არაბეთში, თუმცა მას კვლავ ემუქრებოდა საფრთხე თითქმის ყველა მხრიდან. ახლა, ნაჯდის საამიროს მთავარი მეტოქე, რომელსაც ვაჰაბიტები ოსმალეთის ინტერესების გამტარებლად თვლიდნენ იყო მექის შამშიანიანთა დიდი შარიფი.

არაბეთის ნახევარკუნძულიდან ეგვიპტის არმიის ევაკუაციის შემდეგ ჰიჯაზში აღდგა ადრინდელი რეჟიმი, მაგრამ მექის საშარიფოს (ან როგორც მას ხშირად უწოდებენ საამიროს) იურისდიქცია შეიცვალა. ისლამის წმ. მიწა გამოცხადდა ოსმალეთის ერთ-ერთ ვილაიეთად, რომლის უმაღლეს მოხელედ (სულთნის წარმომადგენლად) დაინიშნა თურქი ვალი, მაგრამ მისი ფუნქციები და უფლება-მოვალეობანი გაურკვეველი დარჩა. შარიფის და ვალის თანამშრომლობა ხშირად ირღვეოდა, რაც შინა დინასტიური დაპირისპირების და მეტოქეობის პირობებს ქმნიდა. გარდა დიდი შაჰის უსაფრთხოების უზრუნველყოფისა, ჰიჯაზის არაბულ-ოსმალურ ადმინისტრაციას ევალებოდა ბრძოლა ნაჯდის ვაჰაბიტებთან, რაც შეუძლებელი იყო ქალაქებში განლაგებული თურქული გარნიზონების და მექის შარიფის რაზმების შეთანხმებული მოქმედების გარეშე, მაგრამ ამისათვის არც ერთი მხარე არ იყო მზად. ოსმალეთის ხელისუფლების სისუსტეზე მიუთითებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ 1909-1916 წლებში ჰიჯაზში სულ ცოტა ექვსი ვალი შეიცვალა (Timothy J. Paris, Britain, The Hashemites and Arab Rule, 13).

XIX საუკუნეში ჰიჯაზის საშარიფო ვრცელდებოდა ჩრდილოეთით ალ-'ულამდე, სამხრეთით 'ასირამდე (ალ-კუნუზა), ხოლო აღმოსავლეთით ხაიბარის ოაზისამდე, თუმცა, საზღვრები არასოდეს არ ყოფილა მტკიცედ დადგენილი. ეგვიპტელების წასვლის შემდეგ დაბრუნდა შარიფი მუჰამმად ბ. 'აზნი, ხოლო 1858 წელს იგი შეცვალა 'აბდ ალლაჰმა (1858-1877), რომელმაც სცადა აღეკვეთა შინაღინასტიური ბრძოლა, მაგრამ შედეგი ხანმოკლე გამოდგა. 1881 წელს „ნესრიგის დასამყარებლად“ სტამ-

ბოლშევიკებმა პიჯაზში გაგზავნა უსმან ნური ფაშა, 1886 წელს კი ჯემალ ფაშა. ისეთმა სიახ-
ლებმა, როგორიც იყო სუეცის არხი და სატელეგრაფო კავშირი გარე სამყაროსთან, არ-
სებითად ვერ შეცვალა პიჯაზის სოციალური სტრუქტურა, რომელიც ყოველთვის
წმინდა ქალაქების სტატუსთან და შაჰის ინსტიტუტთან იყო დაკავშირებული. მექე-
ლები განაგრძობდნენ საუკუნეების მანძილზე დამკვიდრებულ ტრადიციას, რომელიც
გულისხმობდა მუსლიმი პილიგრიმების მომსახურებას, მათ მიღება-გასტუმრებას და
ვაჭრობას. მაგალითად, ზემოთქმის ტიდან წყალს ანაწილებდა სპეციალური ამქარი
("ზამზამილენ"), ჯიდდას, მექას, ჭა'იუს და მედინას შორის გადაადგილება მონოპო-
ლიზებული ჰქონდათ ბედუინებს („მუხარრიჯუნ“), და ბოლოს, პილიგრიმებს ემსახუ-
რებოდნენ გამყოლი-ინსტრუქტორები („მუტავეიქუნ“), რომლებიც აცნობდნენ მათ წმ.
ადგილებში შესასრულებელ რიტუალს. გარდა ამისა, მექელებს შემოსავალს აძლევდა
ლამის გასათევი ადგილების გაქირავება და მონათვაჭრობა, რომელიც ისევე გრძელე-
ბოდა, როგორც შუა საუკუნეებში.

XX საუკუნის დამდეგს მექის სამარიფოს მთავარ ქალაქებში კვლავ თურქული
გარნიზონები იყო განლაგებული, ხოლო შარიფი 'ალი ბ. 'აბდ ალლაჰი (1905-1908)
ოსმალეთის მეორეხარისხოვანი მოხელის მოვალეობას ასრულებდა. რეგიონის მომ-
თაბარე ტომები სრული თავისუფლებით სარგებლობდნენ, მაგრამ პიჯაზის რკინიგ-
ზის გაყვანამ წარმოშვა ოსმალეთის ცენტრალური ხელისუფლების მხრივ კონტრო-
ლის გაძლიერების საფრთხე. შარიფ 'ალის უღირესად არააფექტური გამგეობა
დამთავრდა მისი გადადგომით და ახალი შარიფის 'აბდ ალ-ილლაჰის აღზევებით,
მაგრამ იგი იმავე წელს გარდაიცვალა ისე, რომ ვერც მოასწრო სტამბოლიდან მექაში
ჩასვლა. ასეთ ვითარებაში დიდი შარიფის თანამედრობაზე პრეტენზია განაცხადა შა-
რიფ 'ალი ჰაიდარმა, რომელიც 'ავნის მეტოქე ზაიდანთა კლანს ეკუთვნოდა, მაგრამ
სტამბოლში გადაწყვიტეს, რომ სტამბოლურობის შესანარჩუნებლად მიზანშეწონილი
იყო დიდ შარიფად დაექვეყნება ისევე 'ავნის წარმომადგენელი, 55 წლის ჰუსაინი
(ჰუსაინ ბ. 'ალი ალ-ჰაშიმი, 1854-1931), მით უმეტეს, რომ მისი პროოსმალური ორიენ-
ტაცია ეჭვს არ იწვევდა. ჰუსაინი 15 წელი ცხოვრობდა სტამბოლში და არაბულთან ერ-
თად სრულყოფილად ფლობდა თურქულ ენას. მისი ოთხივე ვაჟი ('ალი, 'აბდ ალლაჰი,
ფაისალი და ზაიდი) ასევე თურქულ გარემოცვაში გაიზარდნენ. მართალია, სულთანი
'აბდ ალ-ჰაშიდი II პირადად დიდად არ აფასებდა ჰუსაინს, მაგრამ მისთვის უფრო მიუ-
ღებელი აღმოჩნდა 'ალი ჰაიდარი, რომელიც უმერჩეული იყო „ერთიანობა და პროგრეს-
ის“ პარტიასთან ურთიერთობაში. აქედან გამომდინარე, სულთანმა არჩევანი ჰუსაინ-
ზე შეაჩერა და მისი ბიძის 'აბდ ალ-ილლაჰის გარდაცვალების შემდეგ მექის დიდ შარი-
ფად დამტკიცა (Timothy J. Paris, Britain, The Hashemites and Arab Rule, 11-12).

1908 წლის 3 დეკემბერს ჰუსაინი სტამბოლიდან ჩავიდა ჯიდდაში და შემდეგ მე-
ქაში, სადაც ტომების ბელადებმა და 'ალიმებმა საზიემო შეხვედრა მოუწყვეს. უკვე
ჯიდდაში გაკეთებული განცხადებით ახალმა შარიფმა ცხადყარ, რომ გამოკვეთილ ის-
ლამურ კონსერვატიზმს იგი საკუთარ ამბიციებს უთავსებდა. იმის ნაცვლად, რომ
მხარი აეხა სტამბოლის ოფიციალური პოლიტიკისთვის, ახალი შარიფი პიჯაზელებს
დაპირდა, რომ ისლამის წმ. მიწაზე კონსტიტუცია იქნებოდა ყურანი, ხოლო ცხოვრე-
ბის წესს კვლავ განსაზღვრავდნენ სუნნა და შარიათი (Амин Саид, Восстания арабов в
XX веке, 58). სტამბოლის საპასუხო მანჯივი იმით გამოიხატა, რომ 1910 წლის ზაფ-
ხულში მედინის სანჯაყი უშუალოდ მინაგან საქმეთა სამინისტროს დაექვემდებარა,
რამაც შარიფის უქმყოფილება გამოიწვია (Timothy J. Paris, 13-14). მიუხედავად ამი-
სა, თავისი მოღვაწეობის პირველ წლებში ჰუსაინი და მისი შვილები 'აბდ ალლაჰი და
ფაისალი, რომლებიც ოსმალეთის პარლამენტის წევრები იყვნენ, სტამბოლის ერთგუ-
ლი მოხელეების როლს ასრულებდნენ და აქტიურად მონაწილეობდნენ თურქების
დამსჯელ ექსპედიციებში ნაჯდისა და 'ასირის წინააღმდეგ. შარიფი ცდილობდა ოსმა-
ლეთის საზღვრო ძალის გამოყენებას თავისი მოსალოდნელი მეტოქეების ზღიდან ჩა-
მოსაცილებლად და ამავე დროს, უარს ამბობდა გაეტარებინა ის რეფორმები, რომე-
ლიც ოსმალთა ბატონობის განახლება-გაძლიერებას ემსახურებოდა. მაგალითად, პი-
ჯაზში არ გატარდა 1913 წლის კანონი ვილაიეთების შესახებ. მან დახურა სახელი-
სუფლებო გაზეთი „შამს ალ-ჰაკიკა“ („სიმართლის მზე“) და შეცვალა თავისი გაზე-

თით „ალ-ისლამ ალ-ჰიჯაზი“ („პიჯაზის რეფორმა“), რომელსაც მექელი ვაჭრები აფინანსებდნენ (Л.Н.Котлов, Становление нац. осв.-ого движения, 85). კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა შარიფის დაახლოება და თანამშრომლობა ბრიტანეთთან, რომელსაც მოჰყვა ჰიჯაზის აჯანყება ოსმალეთის წინააღმდეგ პირველი მსოფლიო ომის დროს და არსებითი ცვლილებები წინა აზიის პოლიტიკურ რუკაზე (იხ. თავი III, პარაგრაფი 8).

ჰუსაინი დაუინებით ცდილობდა თავისი გავლენა გაეგრძელებინა ჰიჯაზს გარეთ. ამ მიზნით, მან დაიკავა მეზობელი „ასირი, რის შემდეგაც 1910 წელს დადგა ნაჯდის ჯერი. ერთ-ერთი შეტაკებისას მას ტყვედ ჩაუვარდა ამირას ძმა სადი, რამაც აიძულა „აბდ ალ-“აზიზი ელაზრებინა თავი სულთნის ვასალად და აელო ვალდებულებად ყოველ წელს 6 ათასი რიალის გადახდა, რაც ფაქტობრივად არ შესრულდა. „ახალგაზრდა თურქების“ ხელისუფლება აგრძელებდა ოთხი საუკუნის მანძილზე დამკვიდრებულ პოლიტიკას და ცდილობდა კონტროლის დანესვას არაბების ნახევარუნძულზე, რისთვისაც აუცილებელი იყო ნაჯდის მხარდაჭერა, მაგრამ ორ მხარეს შორის თანამშრომლობა შეუძლებელი აღმოჩნდა განსხვავებული პოზიციის გამო: „აბდ ალ-“აზიზი თვლიდა, რომ ოსმალეთის ხელისუფლების პოლიტიკა არ იყო სამართლიანი და ერთადერთ სწორ გზად მიაჩნდა არაბებისთვის ავტონომიური უფლებების მიანიჭება. ასეთი მოთხოვნები სტამბოლმა უარყო მიუხედავად იმისა, რომ ძალის გამოყენებით არ შეეძლო შემოემტკიცებინა ნახევარკუნძული, სადაც ფეოდალურ ანარქიას და შეტაკებებს ბოლო არ უჩანდა. 1912 წელს მექის შარიფსა და ვაჰაბიტებს შორის ურთიერთობა იმდენად გამწვავდა, რომ ნაჯდის მუსლიმებს აეკრძალათ ჰაჯის შესრულება მექაში. როგორც ჩანს, ისევე, როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, ჰიჯაზშიც გავლენიანი „ალიმები თვლიდნენ, რომ „ოსმალური დესპოტიზმი („ჭულმ ათ-თურქ“) უკეთესი იყო, ვიდრე ბედუინების სამართლიანობა („აღლ ალ-“არაბ“)“ (Brus Masters, The Arabs of the Ottoman Empire, 1516-1918. 225-226).

მექის შარიფის მეტოქე „აბდ ალ-“აზიზი არ გამოირჩეოდა ფანატიზმით, მაგრამ უარს არ ამბობდა რელიგიის გამოყენებაზე არაბული ტომების კონსოლიდაციისათვის პირველ რიგში ნაჯდის საამიროს ინტერესებისათვის. მან მხარი დაუჭირა რადიკალ ვაჰაბიტებს – იხვანებს, რომელთა დასახლება („ჰუჯრა“, შრ. „ჰუჯარ“) იწყებდა საქმიანობას იმით, რომ თხრიდა ჭას, ხელს ჰკიდებდა მინათმოქმედებას და ამათვრებდა რელიგიური ფანატიზმით. „აბდ ალ-“აზიზი ხელს უწყობდა მათ მიმავრებას მიწაზე, ეხმარებოდა იარაღით და ფულით. იხვანების იდეოლოგიას აგრძელებდნენ ნაჯდის თეოლოგები, რომლებიც კარგად ხედავდნენ მინათმოქმედების განვითარების აუცილებლობას იქ, სადაც ეს შესაძლებელი იყო. გარდა იმისა, რომ მკაცრად მოითხოვდნენ ისლამის მიერ დადგენილი ზეთი ძირითადი მრავალბრუნის შესრულებას, იხვანები აუცილებლად თვლიდნენ ამირ-იმამისადმი მორჩილებას, ერთმანეთის დახმარებას და ყოველგვარი ურთიერთობის განწყვეტას ევროპელებთან. ყველას, ვინც არ იზიარებდა მათ შეხედულებებს, ისინი ურწმუნოებად თვლიდნენ. ევროპელ „ქაფირებთან“ შეხვედრისას, „ახალი ვაჰაბიტები“ სახეს იფარავდნენ, რათა თავი აერიდებინათ „უწმინდურებისათვის“ (A.M. Васильев, История Саудовской Аравии, 252-256). ექსტრემისტული ვაჰაბიტების პირველი დასახლება გაჩნდა 1912 წელს ნაჯდსა და ქუვეთის შორის მატაირის ტომის ტერიტორიაზე („დირა“). ნაჯდის დაპირისპირებამ რაშიდიანთა საამიროსთან ახალი სტიმული მისცა იხვანების მოძრაობას. მიუხედავად იმისა, რომ „ახალი ვაჰაბიტები“ ბედუინებში დიდი პოპულარობით არ სარგებლობდნენ, მათი დასახლებების რიცხვმა 130-ს მიაღწია. 1918 წლიდან მოკიდებული, იხვანებმა ფეხი მოიკიდეს ნაჯდში, რის შემდეგაც ფანატიკოსი ვაჰაბიტები საამიროსთვისაც სამში ძალად იქცნენ და მათი შეზღუდვა აუცილებელი გახდა.

პირველი მსოფლიო ომის წინ „აბდ ალ-“აზიზმა ტერიტორიული გაფართოების საქმეში ახალ წარმატებას მიაღწია: მის ხელში გადავიდა ალ-ჰასა და კატიფი, ე.ი. არაბეთის შედარებით მდიდარი რაიონი და გავიდა სპარსეთის ყურეზე ქუვეითიდან კატარამდე. საუდანთან წარმატებამ კიდევ უფრო დაასუსტა ოსმალეთის პოზიციები სპარსეთის ყურეში და არაბეთის ნახევარკუნძულზე. არსებობს მოსაზრება, თითქოს ოსმალეთის ხელისუფლებასა და „აბდ ალ-“აზიზს შორის მიღწეულ იქნა შეთანხმება, რომლის თანახმად ე.წ. „ნაჯდის ვილაიეთი“ კელაე იმპერიის იურისდიქციაში დარჩა,

ხოლო მისმა გამგებელმა შეინარჩუნა ძველი სტატუსი, ე.ი. ფაქტობრივი დამოუკიდებლობა. მისი პრეროგატივები გადადიოდა შემკვიდრებით სულთნის უმაღლესი ხელისუფლების აღიარების შემთხვევაში. შესაძლებელია, ასეთი ზეპირი შეთანხმება მართლაც არსებობდა, მაგრამ ამისდა მიუხედავად, პირველი მსოფლიო ომის წინ ნაჯდის სა'უდიანთა საამირო ფაქტობრივად დამოუკიდებელი იყო და არც ბალდადის, არც ბასრის ვალის არ შეეძლო თავისი პოლიტიკა გაეტარებინა ცენტრალურ არაბეთში (А.М. Васильев, История Саудовской Аравии, 260).

2. მექის საშარიფოს დაცემა და სა'უდიანთა სამეფოს წარმოქმნა

არაბეთის ნახევარკუნძულის ქვეყნებიდან პირველი მსოფლიო ომი უფრო მეტად ჰიჯაზის რეგიონს შეეხო, მაგრამ 1918 წლის ნოემბერში მედინის ალების შემდეგ ჰაშიმიანთა საშარიფოსთვის კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი გახდა ურთიერთობა ნაჯდის საამიროსთან. სამანდატო სისტემის შექმნის შემდეგ ანტანტის ქვეყნების ძირითადი მიზანი მიღწეულ იქნა. სპარსეთის ყურის არაბული ქვეყნები მანამდეც პრიტანეთის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ, ხოლო ნავთობის დიდი საბადოების აღმოჩენამდე (XX ს. 30-იანი წლები), დასავლეთის ქვეყნები, ცალკეული მოგზაურების გარდა, არაბეთის უდაბნოში მიმოფანტული ტომებისა და საშეიხოებისადმი განსაკუთრებულ ინტერესს არ იჩენდნენ. გამონაკლისს წარმოადგენდა დიდი ბრიტანეთი, რომლის რეზიდენტები აქტიურად ერეოდნენ ბრძოლაში, რომელიც ნახევარკუნძულზე მიმდინარეობდა პირველობისათვის და ტრადიციულ ხასიათს ატარებდა. ამ ბრძოლაში XX საუკუნის დამდეგს ერთმანეთს დაუპირისპირდა ორი მხარე – ჰიჯაზის საშარიფო და ვაჰაბიტების ნაჯდი. თუ უკვე ნახსენები ბრიტანელი რეზიდენტი თომას ლოურენსი, ჰაშიმიანთა პრობლემებს აგვარებდა, არაბეთის გამოჩენილი მკვლევარი ჰენრი ფილბი⁸³ 'ბდ აღ-' 'აზიზ იბნ სა'უდის მეგობარი იყო და შეეძლო გარკვეული გავლენა მოეხდინა მის პოლიტიკაზე. ნახევარკუნძულის სამხრეთით ზაიდიტების იემენი ომის დროს ოსმალეთისადმი ლოიალური დარჩა და უფრო მეტად იყო დაკავებული მეზობელ 'ასირის საამიროსთან მეტოქეობით.

პირველი მსოფლიო ომის შემდგომი პერიოდი არაბეთის ნახევარკუნძულზე ალი-ნოშნა ნაჯდის საამიროს წარმატებებით, რაც იმით გამოიხატა, რომ 1921 წლის ნოემბრის დამდევს იხვანებმა დაიკავეს ნაჯდის ჩრდილოეთით მეზობელი შამმარის დედაქალაქი ჰაილი და ბოლო მოუღეს იქ რაშიდიანთა საამიროს, რის შემდეგაც იბნ სა'უდის ხელში გადავიდა მთელი ცენტრალური არაბეთი და იგი ნაჯდის სულთანად გამოცხადდა. ამგვარად, ნაჯდი გაუმეზობლდა ერაყს, ტრანსიორდანიას და ჰიჯაზს, რომელსაც სა'უდიანთა ტრადიციული მეტოქე ჰაშიმიანები განაგებდნენ, თუმცა რეალურ ძალას იქ ინგლისელები წარმოადგენდნენ და იბნ სა'უდი იძულებული იყო ანგარიში გაენია მათთვის. არაბ მეზობლების შორის დასავლეთში საკითხების მოსაგვარებლად ინგლისელების ინიციატივით 1923 წლის დეკემბერში ქუვეითში გაიმართა კონფერენცია, რომელშიც მონაწილეობდნენ ტრანსიორდანის, ერაყის და ნაჯდის წარმომადგენლები. 1924 წლის მარტში კონფერენციამ განაახლა მუშაობა, მაგრამ სადავო ტერიტორიების პრობლემა მაინც გადაუჭრელი დარჩა, რადგან მომთაბარე ტომების გადაადგილებაზე კონტროლის დანესება შეუძლებელი იყო. კონფერენციამდე და მის შემდეგაც, ტერიტორიული გაფართოების რეალურ პერსპექტივას ვაჰაბიტები ხედავდნენ ჰიჯაზის მიმართულებით, მაგრამ ინგლისელების პოზიციის გარკვევის გარეშე, საშარიფოს წინააღმდეგ საომარი მოქმედების დანყება იბნ სა'უდს სარისკოდ მიაჩნდა (А.М. Васильев, История Саудовской Аравии, 287-289).

სა'უდიანთა მეტოქე ჰუსაინის რეჟიმი არ იყო პოპულარული არც ჰიჯაზში და არც მის გარეთ. მართალია, მექის შარიფი ინგლისელებმა ჰიჯაზის მეფედ აღიარეს, მაგრამ ჰუსაინმა მაინც უარი თქვა ხელი მოეწერა ბრიტანეთთან მეგობრობისა და თანამშრომლობის ხელშეკრულებაზე, რომელიც მას 1921 წელს წარუდგინა თ.ლოურენსმა, რის გამოც ინგლისელებთან მისი ურთიერთობა გაუარესდა. ჰიჯაზის მეფე არ სცნობდა კანონიერად სამანდატო რეჟიმს, უარყოფდა სიონისტების უფლებებს

პალესტინაზე და აცხადებდა, რომ ბრიტანეთმა უღალატა არაბებს. საქმე იქამდე მივიდა, რომ ჰუსაინი გაემიჯნა თავის შვილებს 'აბდ ალლაჰს და ფაისალს, რომლებიც ინგლისელებთან თანამშრომლობდნენ, მაგრამ ასეთ ვითარებაშიც პიჯაზის მეფის ამბიციები არ შეცვლილა. მას შემდეგ, რაც ქემალისტური თურქეთის დიდი ეროვნული კრების სესიამ გააუქმა სახალიფო (1924 წლის 3 მარტს), 'აბდ ალლაჰ ბ. ჰუსაინმა განაცხადა, რომ მისი მამა მრავალრიცხოვანი მუსლიმური უმმას თხოვნით გამოცხადდა ხალიფად, რაზედაც ფორმალურად მას, როგორც მოციქულის შთამომავალს, მეტი უფლება ჰქონდა, ვიდრე თურქ სულთანს. პალესტინის სამანდატო ტერიტორიაზე 1922 წელს არჩეულმა „უმაღლესმა ისლამურმა საბჭომ“, რომელსაც სათავეში ედგა იერუსალიმის დიდი მუფთი პაჯჯ ამინ ალ-ჰუსაინი, მხარი დაუჭირა მექის შარიფის გადაწყვეტილებას იმ პირობით, რომ იგი გაითვალისწინებდა პალესტინელი არაბების ინტერესებს. სირია-ლიბანის მეჩეთებში, საფრანგეთის სამანდატო რეჟიმის სანინა-ალმდეგორ, ხუტბა აღავლინეს ჰუსაინის სახელზე, მაგრამ სხვა ვითარება იყო ეგვიპტეში. აქ, პიჯაზის მეფის გახალიფებას „თახედური“ და „აბსურდული“ უწოდეს, რაც შეიძლება იმითაც აიხსნას, რომ ყველაზე დიდი და გავლენიანი არაბული ქვეყნის მეთაურს – მეფე ფუ'ად I-ს თავად ჰქონდა მსგავსი ამბიცი (Timothy J. Paris. 293, 347).

ამგვარად, მუსლიმთა საერთო მეთაურად ჰუსაინი არ აღიარეს არც მუსლიმურ ქვეყნებში და არც მით უმეტეს ძალად. უფრო მეტიც, მექის შარიფის პრეტენზიებით, რომელიც არავითარ რეალურ ძალას არ ემყარებოდა, კარგად ისარგებლა იბნ სა'უდმა და გადანყიბა „თვითმარქვია ხალიფას“ დამხობა დაეწყო მისი საზაფხულო რეზიდენციიდან – ატ-ტა'იფიდან. 1924 წლის სექტემბრის დამდეგს ნაჯდის იხვანები შეიჭრნენ ამ ქალაქში, საიდანაც შეიძლებოდა შეტევა მექაზე. ჰუსაინის შვილის 'ალის ცდა არ დაემვა მონინალმდეგის წინსვლა წმინდა ქალაქისაკენ მარცხით დამთავრდა (H.C.Armstrong. Lord of Arabia. 211-220).

ვაჰაბიტების წარმატებით შემოფოთებულმა მექელმა 'ალიმებმა და გავლენიანმა პიჯაზელებმა, რომლებიც ჯიდდაში შეიკრიბნენ, დაძაბულობის განმუხტვის მიზნით და იბნ სა'უდის გულის მოსაგებად, სთხოვეს ჰუსაინს გადამდგარიყო თავისი შვილის 'ალის სასარგებლოდ. ამ თხოვნის შესაბამისად, 1924 წლის 6 ოქტომბერს 'ალი გამოცხადდა პიჯაზის მეფედ და შეიქმნა წარმომადგენლობითი საბჭო, რომელიც პარლამენტს განასახიერებდა. მექელების იმედი, რომ ჰუსაინის გადაყენებით თავიდან აიცილებდნენ ვაჰაბიტების თავდასხმას, არ გამართლდა. იბნ სა'უდს განზრახული ჰქონდა არა მარტო ჰუსაინის, არამედ მთელი მისი ოჯახის განდევნა პიჯაზიდან და წმინდა ქალაქებზე სრული კონტროლის დანესება. 1924 წლის ოქტომბრის შუა რიცხვებში იხვანებმა მექა დაიკავეს, თუმცა თავად იბნ სა'უდი ერთხანს არ-რიადში დარჩა. მას შემდეგ, რაც ნათელი გახდა, რომ შარიფების დადარჩენაზე არავინ ფიქრობდა, 1924 წლის 5 დეკემბერს იბნ სა'უდი პირადად შევიდა მექაში. გაზეთ „უმმ ალ-კურას“ („მექა“) ფურცლებზე მან გაცხადა, რომ „სურდა გაეთავისუფლებინა წმინდა მიწა“ ისლამის ისეთი მტრებისგან, როგორიც იყვნენ ჰუსაინი, მისი შვილები და მათი მიმდევრები, რომლებიც სძულდა მთელ ისლამურ სამყაროს“ (A.M. Васильев, История Саудовской Аравии, 289). 'ალი ბ. ჰუსაინმა თავი შეაფარა ჯიდდას და გარეგანი დახმარების იმედით შეზადებოდა მექის დასაბრუნებლად, მაგრამ იხვანებმა გადაჭრეს სირია-ტრანსიორდანიდან მომავალი ზეგები. 'ალი იძულებული გახდა დაეტოვებინა ქალაქი და 1925 წლის დეკემბერში ჯიდდაც იბნ სა'უდის ხელში გადავიდა. ახალი რეჟიმის აღიარების სანაცვლოდ, მექის 'ალიმებმა სცადეს შეენარჩუნებინათ პიჯაზის ავტონომია, მაგრამ მიიღეს იმდენი უფლებები, რამდენიც შესაძლებელი იყო ჰქონოდათ აბსოლუტური მონარქიის პირობებში. დიდ ქალაქებში (მექა, მედინა, ატ-ტა'იფი, ჯიდდა, იანბუ) შეიქმნა საკონსულტაციო საბჭოები. 1926 წლის იბნ სა'უდი გამოცხადდა ნაჯდის, პიჯაზის და შეერთებული ტერიტორიების მეფედ. 1927 წლის დეკემბერში იგი ჯიდდაში შეხვდა ჯილბერტ კლაიტონს, რის შემდეგაც ბრიტანეთმა სცნო იბნ სა'უდის უფლებები აღნიშნულ ტერიტორიაზე. 1932 წელს, როცა ვაჰაბიტების სახელმწიფოს კონფიგურაცია საბოლოოდ გამოიკვეთა, შეიქმნა სა'უდის არაბეთის სამეფო, რომლის დამაარსებელი და პირველი მეფე გახდა 'აბდ ალ-აზიზ ბ. სა'უდი. რაც შეეხება მეფე ჰუსაინს, იგი ერთხანს თავს აფარებდა 'აკაბას, სა-

იდანაც 1925 წელს უმცროს შვილთან ზაიდთან ერთად გადასახლდა კუნძულ კეიპ-როსზე, ხოლო 1930 წელს გადავიდა ამმანში, სადაც გარდაიცვალა 1931 წელს. მექის ყოფილი მარიფი და ჰიჯაზის მეფე დაკრძალულია იერუსალიმში ჰარამ აშ-შარიფზე.

ნაჯდის და ჰიჯაზის არაბული დინასტიები

საუდიანთა პირველი სახელმწიფო ნაჯდში

(„ად-დავლათ ას-საუდიიია ალ-უვლჰ“ ან „იმარათ ად-დირ'იიია“)

1. მუჰამმად ბ. სა'უდ	1744-1765
2. 'აბდ ალ-'აზიზ ბ. მუჰამმად ბ. სა'უდ	1765-1803
3. სა'უდ ბ. 'აბდ ალ-'აზიზ ბ. მუჰამმად ბ. სა'უდ (სა'უდ ალ-ქაბირ)	1803-1814
4. 'აბდ ალლჰ ბ. სა'უდ	1814-1818

მეორე სახელმწიფო

1. მაშარი ბ. სა'უდ ბ. 'აბდ ალ-'აზიზ	1819
2. თურქი ბ. 'აბდ ალლჰ ბ. მუჰამმად	1819-1820
3. თურქი ბ. 'აბდ ალლჰ ბ. მუჰამმად (მეორედ)	1824-1834
4. მაშარი ბ. 'აბდ არ-რაჰმან	1834
5. ფაჰსალ ბ. თურქი ბ. 'აბდ ალლჰ	1834-1838
6. ხალიდ ბ. სა'უდ ბ. 'აბდ ალ-'აზიზ	1838-1841
7. 'აბდ ალლჰ ბ. სუნნაჰ ბ. იბრაჰიმ	1841-1843
8. ფაჰსალ ბ. თურქი (მეორედ)	1843-1865
9. 'აბდ ალლჰ ბ. ფაჰსალ ბ. თურქი	1865-1871
10. სა'უდ ბ. ფაჰსალ ბ. თურქი	1871
11. 'აბდ ალლჰ ბ. ფაჰსალ ბ. თურქი (მეორედ)	1871-1873
12. სა'უდ ბ. ფაჰსალ ბ. თურქი (მეორედ)	1873-1875
13. 'აბდ არ-რაჰმან ბ. ფაჰსალ ბ. თურქი	1875-1876
14. 'აბდ ალლჰ ბ. ფაჰსალ ბ. თურქი (მესამედ)	1876-1889
15. 'აბდ არ-რაჰმან ბ. ფაჰსალ ბ. თურქი (მეორედ)	1889-1891
16. მუჰამმად ბ. ფაჰსალ	1891-1902

(რამიდიანთა ვასალი)

მესამე სახელმწიფო (სამეფო)

1. 'აბდ ალ-'აზიზ ბ. სა'უდ	1902-1953
(1926 წლიდან ჰიჯაზის და ნაჯდის მეფე, 1932 წლიდან სუდის არაბეთის მეფე).	
2. სა'უდ ბ. 'აბდ ალ-'აზიზ	1953-1964
3. ფაჰსალ ბ. 'აბდ ალ-'აზიზ	1964-1975
4. ხალიდ ბ. 'აბდ ალ-'აზიზ	1975-1982
5. 'აბდ ალლჰ ბ. 'აბდ ალ-'აზიზ	2005

მექის შარიფები (XIX ს. – XX ს. დამდეგი)

1. ღალიბ ბ. მუსა'იდ	1788-1803
2. მაჰმა ბ. სურურ	1803 1813
3. ღალიბ (მეორედ)	1813-1827
4. 'აბდ ალ-მუტტალიბ ბ. ღალიბ	1827
5. მუჰამმად ბ. 'აბდ ალ-მუ'ინ ბ. 'ავნ	1827-1851
6. 'აბდ ალ-მუტტალიბ ბ. ღალიბ (მეორედ)	1851-1856
7. მუჰამმად (მეორედ)	1856-1858
8. 'აბდ ალლან ბ. მუჰამმად	1858-1877
9. ჰუსაინ ბ. მუჰამმად	1877-1880
10. 'აბდ ალ-მუტტალიბ ბ. ღალიბ (მესამედ)	1880-1882
11. 'ავნ არ-რაფიკ ბ. მუჰამმად	1882-1905
12. 'ალი ბ. 'აბდ ალლან	1905-1908
13. ჰუსაინ ბ. 'ალი	1908-1916
14. 'ალი ბ. ჰუსაინ	1916-1917

მეფეები

1. ჰუსაინ ბ. 'ალი	1916-1924
2. 'ალი ბ. ჰუსაინ	1924-1925

თ ა ვ ი VI

ს პ ა რ ს ე თ ი ს ყ უ რ ი ს ა რ ა ბ უ ლ ი ქ ე ვ ე ნ ა ბ ი

ბრიტანეთის პოლიტიკა სპარსეთის ყურეში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში

XVIII საუკუნის მიწურულს და XIX საუკუნეში ევროპის დიდი სახელმწიფოების, და პირველ რიგში საფრანგეთ-ინგლისის მეტოქეობის ობიექტი გახდა სპარსეთის ყურე („ალ-ხალღე ალ-ჰარსი“). რომელიც შუაზე ჰყოფს არაბეთის ნახევარკუნძულს და ირანს. არაბები მას თავის ყურედ („ალ-ხალღე ალ-‘არაბი“) თვლიან, თუმცა სპეციალურ ლიტერატურაში მიღებული ტერმინი „სპარსეთის ყურე“ (Persian Gulf) ლეგიტიმირებულია გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის მიერ. სპარსეთის ყურეში ჩადის მდინარე შატტ ალ-‘არაბი, რომლის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს ერაყის უდიდესი პორტი ბასრა.

სპარსეთის ყურის ვრცელ სანაპიროზე, რომელიც არაბეთის ნახევარკუნძულს აკრავს ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ განლაგებულია ექვსი არაბული ქვეყანა: ქუვეითი, სა‘უდის არაბეთი, ბაჰრეინი, კატარი, გაერთიანებული არაბული საამიროები და ომანი. პორმუზის სრუტით სპარსეთის ყურე უერთდება ომანის ყურეს, არაბეთის ზღვას და ინდოეთის ოკეანეს. თუ გავითვალისწინებთ XIX საუკუნეში ბრიტანეთის ამბიციებს ინდოეთში, გასაგები გახდება დიდი საზღვაო იმპერიის დაინტერესება სპარსეთის ყურის ქვეყნებით, რომელთაც ინგლისელები განიხილავდნენ, როგორც პლაცდარმს ალ სამხედრო ბაზას ინდოეთისკენ მიმავალ გზაზე. აქედან გამომდინარე, ინდოეთის ბრიტანული კოლონიური ადმინისტრაცია ცდილობდა მტკიცედ მოეკიდა ფეხი სპარსეთის ყურის საშეიხობესა და საამიროებში, მაგრამ ხვდებოდა წინააღმდეგობას ადგილობრივი მოსახლეობისა და მეტოქე სახელმწიფოების მხრიდან.

სპარსეთის ყურის ზემოჩამოთვლილი არაბული ქვეყნების ეკონომიკური და პოლიტიკური სტრუქტურა თითქმის ერთნაირი იყო და დიდად არ განსხვავდებოდა შუა საუკუნეებში არსებული ვითარებისგან. დასავლეთის კოლონიური ექსპანსიის დროს მათი ჩართვა მსოფლიო პოლიტიკაში დაკავშირებული იყო ბრიტანეთის პოლიტიკასთან, რომლის გამტარებელი გახდა „ოსტ-ინდოეთის კომპანია“ („East India Company“). ეს კომპანია შეიქმნა როგორც სააქციო საზოგადოება დედოფალ ელისაბედ I-ის ბრძანებით 1600 წელს. ფორმალურად, მისი მიზანი იყო ვაჭრობა ინდოეთთან, მაგრამ ფაქტობრივად, იგი ემსახურებოდა ბრიტანეთის კოლონიურ ინტერესებს. მას შემდეგ, რაც 1662 წელს ინგლისელებმა დახმარება აღმოუჩინეს ირანის შაჰს პორმუზიდან პორტუგალიელების გაძევებაში, „ოსტ-ინდოეთის კომპანიამ“ უფლება მიიღო ჰყოლოდა თავისი სავაჭრო რეზიდენტი პორმუზის სრუტის ჩრდილოეთით ირანის საზღვაო ქალაქ ბენდერ-‘აბბასში. კომპანიას და მის რეზიდენტს უფლება ჰქონდათ ბრიტანეთის სახელით ხელშეკრულება დაედოთ საშეიხობთან. 1763 წელს „ოსტ-ინდოეთის კომპანია“ გადავიდა ქალაქ ბუმბრში, ქუვეითის მოპირდაპირე ირანის სანაპიროზე. ვინაიდან, ფორმალური დიპლომატიური ურთიერთობა ირანსა და ბრიტანეთს შორის არ არსებობდა, კომპანიის რეზიდენტმა შეითავსა ელჩის ფუნქცია. მის განკარგულებაში იყო რეგიონში მყოფი ბრიტანეთის სამხედრო-საზღვაო ძალები და იგი, როგორც **ჯორჯ კერზონი (George Curzon)**⁶⁴ ამბობდა, სპარსეთის ყურის უგვირგვინო მეფე გახდა. 1858 წელს ბრიტანეთის პარლამენტის გადაწყვეტილებით, „ოსტ-ინდოეთის კომპანიას“ ჩამოერთვა ადმინისტრაციული ფუნქცია და იგი ინდოეთის კოლონიურ ადმინისტრაციას გადაეცა, თუმცა 1874 წლამდე კომპანია არსებობას განაგრძობდა. 1882 წელს, როცა ბუმბრის და ბასრის სარეზიდენტო გაერთიანდა ცენტრით ბუ-

შირში, ბრიტანეთის პოლიტიკური რეზიდენტის როლი გაიზარდა, თუმცა იგი ექვემდებარებოდა ბომბეის გუბერნატორს, ხოლო შემდეგ ინდოეთის ვიცე-მეფეს.

ბრიტანეთის საქმედება სპარსეთის ყურეში XVIII საუკუნის მიწურულს და XIX საუკუნის დამდეგს ძირითადად ეაჭრობასთან იყო დაკავშირებული, რაც პირველ რიგში ნიშნავდა სავაჭრო გემების დაცვას მეკობრეებისაგან. არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთ სანაპიროდან მუსლიმი მეკობრეები თავს ესხმოდნენ ევროპელთა ხომალდებს სპარსეთის ყურეში და ინდოეთის სანაპიროსაც აოხრებდნენ. ამ მეკობრეთა შორის გამოირჩეოდა ჯავასიმის არაბული ტომი, რომლის წინააღმდეგ ინგლისელები იძულებული გახდნენ სამხედრო ძალა გამოეყენებინათ. 1820 წელს მეკობრეთა სანაპიროსა და ბრიტანეთს შორის დაიდო „დიდი სამშვიდობო ხელშეკრულება“ („General Treaty of Peace“), რომელიც მიუხედავად გარკვეული ცვლილებებისა, განსაზღვრავდა ბრიტანეთის პოლიტიკას სპარსეთის ყურეში ნახევარი საუკუნის მანძილზე. ამ ხელშეკრულებით, კატეგორიულად აიკრძალა მეკობრეობა და მონათვაჭრობა, რაც მანამდე, ამ რეგიონისთვის ჩვეულებრივი ცხოვრების წესი იყო (В.Л.Болянский. Восточная Аравия, 21).

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ბრიტანეთის კომერციული ინტერესები კოლონიური იმპერიის სტრატეგიული ინტერესებით შეიცვალა და ცალკეულ საფეოდალოებთან ურთიერთობაში კონკრეტული სახე მიიღო. სპარსეთის ყურის „ათვისების“ გეგმა შეიმუშავა ინდოეთში ბრიტანეთის კოლონიური ადმინისტრაციის მოხელემ ჯონ მალკოლმმა (John Malcolm, 1769-1883), რომელიც ითვლება ამ რეგიონის ყველაზე დიდ უცხოელ მოღვაწედ პორტუგალიელი ადმირალის დაღბუკერკეს შემდეგ. საქმიანობა მან დაიწყო როგორც რეგიონა ოფიცერმა, მიაღწია გენერლის წოდებას და ბოლოს ბომბეის გუბერნატორად დაინიშნა. სპარსეთის ყურის ქვეყნების შესახებ ჯ.მალკოლმს ფლობდა სრულ ინფორმაციას, რაც შემდეგში გამოიყენა თავის წიგნში „სპარსეთის ისტორია“ („A History of Persia“ 1-2, L., 1823). მის მიერ შედგენილი სპარსეთის ყურის კოლონიზაციის გეგმა დაამტკიცა ინდოეთის გენერალ-გუბერნატორის სამხედრო-პოლიტიკურმა საბჭომ 1808 წელს და მისი განხორციელებაც ავტორს დაევალა. მომდევნო 60 წლის მანძილზე ბრიტანეთის პოლიტიკა სპარსეთის ყურის ქვეყნებში ძირითადად ამ გეგმით წარიმართა, მაგრამ მეტოქე მხარეების ზეიდან ჩამოცილებას დიდი დრო დასჭირდა (Туманович Н.Н., Европейские державы в Персии: ком. зап. в 16-19 вв., 66). მართალია, 1801 წელს ჯ.მალკოლმმა ირანთან დადო პოლიტიკური და სავაჭრო ხელშეკრულება, მაგრამ 1807 წელს აქ გამოჩნდა საფრანგეთის დიდი დელეგაცია გენერალ გარდანის მეთაურობით, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ამ სახელმწიფოს იგნორირება სპარსეთის ყურეში არ შეიძლებოდა. აქედან გამომდინარე, ინგლისის დიპლომატია ირანში კიდევ უფრო გააქტიურდა: 1808-1810 წლებში გამოცდილი ემისრების ჯონ მალკოლმის და პარფორდ ჯონსის მცდელობით ირანსა და ინგლისს შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლითაც შაჰი ჟარს ამბობდა მესამე მხარესთან, ე.ი. საფრანგეთთან ან რუსეთთან თანამშრომლობაზე ბრიტანეთის სურვილის სანინააღმდეგოდ. ამგვარად, ინგლისელებმა ყველაფერი გააკეთეს იმისთვის, რომ ირანი, სპარსეთის ყურის ერთადერთი დიდი სახელმწიფო, რომელიც დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა, ნეიტრალიზებული ყოფილიყო (История Ирана. Отв. ред. проф. М.С.Иванов, 227-228).

ქუვეითი

ინდოეთის ბრიტანული კოლონიური ადმინისტრაცია დაუინებით ცდილობდა სპარსეთის ყურე „ინგლისის ტბად“ გადაეცია. ამ მიზნის მისაღწევად საჭირო გახდა კონტროლის დაწესება ქუვეითის პატარა საშვიზოზე, რომელიც ინგლისელებს საშუალებას მისცემდა მუდმივი კონტროლი დაეწესებინათ ბასრა – მატკ ალ-არაბის რაიონსა და ცენტრალურ არაბეთზე. ქუვეითიდან არაბეთის ნახევარკუნძულზე დიდი რაოდენობით შედიოდა ინგლისური იარაღი, რომელზეც ყველგან დიდი მოთხოვნილება იყო. სტრატეგიული მდებარეობის გამო ქუვეითის მნიშვნელობა კიდევ უფრო მაჟიოდ გამოიკვეთა ბალდადის რკინიგზის მშენებლობასთან დაკავშირებით.

არაბეთის ნახევარკუნძულიდან ეგვიპტის ჯარის ევაკუაციის შემდეგ ქუვეითის გამგებლებს, რომლებიც ას-საბაჰის გვარს ეკუთვნოდნენ, ურთიერთობის გარკვევა მოუხდათ რამდენიმე დაპირისპირებულ ძალასთან: ამ ქვეყანაზე კონტროლის დანერგვას ცდილობდნენ ბრიტანეთი, ოსმალეთი და სა'უდიანთა ნაჯდი. 1871 წელს ქუვეითი აღმოჩნდა ჩართული ოსმალეთის მიერ წამოწყებულ სამხედრო კამპანიაში, რომელიც არაბეთის ნახევარკუნძულზე ჩატარდა. შეიხი 'აბდ ალლაჰ ას-საბაჰი (1866-1892) ოფიციალურად გამოცხადდა ოსმალეთის მოხელედ და ქუვეითის გამგებლად. საშეიხოს გემები ცურავდნენ ოსმალეთის დროშით, რომელსაც ქუვეითელები პირველ რიგში ისლამის დროშად მიიჩნევდნენ და იგი, ინგლის-ოსმალეთის შეთანხმების საფუძველზე, გარკვეულ პრივილეგიებს იძლეოდა ინდოეთის პორტებში. ის ფაქტი, რომ ქუვეითი სცნობდა ოსმალეთის დროშას, არ ნიშნავდა მის სრულ ინტეგრაციას ოსმალეთის იმპერიაში (Доктор Яхья Юсуф аль-Гунайм, Кувейт, 41-42). ბალდადის ვალის მიღებათ ფაშას გადაყენებისა და განსაკუთრებით 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის შემდეგ მდგომარეობა სპარსეთის ყურეში შეიცვალა: დამარცხებული სულთანმა 'აბდ ალ-ჰამიდ II იძულებული გახდა პოზიციები დაეთმო ბრიტანეთისთვის.

XIX საუკუნის 90-იან წლებში ქუვეითის შეიხის მუჰამმად ას-საბაჰის (1892-1896) კარზე თავი იჩინა განხეთქილებამ, რომელიც სახელმწიფო გადატრიალებით დამთავრდა. შეიხი მუჰამმადი შეენირა შეთქმულებას, რომელიც მოაწყო მისმა ძმამ მუბარაქმა. ახალი შეიხი გახდა მუბარაქ ას-საბაჰი (1896-1915). სტამბოლში გავრცელდა ხმები, თითქოს გადატრიალება ორგანიზებული იყო ინგლისელების მიერ, რასაც კატეგორიულად უარყოფდა მუბარაქი. პირიქით, შეიხი ცდილობდა ოსმალეთისადმი ერთგულების დემონსტრირებას და სტამბოლის მხარდაჭერის მოსაპოვებლად სარგებლობდა ბასრის პოპულარული ნაიბ ალ-აშრაფის რაჯიბ ფეჟნდის და სულთან-თან დაახლოებული აბუ-ლ-ჰუდას დახმარებით. 1897 წელს მუბარაქის მცდელობამ შედეგი გამოიღო და სულთანმა იგი ქუვეითის კა'იმმაქამად დაამტკიცა. დამხობილი შეიხის დევნილი ნათესავის ოუსუფ იბრაჰიმის ცდა წამოეწყო სამხედრო კამპანია მუბარაქის წინააღმდეგ მარცხით დამთავრდა, რაც იმანაც განაპირობა, რომ ახალ შეიხს მხარს უჭერდნენ მომთაბარე ტომები და ოსმალეთის არმიის VI კორპუსის სარდალი რაჯიბ ფაშა (Г.Л.Бондаревский. Английская политика и международные отношения.... 85-96).

შეიხი მუბარაქი ცდილობდა ოსმალეთზე ფორმალური დამოკიდებულების პირობებშიც შეენარჩუნებინა ფაქტობრივი დამოუკიდებლობა ისე, რომ არ გაემწეავებინა ურთიერთობა ინგლისელებთან. ასეთი განწონასწორებული პოლიტიკა ერთხანს ამართლებდა, მაგრამ ანგარიშგასაწევი იყო კიდევ ერთი ფაქტორი: გარდა ოსმალეთის ხელისუფლებისა, რომელიც უარს არ ამბობდა თავის ამბიციებზე სპარსეთის ყურეში, არსებობდა რეალური საფრთხე გაძლიერებული არაბული საფოუნდაციების – ნაჯდის, კუტარის და განსაკუთრებით შამშარის მხრიდან. მუბარაქ ას-საბაჰმა გადაწყვიტა, რომ თავის დაცვა შეუძლებელი იქნებოდა გარედან მიღებული დახმარების გარეშე და ერთადერთი ძალა, რომელსაც ანგარიშს გაუწევდა ყველა მისი მეზობელი იყო ბრიტანეთი. ისარგებლა რა შექმნილი ვითარებით, 1899 წელს ბრიტანეთმა მუბარაქს თავს მოახვია ხელშეკრულება, რომლითაც მიიღო განსაკუთრებული უფლებები ქუვეითში. ამ ხელშეკრულებით ქუვეითი არ ჰქონდა უფლება ინგლისელების ნებართვის გარეშე რაიმე საგარეო ან პოლიტიკური ურთიერთობა დემყარებინა ნებსავე მხარესთან. ოსმალეთის ცდა აღედგინა თავისი გავლენა სპარსეთის ყურეში წააწყდა ბრიტანეთის წინააღმდეგობას და იმით დამთავრდა, რომ 1901 წლის მინურულს ინგლისის დესანტი შეიჭრა ქუვეითში და გააძევა თურქები. 1907 წელს მუბარაქმა დაადგინა 1899 წლის ხელშეკრულების პირობები, ხოლო 1913 წლის 29 ივლისს ოსმალეთის სულთანმა მონაწერა ხელი შეთანხმებას ინგლისთან, რომლითაც აღიარა ბრიტანეთის განსაკუთრებული უფლებები სპარსეთის ყურეში. ფორმალურად, ქუვეითი გახდა ავტონომიური კადა', რაც იმას ნიშნავდა, რომ ამიერიდან, ეს საშეიხო აღარ ეკუთვნოდა ბასრის ვილაიეთს. ხელშეკრულების რატიფიკაციამდე დაიწყო პირველი მსოფლიო ომი, რითაც ისარგებლა ინგლისმა და 1914 წელს ქუვეითი თავის პროტექტორატად გამოაცხადა. ოსმალეთი და ნაჯდის სა'უდიანთა საამირო იძულებული

ბული გახდნენ ეცნოთ ბრიტანეთის უფლებები ქუვეითზე და უარი ეთქვათ მის საქმე-
ებში ჩარევასზე.

შეიხი მუბარაქი გარდაიცვალა 1915 წელს და იგი შეცვალა ჯერ უფროსმა შეილმა
ჯაზირმა, ხოლო მისი მოულოდნელი სიკვდილის შემდეგ 1917 წელს შეიხი გახდა მუბა-
რაქის მეორე ვაჟი სალიმი, რომელმაც ვაჰაბიტებთან და ინგლისელებთან ურთიერ-
ობაში ვერ გამოიჩინა მამისთვის დამახასიათებელი წინდახედულობა. მან უფლება
მისცა თურქებს ეხარგებლათ ქუვეითის პორტით ოსმალეთის არმიის მოსამარაგებ-
ლად, რასაც 1918 წლის თებერვალში მოჰყვა ბრიტანეთის ხომალდების გამოჩენა სა-
ნაპროსთან. ასევე გართულდა ურთიერთობა ვაჰაბიტებთან, რომლებიც ხშირად
ემუქრებოდნენ ქუვეითის შეიხის მორჩილ ოაზისებს, მაგრამ ძირითადი სამხედრო-
პოლიტიკური ძალა სპარსეთის ყურეში ომის დროს და ომის შემდეგაც ბრიტანეთი
იყო. მდგომარეობა არ შეცვლილა 1961 წლამდე, ვიდრე ქუვეითი გამოცხადდებოდა
დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ 1913 წელს არსებულ საზღვრებში. 1962 წლის კონ-
სტიტუციით ქვეყანა გახდა საპარლამენტო მემკვიდრეობითი მონარქია – საამი-
რო (ოფიციალურად დავლათ ალ-ქუვაით), რომლის სათავეში დგას მუბარაქ ას-სა-
ბაჰის პირდაპირი შთამომავალი.

ბაჰრეინი

XIX საუკუნეში ბრიტანეთის კოლონიური ინტერესების არეალში აღმოჩნდა ბაჰ-
რეინის არქიპელაგი, რომელიც არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთით მდებ-
არეობს სპარსეთის ყურეში და ძირითადად შიიტებითაა დასახლებული. გასაგებია,
რომ გეოგრაფიული სიახლოვის გამო კუნძულზე პრეტენზიას აცხადებდა მიიტური
ირანი, რომელიც 1783 წლამდე თითქმის 170 წლის მანძილზე ფლობდა მას. XVIII საუ-
კუნის 60-ან წლებში უთუბის ტომის არაბები, რომლებიც მანამდე ანაზას ტომის
კონფედერაციაში შედიოდნენ, ირანის შაჰის ქარიშ შაჰ ზენდის (1760-1779) თანხმობით
და ალ-ხალიფას გვარის შეიხების მეთაურობით არქიპელაგზე გადავიდნენ იმ პი-
რობით, რომ იქ დარჩებოდნენ დროებით, ე.ი. 1782 წლამდე. ასეთი ადგილმონაცვლეო-
ბა არაბუნას არქიპელაგზე მტრულად შეხვდა შიიტო მოსახლეობა, რის გამოც ახალმო-
სახლე არაბებს მოუხდათ უკან გაბრუნება. 1780 წელს უთუბის ტომის არაბები კონ-
ტინენტიდან ისევ არქიპელაგზე გადავიდნენ და თავის კონტროლს დაუქვემდებარეს
მთელი ბაჰრეინი. შეიხ მუჰამმად ალ-ხალიფამ XVIII საუკუნის 80-იან წლებში მოუხე-
დავად ადგილობრივი მოსახლეობის წინააღმდეგობისა და ვაჰაბიტებისგან მომდინარე
საფრთხისა, შეძლო პოზიციების განმტკიცება და საფუძველი ჩაუყარა ბაჰრეინის
სამეიხოს.

XIX საუკუნის დამდეგს ვითარება ბაჰრეინზე და მთელ სპარსეთის ყურეში გარ-
თულდა: ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ ოსმალეთი, ირანი, ინგლისი და მეზობლები –
მასკატი, ომანი და საუდიანთა საამირო. 1795 წლიდან მოკიდებული 15 წლის მანძილ-
ზე ბრძოლამ გამარჯვებული მხარე ვერ გამოავლინა. ალ-ხალიფას გვარის შეიხებმა
გადანყვიტეს მომავლისათვის საიმედო მოკავშირის მოძებნა. ერთხანს, შეიხმა ორი-
ენტაცია აიღო ირანზე, მაგრამ ასეთი ცდა ინგლისელების წინააღმდეგობას წააწყდა.
როცა გამოჟღავნდა შეიხ 'აბდ ალლაჰ ალ-ხალიფას (1821-1842) საიდუმლო ურთი-
ერთობა ირანთან, ინგლისელებმა ბაჰრეინზე გადატრიალება მოაწყვეს და ხელისუფ-
ლების სათავეში მოიყვანეს მუჰამმად ბ. ხალიფა (1842-1867). ბაჰრეინის ახალი შეიხი
იძულებული გახდა შეერთებოდა ბრიტანეთის მიერ აღმოსავლეთ არაბეთის ქვეყნებ-
თან დადებული 1847 წლის სამოკავშირეო ხელშეკრულებას, მაგრამ ცდილობდა გარ-
კვეული დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას. 1856 წელს მან მაინც გადანყვიტა ხელი
მოენერა ახალ „სამოკავშირეო ხელშეკრულებაზე“, რომელმაც ბაჰრეინი ჩააყენა იმა-
ვე მდგომარეობაში, რომელშიც აღმოჩნდა ე.წ. „ხელშეკრულების ომანი.“ 1861 წელს
ბომბეის ბრიტანულმა ადმინისტრაციამ შეიხ მუჰამმადს თავს მოახვია ე.წ. „ინგლის-
ბაჰრეინის კონვენცია.“ რომელმაც არა მარტო დაამტკიცა ადრინდელი ხელშეკრუ-
ლებები, არამედ გააფართოვა კიდევ ინგლისელების უფლებები. ამიერიდან, ბაჰრეი-
ნის საშეიხოს არ შეეძლო დამოუკიდებლად დაემყარებინა რაიმე ურთიერთობა გარე

სამყაროსთან, ხოლო მოსახლეობის უკმაყოფილება არსებული რეჟიმით ალკვეთილი უნდა ყოფილიყო ძალის გამოყენებით. ურჩი შეიხების გადაყენება და ახლის აღზევება ხდებოდა ბრიტანეთის რეზიდენტის გადაწყვეტილებით. სამეიხოს დაცვა გარედან მომოდინარე საფრთხისგან მთლიანად ინგლისელებს დაეკისრათ (В.Л.Бодянский, Современный Бахрейн, 98-99).

მიუხედავად ზემოაღნიშნული ხელშეკრულებებისა, ბაჰრეინის სამეიხოს სრული დამორჩილება ბრიტანეთმა ვერ მოახერხა. 1869 წელს არქიპელაგზე დაიწყო დიდი აჯანყება კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ. ინგლისის ფლოტმა ყუმბარები დაუშინა მანამაც, რის შემდეგაც განხორციელდა სადესანტო ოპერაცია. ქვეყნიდან გაძევებული შეიხი მუჰამადი აჯანყების შემდეგ დაბრუნდა, მაგრამ ინგლისელებმა იგი და მისი გარემოცვა დააპატიმრეს და ბომბეში გაგზავნეს. ხელისუფლების სათავეში მოვიდა 'ისა ბ. ალი ალ-ხალიფა (1869-1932), რომელმაც 1880 წელს ხელი მოაწერა კიდევ ერთ ხელშეკრულებას, რომლითაც ბრიტანეთი გამოცხადდა ბაჰრეინის ერთადერთ პროტექტორად. XIX საუკუნის 80-იან წლებში ბრიტანეთის სამხედრო გემები ანხორციელებდნენ სრულ კონტროლს სპარსეთის ყურეში ბენდერ-ბუშირს, ბასრას, ქუვეითს, მასკატსა და ბაჰრეინს შორის.

XX საუკუნის დამდეგს ბაჰრეინზე, ისევე, როგორც სპარსეთის ყურის სხვა ქვეყნებში, გაძლიერდა ანტიბრიტანული და სოციალური ხასიათის მოძრაობა, რომლის გამოყენებას ცდილობდა შეიხის ოჯახის ზოგიერთი წევრი თავისი პირადი ამბიციების დასაკმაყოფილებლად, მაგრამ ცალკეული უმნიშვნელო დათმობით და უფრო მეტად კი სამხედრო ძალის გამოყენებით ინგლისელები ახერხებდნენ არსებული რეჟიმის შენარჩუნებას. მას შემდეგ, რაც 1913 წელს ოსმალეთმა ოფიციალურად თქვა უარი ქუვეითზე, კატარზე და ბაჰრეინზე, ხოლო გერმანია-ოსმალეთის ბლოკი დამარცხდა პირველ მსოფლიო ომში, სპარსეთის ყურე ბრიტანეთის კოლონიური იმპერიის ნაწილი გახდა (В.Л.Бодянский, Современный Бахрейн, 105). ასეთ მდგომარეობაში ბაჰრეინი დარჩა 1971 წლამდე, ვიდრე ინგლისი აღიარებდა ქვეყნის დამოუკიდებლობას. 1973 წელს ეს არაბული ქვეყანა გამოცხადდა კონსტიტუციურ მონარქიად (ოფიც. მამლაქათ ალ-ბაჰრანი). ქვეყნის სათავეში დარჩა ალ-ხალიფას სუნიტური დინასტია, მაშინ, როცა მოსახლეობის 70% შიიტია. რელიგიური ფაქტორი ყოველთვის ქმნიდა დინასტიისა და მოსახლეობის დაპირისპირების შესაძლებლობას და იგი დღესაც ძალში რჩება.

კატარი

ბაჰრეინის არქიპელაგის უახლოესი მეზობელი არაბეთის ნახევარკუნძულის ალ-მოსავლეთ სანაპიროზე არის კატარის სამეიხო. კატარსა და ბაჰრეინს შორის ჩამოყალიბდა განსაკუთრებული ურთიერთობა, რაც გეოგრაფიული სიახლოვის გარდა სხვა ფაქტორებითაც იყო განპირობებული. ჯერ ერთი, ბაჰრეინის შეიხები წარმოშობით კატარიდან იყვნენ და ამ ნახევარკუნძულს თავის ტერიტორიად მიიჩნევდნენ; მეორე, ამ სრულიად უნაყოფო ქვეყნის არაბული ტომები თავს ირჩენდნენ ბაჰრეინის ტერიტორიულ წყლებში მარგალიტის მოპოვებით ამ მეთევზეობით და ამიტომ, ძალიან იყვნენ დამოკიდებული არქიპელაგზე. ინგლისელებმა იცოდნენ ბაჰრეინის შეიხების პრეტენზიების შესახებ და იმასაც ითვალისწინებდნენ, რომ კატარს საფრთხე ემუქრებოდა კონტინენტის სიღრმიდან, კერძოდ ვაჰაბიტებისაგან. ყველა ამ ფაქტორს ინგლისელები იყენებდნენ კატარის ტომებზე ზემოქმედებისათვის (Г.Л. Бондаревский, Английская политика и международные отношения..., 60).

1868 წლის 12 სექტემბერს ინგლისელების ინიციატივით კატარის ყველაზე დიდი ბანუ შაჟირის ტომის შეიხმა მუჰამად ბ. ხანმა (1850-1878), რომელიც ქდოჰას (ად-დაეჰა) განაგებდა, ხელი მოაწერა შეთანხმებას, რომლის თანახმად ბაჰრეინსა და კატარს შორის ურთიერთობის მონესრიგება იკისრა ინგლისის მხარემ. ამ შეთანხმებით, კატარის ტომების შეიხები ვალდებულიყვნენ იღებდნენ, რომ ყოველწლიურ გადასახადს გადაუგზავნიდნენ ბაჰრეინს ბუშირის გავლით. ერთი შეხედვით, აღნიშნული ხელშეკრულება არეგულირებდა სამი მხარის – ბაჰრეინის, კატარის და ბრიტანეთის ურთიერთობას, მაგრამ ამ დროს ასპარეზზე გამოვიდა მეოთხე მხარე – ოსმალეთი.

1871 წელს აღმოსავლეთ აზიაზეთის შემომტყვევების მიზნით, ბაღდადის ვალის მდებარეობა ფაშას ბრძანებით, ოსმალები შეიჭრნენ კათისა და ჰუფუფში. მუჰამედიზმა და მისმა მემკვიდრე ჯაჰანმამ (იგივე კასიმ, 1878-1913) მორჩილება გამოუცხადეს ოსმალეთს და უარი თქვეს ბაპრეინის სასარგებლოდ საგანსახადო ვალდებულებების შესრულებაზე. ამიერიდან, კატარის შეიხი ოსმალეთის მოხელედ – კაჰიმაკამად ითვლებოდა. მალე ცნობილი გახდა, რომ ოსმალეთი პრეტენზიას აცხადებდა არა მარტო კატარზე, არამედ ბაპრეინზეც, რამაც შეშფოთება გამოიწვია ბომბეში. ერთი შეხედვით, კატარის მიმზიდველად არ გამოიყურებოდა, მაგრამ ინგლისელები თვლიდნენ, რომ ეს ქვეყანა მოსახერხებელი პლაცდარში იქნებოდა ცენტრალურ არაბეთში სენ-ნევისა და იქ კონტროლის დაწესებისთვის (H.H.Аксаб. Колониальная политика Англии в Катаре (конец XIX – начало XX в.). 97).

ოსარგებლა რა ოსმალეთის მხარდაჭერით, ჯაჰანმამ სცადა თავისი გავლენა გაეგრძელებინა მეზობელ აბუ ზაბიზე, რასაც 1880-1888 წლებში მოჰყვა შეტაკებები ტომებს შორის, მაგრამ კონფლიქტი ჩაერია ბრიტანეთი. საბოლოოდ, არანაშენაძე არჩიეს დაზავება, ვინაიდან, წარმოიშვა საფრთხე ოსმალეთის მხრიდანაც: კატარის შემომტყვევების მიზნით 1892 წლის გაზაფხულზე ოსმალეთის ჯარი ჰაფიზ მუჰამედი ფაშას მეთაურობით ბასრის გავლით შეიჭრა კატარის ნახევარკუნძულზე, მაგრამ ნაანყდა არაბი ტომების სასტიკი წინააღმდეგობას და სამხედრო ექსპედიცია ფაქტობრივად მარცხით დამთავრდა. 'აბდ ალ-ჰამიდ II-მ ვერ გაბედა ახალი ჯარის გაგზავნა არაბეთის ნახევარკუნძულზე და კონფლიქტის მოგვარება მიანდო ბასრის ნაჰიბ ალ-ამრაფს რაჯიბ ეფენდის. კატარის შეიხი და ტომთა ბელადები არ თვლიდნენ სულთანთან ბრძოლას მიზანშეწონილად და ამიტომ კომპრომისზე წასვლა არჩიეს. შეიხი ისევ ოსმალეთის მოხელედ გამოცხადდა (Г.Л.Бондаревский. Английская политика и империалистические отношения... 82).

როგორც უკვე აღინიშნა, კატარზე ყოველთვის დიდ გავლენას ახდენდა მეზობელი ბაპრეინი. 1892 წელს ბაპრეინზე არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ აჯანყებული ტომი, რომელსაც მეთაურობდა სულთან ბ. სალამა, გადავიდა კატარზე და ზუბარას რაიონი დაიკავა. ინგლისელებისა და ბაპრეინის შეიხის 'ისას მოთხოვნა შეამბოხეთა ექსტრადიციასთან დაკავშირებით, უპასუხოდ დარჩა, რის შემდეგაც ინგლისის გემებმა ყუბარები დაუშინეს სანაპიროს, რასაც ტომის შეიხი გადაყვა. ამ კონფლიქტის შემდეგაც კატარი ფორმალურად კვლავ ე.წ. „ნაჯდის სანჯაყის“ ნაწილად ითვლებოდა დედაქალაქით ჰუფუფში, თუმცა ბრიტანეთის გავლენა აქ დღითიდღე იზრდებოდა. კატარის ძირითადი საექსპორტო საქონელი – მარგალიტი გადიოდა ბომბეის ბაზარზე, ხოლო ფულად-საქრედიტო მომსახურება მთლიანად ინდურ-ბრიტანული კაპიტალით ხორციელდებოდა. ოსმალეთის ცდა შეენარჩუნებინა სპარსეთის ყურის ეს მნიშვნელოვანი რეგიონი, უშედეგოდ დამთავრდა. 1913 წელს გარდაიცვალა ჯაჰანი, მომდევნო წელს კი თურქმა ჯარისკაცებმა კატარი დატოვეს. 1916 წელს ბრიტანეთთან დადებული ახალი „სამოკავშირეო ხელშეკრულებით“ ამ არაბულ სამეიხოზე ფაქტობრივად დაწესდა პროტექტორატი ისეთივე ვალდებულებით, როგორიც აიწეს ბაპრეინმა და სპარსეთის ყურის სხვა ქვეყნებმა.

ბრიტანეთის ხანგრძლივი ბატონობა კატარში დამთავრდა 1970-1971 წლებში, როცა ქვეყანა კონსტიტუციური მონარქია გახდა. ახალი სახელმწიფოებრივი მონყოფის თანახმად, კატარის სახელმწიფოს („დავლათ კატარ“) სათავეში დარჩა ას-სანის დინასტიის წარმომადგენელი ამირის ტიტულით.

გაერთიანებული არაბული საამიროები და ომანი (მასკატი)

არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთ სანაპიროზე კატარის გაგრძელებას წარმოადგენს დღევანდელი გაერთიანებული არაბული საამიროები (აღლ-იმარათ ალ-‘არაბიჰია ალ-მუთთაჰიდა), რომელშიც შედის აბუ ზაბი, ‘აჟმანი, დუბაი, ფუჯა-ირა, რა’ს ალ-ხაიმა, უმმ ალ-კაივაინი და მარჯა. ეს ტერიტორია ცნობილი იყო, როგორც „მეოხრეთა სანაპირო“, უფრო გვიან კი როგორც „ხელშეკრულების სამე-

იხივები, "თუმცა არაბები მას „ამ-შამალს“ უწოდებდნენ (Н.Н.Туманович, Европейские державы в Персидском заливе, 97). 1820 წელს ბრიტანეთმა აღნიშნულ საშვიხოებს თავს მოახვია ხელშეკრულება, რომლითაც არაბებს აეკრძალათ მეკობრეობა და მონათქაწრობა. სანაპიროზე სრული კონტროლი უნდა განეხორციელებინა ინგლისის ფლოტს, ხოლო სავაჭრო საქმიანობის ნებართვას გასცემდა ბუშირის ბრიტანელი რეზიდენტი. აღნიშნული ხელშეკრულება კიდევ რამდენიმეჯერ განახლდა, მაგრამ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა 1853 წლის შეთანხმებას, რომლის თანახმად ბრიტანეთის პოლიტიკურ რეზიდენტს ბუშირში შეეძლო სამხედრო ძალის გამოყენებით დაესაჯა ყველა, ვინც შეეცდებოდა დაერღვია მშვიდობა სპარსეთის ყურეში. ამიერიდან, მეკობრეთა სანაპიროს ოფიციალურად ეწოდა „ხელშეკრულების ომანი“. 1892 წელს და შემდეგშიც დაიდო კიდევ რამდენიმე ხელშეკრულება, რომლითაც სანაპიროს საშვიხოებსა და სასულთნოებში დამყარდა ბრიტანეთის კოლონიური რეჟიმი, რომელიც 1911-1912 წლებში კიდევ უფრო განმტკიცდა. სანაპიროს არაბებს დუბაიში მყოფი ინგლისელი პოლიტიკური რეზიდენტის ნებართვის გარეშე აეკრძალათ ყოველგვარი ურთიერთობა გარე სამყაროსთან. ვითარება არსებითად არ შეცვლილა 1971 წლამდე, როცა საფუძველი ჩაეყარა გაერთიანებული არაბული საამიროების შედგენას.

სპარსეთის ყურის არაბული ქვეყანა, რომელიც XVI საუკუნიდან მოკიდებული XIX საუკუნის შუა წლებამდე ყველაზე აქტიურ წინააღმდეგობას უწევდა უცხოეთის ექსპანსიას იყო ომანი (‘უმან). XVI საუკუნეში იგი ხელთ იგდეს პორტუგალიელებმა და სტრატეგიულად მნიშვნელოვან პორტ მასკატში ააგეს ორი დიდი ციხესიმაგრე – ჯალალი (1587 წ.) და მარანი (1588 წ.). XVII საუკუნის დამდეგს ომანის არაბების ბრძოლას უცხოელების წინააღმდეგ სათავეში ჩაუდგნენ ია’რუბიანთა (ია’რუბი, მრ. ია’ზრიბა) დინასტიის (1615-1749) იმამები. მათი პირველი ცნობილი წარმომადგენელია იმამი მასირ არ-მურშიდი, ხოლო ცენტრი იყო ქ. არ-რუსთაკი, მასკატის დასავლეთით. ია’რუბიანთა იმამებმა შეძლეს მასკატიდან პორტუგალიელების გაძევება და სრული დამოუკიდებლობის მოპოვება. განსაკუთრებულ ძლიერებას ომანმა მიიღწია იმამ საიფ ბ. სულტან I-ის (1692-1711) დროს, როცა მისმა ძლიერმა ფლოტმა კონტროლი დაანება არა მარტო სპარსეთის ყურეზე, არამედ აღმოსავლეთ აფრიკის სანაპიროზეც. მისმა მემკვიდრემ სულტან II-მ (1711-1719) ბაპრეინის შეერთებაც კი სცადა.

XVIII საუკუნის შუა წლებში დინასტიურმა განხეთქილებამ და ტომთა შორის დანაყბულმა შეტაკებებმა საფრთხე შეუქმნეს ომანის დამოუკიდებლობას. განსაკუთრებულ როლს ქვეყნის სამხინაო ცხოვრებაში ასრულებდა ორი დიდი მომთაბარე ტომი – ჰინა (ჰინა) და ლაფირი (ლაჰირ), რომლებიც არასოდეს არ ემორჩილებოდნენ მასკატის გამგებელს, მაგრამ მათ გაერთიანებას ხელს უშლიდა რამდენიმე ფაქტორი: ჰინას ტომი წარმოშობით სამხრეთ არაბეთიდან იყო (იამანი) და კაპტანიანებს ეკუთვნოდა, მაშინ, როცა ლაფირი ჩრდილოეთ არაბეთის ‘ადნაიანთა ჯგუფს წარმოადგენდა. ჰინას არაბები იყვნენ აბაღიტები,⁸⁵ ხოლო ლაფირიტები სუნიტები. რეგიონში პირველობისათვის ბრძოლაში ეს ტომები ხშირად ერთმანეთს უპირისპირდებოდნენ, რაც ჩრდილოეთისა და სამხრეთის არაბულ ტომებს შორის ისტორიულად ჩამოყალიბებული მეტოქეობის ანარეკლი იყო და მას კატარის სულთანი მოხერხებულად იყენებდა.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ომანში დაწინაურდა ალ ბუ სა’იდ-ის გვარი, რომლის მეთაური აჰმად ბ. სა’იდ-ი განაგებდა ჭუპარის რაიონს მასკატსა და მუსანადამის ნახევარკუნძულს შორის. ცნობილია, რომ XVIII საუკუნის 40-იან წლებში იგი წარმატებით ებრძოდა ირანის ექსპანსიას ომანში, მაგრამ გაურკვეველია, როდის გახდა იმამი. აჰმადის მემკვიდრეებს უცხოელები უკვე სულთანს უწოდებდნენ. სულტან ბ. აჰმადის დროს (1792-1804), მასკატი იყო არა მარტო ომანის დედაქალაქი, არამედ სპარსეთის ყურის ინდოეთთან ვაჭრობის უდიდესი ცენტრი. 1798 წელს მასკატში თავისუფალი ვაჭრობის უფლება მიიღო „ოსტ-ინდოეთის კომპანიამ“.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ომანში გაჩაღდა დინასტიური ბრძოლა, რითაც კარგად ისარგებლეს რეგიონით დაინტერესებულმა ევროპის სახელმწიფოებმა. 1861 წელს ინდოეთის ვიცე-მეფემ კანიგმა იკისრა მომრიგებლის როლი და მისი ინიცია-

ტივით ზანზიბარი, რომელიც ომანს ეკუთვნოდა, ცალკე სასულთნოდ გამოიყო იმ პირობით, რომ ყოველ წელს გარკვეულ თანხას გადაიხდიდა ომანის სასარგებლოდ. 1862 წელს მიღებულ იქნა ინგლის-საფრანგეთის დეკლარაცია, რომლითაც ორი სახელმწიფო იღებდა ვალდებულებას, რომ დაიცავდა ზანზიბარისა და მასკატის სასულთნოს ტერიტორიულ მთლიანობას (Г.Л.Бондаревский, Английская политика..., 155). აღნიშნული დეკლარაცია მხოლოდ ქალაქებზე დარჩა, რადგან სასულთნოს ერთიანობის შენარჩუნება ევროპის სახელმწიფოებს არ შეეძლოთ ქვეყნის შიგნით მიმდინარე პროცესების გამო. XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოკიდებული მასკატის სულთნებს არ ემორჩილებოდნენ შინას და ლაფირის ტომები. 1869 წელს მათ ხელში ჩაიგდეს ბურაიმას ოაზისი და სცადეს თავისი ძალაუფლების გავრცელება მთელ ომანზე.

1871 წელს მასკატის სულთნი გახდა თურქი ბ. სა'იდი (1871-1888), რომლის გამგებლობის 17 წლის მანძილზე მეამბოხე ტომებზე ათჯერ სცადეს მასკატის აღება, მაგრამ ინგლისელების ჩარევის გამო ეს ვერ შეძლეს. ამ დროისთვის ომანმა ფაქტობრივად საბოლოოდ დაკარგა ზანზიბარი, მაგრამ იქიდან მისაღები საგადასახადო შემოსავლის კომპენსირება იკისრეს ინგლისელებმა. თურქის შემეციდრე ფაისალს (1888-1913) დაუპირისპირდნენ უმცროსი ძმა ფაჰდი და ბიძა 'აბდ ალ-'აზიზი. შინადინასტიურ ბრძოლას, რაც ჩვეულებრივი მოვლენა იყო არაბეთის წვრილ საფეოდალოებში, ამწვავებდა გაერთიანებული ტომების ოპოზიცია, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა იმამი იბრაჰიმ კაისი (Г.Л.Бондаревский, Английская политика..., 158). ასეთ ვითარებაში, მასკატის სულთანს მხსენლად მოეწოდნა დიდი ბრიტანეთი: 1891 წლის 19-20 მარტს დაიდო ინგლის-მასკატის ახალი ხელშეკრულება „შეგობრობის, ეპქრობის და ზღვაოსნობის შესახებ.“ ამ ხელშეკრულებაში მასკატის გამგებელი ნახსენები იყო, როგორც „მასკატისა და ომანის სულთანი,“ თუმცა ინგლისელებმა კარგად იცოდნენ, რომ ფაისალი ვერ აკონტროლებდა ომანის დიდ ნაწილს. იმისათვის, რომ დაესუსტებინა მეამბოხე ტომები, ბომბებიდან მიღებული მითითებით ფაისალმა შემოიღო მაღალი ბაჟი იმ საქონელზე, რომელიც მასკატისა და იქვე მდებარე მატრავის პორტებიდან შედიოდა ქვეყნის შიდა რაიონებში, ხოლო იარაღის შეტანაზე დაწესდა სრული ემბარგო. ამას დაერთო ფაისალის უმცროსი ძმის და მეტოქის ფაჰდის მოკლე 1894 წლის ზაფხულში. ასეთი პოლიტიკის საპასუხოდ, 1895 წლის თებერვალში შინას ტომის მრავალრიცხოვანი რაზმები თავს დაესხნენ მასკატს. ფაისალი ქალაქიდან გაიქცა და თავი შეაფარა სანაპიროზე პორტუგალიელების მიერ აგებულ ერთ-ერთ ციხესიმაგრეს. საბოლოოდ, სულთანმა შეძლო მოესყიდა ლაფირის ტომი და მეამბოხეთა რაზმებმა მასკატი დატოვეს.

1895 წლის მოვლენების დროს მასკატთან გამოჩნდა საფრანგეთის სამხედრო ხომალდი, თუმცა მისი პირდაპირი კავშირი აჯანყებასთან და ფაისალის პოლიტიკასთან დადგენილი არაა. რაც შეეხება იმ ფაქტს, რომ ინგლისელებმა მასკატის სულთანს არ აღმოუჩინეს დროული დახმარება, ბრიტანეთის მმართველ წევრებში ბევრი მიიჩნევდა სპარსეთის ყურეში მათი რეზიდენტის ჯ.სედლერის შეცდომად. ერთგული მოკავშირის რეპუტაციის მოსაპოვებლად, 1895 წლის ნოემბერში ბრიტანეთის მთავრობამ სულთან ფაისალს გაუგზავნა ოფიციალური შეტყობინება, რომ იგი ვალდებულებას იღებდა დაეცვა მასკატი მეამბოხე ტომებისაგან (Г.Л.Бондаревский, Английская политика..., 170-171). ასეთი დახმარების აუცილებლობა დადგა, როცა ომანის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთით დოფარში (ჰაჰარ) დაიწყო მიღევარება მიმართული მასკატის სულთნის წინააღმდეგ, მაგრამ ფაისალმა უარი თქვა ინგლისელების დახმარებაზე, რაც ბრიტანეთის ხელისუფალთა მიერ გაგებულ იქნა, როგორც საფრანგეთის ანტიბრიტანული საქმიანობის შედეგი. მას შემდეგ, რაც გავრცელდა ხმები, რომ ფაისალმა ფრანგებს იჯარით გადასცა პატარა პორტი ბენდერ 'ისა, სულთნის ურთიერთობა ინგლისელებთან კიდევ უფრო გაუარესდა. 1899 წლის 14 თებერვალს ინგლისის სამხედრო ხომალდები შევიდნენ მასკატის ნავსადგურში და ცეცხლის გახსნით დაემუქრნენ სულთნის სასახლეს. ფაისალი იძულებული გახდა ასულიყო ბრიტანეთის საფლავმანო გემზე და ხელი მოეწერა ყველა მოთხოვნაზე, რომელიც მას წაუყენა ამირალმა დუგლასმა. ამ შეთანხმების საფუძველზე 1900 წლის ივნისში მასკატის სულთანმა გამოაქვეყნა დეკლარაცია, რომლითაც მის ქვეშევრდომებს აეკრძალათ საფ-

რანგეთის მფარველობაში შესვლა. მიუხედავად ამისა, საფრანგეთის გავლენა კიდევ დიდხანს იგრძნობოდა ომანის საპორტო ქალაქ სურში, რომლის მახლობლად ქვანახშირი მოიპოვებოდა. სუეც-ბომბეის საზღვაო გზაზე ამ სანავიით გემების უზრუნველყოფა მხოლოდ აქ იყო შესაძლებელი და ამიტომ, ბრიტანეთის რეზიდენტი სპარსეთის ყურეში მაიორი პერსი კოქსი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა აქ თავისი ქვეყნის ინტერესების დაცვას. 1901 წელს მასკატი შეუერთდა ინდოეთ-ევროპის სატელეგრაფო ხაზს, რის შემდეგაც ბრიტანეთის საკონსულოს მიენიჭა ინფორმაციის მიღება-გადაცემის ექსკლუზიური უფლება. მიუხედავად მიღწეული წარმატებისა, ინგლისელები გამარჯვებულად ვერ გრძნობდნენ თავს, ვინაიდან, საფრანგეთი კვლავ დაჟინებით ცდილობდა ამ რეგიონში თავისი ინტერესების დაცვას. კიდევ უფრო მეტ შეშფოთებას იწვევდა ტომების ახალი მოძრაობა ქვეყნის შიდა რაიონებში: 1913 წელს ლაფორის და პინას ტომები გაერთიანდნენ, იმამად აირჩიეს სალიმ-ი და 1915 წელს ალყა შემოარტყეს მასკატს. მხოლოდ ინგლისელების აქტიურმა ჩარევამ იხსნა ფაისალის მემკვიდრე სულთანი თაიმურ-ი (1913-1932). მართალია, 1920 წელს სალიმი მოკლეს, მაგრამ მისმა შვილმა მუჰამად ბ. 'აბდ ალლაჰმა აიძულა სულთანი და მისი მხარდამჭერი ბრიტანეთის მხარე 1920 წლის 25 სექტემბერს ე.წ. „სიბის ხელშეკრულებით“ ეცნო ომანის ტომების ავტონომია. ამგვარად, ქვეყანა გაიყო ორ ნაწილად და მისი გაერთიანება დიდი ხნით გადაიდო. ომანის ერთიანი, დამოუკიდებელი სახელმწიფოს – სასულთნოს (ოფიც. სალტანა 'უმან) შექმნა დედაქალაქით მასკატში შესაძლებელი გახდა მხოლოდ 1970 წელს, როცა მასკატის სასულთნო შეუერთდა ომანის საიმამოს. ხელისუფლების სათავეში დარჩა ალ ბუ სა'იდ-ის დინასტია.

სპარსეთის ყურის არაბული ქვეყნების მმართველი დინასტიები

ქ უ ვ ე ი თ ი (დავლათ ალ-ქუვათი)

აჰ-საბჰჰ-ის გვარის შეიხები

1. საბჰჰ I 1718-1764
2. 'აბდ ალლაჰ I 1764-1814
3. ჯაბირ I 1814-1859
4. საბჰჰ II 1859-1866, XI
5. 'აბდ ალლაჰ II 1866, XI - 1892, V
6. მუჰამად I 1892, V - 1896, V,
(მოკლეს)
7. მუბარაქ ალ-ქაბირ 1896, 18, V - 1915, 28, XI
8. ჯაბირ II 1915, 28, XI - 1917, 5, II
9. სალიმ I ალ- მუბარაქ 1917, 5, II - 1921, 22, II
10. აჰმად I ჯაბირ 1921, 22, II - 1950, 29, I

ამირები

11. 'აბდ ალლაჰ III ას-სალიმ 1950, 29, I - 1961, 19, VI
(პირველმა მიიღო „ამირ“-ის ტიტული)
12. ამირ 'აბდ ალლაჰ III ას-სალიმ 1961, 19, VI - 1965, 24, XI
13. ამირ საბჰჰ III ას-სალიმ 1965, 24, XI - 1977, 31, XII

14. ამირ ჯაბირ III 1977, 31, XII - 2006, 15, I
 15. ამირ სა'დ I ას-სალიმ 2006, 15, I - 2006, 24, I
 (გადააყენეს)
 16. ამირ ჰაბიბ IV ალ-ჯაბირ IV 2006, I, 29 - დღემდე

ბ ა პ რ ე ი ნ ი
 (მამლაქათ ალ-ბაჰრაინ)

ალ-ხალიფას გვარის შეიხები ტიტულით „ჰაქიმ“

1. მუჰამმად ბ. ხალიფა 1765-1776
2. ხალიფა ბ. მუჰამმად 1776-1783
3. აჰმად ბ. მუჰამმად 1783-1794
4. სალმან ბ. აჰმად 1794-1821
5. 'აბდ ალლჰ ბ. აჰმად 1821-1842
6. მუჰამმად ბ. ხალიფა ბ. სალმან 1842-1867
7. 'ალი ბ. ხალიფა 1867-1869
8. მუჰამმად ბ. ხალიფა ბ. სალმან 1869
9. მუჰამმად ბ. 'აბდ ალლჰ 1869
10. 'ისა ბ. 'ალი 1869-1932
11. ჰამად ბ. 'ისა ბ. 'ალი 1932-1942
12. სალმან ბ. ჰამად 1942-1961
13. 'ისა ბ. სალმან 1961-1999

(1971 წლიდან „ამირ დავლათ ალ-ბაჰრაინ“)

14. ჰამად ბ. 'ისა 1999 - დღემდე
 (2002 წლის 14 თებერვლიდან მეფე - „მალიქ ალ-ბაჰრაინ“)

შენიშვნა: ბაჰრეინის მმართველი „ჰაქიმების“ დინასტიის სიის შედგენა ზუსტი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით რთულია შემდეგი მიზეზით: 1) წყაროებსა და ლიტერატურაში ხდება ჰაქიმებისა და მათი რეგენტების აღრევა; 2) ადგილი ჰქონდა ერთი პირის აღზევებას ჰაქიმად რამდენჯერმე სხვადასხვა დროს. ჩვენს მიერ მოტანილი ცხრილი ეფუძნება ინტერნეტით „Wikipedia“-ს არაბულ ვერსიას, რომელიც ჩასწორებულია 2013 წელს (იხ.: <http://en.wikipedia.org/wiki/king-of-bahrain>).

კ ა ტ ა რ ი
 (დავლათ კატარ)

აჰ-ჰანის დინასტიის შეიხები

1. მუჰამმად ბ. ჰან აჰ-ჰანი 1850 - 1878, 18, XII
2. კასიმ (ან ჯასიმ) ბ. მუჰამმად 1878, 18, XII - 1913, 17, VII
3. 'აბდ ალლჰ ბ. კასიმ 1913, 17, VII - 1949, 20, VIII
 (გადადგა. გარდ. 25.IV.1957)
4. 'ალი ბ. 'აბდ ალლჰ 1949, 20, VIII - 1960, 24, X
 (გადადგა. გარდ. 31.VIII.1974)
5. აჰმად ბ. 'ალი 1960, 24, X - 1972, 22, II

(გადააყენეს. გარდ. 25.XI.1977)

6. ხალიფა ბ. ჰამად 1972, 22, II - 1995, 27, VI

(გადააყენა შვილმა)

7. ჰამად ბ. ხალიფა 1995, 27, VI - 2013, 25, VI

(გადადგა)

8. თამიმ ბ. ჰამად 2013, 25, VI -

შენიშვნა: 1971 წელს, როცა კატარი დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ გამოცხადდა, ქვეყნის მეთაურმა მიიღო „ამირ“-ის ტიტული.

ომანის სასულთნო (სალტანა 'უმან)

ალ ბუ სა'იდ-ის დინასტია

1. აბუ ჰილალ აჰმად ბ. სა'იდ 1749, 10, VI - 1783, 15, XII

2. სა'იდ ბ. აჰმად 1783, 15, XII - 1784

3. ჰამად ბ. სა'იდ 1784 - 1792, 13, III

4. სულტან ბ. აჰმად 1792, 13, III - 1804, 20, XI

5. სალიმ I ბ. სულტან 1804, 20, XI - 1806, 14, IX

სა'იდ II ბ. სულტან (დუუმეირტი)

6. სა'იდ II ბ. სულტან (მეორედ) 1806, 14, IX - 1856, 19, X

7. სუვაინ ბ. სა'იდ 1856, 19, X - 1866, 11, II

(მოკლეს)

8. სალიმ II ბ. სუვაინ 1866, 11, II - 1868, 3, X

(მოკლეს)

9. 'აზჰან ბ. კაის 1868, 3, X - 1871, 30, I

(მოკლეს)

10. თურქი ბ. სა'იდ 1871, 30, I - 1888, 4, VI

11. ფაჰალ ბ. თურქი 1888, 4, VI - 1913, 9, X

12. თამიმურ ბ. ფაჰალ 1913, 9, X - 1932, 10, II

(გადადგა)

13. სა'იდ III ბ. თამიმურ 1932, 10, II - 1970, 23, VII

(გადააყენეს)

14. კაბუს ბ. სა'იდ 1970, 23, VII - დღემდე

შენიშვნა: ბრიტანეთის პროტექტორატი დამთავრდა 1971 წლის 2 დეკემბერს.

თ ა ვ ი VII

ი ა მ ა ნ ი

1. ჩრდილოეთ იემენი და ზაიდიტების საიმამო

XIX საუკუნეში იემენი, ისევე, როგორც მთელი სამხრეთ არაბეთი, ოსმალეთის იმპერიის პროვინციად ითვლებოდა. ვილაიეთი იყოფოდა ოთხ რაიონად (სან'ა, 'ასირი, ჰუდაიდა, თა'იზ-ი), რომელთაც მუთასარიფები მართავდნენ. უფრო მცირე ადმინისტრაციული ერთეული იყო კადა'ა.

1832 წელს იემენის მთავარი ქალაქები ეგვიპტელებმა დაიკავეს, მაგრამ 1840 წელს მუჰამმად 'ალი იძულებული გახდა თავისი ჯარი ქვეყნიდან გაეყვანა. ასეთ ვითარებაში სტამბოლში ჩათვალეს, რომ დადგა იემენის შემომტკიცების დრო. ამ მიზნით, 1849 წელს ოსმალეთის ჯარმა დაიკავა ჰუდაიდა, თიჰამის და ჯაბალის რაიონი, მაგრამ ეს საცმარისი არ აღმოჩნდა ქვეყნის დასამორჩილებლად. 1872 წელს სულთანმა გამოგზავნა დამატებითი ძალები, რის შემდეგაც იემენი 'ასირთან ერთად ოსმალთა ხელში გადავიდა. ვილაიეთის ტერიტორია იწყებოდა ატ-ტა'იფის სამხრეთით და გრძელდებოდა ადენამდე, ხოლო ადმინისტრაციული ცენტრი იყო სან'ა.

კორუმპირებული და არაეფექტური ოსმალური ხელისუფლების საქმიანობას მოჰყვა მოსახლეობის უკმაყოფილება, რაც მალე საერთო სახალხო მოძრაობაში გადაიზარდა. აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა იმამი ალ-მანსურ ჰამიდ ად-დინი (1890-1904), შემდეგ კი მისი მემკვიდრე იმამი იაჰია (1904-1948), რომელმაც მიიღო ტიტული „ალ-მუთავაქქილ 'ალა-ლ-ლაჰ“ („ალლაჰზე მინდობილი“). მის სახელთანაა დაკავშირებული სახელწოდება „იემენის მუთავაქქილიანთა სამეფო“, რომელიც დამკვიდრდა იაჰიას მემკვიდრეების დროს (О.Г.Герасимов. Документ хозяйства иеменского ириша 85). 1905 წელს იემენელებმა წარმატებას მიაღწიეს და დროებით სან'აც დაიკავეს, მაგრამ მიუხედავად დიდი ზარალისა, ოსმალები არ აპირებდნენ ქვეყნის დატოვებას.

1908 წელს სულთან 'აზდ ალ-ჰამიდ II-ის გადაყენებას და ხელისუფლების სათავეში „ახალგაზრდა თურქების“ მოსვლას არც ზაიდითი იმამის და არც იემენის ჩრდილოეთით 'ასირში აღზევებული მუჰამმად 'ალი ალ-იდრისის აღფრთოვანება არ გამოუწვევია, თუმცა გაჩნდა მეტი დამოუკიდებლობის მოპოვების იმედი. იმამმა იაჰიამ გაათავისუფლა ტყვეობაში მყოფი თურქი ჯარისკაცები, რის საპასუხოდ, პორტამ იემენიდან გაიწვია კონფლიქტის სამხედრო გზით გადაწყვეტის ინიციატორი აჰმად ფაჰზი ფაშა და მის ნაცვლად გამოგზავნა „შევიდობიანი გარიგების“ მომხრე ჰასან თაჰსინ ფაშა. ოსმალეთის ხელისუფალთა თანაარსებობა ზაიდიტებთან დაირღვა მას შემდეგ, რაც იმამმა იაჰიამ კონტაქტი დაამყარა აჯანყებული ალ-იდრისის მომხრეებთან. იემენში ჩავიდა ახალი ვალი მეჰმედ 'ალი ფაშა, რომელმაც სცადა კვლავ იარაღით შემოემტკიცებინა იემენი, რასაც მოსახლეობის ახალი მღელვარება მოჰყვა (Л.Н. Котлов, Становление нац. освобод. движения. 108).

1911 წელს „ახალგაზრდა თურქების“ ხელისუფლებამ გადანყვიტა შეექმნა კომისია, რომელშიც ხელისუფლების წარმომადგენლებთან ერთად შევიდნენ ოსმალეთის პარლამენტის იემენელი დეპუტატები. კომისიის რეკომენდაციით იემენის ვილაიეთის გუბერნატორად დაინიშნა კომპრომისების მომხრე აჰმად 'იზათ ფაშა, რომელმაც ენერგიული ბრძოლა დაიწყო აჯანყებული ტომების წინააღმდეგ და შეძლო დაეკავებინა სან'ა. იემენის ახალი ვალი ცდილობდა სამხედრო ძალასთან სამშვიდობო, პოლიტიკური მეთოდების შეთავსებას, რასაც გარკვეული წარმატება მოჰყვა. მექის შარიფი ჰუსაინი და ლაჰიჯის სულთანი აჰმადი დაჟინებით მოუწოდებდნენ ზაიდიტების

იმამს მოლაპარაკება დაეწყო თურქებთან და მშვიდობის დამყარებისთვის გარკვეულ დათმობებს წასულოყო. ამ საერთო ძალისხმევამ ბოლოს და ბოლოს შედეგი გამოიღო.

1911 წლის შემოდგომაზე ჩრდილოეთ იემენის ქალაქ 'ამრანის მახლობლად, სოფელ დამანში იმამთან მოსალაპარაკებლად ჩაივდა სახელმწიფო დელეგაცია, რომელშიც აჰმად 'იზათ ფაშას გარდა შევიდნენ 'ისმეთ ფაშა (შემდეგში თურქეთის პრეზიდენტი 'ისმეთ ინენიუ), სირიელი მაჰმუდ ნადიმ ბეი (იემენის მომავალი გუბერნატორი), 'აზიზ 'ალი ალ-მისრი, სალიმ ალ-ჯაზა'ირი და ყადი 'აბდ ალლაჰ ალ-'ამრი. ორ მხარეს შორის მიღწეულ იქნა შეთანხმება, რომლის თანახმად, იემენი დარჩა ოსმალეთის სულთნის ორისისდიქიაში, მაგრამ იმამმა შეინარჩუნა კონტროლი იმ რაიონებზე, სადაც უმრავლესობას ზაიდიტები შეადგენდნენ. ხელშეკრულება ბუნდოვანი იყო და არ იძლეოდა მხარეების უფლება-მოვალეობათა ზუსტად დადგენის საშუალებას. გარდა ამისა, არც ერთი მხარე არ თვლიდა მას საბოლოო შეთანხმებად, მით უმეტეს, რომ მისი მოქმედების ვადა 10 წლით განისაზღვრა. მიუხედავად ამისა, დამანის შეთანხმება წინ გადადგმულ ნაბიჯად იქნა მიჩნეული, რაც არაბმა ავტორმა გამოხატა შემდეგი სიტყვებით: „სამშვიდობო შეთანხმების მიღწევამ იმამს, ალლაჰიმც გაუმართავს მას ხელს, და თურქებს შორის, მოიტანა მშვიდობა და შეწყდა მღელვარება“-ო (J.II.Котлов. Становление нац. освобод. движения, 120). ხელშეკრულების თანახმად, ოსმალეთმა ჰქონდა უფლება თავისი სამხედრო კონტინგენტი ჰყოლოდა იემენში, თუმცა პირველი მსოფლიო ომის წინ თურქი ჯარისკაცების რიცხვი აქ 5 ათას კაცს არ აღემატებოდა. სამხედრო-პოლიტიკური თვალსაზრისით, ოსმალეთი ვერ აკონტროლებდა ზაიდიტების იმამს, რომელსაც ჰყავდა თავისი სამხედრო რაზმები და სამოხელეო აპარატი. მისი ზედამხედველობით ფუნქციონირებდა საგადასახადო სისტემა, რომელიც დამანის შეთანხმების მიხედვით მარიათის პრინციპებზე უნდა ყოფილიყო აგებული, თუმცა ფორმალურად, ოსმალეთის სახელმწიფო მოხელეების პერფორმაციად ითვლებოდა. ამგვარად, იმამ იაჰიას მეთაურობით ზაიდიტების იემენმა ავტონომია მოიპოვა და სტამბოლი იძულებული გახდა შეეგუებოდა ამ ფაქტს იმის სანაცვლოდ, რომ იმამი კვლავ სულთნის ქვეშევრდომად დარჩა, რაც თავისთავად, იმპერიის უმაღლესი იურისდიქციის აღიარებას ნიშნავდა (J.II.Котлов, 121).

XX საუკუნის დადგენას ზაიდიტების საიმამოსთვის განსაკუთრებით აქტუალური გახდა ურთიერთობა ბრიტანეთთან. იმამი კარგად ხედავდა, რომ იმ არაბულმა საფეოდალოებმა, სადაც ბრიტანეთი დამკვიდრდა, მთლიანად დაკარგეს დამოუკიდებლობა და ფაქტობრივად კოლონიზებად იქცნენ. აქედან გამომდინარე, იმამი იაჰია ეჭვით უყურებდა ინგლისელებისა და სხვა ევროპელების პოლიტიკას სამხრეთ არაბეთში და მიზანშეწონილად თვლიდა ოსმალეთ-იემენის 1911 წლის შეთანხმების ფარგლებში დარჩენას, თუმცა სტამბოლიდან ვერავითარ დახმარებას ვერ იღებდა. პირველი მსოფლიო ომის დროს იემენმა ოფიციალურად ნეიტრალიტეტი გამოაცხადა, მაგრამ ბრიტანეთის ფლოტის გამოჩენამ ბაბ ალ-მანდების სრუტეში და კუნძულ ქამარანის ოკუპაციამ, რასაც მოჰყვა არაბეთის ნახევარკუნძულის ბლოკირება 1915 წლის ნოემბერში, როგორც პოლიტიკური, ისე სავაჭრო-ეკონომიკური თვალსაზრისით საიმამო მძიმე მდგომარეობაში ჩააგდო. მიუხედავად იმისა, რომ ბრიტანეთის გავლენა სპარსეთის ყურესა და არაბეთის ნახევარკუნძულზე დღითიდღე იზრდებოდა, ომის დამთავრებამდე ზაიდიტების პროოსმალური ორიენტაცია არ შეცვლილა (M.C.Лазарев, Крушение турецкого господства ..., 121-123).

პირველ მსოფლიო ომში ოსმალეთის დამარცხებისა და კაპიტულაციის შემდეგ ზაიდიტების იმამმა, როგორც ომამდე არსებული რეჟიმის მემკვიდრემ, დაიწყო ბრძოლა იმ ტერიტორიის გაერთიანებისთვის, რომელიც ისტორიულად იემენად ითვლებოდა. ამ მიზნის მისაღწევად აუცილებელი იყო სამხრეთ 'ასირში ფეხმოკიდებული იდრისიანების და მათი მფარველი ინგლისელების წინააღმდეგობის დაძლევა. პუდიადაში დისლოცირებული თურქების რაზმები ბრიტანელებს ჩაბარდნენ, ხოლო იემენში ოსმალეთის ბოლო გუბერნატორმა მაჰმუდ ნადიმ ბეიმ ქალაქი სან'ა და მის განკარგულებაში მყოფი შეიარაღებული რაზმები იმამს ჩააბარა.

არაბეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროზე დამკვიდრებისთვის ზაიდიტებს უნდა გადაეღაბათ კიდევ ერთი დაბრკოლება ჩრდილოეთ ან მთიანი 'ასირის ('ასირ) საფეოდალოს სახით. ეს, იემენსა და ჰიჯაზს შორის მოქცეული საამი-

რო (დედაქალაქი აბჰა), რომელსაც ალ-აიდების (ალ-აიდ) გვარის ამირები მართავდნენ, 1871 წლიდან ოსმალეთის მოხელის – მუთასარაფის პატრონაჟით იემენის ვილაიეთში შევიდა. XIX საუკუნის მიწურულს და პირველი მსოფლიო ომის დროს ჩრდილოეთ 'ასირიის გამგებელი ოსმალეთის მოხელის სტატუსი ინარჩუნებდა, მაგრამ იმპერიის დაშლის შემდეგ იგი დამოუკიდებელი გახდა. ამირ ჰასანმა სცადა მეზობელი ტომების გაერთიანება თავის საამიროში, მაგრამ წარმატებას ვერ მიაღწია (В.И.Носенко, Саудовско-йеменская борьба из-за Асира, 293-204).

თავისებური ვითარება შეიქმნა სამხრეთ 'ასირში, სადაც 1909 წელს ასპარეზზე გამოვიდა „აჰმადიას“ სუფიური ორდენის (ტარიკათის) ბელადი საიდ მუჰამმად ზ. ალი ალ-იდრისი. მისი წინაპარი, მაროკოელი თეოლოგი აჰმად ზ. იდრის ალ-ფასი იემენში ჩავიდა 1830 წელს, დასახლდა ქალაქ საბაში (საბა), წითელი ზღვის ნავსადგურის ჯიზანის (ჯიზან) ჩრდილოეთით (დღ. საუდის არაბეთი) და იქვე გარდაიცვალა 1837 წელს. მისი მახარი (აკლდამა) საპილიგრიმო ადგილი გახდა ორდენის მიმდევრებისთვის (Л.Н.Котлов, Становление национально-освободительного движения, 131). 1908 წლიდან მოკიდებული მუჰამმად ალ-იდრისმა შეძლო მთელი სამხრეთ 'ასირის გაერთიანება, თუმცა შეხვდა წინააღმდეგობას მუთასარაფის და ზაიდიტების იმამის მხრივ. ოსმალეთი იძულებული გახდა ეცნო იგი საბაის გამგებლად (კა'იმბაკამად). ისარგებლეს რა იტალია-ოსმალეთის ომით, რომელსაც მოჰყვა იტალიის ფლოტის მიერ წითელი ზღვის არაბეთის სანაპიროს ბლოკირება, 1912 წელს ალ-იდრისის მიმდევრებმა დაიკავეს ჯიზანი, რომელიც მალე მათი მეორე დედაქალაქი გახდა. კა'იმბაკამის მისწრაფებამ დამოუკიდებლობისკენ არაერთხელ გამოიწვია მისი დაპირისპირება ზაიდიტებთან, ჰიჯაზთან და ჩრდილოეთ 'ასირთან, და ბოლოს, ოსმალეთთან. იდრისიანთა 'ასირი იყო პირველი საფეოდალო არაბეთის ნახევარკუნძულზე, რომელმაც მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ გადაჭრით დაიკავა ბრიტანეთის მხარე. 1915 წლის 30 აპრილს მუჰამმად ალ-იდრისმა დადო ხელშეკრულება ბრიტანეთთან, რომლითაც მიიღო დამოუკიდებლობის განმტკიცებისთვის ბრძოლაში დახმარების გარანტია. ამის შემდეგ, იდრისიანთა რეჟიმმა სცადა თავისი ტერიტორიის გაფართოება და ინგლისელების თანხმობით შეეერთა კუნძული ფარასანი, ხოლო მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ 1921 წელს, ასევე ინგლისელების ნებართვით, მის ხელში გადავიდა ჰუდაიდა, რაც ზაიდიტებმა თავისი ტერიტორიის ხელყოფად ჩათვალეს. ამავე დროს, სამხრეთ არაბეთში გამოჩნდა კიდევ ერთი ანგარიშგასასწავი ძალა სა'უდიანთა სახით. მიუხედავად იმისა, რომ ჩრდილოეთ 'ასირის საამიროს ეხმარებოდა მექის შარიფი, იბნ სა'უდმა ისარგებლა ამ საფეოდალოს შიგნით ატეხილი არეულობით და 1923 წელს მოახდინა მისი ანექსია, ვინაიდან თვლიდა, რომ ეს ტერიტორია მისი მომავალი სამეფოს განუყოფელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო. მას შემდეგ, რაც 1923 წელს გარდაიცვალა მუჰამმად ალ-იდრისი, საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა სამხრეთ 'ასირიც. მისმა 18 წლის მემკვიდრემ 'ალიმ ვერ შეძლო დამოუკიდებლობის შენარჩუნება და 1926 წლის 21 ოქტომბერს მექაში იბნ სა'უდთან ხელი მოაწერა შეთანხმებას, რომლითაც თავი მის ვასალად გამოაცხადა. ზაიდიტების იმამმა დაიბრუნა ჰუდაიდა (1925 წ.), მაგრამ 'ასირის საკითხი გადაუჭრელი დარჩა: აქ მისი ძირითადი მეტოქე სა'უდიანთა სახელმწიფო გახდა (В.И. Носенко, Саудовско-йеменская борьба из-за Асира, 293-296). საბოლოოდ, საიმამოს საზღვრებს გარეთ დარჩა ჩრდილოეთ 'ასირი და ნაჯრანი, რომელიც სა'უდიანთა სამეფომ შეეერთა და ინგლისის პროტექტორატი 'ადენი (Hodeidah history Йемена, 9-10).

2. 'ადენი და სამხრეთ არაბეთი

ზაიდიტი იმამების ძალაუფლება არ ვრცელდებოდა სამხრეთ არაბეთზე, კერძოდ, ამჟამად კარგად ცნობილ პორტ 'ადენზე. ამ რეგიონის არაბული ტომები შაფი'იტური მაზაბის სუნიტები იყვნენ, რაც გარკვეულ ბარიერს ქმნიდა ჩრდილოეთ და სამხრეთ იემენს შორის. სამხრეთელები არავითარ სურვილს არ ამჟღავნებდნენ ეხადათ გადასახადი შიიტი ზაიდიტების იმამისთვის. 1728 წლიდან, ფაქტობრივად,

დამოუკიდებელ საფეოდალოდ ჩამოყალიბდა ალ-ლაჰიჯი (ან ლაჰჯი), რომელიც მდებარეობდა თა'იზსა და 'ადენს შორის. ალ-ლაჰიჯის სულთნის ხელში გადავიდა ქალაქი 'ადენი, რომელიც XIX საუკუნის დამდეგს მოექცა ინგლისელების ინტერესების სფეროში. კაპიტალიზმის განვითარების ეპოქაში ბრიტანეთის ბატონობა ინდოეთში და იმპერიის ეკონომიკური ინტერესები მოითხოვდნენ საიმედო და ეფექტური საკომუნიკაციო სისტემის შექმნას. კეთილი იმედის კონცხის შემოვლით ბომბეიდან (დღ. მუმბაი) ლონდონში საზღვაო გზის გავლა შესაძლებელი იყო ხანგრძლივი და მომქანცველი მოგზაურობის შემდეგ. ამიტომ, XVIII საუკუნის დამდეგს კორესპონდენცია ლონდონში იგზავნებოდა უფრო ოპტიმალური გზით (ბომბეი-ბასრა-პალეობი-სტამბოლი-ევროპა), მაგრამ ისიც მოითხოვდა დიდ დროს და არ იყო უსაფრთხო. გემების ქვანახშირზე გადასვლასთან ერთად, ლონდონსა და ბომბეიში დადგა საზღვაო ტრანსპორტის გამოყენების საკითხი, მაგრამ მისი გადაჭრა შეუძლებელი იყო შუა გზაზე სანჯაყის, წყლისა და პროდუქტების ბაზების მოწყობის გარეშე. ამ თვალსაზრისით, ბომბეი - სუეცის საზღვაო გზაზე ყველაზე შესაფერისად ითვლებოდა სამხრეთ არაბეთის პორტი 'ადენი, რომელსაც ამ დროს განაგებდა ალ-ლაჰიჯის სულთნის მოხელე 'ასქერების მცირე რაზმის დახმარებით.

ბომბეიში განლაგებული ინგლისის კოლონიური ადმინისტრაციის დაეალებით, ბრიტანეთისთვის შესაფერისი ბაზის მოსაძებნად, სამხრეთ არაბეთის საფეოდალოებთან მოლაპარაკება დაიწყო კაპიტანმა ჰაინსმა (Stafford Bettesworth Haines), რომელმაც თავდაპირველად წინადაგი მოსინჯა კუნძულ სოკოტრაზე, მაგრამ უშედეგოდ. ამის შემდეგ მან თვალს მიაპყრო 'ადენს. ჰაინსი თვლიდა, რომ შესაძლებელი იქნებოდა ამ ადგილის შესყიდვა ან იჯარით აღება ალ-ლაჰიჯის სულთანთან შეთანხმებით. მას შემდეგ, რაც 1837 წლის იანვარში 'ადენთან გაიძარცვა ბრიტანეთის დროშით მცურავი ხომალდი, რომელსაც პილიგრიმები გადაჰყავდა ინდოეთიდან ჯიქიდან, მოლაპარაკება ჩიხში შევიდა. მართალია, ალ-ლაჰიჯის სულთანმა იძულებული გახდა დაებრუნებინა ნაძარცვი საქონლის ერთი ნაწილი და აეღო მეორე ნაწილის კომენსაციის ვალდებულება, მაგრამ 'ადენის დათმობაზე უარი თქვა იმ მოტივით, რომ ადგილობრივი ტომები ასეთი გარიგების წინააღმდეგი იყვნენ. საპასუხოდ, ბრიტანეთის სამხედრო ხომალდებმა ჩაკეტეს 'ადენის პორტი და ჰაინსმა მიმართა ქალაქის დამცველებს მოთხოვნით შეენჯივრათ წინააღმდეგობა, მაგრამ უარი მიიღო. 1839 წლის 20 იანვარს ინგლისელებმა მჭურმით აიღეს 'ადენი. პორტის დაცვისთვის დადგმული სამი დიდი ზარბაზანი, რომელიც აქ თურქებმა შემოიტანეს XVI საუკუნეში, ინგლისელებმა გემზე გადაიტანეს და ლონდონში გაუგზავნეს დედოფალ ვიქტორიას (1837-1901) იმ დიდი გამარჯვების სიმბოლოდ, რომელიც იმპერიამ მოიპოვა ე.წ. „ვიქტორიანულ ეპოქაში.“ ინგლისელების ზარალი ამ სამხედრო ოპერაციაში დალუპულთა და დაჭრილთა სახით 15-ს არ აღემატებოდა. ოსტ-ინდოეთის კომპანიის დირექტორთა საბჭომ ჯიქიდან გადასცა კაპიტან ჰაინსს და ლეიტენანტ დენიელს, რომელიც პირველი შეიჭრა 'ადენის წინ მდებარე პატარა კუნძულზე. იმავე წლის თებერვალში ლაჰიჯის სულთანი იძულებული გახდა ხელი მოეწერა ხელშეკრულებაზე, რომლითაც უარი თქვა 'ადენზე. ასეთივე ხელშეკრულებები დადეს ინგლისელებმა მეზობელი ტომების შეიხებთან. სამხრეთ არაბეთში დაიწყო ბრიტანეთის კოლონიური ბატონობის ხანგრძლივი პერიოდი. 'ადენის მართვა-გამგებლობა გადაეცა ჰაინსს, რომელიც ექვემდებარებოდა კოლონიურ ადმინისტრაციას ბომბეიში (B.И.Гусаров, Аден, 42-45).

ჰაინსი კარგად ხედავდა საფრთხეს, რომელიც მას ემუქრებოდა მეზობელი არაბული ტომებისაგან და აქედან გამომდინარე, მოქმედებდა ორ ფრონტზე: ერთი მხრივ ცდილობდა შეიხების მოსყიდვას და ამისთვის მათ ყოველწლიურ ფულად „დახმარებას“ უწევდა, მეორე მხრივ ინტენსიურად ამაგრებდა ქალაქის მისაღებობებს. ჯაშუშები სისტემატურად აწვდიდნენ მას ინფორმაციას ტომების მოძრაობასა და განწყობილების შესახებ. 1840-1841 წლებში ჰაინსმა მოიგერია არაბების რამდენიმე თავდასხმა, და ბოლოს, აიძულა ლაჰიჯის სულთანი მუჰსინი 1843 წელს ხელი მოეწერა ახალ ხელშეკრულებაზე და ეცნო ბრიტანეთის სრული სუვერენიტეტი 'ადენზე. 1844-1846 წლებში 'ადენის დასაბრუნებლად ჯიჰადი გამოაცხადეს მექის შარიფმა და ზაიდიტების იმამმა იმ იმედით, რომ მათ შეუერთდებოდა მთელი სამხრეთ არაბეთი, მაგრამ

ყველა ცდა მარცხით დამთავრდა (Л.В. Валькова, *Английская политика и освободительная борьба на юге Аравийского полуострова*, 152).

იმ დროს, როცა ინგლისელები ფეხს იკიდებდნენ სამხრეთ არაბეთში, 'ადენი' პგავდა მიტოვებულ სოფელს, რომლის ადგილობრივი მოსახლეობა 600-ს არ აღემატებოდა. მიუხედავად უმძიმესი კლიმატური პირობებისა, ეს უნაყოფო და ერთი შეხედვით უსიცოცხლო ადგილი, რომელიც ხშირად ხამსინისა და ტროპიკული წვიმის მსხვერპლიც ხდებოდა, თანდათან ბრიტანეთის მნიშვნელოვან სამხედრო ბაზად და სავაჭრო ცენტრად იქცა. როცა, 1849 წელს თურქები შეიჭრნენ პუდაიდაში და იემენის სხვა ქალაქებში, რამდენიმე ათასი იემენელი 'ადენში' გადასახლდა, რის შედეგადაც მოსახლეობა აქ 20 ათასამდე გაიზარდა (В.И. Гусаров, *Аден*. 63). სამხრეთ არაბეთში ბრიტანეთის დამკვიდრებისა და 'ადენის' ქალაქად გადაქცევისთვის დიდი შრომა გასწია კაპიტანმა ჰაინსმა. ეს ინგლისელი კოლონიური მოხელე კარგად იცნობდა ქვეყნის არაბულ ტომებს და ისლამამდელი იემენის ისტორიითაც იყო დაინტერესებული. დიდი ხნის შემდეგაც სამხრეთ არაბეთის ტომებს ახსოვდათ იგი და არაბულ-ბრიტანული ქალაქის - 'ადენის მოსახლეობას „ჰაინსის შვილებს“ (ავლად ჰაინსი)' უწოდებდნენ. ამ გამოჩენილი მოღვაწის კარიერის დასასრული არ შეეფერებოდა მის დამსახურებას: ფინანსური დარღვევების ბრალდებით ის აღმოჩნდა ბომბეის ციხეში, სადაც 6 წელი გაატარა. გათავისუფლების შემდეგ იგი გარდაიცვალა 1860 წელს 58 წლის ასაკში.

'ადენის' სავაჭრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა კიდევ უფრო გაიზარდა სუეცის არხის გახსნის შემდეგ (1869 წ.). სპარსეთის ყურის ქვეყნების და იემენის საექსპორტო საქონლის დიდი ნაწილი (მარგალიტი, ფინიკი, ხალიჩები, ყავა) ძირითადად 'ადენიდან' გადიოდა. სამხრეთ არაბეთის ამ უკაცრიელი პორტის ასეთი გამოცოცხლება შეუმჩნეველი არ დარჩენილა სტამბოლში. 1872 წელს, ისარგებლა რა სამხრეთ არაბეთის ტომების და ალ-ლაჰიჯის მხარდაჭერით, „ურნშუნოების განდევნისა და ისლამის მიწების დაბრუნების“ ლოზუნგით, თურქებმა სცადეს დაეკავებინათ სამხრეთ არაბეთი. ამ მიზნით, სულთნმა 'ადენის ყურეში' გაგზავნა სამხედრო ხომალდები, რასაც ინგლისელების სწრაფი რეაგირება მოჰყვა: ქალაქის დასაცავად გაემართა ბრიტანეთის ძლიერი ფლოტი, რის შედეგად სტამბოლის ავანტიურა ჩაიშალა.

პირველი მსოფლიო ომის წინ და ომის დროს ბრიტანეთმა არა მარტო შეინარჩუნა თავისი პოზიციები სამხრეთ არაბეთში, არამედ ახალ წარმატებასაც მიაღწია: 1914 წელს 'ადენის' აღმოსავლეთით გაშლილი ვრცელი რეგიონი, რომელსაც არაბები იცნობდნენ საერთო სახელწოდებით შადრამავთი, თავისი წერილი საფეოდალოებით გაერთიანდა ე.წ. 'ადენის აღმოსავლეთის პროტექტორატში'. ბრიტანეთის კონტროლი დაწესდა ისეთ კუნძულებზე, როგორიცაა სოკოტრა (სუკუტრა), პერიმი (პარმ) და კურია-მურია (არაბ. ხურეიდ მურიდ). პასუხისმგებლობა ამ ვრცელ ტერიტორიაზე დაეკისრა ინგლისელ რეზიდენტს 'ადენში, რომელიც ემორჩილებოდა კოლონიურ ადმინისტრაციას (გუბერნატორს) ბომბეში. 1882 წლიდან ინდოეთში დისლოცირებული ბრიტანეთის სამეფო ფლოტის შტაბი კალკუტიდან ბომბეში გადავიდა, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ბომბეის გუბერნატორის განკარგულებაში იყო საზღვაო და სახმელეთო ძალები, რომელთა გამოყენება მას შეეძლო სპარსეთის ყურესა და სამხრეთ არაბეთში (Г.Л. Бондаревский, *Английская политика и международные отношения...*, 32-34).

ბრიტანეთის ბატონობა 'ადენში' გაგრძელდა XX საუკუნის 60-იან წლებამდე. 1967 წელს, როცა ინგლისელებმა დატოვეს სამხრეთ არაბეთის ეს რეგიონი, შეიქმნა იემენის სახალხო დემოკრატიული რესპუბლიკა, რომელიც 1990 წელს შეუერთდა ჩრდილოეთ იემენს.

**იემენის ზაიდითი იმამები და მუთავაქქილიანთა
მეფეები (XIX – XX სს.)**

1. ალ-მანსურ 'ალი I	1775-1809
2. ალ-მუთავაქქილ აჰმად	1809-1816
3. ალ-მაჰდი 'აბდ ალლჰ	1816-1835
4. ალ-მანსურ 'ალი II	1835-1837
5. ან-ნასირ 'აბდ ალლჰ ბ. ალ-ჰასან ბ. აჰმად	1837-1840
6. ალ-ჰადი მუჰამმად ბ. ალ-მუთავაქქილ აჰმად	1840-1844
7. ალ-მანსურ 'ალი II (მეორედ)	1844-1845
8. ალ-მუთავაქქილ მუჰამმად ბ. მაჰმა	1845-1849
9. ალ-მანსურ 'ალი II (მესამედ)	1849-1850
10. ალ-მანსურ აჰმად ბ. ჰაშიმ	1849-1853
11. ალ-მუ'ად 'აბბას ბ. 'აბდ არ-რაჰმან	1850
12. ალ-მანსურ 'ალი II (მეოთხედ)	1851
13. ალ-ჰადი ლალიზ	1851-1852
14. ალ-მანსურ მუჰამმად ბ. 'აბდ ალლჰ	1853-1890
15. ალ-მუთავაქქილ ალ-მუჰსინ ბ. აჰმად	1855-1878
16. ალ-ჰადი ლალიზ (მეორედ)	1858-1872
17. ალ-მანსურ ალ-ჰუსაინ ბ. მუჰამმად	1859-1863
18. ალ-ჰადი შარაჰ ად-დინ ბ. მუჰამმად ბ. 'აბდ არ-რაჰმან	1878-1890
19. მუჰამმად ბ. მაჰმა ჰამიდ ად-დინ	1890-1904
20. მაჰმა ბ. მუჰამმად ჰამიდ ად-დინ	1904-1948
21. ან-ნასირ აჰმად ბ. მაჰმა	1948-1962
22. ალ-მანსურ მუჰამმად ალ-ბადრ	1962-1996
23. 'აჰილ ბ. მუჰამმად ალ-ბადრ ჰამიდ ად-დინ	1996

(დენილოზაში)

შენიშვნა: 1962 წლის 27 სექტემბერს სამხედრო გადატრიალების შემდეგ მონარქია დაემხო და იემენი რესპუბლიკად გამოცხადდა.

თ ა ვ ი VIII

არაბული მალრიბის ქვეყნები

ა ლ ჟ ი რ ი

1. საფრანგეთის ექსპანსია და ალჟირელი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის

XIX საუკუნის დამდეგს ალჟირი (არაბ. „ალ-მალრიბ ალ-აესატი“ – შუა მალრიბი) წარმოადგენდა ფეოდალური ეპოქისათვის დამახასიათებელ ტომობრივ, ეთნიკურ, რელიგიურ და სოციალურ კონგლომერატს. მუსლიმი მოსახლეობის დიდ ნაწილს შეადგენდნენ ბერბერები, რომლებიც თითქმის არ განსხვავდებოდნენ არაბებისგან. იმ რეგიონებშიც კი, სადაც არაბული ელემენტი თითქმის უფრო ძლიერი უნდა ყოფილიყო, მოსახლეობა გაარაბებული ბერბერებისა და არაბების შერეული ოჯახების შთამომავლებისგან შედგებოდა. ქვეყნის მთლიანობისთვის მნიშვნელოვანი იყო არა იმდენად ეთნიკური ან რელიგიური ფაქტორი, რამდენადაც ცალკეული ტომების პოზიცია. განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა ბერბერებით დასახლებული ჩრდილოეთ ალჟირის – მთიანი კაბილიის რეგიონი (ფრ. Kabylie. არაბ. „ბილად ალ-კაბაილ“), რომელიც იყოფოდა დიდ და მცირე კაბილიად. ალჟირში ბერბერი და არაბი ტომების აღრევა იმდენად ძლიერი იყო, რომ XIX საუკუნეში მათი წარმომავლობის დადგენა შეუძლებელი გახდა, რადგან, როგორც თავად ალჟირელები ამბობდნენ, „არაბ-ბერბერთა სისხლი უფრო მეტად ბერბერული იყო, ხოლო კულტურა არაბული“ (H.Г. Хмелева, Сопротивление французскому завоеванию в Восточном Алжире. 40-41). მთიან რაიონებში ბერბერებმა შეინარჩუნეს თავისი ძველი ტრადიციები და ენა.

საფრანგეთის ექსპანსიის წინ არაბულ მალრიბზე ფაქტობრივად, არ ვრცელდებოდა ოსმალური ადმინისტრაციული სისტემა, ხოლო ალჟირის გამგებელი – დეი ქვეყნის 1/6-საც ძლივს აკონტროლებდა. ბერბერი და არაბი ტომები მისდევდნენ მომთაბარე მესაქონლეობას ან მინათმოქმედებას და მხოლოდ ფორმალურად აღიარებდნენ ხელისუფლებას. ქალაქებში ცხოვრობდნენ თურქები, კულ-ოლლუ (ფრ. Koussoullis – თურქებისა და ალჟირელების შთამომავალი), ანდალუსელები, აფრიკელები, ებრაელები და ქრისტიანები (მ.ტიკაძე, არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI ს. – XIX ს. დამდეგი), 127, 192). ყველა ეთნიკური და რელიგიური ჯგუფი შედიოდა თავის სათვისტომოში (ბალადიფა), რომელიც გარკვეული ავტონომიით სარგებლობდა. ქალაქელი მდიდარი ვაჭრები და მმართველი ელიტის წარმომადგენლები ფლობდნენ ნაყოფიერ მიწებს, რომელსაც იჯარით გასცემდნენ და ფეოდალური ექსპლუატაციის სხვადასხვა ფორმას იყენებდნენ (P.Г. Лапид, Взаимодействие европеизации и алжирского общества XIX в., 170-173). სახელმწიფოს განკარგულებაში რჩებოდა მიწების გარკვეული ნაწილი, რომელიც ბელიტის სახელით იყო ცნობილი.

კოლონიალიზმის ეპოქაში ალჟირი გახდა არაბული მალრიბის პირველი ქვეყანა, რომელიც საფრანგეთის ბურჟუაზიის ინტერესების სფეროში მოექცა. საფრანგეთს უკვე XVII საუკუნეში ჰქონდა დიპლომატიური და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ალჟირთან, რაც ორი ქვეყნის გეოგრაფიული მდებარეობით იყო განპირობებული. ალჟირის სანაპიროზე დაარსდა „ფრანგული სააგენტო“, ხოლო მარსელის ვაჭრებმა მიიღეს აქ ხორბლით ვაჭრობის მონოპოლიური უფლება. ნაპოლეონ I-ის ომების დროს ფრანგებს ალჟირიდან იტალიასა და ეგვიპტეში გაჰქონდათ სურსათი თავისი არმიისათვის, მაგრამ XIX საუკუნის დამდეგს ალჟირ-საფრანგეთის ურთიერთობა გაუარესდა, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ფრანგებმა მხარი დაუჭირეს კაბილიის

ბერბერების აჯანყებას ალჟირის გამგებლის დეი ჰუსაინ III-ის (1818-1830) წინააღმდეგ. როგორც მოსალოდნელი იყო, დეიმ დახმარებისთვის მიმართა ოსმალეთის სულთანს, რომლის ქვეშევრდომად იგი ფორმალურად კვლავ რჩებოდა. ამას დამატებდა ინიციდენტი, რომელიც მოხდა საფრანგეთის კონსულ პიერ დეველს და ალჟირის დეის შორის, როცა ჰუსაინმა ფიზიკური შეურაცყოფა მიაყენა დიპლომატს. საფრანგეთის მთავრობამ გამოიყენა ეს შემთხვევა ექსპანსიისათვის, რასაც საბოლოოდ ქვეყნის დაპყრობა და კოლონიზაცია მოჰყვა.

1830 წლის 14 ივნისს საფრანგეთის 37 ათასიანი (ზოგიერთი ცნობით 34 ათასიანი) არმია გენერალ დე ბურმონის (de Burmont) მეთაურობით ალჟირში შეიჭრა. დეის ჯარი, რომელშიც შედიოდა 7 ათასი იენიჩარი, ორანისა და კონსტანტინას ბეგების 19 ათასი ჯარისკაცი და 17 ათასი კაბილიელი, ფრანგებთან ბრძოლაში ორჯერ დამარცხდა, რის შემდეგაც ჰუსაინი იძულებული გახდა ხელი მოეწერა კაპიტულაციისათვის. საზავო ხელშეკრულებაში ლაპარაკი იყო ქალაქ ალჟირის ჩაბარებაზე იმ პირობით, რომ დაცული იქნებოდა ალჟირელების სიცოცხლე და ქონება. 1830 წლის 23 ივლისს ალჟირის უკანასკნელი მუსლიმი გამგებელი ჰუსაინ III ფრანგებმა ნეაპოლში გაგზავნეს, ხოლო თურქი იენიჩრების ნაწილი იმპერიის ზოგიერთ პროვინციაში გადასახლდა. ამით დამთავრდა ოსმალეთის ფორმალური ბატონობა ალჟირში.

საფრანგეთში მოხდარამ პოლიტიკურმა ცვლილებებმა, კერძოდ, 1830 წლის ივლისის რევოლუციამ, გავლენა ვერ მოახდინეს ალჟირში განვითარებულ მოვლენებზე. მართალია, ქალაქი ალჟირი (ამჟამად ალ-ჯაზა'ირი) და ვიწრო სანაპირო ზოლი ამ დროისთვის ფრანგების ხელში გადავიდა, მაგრამ ქვეყნის საბოლოო დამორჩილებისათვის კოლონიზატორებს მოუხდათ 40 წლის მძიმე და სისხლისმღვრელი ბრძოლების გადატანა. უკვე 1831 წელს საოკუპაციო რეჟიმის წინააღმდეგ აქტიურ ბრძოლაში ჩაებნენ ალჟირის ცალკეული ტომები, მაგრამ მოსახლეობის ორგანიზებული განმათავისუფლებელი მოძრაობა დაიწყო მხოლოდ 1832 წელს, როცა ასპარეზზე გამოვიდა ალჟირელების 25 წლის ქარიზმატული ბელადი 'აბდ ალ-კადირი ('აბდ ალ-კადირ ალ-ჯაზა'ირი, 1808-1883).

XIX საუკუნის ალჟირის ყველაზე ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწე და ანტიფრანგული აჯანყების მეთაური 'აბდ ალ-კადირი დაიბადა მარაბუტის⁸⁶ ოჯახში, ორანის (არაბ. ვაჰრან) რაიონში ქ. მასქარას (Mascara, არაბ. მუ-ასქარ) ჩრდილო-დასავლეთით. მისი მამა მუჰი ად-დინ ალ-ჰასანი იყო „კადირიდას“⁸⁷ სუფიური ორდენის შეიხი, ეკუთვნოდა 'ირფანის ბერბერულ ტომს და მოციქულის შთამომავლად (შარჩიფ) ითვლებოდა. 'აბდ ალ-კადირმა მიიღო ტრადიციული განათლება, შეასრულა შაჯი და იმოგზაურა არაბულ ქვეყნებში (ერაყი, სირია, თუნისი). ეგვიპტეში იგი შეხვდა მუჰამად 'ალის და გაეცნო მის რეფორმებს. მთელი სიცოცხლის მანძილზე 'აბდ ალ-კადირი ცდილობდა გაეფართოვებინა თავისი ცოდნა მეცნიერების სხვადასხვა დარგში, თვალს ადევნებდა ევროპაში მიმდინარე მოვლენებს. აფასებდა რა თავის ქვეყანაში შექმნილ ვითარებას, იგი თვლიდა, რომ უცხოელთა ექსპანსიის წინააღმდეგ ბრძოლისათვის პირველ რიგში აუცილებელი იყო ტომთა შორის არსებული ტრადიციული დაპირისპირების დაძლევა და მათი გაერთიანება. მას შემდეგ, რაც ალჟირელებმა 1832 წლის ნოემბრის დამლევს დაიკავეს მასქარა, 'აბდ ალ-კადირმა ყველა ტომს საერთო ფრონტის შექმნისკენ მოუწოდა. ამავე დროს, მან მეზობელი მაროკოს სულთანს მიმართა თხოვნით ეცნო იგი თავის მოხელედ – ხალხობად და მხარი დაეჭირა ალჟირში დანაყებული განმათავისუფლებელი მოძრაობისთვის (Н.Г.Хмелева, Государство Абд аль-Кадир Алжирского, 31).

'აბდ ალ-კადირის ბრძოლა საფრანგეთის საოკუპაციო რეჟიმის წინააღმდეგ (1832-1847 წწ.) შეიძლება რამდენიმე ეტაპად დაიყოს:

1) 1832-1834 წლები, რომელიც დამთავრდა 1834 წლის თებერვალში ე.წ. „დემიშე-ლის საზავო ხელშეკრულებით.“ ამ დროს ფრანგები ვერ აკონტროლებდნენ ქვეყანას და მთელი დასავლეთი ალჟირი „მართლმორწმუნეთა მირადი“ ალიარებულ 'აბდ ალ-კადირს ემორჩილებოდა. ოკუპირებული ნაწილი, სადაც 2 მილიონამდე მუსლიმი ცხოვრობდა, 1834 წლის 6 აგვისტოს საფრანგეთის ხელისუფლებამ გამოაცხადა თავის კოლონიად. ამ ტერიტორიას ფრანგი გენერალ-გუბერნატორი მართავდა;

2) 1835 წელს ფრანგმა გენერლებმა დაარღვიეს ზავი და 'აზდ ალ-კადირის წინააღმდეგ დაიწყეს ახალი სამომარი მოქმედება, მაგრამ არსებით შედეგს ვერ მიაღწიეს და 1837 წელს ისევ ზავი არჩიეს. აჯანყებულთა ხელში გადავიდა არა მარტო ქვეყნის დასავლეთი, არამედ ცენტრალური ალჟირიც;

3) 1839-1844 წლებში 'აზდ ალ-კადირის მეთაურობით ალჟირელებმა განაახლეს ჯიჰადი 70-ათასიანი საოკუპაციო არმიის წინააღმდეგ. როცა, 1841 წელს ალჟირის გენერალ-გუბერნატორად დაინიშნა გამოცდილი მხედართმთავარი ბიუჟო (Thomas Robert Bugeaud, 1784-1849, 1843 წლიდან მარშალი), ფრანგებმა აჯანყებულებთან ბრძოლაში გამოიყენეს ყველა საშუალება, რომელიც მაშინ იყო ცნობილი, დანაწევრებული უახლესი იარაღით, დამთავრებული ცალკეული ტომების მოსყიდვით. 'აზდ ალ-კადირი იძულებული გახდა უკან დაეხია და თავი შეაფარა მაროკოს, რასაც მოჰყვა სამომარი მოქმედების გადატანა ამ ქვეყნის ტერიტორიაზე. 1844 წლის აგვისტოში ბიუჟომ მედინარე ისლის ნაპირზე სასტიკად დაამარცხა მაროკოს ჯარი, რომელსაც სულთნის მიემკვიდრე მავლაი მუჰამადი მეთაურობდა. ამავე დროს, მაროკოს სანაპიროს დაემუქრა საფრანგეთის ფლოტი. 10 სექტემბრის ტანჯერის ხელშეკრულებით მაროკოს სულთანმა ვალდებულება აიღო, რომ აღარ დაუჭერდა მხარს ალჟირელების განმათავისუფლებელ მოძრაობას. ამის შემდეგ 'აზდ ალ-კადირი დაბრუნდა ალჟირში და განაგრძო პარტიზანული ომი (Н.Г. Хмелева. Государство Абд аль-Кадира Алжирского, 102-103; В. Б. Ляцкий. Новая история арабских стран. 154);

4) 1845 წელს დასავლეთ ალჟირში დაიწყო ახალი სახალხო მოძრაობა, რომლის პირდაპირი მიზეზი იყო საოკუპაციო რეჟიმის აგრარული პოლიტიკა და მიწების დატაცება ფრანგების მიერ. 'აზდ ალ-კადირი, რომელიც მაშინ მაროკოს ტერიტორიაზე იმყოფებოდა, ორანისაკენ გაემართა იმ მიზნით, რომ დახმარებოდა აჯანყებულებს, მაგრამ საფრანგეთის არმიისთან ბრძოლაში კვლავ მარცხი განიცადა. 1846 წელს იგი იძულებული გახდა ისევ გადასულიყო მაროკოში რათა იქ მოეპოვებინა მხარდაჭერა, რაც, სულთან 'აზდ არ-რაჰმან II-ის მტრული პოზიციის გამო უშედეგო გამოდგა. 1847 წელს, როცა ფრანგებმა ტყვედ ჩაიგდეს 'აზდ ალ-კადირის მოკავშირე ბუ მა'ზა, თავად 'აზდ ალ-კადირი აღმოჩნდა ალყაში ორი მხრიდან: მის წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაება მაროკოს სულთნის 40-ათასიანი არმია, ხოლო ალჟირის მხრიდან მას შეუტოეს ფრანგებმა. აჯანყებულთა ცდა გზა გაეკაფათ საპარისაკენ და იქიდან განეგრძოთ ბრძოლა, ფრანგებმა ალკვეთეს. ასეთ ვითარებაში 'აზდ ალ-კადირმა გადაწყვიტა ჩაბარებოდა მონინაალმდეგეს, რომელსაც ჯიჰადის ლოზუნგით ებრძოდა, მაგრამ არა „მოლაღატე“ ერთმორწმუნე მაროკოელებს. 1847 წლის 23 დეკემბერს სიდი ბრაჰიმთან 'აზდ ალ-კადირი და მისი უახლოესი თანამებრძოლები ჩაბარდნენ გენერალ ლამორი-სიერს (Louis de Lamoricière) შემდეგი პირობით: 1) 'აზდ ალ-კადირმა უფლება მიიღო თავის ოჯახთან ერთად წასულიყო 'აქქაში ან ალექსანდრიაში. მას დაენიშნა პენსია; 2) აჯანყებულთა ბელადის უახლოეს თანამებრძოლებს შეეძლოთ გაჰყვოდნენ მას; 3) ყველა, ვინც გადაწყვეტდა ალჟირში დარჩენას, იღებდა სიცოცხლისა და ქონების ხელშეუხებლობის გარანტიას. საფრანგეთის მხარე არ შეასრულა პირობა და 'აზდ ალ-კადირს მოუხდა 1848 წლიდან ტყვეობაში ყოფნა საფრანგეთში. მხოლოდ 1852 წელს მას მისცეს უფლება გადასულიყო ბრუსაში (იგივე ბურსა, ჩრდ. დასავლეთ თურქეთში), შემდეგ კი 1855 წელს დამასკოში.

2. 'აზდ ალ-კადირის სახელმწიფო

საფრანგეთის საოკუპაციო რეჟიმთან თითქმის 15 წლიანი ომის დროს 'აზდ ალ-კადირმა შექმნა თეოკრატიული სახელმწიფო, რომელმაც ცოტა ხანს იარსება, მაგრამ მაინც შესამჩნევი კვალი დატოვა ქვეყნის ისტორიაში. 1839 წელს მისი ხელისუფლება აკონტროლებდა ალჟირის ტერიტორიის 2/3-ს და სამ დიდ ქალაქს - მასქარას (Mascara, არაბ. მუ'ასქარ), თლემსენს (Tlemcen, არაბ. თილიმსან) და მილიანას (Miliana). 'აზდ ალ-კადირის პოლიტიკურ ცენტრად ითვლებოდა მასქარა, თუმცა იგი იშვიათად იმყოფებოდა ამ ქალაქში. 1836 წლის დეკემბერში ფრანგებმა მარშალ კლოზელის

(Bernard Clauzel) მეთაურობით აიღეს მასქარა, მაგრამ მალე დაკარგეს იგი და საბოლოოდ მხოლოდ 1841 წელს დაიკავეს ნახევრად დანგრეული ქალაქი. განმათავისუფლებელი ბრძოლის წარმატებების შესაბამისად იცვლებოდა ალჟირელების მიერ კონტროლირებადი ტერიტორიის საზღვრები. თავისი ძლიერების პიკს მათ აწვდის 1838-1839 წლებში მიაღწია (Н.Г.Хмелева, Государство Абд аль-Кадира Алжирского, 62).

‘აბდ ალ-კადირის სახელმწიფოს სათავეში იდგა ამირა (ამირ), რომელსაც ეხმარებოდა 11 კაცისგან შემდგარი საბჭო. მიმდინარე საკითხებს განიხილავდა აღმასრულებელი ორგანო – დივანი, რომელიც შედიოდა 7 მინისტრი. სამხედრო მინისტრი განაგებდა ზარაფხანას, იარაღის სანარმო-სახელოსნოებს და ჯარის აღჭურვის საკითხებს. სახელმწიფო იყოფოდა ჯერ ორ, და შემდეგ რვა ადმინისტრაციულ ერთეულად – ხალიფალიქად, რომელთაგან თითოეულს მეთაურობდა მაღალი მოხელე – ხალიფა. ხალიფალიქი იყოფოდა ალალიქებად და კა’იდატებად, რომელთაც მართავდნენ ალები და კა’იდები. ყველაზე დიდი ადმინისტრაციული ერთეულები დაედასტურებოდა ითვლებოდნენ მასქარა, თლემსენი და მილიანა. ხალიფები და ალები, როგორც სახელმწიფო მოხელეები პასუხისმგებელნი იყვნენ გადასახადების აკრეფაზე. მუსლიმური სახელმწიფოს შესაფერისად, მთავარი გადასახადი იყო ორი – ‘უშირი და ზაქათი, ხოლო დიდი თანამდებობები ეკავათ რელიგიურ პირებს – მარაბუტებს. ძალაში დარჩა შარიათის სასამართლო, რომელსაც თითოეულ ტომში ან სამხედრო ნაწილში ხელმძღვანელობდა სახელმწიფოს მიერ დანიშნული ყადი. განსაკუთრებული მნიშვნელობის საქმეებს განიხილავდა ‘ალიმების საბჭო, თავად ‘აბდ ალ-კადირის თავმჯდომარეობით. მართვა-გამგებლობის ბევრი ელემენტი, რომელიც ‘აბდ ალ-კადირმა დანერგა ალჟირში ადგილობრივი პირობების გათვალისწინებით, იმდენად ეფექტური გამოდგა, რომ იგი უფრო გვიან საფრანგეთის კოლონიურმა რეჟიმამაც გამოიყენა (Норман история стран Азии и Африки, т.3, 219).

ქვეყანაში შექმნილი კონფლიქტის ვითარების გამო ‘აბდ ალ-კადირი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა რეგულარული და თანამედროვე იარაღით აღჭურვილი არმიის შექმნას. უცხოელი სამხედრო ინსტრუქტორების დახმარებით, რომელთა შორის ფრანგებიც იყვნენ, მან ჩამოაყალიბა ქვეითი ჯარი, კავალერია და არტილერიისტების რაზმი. სამხედრო სამსახური ნებაყოფლობითი იყო. რეგულარულ არმიას აუცილებლობის შემთხვევაში უერთდებოდა ტომების ირეგულარული ჯარი დაახლოებით 60 ათასი კაცის შემადგენლობით, მაგრამ იგი არმიის სარდლობას ემორჩილებოდა. სამხედრო ქვედანაყოფები განლაგებული იყვნენ სხვადასხვა ხალიფალიქებში. მათ განკარგულებაში იყო სამედიცინო სამსახურის უწყება დ ჰოსპიტალი. ‘აბდ ალ-კადირი ცდილობდა იარაღის წარმოება აენყო თავის სახელოსნოებში, მაგრამ მათი მწარმოებლური შესაძლებლობა არ იყო მაღალი. ამიტომ, იარაღის შეძენა ხდებოდა ყველგან, სადაც მოხერხდებოდა. სხვადასხვა დროს არმია აღიჭურვა ინგლისური და ფრანგული იარაღით.

მიუხედავად იმისა, რომ ‘აბდ ალ-კადირი მეთაურობდა ალჟირელი ხალხის ბრძოლას საფრანგეთის ექსპანსიის წინააღმდეგ, იგი აღიარებდა ფრანგების მიღწევებს მრეწველობის, განათლების და ტექნიკური პროგრესის სფეროში, და რაც მთავარია, ცდილობდა მათ დანერგვას ალჟირში. მის დროს გაიზარდა სკოლების რიცხვი, დაიწვა სამედიცინო სკოლისა და კოლეჯის გახსნის საკითხი. დიდი ყურადღება დაეთმო ისლამის ნორმების დაცვას, აიკრძალა ლეინო და აზარტული თამაშები. მართლმორწმუნეთა ბელადი თვლიდა, რომ ფუფუნება და თავაშეებულობა მიუღებელი იყო ქეშმარიტი მუსლიმისათვის, რასაც პირადი მაგალითითაც ამტკიცებდა. 1839 წელს მან თავისი ოჯახის ყველა ძვირფასი ნივთი სახელმწიფო ხაზინას შესწირა. ამასთან ერთად, ‘აბდ ალ-კადირი გამოირჩეოდა სხვა რელიგიებისადმი ტოლერანტობით და ფრანგებთან შეტაკებების დროსაც კი ერიდებოდა სისასტიკეს. ცნობილია ფაქტები, როცა იგი წინასწარ აფრთხილებდა კოლონისტებს, რომ მზადდებოდა თავდასხმა და მშვიდობიანი მოსახლეობა უნდა გასცლოდა კონფლიქტის ზონას (Н.Г.Хмелева, Государство Абд аль-Кадира Алжирского, 75).

‘აბდ ალ-კადირი იყო არა მარტო განმათავისუფლებელი მოძრაობის ორგანიზატორი, არამედ თავისი დროის კარგი მეცნიერი და მოაზროვნე. სირიაში ყოფნისას იგი თეოლოგიური და ფილოსოფიური ტრაქტატების წერით იყო დაკავებული, ქმნიდა

ორიგინალურ შრომებს, რომელთაგან ზოგიერთი ფრანგულ ენაზეც ითარგმნა. თავის თეოლოგიურ ნაშრომში „ერთმეტერთიანობის შესახებ“, რომელიც მან დაწერა სი-ცოცხლის ბოლო წლებში, „ზბდ ალ-კადირი ამტკიცებდა, რომ რელიგიებს შორის ბევ-რია საერთო და ამიტომ, ადამიანებს შეუძლიათ იცხოვრონ მეგობრობისა და თანამ-შრომლობის გარემოში. 1860 წელს დამასკოში მომხდარი შეტაკებების დროს მან სიკ-ვდილს გადაარჩინა ასობით ქრისტიანი, რაც საგანგებოდ აღნიშნა საფრანგეთის მთავრობამ და მისი წლიური პენსია (100 ათასი ფრანკი) საგრძნობლად გაზარდა. რო-ცა 1865 წელს „ზბდ ალ-კადირი ნაპოლეონ III-ის მინევეით პარიზში ჩავიდა, იგი განსა-კუთრებული პატივით მიიღეს. დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა „ზბდ ალ-კადირი თავის თანამემამულეთა შორის, რომელთაგან ბევრი ცდილობდა სირიაში გადასული-ყო საცხოვრებლად და მასთან ახლოს დასახლებულიყო. ზოგიერთი უცხოელი, რომე-ლიც დამასკოში ჩადიოდა, საჭიროდ თვლიდა თავისი პატივისცემა გამოეხატა ალჟი-რელი ხალხის აღიარებული ბელადისთვის. მათ შორის იყვნენ ცნობილი მოგზაურები იზაბელ და რიჩარდ ბარტონები.

მკვლევართა დიდი ნაწილი თვლის, რომ „ზბდ ალ-კადირის დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს ალჟირის ტომების გაერთიანება, რისთვისაც მან მოხერხებულად გამოი-ყენა ისლამი. მისი რეფორმები პროგრესულ ხასიათს ატარებდნენ, მაგრამ ალჟირელი ხალხის ერთ ერთად ჩამოყალიბება და ფეოდალური ინსტიტუტების ლიკვიდაცია მუდ-მივი სამხედრო საფრთხის გამო შეუძლებელი აღმოჩნდა.

„ზბდ ალ-კადირი გარდაიცვალა 1883 წლის 26 მაისს დამასკოში და იქვე დაკმა-ლეს დიდი თეოლოგის იბნ ალ-არაბის მავზოლეუმთან. 1966 წელს დამოუკიდებელი ალჟირის ხელისუფალთა ინიციატივით მისი ნეშტი პატივით გადაასვენეს ალჟირში. ეს ცერემონიალი დაემთხვა რესპუბლიკის შექმნის მე-4 და საფრანგეთის მიერ ქვეყ-ნის ოკუპაციის 136-ე წლისთავს. ალჟირის დედაქალაქში მარშალ ბიუფოს ძეგლის ნაცვლად ამჟამად „ზბდ ალ-კადირის ძეგლი დგას.

3. განმათავისუფლებელი მოძრაობა კაბილიაში და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ალჟირში

ალჟირელი ხალხის განმათავისუფლებელ მოძრაობაში აქტიურად ჩაება ქვეყნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით თუნისამდე გაშლილი და ბერბერებით დასახლებული რე-გიონი — კაბილია (არაბ. *მუმიცტაკა ალ-კაბა'ილ*). ოსმალთა ბატონობის პერიოდში კა-ბილიამ შეინარჩუნა ტრადიციული პოლიტიკური და ადმინისტრაციული სტრუქტურა, რომელიც ტომთა კონფედერაციის სახეს ატარებდა. საფრანგეთის ექსპანსიის წინ კა-ბილიაში იყო 1400-დე სოფელი და 120-დე ტომი. ცალკეულ ტომებს შორის ხშირად ხდებოდა კონფლიქტი, რაც დაპირისპირების და ანარქიის ვითარებას ქმნიდა.

„ზბდ ალ-კადირმა კაბილიაში დანიშნა თავისი მოხელე — ხალიფა, რასაც ფრანგე-ბის საპასუხო ნაბიჯი მოჰყვა: დაიწყო კაბილიელების მიწების ექსპროპრიაცია, რამაც 1843-1844 წლებში იმდენად დიდი მასშტაბი მიიღო, რომ მოსახლეობის მღელვარების მიზეზი გახდა. 1845 წელს მცირე კაბილიაში იფეთქა აჯანყებამ, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა რელიგიური მოღვაწე მუჰამად ბ. „ზბდ ალლაში, ზედმეტსახელად ბუ (ან აბუ) მა'ზა, რომელიც კაბილიაში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. „ზბდ ალ-კადირის, მაროკოს სულთნის და თუნისის ბეის მხარდაჭერის იმდით ბუ მა'ზამ სცადა რეგულა-რული არმიის შექმნა დაპირას რაიონში (მცირე კაბილია) და რამდენიმე გამარჯვებაც მოიპოვა. თავისი ხალიფას დასახმარებლად კაბილიისაკენ დაიძრა „ზბდ ალ-კადირი, მაგრამ ფრანგებმა მას გზა გადაუჭრეს. ბუ მა'ზამ ვერ შეძლო ტომების ერთ ძალად გაერთიანება, რამაც საშუალება მისცა ფრანგებს შეტევაზე გადასულიყვნენ. 1847 წელს ტყვედ ჩავარდნენ ხალიფად დანიშნული ბენ სალემი, „ზბდ ალ-კადირის ძმები მუსტაფა და საიდი, ბოლოს კი თავად ბუ მა'ზა, თუმცა კაბილიის შემომტყუცება ფრანგებმა კიდევ დიდხანს ვერ შეძლეს (H.Г.Хмелева. Вооруженная борьба алжирского народа за независимость в XIX веке, 117-121).

წინააღმდეგობის ახალი ფრონტი გაიხსნა ჩრდილო-აღმოსავლეთ ალჟირში, კერ-ძოდ კონსტანტინას (არაბ. კუსტანტინა) ოლქში, რომელსაც მართავდა აჰმად ბეი

(1785-1850), გაარაბებული კულ-ოლლუ. კარგი ორგანიზატორი და ნიჭიერი სარდალი აჰმად ბეი ნამყოფი იყო პაჯიზე, გაეცნო მუჰამმად 'ალის მოღვაწეობას, მაგრამ თავს ისევ ოსმალეთის სულთნის მოხელედ თვლიდა. ეყრდნობოდა რა მისივე შექმნილ დივანს, აჰმად ბეი თავად ატარებდა რეფორმებს, ებრძოდა ტომოდან სეპარატიზმს და ნერგავდა ოპტიმალურ საგადასახადო სისტემას. აღმოსავლეთ ალჟირში არაბებისა და ბერბერებისგან მან შექმნა რეგულარული არმია, მაგრამ საფრანგეთის წინააღმდეგ გამოცხადებული ჯიჰადის წარმატებისთვის ეს არ აღმოჩნდა საკმარისი. ამიტომ, აჰმად ბეიმ ცადა დახმარება მიეღო, კერძოდ ოსმალეთისგან, რაც საფრანგეთის საპროტესტო დემარშისა და მუქარის გამო ვერ მოხერხდა. მართალია, 1833-1836 წლებში აჯანყებულებმა აღმოსავლეთ ალჟირში წარმატებას მიაღწიეს, მაგრამ საბოლოო გამარჯვებისთვის აუცილებელი გახდა გაერთიანება 'აბდ ალ-კადირთან, რაც აჰმადის პოზიციის გამო ვერ შედგა. ისარგებლა რა განმათავისუფლებელი მოძრაობის დაქსაქსულობით, საფრანგეთის 13 ათასიანმა არმიამ 1837 წლის ოქტომბერში არტილერიის გამოყენებით შეუტია ქალაქ კონსტანტინას. მიუხედავად თავგანწირული წინააღმდეგობისა, სისხლისმღვრელი ბრძოლების შემდეგ 13 ოქტომბერს ქალაქის დამცველები დამარცხდნენ. კონსტანტინას ფრანგები არბევდნენ სამი დღე, განადგურდა ბეის სასახლე და მისი უნიკალური ბიბლიოთეკა. პირადად აჰმად ბეიმ მეტებს შეაფარა თავი და კიდევ 11 წელი ეწეოდა პარტიზანულ ომს. 1848 წელს ისიც, როგორც 'აბდ ალ-კადირი, ჩაბარდა ფრანგებს სიცოცხლისა და ქონების ხელშეუხებლობის პირობით (H.Г.Хмелева, Вооруженная борьба ..., 124-133).

კაბილიის საბოლოოდ შემოსამტკიცებლად 1847 წელს საფრანგეთის არმიამ დაიწყო ფართო მასშტაბის საომარი მოქმედება, მაგრამ ბერბერების სასტიკი წინააღმდეგობას შეხვდა. შეიქმნა კაბილიის ტომთა გაერთიანება, რომელსაც მხარს უჭერდა „რაჰმანისა“⁸⁸ რელიგიური საძმო. წინააღმდეგობის ფრონტს სათავეში ჩაუდგა 'აბდ არ-რაჰმან ბ. 'აბდ ალლამ ბუ საიფი, ზედმეტსახელად ბუ ბაგლა (Bū Baghla, არაბ. ბუ ბაკლა). სისხლისმღვრელი შეტაკებების შემდეგ ფრანგებმა 1852 წელს გარკვეულ უპირატესობას მიაღწიეს, მაგრამ მთელი კაბილიის დამორჩილება ვერ მოახერხეს. 1854 წლის დეკემბერში ბუ ბაგლას დაღუპვის შემდეგ აჯანყებულ ბერბერებს გამოუჩინდათ ახალი ბელადი, ბერბერი მარაბუტი ქალი ლალა ფატიმა (ფრ. Lala Fatma)⁸⁹ სოფელ ნ'სუმარიდან. ფრანგებმა კაბილიაში თავი მოუყარეს 30 ათასიან არმიას, შეძლეს მთიელების წინააღმდეგობის გატეხვა და 1857 წელს აიღეს აჯანყებულთა ცენტრი ჯურჯურა. გამარჯვებულმა კოლონიზატორებმა კაბილიის ტომთა კონფედერაციას დააკისრეს დიდი კონტრიბუცია, რასაც დაერთო ნაყოფიერი მიწების ექსპროპრიაცია, მოუსავლიანი წლები და ბოლოს ტიფისა და ქოლერის ეპიდემია. ბერბერი და არაბი ტომების ნაწილი იძულებული გახდა დაეტოვებინა სამშობლო და გადასულიყო თუნისსა და მაროკოში (H.Г.Хмелева, Вооруженная борьба ..., 133-138).

1870-1871 წლებში ევროპაში განვითარებულმა მოვლენებმა (საფრანგეთ-პრუსიის ომი, პარიზის კომუნა) შეასუსტეს საფრანგეთის პოზიცია ალჟირში, მით უმეტეს, რომ საოკუპაციო არმიის ნაწილი ევროპაში იქნა განწეული და აფრიკაში მისი კონტინგენტი საგრძნობლად შემცირდა. შექმნილი ვითარებით ისარგებლეს კაბილიელებმა და ნამოინჯეს ახალი განმათავისუფლებელი მოძრაობა ადგილობრივი ფეოდალის მუჰამმად ალ-მუჰრანის (1815-1871) მეთაურობით. იმისათვის, რომ შეენარჩუნებინა თავისი ქონება, ალ-მუჰრანი, რომელსაც 30-დე ტომი ემორჩილებოდა, 1838 წელს ფრანგების სამსახურში შევიდა, მაგრამ კოლონიზატორების პოლიტიკამ მისი პირადი ინტერესებიც შელახა. 1871 წელს ტომების მოთხოვნით იგი შეუერთდა კაბილიელების აჯანყებას, რომელიც დაიწყო „რაჰმანისა“ საძმოს გავლენიანმა შეიხმა ჰადადამა და მისმა შვილებმა 'აზიზმა და მამუდემმა. საბრძოლო ოპერაციების ხელმძღვანელობდა ალ-მუჰრანის ნათესავი (ბიძაშვილი) აჰმად მუჰრანი, განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი გამორჩეულ მეთაურსახელად ბუ მიზრაჟი (იგივე აჰმად აბუ მიზრაჟი - „შუბოსანი“, ფრ. Bou-Mezrag). აჯანყებაში მონაწილეობდა ათასობით კაბილიელი და იგი არანაკლებ სამიში გამოდგა საოკუპაციო რეჟიმისათვის, ვიდრე 'აბდ ალ-კადირის მოძრაობა. ფრანგებმა 86 ათასამდე გაზარდეს ალჟირში თავისი არმია და უახლესი იარაღი გამოიყენეს. 1871 წელს დაიღუპა მუჰამმად ალ-მუჰრანი, ხოლო

1872 წელს ტყვედ ჩავარდა ბუ მიზრაცი, რამაც ხელი შეუწყო ფრანგების გამარჯვებას. საოკუპაციო ხელისუფლებამ კაბილიის მოსახლეობას ჩამოართვა 88 ათასამდე ცეცხლსასროლი იარაღი და მოსთხოვა მძიმე კონტრიბუციის გადახდა. მარტო კონსტანტინას რაიონში მიწების 75% კოლონისტების ხელში გადავიდა (Н.Г.Хмелева, Вооруженная борьба ..., 150-151).

საფრანგეთის საოკუპაციო რეჟიმის წინააღმდეგ უკვე 'აბდ ალ-კადირის დროს დაიწყო მოძრაობა ალჟირის სამხრეთით საჰარის ოაზისებში, მაგრამ მის გაფართოებას აფერხებდა „თიჯანისა“ („თიჯანშია“) რელიგიური სამმო. ეს სუფიური ორდენი (ტარეკა) წარმოიშვა ალჟირის ან სამელუნის ოაზისში 1781-1782 წლებში. მისი დამაარსებელი აჰმად ათ-თიჯანი 1789 წელს გადასახლდა ფესში, სადაც თავისი შეხედულებების პროპაგანდას ეწეოდა. „ახალი სუფიური მოძღვრება“ XIX საუკუნეში გაერცელდა როგორც მალრიბის, ასევე დასავლეთ აფრიკის ქვეყნებში. აჰმადის მემკვიდრეების საქმიანობის ერთ-ერთი ცენტრი გახდა ზავია 'აინ მაღი ('აინ მაღი) ალჟირში. სხვა რელიგიური სამოძრაობისგან განსხვავებით, „თიჯანია“ არჩია ფრანგებთან თანამშრომლობა და ფაქტობრივად, განმთავისუფლებელი მოძრაობის შემთხვევებულ ძალად იქცა. 1838 წელს 'აბდ ალ-კადირმა ხანგრძლივი ალყის შემდეგ დაიკავა 'აინ მაღის ოაზისი და ბედუინებს მოუწოდა აქტიური ბრძოლისაკენ. დასავლეთ და სამხრეთ ალჟირის ბედუინთა რაზმების წინააღმდეგობის ფრონტი არ იყო ერთიანი, მაგრამ იმ შემთხვევაში, როცა რამდენიმე ტომი ერთიანდებოდა, ისინი სერიოზულ ძალას წარმოადგენდნენ. ალჟირის სახალხო მოძრაობის ისტორიაში შევიდა ზოგიერთი მომთაბარე ტომის შეიხი და მათ შორის მარაბუტი ბუ 'ამამა, რომელსაც „მეორე 'აბდ ალ-კადირსაც“ უწოდებდნენ. აჯანყებულებს ეხმარებოდნენ „სანუსიას“ და „შაიხიას“ რელიგიური სამოძრაობი. სამხრეთ ალჟირში სამხედრო ოპერაციების ფეექტიანობის გაზრდისა და საკომუნიკაციო მიზნებისათვის ფრანგებმა დაიწყეს რკინიგზის გაყვანა ჩრდილოეთიდან საჰარისაკენ, ააშენეს კარგად გამაგრებული საგუმბაგოები. 1882 წელს, როცა მათ დაიკავეს ოაზისი მზაბა, ფაქტობრივად, ალჟირის დაპყრობაც დაამთავრეს. ამის შემდეგ, ალჟირელი ხალხის ბრძოლამ ჩრდილოეთ ალჟირის ქალაქებში გადაინაცვლა და ახალი განვითარება პპოვა (Н.Г.Хмелева, Вооруженная борьба ..., 152-158). რაც შეეხება მარაბუტებს და რელიგიური ორდენების შეიხებს, XIX საუკუნის დამლევს ისინი კვლავ სარგებლობდნენ პოპულარობით მოსახლეობის დაბალ ფენებში, მაგრამ არჩევდნენ და ახერხებდნენ კიდევ კოლონიზატორებთან თანაარსებობას. ფრანგები ხელს არ უშლიდნენ მარაბუტებს მთელ ქვეყანაში გაფანტულ ზავიებში შეესრულებინათ რიტუალი და ესარგებლათ მრავალრიცხოვანი მორწმუნეებისგან მიღებული ზაქათით ან შესანიარავით, რაც განსაზღვრავდა რელიგიური სამოძრაობის პოპულარობას (Р.Г.Лаица, Ассоциация алжирских улемов в борьбе за независимость Алжира, 80).

4. ალჟირის მმართველობის სისტემა და სამეურნეო ცხოვრება კოლონიური რეჟიმის დროს

'აბდ ალ-კადირის დამარცხებისა და ქვეყნიდან გაძევების შემდეგ საფრანგეთის კოლონიურმა პოლიტიკამ ალჟირში სრული სახე მიიღო, მაგრამ ქვეყნის მთელ ტერიტორიაზე მტკიცე ადმინისტრაციული კონტროლის დაწესება გაჭიანურდა ანტიკოლონიალური გამოსვლების გამო, რომელთა ჩახშობა ფრანგებმა ვერ შეძლეს XIX საუკუნის მწურულამდე. განმთავისუფლებელმა მოძრაობამ მოიცვა არაბი და ბერბერი ტომების დიდი ნაწილი. რამდენადაც დიდი იყო ალჟირელების წინააღმდეგობა ჩანს იქიდანაც, რომ მარტო 'აბდ ალ-კადირის 15 წლიანი ბრძოლის დროს ფრანგებმა დაკარგეს 40 ათასამდე ჯარისკაცი. ამგვარად, დიდი მატერიალური ზარჯებისა და მსხვერპლის ფასად საფრანგეთმა არაბული მალრიბის ყველაზე დიდი ქვეყანა – ალჟირი თავის კოლონიად აქცია.

1848 წლის კონსტიტუციის შესაბამისად, საფრანგეთის ტერიტორიად გამოცხადებული ალჟირის (Algérie française) პირველი პირი გახდა გენერალ-გუბერნატორი (Gouverneur général), რომელსაც ემორჩილებოდა ქვეყნის ტერიტორიაზე განლაგებული

არმია და სამოქალაქო ადმინისტრაცია. ქ. ალჟირის, ორანის (არაბ. ეუჰრან) და კონსტანტინას ოლქები დაიყო დეპარტამენტებად, რომლებიც ასევე იყოფოდნენ ალალიკებად (ფრ. arrondissement) და კანტონებად (კაიდატებად). დეპარტამენტების სათავეში იდგნენ პრეფექტები. ალჟირში ამოქმედდა საფრანგეთის სასამართლო სისტემა, მაგრამ ადგილობრივი მოსახლეობისათვის ძალაში დარჩა შარიათის სასამართლო. ფრანგებმა შეინარჩუნეს ოკუპაციამდე არსებული პროვინციული ხელისუფლება და მასზე დაანესხა მკაცრი ზედამხედველობა. ადგილობრივ მოსახლეობასთან ურთიერთობისათვის 1833 წელს შეიქმნა და 1844 წელს განახლდა ე.წ. „არაბული ბიუროები“ („Bureaux arabes“), რომელთაც ევალეობად ქვეყანაში არსებული პრობლემების შესწავლა და მკვიდრი მუსლიმი მოსახლეობის მიმართ ეფექტური პოლიტიკის შემუშავება.

მეორე რესპუბლიკის პერიოდში (1848-1870 წწ.),⁹⁰ განსაკუთრებით კი ალჟირში ნაპოლონ III-ის ორი ვიზიტის შემდეგ, ფრანგი კოლონისტების რაოდენობა ალჟირში საგრძნობლად გაიზარდა, რასაც მიწების ექსპროპრიაციის გაძლიერება მოჰყვა: საეკონომიკური დიდი ნაწილი ე.წ. „კოლონიზაციის ფონდში“ გადავიდა. 1840-1895 წლებში უცხოელების ხელში აღმოჩნდა 600 ათასამდე ჰექტარი საეკონომიკური. ზოგიერთი მკვლევრის ვარაუდით, საფრანგეთის კოლონიური პოლიტიკის შედეგად ალჟირის მკვიდრი მოსახლეობა XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს განკარგავდა დასამუშავებლად ვარგისი მიწების მხოლოდ 47,3 %-ს (Р.Г.Ланда, Борьба алжирского народа против европейской колонизации. 74-76).

საფრანგეთის კოლონიური რეჟიმის დამყარების შემდეგ ალჟირს მიანყდა ათასობით ფრანგი, იტალიელი, ესპანელი და მალტელებიც კი. ფრანგები, რომელთა დიდი ნაწილი დაბალი სოციალური ფენების წარმომადგენელი იყო, სახლდებოდნენ ძირითადად ქალაქ ალჟირის მახლობლად, ესპანელებმა ფეხი მოიკიდეს დასავლეთით, ხოლო იტალიელები და მალტელები ქვეყნის აღმოსავლეთ საზღვაო სანაპიროზე არჩევდნენ დამკვიდრებას. „ზღა ალ-კადირის დამარცხების შემდეგ მარტო 1848-1849 წლებში ალჟირში შეიქმნა 50-დე ცენტრი, რომელსაც ევალეობა უმუშევარი პარიზელი მუშების მიღება. ფრანგების ერთი ნაწილი თავის საარსებო წყაროდ იჩნევადა სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობას, განსაკუთრებით მევენახეობას. 1851-1858 წლებში კოლონისტების დამკვიდრებას ალჟირში ყოველმხრივ უწყობდა ხელს გენერალ-გუბერნატორი რანდონი (Jacques Louis Randon, 1795-1871), რომელმაც მიზნად დაისახა ფრანგი კოლონისტებისგან ალჟირში შეექმნა წვრილი, დამოუკიდებელი მეურნეების მთელი თაობა, რისთვისაც რიგი წინააღმდეგობების დაძლევა მოუხდა. მუსლიმურ გარემოცვაში ევროპელები დიდხანს უცხოვლებად გრძნობდნენ თავს, არ მქონდათ საარსებოდ აუცილებელი მატერიალური ბაზა და საომარი ვითარების გამო მათ სიცოცხლეს მუდამ საფრთხე ემუქრებოდა (Р.Г.Ланда, Проблема европейского меньшинства в Алжире, 20). გარდა ამისა, მოსაგვარებელი იყო ურთიერთობა კოლონისტებსა და მეტროპოლიას შორის. 1848 წელს, როცა ალჟირი ოფიციალურად გამოცხადდა საფრანგეთის ტერიტორიად, შეიქმნა კოლონისტების სამი დეპარტამენტი თავისი სამოქალაქო თვითმმართველობით და უფლებით ჰყოლოდათ სამი დემუტატი საფრანგეთის პარლამენტში. 1852 წელს ნაპოლეონ III-ის ბრძანებით ალჟირი გამოცხადდა საფრანგეთის „არაბულ სამეფოდ“, რომელსაც მართავდა არა გენერალ-გუბერნატორი, არამედ ე.წ. „ალჟირისა და კოლონიების სამინისტრო“, რამაც კოლონისტების პროტესტი გამოიწვია და სეპარატისტული ტენდენციები წარმოშვა.

საფრანგეთის მესამე რესპუბლიკამ აღადგინა ალჟირელი კოლონისტების ადრინდელი უფლებები და წარმოადგენლობა პარლამენტში. 1870-1880 წლებში ქვეყნის სოფლის მეურნეობაში დაკავებული ევროპელების რაოდენობა გაიზარდა 100 ათასიდან 146 ათასამდე. მთლიანად, 1870-1900 წლებში ალჟირში ჩავიდა 260 ათასამდე ევროპელი, რის შედეგადაც XX საუკუნის დამდეგს საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ალჟირელი ევროპელების, ე.წ. „ევროალჟირელების“ ეთნიკური ჯგუფი (Р.Г.Ланда, Борьба алжирского народа ..., 80). 1880 წლის კანონით, ყველა ევროპელი, რომელიც ალჟირში დაიბადა, შეიძლება საფრანგეთის მოქალაქეობა მიიღოს 20 წლის ასაკში. „ევროალჟირელების“ ენა იყო ფრანგული და ისინი ალჟირს საფრანგეთის განუყოფელ ნაწილად მიიჩნევდნენ. XX საუკუნის დამდეგს ალჟირის მოსახლეობამ 4 მილიონს გადააჭარბა და

მის 13 %-ს ევროპელები შეადგენდნენ. ალჟირელ ფრანგებს ჰყავდათ თავისი დეპუტატები საფრანგეთის პარლამენტში და პოლიტიკური მფარველები (ლობი) პარიზში (Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*, 211). გასაგებია, რომ საფრანგეთში განვითარებული მოვლენები ასახვას პოულობდნენ კოლონიური ადმინისტრაციის პოლიტიკაში. 1873 წლის დეკრეტით საფრანგეთის კანონები გავრცელდა მუსლიმი ალჟირელების უძრავ ქონებაზე, კერძოდ მიწებზე. ახალი კანონის საფუძველზე, დაიწყო ცალკეული ტომების ტრადიციული ურთიერთობებისა და ფისკალური სისტემის ნგრევა (Н.Н.Дьяконов, *Младовосточные и антиколониальная борьба в Алжире*, 40-41).

უამრავ უარყოფით შემდეგებთან ერთად საოკუპაციო რეჟიმმა გარკვეული პროგრესული სიახლეც მოიტანა: დაიწყო ჩამორჩენილი პატრიარქალური მეურნეობის ნგრევა და ახალ სამეურნეო სისტემაზე გადასვლა. ალჟირელებმა დაინახეს, რომ თანამედროვე აგროტექნიკის გამოყენებით და წარმოების რაციონალიზაციით კოლონისტები ციტრუსების, ყურძნის, ხილისა და ბოსტნეულის 2-3-ჯერ მაღალ მოსავალს იღებდნენ, ვიდრე ადგილობრივი მოსახლეობა. დიდი აგრარული ლატიფუნდიები უკვე ქვეყნის სახეს ქმნიდნენ და კაპიტალისტური მეურნეობის წარმატების თვალსაჩინო მაგალითებს წარმოადგენდნენ. 1832 წელს ფრანგებმა საფუძველი ჩაუყარეს ალჟირში პირველ ბოტანიკურ ბაღს, რომლის ბაზაზე ხდებოდა აზიის, აფრიკის და ევროპის მეცნიერების აკლიმატიზაცია და მოშენება. ეს საექსპერიმენტო ცენტრი, რომელიც რამდენიმე ნაწილად იყოფა, დღესაც მნახველთა ალტაცებას იწვევს (Т.А.Путинцева, *Здесь начинается Африка*. 79). ქალაქებში გაჩნდა პირველადი დამუშავების საწარმოები და მსუბუქი მრეწველობა, რაც ხელს უწყობდა ალჟირელების და კოლონისტების საქმიან ურთიერთობას. სულ უფრო მეტი ალჟირელი, განსაკუთრებით კაბილიელი, მიდიოდა სამუშაოდ საფრანგეთში და ხშირად იქ რჩებოდა. მართალია, კოლონიურ ალჟირში ისლამისა და არაბული ენის დევნა არ ხდებოდა, მაგრამ დიდ ქალაქებში ცხოვრება და სამუშაოს პოვნა ფრანგული ენის ცოდნის გარეშე უკიდურესად გართულდა. 1880 წელს „არაბული ბიუროების“ გაუქმების შემდეგ 1881 წლის დეკრეტით შეიქმნა შერეული კომუნების სისტემა, რომელიც ადგილობრივი მოსახლეობის კოლონისტებთან ასიმილაციას ემსახურებოდა.

XIX საუკუნის 60-70-იანი წლებიდან მოკიდებული ალჟირში დაფუძნდა საფრანგეთის ბანკებისა და სამრეწველო კომპანიების რამდენიმე ფილიალი, დაიწყო სარკინიგზო მშენებლობა, ბუნებრივი რესურსების, კერძოდ, ნიაღვრის მოპოვება და მისი პირველადი დამუშავება. თავდაპირველად, მუშათა კლასის ძირითად ნაწილს ფრანგი კოლონისტები შეადგენდნენ, მაგრამ თანდათან ალჟირელებიც გამოჩნდნენ სასოფლო-სამეურნეო ფერმებში, სამშენებლო და მრეწველობის სფეროში. უფლებრივი თვალსაზრისით, მკვიდრი მოსახლეობა და კოლონისტი მუშები არ იყვნენ თანაბარ მდგომარეობაში, რაც გამორიცხავდა საერთო სოციალური პლატფორმის შექმნას. ერთიანი არ იყო კოლონისტების მხარეც, ვინაიდან, ბურჟუაზიის გარდა მასში შედიოდნენ მუშები და ინტელიგენცია.

საფრანგეთის დამარცხებამ პრუსიასთან ომში და მის შემდეგ განვითარებულმა მოვლენებმა, განსაკუთრებით პარიზის კომუნამ თავისი გამოხატულება პპოვეს ალჟირში. კოლონისტები პოლიტიკური ორიენტაციით ერთმანეთისგან განსხვავდებოდნენ, მაგრამ დიდი ნაწილი ბონაპარტისტული ხელისუფლების მონაწილედ იყო. 1870 წლის სექტემბერში რესპუბლიკებმა და დემოკრატებმა მანიფესტაციები გამართეს ქ. ალჟირში და შექმნეს თავდაცვის რესპუბლიკური კომიტეტი, ალჟირის რესპუბლიკური ასოციაცია, ეროვნული გვარდია და მუნიციპალიტეტი. ასეთივე მოძრაობა გაიშალა სხვა ქალაქებში. იმავე წლის ოქტომბერში რესპუბლიკელებმა დაიკავეს გენერალ-გუბერნატორის რეზიდენცია და მოითხოვეს სამოქალაქო ადმინისტრაციის შექმნა. იყვნენ ისეთებიც, ვინც შესაძლებლად თვლიდა ალჟირის ჩამოყვას ცივილურ საფრანგეთისგან, მაგრამ ეს იყო ფრანგების მოძრაობა და მასში ქვეყნის მკვიდრი ალჟირელები არ მონაწილეობდნენ. მესამე რესპუბლიკის მიერ გუბერნატორად დანიშნულმა ვიცე ადმირალმა გეიდონმა (Louis Henri de Gueydon. 1871-1873) დაარწმუნა ალჟირის კომუნა, რომ არსებობდა ქვეყნის მუსლიმი მოსახლეობის აჯანყების საფრთხე და ამიტომ, ყოველგვარი დაპირისპირება მეტროპოლისთან, ე.ი. საფრანგეთთან დამლუქველი იქნებოდა. ეს არგუმენტი დამაჯერებელი გამოდგა და მაღალ გამართლდა კიდევ.

განმათავისუფლებელი მოძრაობის ჩახშობის შემდეგ კოლონიური ადმინისტრაცია თანამიმდევრულად ატარებდა ქვეყნის ათვისების პოლიტიკას. მოსახლეობა გაიყო ორ ნაწილად – მოქალაქეებად და ქვეშევრდომებად. ადგილობრივი ალჟირელების დიდი ნაწილი ითვლებოდა ქვეშევრდომად და მოკლებული იყო იმ უფლებებს, რომლითაც მოქალაქეები სარგებლობდნენ. გარკვეული პრივილეგიები მიიღეს იმ ალჟირელებმა, ვინც კოლონიური რეჟიმის სამსახურში შევიდა, აგრეთვე გავლენიანი კლანების წარმომადგენლებმა.

ისევე, როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, ალჟირის დიდ ქალაქებში ცხოვრობდა ათასობით ებრაელი. კოლონიური ექსპანსიის დასაწყისში ფრანგები მათ „მეგობრულად განწყობილ“ კონფესიად თვლიდნენ და იუდეველთა ტრადიციულ შინა ავტონომიასაც აღიარებდნენ. სამხედრო ხელისუფლებამ ებრაელების მეთაურად დაამტკიცა ვინმე იაკობ ბაქრი, რომელსაც დაევალა კონფესიის საქმეების მოგვარება მთელ ალჟირში. ასევე შენარჩუნებულ იქნა რაბინათის სასამართლო: განსაკუთრებული მნიშვნელობის სამოქალაქო (ან კრიმინალური) საქმეები უნდა განეხილა სამი რაბინისაგან შემდგარ უმაღლეს სასამართლოს თავისი კანონების შესაბამისად. კოლონიური ადმინისტრაციის განმტკიცების შემდეგ გაჩნდა ებრაელთა ავტონომიის შეკეცის ნიშნები. კონფესიის მეთაურად გამოცხადდა ქალაქის მერის ებრაელი თანაშემწე, ხოლო რაბინათის სასამართლოს დარჩა მხოლოდ ქორწინება-განქორწინების საქმეები. 1841 წლიდან ებრაელთა ყველა საქმეს უკვე ფრანგული სასამართლო განიხილავდა, თუმცა ებრაელ მოსამართლეს ჰქონდა სათათბირო ხმა. ამით, ფაქტობრივად, დამთავრდა იუდეველთა კონფესიის ავტონომიური არსებობა, მაგრამ მისი სტრუქტურული რეორგანიზაცია გაგრძელდა. 1845 წლის 9 ნოემბრის დეკრეტით შეიქმნა ახალი ადმინისტრაციულ-კონფესიონალური სისტემა. იგი გავრცელდა ალჟირელი ებრაელებზე, რომლებიც შევიდნენ ქ. ალჟირის, ორანის და კონსტანტინას სამ რელიგიურ ანკლავში ან კონსისტორიაში (ფრ. *consistoire*). თითოეულ მათგანს ჰყავდა თავისი მთავარი რაბინი, რომელსაც სახელმწიფო მოხელის სტატუსი ჰქონდა. ამ თანამდებობაზე, როგორც წესი, ნიშნავდნენ ფრანგ ებრაელებს.

საფრანგეთის კოლონიური ადმინისტრაციისა და ცენტრალური ხელისუფლების მცდელობით, ალჟირში ებრაელების გაეეროებულება უფრო სწრაფად მიმდინარეობდა, ვიდრე რომელიმე სხვა არაბულ ქვეყანაში. 1862 წელს ეს პროცესი მთლიანად პარიზის ზედამხედველობის ქვეშ მოექცა და ალჟირელი ებრაელები ფრანგი ებრაელების ნაწილად იქცნენ. მიუხედავად ამისა, ალჟირელი ებრაელები არ იყვნენ საფრანგეთის მოქალაქეები და კვლავ რჩებოდნენ „ადგილობრივებად“ (ფრ. *indigènes*), მაგრამ საფრანგეთის კანონებს ემორჩილებოდნენ. 1870 წელს მესამე რესპუბლიკის დროებითმა მთავრობამ მაშინდელი იუსტიციის მინისტრის ისააკ კრემიეს ინიციატივით გამოცხადდა დეკრეტი, რომლითაც ალჟირელმა ებრაელებმა საფრანგეთის მოქალაქეობა მიიღეს. ამ კანონის საფუძველზე ათასობით ალჟირელი ებრაელი გახდა ევროპის ერთ-ერთი დემოკრატიული სახელმწიფოს მოქალაქე. ბუნებრივია, სამოქალაქო სტატუსის და ებრაელთა თემის სტრუქტურის შეცვლას, მოსდევდა კულტურული ტრანსფორმაცია (Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands*, 15, 18).

XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს ალჟირი იქცა საფრანგეთისთვის ნედლეულის მიწოდების ბაზად. ადგილობრივი მოსახლეობა – არაბები და ბერბერები სოფლად და ქალაქად ახალ კაპიტალისტურ სამეურნეო სისტემაში აღმოჩნდა ჩართული. 1911 წლისთვის ალჟირის მუშათა კლასს შეადგენდა 85 ათასი ევროპელი და 64 ათასი ალჟირელი მუსლიმი. ამასთან ერთად, მიმდინარეობდა ფრანგულენოვანი ეროვნული ბურჟუაზიის ჩამოყალიბების პროცესი, რომელიც თავისთავად, ახალი განათლების სისტემისა და პრესის განვითარებასთან იყო დაკავშირებული.

5. ევროპეიზაციის პროცესი და ალჟირელი ხალხის თვითმყოფადობის საკითხი

კოლონიური ხელისუფლების მიერ ალჟირში გატარებული ასიმილაციის პოლიტიკამ, რომელსაც ქვეყანა საფრანგეთის ნაწილად უნდა გადაექცია, პირველ რიგში

განათლების სფერო მოიცავდა ინტერვენციის წინ ფაქტობრივად, ალჟირი დამოუკიდებელი ქვეყანა იყო, მაგრამ სწავლა-განათლების საქმეში არსებული მდგომარეობით ოსმალეთის იმდროინდელი პროვინციებისგან არ გამოირჩეოდა. ზოგიერთი არაბი ავტორის თვალსაზრისით, რომ თითქმის წინაყოლიო ეპოქაში ნიგნიერების დონე ალჟირში მაღალი იყო, ევროპელ მეცნიერთა მიერ არაა გაზიარებული. ცნობილია, რომ შედარებით მონიხვე არაბულ ქვეყანაში, როგორც იყო გვიკიპტი, 1882 წლის ოფიციალური მონაცემებით უნივერსიტეტი იყო მოსახლეობის 91,7 %. არ არსებობს არავითარი საფუძველი ვიფიქროთ, რომ 1830 წელს, ე.ი. ფრანგების ექსპანსიის წინ, ალჟირში მდგომარეობა უკეთესი იქნებოდა (А.И.Куприян., Франция и страны Магриба. 6). კოლონიური რეჟიმის დამყარების შემდეგ მედრესეებისა და ზავიების ფუნქციონირებისათვის საჭირო ბაზისი მოიშალა, რამაც ძირითადი გამოუთხარა ტრადიციულ, ისლამურ განათლების სისტემას. სამაგიეროდ, ალჟირელები გაეცნენ თანამედროვე ფრანგულ სკოლებს, თუმცა საომარი ვითარების გამო XIX საუკუნის 90-იან წლებამდე ამ სფეროში არსებითი ცვლილება არ მომხდარა: მოსახლეობა კვლავ ეჭვის თვალით უყურებდა „ურწმუნოების“ მიერ გახსნილ სასწავლებლებს.

კოლონიური რეჟიმის პირველი 50 წლის მანძილზე ევროპული განათლების სისტემამ ძნელად, მაგრამ მაინც მოიკიდა ფეხი ალჟირში. გაჩნდა ე.წ. „თავისუფალი სკოლები“, სადაც მეტი ყურადღება ეთმობოდა არაბულ ენას და უფრო ნაკლები ფრანგულს ან სხვა სამოქალაქო დისციპლინებს. ამ სკოლების საქმიანობას წარმართავენ „ალიმები, რომლებიც ენიანალმდეგებოდნენ ალჟირელების გავეროპელებას, მაგრამ მათი სკოლადამთავრებულების სამსახურობრივი პერსპექტივები ძალიან დაბალი იყო.

1882-1890 წლებში სპეციალურმა კომისიამ შეიმუშავა ახალი სასწავლო პროგრამა, რომლის შესაბამისად, ალჟირში შეიქმნა ორი ტიპის ახალი სასწავლებელი: ფრანგული სკოლა, რომელიც განკუთვნილი იყო კოლონისტებისათვის, აგრეთვე მაღალი სოციალური ფენის ალჟირელებისთვის, და მეორე – ფრანგულ-არაბული სკოლა მუსლიმთა მოსახლეობისათვის, სადაც სწავლება ძირითადად ასევე ფრანგულ ენაზე მიმდინარებდა. ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებთან ერთად გაჩნდა ტექნიკური და სამეურნეო სკოლები, ხოლო 1909 წელს გაიხსნა ალჟირის უნივერსიტეტი (А.И.Куприян., Франция и страны Магриба. 7-9; Н.Н.Дьяконов, Младшаазиатцы и антиколонияльная борьба в Алжире, 51).

ევროპული განათლების პოზიტიური შედეგი იყო ალჟირელების იმ სოციალური ჯგუფის წარმოქმნა, რომელიც „ახალი“ (ან „ახალგაზრდა“) ალჟირელების“ სახელითაა ცნობილი. განათლებულმა ალჟირელებმა ბუნებრივია, დასვეს ფრანგებთან თანასწორობის საკითხი, მოითხოვეს თანამედროვე განათლების სისტემის გაფართოება და ადგილობრივი თვითმმართველობის შემოღება. ბევრი მათგანი აუცილებლად თვლიდა არაბული ენისა და კულტურის დაცვას და არაბულ-ისლამური მემკვიდრეობის შენარჩუნებას. ახალი ალჟირელების შეხედულებების გავრცელებისად და პროპაგანდისტების დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ბეჭდვითი სიტყვის განვითარებას.

XIX საუკუნის ალჟირის პრესა მთლიანად პროფრანგული იყო და არ გამოირჩეოდა მრავალფეროვნებით. 1839 წლის შემდეგ გამოჩნდა ისეთი არაბული პერიოდული გამოცემები, როგორც იყო „ალ-ახბარ“ („ამბები“), „ალ-მუბაშშირ“ („დამრიგებელი“) და „ან-ნაჰიჰ“ („მრჩეველი“), რომელიც გამოდიოდა არაბულ ენაზე. XX საუკუნის დამდეგს პოპულარობით სარგებლობდნენ ფრანგულ-არაბული გაზეთები „ალ-მალ-რიბ“, „ალ-ჰილალ“, „ნახევერთავარე“, „ალ-მიხბაჰ“ („ჩირადანი“) და კიდევ რამდენიმე ლიტერატურული ჟურნალი. მუჰამად აბდუს მიმდევრების მცდელობით ქ. ალჟირში გამოვიდა ყოველკვირეული გაზეთი „ალ-ფარუკ“ („სამართლიანი“ – ხალიფა „უმარ I-ის ეპითეტი) და „ზუ-ლ-ფიკარ“ („მოციქულის მახვილი“). ეს ჟურნალ-გაზეთები აშუქებდნენ ისლამის რეფორმაციის საკითხებს და აკრიტიკებდნენ კონსერვატიულ სუფიურ ორდენებს (Leila Sabbagh, Aspects of intellectual life in Arab Provinces. 307-308). პირველი მსოფლიო ომის წინ პოპულარული იყო ყოველკვირეული გაზეთი „ქაე-ქაბ ალ-ჯაზაირი“ („ალჟირის ვარსკვლავი“), რომელიც ხალხებს დაახლოების და ცივილიზაციის საკითხებს აშუქებდა. ამავე პერიოდში ქ. კონსტანტინაში გამოდიოდა, შემდეგ კი ქ. ალჟირში გადავიდა ფრანგულენოვანი გაზეთი „ლ'ისლამ“. ალჟირელები

ბის უფლებრივი მდგომარეობის გაუმჯობესების პრობლემას უთმობდა თავის ფურცლებზე მცირე კაბილიის ქალაქ ჯიჯილის გაზეთი, რომელიც 1911 წლიდან გამოდიოდა. ეს, და სხვა გაზეთები არ სვამდნენ საფრანგეთისგან ალჟირის გამოყოფის საკითხს და კოლონიალებთან თანამშრომლობაც შესაძლებლად მიაჩნდათ. საფრანგეთის კოლონიალური ადმინისტრაციის და მეტროპოლიის ოფიციალის როლს ასრულებდნენ გაზეთები „ლ'ეკო დ'ალჟერ“ (ალჟირის ეკო) და „ლა-დუპეშ ალჟერიენ“ (ალჟირის ფოსტა) (A.M. Траскунова, Печать алжирского революция, 15-17, 21).

პროფრანგული ინტელიგენციის შეხედულებებს არ იზიარებდნენ ტრადიციონალისტები ან ე.წ. „ძველი ჩალმოსნები“, რომლებიც მოითხოვდნენ საუკუნეების მანძილზე დამკვიდრებული ადათ-წესების შენარჩუნებას, ხოლო ზოგიერთი მათგანი პანისლამისტური იდეების გავლენას განიცდიდა. ტრადიციონალისტების ერთი ნაწილი, რომელსაც ფრანგული განათლება ჰქონდა მიღებული, ცდილობდა დაერწმუნებინა საფრანგეთის ხელისუფლება, რომ საჭირო იყო კომპრომისების საფუძველზე კოლონიალური პოლიტიკის შეცვლა, ვინაიდან, სანინალმდეგო შემთხვევაში ახალი ალჟირი საფრანგეთს დაუპირისპირდებოდა. რელიგიური და სოციალური რეფორმების მოთხოვნა და მუშაობა აბდუს შეხედულებების პროპაგანდა მიმდინარეობდა არაბულ ეკოვალკირეული „ალ-მალრბის“ (1903-1913 წწ.) საშუალებით. დიდი მუსლიმი რეფორმატორის ალჟირელი მიმდევრები იყვნენ იმ დროის გამოჩენილი მეცნიერები, შეიხ ატფა, მუსტაფა ალ-ჰუჯა, კაბილიელი მუშაობა ალ-საიდ ბ. ზიქრი, მუშაობა ბ. შანაბი და სხვები. ამავსე წრეს ეკუთვნოდა ისტორიკოსი აბუ-ლ-კასიმ ალ-ჰაფნავი, რომელმაც შეადგინა მისი დროის გამოჩენილ ალჟირელთა ენციკლოპედია.

XIX საუკუნის ალჟირელი ინტელიგენტები ქმნიდნენ სხვადასხვა ლიტერატურულ ან საგანმანათლებლო ორგანიზაციებს. მაგალითისთვის შეიძლება დავასახელოთ თუნდაც „რამიდიადას“ („სწორი გზით მავალი“) და „ტავფიკიადას“ („თანხმობა“) ასოციაციები, რომლებიც მიზნად ისახავდნენ ისლამური საზოგადოების პრობლემების გადაწყვეტას განათლებისა და საზოგადოებრივი პროგრესის გზით (P.F. Ланда, Биренд алжирского народа ..., 224-225). ამგვარად, XIX საუკუნის მიწურულს და XX საუკუნის დამდეგს ალჟირელი ტრადიციონალისტები გამოხატავდნენ მოსახლეობის ანტიკოლონიალურ განწყობილებას, ხოლო ახალგაზრდა ალჟირელები ცდილობდნენ იმავე მიზნის მიღწევას ლიბერალიზმისა და პროფრანგული ფასადის შენარჩუნებით.

ალჟირში მიმდინარე პროცესებს კარგად ხედავდნენ და უმეტეს შემთხვევაში სწორად აფასებდნენ მეტროპოლიაში. ტრადიციონალისტებისა და „ახალი ალჟირელების“ ერთიანი ფრონტის შექმნა ანტიფრანგულ პლატფორმაზე ადვილი შესაძლებელი იყო. ეს კარგად ესმოდათ პრაგმატულად მოაზროვნე მოხელეებს პარიზში და ცდილობდნენ ყველა მათ ხელთ არსებული საშუალებებით შეეჩერებინათ აგრესიული ნაციონალიზმის განვითარება. 1913-1914 წლებში გამომავალი გაზეთი „ლა ფრანს ისლამი“ არწმუნებდა ალჟირელებს, რომ მათი ქვეყნის პროგრესი და უკეთესი მომავალი დამოკიდებული იყო მეტროპოლიასთან ნებაყოფლობით თანამშრომლობასა და საფრანგეთის ცივილიზატორულ მისიაზე, თუმცა კოლონიაური ადმინისტრაცია ყოველგვარი არაბოფილური და ანტიფრანგული მოძრაობის აღკვეთას ცდილობდა.

XIX საუკუნის მიწურულს და XX ს. დამდეგს ალჟირი ფრანგი ინტელექტუალების, ლიტერატორების და ხელოვნების მოღვაწეთა თვალსაწიერში აღმოჩნდა. ალჟირის თემატიკა გამოკვეთილად ჩანს დიდი ფრანგი მხატვრების კლოდ მონეს, ალბერ მარკეს (A. Maquet) და ოგიუსტ რენუარის შემოქმედებაში. მალრიბის ამ არაბული ქვეყნის შესახებ წერდნენ გამოჩენილი მწერლები ვიქტორ ჰიუგო, გი დე მოპასანი, გუსტავ ფლობერი, ჟოზეფ სანდი, ონორე დე ბალზაკი, პრისპერ მერიმე და სხვები. მათი უმრავლესობა ხაზს უსვამდა საფრანგეთის „ცივილიზატორულ როლს“ ალჟირში და თვლიდა, რომ ეს ქვეყანა საფრანგეთის განუყოფელი ნაწილი უნდა გამხდარიყო (ლამარტინი). სხვები კოლონიზაციის დადებითი მხარის გარდა მის უარყოფით შედეგსაც ხედავდნენ და ფრანგების როლს ეჭვით უყურებდნენ. მაგალითად, თეოფილ გოტიე წერდა: „ალჟირი მშვენიერი ქვეყანაა, სადაც ფრანგები ზედმეტნი არიან“-ო (C.B. Прожогина, Франкоязычная литература стран Магриба, 26-27). ასევე კრიტიკულად აფასებდნენ საფრანგეთის კოლონიალური პოლიტიკას ვიქტორ ჰიუგო და ჟოზეფ სანდი.

ფრანგი კოლონისტების თაობა, რომელიც ალჟირში დაიბადა თავის სამშობლოდ ალჟირის თელიდა, მაგრამ ზღვარი მასსა და მკვიდრ მოსახლეობას (არაბები, ბერბერები) შორის გადაულახავი დარჩა. ამ წრიდან გამოსული იტელიგენტები თავს ვერ გრძნობდნენ სრულფასოვან ფრანგებად, მაგრამ ამავე დროს, მათი ევროპელობა ადგილობრივ მოსახლეობასთან დაახლოების ან ასიმილირების შესაძლებლობას გამორიცხავდა (Т.Я.Джугашвили, Алжирский франкоязычный роман, 5-6). ალჟირელი ფრანგების ამ ჯგუფს ეკუთვნოდა გამოჩენილი მწერალი და ფილოსოფოსი, ნობელის პრემიის ლაურეატი ალბერ კამუ (Albert Camus, 1913-1960). ფრანგულენოვანი ლიტერატურის ტრადიციებზე გაიზარდა ახალი ალჟირის ინტელიგენცია, რომელიც ეთნიკურად ავტოქტონურ მოსახლეობას ეკუთვნოდა, მაგრამ ფრანგულ ენაზე წერდა.

XIX საუკუნის დამლევს ალჟირში გაჩნდა ე.წ. „კოლონიური ფრანგული ლიტერატურა“, რომლის ფუძემდებლად ითვლება ალჟირში მცხოვრები მწერალი ლუი ბერტრანი (Luis Bertrand, 1866-1941). ალჟირელი ფრანგი მწერლები, ჩრდილოთაქ „ალჟერაინისტებს“ უწოდებდნენ, თვლიდნენ, რომ ისინი ეკუთვნოდნენ რომელიმე აფრიკულ ავტონომიურ ლიტერატურულ სკოლას (С.В.Прокопиа, Франкоязычная литература Маррита, 31-32). ალჟირში დაბადებული და გაზრდილი ფრანგი ინტელექტუალები თავის სამშობლოდ ალჟირს მიიჩნევდნენ, მაგრამ ზღვარი მათსა და არაბ (ან ბერბერ) ალჟირელებს შორის არ წამოილა. ამავე დროს, „ევროპელობა“ გამოიცხადებდა მათ ასიმილირებას ადგილობრივ მოსახლეობასთან მიუხედავად იმისა, რომ ისინი ძირითადად ალჟირში ცხოვრობდნენ. მაგალითად, ალჟირელი მწერალი ალბერ კამუ საფრანგეთში მხოლოდ 1940 წელს გადასახლდა (Т.Я.Джугашвили, Алжирский франкоязычный роман, 5-7). „კოლონიური ფრანგულენოვანი ლიტერატურის“ გავლენა განიცადეს იმ ალჟირელებმა, რომლებმაც განათლება მიიღეს ფრანგულ სკოლებსა და უმაღლეს სასწავლებლებში. XX საუკუნის პირველ მეოთხედში ასპარეზზე გამოვიდნენ ფრანგულენოვანი, ალჟირელი მწერლები (С.В.Прокопиа, Франкоязычная литература Маррита, 42-43).

პირველი მსოფლიო ომის დანებების შემდეგ ალჟირელი ხალხი ჩართული აღმოჩნდა საომარ საქმიანობაში. გენერალ-გუბერნატორმა შარლ ლიუტომ (Charles Lutaud, 1911-1918) ალჟირელებს მოუწოდა ღირსეულად მოეხადათ ვალი საფრანგეთის წინაშე და არ აპყლოდნენ „ალაპის მტრების“ – გერმანია-ოსმალეთის პროპაგანდას. ტრადიციონალისტები დაუშვებლად თვლიდნენ მუსლიმების სამსახურს საფრანგეთის არმიის, მაგრამ ალჟირელებზე მეტი მთაბჭდილება მოახდინა ცნობამ იმის შესახებ, რომ თურქებმა სხვა არაბ ნაციონალისტებთან ერთად დამასკოში სიკვდილით დასაჯეს „აბდ ალ-კადირის შვილი“ უმარი. ათასობით ალჟირელი შევიდა არმიის და მონაწილეობდა საბრძოლო ოპერაციებში, ხოლო 119 ათასი მუსლიმი მობილიზებულ იქნა მუშაობა ბრიგადებში. მართალია, აღმოსავლეთ ალჟირის ზოგიერთი ტომი უარს ამბობდა საფრანგეთის არმიის სამსახურზე და ცდილობდა საომარი ვითარება გამოეყენებინა ანტიფრანგული გამოსვლებისთვის, მაგრამ ფართო მასშტაბის სახალხო აჯანყების მოწყობა ოსმალეთ-გერმანიის აგენტურამ ვერ შეძლო (Р.Г.Ланла, Борьба алжирского народа ..., 247).

პირველ მსოფლიო ომში ქვეყნის მონაწილეობა კიდევ უფრო დაამძიმა მოსახლეობის ისედაც არასახარბილო ეკონომიკური და სოციალური მდგომარეობა. ანტიფრანგული და სოციალური გამოსვლების თავიდან ასაცილებლად, ხელისუფლებამ გადაწყვიტა მიეღო რამდენიმე მნიშვნელოვანი დეკრეტი, რომელიც ითვალისწინებდა საგადასახადო შეღავათებს, აფართოებდა ალჟირელების წარმომადგენლობას მუნიციპალიტეტებში და გზას უხსნიდა მათ მაღალი ადმინისტრაციული თანამდებობებისკენ. ამ ცვლილებებმა გააღვივანეს კოლონისტები, მაგრამ მეტროპოლიაში და კოლონიურ ადმინისტრაციებში საღად მოაზროვნე ფრანგი მოხელეებს კარგად ესმოდათ „მცირე რეფორმების“ ჩატარების აუცილებლობა. მთავარი და არსებითი ის იყო, რომ ამიერიდან, ალჟირელებს გზა გაეხსნათ არა მარტო საფრანგეთის, არამედ, რაც უფრო მნიშვნელოვანია, მომავალი ალჟირის მოქალაქეობისკენ.

პირველი მსოფლიო ომის შემდგომმა მოვლენებმა დაადასტურეს, რომ ალჟირელების ასიმილირება ფრანგებთან და ამ გზით საფრანგეთის დამკვიდრება ალჟირში ილუზია იყო. დამოუკიდებლობის მოპოვებისა და არაბულ-ისლამური თვითმყოფა-

დობის შენარჩუნების სურვილი ვერ ჩაკლა მოწინავე კაპიტალისტური ქვეყნის თანამედროვე სამეურნეო მიღწევებმა, ფრანგული ენის გავრცელებამ და განათლების ახალ სისტემაზე გადასვლამ. XIX საუკუნეში დაწყებული განმათავისუფლებელი მოძრაობა გავრცელდა XX საუკუნეში და საბოლოოდ 1962 წელს დამთავრდა ალჟირის სახალხო დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნით.

**ალჟირის გამგებლები წინაკოლონიალურ პერიოდში
(XVIII ს. – XIX ს. პირველი მეოთხედი)**

1. მუჰამმად III ბ. ჰასან	1718-1724
2. 'აბდინ ფაშა	1724-1732
3. იბრაჰიმ III ბ. რამადან	1732-1745
4. ქუჩუკ იბრაჰიმ IV	1745-1748
5. მუჰამმად IV	1748-1754
6. ბაზან 'აღინ ფაშა	1754-1766
7. მუჰამმად V ბ. 'უსმან	1766-1791
8. ჰასან III	1791-1799
9. მუსტაფა II ბ. იბრაჰიმ	1799-1805
10. აჰმად II ბ. 'აღინ	1805-1808
11. 'აღინ IV ბ. მუჰამმად	1808-1809
12. 'აღინ V	1809-1815
13. მუჰამმად VI	1815
(17 დღე, მოკლეს)	
14. 'უმარ ალა ბ. მუჰამმად	1815-1817
(მოკლეს)	
15. 'აღინ VI	1817-1818
16. ჰუსაინ III	1818-1830
(გარდ. 1849 წ.)	

თ უ ნ ი ს ი

1. პუსაინიანთა სახელმწიფო და საფრანგეთის კოლონიური პოლიტიკა თუნისში

ალჟირის შემდეგ ფრანგი კოლონიზატორების ყურადღების ცენტრში აღმოჩნდა არაბული მალრიბის მეორე ქვეყანა თუნისი (არაბ. „ალ-მალრიბ ალ-ადნა“ – „ახლო მალრიბი“). XVIII საუკუნის დამდეგიდან მოკიდებული, ამ არაბულ ქვეყანას განაგებდა პუსაინიანთა დინასტია, რომელსაც 1705 წელს დასაბამი მისცა ოსმალეთის სამსახურში მყოფმა (მესაძლებელია, წარმოშობით ბერძენმა) პუსაინ ბ. 'ალიმ. ფორმალურად, პუსაინიანთა ბეი აღიარებდა ოსმალეთის სულთან-ხალიფას უმაღლეს ავტორიტეტს და მის სახელზე ალაველენდა ხუტბას. შესაბამისად, სულთანი ამტკიცებდა მას გამგებლად დეის ან ფაშას ტიტულით, მაგრამ ფაქტობრივად, თუნისი დამოუკიდებელი იყო. ბეი ატარებდა თავის სამინაო და საგარეო პოლიტიკას, ჰქონდა თავისი ლერბი და დროშა. თუნისში არ ფუნქციონირებდა ოსმალური ადმინისტრაცია და არ იყო განლაგებული იმპერიის ჯარი. პუსაინიანთა დინასტია ეყრდნობოდა ადგილობრივ ფეოდალებს და მამულეებს, რომელთა შორის იყვნენ ქართველებიც (კ.ფერაძე, ქართველი მამულეები თუნისში XVII-XIX სს. (წინასწარი ცნობა), 200-212).

1756 წელს, ისარგებლა არ შინადინასტიური განხეთქილებით, მეზობელი ალჟირის დეიმ თავის კონტროლს დაუმორჩილა თუნისი, მაგრამ მისი მოზიციკა არ იყო მყარი. XVIII საუკუნის მიწურულს და XIX ს. დამდეგს 'ალი ბეის (1759-1782) და ჰამუდა ფაშას (1782-1814) დროს შეიქმნა ქვეყნის განვითარების ხელსაყრელი პირობები, შემცირდა გადასახადები და ეკონომიკა აღმავლობის გზას დაადგა. მართალია, თუნისის ფლოტმა საფრანგეთ-ვენეციასთან დაპირისპირების გამო დაკარგა საზღვაო მეკობრეობასთან დაკავშირებული შემოსავალი, მაგრამ მანუფაქტურის განვითარებამ, ხელოსნობის ტრადიციული დარგების აღორძინებამ, ზეთისხილის წარმოება-ექსპორტმა, და ბოლოს, საგარეო ვაჭრობამ ქვეყანას ამოსუნთქვის საშუალება მისცა. ამით ისარგებლა ჰამუდა ფაშამ და 1811 წელს ქვეყნიდან გააძევა იენიჩრები, რომლებიც ალჟირელების და სტამბოლის დახმარებით ცდილობდნენ პუსაინიანთა დინასტიის აღმშობას, ხოლო 1813 წელს საბოლოოდ გათავისუფლდა ალჟირის გავლენისაგან (მ.ტიკაძე, არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში, 128-129). ამგვარად, XIX საუკუნის დამდეგს თუნისი გახდა არაბული მალრიბის დამოუკიდებელი ქვეყანა, მაგრამ მალე თავი იჩინა ტრადიციულმა შინადინასტიურმა კონფლიქტმა. 1814 წლის 20 დეკემბერს მოხდა სასახლის გადატრიალება, რის შემდეგ ხელისუფლების სათავეში მოვიდა პუსაინიანთა დინასტიის კონსერვატიული ჯგუფი. დრომოჭმული ინსტიტუტების აღდგენამ, გადასახადების დაძიმებამ და თუნისის ფლოტის განადგურებამ ნავარინთან 1827 წელს, ფაქტობრივად, ხაზი გადაუსვა მიღწეულ წარმატებებს.

ეკონომიკური მდგომარეობის გაუარესებამ აიძულა თუნისის ხელისუფლება ფინანსური დახმარება ეძებნა ქვეყნის გარეთ: ბეი და მისი მინისტრები ლიბდნენ სესხს და ამით საფრთხეს უქმნიდნენ თუნისის დამოუკიდებლობას. 1830 წლის აგვისტოში საფრანგეთმა თუნისის თავს მოახვია პირველი ხელშეკრულება, რომელმაც გზა გაუხსნა ე.წ. „კაპიტულაციურ რეჟიმს.“ ამის შემდეგ საფრანგეთი აღარ მალავდა თავის პრეტენზიებს თუნისზე, მაგრამ ასეთივე ინტერესები ჰქონდა ოსმალეთს, რომელმაც 1835 წელს დაიბრუნა ლიბია და ცდილობდა დაკარგული გავლენის აღდგენას მთელ მალრიბში. ინესტაფა ბეის (1835-1837) და აჰმად ბეის (1837-1855) გამგებლობისას სულთანმა ინგლისის მხარდაჭერით სცადა სრული კონტროლის დაპყრობა თუნისზე, მაგრამ საფრანგეთის დახმარების იმედით, თუნისის მთავრობა არ თმობდა თავის ავტონომიას. ბეიმ უარი თქვა სტამბოლის სასარგებლოდ სავადასახადო ვალდებულების შესრულებაზე, თუმცა დათანხმდა გამხდარიყო სულთნის „ვალი“ და „მუშირი.“ გარდა ამისა, ფორმალურად აღდგა ძველი პრაქტიკა, როცა ბეის დამტკიცება ხდებო-

და სტამბოლიდან მიღებული ფირმანით. სულთნისადმი ლოიალობის დემონსტრირებისათვის თუნისელებს 4 ათასიანი რაზმი გაიგზავნა ოსმალეთის სამსახურში ყირიმის ომის დროს (1853-1856). აჰმად ბეი გაეცნო მუჰამად 'ალისა და თანზიმათის რეფორმებს და სცადა მათი გათვალისწინება თუნისში ჩატარებული რიგი გარდაქმნებისას, განსაკუთრებით სამხედრო სფეროში. საფრანგეთში მოგზაურობის შემდეგ 1840 წელს მან გახსნა პოლიტექნიკური სკოლა ქ. ბარდოში (Le Bardo, არაბ. ბარდუ), ქ. თუნისის დასავლეთით. მის დროს აქ მოღვაწეობდა ცნობილი თუნისელი მეცნიერი, პოეტი და ფილოლოგი, "ზაითუნას უნივერსიტეტის" ("ჯამი" აზ-ზაითუნა) გავლენიანი 'ალიმი, მეიხი მაჰმუდ კაბადუ (მაჰმუდ კაბდუ, 1815-1871), რომელიც თვლიდა, რომ ისლამური ცივილიზაციის აღორძინება შესაძლებელი იყო ევროპის მიღწევების ათვისებით, რაც მოითხოვდა მთარგმნელობითი საქმიანობის გაძლიერებას (С. Папучек, Тунисская империя. 22-23). 1867 წელს მაჰმუდ კაბადუ გახდა ბარდოს მთავარი ყადი, 1868 წელს კი მალიქტური მაზჰაბის მუფთი. აჰმად ბეის დროს 1848 წელს გაუქმდა მონობა და ის შეზღუდვები, რომელიც მანამდე არამუსლიმურ კონფესიებზე ვრცელდებოდა, ხოლო ტრადიციული მალიქტური მაზჰაბი გაუთანაბრდა შანაფიტურ მაზჰაბს (Mohamed el-Tahir el-Mesawi, Muslim Reformist Action in Nineteenth-century Tunisia, 51-52).

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში თუნისის მოსახლეობა არ აღემატებოდა 1 მილიონს. აქედან, ნახევარი ცხოვრობდა ქვეყნის ჩრდილოეთში და მონათმოქმედებას მისდევდა, მეორე ნახევარი კი მომთაბარე იყო. მეტი ხალხმრავლობით გამოირჩეოდა ქ. თუნისი, რომლის მოსახლეობა შეადგენდა დაახლოებით 100 ათასს და კაირვანს (დაახლ. 15 ათასი). ხელოსნობის ნაწარმი კონკურენციას ვერ უწევდა ევროპიდან შემოტანილ იაფ საქონელს, რასაც საქალაქო ცხოვრების ამ სფეროს კრიზისი მოჰყვა. სავაჭრო-საფინანსო საქმეში მეტი აქტიურობით გამოირჩეოდნენ ადგილობრივი ებრაელები, რომელთაც გამოუჩნდათ კონკურენტები იტალიელების და მალტელების სახით. ქვეყანაში არსებული ეკონომიკური ვითარება საქალაქო ცხოვრებაზეც აისახა, მაგრამ ფელაჰების მდგომარეობა მაღალი გადასახადების გამო, განსაკუთრებით მოუსავლიან წლებში, გაცილებით ძვირად იყო.

აჰმად ბეის მემკვიდრეების მუჰამად II-ის (1855-1859) და მისი ძმის მუჰამად III აჰ-ჰადიკის (1859-1882) დროს გაგრძელდა დაწყებული რეფორმები, რომელზედაც ოსმალურმა თანზიმათმაც მოახდინა გავლენა. ქვეყანაში გაიზარდა ევროპელების, განსაკუთრებით იტალიელების რიცხვი. პოლიტიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ყოფილი ბერძენი მამლუქი მუსტაფა ხაზნადარი (მუსტაჰა ხაზნადარი, 1817-1878), რომელიც 36 წლის მანძილზე სარგებლობდა გავლენით ბეის კარზე და ფაქტობრივად, მთავრობას მეთაურობდა. მისი ინიციატივით, მუჰამად ბეიმ 1857 წელს გამოსცა მანიფესტი – "აჰდ ალ-ამან", რომლითაც თუნისელებმა თანზიმათის ანალოგიით მიიღეს კანონის წინაშე თანასწორობის, სიცოცხლისა და პირადი საკუთრების ხელშეუხებლობის, აგრეთვე თავისუფალი ვაჭრობის გარანტიები (Muhamed el-Tahir el-Mesawi, Muslim Reformist Action, 53). მართალია, თავად მუსტაფა ხაზნადარს ბრალად დასდეს კორუფცია და 1873 წელს გადააყენეს, მაგრამ თუნისში დაწყებული რეფორმები განაგრძო მისმა მოწაფემ და სიძემ, ყოფილმა კავკასიელმა (შესაძლებელია აფხაზმა) მამლუქმა ხაირ ად-დინ ფაშამ (ხაირ ად-დინ ფაშა, 1822/1823-1890), რომელმაც თავისი კარიერა სამხედრო რეფორმებით დაიწყო (Bruce Masters, The Arabs of the Ottoman Empire. 1516-1918, 187). 1846 წელს იგი ახლდა აჰმად ბეის პარიზში ვიზიტის დროს, ხოლო 1853-1856 წლებში, როგორც თუნისის წარმომადგენელი იმყოფებოდა საფრანგეთში და კარგად გაეცნო ამ ქვეყნის ცხოვრებას. განათლებული და ნიჭიერი თუნისელის უნარი კარგად გამოჩნდა 1857 წელს საზღვაო მინისტრის თანამდებობაზე დანიშნვის შემდეგ. მისი მოთხოვნით, 1861 წლის 23 აპრილს თუნისში მიღებულ იქნა კონსტიტუცია ("დუსტურ"), რომლითაც მუჰამად III აჰ-ჰადიკ ბეი გახდა პირველი კონსტიტუციური მონარქი მუსლიმურ სამყაროში, ხოლო ხაირ ად-დინი არჩეულ იქნა პარლამენტის ("მაჯლის ალ-აქბარ") თავმჯდომარედ. იმ რელიგიურ ავტორიტეტებს შორის, რომლებიც გავლენას ახდენდნენ ქვეყანაში დაწყებულ რეფორმებზე იყვნენ "ზაითუნას" კურსდამთავრებული 'ალიმე-

ბი აჰმად პუსიანი, მუჰამმად ბაირამ V, იბნ აბი დიჰფი და სხვები (Leila Sabbagh, Aspects of intellectual life in Arab Provinces, 329-330).

მუჰამმად III-ის და ხაირ ად-დინის დროს ბევრი სასიკეთო ცვლილება მოხდა ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. მაგალითად, 1860 წელს გაიხსნა სახელმწიფო ტიპოგრაფია და გამოვიდა პირველი გაზეთი-ოფიციალური არაბულ ენაზე „არ-რაიდათ-თუნისი“ („თუნისის გზამკვლევი“), მაგრამ ისევე, როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, რეფორმა აქაც მტკივნეულად მიმდინარეობდა. სიახლის დანერგვა მოითხოვდა დიდ ფინანსურ სახსრებს და მათი მოპოვება მოსახლეობის ხარჯზე ხდებოდა, რასაც მოჰყვა სოციალური ხასიათის გამოსვლები. ასეთ ვითარებაში, ბეიმ მიმართა უკვე ნაცად ზერხს – აიღო უცხოური სესხი, რომელიც სწრაფად იზრდებოდა. ხაირ ად-დინი არ იზიარებდა ასეთ პოლიტიკას და პროტესტის ნიშნად თანამედრობიდან გადადგა, თუმცა საბოლოოდ არ გაუწვევტია კავშირი სამეფო კართან და ასრულებდა ბეის წარმომადგენლის მოვალეობას სტამბოლში და ევროპის ქვეყნებში.

1867-1868 წლებში ცული მოსახლისა და ემიდეგიების გამო მძიმე ფინანსური ვითარება თუნისში კიდევ უფრო დამძიმდა, რამაც აიძულა ვალების გადახდის უუნარო მთავრობა 1869 წელს დათანხმებულიყო საერთაშორისო საფინანსო კომისიის შექმნაზე, რაც ქვეყნის საგადასახადო სისტემაზე უცხოეთის სრული კონტროლის დანესებას ნიშნავდა. კომისიაში შევიდნენ საფრანგეთის, ბრიტანეთის და იტალიის წარმომადგენლები, ხოლო მის თავმჯდომარედ დაინიშნა ხაირ ად-დინი, რომელსაც ასევე ეკავა ვაზირ მუჰამმადის და ვაზირ აჰმადის მაღალი თანამდებობა. მუსტაფა ხაზნადარის გადაყენების შემდეგ ის სათავეში ჩაუდგა თუნისის მთავრობას.

ხაირ ად-დინმა განაგრძო პოლიტიკა, რომელიც მიმართული იყო ბიუროკრატიული აპარატის გაჯანსაღებისაკენ და ფართოდ გავრცელებული კორუფციის წინააღმდეგ. ის თანხა, რომელიც სახელმწიფომ მიიღო მუსტაფა ხაზნადარის ქონების კონფისკაციით, მოხმარდა ახალი, თანამედროვე სასწავლებლის „ას-სადიკას“ („ალ-მადრასა ას-სადიკიია“, ფრ. „Le Collège Sadiki“) მშენებლობას. სასწავლებელი, რომელიც 1875 წლის 13 იანვარს გაიხსნა, ატარებდა ბეი მუჰამმად III ას-სადიკის სახელს და მიზნად ისახავდა: 1) არაბულ-მუსლიმური კულტურული მემკვიდრეობის შენარჩუნებას და განახლებას; 2) თანამედროვე მიღწევების ათვისებას, განსაკუთრებით ზუსტი მეცნიერების დარგებში, რაც შეუძლებელი იყო ევროპული ენების ცოდნის გარეშე, მაგრამ ეს არ უნდა მომხდარიყო შარიათის პრინციპების საწინააღმდეგოდ. კოლეჯში სწავლება იყო უფასო, მას ჰქონდა ინტერნატის სახე და მონადეები გარკვეულ სტიპენდიასაც იღებდნენ ჰაბუსების¹ ფონდიდან. ისტორიას, გეოგრაფიას, მათემატიკას და საბუნებისმეტყველო საგნებს ასწავლიდნენ ფრანგულ ენაზე. ამ ახალი ტიპის სასწავლებლის კარი ღია იყო ყველასთვის, მიუხედავად სოციალური მდგომარეობისა და ერთადერთი, რითაც მონადეებს ერთმანეთისგან გამოარჩევდნენ, იყო ნიჭი და სიბეჯითე. „ას-სადიკას“ დამაარსებელი ხაირ ად-დინი და მისი თანამოაზრე თვლიდნენ, რომ კოლეჯის მთავარ მიზანს წარმოადგენდა თანამედროვე ევროპის მიღწევების შეთავსება ისლამური ცივილიზაციის ტრადიციებთან, რაც მისი ერთ-ერთი მონაფის „ალი ბაჰ შანბას აზრით, „იყო რევოლუცია თუნისის ინტელექტუალურ ცხოვრებაში“ (В.И.Максименко, Интеллектуальная жизнь в странах Магриба, 19). ამ სასწავლებლის ბევრი კურსდამთავრებული სწავლას აგრძელებდა ევროპაში. მათ შორის იყო შემდეგში ცნობილი ჟურნალისტი „ალი ბუშუშა, რომელმაც სწავლა განაგრძო ინგლისში, შემდეგ დაბრუნდა სამშობლოში და 1888 წლიდან 27 წელი სათავეში ედგა პირველ ყოველკვირეულ გაზეთს „ალ-ჰადირა“-ს („დედაქალაქი“). გაზეთი მოითხოვდა თუნისელების რელიგიის და ტრადიციების პატივისცემას, განათლების სისტემის განახლებას, თუნისელი მენარმეების დაცვას და ნაზლისებას, ხელისუფლების წარმომადგენლობითი ინსტიტუტის გაფართოებას, აგრარული საკრედიტო ბანკის დაარსებას და სხვა. ხაირ ად-დინის ინიციატივით რეფორმა ჩატარდა „ზაითუნას უნივერსიტეტში“ (Mohamed El-Tahir El-Mesawi, Muslim Reformist Action in Nineteenth-Century Tunisia. 70-71).

ხაირ ად-დინმა დასვა პარლამენტის აღდგენის საკითხი, მაგრამ აქ, ბეის წინააღმდეგობას ნააწყდა. ქვეყნის დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად იგი ცდილობდა ოსმალეთის გამოყენებას, მით უმეტეს, რომ ფორმალურად თუნისი კვლავ იმპერიის

ნაწილად ითვლებოდა. ასეთი საგარეო კურსი ალიზიანებდა საფრანგეთს და ინგლისს, ხოლო ალჟირ-თუნისის სარკინიგზო პროექტის ჩაშლამ საბოლოოდ შეარყია დასავლეთის ნაწილმა ბეის ხელისუფლებისადმი. 1877 წლის 21 ივლისს ხაირ ად-დინი გადააყენეს, რასაც რამდენიმე მიზეზი ჰქონდა: ბეის მიაჩნდა, რომ უკეთესი იქნებოდა ჰყოლოდა ნაკლებად ხელმომჭირნე და მორჩილი ვეზირი; ორმა მოუსაველიანმა ნელმა დააცარათა ხაზინა და სესხის გადახდა შეფერხდა; პროოსმალური ორიენტაციის გამო ბრიტანეთმა და საფრანგეთმა ზურგი აქციეს მას. ხელისუფლებას ჩამოცილებულმა ხაირ ად-დინმა „მადანიასა“⁹² სოფიურ ორდენის დახმარებით შეძლო დაეტოვებინა თუნისი და წასულიყო სტამბოლში, სადაც დაიწყო მისი კარიერის ბოლო და ხანმოკლე ეტაპი: 1878 წლის დეკემბერში აბდ ალ-ჰამიდ II-მ იგი დიდ ვეზირად დანიშნა. ამ თანამდებობაზე ყოფნის რვა თვის მანძილზე ხაირ ად-დინი მონაწილეობდა ოსმალეთის უმაღლესი ხელისუფლების რამდენიმე მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილების მიღებაში, რომელთა შორის იყო ბრძანება ხედევ ისმაილის გადაყენების შესახებ. ხაირ ად-დინის ლიბერალური შეხედულებები სტამბოლშიც არ შეიცვალა და 1879 წლის 28 ივლისს მისი გადაყენების მიზეზი გახდა. მალრიბელი რეფორმატორი თუნისიდან შორს, იმპერიის დედაქალაქში გარდაიცვალა 1890 წელს (Daniel Rivet, *Le Maghreb à l'épreuve de la colonisation*. 147-151)

ხაირ ად-დინის სამეცნიერო მემკვიდრეობიდან ცნობილია მისი ვრცელი ნაშრომი „აკვამ ალ-მასალიქ“, რომელიც პირველად თუნისში დაიბეჭდა 1868 წელს (სტამბოლში 1876 წ., ალექსანდრიაში 1881-1882 წწ., ისევ თუნისში 1972 წ.) და ერთი შეხედვით სამოგზაურო ჟანრის ლიტერატურას მიეკუთვნება. ევროპის ქვეყნების აღწერის გარდა, ავტორი გადმოგვცემს თავის კონცეფციას მუსლიმური საზოგადოების გარდაქმნის პერსპექტივების შესახებ. ხაირ ად-დინი თვლიდა, რომ ევროპის დანიშნაობა და მუსლიმური სამყაროს დაქვეითება არ იყო დაკავშირებული რელიგიასთან. ევროპელებმა შეძლეს შეეზღუდათ თავისი მონარქების ხელისუფლება და მისი პრეოგატივების ნაწილი პარლამენტს გადასცეს, რაც სამაგალითო უნდა ყოფილიყო მუსლიმებისთვის. მას მიაჩნდა, რომ შარიათის პრინციპებზე დაყრდნობით შეიძლებოდა უმმას განახლება, ისლამური ცივილიზაციის აღდგენა და შეთავსება თანამედროვეობის მოთხოვნებთან. ხაირ ად-დინის შეხედულებები მუსლიმური საზოგადოების რეფორმის შესახებ დღესაც აქტუალურია და მკვლევართა ინტერესს იწვევს (Mohammed El-Tahir El-Messawi, *Muslim Reformist Action*, 61-63).

ხაირ ად-დინის თუნისიდან წასვლის შემდეგ მის მიერ ჩატარებული რეფორმების დადებითი შედეგები მინიმუმამდე იქნა დაყვანილი, პრობლემები კი გადაუჭრელი დარჩა. ბეის ხელისუფლების სისუსტით და საშინაო პრობლემების მოუგვარებლობით კარგად ისარგებლეს გარეშე ძალებმა, კერძოდ საფრანგეთმა. 1878 წელს ბერლინის საერთაშორისო კონფერენციამ (13.VII-13.VIII) ინგლისი და გერმანია დათანხმდნენ ეცნოთ საფრანგეთის უფლებები თუნისზე და ფაქტობრივად, კოლონიურ მფლობელობაში გადასცეს ქვეყანა. წინააღმდეგ გამოვიდნენ მხოლოდ იტალია, რომელსაც თვითონ ჰქონდა პრეტენზია თუნისზე, და ოსმალეთი, რადგან სულთანი ამ ქვეყანას ისევ თავისი იმპერიის ნაწილად თვლიდა. ამ სახელმწიფოს საფრანგეთის მთავრობა არ მიიჩნევდა საშიშ მეტოქედ და მათ ანგარიშს არ უწევდა.

1881 წლის 24 აპრილს, ისარგებლა რა ალჟირ-თუნისის საზღვარზე მომხდარი ინციდენტით, საფრანგეთის არმია შეიჭრა თუნისში და 12 მაისს აიძულა ბეი მუჰამმად III ქალაქ ბარდოს სამეფო სასახლეში („კასრ ას-სა-ინ“) ხელი მოეწერა ე.წ. „ბარდოს ხელშეკრულებისათვის“ („Traité du Bardo“), რომლითაც იგი სცნობდა საფრანგეთის უფლებას დაემყარებინა წესრიგი თუნისში და ამგვარად, ამართლებდა ქვეყნის ოკუპაციას. ხელისუფლების ასეთმა კაპიტულაციამ გამოიწვია მოსახლეობის აღშფოთება და შეიარაღებული წინააღმდეგობა, მაგრამ უპირატესობა ფრანგების მხარეს იყო. 1881 წლის ოქტომბერში საოკუპაციო არმიამ დაიკავა კაირავანი, რის შემდეგაც აიძულა აჯანყებულთა დიდი ნაწილი გადასულიყო ტრიპოლიტანიაში. 1883 წლის 8 ივნისს ახალმა ბეიმ ალ-მ III-მ (1882-1902) ხელი მოაწერა „ლა მარსის კონვენციას“ („La Marsa Convention“), რომლითაც ქვეყნის სათავეში დარჩა ბეის ხელისუფლება, მაგრამ მისი საშინაო და საგარეო პოლიტიკა მთლიანად საფრანგეთის კონტროლს დაექვემდებარა. კონვენციაში პირველად თუნისის მიმართ გამოყენებულ იქნა ტერმინი „პრო-

ტექტორატი“ („Le protectorat français de Tunisie.“ არაბ. „ალ-ჰიმაია ალ-ჟარანსიჰია ჟი თუნის“). ამ არაბული ქვეყნის ისტორიაში დაიწყო უცხოეთის ბატონობის ხანგრძლივი და წინააღმდეგობებით სავსე პერიოდი (Н.А.Иванов, Кризис французского протектората в Тунисе, 25).

2. საფრანგეთის პროტექტორატის ხასიათი და თუნისელი ხალხის განმათავისუფლებელი მოძრაობა

საფრანგეთის პროტექტორატის დამყარების შემდეგ თუნისში ჩამოყალიბდა ორ-ხელისუფლებიანობა: ერთი მხარე, ე.ი. საფრანგეთი რეალურად მართავდა ქვეყანას, ხოლო მეორე – თუნისის მხარე საპატიო მეთვალყურის და აღმასრულებლის ფუნქცი-ას ასრულებდა. თუნისმა შეინარჩუნა სახელმწიფოს ყველა ფორმალური ატრიბუტი – დროშა, ლერბი, მთავრობა, სასამართლო, ადმინისტრაცია და 600 კაციანი არმია. ქვეყნის სათავეში დარჩა პუსაინიანთა დინასტია და „მისი უმაღლესობა“ ბეი, რომელსაც ფრანგები სახელმწიფოს კანონიერ მეთაურად აღიარებდნენ. ბეის სახელით ხელისუფლებას განასახიერებდა საფრანგეთის გენერალური რეზიდენტი („Resident général“), რომელიც ხელმძღვანელობდა მთავრობას, ნიშნავდა ან ათავისუფლებდა ადმინისტრაციის ყველა დიდ მოხელეს. ფრანგი მინისტრების გარდა მას ეხმარებოდნენ ბეის დიდი ევზირი და საოქმო განყოფილების უფროსი. დიდი მოხელე იყო გენერალური მდივანი, რომელიც შუამავლის როლს ასრულებდა მთავრობასა და გენერალურ რეზიდენტს შორის. ქვეყანა იყოფოდა 37 პროვინციად – კაიდატებად, რომელთა გამგებლებად (კაიდებად) ნიშნავდნენ კარგად ცნობილ და მაღალი სოციალური მდგომარეობის თუნისელებს. კაიდებს ჰქონდათ აღმასრულებელი, სასამართლო, ფისკალური და სადამსჯელო ფუნქცია, რომლის შესრულებისას შეეძლოთ ჟანდარმების რაზმის გამოყენება. კაიდატები იყოფოდნენ სამეხიხებოდ, რომელთაც ასევე ხელისუფლების მიერ დანიშნული ადგილობრივი შეიხები მართავდნენ. ამ ადმინისტრაციულ ერთეულებს შორის ურთიერთობას არეგულირებდნენ საშუალო რგოლის მოხელეები – ქაჰიები და ხალიფები. მთელი ეს სამოხელეო აპარატი მუშაობდა ფრანგულ „სამოქალაქო კონტროლის“ („contrôleurs civil“) ზედამხედველობით (Н.А.Иванов, Кризис французского протектората в Тунисе, 27-28). არაბული ენა არ იდენებოდა, მაგრამ ადმინისტრაციის ენად ფაქტობრივად ფრანგული იქცა. 1883 წლის შემდეგ თუნისში გაჩნდა ფრანგული სასამართლო, და ამავე დროს, შენარჩუნებულ იქნა საკონსულოების იურისდიქცია უცხოელებზე. მარიათის სასამართლო განაგრძობდა ფუნქციონირებას, თუმცა პროტექტორატის ადმინისტრაცია ცდილობდა მასზე თავისი ზედამხედველობის დანესებას.

ამგვარად, XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან მოკიდებული თუნისის საზოგადოებრივი ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი გახდა ძველისა და ახლის თანაარსებობა. 1861 წლის კონსტიტუცია 1864 წლიდან აღარ მოქმედებდა, ხოლო ფრანგების მოსვლის შემდეგ უპირატესობა მიენიჭა საფრანგეთის საკონსტიტუციო ნორმებს და დროდადრო გამოცემულ დეკრეტებს, რომელთა საფუძველზე წარიმართა პრესის, ასოციაციების და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების საქმიანობა.

პროტექტორატის რეჟიმის დროს თუნისში გაიზარდა ევროპელების, განსაკუთრებით ფრანგების და იტალიელების რიცხვი, მით უმეტეს, რომ 1896 წელს საფრანგეთმა აღიარა მათი განსაკუთრებული უფლება თავისუფლად დასახლებულიყვნენ თუნისში, შეეძინათ მიწები ან სხვა უძრავი ქონება, აეშენებინათ საკლესიო და საავადმყოფოები. ნაყოფიერი მიწების დიდი ნაწილი თანდათან ევროპელების, კერძოდ ფრანგების და იტალიელების ხელში გადავიდა. თუ პროტექტორატის არსებობის პირველ წლებში ფრანგების განკარგულებაში იყო 114 ათასი ჰექტარი სამეურნეო დანიშნულების მიწა, 1892 წელს მან 443 ათას ჰექტარს მიაღწია, ხოლო 1914 წელს 560 ათასი ჰექტარი შეადგინა. სხვა ევროპელების, ძირითადად იტალიელების ხელში გადავიდა დაახლოებით 130 ათასი ჰექტარი სავარგული. ამავე დროს, თუნისი გახდა მსოფლიო ბაზარზე სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების და მინერალური ნედლეულის მიმწოდებელი ქვეყანა, მაშინ, როცა შინა მოხმარებისთვის დიდი რაოდენობით შემოდიოდა

ევროპული, ძირითადად ფრანგული საქონელი. ადგილობრივი ბურჟუაზია ამჯობინებდა კაპიტალის დაბანდნას ვაჭრობაში, ყიდულობდა მიწებს ან ხსნიდა წერილ გადამმუშავებელ ქარხნებს. უფრო მეტ საქმოსნოვ აქტიურობას იჩენდნენ თუნისელი ებრაელები, რომლებიც ასრულებდნენ შუამავლის როლს თუნისელებსა და ევროპელებს შორის (Н.А.Иванов. Кризис французского протектората в Тунисе, 7, 11).

XIX საუკუნის 80-90-იან წლებში თუნისის პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში გამოიკვეთა ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო ტენდენცია. ერთის მატარებელი იყო ბეი და მისი გარემოცვა, რომელიც ყველა საშუალებით ცდილობდა თავისი ბუტაფორიული ხელისუფლების შენარჩუნებას. აქედან გამომდინარე, 1884 წელს გამოიცა დეკრეტი, რომლითაც კატეგორიულად აიკრძალა ბეის, მისი ოჯახის და პროტექტორატის რეჟიმის კრიტიკა. ამავე დროს, თუნისში დაიწყო წინააღმდეგობის მოძრაობა და ასპარეზზე გამოვიდა ოპოზიცია, რომელსაც ზურგს უმაგრებდა ახლად წარმოქმნილი მუშათა კლასი, ახალგაზრდა ეროვნული ბურჟუაზია, ფრანგულენოვანი ინტელიგენცია, აგრეთვე არაბულ-ფრანგული პრესა. განათლებული ალჟირელებისთვის აქტუალური გახდა ქვეყნის მომავლის, ეროვნული აღორძინების, და ბოლოს, დამოუკიდებლობის პრობლემა. თუნისში გაჩნდნენ ნაციონალისტური ორგანიზაციები, რომელთა ერთი ნაწილი აუცილებლად თვლიდა 1861 წლის კონსტიტუციის ამოქმედებას და ხაირ ად-დინის მიერ დაწყებული რეფორმების ბოლომდე მიყვანას, მეორე ნაწილი კი ქვეყნის მომავალს ისლამური საზოგადოების აღორძინებაში ხედავდა.

1896 წელს თუნისელმა ინტელიგენტებმა, რომელთა უმეტესობამ „სადიკიაში“ მიიღო განათლება, შექმნეს საგანმანათლებლო ორგანიზაცია „ხალდუნია“, რომელიც ატარებდა შუა საუკუნეების დიდი მღვდლების მეცნიერის იბნ ხალდუნის სახელს. ორგანიზაციის სათავეში იდგნენ მუჰამმად ლასარბი და ბაშირ სფარი (საფარი). ორგანიზაცია ეწეოდა არაბული ენისა და კულტურის პოპულარიზაციას, მაგრამ ამავე დროს, დიდ ყურადღებას აქცევდა ფრანგული ენის და თანამედროვე სამოქალაქო დისციპლინების დანერგვას სკოლებში. განმანათლებლები კარგად ხედავდნენ პრესის მნიშვნელობას და ხელს უწყობდნენ მის განვითარებას. 1900 წლიდან მოკიდებული თითქმის ყოველ წელს გამოდიოდა ახალი ყურნალი ან გაზეტი. განათლებული თუნისელები აუცილებლად თვლიდნენ ისლამის განახლებას და იზიარებდნენ მუჰამმად აბდუს შეხედულებებს. ეკვიპტელი რეფორმატორი ორჯერ ჩავიდა თუნისში (1884 წ. დეკემბერი, 1903 წ. აპრილი) და ლექციები წაიკითხა „აზ-ზაითუნაში.“ პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დაკარგვის შემდეგაც თუნისი არაბული და ისლამური მღვდლების ნაწილი იყო და თუნისელების დეფეგაცია აქტიურად მონაწილეობდა ჩრდილოეთ აფრიკის კონგრესის მუშაობაში 1906 წლის 6-8 ოქტომბერს.

მუჰამმად აბდუს მიმდევართა შორის იყო „აზ-ზაითუნას“ სასწავლებლის კურსდამთავრებული, შეიხი მუჰამმად ას-სანუსი (1851-1900) ტახტის მემკვიდრის მასწავლებელი, ჰაბუსების დივანის მოხელე და მრავალრიცხოვანი შრომების ავტორი. XX საუკუნის დამდეგს თუნისში გაჩნდა პირველი თეატრალური საზოგადოება, ასპარეზზე გამოვიდნენ არაბულენოვანი დრამატურგები და ლიტერატორები, რომელთა შორის განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდნენ პოეტი აბუ-ლ-კასიმ შაბბი (1909-1934) და მწერალი ალი ად-დუაჯი (1919-1949). ორივე ავტორი ახალგაზრდა გარდაიცვალა ტუბერკულოზისგან, მაგრამ ორივემ წარუშლელი კვალი დატოვა თუნისის ლიტერატურის ისტორიაში (С.С. Прожогина, Литература Марокко и Туниса, 17-20).

1907 წელს „ას-სადიკიას“ კოლეჯის ყოფილმა მონაფეხებმა შექმნეს ორგანიზაცია „თუნის ალ-ჰათთი“, რომელიც „ახალგაზრდა თუნისელთა“ გაერთიანების სახელითაა ცნობილი. ორგანიზაციის მეთაური იყო ალი ბაჰ ჰანბა (არაბ. „ალი ბაჰ ჰანბა, 1876-1918, ფრ. Ali Bach Hamba), რომელმაც 1907 წელს გამოსცა ყოველკვირეული გაზეთი „Le Tunisien.“ ახალგაზრდა თუნისელები არ მიიჩნევდნენ შესაძლებლად პროტექტორატის რეჟიმის დაუყოვნებლივ გაუქმებას, მაგრამ მოითხოვდნენ გარკვეული პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური რეფორმების ჩატარებას. მათ მიაჩნდათ, რომ თუნისელები უფრო მეტად უნდა ყოფილიყვნენ ჩართული თავისი ქვეყნის მართვა-გამგებლობაში და სამეურნეო ცხოვრებაში, წერილი მინათმფლობელებისთვის უნდა დაებრუნებინათ ჩამორთმეული მიწები და აუცილებელი იყო სასამარ-

თლოს გათავისუფლება სახელმწიფო მოხელეების ჩარევისგან. საზოგადოებრივი განვითარების განმსაზღვრელად მათ მიაჩნდათ განათლება და მეცნიერების მიღწევების დანერგვა საფრანგეთის გამოცდილების გათვალისწინებით. ორგანიზაციის ინიციატივით 1909-1912 წლებში თუნისის ქალაქებში გაიმართა ხალხმრავალი დემონსტრაციები ანტიიმპერიალისტური ლოზუნგებით, რის შემდეგაც, ალი ბაშ ჰანა და მისი თანამოაზრეები შეიპყრეს და ქვეყნიდან გააძევეს. თუნისელმა ნაციონალისტებმა ევროპაში განაგრძეს საქმიანობა და ჟენევაში ჟურნალიც გამოსცეს სახელწოდებით „La Revue du Maghreb.“ რომელსაც რედაქტორობდა ალის ძმა მუჰამმადი. ანტი-სახელმწიფოებრივი საქმიანობის ბრალდებით ალი ბაშ ჰანა 1913 წელს გაასახლეს თუნისიდან. ხუთი წლის შემდეგ იგი სტამბოლში გარდაიცვალა (H.A. Иванов Кризис французского протектората в Тунисе, 40-41).

„ახალგაზრდა თუნისელების“ მოძრაობის მეორე მეთაური და განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადი „აბდ ალ-აზიზ ას-საალიბი“ (1876-1944, ფრ. Abd al-Aziz al-Thaalibi) სწავლავდა „ზაითუნის უნივერსიტეტში“, იყო ჟურნალისტი და პოლიტიკოსი, ბევრს მოგზაურობდა არაბულ ქვეყნებში. სახალხო მოძვლებში მონაწილეობისთვის ისიც გააძევეს ქვეყნიდან, მაგრამ ემიგრაციაში ყოფნის შემდეგ (1911-1913 წწ.) დაბრუნდა თუნისში და სათავეში ჩაუდგა „ახალგაზრდა თუნისელების“ მოძრაობას. 1920 წელს მან შექმნა თავისი საკონსტიტუციო ან „დუსთურის პარტია“ („ალ-ჰიზბ ალ-ჰურ ად-დუსთური“), რომელიც ასევე ცნობილი გახდა „ლიბერალურ-კონსტიტუციური პარტიის“ („Parti Libéral Constitutionnel“) სახელით. იმავე წელს პარიზში ყოფნისას ას-საალიბი დააპატიმრეს ანტისახელმწიფოებრივი საქმიანობის ბრალდებით, მაგრამ 1921 წელს გაათავისუფლეს ბეის „კეთილი ნების“ საფუძველზე (H.A. Иванов. Кризис французского протектората в Тунисе. 52-53). ეს გადანყევტილება მიღებულ იქნა ბევრი ცნობილი ფრანგი იურისტის შუამდგომლობით. „დუსთურის პარტია“ განაგრძო ბრძოლა 1861 წლის კონსტიტუციისათვის, რომლის აღდგენა არ აწყობდა პროტექტორატის ჩარჩოებში მოქცეულ პუსაინიანთა დინასტიას. ბეი მუჰამმად ალ-შაჰიბის (1922-1929) აღზევების შემდეგ ას-საალიბის ურთიერთობა ხელისუფლებასთან გამწვავდა, რის შედეგადაც 1923 წელს იძულებული გახდა წასულიყო ქვეყნიდან. ერთხანს, იგი მოღვაწეობდა ერაყში, შემდეგ დასახლდა კაიროში და ეხმარებოდა იერუსალიმელ მუფთის ალ-ჰაჯჯ ამინ ალ-ჰუსაინის ისლამური კონგრესის ჩატარებაში იერუსალიმში (1931 წ. 7-17 დეკემბერი). ას-საალიბი 1937 წელს დაბრუნდა სამშობლოში, სადაც თავისი დამოღობი პარტიის ნაცვლად დახვდა 1934 წელს შექმნილი „ახალი დუსთურის პარტია“ („Parti Néo-Destour“). მან თავი დაანება პოლიტიკურ მოღვაწეობას და მომდევნო წლები სამეცნიერო საქმიანობას დაუთმო.

აბდ ალ-აზიზ ას-საალიბი თუნისის ისტორიაში შევიდა როგორც განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადი და რელიგიური მოღვაწე, რფორმატორი და მოაზროვნე, რომელიც თუნისის აღმოსავლეთის და ისლამური სამყაროს შემადგენელ ნაწილად თვლიდა. მის კალამს ეკუთვნის გამოკვლევები ყურანისა და მოციქულ მუჰამადის შესახებ, აგრეთვე სამეცნიერო და პუბლიცისტური სტატიები. ფიქრობენ, რომ მისი შუხედულებები საფრანგეთის კოლონიალური პოლიტიკის და ბეის რეჟიმის შესახებ აისახა ანონიმურ ნაშრომში, რომელიც გამოქვეყნდა პარიზში ფრანგულ ენაზე 1920 წელს სათაურით „ნამებული თუნისი“ („La Tunisie martyre.“ არაბ. „თუნისი აშ-შაჰიდა.“ ბეირუთი, 1984). ამ პამფლეტის მიხედვით, „თავისუფალი და აყვავებული თუნისი“ ფრანგმა კოლონიზატორებმა დაჩაგრულ ქვეყნად აქციეს. თუნისის ხელისუფლებამ აკრძალა აღნიშნული ნაშრომი, მაგრამ განმათავისუფლებელი მოძრაობა მაინც იკრებდა ძალას.

მეორე მსოფლიო ომის წინ თუნისელი ხალხის ბრძოლას დამოუკიდებლობისთვის სათავეში ჩაუდგა „ახალი დუსთურის პარტია“ და მისი ბელადი შაჰიბ ბურკიბა. ამ ბრძოლის შედეგად, 1956 წლის 27 თებერვალს საფრანგეთმა აღიარა თუნისის დამოუკიდებლობა, ხოლო 1957 წელს გაუქმდა მონარქია და თუნისი რესპუბლიკად გამოცხადდა.

**თუნისის პუსაინიანთა დინასტია
(1705-1956)**

1. ალ-ჰუსაინ I ბ. 'ალი ათ-თურქი	1705-1735
2. აბუ-ლ-ჰასან 'ალი I	1735-1756
3. მუჰამმად I არ-რაშიდი	1756-1759
4. 'ალი II ბ. ჰუსაინ	1759-1782
5. ჰამმუდა ბ. 'ალი	1782-1814
6. 'უსმან ბ. 'ალი	1814
7. მაჰმუდ ბ. მუჰამმად	1814-1824
8. ალ-ჰუსაინ II	1824-1835
9. მუსტაფა ბ. მაჰმუდ	1835-1837
10. აჰმად I ბ. მუსტაფა	1837-1855
11. მუჰამმად II ბ. ალ-ჰუსაინ	1855-1859
12. მუჰამმად III ას-საიდი	1859-1882
13. 'ალი III ბ. ალ-ჰუსაინ	1882-1902
14. მუჰამმად IV ალ-ჰანი	1902-1906
15. მუჰამმად V ან-ნასირ	1906-1922
16. მუჰამმად VI ალ-ჰაბიბ	1922-1929
17. აჰმად II ბ. 'ალი	1929-1942
18. მუჰამმად VII	1942-1943
19. მუჰამმად VII ალ-'ამინ	1943-1957

ლიზია

1. ოსმალეთის ბრძოლა ლიბიისათვის და სანუსიტების მოძრაობა

თუნისის აღმოსავლეთით მეზობელი ვრცელი ქვეყანა, რომელსაც ზოგჯერ არაბულ მალრიბსაც მიაკუთვნებენ, ოსმალთა ბატონობის პერიოდში ცნობილი იყო ტრიპოლიტანიის (Tripolitania, არაბ. ტარაბულუს) ან ტრიპოლის ვილაიეთის (თურქ. Vilâyet-i Trâblus Garb) სახელით, მაგრამ კოლონიალიზმის ეპოქაში, კერძოდ, იტალიელების ბატონობის პერიოდში მას დაუმკვიდრდა ძველი ბერძნული სახელწოდება – ლიბია. ტერიტორიის სიდიდით არაბული ქვეყნებიდან იგი მხოლოდ ალჟირსა და სა'უდის არაბეთს ჩამორჩება. ლიბია თითქმის მთლიანად (დაახლ. 98%) უდაბნოს ან ნახევრად უდაბნოს წარმოადგენს. მინათმოქმედებისთვის არასახარბიელო კლიმატური პირობებისა და მწირი წიდავას შესაბამისი იყო ქვეყნის მეურნეობაც: ოაზისებში და საზღვაო სანაპიროზე შეიძლებოდა ქერის, ფინიკის პალმის, ზეთისხილის, ციტრუსების ან ბოსტნეული კულტურის მოშენება, მაგრამ ლიბიელების დიდი ნაწილი მისდევდა მომთაბარე მესაქონლეობას ან ჩართული იყო ტრანსსაჰარის საქარავნო ვაჭრობაში. XIX საუკუნეში ქვეყნის მოსახლეობა ოდნავ აღემატებოდა ნახევარ მილიონს: არაბი და ბერბერი ტომების გარდა აქ ცხოვრობდნენ შავკანიანი აფრიკელები, თურქები, ებრაელები და რამდენიმე ათასი ევროპელი. არაბ-ბერბერთა აბსოლუტური უმრავლესობა სანუსიტების მოძღვრების გავრცელებამდე აღიარებდა ორთოდოქსულ (სუნიტურ) ისლამს.

1835 წელს კარაამნლის დინასტიის დამხობის შემდეგ ლიბიაში აიღვეს ოსმალთა ბატონობა, თუმცა ქვეყნის საბოლოო შემოღმკიცება არ მოხერხდა. ადმინისტრაციულად, ტრიპოლის ვილაიეთში შევიდა რამდენიმე მუთასარჩიფა (სანჯაკი), კერძოდ, ტრიპოლი (ტარაბულუს ალ-ლარბი), ალ-ხმისი, ფეცცანი (Fezzan, არაბ. ჭაზზან, ცენტრი მურზუკი) და ალ-ჯაბალ ალ-ლარბი (ცენტრი იფრუნი). კირენაიკა (Cirenaica, არაბ. ბარკა) ცენტრით ბენღაზიში (ბინღაზა) ავტონომიურ მუთასარჩიფად გამოცხადდა სტამბოლის პირდაპირი იურისდიქციით (Н.И.Прошья. История Ливии (конец XIX в. – 1960 г.), 32-33). მართალია, 1839 წლის შემდეგ თანზიმათის რეფორმები ფორმალურად ლიბიაზეც გავრცელდა, მაგრამ ოსმალეთის ვალი, რომელიც ტრიპოლიში იმყოფებოდა, ვერ აკონტროლებდა დასავლეთ ლიბიას – ტრიპოლიტანიას, რომ აღარაფერი ეთქვათ სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ფეცცანზე, აღმოსავლეთით კირენაიკაზე, და მით უმეტეს, ლიბიის უდაბნოზე. მიუხედავად იმისა, რომ სულთანი ხშირად ცვლიდა წარუმატებელ ფაშებს, მდგომარეობა არ უმჯობესდებოდა. ხელისუფლების უნიათობას მოჰყვა მოსახლეობის უკმაყოფილება და ანტიოსმალური მოძრაობა, რომელსაც ტრიპოლიტანიაში სათავეში ჩაუდგნენ ჯუმა ბინ ხალიფა (ჯუმა' ბინ ხალიფა) და 'აბდ ალ-ჯალილი. 1840 წლის დამდეგს თითქმის მთელი ვილაიეთი ქ. ტრიპოლის გარდა აჯანყებულთა ხელში გადავიდა, მაგრამ ოსმალები აკონტროლებდნენ სანაპირო ქალაქებს, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან, ლიბიის და საჰარის ტომებისათვის სასიცოცხლოდ აუცილებელი ტრანსსაჰარის ვაჭრობა სწორედ ამ ქალაქებიდან იყო დაკავშირებული. 1842 წელს ოსმალებთან ბრძოლაში 'აბდ ალ-ჯალილი დაიღუპა, ხოლო ბინ ხალიფა ტყვედ ჩაეარდა. ყირიმის ომის დროს იგი ტრაპიზონში იმყოფებოდა, მაგრამ შეძლო საიდუმლოდ სამშობლოში დაბრუნება, რის შემდეგაც განაგრძო ბრძოლა და თავის კონტროლს დაუქვემდებარა თითქმის მთელი ტრიპოლიტანია. ბინ ხალიფა მოითხოვდა კარამანლის დინასტიის აღდგენას სულთნის უმაღლესი ხელისუფლების აღიარების სანაცვლოდ, მაგრამ მისი წინადადება მიუღებელი აღმოჩნდა. 1856 წელს იგი დაიღუპა ოსმალების ბევრად უფრო მრავალრიცხოვან ჯართან ბრძოლაში, რის შემდეგაც ლიბიელების აჯანყება დროებით მიჩნელდა.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ლიბიელი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლას წარმართავდნენ სუფიური ორდენები (ტარიკატები), რომელთა შორის განსაკუთრებუ-

ლი გავლენა მოიპოვა სანუსიტების (სანუსიძეა) საქმომ. ამ ორდენის დამაარსებელი მუჰამმად ას-სანუსი (მუჰამმად ბ. ალი ალ-იდრისი ას-სანუსი, 1787-1859) დაიბადა ალჟირში მუსთაღნიმის მახლობლად, განათლება მიიღო ფესში, მოიარა თუნისი და სა-პარა, შემდეგ კი სწავლა განაგრძო „ალ-აზჰარში“. მუჰამმად ას-სანუსი თვლიდა, რომ განათლებული მუსლიმი არ შეიძლება ბრმად მისდევდეს ოთხ სუნიტურ მასპაზს და იჯ-თიჰადის წესით უნდა ცხოვრობდეს. ამ თვალსაზრისს არ იზიარებდნენ „ალ-აზჰარის“ ალმამები. მათთან დაპირისპირების გამო მუჰამმად ას-სანუსიმ დატოვა ეგვიპტე და მე-ქაში დასახლდა. აქ იგი დაუახლოვდა მაროკოელ თოლოგს შარიფ აჰმად ბ. იდრის ალ-ფაჰსს (გარდ. 1837 წ.), რომლის სახელს – „იდრისი“ იგი ატარებდა პატივისცემის ნიშნად. მისი ინიციატივით მექის გარეუბანში დაარსდა ზავია, მაგრამ ვაჰაბიტების გაძლიერე-ბის შემდეგ გადანაცვლა აფრიკაში დაბრუნებულიყო. მუჰამმად ას-სანუსი დასახლდა კირენაიკაში, სადაც 1843 წლიდან მისი მოღვაწეობის ცენტრად იქცა ზავია ალ-ბაიდა. მალე იგი პოპულარული გახდა მთელ ლიბიასა და საჰარაში, როგორც „ალ-უსთაზ“ („მასწავლებელი“) და „ალ-იმამ ალ-აჰმად“ („დიდი იმამი“), რომლის „ბარაქა“ („მადლი“) გადადიოდა მის მრავალრიცხოვან მიმდევრებზე, მათ შორის ბედუინებზეც. იმისათვის, რომ ნაკლებად ყოფილიყო დამოკიდებული ოსმალურ ხელისუფლებაზე, 1856 წელს მუ-ჰამმად ას-სანუსიმ თავისი რეზიდენცია გადაიტანა ეგვიპტის საზღვართან ჯაღუბში, საზღვაო ქალაქ ტუბრუკის სამხრეთით, სადაც ის გარდაიცვალა 1859 წელს.

მუჰამმად ას-სანუსის მემკვიდრეებმა საიმიდ მუჰამმად ალ-მაჰდმ (1859-1902) და საიმიდ აჰმად აშ-შარჩმა (1902-1933) შეძლეს ტომების მხარდაჭერის მოპოვება, რაც არ რელიგიურ მოძრაობას პოლიტიკურ სარბიელზე გასვლის საშუალებას აძლევ-და. XIX საუკუნის დამლევს კირენაიკაში სანუსიტებს ჰქონდათ 45 ზავია, ტრიპოლიტა-ნიაში 28, ფეცანში და ქუფრაში 21 (Н.И.Прошин, История Ливии в новое время, 237). სა-ნუსიტების ორდენის (არაბ. ტარეკა ას-სანუსიძეა) იდეოლოგია მოითხოვდა ადრინდე-ლი, ე.ი. „ნამდვილი ისლამის“ აღდგენას, თუმცა არ კრძალავდა სხვა სუფიური ორდენე-ბის საქმიანობას და მათ რიტუალს, რომელიც მიუღებელი იყო ორთოდოქსი მუსლიმე-ბისთვის. ოთხო სუნიტური მაზჰაბიდან სანუსიტები უპირატესობას ანიჭებდნენ მალი-ქიტობას, ხოლო შარიათისა და ფიკჰის საკითხების გარკვევისათვის მიმართავდნენ ყუ-რანს და სუნნას.

სანუსიტური ზავიების ტერიტორიაზე, განსაკუთრებით კირენაიკასა და სამხრეთ ტრიპოლიტანიაში, თანდათან შეიქმნა თეოკრატიული სახელმწიფოს წარმოქმნის პი-რობები. ზავიების შეიხები აკონტროლებდნენ ზაქათისა და საქველმოქმედო შესანარა-ვის აკრებუ-განკარგვას საერთო საკონსულტაციო საბჭოსთან შეთანხმებით. ზავიების რიგითი წევრები – იხვანები შეადგენდნენ ორდენის პრივილეგიურ ნაწილს და თა-ვისი რელიგიურობით განსხვავდებოდნენ იმ მუსლიმებისგან, რომლებიც მხარს უჭერ-დნენ სუნიტებს, ან სხვა სუფიურ ორდენს. სანუსიტები ეწინააღმდეგებოდნენ იმ დროს ფეხმოკიდებულ ისლამურ რეფორმაციას და ცდილობდნენ თავიდან აეცილებინათ და-პირისპირება როგორც ოსმალეთთან, ისე დასავლეთის სახელმწიფოებთან, რომელთა ინტერესები ჩრდილოეთ აფრიკაში XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან უფრო მკვეთრად გამოიკვეთა. სანუსიტები ასრულებდნენ ფისკალურ ვალდებულებას და ხუტბას აღავ-ლენდნენ სულთან-ხალიფას სახელზე. თავის მხრივ, ოსმალეთის სულთნები გარკვეულ პრივილეგიებს ანიჭებდნენ ორდენს, რადგან შესაძლებლად თვლიდნენ მის გამოყენე-ბას პანისლამისტური მოძრაობის გაძლიერებისთვის. მიუხედავად ამისა, სანუსიტებმა უარი თქვეს სულთნის თხოვნაზე გაეგზავნათ ლიბიელების რაზმი ყირიმის ომში მონა-წილობისთვის. 1890 წლიდან სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის პოლიტიკა სანუსიტებთან დაახლოების მიმართულებით უფრო გააქტიურდა, რასაც ზოგიერთი ავტორის აზრით, მოჰყვა ლიბიაზე ოსმალეთ-სანუსიტების კონდომინიუმის, ე.ი. საერთო გამგებლობის დანესება (Н.И.Прошин, История Ливии в новое время, 241).

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, როცა რეფორმებისა და აღორძინების იდეამ გზა გაიკაფა რეგ არაბულ ქვეყნებში, ლიბია კვლავ რელიგიის ჩარჩოებში დარჩა, რაც ერ-თნაირად აწყობდა ოსმალეთსა და სანუსიტებს. ამის დამადასტურებელია 1883 წელს ტრიპოლიტანიაში წარმოქმნილი არალეგალური არაბული საზოგადოება, რომლის პროგრამაში შევიდა ტომების კონსოლიდაციის, განათლების და საზოგადოებრივი

პროგრესის საკითხები, მაგრამ ამასთან ერთად გამოითქვა ისლამის მეთაურის – „სულთან-ხალიფას წარმომადგენის, ძლიერებისა და ბედნიერების სურვილი“ (Н.И.Прошин, История Ливии в новое время, 245). ორგანიზაციის სათავეში იდგნენ ისტორიკოსი და ლიტერატორი ან-ნაიბ აჰმად ან-ნისარი, შაიხ ჰამზა ზაფირ ალ-მადანი, იბრაჰიმ სირაჯ ად-დინი და სხვები. თავისი შეხედულებების პროპაგანდისტის ორგანიზაციის წევრები მიმართავდნენ შუა საუკუნეების დროინდელ საშუალებას – მორწმუნეებთან ურთიერთობას პარასკევის ხუტბის დროს. მიუხედავად იმისა, რომ ორგანიზაციის საქმიანობა მიმართული იყო არა ოსმალეთის, არამედ დასავლეთის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ, ხელისუფლებამ მაინც სამიზნად ჩათვალა იგი და სათანადო ზომებიც მიიღო: სირაჯ ად-დინს სასამართლომ სიკვდილის განაჩენი გამოუტანა, ხოლო სხვები ქვეყნიდან გააძევა. ასეთი რეპრესიების პირობებშიც ოსმალური რეფორმები, განსაკუთრებით განათლების სფეროში, ლიბიასაც მიწვდა. 1884 წელს ტრიპოლიში მოქმედებდა 15 დაწყებითი სკოლა ვაჭებისათვის და ერთი გოგონებისათვის. 20 წლის მანძილზე სკოლების რაოდენობა საგრძნობლად გაიზარდა, გაჩნდა რუმდის სახის სასწავლებლები, სამხედრო სკოლა-ინტერნატი და სამოქალაქო სკოლები ვაჭებისა და გოგონებისთვის, პედაგოგიური და სახელოსნო სასწავლებლები გაიხსნა ტრიპოლისა და ბენლაჟიში (Leila Sabbagh, Aspects of intellectual life in Arab Provinces, 307-308).

ოსმალეთის ხელისუფლება ცდილობდა თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა ლიბიის მოსახლეობის რელიგიური და ანტიდასავლური განწყობილება: ჯერ დაიწყო რეზერვისტების მომზადება, შემდეგ კი 1901 წლის ნოემბრის დეკრეტით მუსლიმ მოსახლეობაზე გავრცელდა სავალდებულო სამხედრო სამსახური, რაც ევროპელი „ურწმუნოებისგან“ მოსალოდნელი საფრთხით იქნა გამართლებული. ამ გადანაცვტილებამ ლიბიელების უკმაყოფილება გამოიწვია, რაც განსაკუთრებული სიმწვავეთი გამოიხატა ტრიპოლიტანიაში, სადაც არაბული აჯანყებულების და ისლამური რეფორმაციის იდეები უფრო პოპულარული იყო, ვიდრე კირენაიკასა და ფეცცანში.

ისევე, როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, ლიბიაშიც XIX საუკუნის დამლევს ასპარეზზე გამოვიდნენ განმანათლებლები, რომელთაგან პირველი იყო წარმოშობით ბერბერი, ძველი, აბადიტების ხარიჯიტული სექტის მიმდევარი სულაიმან ალ-ბარუნი (1870-1940), რომელიც სწავლობდა „ალ-აზჰარას“ და ალჟირში. არაბთა მომავლის აღბარუნი ხედავდა არაბულ-ისლამური ცივილიზაციის განახლებაში, რაც სავსებით შესაძლებლად მიაჩნდა ოსმალეთის იმპერიისა და სულთან-ხალიფას უმაღლესი ხელისუფლების შენარჩუნებით და ავტონომიის მიღებით. ასეთი კონცეფცია არ იყო ახალი და მას ბევრი არაბი ნაციონალისტი იზიარებდა ლიბიასა და სხვა არაბულ ქვეყნებში. სულაიმან ალ-ბარუნისა და მისი თანამოაზრეების ინიციატივით 1897 წელს ტრიპოლიში გამოვიდა პირველი ყოველკვირეული არაბული გაზეთი „ათ-თარაკი“ („პროგრესი“) მუჰამმად ალ-ბუსაირის რედაქტორობით. ხელისუფლებამ გაზეთი მალე დახურა, მაგრამ მისი გამოცემა განახლდა 1908 წელს. მოკლე დროში ტრიპოლიტანიაში გაზეთების რიცხვი 12-დე გაიზარდა, თუმცა ასეთი პროგრესი არ შეიმჩნეოდა სხვაგან, კერძოდ კირენაიკაში, სადაც დიდი გავლენით სარგებლობდნენ კონსერვატორი სანუსიტები.

„ახალგაზრდა თურქების“ გამარჯვებას ლიბიელი განმანათლებლები, მათ შორის სულაიმან ალ-ბარუნი და ბაშირ სა'ადავი კმაყოფილებით შეხედნენ და „ერთიანობა და პროგრესი“ პარტიის წევრებიც გახდნენ, მაგრამ სანუსიტები სტამბოლში მომხდარი ცვლილებებით დიდ აღტაცებას არ გამოხატავდნენ. ისევე, როგორც ტრიპოლიტანიაში, კირენაიკაშიც ჩატარდა საპარლამენტო არჩევნები და ოსმალეთის ახალი პარლამენტის დეპუტატებიც გამოვლინდნენ: ტრიპოლიტანიის დეპუტატად არჩეული იქნა სულაიმან ალ-ბარუნი, რომელიც ამ მოვალეობას ასრულებდა 1908-1911 წლებში, მაშინ, როცა კირენაიკის დეპუტატი სტამბოლში არც ჩასულა (Н.И.Прошин, История Ливии в новое время, 256). „ახალგაზრდა თურქების“ შეხედულებების პროპაგანდას ეწეოდა მცირე ტირაჟად გამომავალი თურქული გაზეთი, მაგრამ თურქოფილური პოლიტიკა, რომელსაც სტამბოლის ხელისუფლება დაადგა, მიუღებელი აღმოჩნდა ლიბიელებისთვის.

XIX საუკუნის მინუსებს და XX საუკუნის დამდეგს ლიბიაში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა სანუსიტების რელიგიური და პოლიტიკური ორგანიზაცია, რომელიც ფაქტობრივად არ ემორჩილებოდა ოსმალურ ადმინისტრაციას. მეტი უსაფრთხოებისათვის ორდენის ბელადებმა რეზიდენცია გადაიტანეს ჯერ სამხრეთით ქუფრას ოაზისში, შემდეგ

დღევანდელი ჩადის ტერიტორიაზე, მაგრამ აქ მათ მისიონერულ საქმიანობას წინ აღუდგა საფრანგეთი. ევროპის დიდი სახელმწიფოს ექსპანსიის შეჩერება სანუსიტებს რა თქმა უნდა არ შეეძლოთ და იძულებული გახდნენ ისევ ოსმალეთის მფარველობის იმედით ყოფილიყვნენ. მას შემდეგ, რაც ფრანგებმა ფეხი მოიკიდეს არაბულ მალრიბსა და ცენტრალურ აფრიკაში, სანუსიტების ზავიებს ლიბიის სამხრეთით „ურწმუნოებისაგან“ აშკარა საფრთხე დაემუქრა. იმისათვის, რომ შეენარჩუნებინა თავისი უკანასკნელი ვილაიეთი ჩრდილოეთ აფრიკაში, სტამბოლმა გადაწყვიტა კოლონიზატორებთან ბრძოლისა და ისლამის დაცვის საბაბით გაეზარდა თავისი სამხედრო კონტინგენტი ტრიპოლიტანიაში და მხარი დაეჭირა სანუსიტებისათვის. 1910 წელს სულთანმა ორდენის ბელადს აჰმად ამ-შარიფს პოლკოვნიკის წოდება მიანიჭა და ხელფასიც დაუნიშნა. იმ დროს, როცა მუსლიმურ ჩრდილოეთ აფრიკაში ოსმალეთის მთავარ მეტოქედ საფრანგეთი ითვლებოდა, ლიბიისათვის ბრძოლაში ჩაება ახალი ძალა იტალიის სახით.

2. იტალიის ექსპანსია ლიბიაში და ოსმალეთ-იტალიის ომი

ევროპის სახელმწიფოების კოლონიური ექსპანსიის შედეგად არაბული ქვეყნების დიდი ნაწილი XIX საუკუნის მიწურულს ინგლისისა და საფრანგეთის კონტროლს დაექვემდებარა. შედარებით გვიან გამოვიდა ასპარეზზე იტალია, რომლის ამბიციები პირველ რიგში ტრიპოლიტანიაზე გავრცელდა, რაც გეოგრაფიული სიახლოვის გარდა, სხვა ფაქტორებითაც იყო განპირობებული. უკვე XIX საუკუნის დამდეგს ფრანცისკანელთა ორდენმა ტრიპოლიტანიაში გახსნა სკოლა ვაჟებისა და გოგონებისათვის. 1905 წლის აპრილში ბენლაზის მუთასარიფი სტამბოლს ატყობინებდა, რომ ლიბიაში იტალიელების ძირითად დასაყრდენად იქცნენ კათოლიკური ორგანიზაციები, რომლებიც ახერხებდნენ მიწების შეძენას დარნასა და ბენლაზის რაიონებში, ხსნიდნენ სკოლებს, ეკლესიებს, საავადმყოფოებს, აარსებდნენ საქველმოქმედო ორგანიზაციებს, რათა ლიბიელების წინააღმდეგ მოეპოვებინათ. აქტიური კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობით იტალიელები ცდილობდნენ ნიადაგი მოემზადებინათ ეკონომიკური და პოლიტიკური ექსპანსიისთვის, მაგრამ ადგილობრივი მოსახლეობა მაინც განზე იდგა კათოლიკური მისიებისგან და უკიდურეს შემთხვევაში მხოლოდ სამედიცინო ამბულატორიებით სარგებლობდა (К.Э.Кирова. Италиянская экспансия в Восточном Средиземноморье, 75-76). მალე, რელიგიურ-საგანმანათლებლო საქმიანობას მოჰყვა სხვადასხვა წერილი და საშუალო სიმძლავრის სანარმოს და გავლენიანი „ბანკო დი რომას“ დაარსება. დიპლომატიური გარიგების გზით იტალიამ მიიღო ტრიპოლიტანიაში მოქმედების თავისუფლება ევროპის თითქმის ყველა სახელმწიფოსგან, მაგრამ ძნელი დასაძლევია აღმოჩნდა ლიბიელი ხალხისა და სანუსიტების წინააღმდეგობა, რომ არაფერი ვთქვათ ოსმალეთზე, რომელიც არ აპირებდა უარის თქმას თავის აფრიკულ ვილაიეთზე. სამხედრო ექსპანსიის წინ იტალიის ხელისუფლება ცდილობდა სანუსიტების გავლენის შესუსტებას, რისთვისაც ავრცელებდა ხმებს ორთოდოქსულ ისლამთან ამ სუფიურ ორდენის თეორიისა და პრაქტიკის შეუთავსებლობის შესახებ.

სტამბოლში კარგად იცოდნენ, რომ იტალიის დაზევრვა სანუსიტებს აქეზებდა ოსმალეთის წინააღმდეგ, შპირდებოდა მას მატერიალურ დახმარებას და ამავე დროს ცდილობდა ტომები აეშეშებინა გავლენიანი ორდენის წინააღმდეგ. ასეთ ვითარებაში, სპასახო ზომების მისაღებად 1910 წელს ტრიპოლიტანიის ვალიდ დაინიშნა იბრაჰიმ ფაშა, რომელმაც თავი გამოიჩინა იმით, რომ კონტროლი დაანესა „ბანკო დი რომას“ საქმიანობაზე, მიიღო ზომები ჯაშუშობის აღსაკვეთად და მოსალოდნელი ინტერვენციის მოსაგერიებლად დაიწყო რეგულარული არმიის დამხმარე სამხედრო რაზმების ჩამოყალიბება (Н.И.Прошин, История Ливии. Конец XIX в. – 1960 г., 72-73). ამ ლონისძიებებს მოჰყვა იტალიის მთავრობის გაღიზიანება უსაფრთხოებაზე, რომ ოსმალეთის ხელისუფლება ლიბიაში არ იცავდა იტალიელებს უსაფრთხოებას და მისი მოქმედება აფერხებდა ქვეყნის პროგრესულ განვითარებას. 1908 წლის გაზაფხულზე იტალიის მთავრობამ სულთანს მოსთხოვა „ბანკო დი რომას“ ინტერესების დაცვა, ლიბიის სანაპიროსთან მისი გემების თავისუფლად გადაადგილებისა და მიწების ყიდვის უფლების დაკანონება. სტამბოლი იძულებული გახდა მიეღო ეს ულტიმატუმი, მაგრამ დაძაბულობა დაპირისპირებულ მხარეებს შორის არ შენელებულა. ლიბიელების უკმაყოფი-

ლება იტალიელების საქმიანობით დღითიდღე ძლიერდებოდა, რაშიც რომი ისევ სტამბოლს ადანაშაულებდა (К.З.Кирова, *Итальянская экспансия ...*, 83-84). დაზვერვისგან მიღებული ინფორმაციით იტალიის მთავრობამ იცოდა, რომ ლიბიის ტერიტორიაზე განლაგებული არმდენიმე ათასი თურქი ჯარისკაცი არ წარმოადგენდა სერიოზულ ძალას და ამიტომ ღია ინტერვენციისათვის მოსახერხებელ დროს ელოდა. ასეთ დროდ მიჩნეულ იქნა 1911 წლის სექტემბერი, როცა ევროპის სახელმწიფოების ყურადღების ცენტრში მოექცა კრიზისი მაროკოში. იტალიამ ახალი ულტიმატუმი წაუყენა ოსმალეთის მთავრობას და მოსთხოვა დაეტოვებინა ტრიპოლიტანია-კირენაია, რაზედაც უარი მიიღო. ამის შემდეგ, 1911 წლის 29 სექტემბერს იტალიამ ომი გამოუცხადა ოსმალეთს. ტრიპოლის ნავსადგური ჩაეკეტა იტალიის ფლოტმა, ხოლო ინგლისმა უფლება არ მისცა ოსმალეთს ეგვიპტის გავლით გადაესროლა არმიის ნაწილები ლიბიაში. კარგად შეიარაღებულმა იტალიის არმიამ, რომლის პირადი შემადგენლობა 50 ათასს აღწევდა, ოქტომბერში დაიკავა ტრიპოლი, დარნა, ბენლაზი და ხიმსი, რის შემდეგაც იტალიის მთავრობამ გამოაცხადა ტრიპოლიტანიის ვილაიეთის ანექსიის შესახებ. აქედან მოკიდებული, ტრიპოლიტანიის, კირენაიკის და ფეცცანის ალსანმშნავად ძველი ბერძნულ-რომაული ტრადიციის მიხედვით გამოიყენება სახელწოდება ლიბია (*Libye, Libya*, არაბ. *ლიბია*).

მიუხედავად იმისა, რომ იტალიელებმა ადვილად დაიკავეს ლიბიის საზღვაო ქალაქები, არაბული ტომების თავგანწირული წინააღმდეგობის გამო ქვეყნის სრული დამორჩილება ვერ მოახერხეს. 1911 წლის მინურულს ლიბიაში ჩავიდა თურქი ოფიცრების ჯგუფი, რომელსაც სურდა ორგანიზებული ხასიათი მიეცა ლიბიელების ბრძოლისათვის. ამ ჯგუფში შევიდნენ ენეერ ბეი (შემდეგში ენეერ ფაშა, ოსმალეთის სამხედრო მინისტრი), მისი ძმა ნური, ეგვიპტელი „აზიზ ალ-მისრი, მუსტაფა ქემალი (ათათურქი), ნური ას-საიდი და ჯა'ფარ ალ-ასქარი (ერაყის მომავალი პრემიერი-მინისტრები). მათ შეუერთდნენ ლიბიელები – სულაიმან ალ-ბარუნი და სანუსიტების ბელადი აჰმად აშ-შარიფი. ამგვარად, შეიქმნა საიდუმლო პანისლამისტური ალიანსი, რომლის მთავარი მიზანი იყო იტალიის აგრესიის შეჩერება და ლიბიის ჩართვა ოსმალურ არეალში. ენეერ ბეი, რომელიც დარნაში იმყოფებოდა, აჰმად აშ-შარიფისგან დაუიხიბით მოითხოვდა ჯიპადის გამოცხადებას და პპირდებოდა მას ოსმალეთის დახმარებას, მაგრამ 1912 წლამდე საღვთო ომი ვერ დაიწყო. მართალია, 1812 წლის 18 ოქტომბერს ე. წ. ლოზანის ხელშეკრულებით ოსმალეთი დაუზავდა იტალიას და აიღო ვალდებულება გაეყვანა ლიბიიდან თავისი ადმინისტრაცია და შეიარაღებული რაზმები, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა ერთი მხარის მიერ მეორე მხარის უფლებების უპირობო აღიარებას: ფაქტობრივ კოლონიური რეჟიმის პირობებში, ლიბიაში უნდა დამყარებულიყო კონდომინიუმი (*Аршаруни Н.А., Иностранцы в Ливии (1911-1967 гг.)*. 15-16).

1912 წლის 19 ოქტომბერს საფრანგეთმა, ავსტრია-უნგრეთმა, ინგლისმა და გერმანიამ ოფიციალურად დაადასტურეს იტალიის უფლება ტრიპოლიტანიასა და კირენაიკაზე, მაგრამ ლიბიის ტომების დამოკიდებულება ლოზანის ხელშეკრულებისადმი უკიდურესად უარყოფითი იყო. ტრიპოლის სამხრეთ-დასავლეთით, ჯაბალ ნაფუსას რაიონში სულაიმან ალ-ბარუნის მეთაურობით დაიწყო აჯანყება, რომელსაც რამდენიმე ათასი ლიბიელი შეუერთდა. ალ-ბარუნიმ შექმნა თვისი ადმინისტრაცია და ჯიპადი გამოაცხადა იტალიელების წინააღმდეგ, მაგრამ 1913 წლის მარტში სასტიკი მარცხი განიცადა. აჯანყების მეთაურებმა ალ-ბარუნი და ალ-ბუსაირი თუნისის შეაფარეს თავი, შემდეგ კი სტამბოლს გაემგზავრნენ. 1914 წლის თებერვალ-მარტში საბჰას და მურზუკის ალბებით იტალიელებმა დაამთავრეს ფეცცანის კამპანია და ფაქტობრივად, ქვეყნის დასავლეთი ნაწილი მონეციტეს კირენაიკას.

ლოზანის შეთანხმების შემდეგ ლიბიის აღმოსავლეთით – კირენაიკაში მდგომარეობა არსებითად არ შეცვლილა, ვინაიდან, ოსმალეთი არ ჩქარობდა აქედან თავისი სამხედროების გაყვანას. რაც შეეხება აჰმად აშ-შარიფს, იგი თავიდანვე არ ეთანხმებოდა ლოზანის გარიგებას, მაგრამ არც იმ თვითმმართველობით იყო კმაყოფილი, რომელიც სტამბოლისგან მიიღო. სანუსიტების ბელადს მიაჩნდა, რომ სწორედ მას ეკისრებოდა პასუხისმგებლობა მთელ ლიბიაზე „ალლაჰისა და ადამიანების წინაშე“ (*Н.И.Прохин, История Ливии (колlec XIX в.-1969 г.)*, 100). 1913 წლის გაზაფხულზე იტალიელებმა სცადეს კონტროლი დაენესებინათ ჩრდილოეთ კირენაიკაზე და დარნამდე მივიდნენ, მაგ-

რამ სიდი ალ-ქარბასთან დამარცხდნენ. ლიბიელებისა და თურქების რაზმებმა დიდი ზარალი მიაყენეს მონინამდევეს, ხელი იგდეს სხვადასხვა იარაღი და აღჭურვილობა. გამარჯვებულები თვლიდნენ, რომ მათ წარმატებას ხელი შეუწყო „ბარაქი“, რომელიც მათზე გადავიდა ბრძოლის ველზე გამოჩენილი აჰმად ამ-შარიფისგან. მას შემდეგ, რაც თურქების ევაკუაცია კირენაიკიდან დაგვიანებით, მაგრამ მაინც განხორციელდა, სანუსიტების ბრძოლა იტალიელებთან პარტიზანულ ომში გადაიზარდა.

პირველი მსოფლიო ომის წინ და ომის დროს როგორც ოსმალები, ასევე ინგლისელები, დაჟინებით ცდილობდნენ სანუსიტების გავლენიანი ბელადის აჰმად ამ-შარიფის გადაბირებას. ბრიტანეთის მაღალი მოხელეები ეგვიპტის სულთან ჰუსაინ ქამილის შუამავლობით, ურჩევდნენ აჰმად ამ-შარიფს ნეიტრალიტეტი დაეცვა, რის სანაცვლოდ ჰპირდებოდნენ დახმარებას იტალიელებთან კონფლიქტის მშვიდობიანად მოსაგვარებლად. კიდევ უფრო აქტიურობდა გერმანია-ოსმალეთის მხარე: აჰმად ამ-შარიფი გამოცხადდა სულთან-ხალიფას, მეშვედ V-ის მოადგილედ (წარმომადგენლად) ჩრდილოეთ აფრიკაში და იმპერიის პირველ მინისტრად, ხოლო 1915 წელს კირენაიკაში ჩავიდა მაღალი რანგის თურქი მოხელე ნური ბეი გერმანიის გენშტაბის წარმომადგენლებთან და თურქ ოფიცრებთან ერთად. „საპატიო სტუმრებმა“ სულთნის სახელით მოუწოდეს აჰმად ამ-შარიფს დაუყოვნებლივ დაენყო ჯიჰადი ეგვიპტის ტერიტორიაზე განლაგებული ბრიტანეთის არმიის წინააღმდეგ, რისთვისაც სამხედრო და მატერიალური დახმარება შესთავაზეს. საღად მოაზროვნე ლიბიელების ნაწილს, რომელთა შორის იყო აჰმად ამ-შარიფის ბიძაშვილი იდრის ას-სანუსი, მიაჩნდა, რომ უფრო მნიშვნელოვანი იყო ქვეყნის გათავისუფლება იტალიის ოკუპაციისგან და არა უპერსპექტივო ომი ეგვიპტის ტერიტორიაზე (Н.И. Прошин, История Ливии (конец XIX в. – 1969 г.), 106-107).

იტალიის ჩაბმამ პირველ მსოფლიო ომში გავლენა მოახდინა ტრიპოლიტანიაში არსებულ ვითარებაზე: ადამიანური და მატერიალური რესურსების ნაკლებობამ შეასუსტა იტალიელების ისედაც არამყარ პოზიციები და ხელი შეუწყო ტომების ფართო მოძრაობას ოკუპანტების წინააღმდეგ. აჯანყებულებმა რამაღან ას-სუვაიჰილის (1879-1920) მეთაურობით კამდენიმე მძიმე დარტყმა მიაყენეს ოკუპანტებს და უკვე 1915 წლის ზაფხულში 25 კილომეტრის მანძილზე მიუახლოვდნენ ქალაქ ტრიპოლის. იტალიელებს 40 ათასიანი არმია ძლივს ინარჩუნებდა ტრიპოლიტანიის ვიწრო საზღვაო სანაპირო ზოლს. რამაღან ას-სუვაიჰილიმ ისარგებლა მიღწეული წარმატებით და ჩამოაყალიბა თავისი მთავრობა, რომელიც იმყოფებოდა ტრიპოლისა და ალ-ხიმსის ალ-მოსავლეთით მისურათში. იტალიელებთან ბრძოლაში მონაწილეობდნენ სანუსიტებიც და ამგვარად, შესაძლებელი გახდა ერთიანი ფორმის შექმნა, მაგრამ ას-სუვაიჰილის მომხრეები, რომლებიც ორთოდოქსულ ისლამს აღიარებდნენ, არ იზიარებდნენ სანუსიტების იდეოლოგიას და მოითხოვდნენ მათი რაზმების მეთაურის საფი ად-დინის წასვლას ტრიპოლიტანიიდან. ამგვარად, განმათავისუფლებელ მოძრაობაში მოხდა განხეთქილება, რაც პირველ რიგში ხელს აძლევდა იტალიელებს (Lisa Anderson, The Development of Nationalist Sentiment in Libya, 1908-1922, 234).

იტალიის მონაწილეობამ მსოფლიო ომში ანტანტის მხარეზე და პროოსმალური ძალების გააქტიურებამ კირენაიკაში აიძულა აჰმად ამ-შარიფი დაენყო ჯიჰადი ბრიტანეთის წინააღმდეგ, მაგრამ მისი რაზმების მოქმედება ეგვიპტის საზღვარზე წარუმატებელი გამოდგა. უფრო მეტიც, აღმოსავლეთიდან საპასუხო თავდასხმის საფრთხის გამო სანუსიტების ბელადმა და მისმა საარაღმა მუჰამმადმა 4 ათასიანი რაზმის თანხლებით დატოვეს ჯალაბუბი და სირთის რაიონში დაბრუნდნენ.

პირველი მსოფლიო ომის დროს ლიბიის პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოჩნდა აჰმად ამ-შარიფის ახალგაზრდა ბიძაშვილი იდრის ას-სანუსი (მომავალი მეფე), რომელიც ნამყოფი იყო ჰიჯაზში, ეგვიპტეში და სარგებლობდა ინგლისელების მხარდაჭერით. ამ „პრობრიტანული“ ორიენტაციის სანუსიტს თურქებმა დაუპირისპირეს სულაიმან ალ-ბარუნი, რომელიც ტრიპოლიტანიის ვალის თანამდებობაზე დანიშნის შემდეგ სტამბოლიდან ჩავიდა მისურათში და ლიბიელებს ჯიჰადისაკენ მოუწვია. ოსმალეთის წარუმატებლობამ სუეცის ფრონტზე და ბოლოს კაპიტულაციაში, ლიბიელ თურქოფილებსაც ნიადაგი გამოაცალა. 1918 წელს აჰმად ამ-შარიფი სტამბოლს გაემგზავრა და სამშობლოში აღარ დაბრუნებულა. ომის დამთავრების შემდეგ ტრიპოლიტანია ისევ იტალიელების ხელში დარჩა, ხოლო კირენაიკა სანუსიტების, კერძოდ, იდრის ას-სანუსის კონტროლს დაექვემდებარა. იტალიელებთან მოლაპარაკების გზით და ინგლისელების

მხარდჭერით ორდენის ახალმა ბელადმა შეძლო კირენაიკის შემომტკიცება და იქ მშვიდობის დამყარება. სხვა მდგომარეობა იყო ტრიპოლიტანიაში, სადაც გაიშალა ფართო განმათავისუფლებელი მოძრაობა იტალიის საოკუპაციო რეჟიმის წინააღმდეგ. 1918 წლის ნოემბერში მისურათში ტომების წარმომადგენლებმა გამოაცხადეს, რომ შეიქმნა ტრიპოლიტანიის რესპუბლიკა (ჯუმჰურიფა ტარაბუსლიფა) დედაქალაქით ლარიანში (ტრიპოლის სამხრეთით). ახლად წარმოქმნილი სახელმწიფოს აღმასრულებელ კომიტეტში შევიდნენ სულაიმან ალ-ბარუნი, რამადან ას-სუვაიშილი, აჰმად ალ-მარიდი და აბდ ან-ნაბი ბალჰარი. 1919 წლის გაზაფხულზე იტალიელებთან მოლაპარაკებისა და შეთანხმების შემდეგ მიღებულ იქნა კონსტიტუცია, მაგრამ ყველაფერი ხდებოდა საოკუპაციო რეჟიმთან თანამშრომლობის პირობებში, და ბუნებრივია, დროებით ხასიათს ატარებდა. ანტიკოლონიური მოძრაობის გამარჯვებისთვის, და ეს კარგად ესმოდათ ტრიპოლიტანიის ბელადებს, აუცილებელი იყო გაერთიანება სანუსიტების კირენაიკასთან. 1922 წლის ოქტომბერში იდრის ას-სანუსი დათანხმდა შეესრულებინა ერთიანი ლიბიის მეთაურის მოვალეობა, მაგრამ ეს გადაწყვეტილება დაემთხვა იტალიაში მუსოლინის მოსვლას ხელისუფლების სათავეში და ახალ ექსპანსიას ლიბიაში. 1922 წლის დეკემბერში იდრის ას-სანუსი იძულებული გახდა ეგვიპტისათვის შეეფარებინა თავი. განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი ბელადი ას-სუვაიშილი დაიღუპა, ხოლო ალ-ბარუნიმ 1921 წელს დატოვა ქვეყანა და საბოლოოდ მასკატში დასახლდა, სადაც მალალი თანამდებობა ეკავა (გარდ. 1840 წ. ბომბეიში).

მუსოლინის რეჟიმის მიერ ლიბიაში გაგზავნილი დიდი სამხედრო ექსპედიციის წინააღმდეგ ბრძოლის ცენტრი გახდა კირენაიკა, სადაც ბედუინთა ტომებმა თავგანწირული წინააღმდეგობა გაუწიეს ოკუპანტებს. აჯანყებას მეთაურობდა გამოცდილი სარდალი და კარგი ორგანიზატორი ზემარ ალ-მუხტარი, რომელიც სანუსიტების რწმუნებულის უფლებებითაც სარგებლობდა. კარგად შეიარაღებულმა იტალიელებმა საბოლოოდ მაინც შეძლეს ტომების დამარცხება, ტყვედ ჩაიგდეს მათი ქარიზმატული ბელადი და 1931 წლის 17 სექტემბერს საჯაროდ ჩამოახრჩვეს. დიდი ზარალის ფასად 1935 წელს იტალიელებმა დაამთავრეს სამხედრო კამპანია. ქვეყნის დამოუკიდებლობის საკითხი ხანგრძლივად გადაიდო და საბოლოოდ გადაწყდა მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის მიერ 1951 წელს მიღებული სპეციალური დადგენილების საფუძველზე.

ს ა ნ უ ს ი ტ ე ბ ი ლ ი ბ ი ა შ ი

1. მუჰამმად ბ. 'ალი ას-სანუსი1843-1859
2. მუჰამმად ბ. მაჰდი ბ. საფიდი მუჰამმად ას-სანუსი1859-1902
3. აჰმად აშ-შარბი ას-სანუსი1902-1918 (გადაღვა, გარდ. 1933 წ. მედინაში)
4. მუჰამმად იდრის ალ-მაჰდი ას-სანუსი1918-1969, 1922 წლიდან ამირი, 1951 წლიდან მეფე იდრის I. 1969 წ. სახელმწიფო გადატრიალების შემდეგ ცხოვრობდა საზღვარგარეთ. იდრის I გარდაიცვალა კაიროში 1983 წელს 94 წლის ასაკში. დაკრძალულია მედინაში.

მ ა რ ო კ ო

1. მაროკო კოლონიური რეჟიმის დამყარებამდე

არაბული მალრიბის ერთადერთი ქვეყანა, რომელიც ოსმალეთის იმპერიის გარეთ დარჩა, იყო მაროკო (არაბ. „ალ-მალრიბ ალ-აკსა“ – „შორეული მალრიბი“). XIX საუკუნემდე აქ თითქმის უცვლელად შემორჩა საუკუნეების მანძილზე არსებული გვაროვნულ-ტომობრივი ურთიერთობანი. განსაკუთრებით ეს ეხება ქვეყნის მთიანეთს, სადაც მოსახლეობის 1/3 ცხოვრობდა. მაროკოელების ერთი ნაწილი მისდევდა სოფლის მეურნეობას, ხოლო მეორე მესაქონლეობას. დასამუშავებლად ვარგისი მიწების უმალესი მფლობელი იყო სულთანი, რომელიც განკარგავდა სახელმწიფო მიწებს (არაღი ალ-მახზან), დანარჩენი კი შეადგენდა რელიგიურ ფონდს (ჰაბუსი) ან ეკუთვნოდა კერძო მესაკუთრეებს (მულქი). სამხედრო სამსახურისთვის სულთანი მინის ნაკვეთებს აძლევდა ცალკეულ ტომებს ან ფეოდალებს (კა'იდებს). შორეულ რაიონებში შემორჩა მინის თემური მფლობელობა (არაღი ალ-ჯამა'ა). მალრიბის არაბული ქვეყნებიდან მაროკო გამოირჩეოდა ბერბერების სიმრავლით. აქ ჩამოყალიბდა ბერბერების სამი ჯგუფი: 1) მასმუდა – ჩრდილოეთით, მაღალი ატლასის და რიფის მთებში (ჯაბალ არ-რჩი); 2) მომთაბარე სანჰაჯა – მაროკოს სამხრეთით და საჰარამში; 3) ზენათა – აღმოსავლეთ მაროკოში, ასევე მომთაბარეები. კოლონიალური ეპოქის წინ ბერბერები მაროკოს მთელი მოსახლეობის 85%-ს შეადგენდნენ (Н.С.Лущая, К вопросу о марокканских берберях. 165; З.А.Мейтешавилов, Берберы в общественно-политической жизни Марокко, 16-30). მეკლევართა აზრით, არაბთა ექსპანსიამდე (VIII ს. დამდეგი) მაროკოს ბერბერი ტომების ერთი ნაწილი აღიარებდა ქრისტიანობას და თითქმის ერთი საუკუნე ინარჩუნებდა მას (Edward Westermarck, Ritual and Belief in Morocco, Vol.I, 13-14).

XIX საუკუნის მაროკოს, როგორც თეოკრატიული მონარქიის სათავეში იდგა შარიფების ან „ალავიანთა დინასტიის“ სულთანი, რომლის სახელზე მორწმუნეები აღავლენდნენ ხუტბას. მისი სახელით სახელმწიფოს მართვა-გამგებლობის საკითხებს განაგებდა ვეზირი. ქალაქებში სულთანი ნიშნავდა ფაშებს ფართო უფლებამოსილებით, ხოლო პროვინციებში მისი წარმომადგენლები იყვნენ კა'იდები, რომლებსაც ეხმარებოდნენ ადგილობრივი საბჭოები (ჯამა'ა). სწორად, ცალკეული ოლქების გამგებლებად ინიშნებოდნენ ტომების შეიხები. ისინი ვალდებული იყვნენ ეთანამშრომლათ ხელისუფლებასთან და შეესრულებინათ ფისკალური მოხელის ფუნქციები. თითოეული ტომის ჯამა'ას ჰყავდა არჩევითი მეთაური მუკადდამი, რომელიც ზოგჯერ თავის უფლებებს მემკვიდრეობით გადასცემდა. XVII საუკუნიდან მოკიდებული, ზოგიერთი არაბული ტომი სულთნის, ე.ი. ხელისუფლების სამსახურში შევიდა. უფრო გვიან მათ შეუერთდნენ მორისკები და დეზერტიკი თურქები, რის შედეგადაც ჩამოყალიბდნენ რაზმები, რომელთაც „მასზანის ჯარის“ სახელით იცნობდნენ. სულთანი ითვლებოდა უმაღლეს მოსამართლედ, მაგრამ მისი სახელით სამართალწარმოებას განახორციელებდნენ ყადიები შარიათის შესაბამისად. კა'იდები და ფაშები დამოუკიდებლად წვევდნენ ყოფით ურთიერთობასთან დაკავშირებულ საკითხებს. არამუსლიმთა დიდ უმრავლესობას შეადგენდნენ ებრაელები, რომელთაც თავისი სასამართლო ჰქონდათ და მათ სექშიანობას ადგილობრივი რაბბინები წარმოართავდნენ.

ისევე, როგორც სხვა ისლამურ ქვეყნებში, მაროკოშიც არსებობდა ორი ძირითადი გადასახადი – ზაქათი და ჯიზია. ის ტომები, რომლებიც სულთნის სამხედრო სამსახურში იყვნენ, სპეციალურ გადასახადს იხდიდნენ. გარდა ამისა, ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობას ევალებოდა მრავალი ისეთი გადასახადის გადახდა, რომელიც შარიათით არ იყო გათვალისწინებული. მთისა და უდაბნოს ტომები, როგორც წესი სა-

ხელმწიფო საგადასახადო სისტემის გარეთ რჩებოდნენ და გადასახადს მხოლოდ თავის შეიხებს ან მარაბუტებს უხდიდნენ. მომთაბარე ტომები გადასახადს კრეფდნენ სოფლებიდან, რომელთაც „მფარველობას“ უწევდნენ და კონტროლირებდა ტერიტორიაზე გამავალ ქარავნებს ახდევინებდნენ ბაჟს (ხუვეა). სულთნის ყოველი ცდა ჩართო ისინი ქვეყნის ადმინისტრაციულ და ფისკალურ სისტემაში, სასტიკი წინააღმდეგობას აწყდებოდა. იმ ტერიტორიას, რომელიც სულთანს უხდიდა გადასახადს ეწოდებოდა „ბილად ალ-მახზან“ (А.Ашш, Марокко, 49).

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მაროკოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში გამოიკვეთა ევროპის სახელმწიფოების ინტერესები. მთავარი და ნაცადი იარაღი, რომელსაც ევროპელები იყენებდნენ არაბულ მალრიბში ისევე, როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, იყო კაპიტულაციური ხელშეკრულებები. პირველი ასეთი ხელშეკრულება მაროკოსა და დიდ ბრიტანეთს შორის დაიდო 1856 წელს, რის შედეგად ინგლისელმა ვაჭრებმა მიიღეს პრივილეგიები მაროკოს ტერიტორიაზე. მალე, ასეთივე უფლებები მოიპოვეს ესპანეთმა, საფრანგეთმა (1863 წ.) და ევროპის სხვა სახელმწიფოებმა, რასაც მოჰყვა ევროპელების რაოდენობის ზრდა მაროკოს ქალაქებში. სულთანი ჰასან I (1873-1894) ცდილობდა ესარგებლა ევროპელებს შორის არსებული წინააღმდეგობებით რათა შეეზღუდა კაპიტულაციური რეჟიმი, მაგრამ ამ დაპირისპირებაში უპირატესობა უცხოელების მხარეს იყო. 1880 წელს ესპანეთის ინიციატივით მადრიდში შედგა საერთაშორისო კონფერენცია, რომელშიც მონაწილეობდა 14 სახელმწიფო მაროკოს ჩათვლით. კონფერენციის გადაწყვეტილებით, კაპიტულაციების რეჟიმი არა მარტო შენარჩუნდა, არამედ დადგინდა, რომ უცხოელებს შეეძლოთ მაროკოში მიხედონ შექონათ, თუ იქნებოდა „სულთნის მთავრობის ნებართვა.“ მაროკოს ერთადერთი მიღწევა იყო ის, რომ ქვეყანაში შესვლისას უცხოელებს დაევალებათ ბაჟის გადახდა“ (Н.С.Лыцкая, Очерки новейшей истории Марокко, 23).

ხელისუფლების განმტკიცებისთვის და მოსალოდნელი საგარეო საფრთხის ასაცილებლად ფრანგი ინსტრუქტორების დახმარებით ჰასან I-მა შექმნა თანამედროვე იარაღით აღჭურვილი არმია, მაგრამ ცენტრიდანული ძალების მოძრაობის შერევა გაძნელდა. მას შემდეგ, რაც ბერბერებმა გადაჭრეს გზა ფესსა (ქაზ) და მარაქეშს (მარაჩეშუ) შორის, სულთანმა მიიღო ენერგიული ზომები, რათა მორჩილებაში მოეყვანა მებრძოლები ტომები მაროკოს ჩრდილოეთიდან საპარამდე, მაგრამ მისი გარდაცვალების შემდეგ საგარეო ფაქტორების გავლენით მდგომარეობა მაროკოში გართულდა.

2. ევროპის სახელმწიფოების ბრძოლა მაროკოსათვის

XX საუკუნის დამდეგს ევროპის სახელმწიფოების ეკონომიკური ექსპანსია მაროკოში იმდენად გაძლიერდა, რომ ქვეყნის დამოუკიდებლობის დაკარგვის საფრთხე რეალური გახდა. 1880 წელს ე.წ. „მადრიდის კონფერენციის“ მიღების შემდეგ მაროკოს საგარეო ვაჭრობაში პირველ ადგილზე გავიდა საფრანგეთი, რომელიც ამასთან ერთად, სასულთნოს მთავარი კრედიტორიც იყო. 1904 წელს სულთანმა აიღო ახალი სესხი, რის შემდეგაც მაროკოს ეკონომიკის ყველა სფეროში დომინანტური მდგომარეობა დაიკავეს ფრანგულმა კომპანიებმა, რომლებმაც თავისი ფილიალები გახსნეს ფესში, ტანჯერში (Tangier, არაბ. ტანჯა), კასაბლანკაში (Casablanca, არაბ. ად-დარ ალ-ბაჰა) და საფიში (Safi, არაბ. საჰი). მეორე სახელმწიფო, რომელიც მაროკოსადმი განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენდა იყო გერმანია, რომლის 40-მდე ფირმამ მტკიცედ მოიკიდა აქ ფეხი. მაროკოში გაიხსნა გერმანული ბანკი და გერმანულ ენაზე გაზეთიც გამოვიდა. გერმანიის კომპანიები ცდილობდნენ ხელში ჩაეგდოთ მაროკოს ბუნებრივი რესურსები და თავისი მთავრობისგან მეტ მხარდაჭერას მოითხოვდნენ. ამ მიზნით, 1902 წელს ბერლინში შეიქმნა მაროკოში გერმანიის ინტერესების მხარდამჭერი კომიტეტი.

მიუხედავად გერმანიის პოზიციების გაძლიერებისა, მაროკოსათვის ბრძოლაში მთავარ მხარედ მაინც საფრანგეთი დარჩა. 1902 წელს ფრანგებმა ალჟირის მხრიდან დაიკავეს მაროკოს სასაზღვრო ზონა და ერთი ოაზისი. ფაქტობრივად, ეს ნიშნავდა

მაროკოს ტერიტორიის ანექსიას, მაგრამ საფრანგეთი ერთხანს თავს იკავებდა ფართო ექსპანსიისგან და მაროკოსათვის ბრძოლას განაგრძობდა დიპლომატიურ სარბიელზე. იტალიელებს ფრანგები დაპირდნენ მხარდაჭერას ლიბიისათვის ბრძოლაში, ხოლო 1904 წელს მათ მიაღწიეს შეთანხმებას ინგლისთან, რომლითაც საფუძველი ჩაეყარა ანტანტის ბლოკს. ფაქტობრივად, ინგლისსა და საფრანგეთს შორის შედგა გარიგება ეგიპტისა და არაბული მალრიბის განაწილებაზე. იმავე წელს პარიზში დადებული ზელოქმურლებით საფრანგეთმა და ესპანეთმა გააუღნის სფეროებად გაყვეს მაროკო, თუმცა ოფიციალურად დეკლარირებულ იქნა სასულთნოს ერთიანობა (А.Анш, Марокко, 68, 71).

მაროკოს ხელში ჩასაგდებად ფრანგებმა მიმართეს ფინანსური ექსპანსიის ნაცად ხერხს: 1904 წელს საფრანგეთის ბანკებმა დიდი სესხი მისცეს სულთან 'აბდ ალ-აზიზს (1894-1907), ხოლო მომდევნო წელს მალრიბში ვიზიტად მყოფმა რენე ტალანდის მისიამ მას წარუდგინა რეფორმების გეგმა, რომლითაც გათვალისწინებული იყო: 1) ახალი პოლიტიკის შექმნა ფრანგი ინსტრუქტორების ხელშეწყობით; 2) მაროკოს სახელმწიფო ბანკის დაარსება და მასზე ფრანგი სპეციალისტების ზედამხედველობის დანესება; 3) საფრანგეთის კომპანიებისთვის კონცესიების გაცემა ყოველგვარი შუღლუდის გარეშე. სულთანი 'აბდ ალ-აზიზი მზად იყო მიეღო ეს გეგმა, მაგრამ მოულოდნელად მაროკოს ასპარეზზე გამოჩნდა მესამე მხარე – გერმანია.

1905 წლის 31 მარტს ტანჯერის წავსადგურში შევიდა გერმანიის ხომალდი, რომელზეც იმყოფებოდა კაიზერი ვილჰელმ II. კაიზერი გადავიდა ნაპირზე და განაცხადა, რომ იყო სულთნის მეგობარი და სურდა დაეცვა ქვეყნის სუვერენიტეტი, აგრეთვე გერმანიის ინტერესები მაროკოში. ვილჰელმ II-ის ხანმოკლე ვიზიტის შემდეგ, რომელიც ე.წ. „ტანჯერის კრიზისის“ სახელითაა ცნობილი, სულთანმა უარი თქვა ტალანდის გეგმის მიღებაზე და მოითხოვა მაროკოს საკითხის გატანა საერთაშორისო კონფერენციაზე, რაც გერმანიისთვისაც მისაღები იყო.

1906 წლის 15 იანვრიდან 7 აპრილამდე ესპანეთში, გიბრალტარის მახლობლად, ალხესირასში (Algeciras) მიმდინარეობდა საერთაშორისო კონფერენცია, რომელშიც მონაწილეობდნენ საფრანგეთი, გერმანია, ინგლისი, რუსეთი, აშშ, იტალია, ესპანეთი, ავსტრია-უნგრეთი, ბელგია, ჰოლანდია, შვედეთი, პორტუგალია და მაროკო. კონფერენციამ ფორმალურად აღიარა მაროკოს სასულთნოს დამოუკიდებლობა, მაგრამ ამავე დროს, დაადასტურა საფრანგეთის და ესპანეთის განსაკუთრებული უფლებები ამ ქვეყანაზე, რაც გერმანიის დიპლომატიის მარცხს ნარმოადგენდა. ტანჯერსა და კასაბლანკაში უნდა შექმნილიყო ესპანურ-ფრანგული ადმინისტრაცია. მაროკოს სახელმწიფო ბანკზე დანესდებოდა საერთაშორისო ზედამხედველობა, რაც რეალურად ფრანგული კაპიტალის კონტროლს ნიშნავდა (В.Б.Лущин, Новая история арабских стран, 261-262). ფორმალურად, რკინიგზა, წავსადგურები და საკომუნიკაციო საშუალებები სახელმწიფოს (მახზენის) ხელში უნდა დარჩენილიყო, მაგრამ კასაბლანკის პორტზე და რკინიგზის მშენებლობაზე ტანჯერიდან სამხრეთისაკენ, კონცესია ფრანგებმა მიიღეს. ამგვარად, ალხესირასის კონფერენციამ დეკლარაციულად გამოაცხადა მაროკოს სასულთნოს დამოუკიდებლობა, მაგრამ რეალურად ნიადაგი მოამზადა საფრანგეთის და ნაწილობრივ, ესპანეთის მიერ ქვეყნის კოლონიზაციისათვის.

ალხესირასის კონფერენციის შემდეგ საფრანგეთის პოლიტიკა მაროკოში უფრო გაბედული და მიზანდასახული გახდა. 1907 წელს მალრიბში მყოფი თანამემამულეების დაცვის საბაბით ტანჯერთან გამოჩნდა საფრანგეთის ფლოტი. იმავე წლის მარტში მარაქეში მოკლეს ფრანგი ექიმი, ხოლო კასაბლანკაში, როცა პორტის მშენებლობისას ხელყოფილ იქნა მუსლიმური სასაფლაო, შეტაკებისას დაიღუპა რამდენიმე ევროპელი. ყოველივე ამის საპასუხოდ, ფრანგებმა ფართო მასშტაბის სამხედრო მოქმედება დაიწყეს და მთელი აღმოსავლეთ მაროკო დაიკავეს. ამავე დროს, ესპანელებმა დესანტი გადასხეს მალრილას რაიონში. ევროპის სახელმწიფოების აშკარა ინტერვენციას მოჰყვა სახალხო მღელვარება და სულთან 'აბდ ალ-აზიზის დამხობა. ტახტზე ავიდა სულთნის ძმა 'აბდ ალ-ჰაფიზი (1908-1912), ხოლო 'აბდ ალ-აზიზმა ფრანგებს შეაფარა თავი. სამოქალაქო ომს, რომელიც დაიწყო გადაყენებული სულთნის და 'აბდ ალ-ჰაფიზის მომხრეების შორის დაერთო საფრანგეთ-გერმანიის ურთი-

ერთობის გამწვავება. მისი საბაბო ერთი შეხედვით უბრალო იყო, მაგრამ სინამდვილეში გამოხატავდა ორი სახელმწიფოს დაპირისპირებას ამ რეგიონში: საფრანგეთის ე.წ. „უცხოელთა ლეგიონიდან“ გაიქცა ორი გერმანელი ჯარისკაცი და თავი შეაფარა გერმანიის საკონსულოს. ფრანგულმა პოლიციამ ისინი დააპატიმრა, რამაც გამოიწვია გერმანიის პროტესტი. საქმე გადაეცა შააგის საერთაშორისო საარბიტრაჟო სასამართლოს (შეიქმნა 1899 წ.), მაგრამ უშედეგოდ. 1909 წლის თებერვალში ორი ქვეყანა კვლავ კომპრომისულ შეთანხმებამდე მივიდა: ალხესირანის ხელშეკრულებას დაემატა შენიშვნა იმის შესახებ, რომ საფრანგეთი ანგარიშს გაუწევდა გერმანიის ეკონომიკურ ინტერესებს მაროკოში იმ პირობით, რომ გერმანია შეურიგდებოდა საფრანგეთის პოლიტიკურ ამბიციებს. გაჩნდა საფრანგეთ-გერმანიის გაერთიანებული კომპანიები, რომლებიც მაროკოს ტერიტორიაზე საქმიანობდნენ. მიუხედავად ამისა, წინააღმდეგობები დარჩა, რაც განპირობებული იყო საფრანგეთის მისწრაფებით სრული ბატონობისკენ არაბულ მალრიბში. ამის დამამძლე ტურებელია ისიც, რომ სულთან „აბდ ალ-ჰაფიზს ფრანგებმა თავს მოახვიეს ახალი ვალი (100 მლ. ფრანკი) კიდევ უფრო მძიმე პირობით, ვიდრე ადრე.

1911 წელს მაროკოში დაიწყო ტომების აჯანყება, რაც კარგად გამოიყენა საფრანგეთმა. სულთნის დაცვის საბაბით ფრანგებმა ჯარი გაგზავნეს ფესში, ხლო ესპანელებმა დაიკავეს დარაში (ალ-არაში) და კასრ ან-სალდონი. მაროკოში განვითარებული მოვლენებში, უკვე დამკვიდრებული ტრადიციით ჩაერთო გერმანია და 1911 წლის ივლისში მისი სამხედრო გემი „ჰანტერა“ შევიდა ალადირის (ალადირ) ნავსადგურში, რაც ახალი საერთაშორისო კონფლიქტის ან ე.წ. „ალადირის კრიზისის“ მიზეზი გახდა. ამჯერად, ინგლისის პოზიცია საფრანგეთის სასარგებლოდ შეიცვალა, რამაც ძირითადად განაპირობა გერმანიის რიგითი პოლიტიკური მარცხი. კონგოს ტერიტორიის უმნიშვნელო ნაწილის სანაცვლოდ, გერმანიამ აღიარა საფრანგეთის უფლებები მაროკოზე. ამგვარად, 1911 წლის 4 ნოემბრის ბერლინის შეთანხმებით დამთავრდა ის დიპლომატიური გზა, რომელიც საფრანგეთმა გაიარა მაროკოზე სრული პროტექტორატის დაწესებამდე (A. Аям, Марокко, 76).

1912 წლის 30 მარტს სულთანი „აბდ ალ-ჰაფიზი იძულებული გახდა ფესში ხელი შეეწყო კონვენციას, რომლითაც მაროკოზე გაეროცვლა საფრანგეთის პროტექტორატის. მისი ასეთი გადაწყვეტილება განაპირობა ქვეყნის მძიმე ფინანსურმა მდგომარეობამ, რაც პირდაპირ იყო დაკავშირებული საფრანგეთისგან აღებულ სესხთან. პროტექტორატის აღიარებით სულთანმა შეინარჩუნა ტახტი და ხელისუფლების ფორმალური ატრიბუტები, მაგრამ ქვეყნის რეალური ბატონ-პატრონი გახდა საფრანგეთის გენერალური რეზიდენტი (Résident general du protectorat français). ეს თანამდებობა 1912-1925 წლებში ეკავა გამოცდილ კოლონიურ მოხელეს, გენერალ (1921 წლიდან მარშალ) ლიოტეს (Hubert Lyautey, 1854-1934), რომელიც „საფრანგეთის მაროკოს“ შემქმნელად ითვლება. მას შემდეგ, რაც 1912 წლის შემოდგომაზე ფრანგებმა დაიკავეს ქალაქი მარაქეში ქვეყნის ოკუპაცია დამთავრდა, თუმცა მაროკოელების შეიარაღებული რაზმების წინააღმდეგობა სხვადასხვა რაიონში კიდევ 20 წელი გაგრძელდა. გენერალმა ლიოტემ მაროკო დაჰყო ხუთ სამხედრო ოლქად და ქვეყნის ათვისების მიზნით სასტიკი ბრძოლა დაიწყო ტომებთან. სულთნის ცდა გადაერჩინა თავისი სამეფო სრული კოლონიზაციისაგან მარცხით დამთავრდა: 1912 წლის 7 სექტემბერს ფრანგებმა აიძულეს იგი გადამდგარიყო თავისი ძმის იუსუფის (1912-1927) სასარგებლოდ. ახალი სულთანი, როგორც მოსალოდნელი იყო, უცხოელების ბრმა იარაღი გახდა.

1912 წლის ფესის კონვენციით შედგა საფრანგეთ-ესპანეთის გარიგება, რაც ნიშნავდა ესპანეთის განსაკუთრებული უფლებების აღიარებას არაბული მალრიბის იმ რეგიონში, რომელიც მაროკოს ჩრდილო-დასავლეთს მოიცავს. ფორმალურად, მაროკოს სულთანს დარჩა უფლება აქ თავისი მოხელე (ხალმფა) დაენიშნა რეზიდენციით თეტუანში (თიტვან), მაგრამ ფაქტობრივად, იგი ესპანეთის უმაღლეს კომისარს დაექვემდებარა. ამგვარად, ჩრდილოეთ მაროკოში ჩამოყალიბდა ე.წ. „ესპანეთის მაროკოს პროტექტორატი“ („Proteclorato español de Marruecos“), რომელიც ხუთი ადმინისტრაციული ერთეულისგან შედგებოდა ცენტრით თეტუანში. გარდა ამისა, ესპანეთის ხელში დარჩა ქ. იფნი (ატლანტის ოკეანის სანაპიროზე), დასავლეთ საპარა და კა-

ნარის კუნძულები. პროტექტორატის რეჟიმი არ გავრცელდა გიბრალტარის პირდაპირ მდებარე სეუტასა (Ceuta, არაბ. საბთა) და რიფის რაიონის (ჯაბალ არ-რიფ) ნავსადგურ მაღილაზე, რომელიც ესპანეთს ეკუთვნოდა უკვე XVI საუკუნეში. ჩრდილოეთ მაროკოს ქალაქი ტანჯერს ადმინისტრაციულად გამოეყო როგორც სასულთნოს, ასევე „ესპანურ მაროკოს“ („ალ-მალრიბ ალ-ისბანნი“) და 1923 წელს გამოცხადდა ზონად, რომელსაც მართავდა საერთაშორისო საკონტროლო კომიტეტი. ასეთი სტატუსი ტანჯერს ჰქონდა 1956 წლამდე, ვიდრე ის შეუერთდებოდა მაროკოს სასულთნოს.

საფრანგეთ-ესპანეთის კოლონიალური პოლიტიკა იწვევდა მოსახლეობის უკმაყოფილებას, რის გამოყენებას ცდილობდნენ გერმანელები და განმათავისუფლებელი მოძრაობის მეთაურებს თავის დახმარებას ჰპირდებოდნენ, მაგრამ მაროკოელებისთვის ერთნაირად მიუღებელი იყო ევროპის სახელმწიფოების დამკვიდრება მალრიბში. კარგად შეიარაღებული ევროპელების სამხედრო უპირატესობა და ერთიანი სახალხო-განმათავისუფლებელი ფრონტის შექმნასთან დაკავშირებული პრობლემები აქარწყლებდნენ აჯანყებულთა ცალკეულ წარმატებებს, საშუალებას აძლევდნენ კოლონიატორებს განემტკიცებინათ მოპოვებული პოზიციები და გაეფართოვებინათ კიდეც თავისი გავლენა ქვეყნის სამხრეთით (В.Б.Лущий, Новая история арабских стран, 52-56). 1920 წელს ჩრდილო-დასავლეთ აფრიკის ნაწილი, რომელიც დღეს მავრიტანიის სახელითაა ცნობილი, გამოცხადდა საფრანგეთის კოლონიად და შეუერთდა მის დასავლეთ აფრიკის სამფლობელოს. მიუხედავად მიღწეული წარმატებისა, ევროპის სახელმწიფოების დამკვიდრება მალრიბში არ იყო საბოლოო, რაც დაადასტურა ჩრდილოეთ მაროკოში დაწყებულმა განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ.

3. პროტექტორატის კრიზისი და რიფის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს წარმოქმნა

საფრანგეთ-ესპანეთის შეთანხმების საფუძველზე XX საუკუნის დამდეგს მაროკო ფაქტობრივად სამ ნაწილად დაიყო: ქვეყნის დიდი ნაწილი გადავიდა საფრანგეთის ხელში, მცირე ნაწილი ერგო ესპანეთს, ხოლო მესამე – ტანჯერი, საერთაშორისო ზონად გამოცხადდა. ტანჯერთან დაკავშირებით, გადაწყვეტილება მიღებულ იქნა ბრიტანეთის მოთხოვნით, რადგანაც მას არ სურდა, რომ გიბრალტარის სამხრეთით შექმნილიყო მისი მეტოქე რომელიმე სახელმწიფოს სამხედრო ბაზა (Р.М.Аваков, Марокко от протектората к независимости, 8).

საფრანგეთის პროტექტორატის ქვეშ ყოფი მაროკო გენერალ ლიოტეს სიტყვებით, იყო „ქვეყანა, რომელიც ინარჩუნებდა არსებულ ინსტიტუტებს, თავის მთავრობას და თვითმმართველობას ევროპის სახელმწიფოს მეთვალყურეობით“ (Н.С.Лущкая, Очерки новейшей истории Марокко, 57). ასეთი სახის პროტექტორატს ერთი შეხედვით, საფრთხე არ უნდა შეექმნა მაროკოს სახელმწიფოებრიობისათვის, მაგრამ ფაქტობრივად, სულთანმა მთლიანად დაკარგა მართვის სადავეები და იგი გენერალურ რეზიდენტს დაუთმო. ძველი ცენტრალური ხელისუფლება დარჩა სულთნის სასახლეში (დარ ალ-მახზან), მაგრამ ქვეყანას მართავდა პროტექტორატის ადმინისტრაცია. გენერალური რეზიდენტის განკარგულებაში იყო არმია, რომელიც 1913 წელს 70 ათას ჯარისკაცს ითვლიდა.

საფრანგეთის კოლონური რეჟიმის განმტკიცებას ემსახურებოდა ორი სპეციალური – შინაგან საქმეთა და საზოგადოებრივი უშიშროების სამსახური. პროვინციული მმართველობა ფორმალურად სულთნის ხელისუფლების კომპეტენციაში დარჩა: მას ემორჩილებოდნენ კა'იდები და მუკადდამები, ხოლო ქალაქებში სახელმწიფო მოხელეები. 1917 წელს დიდ ქალაქებში შეიქმნა მუნიციპალური სამსახური. პროვინციული ადმინისტრაციის და ცენტრალური ხელისუფლების საქმიანობას ზედამხედველობას უწევდნენ ფრანგი სახელმწიფო კონტროლირები. რაც შეეხება ესპანეთის გავლენის ზონას, მას განაგებდა ესპანელი უმაღლესი კომისარი, რომლის ადმინისტრაცია ფრანგულ მოდელს იმეორებდა, მაგრამ მაინც არ იყო ეფექტური.

ისევე, როგორც ალჟირსა და თუნისში, ფრანგული კოლონური ადმინისტრაცია განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა მინათმფლობელობის არსებული სისტემის

გადახალისებას ახალი რეჟიმის ინტერესების შესაბამისად. 1916 წელს შეიქმნა კოლონიზაციის კომიტეტი, რომელიც დაკავებული იყო კოლონისტებისთვის მიწების გადაცემა-განაწილებით, რაც მიმდინარეობდა ყოფილი სახელმწიფო მიწების ხარკზე. გაჩნდა ევროპული ტიპის ფერმები, რომლებიც ტრადიციული მარცვლეული კულტურის გარდა ამენებდნენ ციტრუსებს, ვენახს, ზეთისხილს და ბოსტნულს, რომელსაც მომხმარებელი ჰყავდა არა მარტო მაროკოში, არამედ მის გარეთაც. კოლონისტები თვითონ ამუშავებდნენ მიწას, ან იჯარით აძლევდნენ ადგილობრივ ფელაჰებს. ძალიან დარჩა სოფლის მეურნეობის ნაწარმზე დანესტებული გადასახადი. მსხვილი ფერმებისათვის და ბუნებრივი რესურსების ექსპლუატაციისათვის მნიშვნელოვანი თანხები გამოყვეს საფრანგეთის ბანკებმა, რაც ხელს უწყობდა ფეოდალური ინსტიტუტების ნგრევას და წარმოების თანამედროვე ნორმების დანერგვას სოფლად. ქვეყნის ევროპიზაცია კოლონიზატორებმა დაიწყეს ფართო მასშტაბის მშენებლობით, გაჩნდა ფაბრიკა-ქარხნები, ელექტროსადგურები, საავადმყოფოები, ფოსტა-ტელეგრაფი, რკინიგზა, ჩატარდა საირიგაციო სამუშაოები, მაგრამ ყველაფერი ეს პირველ რიგში უცხოელებს ემსახურებოდა. მაროკოში დამკვიდრებული ფრანგები ოთხჯერ ნაკლებ გადასახადს იხდიდნენ, ვიდრე მათი თანამემამულეები მეტროპოლიაში (Б.Мягковскій, Марокко — красная земля, 42-43).

საფრანგეთის და ესპანეთის ექსპანსია მალრიბის ქვეყნებში ყოველთვის ხდებოდა მოსახლეობის წინააღმდეგობას და მაროკო ამ შემთხვევაში არ ყოფილა გამონაკლისი. პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ ევროპის სახელმწიფოებმა გადაწყვიტეს საბოლოოდ გადაეჭრათ მაროკოს საითხი და კონტროლი დაენესებინათ ქვეყნის ომ რაიონებზე, სადაც ადგილობრივი ტომები დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდნენ. ასეთი იყო რიფის მთიანეთი ჩრდილოეთ მაროკოში, რომელზეც ფესის შეთანხმებით ესპანეთის პროტექტორატი უნდა გაერცლებულიყო. რიფის ტომების ბრძოლას უცხოელების ბატონობის წინააღმდეგ სათავეში ჩაუდგა კა'იდი 'აბდ ალ-ქარიმი, ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ დაწყებული საქმე განაგრძო მისმა შვილმა მუჰამადმა (მუჰამადმა 'აბდ ალ-ქარიმ ალ-ხატტამი, 1882/83-1963), რომელიც ისტორიაში შევიდა 'აბდ ალ-ქარიმის სახელით.

'აბდ ალ-ქარიმმა რელიგიური განათლება მიიღო მშობლიურ აჯდირში და თეტუანში, შემდეგ სწავლობდა ფესში. იგი კარგად დაეუფლა არაბულ და ესპანურ ენებს, რამაც საშუალება მისცა თავის ძმასთან ერთად საიწიწრო საქმეს გაეცნობოდა ესპანეთში — მალაგასა და მადრიდში. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ 'აბდ ალ-ქარიმი, როგორც ჟურნალისტი თანამშრომლობდა გაზეთთან „Telegrama del Rif“ (1906-1915 წწ). ერთხანს, მას ყადის თანამდებობა ეკავა მალილაში, მაგრამ ესპანეთის კოლონიურ ადმინისტრაციასთან კონფლიქტის გამო 1916 წელს ციხეში მოხვდა. ორი წლის შემდეგ 'აბდ ალ-ქარიმი გაათავისუფლეს და აღადგინეს მოსამართლედ მალილაში, მაგრამ 1919 წელს იგი დაბრუნდა აჯდირში და აქტიურად ჩაება ესპანელ კოლონიზატორებთან ბრძოლაში.

1921 წლის ივნისში ესპანელებმა დაიწყეს სამხედრო კამპანია რიფის შემოსამტკიცებლად, მაგრამ დიდ წარმატებას ვერ მიაღწიეს. 1921 წლის 21-26 ივლისს ანვალთან მიმდინარე შეტაკებებში ესპანეთის საექსპედიციო კორპუსი რიფელებმა თითქმის მთლიანად გაანადგურეს. მეორე გამარჯვება აჯანყებულებმა მოიპოვეს მალილასგან 50 კილომეტრის მოშორებით, მაგრამ ქალქი ეკუთვნოდა ესპანეთის მეტროპოლიას და 'აბდ ალ-ქარიმმა უარი თქვა მის დაკავებაზე. ამ ორი გამარჯვებით რიფელებმა მომაკვდინებელი დარტყმა მიაყენეს ესპანეთის არმიას: სარდალმა სილვესტრემ თავი მოიკლა, ხოლო მეორე გენერალი ნავარო და მისი შტაბი ტყვედ ჩავარდა. აჯანყებულებმა ხელში ჩაიგდეს დიდძალი იარაღი, სურსათი და მედიკამენტები. მიღწეული წარმატების მთავარი შედეგი იყო ეროვნული კრების მიერ რიფის დამოუკიდებლობის გამოცხადება 1921 წლის 19 სექტემბერს და მთავრობის შექმნა მუჰამად 'აბდ ალ-ქარიმის მეთაურობით. სახელმწიფოს მეთაურს მიენიჭა ამირის (ამირ) ტიტული. ეროვნულმა კრებამ მიიღო კონსტიტუცია, დაამტკიცა დროშა და თავის საზღვრებში გააერთიანა მთელი ჩრდილოეთ მაროკო მალილას და სეუტას გარდა. ადმინისტრაციული დაყოფა განხორციელდა რიფის 18 ტომის შესაბამისად: ტომის სათავეში იდგა კა'იდი, გვაირის მეთაურად კი დარჩა შეიხი. ყველა კა'იდი ემორჩილებოდა ცენტრალურ ხელისუფ-

ლებას, მაგრამ ადგილზე მათ ჰქონდათ სასამართლო და საგადასახადო მოხელის უფ-
ლებამოსილება. ამგვარად, ჩრდილოეთ მაროკოში შეიქმნა სამხედრო დემოკრატიის
პრინციპზე აგებული ტომთა კავშირი, რომელსაც ხშირად რიფის რესპუბლიკასაც
უწოდებენ (H.C. Лухая, Очерки новейшей истории Марокко, 78-83).

რიფის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს არსებობა საფრთხეს უქმნიდა არა მარტო
ესპანეთის ინტერესებს, არამედ საფრანგეთის პროტექტორატსაც მაროკოში. აქედან
გამომდინარე, ორი ევროპული სახელმწიფოს გაერთიანება საერთო საფრთხის წინაშე
სავსებით ლოგიკური იყო. 1925 წელს ესპანეთმა და საფრანგეთმა ერთად შეუტყის
რიფის სახელმწიფოს და აიძულეს მუჰამმად 'აბდ ალ-ქარიმი პარტიზანულ ომზე გა-
დასულიყო. აჯანყებულთა ყველა ცდა მოლაპარაკების გზით მოეგვარებინათ კონ-
ფლიქტი საფრანგეთ-ესპანეთის პოზიციის გამო უშედეგო აღმოჩნდა. 1925 წლის სექ-
ტემბერში ესპანელებმა დაიკავეს რიფის სახელმწიფოს დედაქალაქი აჯდირი, ხოლო
1926 წლის მაისში ფრანგებმა ალყაში მოაქციეს აჯანყებულთა შტაბი თარჯისთში
(თარჯისთ). 27 მაისს 'აბდ ალ-ქარიმი იძულებული გახდა ჩაბარებოდა ფრანგებს. რი-
ფის დატყვევებული ბელადი თავის ოჯახთან ერთად გაგზავნეს ინდოეთის ოკეანის
კუნძულ რეუნიონზე (ფრ. La Réunion). ამით, ჩრდილოეთ მაროკოს დამოუკიდებელი
სახელმწიფოს ხანმოკლე ისტორია (1921-1926 წწ.) დამთავრდა, თუმცა, მაროკოე-
ლი ხალხის ბრძოლა არ შეწყვეტილა და გამარჯვებით დაგვირგვინდა 1956 წელს.

4. დასავლეთ საჰარა

არაბული მალრიბის განუყოფელი ნაწილს წარმოადგენდა საჰარის დიდი უდაბნო
(ას-ჰაჰარა'ალ-ქუბრა), რომელიც იწყება დასავლეთით ატლანტის ოკეანის სანაპიროზე
და გადაჭიმულია აღმოსავლეთით 5700 კმ.ზე ნოთელ ზღვამდე. ჩრდილოეთიდან სამ-
ხრეთისაკენ საჰარა 2 ათას კილომეტრს აღწევს და სენეგალამდე გრძელდება. არაბუ-
ლი მალრიბის გარდა იგი მოიცავს მავრთიანიას, მალის, ნიგერს, ჩადს, ეგვიპტეს და სუ-
დანს. ამ უზარმაზარ სივრცეზე არაბული და არაბულ-ბერბერული ტომები მისდევდნენ
მომთაბარულ და ნახევრად მომთაბარულ მეურნეობას. ქალაქებში და ოაზისებში ცხოვ-
რობდნენ სუდანთან გადმოსახლებული ე.წ. „ეთიოპები“ და აფრიკის სხვადასხვა
რეგიონიდან მონათვაჭრობის შედეგად შემოყვანილი შავკანიანი მონების შთამომავალ-
ნი. საჰარაში მიმოფანტულ ქალაქებში, რომელთაც სავაჭრო და ქარაგნების შესასვენე-
ბელი ადგილის ფუნქცია ჰქონდათ, საქმიანობდნენ ებრაელები, რომლებიც იუდაიზმს
აღიარებდნენ, მაგრამ ცხოვრების წესით და გარეგნობით არაფრით არ განსხვავდე-
ოდნენ არაბულ-ბერბერული ტომებისაგან. უფრო მეტი თავისებურებით გამოირ-
ჩეოდნენ მომთაბარე ტუარეგები (არაბ. ტაჰარკი), რომელთა წარმომავლობა დღემდე
ბურუსითაა მოცული (Петер Фукс, Народы Сахары, 60-72). არაბული მალრიბის დასავ-
ლეთით და სამხრეთით მომთაბარეობდნენ გაარაბებული ბერბერების ტომები, რომ-
ლებმაც დიდი ხნის წინ მიიღეს ისლამი და არაბული ენა. ევროპელები მათ მავრების სა-
ხელით (ლათ. Mauri, ესპ. Moros) იცნობდნენ, რაც ატლანტის ოკეანის სანაპიროზე წარ-
მოქმნილი სახელმწიფოს – მავრთიანის სახელწოდებაზეც აისახა.

ევროპული კოლონიზატების გამოჩენამდე დასავლეთ საჰარის პოლიტიკური
ცხოვრების მთავარი სუბიექტი იყო ტომი, რომელსაც სათავეში ედგა შეიხი ან ამირი.
თითოეულ ტომს ჰყავდა თავისი არჩევითი სათათბირო საბჭო – ჯამა'ა, მაგრამ XIX
საუკუნის დამდეგს აქ მემკვიდრეობითობის პრინციპი დამკვიდრდა. ზოგჯერ ტომები
ერთიანდებოდნენ და იქმნებოდა ტომთა კონფედერაცია. გარდა ოაზისური მეურნეო-
ბისა, სადაც ფართოდ გამოიყენებოდა მონების შრომა, ტომების არსებობის წყაროს
წარმოადგენდა ტრანსსაჰარის საქარავნო ვაჭრობა.

პირველი ევროპელები, ვისთანაც ატლანტის ოკეანის სანაპირო რეგიონის ტო-
მებს ჰქონდათ ურთიერთობა იყვნენ პორტუგალიელები, მაგრამ XVII საუკუნეში მა-
თი კონკურენტები გახდნენ ფრანგები, რომლებმაც 1659 წელს მდინარე სენეგალის
პესარტოვთან დაშენეს ქალაქი სენ-ლუი (Saint-Louis). აქედან, საფრანგეთის ექსპანსია
გაგრძელდა დღევანდელი მავრთიანის, შემდეგ კი დასავლეთ საჰარის მიმართულე-
ბით. 1783 წლის ევრსალის საერთაშორისო ხელშეკრულებით, საფრანგეთმა მიიღო

განსაკუთრებული უფლებები დასავლეთ აფრიკის სანაპიროზე, რაც დადასტურდა 1814 წლის პარიზის ხელშეკრულებით.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, მიუხედავად საპარის ტომების აქტიური წინააღმდეგობისა, ფრანგები იარაღითა და ცალკეული შეიხების მოსყიდვით ანხორციელებდნენ გეგმას, რომელიც მიზნად ისახავდა კოლონიების შექმნას მალრიბიდან სენეგალამდე. ნაპოლეონ III-ის დროს (1852-1870) კოლონიზატორები გააქტიურდნენ საპარის მიმართულებით. 1852-1854 წლებში ფრანგებმა დაიკავეს ქ. ლაგუატი (არაბ. ალ-ალვატ) და თუკურთი ალჟირის სამხრეთით, რის შემდეგაც ტუარეგების საპარაზე გავიდნენ და სცადეს საქმიანი ურთიერთობა დაემყარებინათ უდაბნოს ტომებთან. ალჟირის გუბერნატორმა რონდონმა გააუქმა სუდანთან და საპარასთან ვაჭრობის ყოველგვარი შეზღუდვები და ბაჟები, რომელიც ლიბიაში 20-25%-ს შეადგენდა. მართალია, 1848 წელს საფრანგეთის მთავრობამ აკრძალა მონათუვაჭრობა, მაგრამ ითვალისწინებდა რა ტომების ინტერესებს, კოლონიური ხელისუფლება აქტიურად არ ერეოდა ამ საქმეში. ამგვარად, საფრანგეთმა შეძლო ნაწილობრივ მაინც გადაეტანა ტრანსსაპარის ვაჭრობა ალჟირ-მაროკოს მიმართულებით, რაც მის ეკონომიკურ ინტერესებს პასუხობდა, მაგრამ ეწინააღმდეგებოდა ოსმალეთისა და ბრიტანეთის ამბიციებს აფრიკაში.

მიზანმიმართული ექსპანსიონისტური პოლიტიკის შედეგად XIX საუკუნის მეორე ნახევარში საპარის დასავლეთით, ატლანტის ოკეანის სანაპიროზე და ეკვატორიულ აფრიკაში ნათლად გამოიკვეთა საფრანგეთის უპირატესობა. გამოჩნდნენ სამეცნიერო ექსპედიციები, რომელთა საქმიანობა ხელს უწყობდა კონტინენტის ნაკლებად ცნობილი რეგიონების შესწავლას, რაც პირველ რიგში ემსახურებოდა ევროპის დიდი სახელმწიფოების – საფრანგეთის და ინგლისის კოლონიურ ინტერესებს. 1884 წელს ბერლინის კონფერენციაზე ევროპის სახელმწიფოებმა დასავლეთ საპარა (ას-საჰრა) ალ-ლარბიიად) ესპანეთს „დაუთმეს“, მაგრამ არაბული მალრიბის შემოღმტყცვამ საფრანგეთს გზა გაუხსნა დასავლეთ აფრიკაში. საბოლოოდ, საფრანგეთ-ესპანეთის შეთანხმებებით (1900, 1904, 1912 წწ.) ეს ტერიტორია გამოცხადდა ესპანეთის გავლენის ზონად და ისტორიაში შევიდა ესპანეთის საპარის სახელწოდებით. ამ რეგიონის არაბულ-ბერბერული ტომების დამორჩილება გადაუჭრელ პრობლემად დარჩა და მხოლოდ 1934-1936 წლებში, ისიც საფრანგეთის არმიის დახმარებით, ესპანელებმა მოახერხეს აქ დამკვიდრება.⁴⁴ დასავლეთ აფრიკიდან ესპანეთის წასვლის შემდეგ (1975 წ.) ეს ტერიტორია ფაქტობრივად, მაროკოს კონტროლს დაექვემდებარა, თუმცა მისი უფლებები ესპანეთის ყოფილ კოლონიაზე არაა აღიარებული ადგილობრივი მოსახლეობისა და საერთაშორისო ორგანიზაციების მიერ.

გაერთიანებული მაროკოს სულთნები (XIX-XX სს.)

1. სულამან ბ. მუჰამმად	1792-1822
2. 'აბდ არ-რაჰმან ბ. ჰიშამ	1822-1859
3. მუჰამმად IV ბ. 'აბდ არ-რაჰმან	1859-1873
4. ჰასან I ბ. მუჰამმად	1873-1894
5. 'აბდ ალ-'აზიზ ბ. ალ-ჰასან	1894-1908
6. 'აბდ ალ-ჰაფიზ ბ. ალ-ჰასან	1908-1912
7. მუსუფ ბ. ალ-ჰასან	1912-1927
8. მუჰამმად V ბ. მუსუფ	1928-1961

დამოუკიდებლობის წლები ('აბდ ალ-ისთიკლან)

9. ალ-ჰასან ბ. მუჰამმად	1961-1999
10. მუჰამმად VI ბ. ალ-ჰასან	1999 -

შ ე ნ ი შ ვ ნ ა ბ ი

1. **კავალა** – ბიზანტიური ქრისტიანობის, არის ჩრდილოეთ საბერძნეთის საპორტო ქალაქი ეგეოსის ზღვის სანაპიროზე ქ. სალონიკის ჩრდილო-დასავლეთით. XIX საუკუნეში თურქების გარდა აქ ცხოვრობდნენ ბერძნები და ბალკანეთის ნახევარკუნძულის სხვა ეთნიკური ჯგუფები. მუჰამმად 'ალის თავის მშობლიურ ქალაქში აუშენებია სკოლა, მეჩეთი, ბილიოთეკა და 'იმარათი. 1913 წელს „ბუქარესტის ხელშეკრულებით“ კავალა გადაეცა საბერძნეთს, ხოლო აქაური თურქები დროთა განმავლობაში გადასახლდნენ დასავლეთ ანატოლიაში. კავალაში დაცულია მუჰამმად 'ალის სახლ-მუზეუმი (იხ.: Kawala. El, New ed.).
2. **სულაიმან ფაშა ალ-ფარანსავი (Joseph Anthelme Sève, იგივე სევ ფაშა, 1788-1860)** იყო ფეიქრის შვილი ქ. ლიონიდან. მსახურობდა ნაპოლეონის არმიაში, 1815 წლიდან კი მუშაობდა სამხედრო ინსტრუქტორად ეგვიპტეში (ასუანში) და ბეგის ტიტული მიიღო. 1824-1827 წლებში ახლდა იბრაჰიმ ფაშას მორეაში, შემდეგ მონაწილეობდა სირიის კამპანიაში. გამუსლიმებულ სევს მიენიჭა ფაშას ტიტული და ცხოვრობდა კაიროში თავის საკუთარ სახლში. მასთან სტუმრობდა ბევრი გამოჩენილი ფრანგი მოღვაწე, მათ შორის მწერალი გ. ფლობერი. 1956 წლამდე მის სახელს ატარებდა კაიროს ერთ-ერთი ქუჩა.
3. **გიზა (ალ-ჯიზა)** არის ქალაქი ნილოსის დასავლეთ ნაპირზე, კაიროდან 20 კმ.-ის მანძილზე, ჩრდილო-დასავლეთით.
4. **ჰეტეროგენური (ბერძნ. heterogenēs)** ნიშნავს არაერთგვაროვან, სხვადასხვა ხალხებისა და ეთნიკური ჯგუფებისგან შემდგარ საზოგადოებას. მისი საპირისპიროა **ჰომოგენური** საზოგადოება.
5. **მორეა (Morea, თურქ. „მორა“)** ეწოდებოდა პელოპონესის ნახევარკუნძულს სამხრეთ საბერძნეთში.
6. **პირველი საოპერო საექტაკლი, რომელიც** კაიროში დაიდგა 1869 წლის 1 ნოემბერს იყო ჯუზეპე ვერდის „რიგოლეტო“, ხოლო მეორე – „აიდა“ (1871 წ.), რომელიც ხედივს პონორარის სახით დაუჯდა 30 ათასი დოლარი (დღ. კურსით 200 ათასი დოლარი). კაიროს მაშინდელი საოპერო თეატრი ხის ნაგებობა იყო და 1971 წლის 28 ოქტომბერს ხანძარმა მთლიანად გაანადგურა. 1988 წელს აშენდა ახალი საოპერო თეატრი.
7. **სუეცის არხი (არაბ. „კანათ ას-სუეაის“)** გადის სინას ნახევარკუნძულის დასავლეთით 163 კილომეტრის მანძილზე და ხმელთაშუა ზღვას აკავშირებს წითელ ზღვასთან. არხის ერთ მხარეს, ხმელთაშუა ზღვაზე მდებარეობს ქალაქი პორტ სა'იდი (არაბ. ბურ სა'იდ), წითელ ზღვაზე ქ. სუეცი, აღმოსავლეთ ნაპირზე – პორტ ფუ'ადი, ცენტრალურ დასავლეთ ნაპირზე სიდიდით ეგვიპტის მესამე ქალაქი ის-მა'ილია, ხოლო აღმოსავლეთ ნაპირზე, სუეცის პირდაპირ პორტ-თაფეიკი. 1956 წელს პრეზიდენტ ნასირის ინიციატივით მოხდა არხის ნაციონალიზაცია.
8. **ბენჯამინ დისრაელი ან დიზრაელი (Benjamin Disraeli, 1804-1881), იგივე ლორდი ბიკონსფილდი (Beaconsfield)** იყო ბრიტანეთის კონსერვატიული პარტიის გამოჩენილი მოღვაწე და ორჯერ ეკავა პრემიერ-მინისტრის თანამდებობა (1874-1880 წწ.). მისი მშობლები იყვნენ ებრაელები, მაგრამ თვითონ 12 წლის ასაკში გახდა ბაპტისტი, შემდეგ კი აღიარა ანგლიკანური ეკლესია. ფიქრობენ, რომ სიკვდილის წინ იგი დაუბრუნდა იუდაიზმს.
9. **ნუბარ ფაშა (ნუბარ ნუბარიაი, 1825-1899)** – სომეხი კათოლიკე ქ. იზმირიდან (თურქეთი), იყო მუჰამმად 'ალის დროინდელი მინისტრის ბოლოს ბეი იუსუფიანის

ნათესავი. თავისი გავლენიანი ახლობლის რჩევით იგი საფრანგეთში ჩავიდა, შემდეგ კი გადასახლდა ეგვიპტეში, გახდა მუჰამმად 'ალის და იბრაჰიმ ფაშას მდივანი. ასეთივე თანამდებობა ეკავა მას 'აბბასის და სა'იდის აბაგებლობისას, მაგრამ მეტ წარმატებას მიაღწია ხედივ ისმა'ილის დროს. ეგვიპტის პრემიერ-მინისტრის თანამდებობა მას ეკავა სამჯერ: 1878-79, 1884-88 და 1894-1895 წლებში, სხვადასხვა დროს ასრულებდა ხედივის სპეციალურ დავალებას ევროპაში. ნუბარ ფაშა გარდაიცვალა 1899 წლის იანვარში პარიზში. მას ძეგლი დაუდგეს ალექსანდრიაში სუეისის თვატრის წინ. ერევანში, ერთ-ერთი გარეთაშინი ნუბარაშენი, სადაც უცხოეთიდან დაბრუნებული სომხები ცხოვრობენ, მის სახელს ატარებს.

10. **მუჰამმად შარიფ ფაშა (1826-1887)** – წარმოშობით თურქი, იყო XIX საუკუნის ეგვიპტის გამოჩენილი პოლიტიკური მოღვაწე, კონსტიტუციონალისტი, რომელსაც სამჯერ (1879, 1881-1882, 1882-1884 წწ.) ეკავა პრემიერ-მინისტრის თანამდებობა ხედივის ისმა'ილის და თავფიკის დროს. მისი მეუღლე იყო პოლკოვნიკ სევის (Séves) ქალიშვილი. გარდაიცვალა 61 წლის ასაკში ავსტრიაში (Graz) 1887 წლის 20 აპრილს. პრემიერ-მინისტრის თანამდებობაზე იგი შეცვალა ნუბარ ფაშამ.
11. **ისმა'ილ რაიბ ფაშა (1819-1884)**, როგორც ბერძენი მონა ეგვიპტეში ჩაიყვანა იბრაჰიმ ფაშამ 1830 წელს. აქ იგი გამუსლიმდა, მიიღო კარგი განათლება და სხვადასხვა სამინისტროს ხელმძღვანელობდა. პრემიერ-მინისტრის თანამდებობა ეკავა 1882 წელს 17 ივნისიდან 21 აგვისტომდე.
12. **„ენების სკოლას“** თავდაპირველად (1835 წ.) ეწოდებოდა „მადრასა ათ-თარჯამა.“ მისი მემკვიდრე გახდა 1950 წელს დაარსებული კაიროს „აინ შამსის უნივერსიტეტის“ ენების ფაკულტეტი, სადაც არაბულის გარდა ასწავლიდნენ ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულ, იტალიურ, რუსულ და სხვა ენებს.
13. კაიროს უძველესი დიდი კარაფას სასაფლაო მდებარეობს ფუსტატის რაიონის აღმოსავლეთით მუკატტამის მთის კალთებზე. დიდი კარაფას გარდა არის მცირე კარაფას სასაფლაო, სადაც დაკრძალულია ზოგიერთი ქართული წარმოშობის მამულე (იხ.: აპოლონ სილაგაძე, გოჩა ჯაფარიძე, ახალი მასალები XVIII საუკუნის ეგვიპტის ემიგრაციისათვის, 5-9).
14. **დარ ალ-„ულუმ“** დაარსდა 1871 წელს, როგორც სასწავლო დაწესებულება, რომლის მიზანი იყო ახალგაზრდების აღზრდა ისლამური და თანამედროვე მეცნიერების გაერთიანების საფუძველზე. 1946 წელს იგი შეუერთდა კაიროს უნივერსიტეტს (გაიხსნა 1908 წ.), როგორც ერთ-ერთი ფაკულტეტი. დარ ალ-„ულუმში“ სწავლობდნენ „მუსლიმი ძმების“ ორგანიზაციის შემქმნელი შაჰან ალ-ბაჰანი (გარდ. 1949 წ.) და ცნობილი თეოლოგი საიმდ კუტბი, რომელიც 1966 წელს სიკვდილით დასაჯეს პრეზიდენტ ნასერზე (ჯამალ 'აბდ ან-ნასირზე) თავდასხმაში მონაწილეობის ბრალდებით (ნანი გელოვანი, გიორგი სანიკიძე, ისლამი, 412-413, 418-419).
15. **იჯთიჰად პირდაპირი მნიშვნელობით ნიშნავს „გულმოდგინებას“, „მონდომებას“** რთული სამართლებრივი ან თეოლოგიური საკითხების გარკვევისას, რაც შარი-ათში ღრმად ჩახედული და განსწავლული „მუჯთაჰიდები“ კომპეტენციას შეადგენს (ნანი გელოვანი, გიორგი სანიკიძე, ისლამი, 170).
16. **ბუტრუს ლაიბის შვილიშვილი ბუტრუს ბუტრუს ლაიბ** არის თანამედროვე ეგვიპტის ცნობილი პოლიტიკოსი და დიპლომატი. 1992-1996 წლებში იყო გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის გენერალური მდივანი.
17. **ივლინ ბერინგი (Evelyn Bering, – იგივე ლორდი კრომერ, Cromer, 1841-1917)** იყო ბრიტანელი კოლონიური მოხელე, რომელმაც ადმინისტრაციული საქმიანობის გამოცდილება მიიღო ინდოეთში. ეგვიპტეში პირველად ის ჩავიდა 1877 წელს, როგორც ბრიტანეთ-საფრანგეთის საფინანსო კომისიის წევრი. კრომერი არ ეთანხმებოდა ხედივ ისმა'ილის პოლიტიკას და მოითხოვდა მის გადაყენებას, რაც შესრულდა 1879 წელს. ინგლისელების მიერ ეგვიპტის ოკუპაციის შემდეგ 1883 წელს იგი ინდოეთიდან ისევ კაიროში დაბრუნდა, სადაც 1907 წლამდე ეკავა ბრიტანეთის გენ.-კონსულის (Consul-General of Egypt) თანამდებობა. ლორდი კრომერი ღრმად განათლებული პიროვნება იყო, ფლობდა ბერძნულ, ლათინურ, იტალიურ, ფრანგულ და თურქულ ენებს, მაგრამ არ უცდია არაბულის შესწავლა. სამშობლო-

- ში დაბრუნების შემდეგ მან გამოაქვეყნა ორი ნაშრომი: *Modern Egypt, Vol.1-2, L., 1908* და *Ancient and Modern Imperialism, L., 1910*, რომელშიც ავტორი პარალელურად ავლენს ბრიტანეთისა და რუმის იმპერიებს შორის. მასვე ეკუთვნის მოგონებები ხედივ 'აბბას II-ზე' (1915 წ.).
18. **ელდონ გორსტი (Sir Eldon Gorst, 1861-1911)** – ბრიტანეთის გენ.-კონსული 1907-1911 წლებში ხედივ 'აბბას II ჰილმის დროს.
 19. **გენერალმა კიტჩენერმა (Horatio Herbert Kitchener, 1850-1916, 1909 წლიდან ფელდმარშალი)** სახელი გაითქვა მაჰდისტებთან ბრძოლაში და ცნობილი გახდა, როგორც „ხარტუმის ლორდი კიტჩენერი.“ ეკავა რამდენიმე მაღალი თანამდებობა, მათ შორის გენ.-კონსულისა ეგვიპტეში.
 20. **არ-რიფა'ის მეჩეთი** ატარებს XII საუკუნის ერაყელი თეოლოგის, წმინდანად გამოცხადებული აჰმად არ-რიფა'ის (1119-1182) სახელს. მისმა მიმდევრებმა შექმნეს თავისი ტარიკათები – ბადავია, დასუკია, შაზილია და 'ალვანია. XV საუკუნემდე რიფა'ია ერთ-ერთი უდიდესი სუფიური ორდენი იყო (*Дж.С.Тришницким. Суфийские ордены в исламе*, 41-43). „არ-რიფა'ის“ საკულტო ნაგებობის შენება დაიწყო ხედივ ისმა'ილის დედის ინიციატივით 1869 წელს, მაგრამ დამთავრდა 1912 წელს. მეჩეთი არის სამეფო ოჯახის წევრების განსასვენებელი, სადაც ხედივ ისმა'ილის, მისი დედის და მეფე ფარუკის გარდა განისვენებს ირანის უკანასკნელი მონარქი მუჰამად რეზა ფეჰლვეი, რომელიც კაიროში გარდაიცვალა 1980 წლის 27 ივლისს 60 წლის ასაკში. ირანის შაჰი ენათესავებოდა ეგვიპტის სამეფო კარს: მისი პირველი ცოლი იყო ფუ'ად I-ის ქალიშვილი, ფარუკ I-ის და – ფავზია, რომელზედაც დაქორწინდა 1939 წელს. მისგან შაჰს შეეძინა ქალიშვილი შაჰნაზ ფეჰლვეი. განქორწინების შემდეგ 1945 წელს ფავზია ეგვიპტეში დაბრუნდა, ხოლო მისი ქალიშვილი შეეიცარიაში დასახლდა.
 21. **სამუელ ბეიკერი (Samuel White Baker, 1821-1893)** – ბრიტანელი ოფიცერი, მეკლევარი, ნატურალისტი, ინჟინერი და აბოლიციონისტი. 1861 წელს იგი პირველად ჩავიდა აფრიკაში, სადაც მისი კვლევის საგანი იყო სუდანი და ეთიოპია. 1869 წელს ხედივ ისმა'ილმა მას ფაშას ტიტული მიანიჭა და სამხრეთ სუდანში დანიშნა ე.წ. ეკვატორული პროვინციის გენერალ-გუბერნატორის თანამდებობაზე. ადრინამე გორდონ ფაშას ჩასვლის შემდეგ, სამუელ ბეიკერი კაიროში დაბრუნდა. აფრიკაში ხანგრძლივი და სამიში სამსახურის დროს ს.ბეიკერს თან ახლდა მეუღლე – ლედი ბეიკერი (Lady Florence Baker, 1841-1916), რომელიც კარგად ფლობდა არაბულ და თურქულ ენებს. ს.ბეიკერის აღმოჩენებს შორის ასახელებენ ტბას, რომელიც მდებარეობს კონგოს (ყოფილი ზაირი) და უგანდას შორის. დედოფალ ვიქტორიას მეუღლის პატივსაცემად ამ ტბას უწოდეს მისი სახელი – Lake Albert. კოლონიური მოხელე იყო სამუელის უმცროსი ძმა, პოლკოვნიკი ვ.ბეიკერი (Valentine Baker, 1827-1887), რომელიც იბრძოდა სუდანში და გარდაცვალებამდე სათავეში ედგა ეგვიპტის პოლიციას.
 22. **ალ-მაჰდი მუსლიმთა წარმოდგენით შეიძლება** ყოფილიყო ის, ვისაც სწორ გზას აცდენილი მორწმუნეები ისევ „ალლაჰის გზით“ უნდა წაეყვანა. მაჰდიზმი ფართოდ გავრცელდა შიიტურ ისლამში.
 23. **პოლკოვნიკი ჰიკსი (William Hicks, იგივე ჰიკს ფაშა, 1830-1883)** ხედივის სამსახურში შევიდა 1882 წელს ინგლის-ეგვიპტის ომის შემდეგ. მოკლეს მაჰდისტებმა.
 24. **გენერალმა გორდონმა (Charles George Gordon, 1833-1885),** იგივე გორდონ ფაშა, იყო ბრიტანელი ოფიცერი, რომელიც ერთხანს ჩინეთში მსახურობდა. 1874 წელს ხედივ ისმა'ილის მიწვევით პოლკოვნიკის წოდებით დაიწყო სამსახური ეგვიპტის არმიაში და შეცვალა სამუელ ბეიკერი სუდანში. 1885 წლის იანვარში გენერალი გორდონი მაჰდისტებმა მოკლეს ხარტუმის აღების დროს.
 25. **მაიორი მარშანი (Jean-Baptiste Marchand, 1863-1934)** – ფრანგი ოფიცერი და აფრიკის მეკლევარი. ფაშოდის კონფლიქტის შემდეგ იგი საფრანგეთში დაბრუნდა, შემდეგ კი ერთხანს ჩინეთში იყო. პირველი მსოფლიო ომის დროს 1915 წელს მიიღო გენერლის წოდება და 1919 წელს სამსახურიდან გადადგა.

26. მაჰდის აკლდამა გაანადგურა გენერალმა კიტჩენერმა, რომელიც შიშობდა, რომ მაჰდის განსასვენებელი გახდებოდა ისლამისტების პოლიგერიმობის ადგილი. ფიქრობენ, რომ ნემჭი გადააგდეს ნილოსში, ხოლო თავის ქალა დაკრძალულია ვადი პალფაში. სუდანელმა მორწმუნეებმა ომდურმანში ააგეს მაჰდის სიმბოლური მეჩეთი-მაგზოლუფი, რომელიც დღესაც დგას.
27. ფაშოდა (არაბ. ქუდუქ) არის პატარა ქალაქი ზემო ნილოსზე სამხრეთ სუდანში. ამჟამად ქალაქი ეკუთვნის სამხრეთ სუდანის რესპუბლიკას, რომელიც შეიქმნა 2011 წლის 9 ივლისს. ამ ახალი სახელმწიფოს დედაქალაქია ჯუბა, მთავარი ენა ინგლისური.
28. გენერალი ფრ. რ. უინგეიტი (Sir Francis Reginald Wingate, 1861-1953) – ბრიტანელი კოლონიური მოხელე ეგვიპტესა და სუდანში. გენ. კიტჩენერის შემდეგ 1899-1916 წლებში მას ეკავა სუდანის გენერალ-გუბერნატორის თანამდებობა და აქტიურად მონაწილეობდა კონდომინიუმის სისტემის შექმნაში. 1917-1919 წლებში იყო ბრიტანეთის უმაღლესი კომისარი ეგვიპტეში და ხელმძღვანელობდა საომარ ოპერაციებს ჰიჯაზში. ეგვიპტეში იგი შეცვალა გენერალმა ალლენბიმ. გენერალ უინგეიტს ეკუთვნის რამდენიმე ნაშრომი, მათ შორის: *Mahdism and the Egyptian Sudan*. L., 1891.
29. სუდანელი მაჰდისტების ბელადს დარჩა ვაჟი – “აბდ არ-რაჰმან ალ-მაჰდი, რომელიც ზომიერ ისლამისტად ითვლებოდა. ინგლისელებს მიაჩნდათ, რომ იგი შეიძლება ყოფილიყო “ბამბის მაგნატი, პოლიტიკოსი, რელიგიური ლიდერი და ბრიტანეთის მეგობარი” (E.A. Burmya, *Национально-этническая проблема Судана*, 16). პირადად “აბდ არ-რაჰმანს სურდა გამხდარიყო სუდანის მეფე, მაგრამ შეეხდა ინგლისელების წინააღმდეგობას. 1956 წელს, როცა სუდანი დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ გამოცხადდა, მან მხარი დაუჭირა “უმმას” პარტიას, მაგრამ 1970 წელს დაიღუპა სახელმწიფო გადატრიალების მცდელობისას. “უმმა” ითვლება მაჰდისტების პოლიტიკურ მემკვიდრედ.
30. რუდოლფ სლატინი (Rudolf Carl von Slatin, 1857-1932) იყო ავსტრიელი, რომელიც ეგვიპტეში წიგნებით ვაჭრობდა. იგი სუდანში გაჰყვა გერმანელ ბიზნესმენს და კონსულს, კარგად გაიცნო ქვეყანა და შეხვდა გენერალ გორდონს. რ.სლატინი სამშობლოში დაბრუნდა, მაგრამ გორდონის მიწვევით 1879 წელს ისევ ჩავიდა ხარტუმში და საფინანსო ინსპექტორად დაინიშნა. მალე იგი დაამტკიცეს დარ-ფურის სამხრეთ-დასავლეთით დარას პროვინციის მუდირად (გამგებლად), ხოლო 1881 წელს გახდა მთელი დარ-ფურის გუბერნატორი ბეის ტიტულით. 1883 წელს გაიწესილმების შემდეგ რ.სლატინი “აბდ ალ-კადირის სახელით შევიდა მაჰდისტების ხალიფა “აბდ ალაჰის სამსახურში, მაგრამ მალე დაბრუნდა ეგვიპტეში და მიიღო ფაშას ტიტული. როგორც ინგლის-ეგვიპტის არმიის შტაბის ოფიცერი მონაწილეობდა ომში მაჰდისტების წინააღმდეგ და ბრიტანეთის “სამეფო ორდენით” დაჯილდოვდა. უკვე ბრიტანეთის არმიის გენერლის წოდებით 1900 წელს მან სუდანის გენერალური ინსპექტორის თანამდებობა მიიღო. რ.სლატინი ეკუთვნის საინტერესო მოგონებები სუდანზე სათაურით – “*Fire and Sword in the Sudan*,” რომელიც ინგლისურ და გერმანულ ენებზე გამოქვეყნდა ავტორის მეგობრის და თანამებრძოლის ფრ. უინგეიტის რედაქციით. თავისი ხიფათით სავსე ცხოვრება ამ კოლონიურმა მოხელემ დაამთავრა ვენაში 1932 წელს.
31. ბუტრუს ქარამე (1774-1851) კარგად ფლობდა როგორც სალიტერატურო არაბულს, ასევე თურქულ ენას, გახდა ბაშირ II-ის კარის პოეტი და მასწავლებელი (მუჰალლიმი). იგი მხარს უჭერდა თავისი პატრონის საგადასახადო პოლიტიკას, რომელიც დამძიმდა იბრაჰიმ ფაშას რეჟიმის დროს. ეგვიპტელების ნასელის შემდეგ ბუტრუს ქარამე ბაშირ II-სთან ერთად სტამბოლში დასახლდა. აქ მან მშვენიერი კასიდა უძღვნა ასევე საპატიო ტყვეობაში მყოფ დაუდ ფაშას, ერაყის ყოფილ გამგებელს (А.Е. Крымский, *История новой арабской литературы*, 368-369).
32. გოდების კედელი (ებრ. “პა-ოტელ მა-მარავი” ან “დასავლეთის კედელი”) ებრაელთა დიდ ტაძარს მოეწავლო ძვ.წ.ა. I საუკუნეში რომის მიერ იუდეველთა მეფედ გამოცხადებულმა ჰეროდემ I-მა. არაბები ამ კედელს უწოდებენ “პა-იბ ალ-ბურაკ”-ს,

- მაგრამ იგი უფრო მეტად ცნობილია სახელწოდებით „გოდების კედელი“, რადგან აქ მოხვედრები ებრაელი პოლიგრიმები ტიროდნენ და უფალს ევედრებოდნენ აღდგინა რომაელების მიერ დანგრეული ტაძარი. 1967 წელს ძველი იერუსალიმის შეერთების შემდეგ „გოდების კედელი“ ისრაელის კონტროლს დაექვემდებარა.
33. **ალ-ჰარამ ამ-შარბი** არის იგივე „მორიას მალლობი“ (ებრ. „ხარ პა-ბაით“ – „ტაძრის მთა“) ძველი იერუსალიმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. აქ იუდეველთა პირველი ტაძარი ააშენა მეფე სოლომონმა ძვ.წ.ა. X საუკუნეში. მუსლიმებს ამ მალლობზე აქეთ ორი მეჩეთი – „კუზბათ ას-ჰახრა“ და „მასჯიდ ალ-აკჰა“ (იხ.: რევაზ გაჩეჩილაძე, ახლო აღმოსავლეთი: სივრცე, ხალხი და პოლიტიკა, 417-418).
34. **ფუ'ად ფაშა (1815-1869)** იყო თანხმობის პერიოდის გამოჩენილი თურქი პოლიტიკური მოღვაწე და რეფორმატორი. 1852 წელს იგი პირველად დაინიშნა საგარეო საქმეთა მინისტრად და ფაშას ტიტული მიიღო. ამის შემდეგ 17 წლის მანძილზე მას ხუთჯერ ეკავა საგარეო საქმეთა მინისტრის და ორჯერ დიდი ვეზირის, აგრეთვე სერ'ასქერის თანამდებობა. 1854 წელს ფუ'ად ფაშა სათავეში ჩაუდგა რეფორმების უმაღლეს საბჭოს (А.Д.Новичев, Фуад паша – турецкий реформатор и государственный деятель 50-60 х годов XIX в., 174).
35. **პრესვიტერიანული (კალვინისტური) ეკლესია** წარმოიშვა XVI საუკუნეში შოტლანდიასა და ირლანდიაში. პრესვიტერიანები (ინგლ. Presbyterians) გამოეყვნენ ანგლიკანურ ეკლესიას და თავის ასოციაციაში გაერთიანდნენ.
36. **ევანგელისტებს** უწოდებენ დასავლეთ ევროპის ქრისტიან პროტესტანტებს, რომლებიც ახლო დგანან ბაპტისტებთან. ევანგელისტური ეკლესია მთლიანად ემყარება სახარებას (ბერძნ. Euangelion).
37. **ლაზარისტების (Les Lazaristes)** კათოლიკური მისიების კონგრეგაცია (Congrégation de la Mission) შეიქმნა საფრანგეთში 1625 წლის 17 აპრილს. მისი დამფუძნებელი იყო კაპელანი ვინსენტ დე პოლი (Vinsent de Paul, 1581-1660). 1632 წელს კონგრეგაცია აღიარა რომის პაპმა და მისი მოღვაწეობის ცენტრი გახდა წმ. ლაზარეს (Saint-Lazare) მონასტერი პარიზში, რის გამოც მათ ლაზარისტების სახელი დაუმკვიდრდათ. ამ კათოლიკური კონგრეგაციის მისიონები საგანმანათლებლო საქმიანობა ეწეოდნენ მთელ მსოფლიოში. დაარსებიდან ჩვენ დრომდე 200-ზე მეტი ლაზარისტი დაიღუპა მონაშემბრები სიკვდილით.
38. **ლუის შეიხი (ლუის შაიხუ, 1862-1937)** წარმოშობით იყო მარდინიდან (ქ. დღ. თურქეთში), სწავლობდა ბეირუთის იეზუიტების სკოლაში. როგორც იეზუიტმა ბერმა იმოგზაურა კიპროსსა და აღმოსავლეთის ქვეყნებში. 1898 წელს მისი რედაქტორობით დაიწყო ჟურნალ „ალ-მამრიკის“ გამოცემა ბეირუთში და 25 წელი ხელმძღვანელობდა მას, აქვეყნებდა სტატიებს ლიტერატურის, კულტურის და ისტორიის საკითხებზე. ლუის შეიხის შრომები პერიოდულად იბეჭდებოდა ჟურნალ „ალ-მამრიკი“ („Al-Machriq“).
39. **ანრი ლამენსი (Henri Lammens, 1862-1937)** – ბელგიელი კათოლიკე (იეზუიტი) 15 წლისა ჩავიდა ბეირუთში და მთელი ცხოვრება მას დაუკავშირა. ერთხანს სწავლობდა ბეირუთის კათოლიკურ კოლეჯში, შემდეგ გადავიდა ალ-ლაზარას მონასტერში. 1886 წელს ა. ლამენსი, რომელიც კარგად დაეუფლა არაბულ, სირიულ, ლათინურ და ბერძნულ ენებს, მიიწვიეს კათოლიკურ კოლეჯში მასწავლებლად, სადაც დარჩა 1891 წლამდე. ევროპაში მოგზაურობის შემდეგ იგი დაბრუნდა ბეირუთში, სადაც სათავეში ჩაუდგა გაზეთს „ალ-ბაშირ“ („მაცნე“). ამავე დროს, ისტორია-გეოგრაფიას ასწავლიდა კოლეჯში. როცა 1907 წელს „ბეირუთის კათოლიკურ უნივერსიტეტში“ გაიხსნა აღმოსავლეთმცოდნეობის (ორიენტალისტიკის) ფაკულტეტი, ა. ლამენსი მისი პროფესორი გახდა, ხოლო 1927 წლიდან, ლუის შეიხის გარდაცვალების შემდეგ რედაქტორობდა „ალ-მამრიკს.“ წყაროების ღრმა ცოდნის საფუძველზეა დაწერილი ა. ლამენსის ნაშრომი, რომელიც სირიას მიეძღვნა (La Syrie. Précis Historique, 1-2, Beirut, 1921). გამოჩენილი მეცნიერი დაკრძალულია მისივე უნივერსიტეტის ეზოში ბეირუთში (K.S.Salibi, Islam and Syria in the writings of Henri Lammens, 330-342).

40. ოსმალეთის პირველი პარლამენტის სირიელი დეპუტატები კარგად ცნობილ გვარებს ეკუთვნოდნენ. მათ შორის იყვნენ: მუსლიმები – ნაჩი ჯაბირი (ჰალეები), ხალიდ ათასი (ჰიმსი), ჰუსაინ ბააჰუმი (ბეირუთი), აზუსუფ ღიხ ხალიდი (იერუსალიმი), ქრისტიანები – მარონიტი ნიკულა ნაკკაჰ-ი (ბეირუთი) და მართლმადიდებელი ნ. ნაუფალი (A.L. Tibawi, 149-150).
41. იუსუფ ან-ნაბჰანი (1849-1932) – პალესტინელი სუნიტი არაბი ჰაიფას ჩრდილოეთით მდებარე პატარა სოფლიდან. განათლება მიიღო „ალ-აზჰარში“, ცხოვრობდა სტამბოლში, შემდეგ ეკავა მუფთის თანამდებობა ლატაკიაში, იერუსალიმში და ბეირუთში, სადაც გარდაიცვალა. ან-ნაბჰანიმ განიცადა სუფიზმისა და პანისლამიზმის გავლენა.
42. ალ-ჯისრის ოჯახი XVII საუკუნის მიწურულს ეგვიპტიდან გადასახლდა ლიბანში (ტრიპოლიში). ჰუსაინ ალ-ჯისრი (1845-1909), ისევე, როგორც მისი მამა მუჰამმადი, „ხალეათიას“ სუფიურ ორდენს მეთაურობდა, იყო ჟურნალისტი. მას მიეწერება სკოლის დაარსება სახელწოდებით „სულტანიდია“. ალ-ჯისრის გვარის წარმომადგენლები იყვნენ მეცნიერები და პოლიტიკოსები, რომლებიც აქტიურად მონაწილეობდნენ XX საუკუნის ლიბანის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.
43. სინანაის მეჩეთი (ჯამი' ას-სინანაიმა) დამასკოში 1590 წელს ააგო გამოჩენილმა ოსმალო მოხელემ სინან ფაშამ სუკ ას-სინანაის რაიონში, ქალაქის დასავლეთით. 1589-1593 წლებში მას ეკავა დამასკოს ვალის თანამდებობა, იყო ეგვიპტის ვალი და დიდი ვეზირი, მონაწილეობდა იემენის დაპყრობაში. მისი მეჩეთი „სინანაიმა“ ოსმალური არქიტექტურის ნიმუშად ითვლება. მასთან ფუნქციონირებდა მედრესე.
44. XIX საუკუნის სირიაში საშუალო ფენის „ალიმთა შორის დანიანურდა ალ-კასიმის ოჯახი, რომლის პირველი ცნობილი წარმომადგენელი იყო პროფესიით დალაქი კასიმი (კასიმ ალ-ჰალაქი, 1806-1867), რომელმაც მიიღო რელიგიური განათლება და გახდა შაფიიტი საჩიბი „სინანაიმა“ მეჩეთში. მისი ძეგლი მუჰამმად ალ-კასიმი (1843-1900) იყო „სინანაიმა“ იმამი და მეცნიერი. მან სალიტერატურო ენაზე გადანერა XVIII საუკუნის სირიელი ავტორის აჰმად ალ-ბუღდარი ალ-ჰალაქის „დამასკოს ქრონიკა“ (ალ-ჰავადის დიმაჰე ალ-აფმიდია“), რომელიც გამოიცა კაიროში 1959 წელს (Abdul-Karim Rafeq, The Province of Damascus, 321-322).
45. კავკასიის ომის სახელით ცნობილია ჩრდილოეთ კავკასიის მუსლიმების ბრძოლა რუსეთთან (1817-1864 წწ.). იყოფა სამ ეტაპად: 1817-1829, 1830-1856, 1856-1864 წლები. ამ ომის დროს ჩეჩენთასა და დალესტანში შეიქმნა მთიელთა ისლამური ფეოდალური ანკლავი, რომელიც წინ აღუდგა რუსეთის ექსპანსიას. ამ მოძრაობის მესამე მეთაური 1834 წელს გახდა შამილი, რომლის დროს ჩამოყალიბდა სამხედრო-თეოკრატიული სახელმწიფო – საიმამო ცენტრით აულ ახულგოში. საიმამო იყოფოდა 50-დე სანა'იბოდ, რომელთაც იმამი განაგებდა შარიათის შესაბამისად. ოფიციალური ენა იყო არაბული. საბოლოოდ, მთიელთა ბრძოლა მარცხით დამთავრდა: 1859 წლის 25 აგვისტოს შამილი აულ ლუნიბო დაატყვევა გენერალმა ა.ი. ბარატიცკიმ (1815-1879) და გადაასახლა ქ. კალუგაში. 1870 წელს ტყვე იმამს უფლება მისცეს წასულიყო ჰიჯაზში, სადაც გარდაიცვალა იმავე წელს (მედიცინა).
46. კრედი ლიონე (Crédit Lyonnais) – საფრანგეთის უდიდესი კომერციული ბანკი, რომელიც შეიქმნა 1863 წელს ლიონში. 1945 წელს მოხდა მისი ნაციონალიზაცია.
47. ბალდადის რკინიგზას ბოსფორი უნდა დაეკავშირებინა სპარსეთის ყურესთან. უკვე 1871 წელს გერმანელებმა გაიყვანეს სტამბოლ-იზმიტის ხაზი, საიდანაც ერთი შტო გაგრძელდა ანკარამდე, მეორე ქალეხამდე, 1914 წელს კი წუხსაიზინამდე. ომის დაწყებამ სამუშაოები შეაფერხა და მხოლოდ 1934-1941 წლებში ინგლისის და საფრანგეთის კერძო კომპანიებმა რკინიგზა ბასრამდე მიიყვანეს. ამგვარად, ბალდადის რკინიგზამ დააკავშირა იზმიტი – კონია – ქალეხი – წუხსაიზინი – მოსული – სამარა – ბალდადი – ბასრა.
48. ირანდე (არაბ. ირანდა) – პირდაპირი მნიშვნელობით ნიშნავს „სურვილს“, მაგრამ

- 1832 წლიდან ამ ტერმინით აღნიშნავდნენ სულთნის ბრძანებას. იმპერიის მაღალი მოხელეები ბრძანების პროექტს წარუდგენდნენ სულთნის მთავარ მდივანს (თურქ. „სერქათიბ-ი შაჰრიმარი“). მას შემდეგ, რაც ამ დოკუმენტს მოიწონებდა სულთანი, იგი გადაეცემაზავად დიდ ვეზირს. სულთნის „სურვილი“ გაზიარებული უნდა ყოფილიყო მთავრობის მიერ.
49. **ჰიჯაზის რკინიგზის მთავარი სადგურები** იყო: დამასკო – დარ'ა – კატრანა – თაბუქ – კალ'ათ ალ-მუ'აჯჯამ – მადა'ინ ზალიჰ – ალ-‘ულა – შადიდა – მედინა. მატარებელი მოძრაობდა საათში 23 კმ. სიჩქარით და მანძილს დამასკოდან მედინამდე ფარავდა 62 საათში. რკინიგზამ შეცვალა ის ტრადიციული საქარავნო გზა, რომელიც მიდიოდა დამასკოდან მექისკენ და ბედუინების თავდასხმების გამო ძალიან სასიფათო იყო (მ.ტიკაძე, მომთაბარე ტომები და მუსლიმი პოლიტიკა უსაფრთხოების საკითხი სირიაში (XVIII ს.), 238-249).
50. **მაჰმუდ შეჟქეთ ფაშა (1856-1913)** იყო ერაყელი, გაარაბებული კავკასიელის, ზოგიერთი ავტორის ვარაუდით, ქართველის შთამომავალი. მის მამას ეკავა მუთასარიფის თანამდებობა. მაჰმუდმა განათლება მიიღო სტამბოლის სამხედრო სასწავლებელში („Mekteb-i Harbiye“) და ბრწყინვალე კარიერა გაიკეთა, ნამყოფი იყო საფრანგეთსა და გერმანიაში. 1913 წლის 23 იანვარს მან დიდი ვეზირის თანამდებობა დაიკავა, მაგრამ იმავე წლის 15 ივნისს მოკლეს (Hasan Kayali, *Arabs and Young Turks*, 20).
51. **აბდ ალ-ჰამიდ II (თურქ. Abdülhamid II)** გადაასახლეს სალონიკში, მაგრამ 1912 წელს დაბრუნდა სტამბოლში და ცხოვრობდა ბოსფორის სანაპიროზე „ბეგლარბეგების სასახლეში“, სადაც გარდაიცვალა 1918 წელს.
52. **კაჰტანი (კაჰტან)** ითვლება ისლამადელი სამრეთ არაბეთის (იემენის) არაბთა ლეგენდარულ წინაპრად. აქედან გამომდინარე, სამხრეთ არაბეთის ტომებს უწოდებდნენ „კაჰტანანებს“, (ზანუ კაჰტან), ხოლო ჩრდილოეთის არაბებს „აღნანიტებს.“ მოციქულ მუჰამადის ტომი (კურაიმ) ეკუთვნოდა ჩრდილოეთის არაბებს, მაშინ, როცა მუსლიმების პირველი დედაქალაქი მედინა სამხრეთ არაბეთის ტომებით იყო დასახლებული (Ph. Kh. Hitti, *History of the Arabs*. Tenth edition, 32).
53. **საიდ ჰალიმ ფაშა (1865-1921)** დაიბადა ეგვიპტეში და ეკუთვნოდა სამეფო ოჯახს. მისი მამა სტამბოლში დასახლდა, როცა ჰალიმი 7 წლისა იყო. საიდ ჰალიმ ფაშა სწავლობდა ევროპაში, მაგრამ მისი მშობლიური ენა იყო თურქული. სულთან მეჰმედ V-ის დროს ეკავა დიდი ვეზირის თანამდებობა (1913-1917 წწ.) და ითვლებოდა გერმანია-ოსმალეთის ალიანსის მომხრედ. 1917 წელს „ერთიანობა და პროგრესის“ პარტიასთან უთანხმოების გამო მისი კარიერა შეწყდა. 1919 წელს საიდ ჰალიმ ფაშას ბრალი დასდეს ლაღატში და გადასახლეს კ. მალტაზე, მაგრამ 1921 წელს გაათავისუფლეს. ერთხანს, იგი სიცილიაზე იმყოფებოდა, სცადა სტამბოლში დაბრუნება, მაგრამ უშედეგოდ. სომხების გენოციდში მონაწილეობისთვის საიდ ჰალიმ ფაშა მოკლეს სომეხმა ტერორისტებმა (Hasan Kayali, 139).
54. **მუჰამმად ქურდ ალი (1876-1953)** იყო გაარაბებული ქურთი (დედით ჩერქეზი) ერაყიდან. განათლება მან მიიღო ოსმალურ „რუშდიეში“, არაბულია და თურქულენოვანი გარდა ფლობდა ფრანგულს, რომელსაც დაეუფლა ლაზარისტ მისიონერებთან. იგი სამჯერ იყო ევროპაში, კერძოდ, საფრანგეთსა და იტალიაში, მუშაობდა ცნობილი იტალიელი ისლამოლოგის ლეონე კაეტანის (L. Caetani, 1869-1935) ბიბლიოთეკაში და გაეცნო მეცნიერული კვლევის თანამედროვე მეთოდს. სირიიდან თურქების განდევნის შემდეგ 1919 წელს არჩეულ იქნა „არაბული ენის აკადემიის“ პრეზიდენტად დამასკოში და ამ თანამდებობაზე დარჩა გარდაცვალებამდე, ე.ი. 1953 წლამდე. დაკრძალულია დამასკოში მუავია ბ. აბი სუფიანის აკლდამასთან. მუჰამმად ქურდ ალის კალამს ეკუთვნის: ხიტატ აშ-შამ (დამასკო, 1925); ღუტა დი-მაჰკ (კაირო, 1949); ალ-ისლამ ვა-ლ-ჰადრა ალ-‘არაბიდა (კაირო, 1934); უმარა' ალ-ბაიან (კაირო, 1937); მუზაქქირათ, დამასკო, 1948-1951 და კიდევ ბევრი სხვა ნაშრომი.
55. **მოსე (მოშე) ხაიმ მონტეფიორე (Sir Moses Haim Montefiore, 1784-1885)** – გამორჩე-

ნილი ებრაელი ფინანსისტი, ბანკირი, პოლიტიკური მოღვაწე და ქველმოქმედი. მისი ოჯახი იტალიიდან (ლივორნო) გადასახლდა ინგლისში და წარმატებული საქმოსნობით დანაწარმდა. ერთხანს მონტეფიორეს ეკავა ლონდონის და ქენტიის შერიფის თანამდებობა, ხოლო 1824 წლიდან სიცოცხლის ბოლომდე ებრაელი ხალხის ინტერესების დაცვას ემსახურებოდა. 1841 წელს პალესტინაში ყოფნისას მან უფლება მიიღო შეეკეთებინა ბიბლიური რახილის მავზოლეუმი ბეთლემთან. იგი გამოირჩეოდა რელიგიურობით და 39 წელი ხელმძღვანელობდა ბრიტანეთის ებრაელთა სათვისტომოს. მოსე მონტეფიორე და მისი მეუღლე ჯუდიტ კოენი დაკრძალული არიან ქალაქ რამსგეიტში (კენტის საგრაფო) მათ მიერვე აგებული სინაგოგის გვერდით აკლდამაში, რომელიც ფორმით რახილის მავზოლეუმის ანალოგიურია.

56. რახილი (ან რაქილი) იყო ბიბლიური იაკობის ცოლი, იოსებისა და ბენიამინის დედა. დაკრძალულია იუდაში ბეთლემთან (ებრ. „ბეთ ლეჰემ“ – „სახლი პურისა“, არაბ. „ბაჰთ ლამჰ“ – „სახლი ხორცისა). პალესტინის ამ პატარა ქალაქში, რომელიც მდებარეობს იერუსალიმის სამხრეთ-დასავლეთით 8 კილომეტრის მანძილზე, დაიბადა მაცხოვარი იესო, აგრეთვე ებრაელების დიდი მეფე დავითი. ბიზანტიის იმპერატორ კონსტანტინე დიდის დედის წმ. ელენეს სურვილით 326 წელს ბეთლემში ააგეს ეკლესია. რახილის მავზოლეუმს (არაბ. „კუბბათ რახნლ“) პატივის მიაგებენ სამივე მონოთეისტური რელიგიის წარმომადგენლები. 1967 წელს ბეთლემში დაკარგა იორდანია და იგი ისრაელის ხელში გადავიდა, მაგრამ 1995 წელს მასზე აღიარებულ იქნა არაბების, ე.ი. პალესტინის ავტონომიის უფლებები.
57. ბიბლიური ტრადიციით, სიონის მთაზე (მალლოზე) იერუსალიმის სამხრეთ-დასავლეთით იდგა მეფე დავითის რეზიდენცია. აქვე ქრისტიანებს V საუკუნის შუა წლებში აუშენებიათ „ქრისტეს უწმინდესი ეკლესია, რომელიც არის დედა ყოველთა ეკლესიათა.“ სპარსელების შემოსევის შედეგად VII საუკუნეში ეკლესია დაინგრა, მაგრამ შემდეგ მისი ზაზილიკა აღადგინეს. რელიგურ ლიტერატურაში ებრაელები ხშირად „სიონის შეილებად იხსენიებიან“ (საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 845).
58. ებრაელების ასიმილაცია ნიშნავდა პროცესს, რომლის შედეგად, ებრაელი, ეთნიკურად აღარ მიეკუთვნებოდა თავის ხალხს, წვევტდა მასთან რელიგიურ და კულტურულ კავშირს. ებრაელების ასიმილაციას XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ხელი შეუწყო ებრაულმა განმანათლებლობამ (ჰსჰჰალა), რომლის სათავეებთან იდგა ფილოსოფოსი („გერმანელი სოკრატე“) მოზეს მენდელსონი (გერმ. Moses Mendelssohn, 1729-1786). ასიმილირებული ებრაელები იყვნენ კარლ მარქსი, ჰაინრიხ ჰაინე, თეოდორ შერცლი და ბეერი სხვა ცნობილი მოღვაწე.
59. ალფრედ დრეიფუსი (A. Dreyfus, 1859-1935) იყო საფრანგეთის არმიის გენშტაბის ებრაელი ოფიცერი, რომელსაც ბრალად დასდეს ჯაშუშობა გერმანიის სასარგებლოდ და სრულიად დაუსაბუთებლად 1894 წლის დეკემბერში სამუდამო კატორღა მიუსაჯეს. მის დასაცავად გამოვიდა საფრანგეთის პროგრესული საზოგადოება. 1899 წელს დრეიფუსი შეინაყლეს და 1906 წელს გაამართლეს.
60. მეჯიდიეს ორდენი (თურქ. Mecidiye Nisani) დაარსდა სულთან 'აბდ ალ-მაჯიდ I-ის დროს 1852 წელს. ამ ორდენით, რომელიც ხუთი ხარისხისა იყო, უფრო მეტად აჯილდოებდნენ უცხოელებს.
61. არმინ ვამბერი (Ármin Vámbéry, იგივე Herman Bamberger ან Wamberger – 1832-1913), იყო უნგრელი ებრაელი, აღმოსავლეთმცოდნე, მოგზაური და პოლიგლოტი. ერთხანს ცხოვრობდა სტამბოლში, სადაც დაეუფლა აღმოსავლურ ენებს. 1861-1864 წლებში მან დერეფის სამოსელში გადაცმულმა, რაშიდ ფენდის სახელით იმოგზაურა ირანსა და შუა აზიაში. ამ მოგზაურობის აღწერა გამოქვეყნდა 1864 წელს. 1865-1905 წლებში ვამბერი აღმოსავლურ ენებს ასწავლავდა ზუდაპეშტის უნივერსიტეტში, წერდა უნგრულ, გერმანულ და ინგლისურ ენებზე. მას ეკუთვნის თეორია თურქული და უნგრული ენების ნათესაობის შესახებ.
62. თეოდორ შერცლი გარდაიცვალა 1904 წელს და ვენაში დაკრძალეს, მაგრამ ანდერძის თანახმად ის, და მისი ახლობლები უნდა გადაესვენებინათ პალესტინაში,

„როცა ამას გადანყევტდა ებრაელი ხალხი.“ 1949 წლის აგვისტოში ისრაელის მთავრობის დადგენილებით, თ. ჰერცლის (შემდეგ კი მისი ოჯახის წევრების) ნებ-ტი გადასვენეს ისრაელში და დაკრძალეს იერუსალიმის დასავლეთით მაღლობ-ზე, რომელსაც ახლა „ჰერცლის მთას“ (ან „ხსოვნის მთას“) უწოდებენ. ეს ადგილი გახდა ცნობილი ებრაელი მოღვაწეების პანთეონი. აქვეა ჰერცლის მუზეუმი. ებრაული კალენდრის მიხედვით, თამმუზის თვის მე-20 დღე ითვლება ჰერცლის ხსოვნის დღედ.

63. **ელიეზერ ბენ იეჰუდა (Eliezer Ben-Yehuda, 1858-1922)** დაიბადა ბელორუსიაში, ვი-ტებსკის რაიონში. კარგად დაუფულა თორას, მიშნას და თალმუდს, აგრეთვე გერ-მანულ, რუსულ და ფრანგულ ენებს. ოთხი წელი სწავლობდა სორბონაში, რის შემ-დეგაც 1881 წელს ჩავიდა პალესტინაში და მთელი თავისი ცოდნა მოახმარა ივრი-თის პროპაგანდას, რედაქტორობდა რამდენიმე ებრაულ გაზეთს. მისი ინიციატი-ვით დაარსდა „ებრაული ენის კომიტეტი“ (Va'ad Ha-Lashon), რომელიც შემდეგ გა-დაქვედა „ებრაული ენის აკადემიად“ (Academy of the Hebrew Language). ელიეზერ ბენ იეჰუდა თვლიდა, რომ ებრაული ენა იცოცხლებდა, თუ მისი ხალხი დაბრუნდე-ბოდა ისტორიულ სამშობლოში და აღორძინების გზას დაადგებოდა. მის კალამს ეკუთვნის „ახალი ებრაული ენის ლექსიკონი“, რომელიც მიზნად ისახავს ამ უძვე-ლესი ენის განახლებას თანამედროვეობის მოთხოვნების შესაბამისად. დიდი ებ-რაელი ლექსიკოლოგი გარდაიცვალა 64 წლის ასაკში და პატივით დაკრძალეს ზე-თისხილის მაღლობზე იერუსალიმში.
64. **სახელწოდება „პალესტინა“** ქვეყანამ მიიღო ლათინური „პალესტინა“-სგან. რო-მისა და ბიზანტიის ბატონობის პერიოდში იგი სამ ნაწილად იყოფოდა: Prima, Secunda, Tertia. არაბებმა ქვეყანა ორ სამხედრო რეგიონად გაყვეს – ჯუნდ ფი-ლასტინ და ჯუნდ ალ-ურდუნ (Yhoshua Porath, The Political Awakening ..., 355).
65. **ანტანტა (ფრ. Entente cordiale – გულთიდავ თანხმობა)** საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ინგლის-საფრანგეთის (1904 წ.) და ინგლის-რუსეთის შეთანხმებით (1907 წ.). იგი ცნობილია „სამთა შეთანხმების“ ან „სამთა სამხედრო-პოლიტიკური ბლოკის“ სა-ხელით. 1915 წელს ანტანტას შეუერთდნენ სხვა სახელმწიფოები.
66. **აარონ აარონსონი (Aaron Aaronson, 1876-1919)** იყო რუმინელი ებრაელი, ბოტანი-კოსი და აგრონომი. ბარონ ედმონ დე როტშილდის დახმარებით მან განათლება მიიღო საფრანგეთში, 1906 წლიდან კი მოღვაწეობდა პალესტინაში, თანამშრომ-ლობდა ჯემალ ფაშას ადმინისტრაციასთან ისეთი სტიქიური უბედურების აღსაკ-ვეთად, როგორიც იყო კალისის შემოსევა. მისი რეკომენდაციით სარგებლობდა გე-ნერალი ალენები ბერ-შევასთან ჩატარებული სამხედრო ოპერაციის დროს. მის საიდუმლო ორგანიზაციაში შედიოდნენ ცნობილი სიონისტები აბშალომ ფეინბერ-გი, სარა აარონი, იოსებ ლიშანსკი და სხვები. 1917 წელს იგი ლონდონში მესხდა ხაიმ ვეიცმანს, რომელმაც შესთავაზა ევრსალის სამშვიდობო კონფერენციაში მონაწილეობა. იმავე ვეიცმანის თხოვნით აარონსონი ჩავიდა აშშ-ში პოლიტიკური და პროპაგანდისტური მისიით, შემდეგ კი ისევ პალესტინაში დაბრუნდა. 1919 წლის 15 მაისს გამოჩენილი ებრაელი მოღვაწე დაიღუპა საავიაციო კატასტროფა-ში. აარონ აარონსონს ეკუთვნის საინტერესო გამოკვლევები პალესტინის ეკონის-ტემისა და ფლორის შესახებ, რომელიც გამოქვეყნდა მისი სიკვდილის შემდეგ.
67. **გილბერტ კლაიტონი (Gilbert Clayton, 1875-1929)** – ბრიტანეთის დაზვერვის ოფი-ცერი და კოლონიური ადმინისტრატორი. მუშაობდა არაბულ ქვეყნებში, გახდა „არაბული ბიუროს“ ერთ-ერთი ორგანიზატორი. ე.კლაიტონმა მონაწილეობა მიი-ღო ოსმალეთის წინააღმდეგ არაბთა აჯანყების მომზადებაში. ომის შემდეგ იგი მუშაობდა სამანდატო პალესტინასა და ერაყში, ასრულებდა უმაღლესი კომისრის მოვალეობას, იყო ბრიტანეთის წარმომადგენელი ნაჯდში. მოულოდნელად გარ-დაიცვალა 1929 წელს. თ.ლოურენსი მაღალ შეფასებას აძლევდა ე.კლაიტონის პროფესიონალიზმს და ორგანიზატორულ უნარს.
68. **კაპიტანი უილიამ შექსპირი (William Henry Irvine Shakspear, 1878-1915)** იყო ჩრდილოეთ არაბეთის მკვლევარი, ფლობდა ურდუს, პუშტუს, სპარსულ და არა-ბულ ენებს. დაიბადა ბეკევიში, განათლება მიიღო ინგლისში და სამსახური დაიწ-ყო ინდოეთის კოლონიურ ადმინისტრაციაში, გახდა ვიცე კონსული. 1909 წლიდან

მსახურობდა ქუვეითში და ბაპრეინზე. უ.შექსპირი ბერს მოგზაურობდა არაბეთის ნახევარკუნძულზე და იკვლევდა ნეფუდის უდაბნოს. 1914 წლიდან იგი თანამშრომლობდა იბნ სა'უდთან, იყო მისი მეგობარი. 1915 წლის იანვარში ჯარაბთან მომხდარი შეტაკების დროს ინგლისელმა რეზიდენტმა უყურადღებოდ დატოვა იბნ სა'უდის თხოვნა გარიდებოდა ბრძოლის ველს და მოკლულ იქნა ვაჰაბიტების მეტოქე რაშიდიანთა მომხრეების მიერ. არაბეთის ცნობილი მეკვლევარი ჯ.ფილბი თვლიდა, რომ ამ ტრაგედიამ დააზარალა როგორც ბრიტანეთი, ასევე არაბებიც, ვინაიდან, იმ დროს იბნ სა'უდის მხარდაჭერა, რასაც უ.შექსპირი მოითხოვდა, უფრო პერსპექტიული იყო, ვიდრე შარიფ ჰუსაინის მომზადება აჯანყებისთვის, რაც თ. ლოურენსის დახმარებით მოხდა.

69. **პერსი კოქსი (Sir Percy Cox, 1864-1937)** – ბრიტანეთის კოლონიური მოხელე სომალიში და მასაკაში (1893-1903 წწ.), შემდეგ სპარსეთის ყურეში (1904-1919 წწ.). აქტიურად მონაწილეობდა ერავის სამანდატო სისტემის შექმნაში (1920-1923 წწ.). ბალდადიდან წასვლის შემდეგ მას სახელმწიფო თანადებობა არ დაუკავებია. 1933-1936 წლებში იყო ბრიტანეთის სამეფო გეოგრაფიული საზოგადოების თავმჯდომარე.
70. **უმარ ფახრ ად-დინ ფაშა (1868-1948)** იყო გამოჩენილი თურქი მხედართმთავარი. 1888 წელს მან დაამთავრა სტამბოლის სამხედრო აკადემია და სამსახური დაიწყო პირველ რეგულარულ არმიაში, იყო ლიბიაში, ბალკანეთზე და გალიპოლიში. 1914 წელს მირ-ლივას რანგით დაინიშნა IV არმიის სარდლის მოადგილედ, ხოლო პირველი მსოფლიო ომის დროს 1916 წლის ზაფხულში ჯემალ ფაშას ბრძანებით ჩავიდა მედინაში, სადაც დაიკავა ოსმალეთის საექსპედიციო ძალების სარდლის თანამდებობა. მისი პირდაპირი მოვალეობა იყო ჰიჯაზის რეინიგზის დაცვა, რასაც წარმატებით გაართვა თავი. ფახრი ფაშა ამტკიცებდა, რომ ჰქონდა ალლაჰის მოიქცევის ხილვა და მისგან მიიღო მონოდედა არ შეეწყვიტა ბრძოლა. ომის დამთავრების შემდეგ ფახრი ფაშამ სტამბოლიდან მიღებული ბრძანების საწინააღმდეგოდ, უარი თქვა კაპიტულაციაზე და სულთნის დროშა კიდევ 72 დღე ფრიალებდა მედინის თავზე. 1919 წლის იანვრის დამდეგს ფახრი ფაშა თავად თურქმა ჯარისკაცებმა დაატყვევეს და ჩააბარეს ამირ 'აბდ ალლაჰს. ერთხანს თურქი სარდალი იმყოფებოდა ეგვიპტეში სამხედრო ტყვეების ბანაკში, საიდანაც მალტაზე გადაიყვანეს. 1921 წელს იგი გაათავისუფლეს, რის შემდეგაც შეუერთდა ქემალ ათათურქის არმიას და იბრძოდა უცხოელების ინტერვენციის წინააღმდეგ. 1922-1926 წლებში ეკავა ავღანეთში თურქეთის ელჩის თანამდებობა. 1948 წელს გადაამდგარი გენერალი გარდაიცვალა სტამბოლში და იქვე დაკრძალეს. განსაკუთრებული სიმამაცის გამო ფახრი ფაშას ინგლისელები „უდაბნოს ლომს“ ან „უდაბნოს ვეფხეს“ უწოდებდნენ.
71. **ბერეშეა ან ბერ-შევა (არაბ. ბი'რ ას-საბ')** არის ყველაზე დიდი ქალაქი ნეგევის უდაბნოში (არაბ. „ბაჰრა' ან-ნაკაბ“). ხშირად, მას ნეგევის დედაქალაქსაც უწოდებენ.
72. **ბარონი ლაიონელ უოლტერ როტშილდი (იგივე Walter Rothschild, 1868-1937)**, იყო ბრიტანეთისა და ირლანდიის სიონისტური მოძრაობის მონაწილე, როტშილდების გვარის ერთ-ერთი წარმომადგენელი, რომელიც ბარონის ტიტულს ატარებდა.
73. **მარჯ დაბიკის ბრძოლა** მოხდა 1516 წლის 24 აგვისტოს ჰალეების ჩრდილოეთით. ოსმალეებმა სულთან სელიმ I-ის მეთაურობით სასტიკად დაამარცხეს მამლუქები, რასაც მოჰყვა სირიის დაპყრობა (იხ.: მ.ტიკაძე, იბნ იფასის ცნობები ოსმალთა მიერ სირიის ქალაქების დაპყრობის შესახებ. – მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972, 46-58).
74. **ებრაული ლეგიონი (Jewish Legion)** შეიქმნა პირველი მსოფლიო ომის დროს. 1915 წელს სიონისტებმა ზევე ჟაბოტინსკიმ და იოსებ ტრუმპელდორმა დასვეს ებრაული სამხედრო რაზმების ჩამოყალიბების საკითხი, მაგრამ ეგვიპტეში ბრიტანეთის არმიის მთავარსარდალი, გენერალი მაქსუელი დათანხმდა ისეთი გასამხედროებული რაზმის შექმნაზე, რომელსაც დაევალებოდა დამხმარე სამუშაოს შესრულება, კერძოდ, ფრონტისთვის ტვირთის გადატანა. აქედან გამომდინარე, ჩა-

მოყალიბდა რამდენიმე ასეული კაცისგან შემდგარი რაზმი, რომელსაც ეწოდა „Zion Mule Corps.“ სიონისტების ამ სამხედრო ჯგუფის საფუძველზე 1917 წელს შედგა პოლი, რომელსაც შეუერთდნენ ებრაელი მოხალისეები სხვადასხვა ქვეყნიდან, და ბოლოს, 1918 წელს მას, როგორც „ებრაულ ლეგიონს“ უფლება მიეცა მონაწილეობა მიეღო ბრძოლაში პალესტინის ტერიტორიაზე. ომის დამთავრების შემდეგ ლეგიონი დაიშალა.

75. **ზეევ ჯაბოტინსკი (Ze'ev Jabotinsky, იგივე Владимир Евгеньевич Жаботинский, 1880-1940)** იყო ოდესელი ებრაელი, ე.წ. „რევიზიონისტული სიონიზმის“ ფუძემდებელი, მწერალი, პოეტი, პუბლიცისტი, მთარგმნელი. წერდა რუსულ და ფრანგულ ენებზე, კარგად ფლობდა ივრითს. იოსებ ტრუმპელდორთან ერთად შექმნა ე.წ. „ებრაული ლეგიონი“, რომელიც იბრძოდა პალესტინაში ბრიტანელების მხარდამხარ. განსხვავებული შეხედულებების გამო ზეევ ჯაბოტინსკი დაუპირისპირდა ხაიმ ვეიცმანს, ბრიტანეთის სამანდატო რეჟიმის ადმინისტრაციას, და ბოლოს „მსოფლიო სიონისტურ ორგანიზაციას.“ „რევიზიონისტად“ შერაცხული სიონისტი გარდაიცვალა ნიუ იორკში. პრემიერ მინისტრ ლევი ეშკოლის ინიციატივით, 1964 წელს ზეევ ჯაბოტინსკის და მისი მეუღლის ნეშტი გადაასვენეს ისრაელში და პერეცლის მთაზე დაკრძალეს.
76. **იოსებ ტრუმპელდორი (Joseph Trumpeldor, 1880-1920)** – რუსი ებრაელი პიატიგორსკიდან, მსახურობდა რუსეთის არმიაში და მონაწილეობდა რუსეთ-იაპონიის ომში, დაკარგა მარცხენა ხელი და ტყვედ ჩავარდა. გათავისუფლების შემდეგ იგი წმ. გიორგის ორდენით დააჯილდოვეს. 1911 წელს რუს სიონისტებთან ერთად ჩავიდა პალესტინაში და ცხოვრობდა კიბუც დეგანიამში, შემდეგ კი გადავიდა ევგიბტეში, სადაც მონაწილეობდა ებრაელთა სამხედრო ნაწილის ჩამოყალიბებაში. დაიღუპა გალილეაში ერთ-ერთი ებრაული დასახლების დაცვისას 1920 წლის მარტში.
77. **ხაიმ ვეიცმანი (Chaim Azriel Weizmann, 1874-1952)** დაიბადა ბელორუსიაში, სწავლობდა გერმანიასა და შვეიცარიაში, ცხვდა ბოიქიმის სპეციალისტი. 1904 წელს გადასახლდა ინგლისში და თავისი ცხოვრება სიონისტურ მოძრაობას დაუკავშირა. იგი კარგად იცნობდა ლორდ ბალფურს და ზეგავლენას ახდენდა მის შეხედულებებზე. 1907 წელს ხაიმ ვეიცმანი ჩავიდა პალესტინაში, ხოლო პირველი მსოფლიო ომის დროს ცდილობდა ბრიტანეთის დაინტერესებას სიონისტური მოძრაობით. ამის შედეგად, „ბალფურის დეკლარაციის“ პრინციპები აისახა სან-რემოს კონფერენციის გადაწყვეტილებაში 1920 წელს, შედეგ კი განხორციელდა სამანდატო რეჟიმის დროს. ხაიმ ვეიცმანი ორჯერ (1921-1931, 1935-1946 წწ.) იყო მსოფლიო სიონისტური ორგანიზაციის (World Zionist Organization) პრეზიდენტი, ხოლო 1948 წლის 17 მაისს აირჩიეს ისრაელის სახელმწიფოს მეთაურად (1949 წ. პრეზიდენტად). იგი ცხოვრობდა რახოვეთში და იქვეა დაკრძალული. აქ დღესაც ფუნქციონირებს ხაიმ ვეიცმანის მიერ დაარსებული სამეცნიერო ცენტრი, რომელიც „ვეიცმანის ინსტიტუტის“ სახელითაა ცნობილი. 1949 წელს გამოვიდა ხაიმ ვეიცმანის ავტობიოგრაფიული ნაშრომი („Trial and Error“), რომელიც მრავალ ენაზეა თარგმნილი.
78. **ანრი გურო (Henri Joseph Eugène Gouraud, 1867-1946)** – ფრანგი გენერალი, რომელმაც განათლება მიიღო საფრანგეთის ცნობილ სამხედრო აკადემიაში (École Spéciale Militaire de Saint-Cyr). ერთხანს მსახურობდა აფრიკის ქვეყნებში და 1915 წელს მონაწილეობდა გალიპოლის ბრძოლაში (დასავლეთ თურქეთში), სადაც დაკარგა მარჯვენა ხელი. გენერალი ა. გურო იყო საფრანგეთის არმიის სარდალი დასავლეთის ფრონტზე, ხოლო ომის შემდეგ 1919-1923 წლებში სარდლობდა საფრანგეთის არმიას ახლო აღმოსავლეთში, მონაწილეობდა სამანდატო სისტემის შექმნაში და სირია-ლიბანის უმაღლესი კომისიის თანამდებობა დაიკავა. გენერალ გუროს ეკუთვნის სიტყვები, წარმოთქმული სალაქ ად-დინის აკლდამასთან დამასკოში: „ჯვაროსნობა ახლა დამთავრდა. სალაღინ! გაიღვიძე, ჩვენ დაებრუნდით!“ 1923 წლიდან გენერალ გუროს მაღალი სამხედრო თანამდებობა ეკავა საფრანგეთში. გარდაიცვალა 1946 წელს პარიზში.

79. **ას-სა'დუნი** ('აბდ ალ-მუჰსინ ას-სა'დუნ, 1879-1929) – ერაყელი პოლიტიკური მოღვაწე, რომელიც ეკუთვნოდა მუნთაფიკის ტომთა კონფედერაციას. პირველ მსოფლიო ომამდე ის ოსმალეთის არმიის ოფიცერი იყო, შემდეგ დაბრუნდა სამ-შობლოში და 1922-1929 წლებში ოთხჯერ ეკავა ერაყის პრემიერ-მინისტრის თანამდებობა.
80. **გალუსტ გულბენკიანი** (Calouste Gulbenkian, 1869-1955), ცნობილი სომეხი ფინანსისტი, დაიბადა სტამბოლში. განათლება მიიღო ლონდონის „სამეფო კოლეჯ-ში“ („King's College“), სადაც დაეუფლა ნავთობმოპოვების საინჟინრო საქმეს და ერთხანს ბაქოს ნავთობსადგომით იყო დაინტერესებული. 1896 წელს იგი გაერო-და 'აბდ ალ-შამიდის რეჟიმს და ოჯახთან ერთად გადასახლდა ეგვიპტეში, სადაც დაუახლოვდა გავლენიან მაგნატს მანთაშეს, რომელმაც ის წარუდგინა ევლის ბერინგს. გალუსტ გულბენკიანი დასახლდა ლონდონში და ხელი მიჰყო ბიზნესს. 1930-1932 წლებში იყო სომხური საქველმოქმედო საზოგადოების პრეზიდენტი და ხშირად იმყოფებოდა პარიზში. მეორე მსოფლიო ომის დროს იგი თანამშრომლობდა ვიშის მთავრობასთან, მაგრამ 1942 წელს დასახლდა ლისაბონში, სადაც გარდაიცვალა 1955 წელს 86 წლის ასაკში. დაკრძალულია ლონდონში წმ. სარქისის სომხურ ეკლესიაში. სომეხი მილიონერის სახსრებიდან დიდი თანხა გამოიყო ემიდაინისთვის (სომხეთი).
81. **არნოლდ უილსონი** (Sir Arnold Talbot Wilson, 1884-1940) იყო ბრიტანეთის რეზიდენტი სპარსეთის ყურის ქვეყნებში, სამოქალაქო კომისარი (civil commissioner) ერაყში 1918-1920 წლებში. დაიღუპა 55 წლის ასაკში მეორე მსოფლიო ომის დროს საფრანგეთში. მას დარჩა ნაშრომი, რომელიც მიუძღვნა პირველი მსოფლიო ომის დროს ერაყში და მეზობელ ქვეყნებში დაღუპულ თანამებრძოლთა ხსოვნას (იხ. ბიბლიოგრაფია).
82. **ერაყის მეფე ფაისალ I** დაიბადა ტა'იფში (პიჯაზი) 1883 წელს, იყო შარიფ ჰუსაინის მესამე ვაჟი. 1891 წლიდან მამასთან ერთად იმყოფებოდა სტამბოლში. სამშობლოში დაბრუნდა 1909 წელს და გახდა ოსმალეთის პარლამენტის წევრი. არაბთა აჯანყებაში აქტიური მონაწილეობის შემდეგ იგი აირჩიეს სირიის მეფედ (1918-1920 წწ.), ხოლო 1921 წელს გამოცხადდა ერაყის მეფედ. მის დროს 1932 წელს ერაყი მიიღეს ერთა ლიგაში. ფაისალი გარდაიცვალა მოულოდნელად შეეცვარიაში 1933 წელს. მისი მემკვიდრე გახდა 21 წლის შვილი ღაზი.
83. **ჰარი ჟილბი** (Harry St. John Bridger Philby, 1885-1960), იგივე შეიხი 'აბდ ალლაჰი, იყო გამოჩენილი არაბისტი, არაბეთის ნახევარკუნძულის მკვლევარი და ბრიტანეთის რეზიდენტი. ჰ.ჯილბი მეგობრობდა იბნ სა'უდთან, მონაწილეობდა სამანდატო ადმინისტრაციის შექმნაში ერაყსა და პალესტინაში. 1930 წელს მან მიიღო ისლამი და მეორე ცოლად შეირთო არაბი ქალი. 1922 წელს ლონდონში იგი შეხვდა უ.ჩერჩილს, ბარონ როტშილდს და ზამ ვეიცმანს. ჰ.ჯილბის მეგობრობა იბნ სა'უდთან გაგრძელდა 1925-1932 წლებშიც, როცა საფუძველი ჩაეყარა სა'უდიანთა სამეფოს და საჭირო გახდა ვაჰაბიტების ურთიერთობის დალაგება ბრიტანეთთან და ევროპის სხვა ქვეყნებთან. XX საუკუნის 30-იან წლებში მან ხელი მიჰყო არაბეთის ნახევარკუნძულზე ავტომობილების იმპორტს და ამერიკის ნავთობის კომპანიების საქმიანობით დაინტერესდა. ისტორიაში ჰ.ჯილბი შევიდა, როგორც დიდი მოგზაური-მკვლევარი, რომელმაც შეისწავლა არაბეთის ნახევარკუნძული სპარსეთის ყურიდან წითელ ზღვამდე და არ-რიადიდან იემენამდე (Аравия. Материалы по истории открытия, 271).
84. **ჯორჯ კერზონი** (George Nataniel Curzon, 1859-1925) – ინდოეთის ვიცე-მეფე და გენერალ გუბერნატორი 1898-1905 წლებში.
85. **აბადიტების** (ან **იბადიტების**) ზომიერი ხარიჯიტული სექტა შეიქმნა VII საუკუნის მეორე ნახევარში. მისი დამაარსებელია 'აბდ ალლაჰ ბ. აბადა. სექტამ ფეხი მოიკიდა სამხრეთ არაბეთსა და არაბულ მალრიბში.
86. **მარაბუტებს** („მარაბუტ“ ან „მურაბიტ“) არაბულ მალრიბში უწოდებდნენ რელიგიურ პირებს, რომლებიც გამოირჩეოდნენ ყურანის და სქოლასტიკის ცოდნით. არცთუ იშვიათად ისინი სუფიური ორდენების სათავეში იდგნენ, სარგებლობდნენ

- მაღალი ავტორიტეტით, და ბოლოს, „წმინდანები“ ხდებოდნენ. ორთოდოქსული ისლამი არ იზიარებდა მარაბუტების მიერ დამკვიდრებულ პრაქტიკას (სუფიური ცერემონიალი, საჩუქრებისა და შესანიშნავების მიღება, მკითხაობა და სხვა).
87. კადირიმა-ს სუფიური ორდენის (ტარიკატის) დამაარსებელია ჰანბალიტი თეოლოგი 'აბდ ალ-კადირ ალ-ჯილანი (1077-1166), რომელიც წმინდანად გამოცხადდა. დროთა განმავლობაში, კადირიას გამოეყო 100-დე ტარიკატი, რომელთა დიდი ნაწილი მოქმედებდა ეგვიპტეში, სუდანში, მავრიტანიაში და სხვა ქვეყნებში (Ю.М.Кобишанов. Особенности ислама в Западной Африке, 17). ორდენი სარგებლობდა პოპულარობით და კოლონიზატორების წინააღმდეგ იბრძოდა ალჟირსა და სუდანში.
88. რაჰმანიმა-ს სუფიურმა ორდენმა ფეხი მოიკიდა კაბილიაში. მის დამაარსებლად ითვლება მუჰამმად ბ. 'აბდ არ-რაჰმან ალ-ლაშტულმ ალ-ჯურჯური (გარდ. 1793/4 წ.). ეს სამშო ითვლებოდა ხალვათიძის ორდენის განმტოვებად. მისი ზავიები მოქმედებდნენ ალჟირში, თუნისში და საჰარაში.
89. ლალა ფატიმა (ბერბერულ დიალექტზე ლალა ფატმა, ფრ. Lolla Fadhma, 1830-1863) იყო კაბილიელი ქალი, რომელმაც სახელი გაითქვა განსწავლულობით, ყურანისა და ჰადისების ცოდნით. „ლალა“ ბერბერებთან ნიშნავს იმავეს, რასაც არაბებთან „საიდა“ („ქალბატონი“) და ამ სახელით მოიხსენიებდნენ პატივსაცემ ქალებს ან წმინდანებს. მამის სიკვდილის შემდეგ ლალა ფატიმა სათავეში ჩაუდგა გოგონების სკოლას თავის სოფელ წსუმარში. მან უარი თქვა გათხოვებაზე, გამოიჩინა კარგი ორგანიზატორული უნარი და სათავეში ჩაუდგა კაბილიელების, კერძოდ, ქალების ბრძოლას ოკუპანტების წინააღმდეგ. 1854 წელს ლალა ფატიმა შეუერთდა ბუ ბაგლას რაზმს, პირადად მონაწილეობდა ბრძოლებში და ტყვედ ჩავარდა. ჯანმრთელობა შერყეული კაბილიელი ქალი საპყრობილეში გარდაიცვალა სულ 33 წლის ასაკში, მაგრამ ისტორიაში დარჩა, როგორც ალჟირელი ხალხის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი პირველი ეროვნული გმირი და ალჟირელი ჟანა დარკი (ლუი მასინიონი).
90. საფრანგეთის პირველი რესპუბლიკა არსებობდა 1792-1804 წლებში, მეორე – 1848-1852 წწ., მესამე – 1871-1940 წწ., მეოთხე – 1946-1958 წწ.; მეხუთე – 1958 წლიდან.
91. პაჰსი (ლიტ. არაბ. ჰუბს, მრ. „აჰჰას“) – არაბული მალრიბის ქვეყნებში ამ ტერიტორიით აღნიშნავდნენ ვაკუს (ან ვაკუფს), ე.ი. რელიგიის კუთვნილ ქონებას, რომლის გაყიდვა-გასხვისება არ შეიძლებოდა.
92. მაღანიმა-ს სუფიური ორდენის ფუძემდებელი იყო მუჰამმად ჰასან ბ. ჰამზა ალ-მაღანი, როგორც ნისბიდან ჩანს, მედინელი თეოლოგი, რომელიც ლიბიაში გადასახლდა. აქ მან შექმნა თავისი ორდენი. გარდაიცვალა ქ. მისურათში 1363/1846 წელს (Дж.Тримунум, Суфийские ордены в исламе, 100).
93. 'ალავიანთა შარიფების დინასტია მაროკოში ხელისუფლების სათავეში მოვიდა XVII საუკუნის მეორე ნახევარში. მას საფუძველი ჩაუყარა ფილალის (ფილმლი) გვარის ერთ-ერთმა ბელადმა მავლამ რაშიდმა (1664-1672). ვინაიდან, იგი წარმოშობით იყო მაროკოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე თაფილალთიდან, გაჩნდა ნისბა ფილმლი. დინასტია თავს თვლიდა იმამ 'ალის შთამომავლად (იმამ ჰასანის შტო), რამაც განსაზღვრა მისი სახელწოდება 'ალავიანები ('ალავიფენ). მაროკოს სულთნები ატარებდნენ საპატიო ტიტულს მავლამ ან სინდი (პირდ. მწ. „ჩემი ბატონი“). მაროკოელი შარიფების შესახებ იხ.: თამარ ქარცივაძე, შარიფები და ფილალის დინასტია მაროკოში. ისტ. დოქტორის (ph.D) აკად. ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის მ ა ც ნ ე, თბ., 2015.
94. ესპანეთის საჰარა ან დასავლეთ საჰარა (ას-ჰაჰრა' ალ-ლარბიმა, მთ. ქალაქი ალ-აფან-ი) გამოცხადდა საჰარის არაბულ დემოკრატიულ რესპუბლიკად 1976 წელს, როცა ესპანელებმა დატოვეს ქვეყანა. პრეტენზია ამ ტერიტორიაზე განაცხადეს მავრიტანია და მაროკო, ხოლო ალჟირი აქტიურად ეროვნულ კონფლიქტში. ამჟამად, ესპანეთის საჰარას ფაქტობრივად მაროკო აკონტროლებს.

ლიტერატურა

ეგვიპტე

1. ავალიშვილი გ., მგზავრობა თბილისიდან იერუსალიმამდე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ელ. მეტრეველმა, თბ., „მეცნიერება“, 1967.
2. ზურაბაშვილი მ., ისტორიული სინამდვილის ასახვა ჯურჯი ზაიდანის რომანებში („კურაიშელი ქალწული“, „ლასანიანთა გოგონა“, „ალ-ამინი და ალ-მამუნი“). ფილ. მეცნ. კანდიდატის სამ. ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგ. სადისერტაციო ნაშრომის ავტორეფერატი, თბ., 2006 (იხ. გამოქვ. შრ.-ის სია, გვ.24)
3. ლურსმანაშვილი ნ., განათლების საქმე ეგვიპტეში XIX საუკუნის I ნახევარში მუშამმად ალის მმართველობის დროს. – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 1, თბ., გამ. „საარი“, 2003, 70-73; მუშამმად ალი – პიროვნება და პოლიტიკოსი. – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 1, თბ., გამ. „საარი“, 2003, 101-106.
4. შარაშენიძე მ., ოსმალეთ-ეგვიპტის პირველი (1831-1833) კონფლიქტის გამომწვევი მიზეზები. – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 1, თბ., გამ. „საარი“, 2003, 100-102.
5. სილაგაძე აპოლონ, ჯაფარიძე გოჩა. ახალი მასალები XVIII საუკუნის ეგვიპტის ეპიგრაფიკისათვის. იბრაჰიმ ქათხუდას საფლავის წარწერა. თბ., გამ. „არტანუჯი“. 2002.
6. სილაგაძე, ბენიამინ. ქართველი მამულეები ეგვიპტის დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლაში 1798-1807 წლებში, თბ., გამ. „მეცნიერება“, 1984.
7. ქუთელია მ., რიფა'ა ატ-ტაპტავი – არაბული „აღორძინების“ მედროვე. – „პერსპექტივა – XXI“, IX. თბილისის აზიის და აფრიკის ინსტიტუტის აკად. ა. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, გამომც. „ნეკერი“, თბ., 2007, 136-142. რიფა'ა ატ-ტაპტავის შემოქმედების ზოგადი დახასიათება. – ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, VII, გ.წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, ილიას სახ. უნივერსიტეტი, თბ., ილიას სახ. უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2013, 107-114.
8. ჯაფარიძე გ., იყვნენ ქართველები ნაპოლეონის არმიაში? – ჩვენი მწერლობა, 8, VII, 2011.
9. 'Абд ар-Рахман ал-Джабарти. Египет под властью Мухаммада 'Али (1806-1821). Персояд, предисловие и примечания Х.И.Кильберг, М., „Изд. восточ. лит.“ 1963.
10. [Абдуль Азиз] Халиль Абдуль Азиз, Ежедневная печать Египта, 1960-1971. Отв. ред. Б.Г.Сефранян, М., „Наука.“ 1976.
11. Али-Заде Э.А., Египетская новелла. Зарождение и формирование жанра, М., „Наука“, 1974.
12. Араслы Э.Г., Джурджи Зейдан и арабский исторический роман. М., „Наука.“ 1967.
13. Ацамба Ф.М., Состояние промышленности и положение наемных рабочих в Египте в XIX в. – Очерки по истории арабских стран (сборник статей), Изд. Моск. университета, 1959, 5-34; Ацамба Ф.М., Кириллина С.А., Религия и власть: ислам в Османском Египте (XVIII – первая четверть XIX века), Изд. Моск. университета, 1996; Ацамба Ф.М., Кочевники в социально-политической жизни Египта (конец XVIII – начало XIX в.). – Межвузовская конференция Восток в мировой экономической системе (XVI-XX вв.), М., „Наука“, 1992.

14. [Аш-Шафин] Шухди Атия аш-Шафин, Развитие национально-освободительного движения в Египте (1882-1956). Пер. с арабского В.И.Соловьева. Редакция и вступительная статья М.Ф.Гатауллина, М., „Изд. иностр. литературы,“ 1961.
15. Бартольд В.В., Панисламизм. – Сочинения, VI, М., „Наука,“ 400-402.
16. [аль-Барави] Рашид аль-Барави и М.Х.Улейш, Экономическое развитие Египта в новое время. Сокр.пер. с арабского, М., Изд. иностр. литературы, 1954.
17. Богусевич О.В., Первая египетская конституция 1879 г. – Краткие сообщения Института народов Азии, 45, М., 1961, 122-128; Джемаль ад-Дин аль-Афгани как политический деятель. – Кр. сообщения Ин.та народов Азии, 47, М., 1961.
18. Борисов А.Б., Роль ислама во внутренней и внешней политике Египта (XX век), М., „Наука,“ 1991.
19. Борисов В.М., Современная египетская проза, М., Изд. АН СССР, 1961.
20. Голдобин А.М., Народные выступления в Каире в конце XVIII – нач. XIX вв. – Письменные памятники и проблемы истории народов Востока. XV годичная научная сессия ЛО ИВАН СССР, II (доклады и сообщения по арабистике), М., 1981, 32-38.
21. Горячкин Г.В., Некоторые особенности развития правовой системы и истоки рабочего законодательства в Египте (1841-1918 гг.). – Восток в новое время. Экономика, государственный строй, М., „Наука,“ 1991, 272-291.
22. Долинина А.А., Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. Просветительский роман 1870-1914 гг., М., „Наука,“ 1973.
23. Дятлов В.И., Национальные меньшинства и инонациональная буржуазия Египта первая половина XX в.). – Арабские страны. История и современность, М., „Наука,“ 1981, 72-85.
24. Ерофеев Н.А., Англо-французская борьба за Суэцкий канал (1854-1875). М., 1975.
25. Зейдан, Джирджи. Сестра Харуна ар-Рашида. Роман. Пер. с арабск. И. Лебединского, Л., Изд. „Художественная литература,“ 1970.
26. Зеленев Е.И., Египет. Средние века. Новое время, Изд. С.-Петербургского ун.-та, 1999; Мухаммад Али. Борьба за власть в Египте (1801-1805), Изд. С.-Петербургского ун.-та, 2002; Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI - начало XX века), Изд. С.-Петербургского ун.-та, 2003.
27. Иванов Н.А., Аграрная политика Мухаммеда Али (к вопросу об аграрных отношениях в Египте в начале XIX в.). – Очерки по истории арабских стран (сборник статей). Изд. Моск. университета, 1959, 35-59; Аграрные отношения в Египте в последней четверти XVIII – начале XIX в., – О генезисе капитализма в странах Востока (XV- XIX вв.): материалы обсуждения, М., Изд. вост. литературы, 1962, 242-280.
28. [аль-Кавакби] Абд ар-Рахман аль-Кавакби, Природа деспотизма и гибельность порабощения. Пер. с арабского и исследование З.И.Левина, М., „Наука,“ 1965.
29. Касим, Амин. Новая женщина, пер. со 2-го арабского издания и предисловие И.Ю. Крачковского, СПб., 1912.
30. Кахарова Н., Путешествие в Париж Рифаа ат-Тахави, Душанбе, 1968.
31. Кильберг Х.И., Восстание Араби-паши в Египте, М.-Л., Изд. АН СССР, 1937; Египет в борьбе за независимость. Антиимпериалистическое национально-освободительное движение 1918-1924 гг., ЛГУ, 1950.
32. Кириллина С.А., Эволюция египетских суфийских братств (XIX – начало XX в.). – Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей, М., „Наука,“ 1985, 172-190; Ислам в общественной жизни Египта (вторая половина XIX – начало XX в.), М., „Наука,“ 1989; Мухаммед Али в святых землях ислама: политика религиозного прагматизма. – Вестник Московского университета, сер.13, Востоковедение, № 4, 1993.
33. Кириллина С.А., Родригес А.М., Ислам в судьбах египетско-арабийского субрегиона (XVIII – первая треть XIX века), М., Изд. Моск. педаг. государственного университета, 1995; Адамба Ф.М., Кириллина С.А., Религия и власть: ислам в

- Османском Египте (XVIII – первая четверть XIX века), М., Изд. Моск. университета, 1996;
34. Клот-бей, Египет в прежнем и нынешнем своём состоянии, ч.1-2, СПб., 1843.
 35. Кобищанов Т.Ю., Копты в системе управления Османским Египтом в конце XVIII – начале XIX в. – Вестник Московского университета, сер. 13, Востоковедение, № 1, 1998; Христианские общины в арабо-османском мире (XVII – первая треть XIX в.), М., Изд. „Доброе слово“, 2003.
 36. Коцарев Н.К., Печать, радио и телевидение ОАР, М., „Наука“, 1969.
 37. Кошелев В.С., Зарождение организационных структур национально-освободительного движения в Египте в конце 70-х – начале 80-х годов XIX в., – Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах (История и современность), М., „Наука“, 1984, 98-122; Консультативное собрание депутатов в Египте (1866-1879 гг.). – Восток в новое время. Экономика, государственный строй, „Наука“, М., 1991, 180-200; Египет: от Ораби-паши до Саада Заглула, 1879-1924, М., „Наука“, 1992.
 38. Крачковский И.Ю., Избр. сочинения, III, М.-Л., Изд. АН СССР, 1956 (нов.: Исторический роман в современной арабской литературе, 19-46; Новоарабская литература, 65-85; Предисловие к книге „Касым Амин, Новая Женщина“, 123-136; Мустафа Каймиль и Жюльетта Адан (К истории национального движения в Египте), 176-188; Зейдан, 234-237; Арабский перевод „Истории Петра Великого“ и „Истории Карла XII“ Вольтера, 367-374).
 39. Левин З.И., К вопросу о развитии общественного сознания в Египте в первой половине XIX в. (Период правления Мухаммеда Али).– Арабские страны. История. Экономика, М., „Наука“, 1966, 190-200; Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте (Новое время), М., „Наука“, 1972.
 40. Лейн Э.У., Нравы и обычаи египтян в первой половине XIX века. Пер. с англ. А.С.Рапопорт, предисловие В.В.Наумкина. М., Изд. „Восточная литература“, 1982.
 41. Милославская Т.П., Начальный этап деятельности ассоциаций „Братьев мусульман.“ – Религии мира. История и современность. Ежегодник – 1982, М., „Наука“, 86-98.
 42. Нерсесов Г.А., Дипломатическая история египетского кризиса 1881-1882 гг. (в свете русских архивных материалов), М., „Наука“, 1979; Жаклар о восстании Ораби-паши и захвате Египта Великобританией. – Африка. История, историография. Сборник статей, М., „Наука“, 1991, 63-73.
 43. Норов А., Путешествие по Египту и Нубии в 1834-1835 гг., ч.1-2, СПб., 1849.
 44. Петрова Н.А., Система монополии во внешней торговле Египта при Мухаммеде Али. – Экономическое развитие стран Ближнего и Среднего Востока, М., „Наука“, 1975, 80-87.
 45. Ратман Л., Проблемы восстания Ораби 1879-1882 гг. в Египте. – История и экономика стран Арабского Востока, М., „Наука“, 1973, 247-274.
 46. Рафалович А., Путешествие по Нижнему Египту и внутренним областям Дельты, СПб., 1850.
 47. Ротштейн Ф.А., Захват и закабаление Египта, Изд. 2, М., Изд. восточной литературы, 1959.
 48. Соловьев А.К., К вопросу о значении коптской общины в Египте. – Ближний и Средний Восток (экономика, история). М., „Наука“, 1976, 184-191.
 49. Степанянц М.Т., О религиозных взглядах Мухаммада Абдо. – Религия и общественная мысль стран Востока, М., „Наука“, 1974.
 50. Султанов А.Ф., Из истории национального движения в Египте. – Арабские страны. История, экономика, М., „Наука“, 1966, 267-273.

51. Фридман Л.А., Капиталистическое развитие Египта (1882-1939), Изд. Моск. университета, 1963; Египет, 1882-1952. Социально-экономическая структура деревни. М., „Наука.“ 1973.
52. Хакимов И.М., Антиколониализм Джамаль ад-Дин аль-Афгани на страницах „Аль-Урва аль-вуска“ (1884 г.). – Арабские страны. История, экономика, М., 1970, „Наука.“ 238-349; Пребывание мусульманского реформатора Востока Джамаль ад-Дин Афгани в России (1887-1889). – Страны Ближнего и Среднего Востока (история, экономика), М., „Наука.“ Изд. иностр. литературы, 1972, 48-67.
53. Черновская В.В., Формирование египетской интеллигенции в XIX в., М., „Наука,“ 1970.
54. [аш-Шафин] Ш.А. аш-Шафин, Развитие национально-освободительного движения в Египте (1882-1956). Пер. с арабского В.И.Соловьева. Редакция и вступительная статья М.Ф.Гатауллиной, М., Изд. восточной литературы, 1961.
55. [ʿAbd al-Karīm] Aḥmad ʿIzzat ʿAbd al-Karīm, Taʾrīkh al-Taʾlīm fī-l-ʿaṣr Muḥammad ʿAlī, Al-Qāhira. 1938.
56. Ahmad J.M., The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism. Oxford University Press, 1960.
57. Adams, Charles C., Islam and Modernism in Egypt, L., 1933.
58. [Amīn] Aḥmad Amīn, Zuʿamāʾ al Islāh fī-l-ʿaṣr al-ḥadīth, Al-Qāhira. 1948.
59. Baer G., A history of landownership in modern Egypt, 1800-1950, London, 1962; Studies in the social history of modern Egypt, University of Chicago, 1969; Social change in Egypt: 1800-1914. – Political and Social Change in Modern Egypt. Edited by P.M.Holt, L., 1968. 135-161; Village and City in Egypt and Syria: 1500-1914. The Islamic Middle East, 700-1900. Studies in Economic and Social History, edited by A.L.Udovitch, Princeton. 1981. 585-652.
60. Baron, Beth. Mothers, Morality and Nationalism in Early Twentieth Century Egypt. The Origins of Arab Nationalism. The Origins of Arab Nationalism. Edited by Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Mohammad Muslih, and Reeve S. Simon, Columbia University Press, New York. 1991. 271-288. სტატიების კრებული შედგება იმ. შემოკლებით: The Origins of Arab Nationalism.
61. Behrens-Abouseif, Doris. The political situation of the Copts, 1798-1923. – Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol.II, N.-Y.– L., 1982, 185-205.
62. Berger M., Military elite and social change: Egypt since Napoleon, Princeton, New Jersey, 1960.
63. Blunt W.S., Secret History of the English Occupation of Egypt, L., 1907.
64. Colvin A., The making of modern Egypt, L., 1906.
65. Crecelius D., The Roots of Modern Egypt, Minneapolis, Bibliotheca Islamica, 1981.
66. Dodwell H., The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad ʿAlī, Cambridge, 1967.
67. [al-Dimashqī] Mikhāʾil al-Dimashqī. Michel de Damas, La Syrie et le Liban de 1782 à 1841, Beyrouth. 1912.
68. Djaparidze G., The Fate of Georgian Students in the First Egyptian Student Mission to France by Muhammad ʿAlī. – Abḥath al-Muʿtammār al-ḥalīth li-l-dirasat al-ʿUthmāniyya fī Miṣr, Cairo, 2004. Eds. Daniel Crecelius and Muhammad Husam al-Din Ismaʿīl.
69. Fahmy Kh., All the Pasha's Men: Mehmed Ali Pasha, his army and the Founding of modern Egypt, Cambridge, 1997.
70. Farah, Caesar. Censorship and freedom of expression in Ottoman Syria and Egypt. – Nationalism in a non-national state. Edited by William W.Haddad and William Ochsenwald, Columbus, 1977.
71. Farnie D.A., East and West of Suez. The Suez Canal in History, 1854-1956, Oxford, 1969.
72. Gran P., Islamic roots of capitalism. Egypt, 1760-1840, Syracuse University, 1979.

73. [Hanna N.] Nelly Hanna, *The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present*. Ed. by N.Hanna, Cairo, American University, 1995.
74. History and culture of the Jews from Egypt in Modern times. Editors Ada Aharoni, Aimée Israel-Pelletier and Levana Zamir. Tel Aviv: Keness Hfakot. 2008 (კრებულში წარმოდგენილია სტატიები ივრითზე, ინგლისურ და ფრანგულ ენებზე).
75. Holt P.M., *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922. A political history*; London, 1966; *Political and Social Change in Modern Egypt*, L., 1968. Ed. P.M.Holt.
76. Hourani A.I., *The intellectual origins of Egyptian nationalism*. Oxford, 1960.
77. Hunter F.R., *Egypt under the Khedives, 1805-1879: From household government to modern bureaucracy*, American Univ. in Cairo, 1999.
78. [Kutluoğlu] Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841). The Expansionist Policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and Reaction of the Sublime Porte*. Istanbul, 1998.
79. Jankowski, James. *Egypt and Early Arab Nationalism, 1908-1922. – The Origins of Arab Nationalism*, New York, 1991, 243-270.
80. Jomier J., *Le Mahmal et la caravane Égyptienne des Pèlerins de la Mecque (XIII e – XX e siècles)*, Le Caire, 1953.
81. Landes D.S., *Bankers and Pashas. International finance and economic imperialism in Egypt*, L., 1958.
82. Laskier, Michael. *The Jews of Egypt, 1920-1970*, New York, 1992.
83. [Leon] E.de Leon, *Egypt under its Khedives*. L., 1882.
84. Marlowe J., *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations, 1800-1953*, N.-Y., 1954.
85. Marsot, A.L. al-Sayyid. *Egypt and Cromer*, L., 1968; *The Role of the 'ulamā' in Egypt during the early nineteenth century. – Political and Social Change in Modern Egypt*. Edited by P.M.Holt, L., 1968, 264-280; *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge, 1984; *A Short History of Modern Egypt*. Cambridge, 1986.
86. Noshy, Ibrahim. *The Coptic Church*, Washington, 1975.
87. Nubar Pacha, *Memoires de Nubar Pacha*. ed. M. Boutrus Ghali, Beirut, 1983.
88. Philipp Th., *The Syrians in Egypt (1725-1972)*, Wiesbaden, 1985; *Image and Self-Image of Syrians in Egypt: From the Eighteenth Century to the Reign of Muhammad 'Alī. – Christians and Jews in the Ottoman Empire*. Edited by Benjamin Braude and Bernard Lewis, Vol.II, New York – London, 1982, 167-183.
89. [Rāfi'] 'Abd al-Rahmān al-Rāfi', *'Aṣr Muḥammad 'Alī*, Al-Qāhira, 1930; *'Aṣr Ismā'īl*. I-II, Al-Qāhira, 1932.
90. Richmond J.C.B., *Egypt 1798-1952, her advance towards a modern identity*, L., 1977.
91. Russell G., *The Effect of Centralization on Education in Modern Egypt*, Cairo, 1936.
92. Rivlin H.A.B., *The Agricultural Policy of Muhammad 'Alī in Egypt*. Cambridge, 1961.
93. Rustum, Asad. *The Royal Archives of Egypt and the Origins of the Egyptian Expedition to Syria, 1831-1840*. Beirut, 1936.
94. [Sarūdī], M.M. al-Sarūdī, *Al-Djāysh al-Miṣrī fī-l-qarn al-tāsi' 'aṣḥar*, Al-Qāhira, 1967.
95. [Smith] Russel Yates Smith, *The British and Sa'd Zaghlul, 1906-1912. – Nationalism in a Non-national State. The Dissolution of the Ottoman Empire*. Edited by William W.Haddad and William Ochenwald, Ohio State University Press: Columbus, 1977, 195-206.
96. Tignor Robert L., *Modernization and British colonial rule in Egypt, 1882-1914*, Princeton, 1966.
97. Toledano E.R., *State and society in mid-nineteenth century Egypt*. Cambridge, 1990.
98. Tucker J., *Women in nineteenth-century Egypt*. Cambridge, 1985.
99. Tugay E.F., *Three centuries: family chronicles of Turkey and Egypt*. Oxford, 1963.
100. Turc, Nicolas. *Chronique d'Égypte, 1798-1804*. Ed. and transl. Gaston Wiet, Cairo, 1950.

101. **Vafikiotis P.J.**, The History of Modern Egypt from Muhammad Ali to Mubarak, 4-th ed., Baltimore, 1991.
102. **Wendell C.**, The evolution of the Egyptian national image, from its origins to Aḥmad Luṭf al-Sayyid, Berkley, 1972.

სადაბო

1. **Биргауз Е.А.**, Национально-этническая проблема Судана (1956-1968 гг.), М., „Наука“, 1975.
2. **Бочкарев Г.И.**, Социальная структура суданского города, М., „Наука“, 1980.
3. История Судана в новое и новейшее время, М., „Наука“, 1992.
4. **Киселев В.И.**, Путь Судана к независимости, М., Изд. вост. литературы, 1958.
5. **Смирнов С.Р.**, Восстание Махдистов в Судане, М.-Л., Изд. АН СССР, 1950; История Судана (1821-1956), М., „Наука“, 1968;
6. **Филоник А.О.**, Аграрный строй Судана, 1820-1971, М., „Наука“, 1975.
7. **Черчилль У.**, Индия, Судан, Южная Африка. Походы Британской армии, 1897-1900, Изд. „Эксмо“, 2004.
8. **Abdel Rahim, Muddahir**, Imperialism and nationalism in the Sudan, Oxford, 1969.
9. [ʿAlī Ṭāhā] ʿAbd al-Raḥmān ʿAlī Ṭāhā, Al-Sudān li-l-Sudāniyyin, Khartūm, 1955.
10. **Bakheit G.M.A.**, British Administration and Sudanese Nationalism, 1919-1939, Cambridge, 1965.
11. [Beshir] Mohamed Omer Beshir, The Southern Sudan: From conflict to peace, New York, 1975; Educational development in the Sudan, 1899-1956, Oxford, 1969.
12. **Boahen A.A.**, Britain, the Sahara and the Western Sudan, 1788-1861, Oxford, 1964.
13. **Collins, Robert O.**, Lend Beyond the Rivers. The Southern Sudan, 1898-1918, Yale University Press, 1971.
14. **Daly M.W.**, Empire on the Nile: The Anglo-Egyptian Sudan, 1898-1934, Cambridge, 1986.
15. **Ewald, Janet J.**, Soldiers, Traders and Slaves: State Formation and Economic Transformation in the Greater Nile Valley, 1700-1885, University of Wisconsin, 1990.
16. **Gray R.**, A History of the Southern Sudan: 1839-1889, 1961.
17. **Hill A.**, Slatin Pasha, L., 1965; Egypt in the Sudan, 1820-1881, L., Oxford, 1959; A biographical dictionary of the Sudan, L., 1967.
18. **Holt P.M.**, A Modern History of the Sudan: From the Funj Sultanate to the present day, New York, 1961; The Mahdist State in the Sudan, 1881-1898, Oxford, 1970; **P.M. Holt and M.W. Daly**, A History of the Sudan, L., 1988.
19. **Kanya-Forstner, A.S.**, The Conquest of the Western Sudan. A Study in French Military Imperialism, Cambridge, 1969.
20. **Lewis I.M.(ed.)**, Islam in Tropical Africa, L., 1966.
21. **Lewis D.L.**, Khalifa, Khedive and Kitchener. – The Race for Fashoda, New York, 1987.
22. [Mahdi] Mandour el-Mahdi, A Short History of the Sudan, L., 1965.
23. [al-Mahdi] Ṣādiq al-Mahdi (ed.), Djihād fi sabīl al-istiqlāl, Khartūm, 1964.
24. **Sanderson G.N.**, England, Europe, and the Upper Nile, 1882-1899, Edinburg, 1965;
25. **Slatin, C.Rudolff**, Fire and sword in the Sudan, L., 1896.
26. **Theobald A.B.**, The Mahdiya. A history of the Anglo-Egyptian Sudan, 1881-1899, L., 1951.
27. **Trimingham J.S.**, Islam in Sudan, L., 1949.
28. **Waller, John H.**, Gordon of Khartoum: The Saga of Victorian Hero, New York, 1988.
29. **Warburg G.**, The Sudan under Wingate, L., 1971.
30. **Woodward P.**, Condominium and Sudanese Nationalism, New York, 1979; Sudan, 1898-1989: The Unstable State, L., 1990.

31. Voll, John Obert. The Sudanese Mahdi: Frontier Fundamentalist. – International Journal of Middle East Studies, 10, 1979, 145-166.

სირია-ლიბანი და პალესტინა

1. გელოვნი ნ., ალავეტების როლი სირიის პოლიტიკაში. – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 7, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2011, 64-78.
2. გოდერძიშვილი, ეკა. ასურელ-ნესტორიანელები და ქრისტიანი მისიონერები XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. – ისტორია-ფილოლოგია (შრომების კრებული), თბ. უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1998, 332-334.
3. ზაბახიძე ი., ბალღურის დეკლარაცია, მისი ძირითადი პრინციპები და როლი პალესტინის ისტორიაში. – ისტორია-ფილოლოგია (კრებული), III, თბ., 2004, თბ. უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 744-359.
4. რუხაძე ლ., რიზკ ალ-ლაჰ პაუსნის კასიდა „მოგზაურობა კავკასიაში“. – სემიტოლოგიური ძიებანი, I, თბ., „მეცნიერება“, 1983; რიზკალა პაუსნის კასიდა „რუსეთი“. – სემიტოლოგიური ძიებანი, II, თბ., „მეცნიერება“, 72-76.
5. ტიკაძე მ., მომთაბარე ტომები და მუსლიმ პილიგრიმთა უსაფრთხოების საკითხი სირიაში (XVIII ს.) – თსუ შრომები, № 349, თბ., 2003, 238-249; ყოველწლიური პაჯი და სირიის რელიგიური სტატუსი ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVIII ს.). – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 2, თბ., გამომც. „საარი“, 2004, 113-118.
6. შარაშენიძე მ., 1840 წლის ლონდონის კონვენცია და მისი როლი ოსმალეთ-ეგვიპტის კონფლიქტის დარეგულირებაში. – ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის (თსუ) შრომები, აღმოსავლეთმცოდნეობა, 361, თბ., 2004, 410-416; ადმინისტრაციული რეფორმა სირიაში ეგვიპტის საოკუპაციო რეჟიმის დროს (1831-1840). – თსუ შრომები, 341, აღმოსავლეთმცოდნეობა, თბ., 2002, 411-41; რელიგიურ უმცირესობათა საკითხი სირიაში XIX საუკუნის 30-იან წლებში მუჰამმად ალის საოკუპაციო რეჟიმის დროს (1831-1841 წწ.). – ნოდარ შენგელია (სამეცნ. კრებული), თბ., გამ. ჰოროსი, 2008, 251-255; 1840 წლის ლიბანის აჯანყება. – აღმოსავლეთი და კავკასია, 6, თბ. უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2008, 156-159.
7. ძიძიგური შ., ნიკო მარი, თბ., „ნაკადული“, 1965,
8. ხანგოშვილი, მედინა. ვეინახური დიასპორები სირიასა და იორდანიაში. ავტორეფერატი ისტ, მეც. კანდიდატის სამ. ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1998 (იხ. გამოქვ. შრომების სია).
9. Базилл К.М., Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях. М., Изд. вост. литературы, 1962.
10. Беркенгейм А.М., Современное экономическое положение Сирии и Палестины, М., 1887.
11. Бердинков А.Ф., Палестинское общество. – Народы Азии и Африки, № 6, М., 1987, 88-92.
12. Брандт Ю., К вопросу о некоторых основных тенденциях сирийско-ливанского освободительного движения перед первой мировой войной. – История и экономика стран Арабского Востока, М., „Наука“, 1973, 43-51; Некоторые размышления относительно позиции христианских и мусульманских кругов в освободительном движении на сирийско-ливанской территории в период до первой мировой войны. – Арабские страны. История и современность. М., „Наука“, 1981, 12-20.
13. Велерс, Жак. Крестьяне Сирии и Ливана. М., Изд. Иностранной литературы, 1952.
14. Дулпина Н.А., Изменения в местном управлении в период Танзимата (40-50-е годы XIX в.). – Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах. Сб. статей, М., „Наука“, 1984, 81-98.
15. Жантнев Д.Р., Традиция и модернизация на Арабском Востоке: реформы в сирийских провинциях Османской империи (конец XVIII – начало XX века), М., Изд. центр Института стран Азии и Африки при МГУ, 1998;

16. **Жантiev Д.Р., Орлов В.В.**, Судьбы ваххабитского учения в предколониальном арабском мире (на примере сирийской и марокканской региональных моделей. – Вестник Московского университета, Сер.13, №4, Востоковедение, 1997, 11-28.
17. **Зеленев Е.И.**, Османизм и его роль в общественно-политической жизни Сирии. Вторая половина XIX – начало XX в. Изд. С.-Петербургского университета, 1990; Эволюция османского провинциального управления в Сирии в XIX – начале XX в. – Восток в новое время. Экономика, государственный строй. М., „Наука“, 1991, 146-179; Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI – начало XX века). Изд. С.-Петербургского университета, 2003.
18. **Зубов А.Б.**, Политическая культура Ливана: прошлое и настоящее конфессиональной демократии. – Народы Азии и Африки, № 2, М., 1983, 162-176.
19. История еврейского народа. Под редакцией Ш.Эттингера. Издатель М.Гринберг, Иерусалим, 2001 [Библиотека Алия. Гешарим/ Мосты культуры, Москва].
20. **Калинин Н.Г.**, Национальное движение в Сирии и Ливане в 1913 г. – Очерки по истории арабских стран (Сборник статей), Изд. Моск. университета, 1959, 121-138.
21. **Крачковский И.Ю.**, Ризкаллах Хассун (1825-1880). Переводчик басен Крылова на арабский язык, 150-164; Сулейман ал-Бусганий, 165-175; Автобиография Михаила Ну'айме, 223-228; – Избр. сочинения, III, М.- Л., Изд.во АН СССР, 1956. Памяти Н.А.Медникова. – Избр. сочинения, V, М.-Л., Изд.во АН СССР, 1958, 195-208.
22. **Крымский А.Е.**, Письма из Ливана, 1896-1898, М., „Наука“, 1975.
23. **Кюнне В.**, Барутский вилает. – Сирия, Ливан и Палестина по В.Кюнне, Вып. 1, СПб., 1889.
24. **Лебедев Е.А.**, Создание Транспардании и начальный этап ее закабаления Англией. – Арабские страны, история, М., Изд. вост. литературы, 1963, 102-122.
25. **Левин З.И.**, К вопросу о развитии общественного сознания в Египте в первой половине XIX в. (период правления Мухаммеда Али). – Арабские страны. История, экономика, М., „Наука“, 1966, 190-200; Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте (Новое время), М., „Наука“, 1972.
26. **Луцкий В.Б.**, Арабский вопрос и державы-победительницы в период Парижской мирной конференции (1918-1919). – Арабские страны. История, экономика, М., „Наука“, 1966, 14-59.
27. **Март Н.Я.**, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря. Издание подготовлено И.В.Мегрелидзе, М.-Л., 1940.
28. **Ну'айме, Михаил.** Мои семьдесят лет. Перевод С.М.Бацневой, отв. ред. А.А.Долгихина, М., „Наука“, 1980.
29. **Панченкова М.Т.**, Политика Франции на Ближнем Востоке и сирийская экспедиция 1860-1861 гг., М., „Наука“, 1956.
30. **Петкович К.**, Ливан и Ливанцы. Очерки нынешнего состояния автономного Ливанского генерал-губернаторства, СПб., 1885.
31. **Руппин А.**, Современная Сирия и Палестина. Пер. с немецкого под ред. А.О.Зайдельмана, Петроград, 1919.
32. **Салиби, Камаль.** Очерки по истории Ливана. Пер. с английского С.М.Лейферовой и В.М.Федоренко, М., „Прогресс“, 1969.
33. **Смиланская И.М.**, Из истории освободительного движения в Сирии в середине XIX в. – Очерки по истории арабских стран, М., Изд. Моск. ун-та, 1959, 103-120; К вопросу о разложении феодальных отношений в Сирии. Ливане и Палестине в середине XIX в. – О генезисе капитализма в странах Востока (XV-XIX вв.). М., Изд. вост. литературы, 1962; Крестьянское движение в Ливане в первой половине XIX в., М., „Наука“, 1965; Социально-экономическая структура стран Ближнего Востока на рубеже нового времени (На материалах Сирии, Ливана и Палестины), М., „Наука“, 1979; Еще раз о генезисе капитализма в арабских странах (К вопросу о соотношении эндогенных и

- экзогенных факторов становления капитализма в Сирии в XIX в.). – Восток в Новое время, М., „Наука,“ 1991, 68-108.
34. Старокамодинский М.А., О культурно-просветительской деятельности Русского палестинского общества на Ближнем Востоке. – Палестинский сборник, Вып. 13(76). М., 1965.
 35. Тер-Мкртчян Л.Х., Армяне в странах Арабского Востока, М., „Наука,“ 1965 (არის ცნობები სირია-ლიბანის, იორდანის, ერაყის და ეგვიპტის სომხური კონფესიების შესახებ).
 36. [аль-Халиди] Мустафа аль-Халиди, Омар Фаррух. Миссионеры и империализм в арабских странах. Пер. с арабского, М., „Изд. вост. литературы,“ 1961 (ბაშრომი ძირითადად მოიცავს სირია-ლიბანს).
 37. 'Abd al-Karīm Gharaḡba, Sūriyya fī-l-qarn al-īsi' 'ashar, 1840-1876, Al-Qāhira. 1961-1962.
 38. ['Abd al-Karīm] Aḥmad 'Izzāt 'Abd al-Karīm, Aḥmad 'Izzāt 'Abd al-Karīm, Al-raḡsīm al-idārī li-Sūriyya fī-l-'ahd al-'Uḥmānī. – 'Ain Shams University, „Annales de La Faculté des Lettres,“ Cairo, 1951, 127-184.
 39. Abraham A.J., Lebanon at mid-century, New York-London, 1981, 27-49.
 40. ['Awad] 'Abd al-'Azīz Muḥammad 'Awad, Al-Idāra al-'Uḥmāniyya fī wilāya Sūriyya, 1864-1914, Al-Qāhira. 1969; Mutaḡarrifiyya al-Quds. – „Palestine Affairs“ [Šū'ūn Filastīn], IV, Beirut, 1971, 126-141.
 41. Abu-Manneh, Butrus. The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani. – International Journal of Middle East Studies, Vol.11, № 3, May, 1980, Cambridge, 287-304.
 42. Barker E.B., Syria and Egypt under the last five Sultans of Turkey, Vol.I-II, NewYork, 1923.
 43. Ben-Arieh, Yehoshua. The population of the large towns in Palestine during the first eighty years of the nineteenth century. according to western sources. – Studies on Palestine during the Ottoman period. Edited by Moshe Ma'oz, Jerusalem, 1975, 49-68.
 44. Buheiry, Marwan. The Peasant Revolt of 1858 in Mount Lebanon: Rising Expectations, Economic Malaise and the Incentive to Arm. – Land Tenure and Social Transformation in the Middle East. Edited by Tarif Khalidi, American University of Beirut, 1984, 291-301.
 45. Chevallier D., Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted with the European Economy. – Beginnings of Modernization in Middle East. The Nineteenth Century. Edited by W.R.Polk and R.L. Chambers, Chicago and London, 1968, 205-222 (კრებული ქვემოთ იხ. შემოკლებით).
 46. Commins, David. Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria, New York, 1990.
 47. Dawn, C.Ernest. The Rise of Arabism in Syria. – The Middle East Journal, Vol.16, № 2, 1962, 145-168; From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism, L., 1968.
 48. Dowses, Dick. The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression, London-New York, 2000.
 49. Farah, E. Caesar. Protestantism and British Diplomacy in Syria. – International Journal of Middle East Studies, Vol. 7, № 3, Cambridge Univ. Press, 1976, 321-344. Censorship and Freedom of Expression in Ottoman Syria and Egypt. – Nationalism in Non-national State, Columbus, 1977, 151-194.
 50. Falah, Salman. A History of the Druze Settlements in Palestine during the Ottoman Period. – Studies on Palestine during Ottoman Period. Edited by Moshe Ma'oz, Jerusalem, 1975, 31-42.
 51. [Fawaz] Leila Tarazi Fawaz, Merchants and Migrants in Ninetcenth-Century Beirut, L., 1983.

52. **Haddad, George M.**, The Historical Work of Niquila el-Turk, 1763-1828. – Journal of the American Oriental Society. Vol. 81, № 3, New Haven, 1961, 247-251; Syrian Christians in Muslim Society. Princeton. 1970.
53. **[Ḥana]** 'Abd Allāh Ḥanā, Taḥarrakāt al-'Aḍma al-Dimashqiya ..., – At-Tarīq, ¾, 1980, Beyrouth, 84-124.
54. **Heyd, Uriel**. The Ottoman 'Ulema and Westernization in the time of Saltm III. – Scripta Hierosolymitana. Publications of the Hebrew University, Vol. Jerusalem, 1961, 63-96.
55. **Hourani A.** Syria and Lebanon: A political essay, L., 1946; Minorities in the Arab World, L., 1947; Ottoman Reform and the Politics of Notables. – Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century. Edited by **William R. Polk** and **Richard L. Chamber**. Chicago and London, 1968; Historians of Libanon. – Historians of the Middle East. Edited by **Bernard Lewis** and **P.M. Holt**, L., 1962, 226-245.
56. **Hitti Ph.K.** History of Syria including Lebanon and Palestine, L., 1951; Lebanon in history from the earliest times to the present. New York, 1957; The impact of the West on Syria and Lebanon in the Nineteenth Century. – „Cahiers d'Histoire Mondiale “ („Journal of World History“). Paris, Vol.II.№ 3, 1955, 608-633.
57. **Issawi Ch.** British Consular Views on Syria's Economy in the 1850's - 1860's. – American University of Beirut. Festival book. Edited by **Fuad Sarrūf** and **Suha Tamin**, 1967, 103-120.
58. **Khalidi, Rashid**. Arab Nationalism in Syria. The Formative Years, 1908-1914. – Nationalism in a non-national state. Ohio St. University Press, Columbus, 1977, 207-238; Rashid Ismail Khalidi, The 1912 election campaign in the cities of Bilad al-Sham. – International Journal of Middle East Studies, Vol.16, no 4, November, 1984, 461-474; Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment. – The Origins of Arab Nationalism. N.Y., 1991, 50-69.
59. **Khalaf, Samir**. Communal Conflict in Nineteenth-Century Lebanon. – Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of Plural Society. Edited by **Benjamin Braude** and **Bernard Lewis**, Vol.II, L., 1982, 107-134.
60. **Khoury Ph.S.** Urban Notables and Arab Nationalism. The Politics of Damascus, 1860-1920, Cambridge, 1983.
61. **Klat, Paul J.**, The Origins of Landownership in Syria. – Middle East Economic Papers, 1958.
62. **Lammens H.**, La Syrie. Précis historique, I-II, Beyrouth, 1921.
63. **Lewis, Bernard**. The Tanzimat and Social Equality. – Économie et Société dans L'Empire Ottoman (fin du XVIII-e – début du XX-e siècle), Paris, 1983, 47-54; Ottoman land tenure and taxation in Syria. – Studia Islamica, № 50, Paris, 1979;
64. **Lewis, Norman N.**, The Frontier of Settlement in Syria, 1800-1950. – International Affairs, Vol.XXXI, № 1, January, L., 1955, 48-60.
65. **Lesch, Ann**. The Origins of Palestine Arab Nationalism. – Nationalism in a Non-national State. Columbus, 1977.
66. **Ma'oz, Moshe**. Syrian urban politics in the Tanzimat period between 1840 and 1861. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London, Vol.29, 1966, 277-301. The Impact of Modernization on Syrian Politics and Society during the Tanzimat Period. – Beginnings of Modernization in the Middle East, Chicago and London, 1968, 333-350; Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861, Oxford. 1968; The Rise of Arab Nationalism and the Emergence of Transjordan. – Nationalism in a non-national state, Columbus, 1977; Communal Conflicts in Ottoman Syria during the Reform Era: The Role of Political and Economic Factors. – Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Function-

- ing of a Plural Society. Edited by **Benjamin Braude** and **Bernard Lewis**, Vol. II, New York-London, 1982, 91-134.
67. **Mousa S.**, The Rise of Arab Nationalism and the Emergence of Transjordan. – Nationalism in a non-national state. The dissolution of the Ottoman Empire. Edited by **William W. Haddad** and **William Ochenswald**. Columbus, 1977, 239-263.
 68. **Muslih, Muhammad**. The Rise of Local Nationalism in the Arab East. – The Origins of Arab Nationalism. 167-185.
 69. **Porath, Yehoshua**. The Political Awakening of the Palestinian Arabs and their leadership towards the end of the Ottoman period. – Studies on Palestine during the Ottoman Period. Edited by **Moshe Ma'oz**, Jerusalem, 1975, 351-182.
 70. **Rafeq, Abdul-Karim**. Land tenure problems and their social impact in Syria around the middle of the nineteenth century. – Land Tenure and Social Transformation in the Middle East. Edited by **Tarif Khalidi**, American University of Beirut, 1984, 371-196.
 71. **Rogan, Eugene L.**, Frontier of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921, Cambridge, 1999.
 72. **Saliba, Najib E.** The Achievements of Midhat Pasha as Governor of the Province of Syria, 1878-1880. – International Journal of Middle East Studies, 9, 1978. London-New York, 307-323.
 73. **Salibi K.S.**, Maronite Historians of Medieval Lebanon, Beirut, 1959; The Traditional Historiography of the Maronites. – Historians of the Middle East. Edited by **Bernard Lewis** and **P.M. Holt**, L., 1962, 212-235; ١٩٣٥: Islam and Syria in the writings of Henri Lammens, 330-342; The modern history of Lebanon, 1965, London; The 1860 Upheaval in Damascus as Seen by al-Sayyid Muhammad Abu'l-Su'ud al-Hasibi. Notable and Later Naqib al-Ashraf of the City. – Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century. 185-202; Beirut under the young Turks, as depicted in the political memoirs of Salim 'Alī Salām (1868-1938). – Les Arabes par Leurs Archives (XVI-e – XX-e siècles). Par **Jacques Berque** et **Dominique Chevallier**, Paris, 1976, 193-215; The Modern History of Jordan, London, 1993.
 74. **Sanjian, K. Avedis**. The Armenian communities in Syria under Ottoman dominion, Harvard, 1965.
 75. **Shamir, Shimon**. The Modernization of Syria: Problems and Solution in the early period of Abdūl Hamid. – Beginnings of Modernization in the Middle East, Chicago and London, 1968, 351-381;
 76. **Seikaly, Samir**. Shukri al-'Asali: A Case Study of a Political Activist. – The Origins of Arab Nationalism, 73-96.
 77. **[al-Shihābi] Ḥaydar Aḥmad al-Shihābi**, Lubnān fī 'Ahd al-Umarā' Shihābiyīn. Ed. by **Asad Rustum** and **Fouad E. Boustany**, Beirut, Catholic Press, 1933 (I-III).
 78. **[al-Shidyāq] Tannūs al-Shidyāq**, Kitāb Akhbār al-A'yān fī Jabal Lubnān. Beirut, 1859.
 79. **Sluglett, Petter** and **Marion Farouk-Sluglett**, The application of the 1858 Land Code in Greater Syria: Some Preliminary Observations. – Land Tenure and Social Transformation in the Middle East. Edited by **Tarif Khalidi**, American University of Beirut, 1984, 409-421.
 80. **Stillmann, A. Norman**. The Jews of Arab Lands in Modern Times. The Jewish Publication Society, Philadelphia - New York, 1991.
 81. **Tarabein, Ahmad**. 'Abd al-Hamid al-Zahravi: The Career and Thought of an Arab Nationalist. – The Origins of Arab Nationalism. New York, 1991, 97-119.
 82. **Tibawi A.L.**, British Interests in Palestine, 1800-1901, Oxford, 1961; American interests in Syria, 1800-1901, Oxford, 1966; Russian cultural penetration of Syria and Palestine in the nineteenth century, L., 1966; A Modern History of Syria, including Lebanon and Palestine. L., 1969; Jerusalem. Its place in Islam and Arab History. Beirut, 1969;
 83. **Werry N.W.**, Rural Syria in 1845. – Middle East Journal, Vol. 16, № 4, Washington, 1962, 508-566.

84. Williams, Sherry Lee. Ottoman land policy and social change: The Syrian Provinces. – Acta Orientalia. XXXV. Fasc.I. Budapest, 1981, 89-105.
85. Zeine N. Zeine. Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism. Beirut, 1958: The Struggle for Arab Independence, New York, 1977.
86. Zenner, Walter P., Jews in Late Ottoman Syria: External Relations. – Jewish Societies in the Middle East: Community, Culture and Authority. Ed. Shlomo Deshen and Walter P. Zenner. Lanham. Maryland, 1982.

ერაყი

1. ბეი-მამიკონიანი გ., ქართველ მამულეთა მბრძანებლობა ერაყში XVIII და XIX საუკუნეებში. – საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის „მოამბე“, ტ. V, № 7, თბ., 1944.
2. ბლიაძე, ლენა. მიდპათ ფაშას სასამართლო და ადმინისტრაციული რეფორმა ერაყში. – აღმოსავლეთი და კავკასია, №1, თბ., გამ. „საარი“, 2003, 30-32; მიდპათ ფაშას გამგებლობა ერაყში (ქუვეითისა და ალ-ჰასას შემოერთების საკითხი). – აღმოსავლეთი და კავკასია, №2, თბ., გამ. „საარი“, 2004, 33-35; მიდპათ ფაშას აგრარული რეფორმა ერაყში. – აღმოსავლეთი და კავკასია, №3, თბ., თსუ გამომც., 2005, 37-40.
3. თოფურიძე ი., დაუდ ფაშას რეფორმები ერაყში 1818-1831 წლებში. – „პერსპექტივა“ - XXI, № 3, თბ., 2001, 35-38; ერაყის გამგებლის დაუდ ფაშას პირადი მემკვიდრის 'უსმან ბინ სანად ალ-ვა'ილი ალ-ბასრის ცხოვრება და მოღვაწეობა (1766-1827). – „პერსპექტივა“, № IX, თბილისის აზიისა და აფრიკის ინსტიტუტი, თბ., გამ. „ნეკერი“, 2007, 25-31; დაუდ ფაშა, – ქართველები უცხოეთში, ნ.1, თბ., 2012, 72-73; სულაიმან ფაშა ალ-ქაბირის (ბუიუქის) მმართველობა ერაყში (1780-1802 წწ.). – ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, VII, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, გ.წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, თბ., ილიას უნივ. გამომცემლობა, 2013, 149-156; მამულეთა ეპოქა ერაყში. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, აკად. გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, გამომც. „პოროსი XXI“, თბ., 2015.
4. ლეონიძე გ., დაუდ ფაშა. ჟურნ. „დროშა“, № 3, თბ., 1954.
5. მენთეშაშვილი ალ., ერაყელი ხალხის ბრძოლა ინგლის-ერაყის 1922 წლის კაბალური ხელშეკრულების წინააღმდეგ. – საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „მოამბე“, № 4, თბ., 1963, 151-169; ქურთთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა ერაყში, 1930-1932 წწ., – მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის გამომცემლობა, 1963, 27-49; ადმინისტრაციული წყობა და მმართველობის სისტემა ერაყში ინგლისელთა ბატონობის პერიოდში. – საქ. სსრ მეც. აკადემიის „მაცნე“, № 6, თბ., 1965, 60-79; ერაყელი ქურთების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიიდან (1919-1925), თბ., „მეცნიერება“, 1965; ერაყელი ხალხის ბრძოლა ინგლისის სამანდატო რეჟიმის გაუქმებისთვის. – ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნების ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები, თბ., 1966; ანტიიმპერიალისტური მოძრაობა ერაყში ინგლისის სამანდატო რეჟიმის მიწურულს. – ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნების ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები, თბ., 1967, 61-80; აგრარული ურთიერთობის საკითხები თანამედროვე ქურთისტანში, თბ., 1976; ქურთები და ქურთისტანი (სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების საკითხები), თბ., „გამ. „საბჭოთა საქართველო“, 1977.
6. სილაგაძე ბ., ერაყ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან. სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ.91 (აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია), თბ., 1960. ერაყის ქართველი ქულებების დინასტიის ისტორიიდან

- (სულეიმან ფაშა ბუიუქი). – საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „მაცნე“, № 6, 1965; № 2. 1966. ქართველი მამლუქები ერაყში. იხ.: დ.ჯანელიძე, ბ.სილაგაძე, ქართველი მამლუქები ეგვიპტესა და ერაყში, თბ., „საბჭოთა საქართველო“, 1967, 217-371.
7. **Аверьянов П.И.**, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Современное политическое положение турецких и русских курдов. Исторический очерк, Тифлис, 1900.
 8. **Бондаревский Г.Л.**, Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903), Ташкент, 1955.
 9. **Герасимов О.**, Иракская нефть, М., „Наука“, 1969.
 10. **Джалиле Джалил**, Восстание курдов 1880 года, М., „Наука“, 1966; Курды Османской империи в первой половине XIX века, М., „Наука“, 1973.
 11. История Курдистана. Под ред. **М.С.Лазарева, Ш.Х.Мгон**, М., Центр курдских исследований, 1999.
 12. **Камаль М.К.**, Национально-освободительное движение в Иракском курдистане (1918-1932), Баку, 1967.
 13. **Котлов Л.Н.**, Национально-освободительное восстание 1920 года в Ираке, М., 1958; Национально-освободительная борьба народов Ирака накануне восстания 1920 г. – Очерки по истории арабских стран (Сборник статей). М., Изд. Моск. ун-та, 1959, 221-254.
 14. Курдское движение в новое и новейшее время. Отв. ред. **М.А.Гасратян**, М., „Наука“, 1987.
 15. **Лазарев М.С.**, Курдистан и курдская проблема (90-е годы XIX в. - 1917 г.), М., „Наука“, 1964; Курдский вопрос (1891-1917 гг.), М., „Наука“, 1972.
 16. **Матвеев К.П. (Бар-Маттай)**, **И.И. Мар-Юхання**, Ассирийский вопрос во время и после первой мировой войны (1914-1933 гг.), М., „Наука“, 1968.
 17. **Ментешавили А.М.**, Ирак в годы английского мандата, М., „Наука“, 1969.
 18. **Мерке Ф.**, Черная кровь. Пер. с немецкого. Предисловие **Н.А.Симония**, М., „Наука“, 1978.
 19. **Оганесян Н.О.**, Национально-освободительное движение в Ираке, 1917-1958 гг., Ереван, Изд. АН АССР, 1976.
 20. **Пирбар Д., Рзгоян Р.**, К вопросу об идентификации езидов. – კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული, XV, თბ., გამომც. „უნივერსალი“, 2014, 149-170.
 21. **Федченко А.Ф.**, Ирак в борьбе за независимость (1917-1969), М., „Наука“, 1970.
 22. **Arfa, Hassan**, The Kurds: An Historical and Political Study, L., 1966.
 23. **Edmonds C.J.**, Kurds, Turks and Arabs: politics, travel and research in North-eastern Iraq, 1919-1925, L., 1957.
 24. **Haddad, Mahmud**, Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism. – The Origins of Arab Nationalism, 120-149.
 25. **[al-Hasanī] ‘Abd al-Razzāq al-Hasanī**, Ta’rīkh al-‘Irāq al-siyāsī al-ḥadīth, I-III, Baghād, 1949.
 26. **Longrigg S.H.**, Four Centuries of Modern Iraq, Oxford, 1925; Iraq 1900-1950, London, 1956.
 27. **Marr Ph.**, The Modern History of Iraq, Boulder, Colorado: Westview Press, 1985.
 28. **S.Simon, Reeve**, The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer. – The Origins of Arab Nationalism, 152-166.
 29. **S.Simon, Reeve and Eleanor H. Tejirian** – editors, Creation of Iraq, 1914-1921, New York, 2004.
 30. **Slugett P.**, Britain in Iraq, 1914-1932, L., 1976.
 31. **Stafford H.S.**, The Tragedy of Assyrians, L., 1935.
 32. **Tripp, Ch.**, A History of Iraq, 3-rd ed., New York, 2007.
 33. **Wilson, Arnold T.**, Loyalties Mesopotamia, 1914-1917. A Personal and Historical Record, L., 1930.

**არაბეთის ნახევარკუნძული, სპარსეთის ყურის
არაბული ქვეყნები და იემენი**

1. **ბლიაძე ლენა.** ვაჰაბიზმის ისტორიიდან (ქარბალას აოხრება). – ჟურ. „პერსპექტივა – XXI“, IV. თბ., 2002. 16-18.
[Абдалла Якуб Юсеф Абдалла, Объединенные Арабские Эмираты. История политико-государственного развития (XIX в. – начало 70-х годов XX в.), М., „Наука“, 1978.
3. **Акаба Н.Н.,** Колониальная политика Англии в Катаре (конец XIX – начало XX в.). – Ближний и Средний Восток. Экономика, история, М., „Наука“, 1976, 94-102.
4. **Аравия.** Материалы по истории открытия. Пер. с немецкого. Предисловие А.Г.Луидина, отв. ред. Г.М.Бауэр, М., „Наука“, 1981.
5. **Бодянский В.А.,** Бахрейн (к истории стран Персидского залива), М., „Изд. вост. литературы“, 1962; Восточная Аравия. История, география, население, экономика, М., „Наука“, 1986.
6. **Бондаревский Г.Л.,** Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива (конец XIX – начало XX в.), М., „Наука“, 1968; Освободительная борьба народов Йемена в конце XIX в. и позиция Великобритании. – Вопросы истории. № 6. М., 1971. 100-115; Германский империализм в борьбе за Красноморский бассейн (конец XIX – начало XX века). – История и экономика стран Арабского Востока. М., „Наука“, 1973, 3-42.
7. **Валькова Л.В.,** Английская колониальная политика и освободительная борьба на юге Аравийского полуострова. – Проблемы экономики и истории стран Ближнего и Среднего Востока (сборник статей), М., „Наука“, 1966, 150-165. Английская колониальная политика в Адене и аденских протекторатах, М., „Наука“, 1968.
8. **Васильев А.М.,** Пуритане ислама? Ваххабизм и первое государство Саудитов в Аравии (1744/45-1818), М., „Наука“, 1967; История Саудовской Аравии (1745-1973), М., „Наука“, 1982; Библиография Саудовской Аравии. М., „Наука“, 1983.
9. **Георгиев А.Г.,** Озолниг В.В., Нефтяные монархии Аравии. Проблемы развития, М., „Наука“, 1964.
10. [аль-Гунайм] **Доктор Якуб Юсуф аль-Гунайм,** Кувейт. Пер. с английского, под ред. проф. Г.Л.Бондаревского, М., Изд. „М-Око“, 2001.
11. **Гусаров В.И.,** Адэн, М., „Наука“, 1981.
12. **Клековский Р.В.,** Луцкевич В.А., Объединенные арабские эмираты, М., „Мысль“, 1979.
13. **Новейшая история Йемена, 1917-1982.** Ред. коллегия, М., „Наука“, 1984.
14. **Носенко В.И.,** Саудовско-йеменская борьба из-за Аспра. – История и экономика стран Арабского Востока и Северной Африки, М., 1975, 292-302.
15. **Першиц А.И.,** Хозяйство и общественно-политический строй Северной Аравии в XIX в., М., Изд. АН СССР, 1961.
16. **Прошин Н.И.,** Саудовская Аравия. Историко-экономический очерк. М., „Наука“, 1964.
17. **Путинцева Т.А.,** Следы ведут в пески Аравии, М., „Наука“, 1984.
18. **Туманович Н.Н.,** Европейские державы в Персидском заливе в 16-19 вв., М., „Наука“, 1982.
19. **Шералиева Д.М.,** Английская политика в отношении Центральной Аравии в начале XX в. – Страны Ближнего и Среднего Востока. История, экономика, М., „Наука“, 1972, 204-215.
20. **Abu Nakima, A.M.,** History of Eastern Arabia, 1750-1800. The rise and development of Bahrain and Kuwait, Beirut, 1965.
21. [al-Ālusī] **Maḥmūd Shukrī al-Ālusī, Taʾrīkh Najd, Al-Qāhira,** 1924.
22. **Armstrong H.C.,** Lord of Arabia Ibn Saud. An Intimate Study of a King, L., 1934.

23. Bayly Winder R., Saudi Arabia in the nineteenth century, L., 1965.
24. Burton R.F., Pilgrimage to el-Medinah and Meccah, L., 1855.
25. Burckhardt, Travels in Arabia, L., 1828.
26. Busch B.C., Britain and the Persian Gulf, 1894-1914, Berkeley and Los Angeles, 1967.
27. Gaury G.De. Rulers of Mecca, L., 1951.
28. Glubb J.B., War in desert, L., 1960.
29. Kedourie E., England and the Middle East..., 1914-1921, L., 1956.
30. Kelly J.B., Eastern Arabian Frontiers, L., 1964; Britain and the Persian Gulf. 1795-1880, Oxford, 1968.
31. Kosinder J., The making of Saudi Arabia 1916-1936: from chieftaincy to monarchical state, Oxford, 1993.
32. Lawrence T.E., The seven pillars of wisdom. L., 1935.
33. Lees B., A handbook of the al-Sa'ud ruling family of Saudi Arabia. L., 1980.
34. McLoughlin L., Ibn Saud, founder of a kingdom, Basingstoke, 1993.
35. Morris J., The Hashemite Kings. L., 1959.
36. Ochsenwald W., The Financial Basis of Ottoman Rule in the Hijaz, 1840-1877. – Nationalism in Non-national State, Columbus, 1977, 129-150; Ironic Origins: Arab Nationalism in the Hijaz, 1882-1914. – The Origins of Arab Nationalism, 189-203.
37. Paris, Timothy J., Britain, The Hashemites and Arab Rule. The Sharifian Solution, London, 2003.
38. Philby H.St.J., Saudi Arabia, L., 1955.
39. Rutter E., The Holy Cities of Arabia. New York, 1928.
40. [Sa'id] Amin Sa'id, al-Thawra al-'arabiyya Al-Kubra. 1-3, al-Qahira, 1934.
41. Troeller G., The birth of Saudi Arabia: Britain and the rise of the house of Sa'ud, London, 1976.
42. Wilson, Mary C., The Hashemites, the Arab Revolt, and Arab Nationalism. – The Origins of Arab Nationalism, 204-224.

ჩრდილოეთ აფრიკის (არაბული მაღრიბის) ქვეყნები

1. ჟერადე კ., ქართველები აღივრები XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX საუკუნის დასაწყისში. – საისტორიო კრებული, ტ.1, თბ., 2011, 156-170.
2. ქარციაძე, თამარ. შარიფები და ფილალის დინასტია მაროკოში. ისტ. დოქტორის (Ph.D) აკად. ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის „მაცნე“, თბ., 2015.
3. Аваков Р.М., Марокко от протектората к независимости, М., Изд. вост. литературы, 1961.
4. Аршаруни Н.А., Иностранный капитал в Ливии (1911-1967), М., „Наука“, 1970.
5. Аяш А. Марокко. Итог одной колонизации. Предисловие Жана Дреша. Пер. с французского, М., 1958. Ж. Аяш, Очерки марокканской истории. Пер. с французского. Отв. редактор, автор предисловия и примечаний Н.С. Луцкая, „Прогресс“, М., 1982.
6. Бернар О., Северная и Западная Африка. Пер. французского, М., Изд. иностранной литературы, 1949.
7. Бондаревский Г.Л., Борьба за Триполитанию и Киренаику на рубеже XIX –XX вв. – Колониализм вчера и сегодня, М., „Наука“, 1964, 35-102.
8. Васильев В.В., К вопросу об истории Мавритании до начала французской колонизации. – Актуальные проблемы стран Арабского Востока и Северной Африки, М., 1977, „Наука“, 29-71.
9. Видясова М.Ф., Орлов В.В., Политический ислам в странах Северной Африки. История и современное состояние, М., Изд. Моск. университета, 2008.
10. Ворончанкина Н.И., Культурные преобразования в современном Тунисе, „Наука“, М., 1978.

11. Джугашвили Г.Я., Алжирский франкоязычный роман, М., „Наука“, 1976.
12. Дьяков Н.Н., Младоалжирцы и антиколониальная борьба в Алжире на рубеже XIX-XX вв., М., „Наука“, 1985.
13. Жюльен, Шарль-Андре. История Северной Африки. Пер. с французского, М., Изд. иностр. литературы, 1961.
14. Иванов Н.И., Кризис французского протектората в Тунисе (1918-1939 гг.) М., „Наука“, 1971.
15. Исламская Республика Мавритания. Справочник, М., „Наука“, 1987.
16. История Алжира в новое и новейшее время, М., „Наука“, 1992.
17. История Ливии в новое и новейшее время, М., „Наука“, 1992.
18. Кирова К.Э., Итальянская экспансия в Восточном Средиземноморье (в нач. XX в.), М., „Наука“, 1973.
19. Куприн А.И., Франция и страны Магриба (образование и подготовка кадров), М., „Наука“, 1980.
20. Лаиди Р.Г., Проблема европейского меньшинства в Алжире. – Арабские страны. История, М., Изд. вост. литературы, 1963, 18-37; Ассоциация алжирских улемов в борьбе за независимость Алжира. – Арабские страны. История, экономика, М., 1970, „Наука“, 79-106; Борьба алжирского народа против европейской колонизации (1830-1918), М., „Наука“, 1976; Формы антиколониальной борьбы в Алжире (конец XIX – начало XX в.). – Народы Азии и Африки, № 1, М., 1987; Взаимодействие европейской колонизации и алжирского общества XIX в., – Арабские страны. История и современность, М., „Наука“, 1981, 169-186.
21. Лукошин Ю.В., Подгорнова Н.П., История Мавритании в новое и новейшее время, М., „Наука“, 1991.
22. Луцкая Н.С., К вопросу о марокканских берберях. – История и экономика стран Арабского Востока, М., „Наука“, 1973, 165-173; Очерки новейшей истории Марокко, М., „Наука“, 1973; Структура управления в Марокко. Махзан и администрация французского протектората. – Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах. История и современность. Сборник статей, М., „Наука“, 1984, 123-140.
23. Максименко В.И., Интеллигенция в странах Магриба (идеи и тенденции), М., „Наука“, 1980.
24. Ментешауили З.А., Берберы в общественно-политической жизни Марокко (50-70-е годы XX в.), М., „Наука“, 1985.
25. Мязговский Б., Марокко – Красная земля. Сокр. перевод с польского М.А.Брухнова, М., „Наука“, 1963.
26. Оганесян Ю.С., Абд аль-Кадир (1808-1883), М., Изд. „Молодая гвардия“, 1968.
27. Орлов В.В., Традиционная социальная организация алауитского Марокко (середина XVIII – начало XIX века). Концепции, структуры, взаимосвязи, М., Изд. дом „Древо жизни“, 1998; Султан, имам, халиф: суннитские и шиитские корни концепции шерифского правления в Марокко. – Вестник Московского университета, Сер.13, №4, Востоковедение, 2001, 65-74; Марокканский султанат и племенные элиты: исламский фактор в Рифской войне (1921-1926). – Вестник Московского университета, Сер.13, №4, 2011, Востоковедение, 24-38; Династические кризисы и проблемы престолонаследия в традиционном Марокко (XVIII-XIX вв.), – Арабские страны Западной Азии и Северной Африки (история, экономика и политика), Вып.5, М., 2002, Институт востоковедения РАН, 285-294, Алим Марокко и модернизация: идеологические реакции и этические оценки (вторая половина XIX в.). – Вестник Московского университета, Сер.13, №4, 2012, Востоковедение, 20-28;

28. Папгучек С., Тунисская литература. Краткий обзор, М., Гл. редакция вост. литературы, 1969.
29. Путишцева Т.А., Здесь начинается Африка (Алжирские заметки), М., «Наука», 1973.
30. Прожогина С.В., Литература Марокко и Туниса, М., Изд. «Высшая школа» 1968; Франкоязычная литература стран Магриба, М., «Наука», 1973.
31. Прошин Н.И., История Ливии (конец XIX в. – 1969 г.), М., «Наука», 1975; История Ливии в новое время (середина XVI – начало XX в.), М., «Наука», 1981;
32. Тарвердова Е.А., Борьба народных масс Магриба против колонизаторов в XIX – начале XX в. – Вопросы истории. М., № 2. 1978, 71–82.
33. Траскунова А.М., Печать алжирской революции (Пресса Алжира в борьбе за национальное освобождение и социально-экономический прогресс. 1919–1978 гг.), М., «Наука», 1979.
34. Фукс, Петер. Народы Сахары. Этнические группы. – Сахара. Пер. с немецкого. М., «Наука», 1971, 58–104.
35. Хмелева Н.Г., К вопросу о значении алжирского государства, возглавленного эмиром Абд аль-Кадиром (1832–1847). – Арабские страны. История, М., «Изд. вост. литературы», 1963, 193–202; Государство Абд аль-Кадир Алжирского, М., «Наука», 1973; Сопротивление французскому завоеванию в Восточном Алжире в XIX в. – Африка. История и историография. Сборник статей, М., «Наука», 1980, 40–62; Вооруженная борьба алжирского народа за независимость в XIX веке, М., «Наука», 1986;
36. Abu-Nasr, Jamil M., A History of the Maghrib, Cambridge, 1971.
37. Abdesselem A., Les historiens tunisiens des XVII-e. XVIII-e et XIX-e siècles, essai d'histoire culturelle, Paris, 1973.
38. Anderson, Lisa. The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830–1980, Princeton, 1986; The Development of Nationalist Sentiment in Libya, 1908–1922. – The Origins of Arab Nationalism. 225–242.
39. Askew, William C., Europe and Italy's Acquisition of Libya, 1911–1912, North Carolina, 1942.
40. Briggs, L. Cabot. Tribes of the Sahara. Cambridge, 1960.
41. Brown L., The Tunisia of Ahmad bey. 1837–1855, Princeton, 1974.
42. Cuchia A., Libya under the second Ottoman occupation (1835–1911), Tripoli, 1945.
43. Chouraqui A.N., Between East and West: A history of the Jews of North Africa, New York, 1973.
44. Cordell, D. Dennis. Dar al-Kuti and the last years of the Trans-Saharan slave trade, University of Wisconsin Press, 1985.
45. Dunn R.E., Resistance in the Desert Moroccan Responses to French Imperialism, 1881–1912, Univ. of Wisconsin, 1977.
46. Emerit M., L'Algérie à l'époque d'Abd el-Kadir, Paris, 1951 (Collection de documents inédits sur l'histoire de l'Algérie, 2-nd series, Vol. IV).
47. Furlonge, Sir Geoffrey. The Lands of Barbary. L., 1966.
48. Ganiage J., Les origines du protectorat français en Tunisie (1861–1881). Paris, 1959.
49. Gellner E. and Ch. Micaud, Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa, L., 1973.
50. Hoisington W.A., Lyautey and the French Conquest of Morocco, New York, 1995.
51. Khadduri M., Modern Libya, Baltimore, 1963.
52. [El-Messawi] Mohamed El-Tahir El-Mesawi, Muslim Reformist Action in Nineteenth-century Tunisia. – The American Journal of Islam Social Sciences, Silver Spring, Marilend (об. 0537666.: i-epistemology.net/attachments/927–ajiss-25-2-stripped ...).
53. Montagne R., The Berbers: Their Political and Social Life, L., 1973.

54. Porch D., The conquest of the Sahara, Publ. Farrar, Straus and Gireux, New York, 1984; 2005. 2 ed.: The Conquest of Morocco, N. York. 2005.
55. Rivet, Daniel. La Maghreb à l'épreuve de la colonisation, P., 2002.
56. Westernmarck E., Ritual and Belief in Morocco, L., 1926, 1-II.
57. Wright J., Libya. A modern history, L., 1982.
58. Ziadeh N.A., Sanusiyyah. A Study of a Revivalist Movement in Islam, Leiden, 1958.

**არაბული სამყარო და ახლო აღმოსავლეთი XIX საუკუნეში
და XX საუკუნის დამდეგს**

1. გაჩეჩილაძე რ., ახლო აღმოსავლეთი. სივრცე, ხალხი, პოლიტიკა. მესამე გადამუშავებული გამოცემა, თბ., ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2011.
2. გელოვანი ნანი. თანამედროვე არაბული ქვეყნები, თბ., გამ. „უნივერსალი“, 2008.
3. გელოვანი ნანი, სანიკიძე გიორგი. ისლამი (რელიგია, ისტორია, ცივილიზაცია), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2009.
4. გიგინეიშვილი ო., თურქიზმი და ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკა, თბ., გამ. „ცოდნა“, 2009.
5. დონაძე ვ., საზღვარგარეთის აღმოსავლეთის ქვეყნების ახალი ისტორია (ლექციების კურსი), ნაწ. I, თბ., 1965; საზღვარგარეთული აზიისა და აფრიკის ქვეყნების ახალი ისტორია. სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისთვის, თბ., 1965; აზიისა და აფრიკის ქვეყნების ახალი ისტორია, ნაწ. I, თბ., 1971, 331-167.
6. ზურაბაშვილი, მერაბ. არაბული ისტორიული რომანის ფესვები. – აღმოსავლეთი და კავკასია, №2, გამ. „საარი“, თბ., 2004, 196-202.
7. მენთეშაშვილი ალ., ახლო აღმოსავლეთის ქურთების ისტორიის საკითხები (X-XX სს.), თბ., 1978.
8. სანიკიძე გ., ალასანია გ., გელოვანი ნ., ახლო აღმოსავლეთის ისტორია და მისი ურთიერთობანი სამხრეთ კავკასიასთან (XIX ს. – XXI ს.-ის დასაწყისი), თბ., ილიას სახ. უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2011.
9. სვანიძე მ., თურქეთის ისტორია (1299-2000), თბ., გამ. „არტანუჯი“, 2007.
10. Березный Л.А., К вопросу о хронологическом рубеже между средневековьем и новым временем на Востоке. – Народы Азии и Африки, №4, М., 1973.
11. Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время (конец XVIII – начало XX в. М., „Наука.“ 1989.
12. Губер А.А., Ким Г.Ф., Хейфец А.Н., Новая история стран Азии и Африки, М., „Наука“, 1975, 1982.
13. Долгинина А.А., Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. Просветительский роман, 1870-1914 гг., М., „Наука.“ 1973.
14. Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX – начало XX в.). Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М., „Наука.“ 1973, 58-100.
15. Дулина Н.А., Османская империя в международных отношениях (30-40 годы XIX в.), М., „Наука“, 1980; Изменения в местном управлении в период танзимата (40-50 е годы XIX в.). – Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах, М., „Наука“, 1984, 81-97; Танзимат и Мустафа Решид-паша, М., „Наука“, 1984.
16. Дятлов В.И., Этноконфессиональные меньшинства и формирование буржуазии арабских стран. – Восток в Новое время, М., „Наука“, 1991, 48-68.
17. Жигалина О.И., Великобритания на Среднем Востоке (XIX - XX в.), М., „Наука“, 1990.
18. История Ирана. Ответственный редактор профессор М.С.Иванов, М., Изд. МГУ, 1977.

19. Карцев А.А., О культурных и экономических связях России с Арабским Востоком в первой половине XIX века (Из истории фондов Центрального гос. архива в Ленинграде). – Краткие сообщения Института народов Азии. XLVII, М., 1961.
20. Киракосян Дж.С., Младотурки перед судом истории, Ереван, „Айастан.“ 1989 (Եւրօօրօմի միջոցնա XIX և. միջտրլսլ ևա XX ճադցլս օսմալցոմի սօմցի մօսախլցօլօիս ցցնօցլոյոս սալոյօսն).
21. Кирпилишна С.А., Эволюция суфийских братств (XIX – начало XX в.). – Ислам. Проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей, „Наука,“ М., 1985, 172-190.
22. Кобищанов Т.Ю., Христианские общины в арабо-османском мире (XVII – первая треть XIX в.). М., Изд. „Доброе слово,“ 2003.
23. Котлов Л.Н., Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке (середина XIX в. – 1908 г.), М., „Наука,“ 1975; Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии, 1908-1914 гг., М., „Наука,“ 1986.
24. Крымский А.Е., История новой арабской литературы (XIX – начало XX века). М., „Наука,“ 1971.
25. Лазарев М.С., Крушение турецкого государства на арабском Востоке (1914-1918), М., Изд. вост. литературы, 1960; Империалистическая политика Антанты в арабских владениях Турции в 1914-1918 годах. – Новая и новейшая история, № 6, М., 1958.
26. Левин З.И., Умма и арабский национализм. – Социально-политические представления в исламе. История и современность, М., „Наука,“ 1987, 108-117; Ислам и национализм в странах зарубежного Востока (Идейный аспект). „Наука,“ 1988; Арабские страны. – Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX – начало XX в.). Очерки по истории общественной мысли народов Востока, М., 1973, „Наука,“ 58-100; Ислам и национализм в странах Зарубежного Востока (Идейный аспект). М., „Наука,“ 1988; Развитие общественной мысли на Востоке (Колониальный период). М., „Восточная литература,“ 1993.
27. Луцкий В.Б., Новая история арабских стран, М., „Наука,“ 1965.
28. Мирский Г.И., Армия и политика в странах Азии и Африки, М., „Наука,“ 1970.
29. Мулюков М.В., Халифатское движение на службе реакции и колониализма. – Арабские страны (история). М., Изд. вост. литературы, 1963.
30. Новая история стран Азии и Африки, XVI-XIX вв., в 3 частях. Под редакцией доктора ист. наук, профессора А.М.Родригеса, М., Изд. центр ВЛАДОС, 2004, ч. 2-3.
31. Новичев А.Д., Турция. Краткая история. М., „Наука,“ 1965; История Турции, т.2. Новое время, ч.1 (1792-1839), Л., 1968; ч. 2 (1839-1853), Л., Изд. Ленинградского университета, 1973; Фуад-паша – турецкий реформатор и государственный деятель 50-60 х годов XIX в. – Тюркологический сборник. М., 1984, „Наука,“ 173-190.
32. Новейшая история арабских стран Азии. 1917-1985. Редакционная коллегия, М., Изд. „Наука,“ 1988.
33. История Османского государства, общества и цивилизации. Под редакцией Экмеледдина Ихсаноглу. Пер. с турецкого В.Б.Феоновой, под ред. М.С.Мейера, т.2. М., Изд. Восточная литература, 2006.
34. Оде-Васильева К.В., Образцы новоарабской литературы (1880-1925). Под ред. и предисловием И.Ю.Крачковского, Л., 1928; 2-е изд. (1880-1947). МЛВ, 1949.
35. Петросян Ю.А., Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи (конец XVIII – начало XX в.), М., Изд. „Наука,“ 1985; Младотурецкое движение (вторая половина XIX – начало XX в.), М., „Наука,“ 1971; Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки, М., „Наука,“ 1990.

36. Сагадсев А.В., Проблема „национальной философии“ в идеологии арабского национализма. – Современные идеологические проблемы в странах Азии и Африки, М., „Наука“, 1970.
37. Саид, Амин. Восстания арабов в XX веке. Пер. с арабского. Предисловие и редакция доктора ист. наук Е.А.Беляева, М., Изд. „Прогресс“, 1964.
38. Силин А.С., Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века, М., „Наука“, 1971.
39. Степанянц М.Т., Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока (XIX-XX вв.), М., „Наука“, 1974; Мусульманские концепции в философии и политике XIX-XX вв., „Наука“, 1982.
40. Суфизм в контексте мусульманской культуры. Отв. редактор и автор Введения Н.И.Пригорина, М., „Наука“, 1989.
41. Тер-Мкртчян А.Х., Армяне в странах Арабского Востока на современном этапе. Научно-популярный очерк. М., „Наука“, 1965.
42. Тихонова Т.П., Место ислама в перерелигиозной концепции арабизма Саты' аль-Хусри. – Религии мира. История и современность. Ежегодник – 1982, Гл. редакция вост. литературы, М., 1982. 72-98; Соотношение традиции и новаторства в трудах идеолога арабского национализма Саты' аль-Хусри. – Зарубежный Восток. Религиозные традиции и современность. М., „Наука“, 1983. 110-129; Светская концепция арабского национализма Саты аль-Хусры, М., „Наука“, 1984.
43. Тодорова М.Н., Англия, Россия и танзимат, М., „Наука“, 1983.
44. Триммингэм Дж.С., Суфийские ордены в исламе. Пер. с английского, М., „Наука“, 1989.
45. Тузма Э., Национально-освободительное движение и проблема арабского единства. Пер. с арабского. М., „Наука“, 1977.
46. Убынчин А., де Куртейль П., Современное состояние Османской империи. Статистика, правление, администрация, финансы. армия, общины. СПб., 1877.
47. Усманов Н.К., Развитие просветительских идей на Арабском Востоке в XIX в. – Просветительство в литературах Востока. Сборник статей, М., „Наука“, 1973. 48-67.
48. Фадеева И.А., Мидхат-паша. Жизнь и деятельность, М., „Наука“, 1977; Османская империя и англо-турецкие отношения в середине XIX в., М., „Наука“, 1982; Ислам и тенденции национализма в идеологии османского общества второй половины XIX в. – Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока. Сборник статей. М., „Наука“, 1986. 140-153; Официальные доктрины в идеологии и политике османской империи (Османнизм – панисламизм), XIX – начало XX века, М., „Наука“, 1985; Концепция власти на Ближнем Востоке. Средневековые и новое время, М., 2001.
49. [аль-Фахури] Халил аль-Фахури, История арабской литературы, т. 2. Пер. с арабского, М., „Наука“, 1961.
50. [аль-Халиди] Мустафа фль-Халиди, Омар Фаррух, Миссионеры и империализм в арабских странах. Сокр. пер. с арабского, М., Изд. вост. литературы, 1961.
51. Хёпл, Герхард. К вопросу об истории социалистической мысли в арабских странах (до 1917 г.). – История и экономика стран Арабского Востока, М., „Наука“, 275-287.
52. Шабанов Ф.Ш., Государственный строй и правовая система Турции в период танзимата, Баку. Изд. АН Аз ССР, 1967.
53. Шайдуллина Л.И., Арабская женщина и современность (эволюция ислама и женский вопрос), М., „Наука“, 1978.
54. Шеремет В.И., Османская империя и Западная Европа (вторая треть XIX в.), М., „Наука“, 1986.
55. Штайн, Лотар. В черных шатрах бедуинов. Пер. с немецкого А.М.Моделя, М., „Наука“, 1981.

56. Юсупов Д.И., Антиабсолютистские и национально-освободительные идеи в арабских странах Османской империи. – История и экономика стран Арабского Востока и Северной Африки, М., 1975, „Наука,“ 386-394.
57. Antonius G., The Arab Awakening. The story of the Arab national movement, New York, 1965.
58. Ayalon A., The press in the Arab Middle East, a history, New York. 1995.
59. Baer, Gabriel. The Waqf as a Prop the Social Sistem (Sixteenth-twentieth centuries). – Islamic Law and Society, Vol.4, n.3, Brill, 1997, 264-297; Fellah and Townsman in the Middle East: Studies in Social History, Publisher Roytledge, L., 1982; Population and Society in the Arab East. Greenwood Press, 1998.
60. Choueiri Y.M., Arab history and the nation-state: A Study in Modern Arab Historiography, 1820-1980, L.- New York, 1989.
61. Cleveland W., A History of Modern Middle East, Boulder Westview Press (USA), 2004.
62. Christians and Jews in the Ottoman Empire. Ed. by B.Braude and B.Lewis, New York-London, 1982.
63. Dawn, C.Ernest. From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism. Urbana, Univ.of Illinois, 1973, 66-123; The Origins of Arab Nationalism. – The Origins of Arab Nationalism, 3-30.
64. Fromkin D., A peace to end all peace: Creating of Modern Middle East. 1914-1922. New York, 1989.
65. [Gharā'iba] 'Abd al-Karīm Gharā'iba, Muqaddima ta'rikh al-'Arab al-hadīth. Dimashq, 1960.
66. Gordon, Murray. Slavery in the Arab World, New York, 1989.
67. Hanioglu, M.Şükrü, The Young Turks and Arabs Before the Revolution of 1908. The Origins of Arab Nationalism, 32-49.
68. Heyd, Uriel. The Ottoman 'Ulemā and westernization in the time of Selīm III and Maḥmūd II. – Scripta Hierosolymitana. Publications of the Hebrew University. Vol. IX. Jerusalem, 1961, 63-96.
69. Hitti Ph.K., The Near East in History, Princeton, 1961; History of the Arabs. Tenth ed., L., 1974;
70. Hourani A.H., Minorities in the Arab World, Oxford University Press, 1947, 1982; Arabic thought in the liberal age. 1798-1939. Cambridge, 1983; A History of the Arab Peoples, L., 1991, 1997.
71. [al-Huṣṣī] Sāti' al-Huṣṣī, Al-Dawlat al-'Uḥmāniyya wa-l-Bilād al-'Arabiyya. Bayrūt. 1960.
72. Issawi, Charles (ed.). The Economic History of the Middle East, 1800-1914, Chicago, 1966.
73. Kayali, Hasan. Arabs and Young Turks. Ottomanism. Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918. University of California, 1997.
74. Khairallah, Shereen. Railways in the Middle East. 1856-1948 (Political and Economic Background). Beirut. 1991.
75. Khedourie E., England and the Middle East..., 1914-1921, L., 1956.
76. [Kuran] Encüment Kuran, Ottoman historiography of the Middle East. Edited by Bernard Lewis and P.M.Holt, L., 1962.
77. Lapidus, Ira M., A History of Islamic Societies. Cambridge. 1989.
78. Lewis B., The Middle East and the West, L., 1963; Islam in Tropical Africa. L., 1966; The Arabs in History, Oxford-New York. 1993.
79. Mandel, Neville. The Arabs and Zionism before World War I, University of California, 1976.
80. Masters, Bruce. Christians and Jewes in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism , Cambridge University Press, 2001; The Arabs of the Ottoman Empire, 1516-1918. A Social and Cultural History, Cambridge University Press. 2013.
81. [Midhat] Ali Haydar Midhat, The Life of Midhat Pasha, L., 1903.
82. Modern Arabic Literature. Edited by M.M.Braude, Cambridge, 1995.

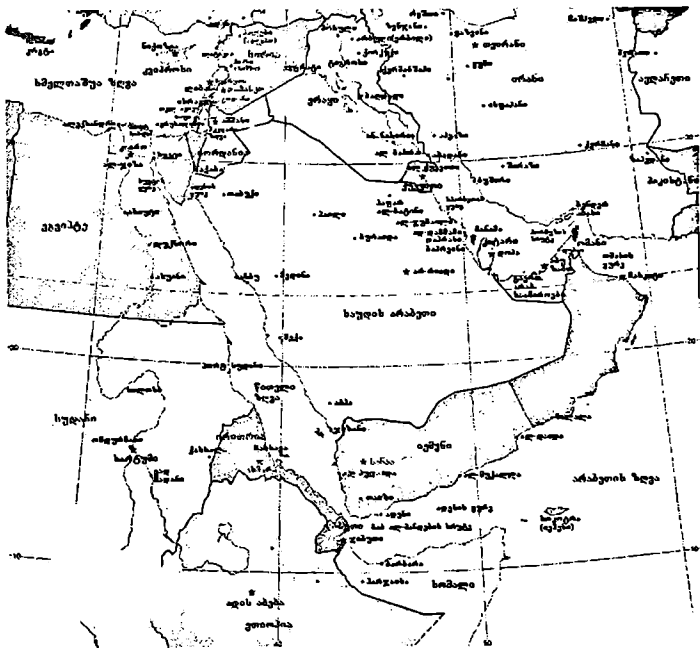
83. Nevakvi J., Britain, France and the Arab Middle East, 1914-1920, L., 1969.
84. The Origins of Arab Nationalism. Edited by R.Khalidi, L.Anderson, M.Muslih and R.Simon, New York, 1991.
85. [Rāfiq] 'Abd al-Karīm Rāfiq, Al-'Arab wa-l-'Uthmāniyyīn, 1516-1916, Dimashq, 1974.
86. Sabbagh, Leila. Aspects of intellectual life in the Arab provinces during the Ottoman period. – History of the Ottoman State, Society and Civilization, vol. 2. Edited by Ekmeleddin İhsanoğlu, Istanbul, 2002.
87. Yapp M.E., The Making of the Modern Near East, L., 1987.

ენციკლოპედიები და ლექსიკონები

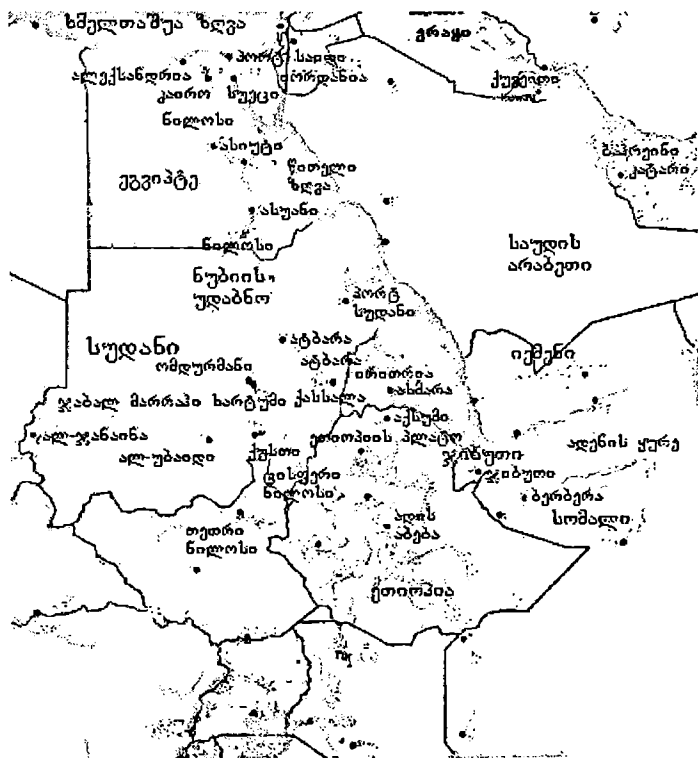
1. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია (ქსე), 1-11, თბ., 1975-1987.
2. ისლამი. ენციკლოპედიური ცნობარი, თბ., 1993.
4. საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი. ავტორ-შემდგენელნი ენრიკო გაბიძაშვილი (ხელმძღვანელი), მაია მამაცაშვილი, ანა ღამბაშიძე, თბ., 2007.
5. Баранов Х.К., Арабско-русский словарь, М., 1957.
6. Босворт К.Э., Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского и примечания П.А.Грязневича, М., 1971.
7. Ислам. Энциклопедический словарь, М., 1991.
8. Советская историческая энциклопедия, 1-16, М., 1961-1976.
9. Цыбульский В.В., Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения, М., 1964.
10. Электронная еврейская энциклопедия. Создана на базе Краткой еврейской энциклопедии изданной в Иерусалиме в 1976-2005 годах. Размещена в интернете в 2005 году.
11. Brockelmann C., Geschichte der Arabischen Litteratur, 1-5, Brill, 1996.
12. Pearson J. D., Roper G. J., Islamicus Yearbooks Index. Brill Academic Publishers, 2004
13. Petersen A., Dictionary of Islamic Architecture, - New York, 1996, 1999.
14. The Great Ottoman-Turkish Civilization. Editor in chief prof. Kemal Çiçek, Ankara, 2000, Vol.1-4.
15. The Encyclopaedia of Islam (EI), New ed., WebCD edition, Brill Academic Publishers, 2003.
16. The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World, Oxford University Press, 1995.
17. Encyclopedia of Arabic Literature, Vol. 1-2. Edited by Julie Scott Meisami and Paul Starkey. London - New York, 1998. Reprinted 1999.
18. Encyclopaedia Iranica, Vol. 1-15. Center for Iranien Studies, Columbia University, USA, 1985-2009.
19. Encyclopedia of Islamic Civilisation and Religion, London, 2008.
20. Shorter Encyclopaedia of Islam. Edited by H.A.R. Gibb and J.H. Kramers, Leiden, 1953. Reprinted 1974.

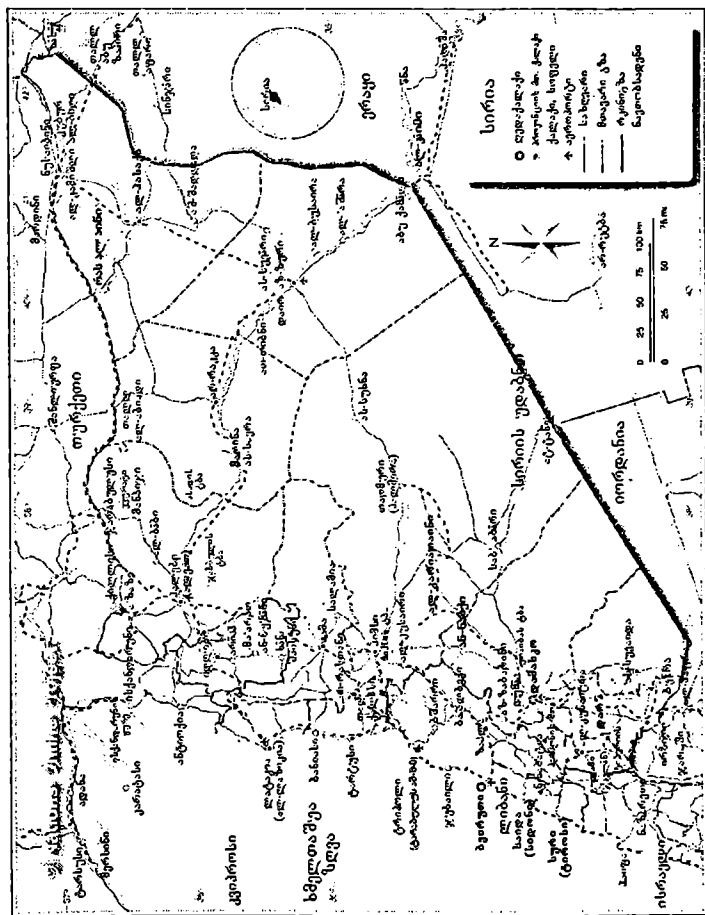
რუკები

ახლო აღმოსავლეთის არაბული ქვეყნები

წითელი ზღვის აუზის არაბული ქვეყნები

პალესტინა და ისრაელის სახელმწიფო

- დედაქალაქი
- ⊗ რაიონის (ოლქის) ცენტრი
- ქალაქი
- პალესტინის ყოფილი სამანდატო
ტერიტორიის საზღვარი
მთავარი გზები

სხელთაშუა ზღვა

ეგვიპტე

სინის ნახევარკუნძული

ოან-ნახლი

பெயர்: சுப்பிரமணியம் பெருமாலை சென்னை

എല്ലാ

• 2015

Legend

1

1

7

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

—

5

5

2004

ਪ੍ਰਤੀਕ

1

5

1

!